LOVELY PROFESSIONAL UNIVERSITY

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ
(HISTORY OF ANCIENT INDIA)

Copyright © 2012 Laxmi Publications (P) Ltd.
All rights reserved

Produced & Printed by
LAXMI PUBLICATIONS (P) LTD.
113, Golden House, Daryaganj,
New Delhi-110002
for
Lovely Professional University
Phagwara

ਪਾਠਕ੍ਰਮ
(SYLLABUS)
ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ
(History of Ancient India)

ਉਦੇਸ਼

- ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੱਭਿਅਤਾ ਵਿੱਚ ਸਿੰਧੂ ਅਤੇ ਵੈਦਿਕ ਸੱਭਿਅਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ।
- ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਬੰਧੀ।
- ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਕਾਸ, ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਅਤੇ ਰਾਜਕੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸਮਝਣ ਸਬੰਧੀ।
- ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗੀ ਪ੍ਰਿਖਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਮਦਦ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ।

Objectives

- To provide an understanding to Ancient Indian Civilization such as Indus and Vedic.
- To understand the historical developments and changes in the Indian religion and society during Ancient times.
- To understand the political developments, imperialism and monarchial polity of ancient India.
- To help the students to prepare for various competitive exams.

Sr. No.	Topics
1.	**Evidences of Ancient Indian History**: Literature, archaeology, Epigraphy, Numismatics, foreign travellers account. **Physical Features:** Physical features of India and their influence on the Indian history
2.	**The Pre-Historic Cultures:** Palaeolithic, Mesolithic, Neolithic, Chalcolithic.
3.	**Indus Valley Civilization:** Extent, Chronology, Origin, Society, Religion and Causes of decline.
4.	**The Vedic Age**: Original homelands, The Aryans, Political, Social, Religious and Economic Life, Difference and similarities between Indus Civilization and Vedic culture.
5.	**The Later-Vedic Age:** Political, Social, Religious and Economic Life.
6.	**The Mauryas**: ChandraGupta, Bindusara, Ashoka (Ashoka dhamm: its nature and propagation), Successors of Ashoka
7.	**The Golden period:** Guptas and their successors(to c.750 A.D.):Changes in political organization of empire, Economy and Society, Literature and Sciences, Arts. Samuragupta 'The Indian Napoleon': Extent of the empire, battles and Administration, Disintegration of the Gupta Empire.
8.	**Religious movements:** Jainism and Buddhism, Vardhamana Mahavira's and Gautama Buddha's contribution. Causes of decline of Jainism, Factors for the spread of Buddhism, Stupa architecture, Buddhist customs and manners.
9.	**Bhagvatism, Shaivism and Brahmanism:** Main Characteristics, important leaders, extent in India.
10.	**State Formation and Urbanization**: Urbanization, Society, political history, Mahajanapadas, Monarchies and Republics, Administration in Monarchies, Maps:- Important Historical places of Indus Valley Civilization, Ashoka's Empire, Empire of Samundragupta, Extent of Gupta's Empire

ਇਕਾਈ (Units)	ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤ (CONTENTS)	ਪੱਨਾਂ ਨੱਬਰ (Page No.)

1.	ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸਰੋਤ (Sources of Ancient Indian History)	1
2.	ਬੀਤਿਆ ਇਤਿਹਾਸ ਕਾਲ (ਪੱਥਰ ਕਾਲ) [The Pre-Historic Age (Stone Age)]	21
3.	ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ (3250 ਈ. ਪੂ. ਤੋਂ 1750 ਈ. ਪੂ. ਤੱਕ) (Indus Valley Civilization)	33
4.	ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ (The Vedic Age)	59
5.	ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ (The Later-Vedic Age)	78
6.	ਮੌਰਿਆ ਕਾਲ : ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ, ਬਿੰਦੂਸਾਰ, ਅਸ਼ੋਕ (Mauryas Period : Chandragupta, Bindusara, Ashoka)	95
7.	ਅਸ਼ੋਕ: ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਧਾਰ (The Ashoka: Social, Economic and Religious Reforms)	140
8.	ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ (The Gupta's Empire)	152
9.	ਗੁਪਤ ਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ (India in Gupta's Age)	187
10.	ਧਾਰਮਿਕ ਅੰਦੋਲਨ (Religious Movement)	209
11.	ਜੈਨ ਧਰਮ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ (Jainism and Buddhism)	215
12.	ਭਾਗਵਤਵਾਦ, ਸ਼ੈਵਵਾਦ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ (Bhagvatism, Shaivism and Brahmanism)	248
13.	ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਨਗਰੀਕਰਣ (State Formation and Urbanization)	269
14.	ਮਾਨ ਚਿੱਤਰ (Maps)	303

ਨੋਟ

ਇਕਾਈ-1: ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸਰੋਤ (Sources of Ancient Indian History)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

1.1 ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸਰੋਤ (The Sources of Ancient Indian History)

1.2 ਭੁਗੌਲਿਕ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ (Geographical Setting)

1.3 ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ 'ਤੇ ਭੁਗੌਲ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ (Effects of Physical Features on Indian History)

1.4 ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਜਾਤੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਮੂਹ (Ancient Ethnos-Linguistic Groups)

1.5 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

1.6 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1.7 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1.8 ਸਬੰਧਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ-

- ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸਰੋਤਾਂ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਸਬੰਧੀ।
- ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਭੁਗੋਲਿਕ ਪ੍ਰੀਵੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਬੰਧੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਹਰੇਕ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਉਸ ਦੀ ਸਨਅਤ ਦੇ ਲਈ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਪੂਰਵਜਾਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਕੰਮਾਂ ਨਾਲ ਨਵੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਕੇ ਨਵੇਂ ਰਸਤੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਗੌਰਵਸ਼ਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪੁਨਰ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਠਾ ਦਾ ਯਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਕੱਟ ਕੇ ਕੋਈ ਸਮਾਜ ਆਪਣੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਧ੍ਰੋਹਰ ਨੂੰ ਖਤਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾਅ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਆਪਣੇ ਅਤੀਤ ਨਾਲ ਜੁੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਕਤ ਅਤੀਤ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਮਹਾਨ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਣੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਮਹੱਤਵ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਉਦੋਂ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਉਜਾਗਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। **ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ**, ਸਿਰਫ ਭਾਰਤ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੱਭਿਆ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਬਣਾਇਆ। ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਵਰਤਮਾਨ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸੱਭਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਭਾਰਤ ਨੇ ਬਹੁਤ ਉਨਤ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। **ਦੂਸਰਾ**, ਭਾਰਤ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਇੱਕੋ-ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਜੀਵਨਧਾਰਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲਗਾਤਾਰ ਵਹਿੰਦੀ ਚਲੀ ਆਈ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਈ ਦੇਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਉਹ ਸਭ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿੱਚ ਵਿਲੀਨ ਹੋ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਅੱਜ ਉਹ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਉਰਦੂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਮੁਹੰਮਦ ਇਕਬਾਲ

ਨੋਟ

ਨੇ ਕਿਹਾ ਵੀ ਹੈ ਕਿ 'ਯੂਨਾਨ, ਮਿਸਰ, ਰੋਮ ਸਭ ਮਿਟ ਗਏ ਜਿੱਥੋਂ, ਕੁਝ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਹਸਤੀ ਮਿਟਾਉਂਦੀ ਨਹੀਂ ਸਾਡੀ।' ਭਾਵ ਯੂਨਾਨ, ਮਿਸਰ ਅਤੇ ਰੋਮ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਨ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਭਾਰਤ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਉਹ ਅੱਜ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਮੂਲਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜਿਊਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਇਕਬਾਲ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀ ਹਸਤੀ ਅਤੇ ਪਹਿਚਾਣ ਨਸ਼ਟ ਨਾ ਹੋ ਸਕਣ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੁਝ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਤੱਤ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਮੂਲਾਂ ਅਤੇ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਭਾਰਤ ਦਾ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਧਿਐਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਇਹ ਅਧਿਐਨ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। **ਤੀਸਰਾ**, ਇਹ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਦੋਵਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁੱਖ ਦੇਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਰਵਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਛਤਰ ਛਾਇਆ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਇਕ ਪਾਸੇ 'ਸੋਨੇ ਦੀ ਚਿੜੀ' ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਵਿਸ਼ਵ ਗੁਰੂ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। **ਚੌਥਾ**, ਭਾਰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨੇ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇਕ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਬਿਹਤਰ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸੁੱਖ-ਸਮ੍ਰਿਧੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਇੱਥੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਮਹਾਨ ਉਪਕ੍ਰਮ ਕੀਤਾ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਥਾਵਾਂ ਭਰੋ (Fill in the blanks):

1. ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਿਰਫ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਦੇਸ਼ ਜਿਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੱਭਿਆ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਬਣਾਇਆ.....
2. ਯੂਨਾਨ, ਮਿਸਰ, ਰੋਮ ਸਭ ਮਿਟ ਗਏ ਇੱਥੋਂ, ਕੁਝ ਗੱਲ ਇਹ ਕਿ ਹਸਤੀ ਮਿਟਾਉਂਦੀ ਨਹੀਂ ਸਾਡੀ ..... ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ
3. .....ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਯੁਕਤ ਭਾਰਤ ਦੀ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਆਕਲਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇਹ ਜਾਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸ ਮਹਾਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਗੌਰਵਸ਼ਾਲੀ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਪ੍ਰਤੀ ਆਤਮਵਿਸ਼ਵਾਸ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਯੋਜਨਾਪੂਰਵਕ ਤੋੜ-ਮਰੋੜ ਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀਣਤਾ ਦੇ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪੌਰੁਸ਼ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਗੌਰਵਸ਼ਾਲੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨਾਂਲ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਹਾਨ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗੌਰਵ ਨੂੰ ਪੁਨਰ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਠਤ ਕਰਨ ਦੀ ਉਮੀਦ ਜਗਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

1.1 ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸਰੋਤ (The Sources of Ancient Indian History)

ਭਾਰਤ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਦੇਸ਼ ਹੈ। ਕਈ **ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ** ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਭਿੱਅਤਾ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰੇਕ ਪਹਿਲੂ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਲਿਖਣ-ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਪਾਰੰਗਤ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਾਵ, ਦਰਸ਼ਨ, ਕਲਾ, ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। **ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ** ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਮਿਸਰ, ਮੇਸੋਪੋਟਾਮੀਆ ਅਤੇ ਚੀਨ ਆਦਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੱਭਿਆਤਾਵਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਰਗੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੱਭਿਆ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਇੱਥੇ ਦਾ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ, ਇਹ ਸਧਾਰਣ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਪਤਾ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਵਿੱਚ **ਇਤਿਹਾਸਕ ਚੇਤਨਾ** (Historical Sense) ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਇਹ ਨਤੀਜਾ ਕੱਢਣਾ ਵੀ ਸਭ ਤੋਂ ਅਣਉਚਿਤ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ

ਨੋਟ

ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਰਜਨ ਇਸ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘਟਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਵਾਪਰੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿੱਚ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਦਾਸੀਨ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ ਅਤੇ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹੋਰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। **ਡਾ. ਆਰ. ਸੀ. ਮਜੂਮਦਾਰ** ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ **''ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਇਕ ਗੰਭੀਰ ਦੋਸ਼ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਵਿਮੁਖਤਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠਤਾ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾ ਨੇ ਕਦੀ ਵੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।''** (One of the greatest defect of Indian culture is the aversion of Indian to writing history. They applied themselves to all conceivable branches of literature and excelled in many of them, but they never seriously took to the writing of history—Dr. R.C. Majumdar) ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਅਲਬਰੂਨੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ **''ਹਿੰਦੂ ਲੋਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਕ੍ਰਮ ਵੱਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।''** (The Hindus do not pay much attention to the historical order of things—Alberuni)

ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸਰੋਤਾਂ (Sources) ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ 600 ਈ. ਪੂ. ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ (600 B.C.) ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਦੇ ਸਾਧਨ ਸੀਮਿਤ ਹਨ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਰੋਤ ਕਾਫੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸੋਧ ਯਤਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸਰੋਤਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਲੱਭ ਲਿਆ ਹੈ। ਇੰਨਾ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਲਗਾਤਾਰ ਵਰਨਣ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਪੁਰਾਣੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ **ਯੂਨਾਨ ਦੇ ਹੇਰੋਡੋਟਸ** (Herodotus), ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। **ਰੋਮ ਦੇ ਲਿਵੀ** (Livy) **ਜਾਂ ਤੁਰਕੀ ਦੇ ਅਲਬਰੂਨੀ** (Alberuni) ਵਰਗੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਕ ਨਹੀਂ ਹੋਏ।

ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ- ਪੁਰਾਣੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਮਬੱਧਤਾ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨੂੰ ਦੇਖਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਕ੍ਰਮਬੱਧਤਾ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ-

(ਅ) **ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਲੇਖਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਨ-** ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਨ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰਚਣ ਵਾਲੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਨ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਦਾਸੀਨ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਕਾਵਿ, ਦਰਸ਼ਨ, ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਲਾ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ। ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਹ ਵਰਗ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਮਗਨ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮੂਲਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਭੌਤਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਰੁਚੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਸਮਰਾਟਾਂ ਦੇ ਕਾਇਆ-ਕਲਪਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਦੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾ ਦੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵਸਣ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਵਰਨਣ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਗਈ।

(ਬ) **ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ-** ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੀ। ਉਹ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਘਟਣ ਵਾਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਘਟਣ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਜੋ ਸ਼ਕਤੀ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਘਟਨਾਵਾਂ ਖੁਦ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਕਾਰਨ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਹੋ ਗਏ।

(ਸ) **ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ-** ਇਹ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਕਿ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਦਾਸੀਨ ਸਨ, ਠੀਕ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਣੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਜਾਣੂ ਦਾ ਇਕ ਅੰਗ ਮੰਨਿਆ। ਉਹ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਧਰਮ, ਨੈਤਿਕਤਾ, ਰਾਜਨੀਤੀ, ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅੰਗ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪਈ।

(ਦ) **ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਦਾਸੀਨਤਾ-** ਇੰਨਾ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜਦ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਜਾਤੀ ਨੇ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਫਿਰ ਵੀ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਾਖਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਨੋਟ

1.1.1 ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਖੋਜ (Search of Ancient Indian History)

ਇਹ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਰੋਤਾਂ 'ਤੇ ਆਸ਼ਰਿਤ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕਠਿਨ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਤਪੱਸਿਆ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਬਿਖਰੀਆਂ ਕੜੀਆਂ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਦਾ ਸਫਲ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਦੇ ਸਰੋਤਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭ ਲੈਣ ਦਾ ਕੰਮ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰੁਚੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਸਬੰਧੀ ਕਈ ਭ੍ਰਾਂਤੀਆਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਜਦੋਂ-ਜਦੋਂ ਇਹ ਕੰਮ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਤਾਂ ਕਈ ਭ੍ਰਾਂਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਾਕਰਣ ਸੰਭਵ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਸਹੀ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ।

ਪੁਰਾਣੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਦਾ ਕੰਮ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਅਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਮੈਕਸਮੂਲਰ ਨੇ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠਤਾ ਸਾਰੇ ਸਕੂਲ ਜਗਤ 'ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ 'ਭਗਵਦਗੀਤਾ', 'ਹਿਤੋਪਦੇਸ਼' ਅਤੇ 'ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ' ਵਰਗੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ। 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਹੀ '**ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਏਸ਼ੀਆਟਿਕ ਸੋਸਾਇਟੀ**' ਨੇ **ਏਸ਼ੀਆ ਵਿੱਚ ਸੋਧ ਕੰਮ** ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ **ਖੋਜ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਰੁਚੀ** ਪੈਦਾ ਹੋਈ। 1862 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਵਿੰਚ '**ਭਾਰਤੀ ਪੁਰਾਤਵ ਵਿੱਚ ਲਾ ਵਿਭਾਗ**' ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ। ਲਾਰਡ ਕਰਜਨ ਨੇ ਇਸ ਨਾਲ ਰੁਚੀ ਦਿਖਾਈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮਾਰਕਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਬੜ੍ਹਾਵਾ ਮਿਲਿਆ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਅਣਥੱਕ ਯਤਨ ਨਾਲ ਇਹ ਕੰਮ ਲਗਾਤਾਰ ਚੱਲਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। 1922 ਵਿੱਚ ਜਾਨ ਮਾਰਸ਼ਲ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਹੜੱਪਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਲੱਭ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਕੰਮ ਵੱਧਦਾ ਹੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਖੁਦਾਈ ਨਾਲ ਇਸ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਬਿਖਰੇ ਹੋਏ ਅੰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲ ਰਹੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਠਿਨਾਈ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਕਠਿਨਾਈ ਹੈ ਤਾ ਕੇਵਲ ਉਸ ਦੇ ਸਮਾਂ-ਕ੍ਰਮ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਸਰੋਤ ਲਗਾਤਾਰ ਖੋਜਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਬਣਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਨੋਟਸ 1862 ਵਿੱਚ 'ਭਾਰਤੀ ਪੁਰਾਤਤਵ ਵਿਭਾਗ' ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ। ਲਾਰਡ ਕਰਜਨ ਨੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਦਿਖਾਈ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਾਰਕਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਬੜ੍ਹਾਵਾ ਮਿਲਿਆ।

1.1.2 ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਰੋਤ (Main Sources of Ancient Indian History)

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਰੋਤਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰ ਲੈਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਇਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਪੂਰਨ ਸਰੋਤਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ-

1. ਪੁਰਾਤਤਵ ਸਬੰਧੀ ਸਰੋਤ (Archaeological Sources)
2. ਸਾਹਿਤਕ ਸਰੋਤ (Literary Sources)
3. ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਯਾਤਰੀਆਂ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ (Accounts of Foreign Travellers)

I. ਪੁਰਾਤੱਤਵ ਸਬੰਧੀ ਸਰੋਤ (Archaeological Sources)

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਤਤਵ ਸਬੰਧੀ ਸਮੱਗਰੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਤਤਵ ਸਮੱਗਰੀ ਨੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਤਵ ਖੁਦ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਸਾਹਿਤਿਕ ਸਮੱਗਰੀ ਮੌਨ ਹੈ ਜਾਂ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਉਥੇ ਪਰਾਤਤਵ ਸਮੱਗਰੀ ਸਹਾਇਕ

ਨੋਟ

ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਔਖੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਤਤਵ ਸਮੱਗਰੀ ਹੀ ਸਾਡੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਖਾਲੀ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਪੁਰਾਤਤਵ ਸਮੱਗਰੀ ਸਾਡੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾ ਕਰਦੀ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਾਗੈਤਿਹਾਸਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਜਾਣ ਸਕਦੇ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਤਤਵ ਸਬੰਧੀ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਚਾਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ–

1. ਖੁਦਾਈ (Excavation) ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਮੱਗਰੀ
2. ਅਭਿਲੇਖ (Epigraphs or inscriptions)
3. ਸਮਾਰਕ (Monuments)
4. ਮੁਦਰਾ (Coins)

(1) ਖੁਦਾਈ (Excavation) ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਮੱਗਰੀ- ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ 'ਤੇ ਖੁਦਾਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਗਰਾਂ, ਭਵਨਾਂ, ਮੰਦਿਰਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਕਿਲਿਆਂ ਆਦਿ ਦੇ ਖੰਡਰਾਂ ਪ੍ਰਚੂਰ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਕਈ ਧੁੰਦਲੇ ਪੰਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਹਨ, ਮਿਤਿਆਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਬਿਖਰੇ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ ਹੈ। **ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ** ਅਤੇ **ਹੜੱਪਾ** ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਵਿੱਚ ਨਗਰ, ਭਵਨ, ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ, ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਢਾਂਚੇ, ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ, ਬਰਤਨ, ਔਜ਼ਾਰ, ਸੜਕਾਂ ਅਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਘਰ ਆਦਿ ਕਈ ਵਸਤੂਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ **ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ** ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਕੁਸ਼ਾਣ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਸਮੇਂ-ਕ੍ਰਮ ਦੀ ਸੰਦੀਗਧਤਾ ਦੂਰ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। **ਸਾਂਚੀ** (ਭੋਪਾਲ ਦੇ ਕੋਲ) ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਬੁੱਧ ਦੀਆਂ ਕਈ ਮੂਰਤੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਇਹ ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਉਥਾਨ-ਪਤਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਗਵਾਹ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾ **ਸਾਰਨਾਥ** ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਬਾਕੀ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਬਹੁ ਵਿਕਲਪੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Multiple Choice Questions):

4. ਭਾਰਤੀ ਪੁਰਾਤਤਵ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ.....ਵਿੱਚ ਹੋਈ।

   (ਅ) 1860 (ਬ) 1862

   (ਸ) 1740 (ਦ) 1885

5. ਸਾਂਚੀ (ਭੋਪਾਲ ਦੇ ਕੋਲ) ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ.....ਦੀਆਂ ਕਈ ਮੂਰਤੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

   (ਅ) ਮਹਾਵੀਰ (ਬ) ਬੁੱਧ

   (ਸ) ਪਾਸ਼ਵਰਨਾਥ (ਦ) ਆਨੰਦ

6. ਯੂਨਾਨੀ ਯਾਤਰੀ ਮੈਗਸਥੀਨਜ਼ ਕਿਸ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਸੀ?

   (ਅ) ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਮੌਰਿਆ (ਬ) ਬਿੰਬਸਾਰ

   (ਸ) ਉਦਾਇਨ (ਦ) ਅਜਾਤਸ਼ੱਤਰੂ

7. ਜਾਦੂ, ਤੰਤਰ-ਮੰਤਰ ਅਤੇ ਟੂਣੇ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ।

   (ਅ) ਤਰਗਵੇਦ (ਬ) ਸਮਾਵੇਦ

   (ਸ) ਯਜੁਰਵੇਦ (ਦ) ਅਰਥਵੇਗ

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਅਲਿਖਤ ਹਿੱਸਾ ਉਹੀ ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਮੱਗਰੀ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਲਿਪੀਬੱਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

(2) ਅਭਿਲੇਖ (Epigraphs)- ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪੁਨਰ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਅਭਿਲੇਖਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕੜੀਆਂ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਅਭਿਲੇਖਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਉਸ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰੀਸ਼ੋਧ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸ ਜਾਨਣ ਦਾ ਸਰੋਤ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲਕਦਮੀ 'ਤੇ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਧਾਤੂਆਂ ਅਤੇ ਪੱਥਰਾਂ 'ਤੇ ਅੰਕਿਤ ਹਨ। ਇਹ ਅਭਿਲੇਖ ਪੱਥਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਲਾਵਾਂ, ਸਤੰਭਾਂ, ਤਾਮਰ ਪੱਤਰਾਂ, ਮੂਰਤੀਆਂ, ਗੁਫਾਵਾਂ ਅਤੇ ਭਵਨਾਂ ਦੀਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ 'ਤੇ ਖੁਦੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਭਿਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਸਲ

ਨੋਟ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਜਿਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਅਭਿਲੇਖ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਥਾਨਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਭਿਲੇਖਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਬ੍ਰਾਹਮੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਪਾਲੀ, ਤੇਲਗੂ, ਮਲਿਆਲਮ ਆਦਿ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਅਭਿਲੇਖਾਂ ਦੀ ਲਿਪੀ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਹੈ ਜੋ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਅਤੇ ਉਤਰ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਲਿਪੀਆਂ ਦੀ ਜਨਨੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਈ ਅਭਿਲੇਖ ਗਰੋਸ਼ਠੀ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲੇ ਹਨ ਜੋ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਖੱਬੇ ਵੱਲ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਉਤਰ-ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ।

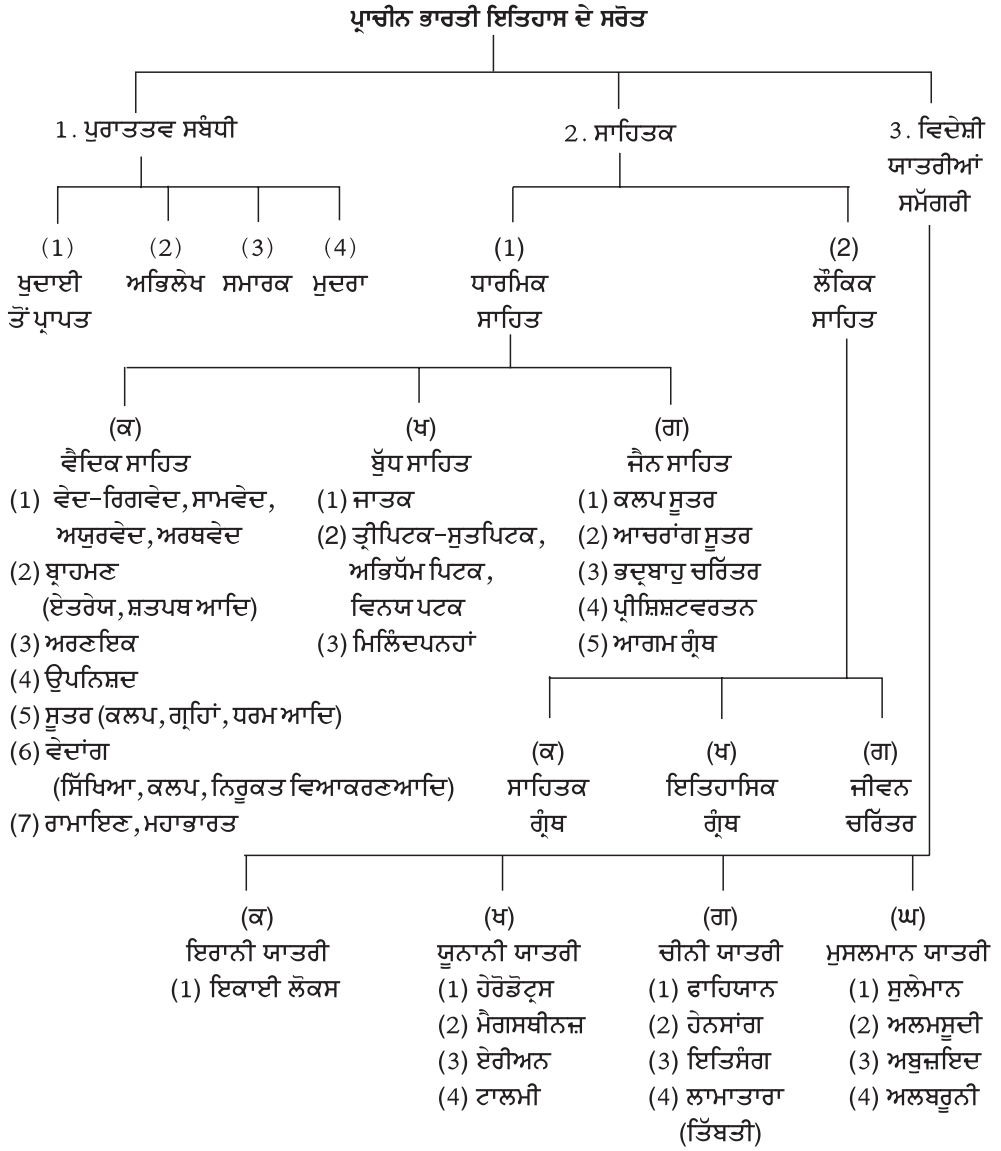

ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਅਭਿਲੇਖਾਂ ਨੂੰ **ਗ੍ਰਹਿਲੇਖ**, **ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ**, **ਸਤੰਭਲੇਖ** ਅਤੇ **ਤਾਮਰ ਪੱਤਰ ਲੇਖ** ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲੇਖ ਤਾਮਰ ਪੱਤਰਾਂ, ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸਮਾਰਕਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਜੇਤੂਆਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਹਾਲਤਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

'ਅਭਿਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਸਥਾਨ **ਅਸ਼ੋਕ** ਦਾ ਹੈ।' ਇਸ ਦੇ ਅਭਿਲੇਖ ਨਾ ਕੇਵਲ ਵੱਡੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਬਲਕਿ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮ ਕਥਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸਜੀਵ ਚਿਤਰਣ ਪੇਸ਼

ਨੋਟ

ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਲੇਖ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬਿਖਰੇ ਪਏ ਹਨ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜਾਗਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਘੋਸ਼ਣਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਅਭਿਲੇਖਾਂ 'ਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ 'ਤੇ ਕੁਝ ਤੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਅੰਕਿਤ ਹਨ। ਇਹ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ **ਬ੍ਰਾਹਮੀ** ਅਤੇ ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਸਨ।

ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਜੋ ਅਭਿਲੇਖ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਉਹ ਰਾਜਕੀ ਅਤੇ ਅਰਾਜਕੀ ਦੋਨਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਨ। **ਰਾਜਕੀ ਲੇਖਾਂ** ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਕਵੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਸਮਰਾਟਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। **ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ** ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਪ੍ਰਸ਼ਸਤੀ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਦੇ ਕਿਲੇ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਗੁਪਤਕਾਲੀਨ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਸਰੋਤ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਸੈਨ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਵਿਕਰਮਸੇਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਸਤੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸਬੇ ਭੋਜ ਦੀ ਗਵਾਲੀਅਰ ਪ੍ਰਸ਼ਸਤੀ ਪ੍ਰਤੀਹਾਰਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਰੋਤ ਹਨ। ਚਾਲੂਕਿਆ ਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਪੁਲਕੇਸ਼ਿਨ ਦੂਜਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਸਤੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਧ੍ਰੋਹਰ ਹੈ। **ਅਰਾਜਕੀ ਲੇਖਾਂ** ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਅਰਾਜਕੀ ਲੇਖ ਦੇਵਤਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਮੰਦਿਰਾਂ ਆਦਿ 'ਤੇ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਕਲਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ 'ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਅਭਿਲੇਖ ਮਿਲੇ ਹਨ, ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ 'ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਾਵਾ, ਸੁਮਾਤਰਾ, ਚੀਨ, ਤਿੱਬਤ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀਲੰਕਾ ਵਿੱਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਲੇਖ **ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਾਂ 'ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ।**

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾ ਇਹ ਅਭਿਲੇਖ ਸਮਰਾਟਾਂ ਦੀ ਵੈਸ਼ਾਲੀ, ਸ਼ਾਸਨ ਕਾਲ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਸਥਾਰ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਨਾਲ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਭਿਲੇਖਾਂ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਈ ਪੰਨੇ ਅਧੂਰੇ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

(3) **ਸਮਾਰਕ (Monuments)**- ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਭਿਲੇਖਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪੱਖ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਰਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਰਕਾਂ ਵਿੱਚ ਭਵਨ, ਮੂਰਤੀਆਂ, ਕਲਾ ਕਰੀਤੀਆਂ, ਸਤੂਪ, ਮੱਠ, ਵਿਹਾਰ, ਚੈਤਯ, ਮੰਦਿਰ ਅਤੇ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ੀ ਸਮਾਰਕਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਮਾਰਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਦੇਸ਼ੀ ਸਮਾਰਕਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਸਮਾਰਕ ਤਕਸ਼ਿਲਾ, ਮਥੁਰਾ, ਕੋਸਮ, ਸਾਰਨਾਥ, ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ, ਰਾਜਗਿਰੀ, ਝਾਂਸੀ, ਨਾਲੰਦਾ ਆਦਿ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਹੜੱਪਾ ਅਤੇ ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਖੇਤਰ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਮਾਰਕਾਂ ਤੋਂ **ਕੁਸ਼ਾਣਕਾਲੀਨ ਮਿਤੀ ਭ੍ਰਮ ਦਾ ਹੱਲ** ਸੰਭਵ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾ **ਹੜੱਪਾ ਅਤੇ ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ** ਵਿੱਚ ਖੁਦਾਈ ਨਾਲ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੀ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਸਾਰਨਾਥ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠਤਾ ਨੱਕਾਸ਼ੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਆਈ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਸਮਤਾ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਅਨਯੰਤਰ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਜਨਤਾ ਦੀਆਂ ਗੁਫਾਵਾਂ ਦੀ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ, ਝਾਂਸੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਦੇਵਗੜ ਵਿੱਚ ਪੱਥਰ ਦਾ ਮੰਦਿਰ, ਭੀਤਰ ਪਿੰਡ (ਕਾਨਪੁਰ) ਇਰਟੋਂ ਦਾ ਮੰਦਿਰ ਅਤੇ ਨਾਲੰਦਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਬੁੱਧ ਦੀ ਤਾਂਬੇ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਜੋ ਕਿ ਸਮਾਰਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਮੂਰਤੀ ਕਲਾ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠਤਾ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹੈ।

ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਸਮਾਰਕ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੈਦਿਕ ਸਬੰਧਾ 'ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਮਾਰਕ ਦੇਵਾਲਿਆ ਅਤੇ ਮੂਰਤੀ ਆਦਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਥੇ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਾਵਾ ਅਤੇ ਕੰਬੋਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਮਾਰਕਾਂ ਤੋਂ ਭਾਰਤੀ ਕਲਾ ਮੁੱਖਰਿਤ ਹੋ ਉਠੀ ਹੈ। ਜਾਵਾ ਦੇ ਕਈ ਦੇਵਾਲਿਆ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਮਾਰਕ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਆਏ ਹਨ। ਮਲਾਇਆ, ਲੰਗਾ ਅਤੇ ਬਾਲੀ ਆਦਿ ਦੀਪਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੰਦਿਰਾਂ, ਮੂਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਮਾਰਕਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਰਕ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕਾਫੀ ਹਨ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਦੇ ਲਈ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਸਾਮਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਹਿੰਦੂ ਲੋਕ ਵੱਡੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਉਥੇ ਜਾ ਵਸੇ ਵੀ ਸਨ।

(4) ਮੁਦਰਾਵਾਂ (Coins)- ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਵਿੱਚ ਮੁਦਰਾਵਾਂ, ਸਿੱਕਿਆਂ ਅਤੇ ਮੋਹਰਾਂ ਦਾ ਵੀ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। 206 ਈ. ਪੂ. ਤੋਂ 300 ਈ. ਤੱਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਤਾਂ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਜਾਣਕਾਰੀ 'ਤੇ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਯੁੱਗ ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ। ਭਾਰਤੀ ਮੁਦਰਾਵਾਂ 'ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਹੀ ਲਿਖੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਅਤੇ ਮਿਤੀਆਂ ਆਦਿ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਉਤਰ-ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਬੈਕਟਰਿਆ ਦੇ ਯੂਨਾਨੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ 'ਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਮੁਦਰਾਵਾਂ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਚਿੱਤਰ ਅਤੇ ਮਿਤੀਆਂ ਦੇਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ। ਸ਼ਕ, ਪੱਲਬ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਾਣ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਯੂਨਾਨੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ

ਨੋਟ

ਅਨੁਸਰਣ ਕੀਤਾ। **ਸ਼ਕ ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਮਾਲਵ ਅਤੇ** ਯੋਧੇ ਗਣਰਾਜਾਂ 'ਤੇ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਕਾਫੀ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਦਰਾਵਾਂ 'ਤੇ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਚਿੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ਤਤਕਾਲੀਨ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਘਟਨਾਵਾਂ 'ਤੇ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਕਿਆਂ 'ਤੇ ਜੋ ਚਿੱਤਰ ਅੰਕਿਤ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਵਿਸਥਾਰ ਦਾ ਗਿਆਨ ਵੀ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਭਵ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸਮੁੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ 'ਤੇ ਅਸ਼ਵਮੇਧ ਜੌਹਰ ਸ਼ਬਦ ਅੰਕਿਤ ਹਨ ਜੋ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਅਸ਼ਵਮੇਧ ਯੱਗ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ। ਵੰਸ਼ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ **ਰੋਮਨ ਮੁਦਰਾਵਾਂ** ਵੀ ਵਿਆਪਕ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਦਾ ਰੋਮਨ ਸਾਮਰਾਜ ਤੋਂ ਵਿਆਪਕ ਵਪਾਰਕ ਸਬੰਧ ਸੀ।

ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਸੋਨੇ, ਚਾਂਦੀ ਅਤੇ ਤਾਂਬੇ ਜਾਂ ਦੋ ਧਾਤਾਂ ਦੇ ਮਿਲਾਉਣ ਨਾਲ ਬਣੀਆਂ ਸਨ। ਸੋਨੇ ਜਾਂ ਸੋਨੇ ਵਿੱਚ ਤਾਂਬੇ ਦੀ ਮਿਲੀ ਮਾਤਰਾ ਨਾਲ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਉਣਾ ਅਸਾਨ ਹੈ। ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੋਨੇ ਜਾਂ ਸੋਨੇ ਵਿੱਚ ਥੋੜ੍ਹਾ ਅੰਸ਼ ਤਾਂਬੇ ਦੀਆਂ ਮਿਲਿਆ ਹੋਈਆਂ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਆਰਥਿਕ ਸਮ੍ਰਿਧੀ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾਂਬੇ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਿੱਸਾ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਰੁਦਘੋਸ਼, ਅਸ਼ਵਮਿੱਤਰ ਅਤੇ ਯੋਗਸੇਨ ਈ. ਪੂਰਵ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੰਚਾਲ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਤਾਂਬੇ ਦੀਆਂ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਜਮਗੜ੍ਹ ਜਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ 110 ਤਾਂਬੇ ਦੀਆਂ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਗੁਣਟੂਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਨਾਗਾਰਜੁਨ ਕੋਂਡ ਦੇ ਇਕਸ਼ਵਾਕੂ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀਆਂ 277 ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਸਿਸ਼ਿਠਪੁੱਤਰ ਚਾਂਤਮੂਲ ਦੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਮੁਦਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਕ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਯੂਪ (ਉਹ ਪ੍ਰਸਤਰ ਜਾਂ ਖੰਭਾ ਜੋ ਕਿਸੇ ਦੇ ਬਲੀਦਾਨ ਦੀ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਰਾਜੇ ਨੇ ਅਸ਼ਵਮੇਧ ਯੱਗ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਥਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਹੀ/ਗਲਤ ਲੱਭੋ (Write True/False in the following statements):

8. ਹੜੱਪਾ ਅਤੇ ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਸੱਭਿਅਤਾਵਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ।
9. ਸਮਾਵੇਦ ਗ੍ਰੰਥ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ।
10. ਸੁੱਤਪਿਟਕ ਵਿੱਚ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ ਜੋ ਪੰਜ ਨਿਕਾਸ (ਸੰਗ੍ਰਹਿ) 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ।
11. ਪਾਤੰਜਲੀ ਦਾ ਮਹਾਭਾਸ਼ਯ ਸ਼ੁੰਗ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਸਮੇਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣਾ ਹੈ।
12. ਅਲਬਰੂਨੀ ਮੁਹੰਮਦ ਗੌਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਆਇਆ ਸੀ।

II. ਸਾਹਿਤਕ ਸਰੋਤ (Literary Sources)

ਪੁਰਾਣੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸਰੋਤ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਉਸ ਸਾਰੀ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਇਸ ਸਾਰੀ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ-

(ਅ) ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਹਿਤ (Religious Literature)

(ਬ) ਲੌਕਿਕ ਸਾਹਿਤ (Secular Literature)

(ਅ) ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਹਿਤ (Religious Literature)- ਭਾਰਤ ਧਰਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਰੂਪ ਵੀ ਧਾਰਮਿਕ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨਾ ਕੇਵਲ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਧ੍ਰੋਹਰ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(ਕ) ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ, (ਖ) ਬੁੱਧ ਸਾਹਿਤ (ਗ) ਜੈਨ ਸਾਹਿਤ।

(ਕ) ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ - ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਭਾਰਤ ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਸਾਹਿਤ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ **ਵੇਦਾਂ** ਦਾ ਹੈ। ਵੇਦ ਚਾਰ ਹਨ : **ਰਿਗਵੇਦ, ਸਾਮਵੇਦ, ਯਜੁਰਵੇਦ ਅਤੇ ਅਰਥਵੇਦ** , ਜਦ ਕਿ ਵੇਦ

ਨੋਟ

ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਮਹਾਨਤਾ ਵੀ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ ਅਤੇ ਅਰਥਵੇਦ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਆਰਿਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ 'ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਅਰਥ ਵੇਦ ਆਰਿਆਂ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦਾ ਸਜੀਵ ਚਿੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਵੈਦਿਕ ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇੰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵੀ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਏਤੇਰਯ, ਸ਼ਤਪਥ, ਗੋਪਥ ਅਤੇ ਪੰਚਦਸ਼ੀ ਆਦਿ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ ਜੋ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਆਰਿਆਣਕ ਅਤੇ **ਉਪਨਿਸ਼ਧ** ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਜਿਸ 'ਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਜੀਵਨ 'ਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੂਤਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ-**ਕਲਪ ਸੂਤਰ**, **ਗ੍ਰਹਿ ਸੂਤਰ ਅਤੇ ਧਰਮ ਸੂਤਰ**- ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਵੈਦਿਕ ਕਾਲੀਨ ਯੱਗਾਂ ਦਾ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵਰਗੀਕਰਣ ਅਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਰਨਣ **ਕਲਪ ਸੂਤਰ** ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ ਸਮੱਗਰੀ ਹੈ। ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਯੱਗਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ **ਗ੍ਰਹਿ ਸੂਤਰ** ਵਿੱਚ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਰਨਣ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। **ਧਰਮ ਸੂਤਰ** ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨਿਕ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਸੂਤਰ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ 6 **ਵੇਦਾਂਗੋਂ-ਸਿੱਖਿਆ ਕਲਪ**, **ਨਿਰੁਕਤ**, **ਵਿਆਕਰਣ ਅਤੇ ਜੋਤਿਸ਼**- ਦਾ ਵੀ ਵਿਆਪਕ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਮਹੱਤਵ ਹੈ।

ਮਹਾ ਕਾਵਿ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ। ਇਸ ਵਿੱਚ **ਰਾਮਾਇਣ** ਅਤੇ **ਮਹਾਭਾਰਤ** ਦੋ ਮਹਾ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਮਹਾਕਾਵਾਂ ਦੀ ਮਿਤੀ 'ਤੇ ਵਿਵਾਦ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਆਰਿਆਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ 'ਤੇ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਰਾਮਾਇਣ ਵਿੱਚ ਅਬਧ ਦੇ ਕੌਸ਼ਲਾਂ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਵਿਦੇਹਾਂ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਮਹਾਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੋਨੇ-ਕੋਨੇ ਤੋਂ ਆਏ ਰਾਜਿਆਂ ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਕੌਰਵਾਂ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਹੋਏ ਮਹਾਯੁੱਧ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਮਹਾਕਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੁਰਾਣ ਅਤੇ **ਸਮ੍ਰਿਤੀਆਂ** ਵੀ ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅੰਗ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਆਪਕ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ 18 ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ, ਮਤੱਸਿਆ ਪੁਰਾਣ ਅਤੇ ਵਾਯੂ ਪੁਰਾਣਾ ਆਦਿ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਅਜਿਹੇ ਰਾਜਵੰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਰਨਣ ਹੈ ਜੋ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਵਿੱਚ ਮੌਰਿਆ ਵੰਸ਼ ਮਤੱਸਿਆ ਪੁਰਾਣ ਵਿੱਚ ਦੱਖਣ ਦੇ ਆਂਧਰ ਵੰਸ਼ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸਮੱਗਰੀ ਉਪਲੱਬਧ ਹੈ। **ਸਮ੍ਰਿਤੀਆਂ** ਵੀ ਆਰਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਗ ਹਨ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਇਹ ਸਮ੍ਰਿਤੀਆਂ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਮਹੱਤਵ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਨੂ ਸਮ੍ਰਿਤੀ, ਨਾਰਦ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਸਪਤੀ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਮ੍ਰਿਤੀਆਂ ਹਨ।

(ਖ) **ਬੁੱਧ ਸਾਹਿਤ**- ਆਰਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਰਚਿਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੀ ਬੁੱਧ ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਹੈ। **ਜਾਤਕ** ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸਜੀਵ ਚਿੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਵੀ ਲਿਆ ਗਿਆ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਬੁੱਧ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਦਾ ਉਤਮ ਸਰੋਤ ਹੈ।

ਬੋਧਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਤ੍ਰਿਪੀਟਿਕ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਪਿਟਕ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੇ-ਪਹਿਲੇ ਵਿਸ਼ਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ। **ਸੁਤਪਿਟਕ** ਵਿੱਚ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ ਜੋ ਪੰਜ ਨਿਕਾਏ (ਸੰਗ੍ਰਹਿਾਂ) 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ **ਅਭਿਧੰਮ ਪਿਟਕ** ਵਿੱਚ ਵੇਦਾਂਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਤੀਸਰਾ **ਵਿਨਯ ਪਿਟਕ** ਬੁੱਧ ਮੱਠਾਂ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਬੁੱਧ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਪਾਲੀ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਸਾਹਿਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ **ਮਿਲੇ ਪੰਨਿਆਂ** ਵਿੱਚ ਯੂਨਾਨੀ ਰਾਜਾ ਮਿਲੰਦ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਭਿਕਸ਼ੂ ਨਾਗਸੇਨ ਦੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਹੈ, ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ **ਦੀਪ ਵੰਸ਼** ਅਤੇ **ਮਹਾ ਵੰਸ਼** ਕ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਰਨਣ ਹੈ ਜੋ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੰਕਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ 'ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਮੌਰਿਆ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤੱਥ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੁੱਧ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਬੁੱਧ ਸਾਹਿਤ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜੋ ਹੀਨਯਾਨ ਅਤੇ ਮਹਾਯਾਨ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਮਹਾ ਵਸਤੂ, ਲਲਿਤ ਵਿਸਤਾਰ, ਬੁੱਧ ਚਰਿਤ, ਮੰਜੂ ਸ਼੍ਰੀ ਮੂਲਕਲਪ ਆਦਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਅੰਗ ਹਨ।

(ਗ) **ਜੈਨ ਸਾਹਿਤ**- ਪੁਰਾਣੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਜੈਨ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਜੈਨ ਸਾਹਿਤ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜੋ ਵੈਦਿਕ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਈ. ਪੂਰਵ 5ਵੀਂ ਅਤੇ 6ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਜੈਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ **ਕਲਪ ਸੂਤਰ**, **ਅਚਾਰਿਆਗ ਸੂਤਰ** ਅਤੇ **ਭੱਦਰਬਾਹੂ ਚਰਿੱਤਰ** ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। ਜੈਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ

ਨੋਟ

ਵਿੱਚ ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨੂੰ ਤੱਥ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਅਚਾਰਿਆਗ ਸੂਤਰ ਵਿੱਚ ਜੈਨ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਆਚਾਰ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ। **ਪਰਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਪਰਵਨ** ਦੀ ਰਚਨਾ ਅਚਾਰਿਆ ਹੇਮ ਚੰਦਰ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਮਹਾਵੀਰ ਸਵਾਮੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਜੈਨ ਸਮਰਾਟਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਵਰਨਣ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਪੋਤਰ ਸੰਪ੍ਰਤੀ (ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੂਸਰਾ) ਜੈਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜੈਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। **ਭੱਦਰ ਬਾਹੂ ਚਰਿੱਤਰ** ਵਿੱਚ ਸਮਰਾਟ ਸੰਪ੍ਰਤੀ ਦੇ ਗੁਰੂ ਅਚਾਰਿਆ ਮਦਰ ਬਾਹੂ ਦਾ ਚਰਿੱਤਰ ਹੈ। **ਜੈਨ ਆਗਮਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ** ਵਿੱਚ 12 ਅੰਗਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਹੈ।

(ਬ) **ਲੌਕਿਕ ਸਾਹਿਤ** (**Secular Literature**)- ਪੁਰਾਣੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸਰੋਤ ਵਿੱਚ ਲੌਕਿਕ ਜਾਂ ਧਰਮੇਤਰ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵੀ ਅਪਣਾ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ–

(ਕ) ਸਾਹਿਤਕ ਗ੍ਰੰਥ, (ਖ) ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਅਤੇ (ਗ) ਜੀਵਨ ਚਰਿੱਤਰ।

(ਕ) **ਸਾਹਿਤਕ ਗ੍ਰੰਥ** (**Literary Works**)- ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਜਿਹੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਹੈ ਜੋ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। **ਪਤੰਜਲੀ ਦੀ ਮਹਾਭਾਸ਼ਾ** ਸ਼ੁੰਗ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਸਮੇਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੌਰਿਆ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਵਰਨਣ ਪਾਨਿਣੀ ਦੇ **ਅਸ਼ਟਾਧਿਆਈ** ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਾਲੂਕਿਆ ਵੰਸ਼ ਸਮਰਾਟ ਵਿਕਰਮਾਕ ਦੇਵ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਵਿੱਚ ਰਚਿਤ ਵਿਲਹਣ ਦਾ **ਵਿਕਰਮਾਕ ਦੇਵ ਚਰਿੱਤਰ** ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੁੰਗ ਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਾਲੀ ਦਾਸ ਦਾ **ਮਾਲਵੀਕਾਗਿਨਮਿਤਰ** ਤੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨੰਦ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਮੌਰਿਆ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਚਰਿੱਤਰ **ਵਿਸ਼ਾਖਦਤ** ਦੇ **ਮੁਦਰਾਕਸ਼** ਨਾਟਕ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। **ਦੰਡੀ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਕੁਮਾਰ ਚਰੀਤਮ** ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਤੋਂ **7ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ** ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀ ਉਨਤੀ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ **ਰਾਜੇਸ਼ਵਰ** ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੋਸ਼, ਸੋਮੇਸ਼ਵਰ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤੀਕੋਮਦੀ ਅਤੇ ਅਰੀਸਿੰਘ ਦੀ ਸੁਕੁਤ ਸੰਕੀਰਤਨ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ।

(ਖ) **ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਗ੍ਰੰਥ**- ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ **ਕੋਟਲਿਆ ਦਾ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ** ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਮਰਾਟ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਮਹਾ ਮੰਤਰੀ ਚਾਣਕਿਆ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਿਤੀ, ਸ਼ਾਸਨ ਪੱਦਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਵਰਨਣ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦੂਸਰਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗ੍ਰੰਥ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤ **ਕਲਿਆਣ** ਦੀ **ਰਾਜਤ੍ਰੰਗਣੀ** ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ 12ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ 'ਤੇ ਸਮੁਚਿਤ ਚਾਨਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। **ਬਾਣਭੱਟ ਰਚਿਤ ਹਰਸ਼ ਚਰਿੱਤਰ** ਦਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਮਹੱਤਵ ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚ 7ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਚਰਿੱਤਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਤਾਮਿਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਤੀ ਗ੍ਰੰਥਾ 'ਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਤ **ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਾਕਪਤੀ** ਨਾਲ ਰਚਿਤ ਗੰਥ **ਗੌਡਵਹੋ** ਵਿੱਚ ਕਨੌਜ ਨਰੇਸ਼ ਯਸ਼ਾਵਰਮਾ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਾਲ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ।

(ਗ) **ਜੀਵਨ ਚਰਿੱਤਰ**- ਬਾਣ ਦੇ **ਹਰਸ਼ ਚਰਿੱਤਰ** ਵਿੱਚ ਹਰਸ਼ਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ, **ਸੰਧਾਇਆਕਰ ਨੰਦੀ ਦੇ ਰਾਮ ਚਰਿੱਤਰ** ਵਿੱਚ ਪਾਲ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਵਰਨਣ, ਆਨੰਦ ਭੱਟ ਦੇ **ਬੱਲਾਲ ਚਰਿੱਤਰ** ਵਿੱਚ ਸੈਨ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਵਰਨਣ ਅਤੇ ਜੈਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਿਥਵੀਰਾਜ ਜਿੱਤ ਅਤੇ ਚੰਦਰ ਬਰਦਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਿਥਵੀਰਾਜ ਰਾਸੋ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਵਰਨਣ ਦੇ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ **ਵਿਕ੍ਰਮਾਂਕ ਦੇਵ ਚਰਿੱਤਰ ਵਿੱਚ** ਚਾਲੂਕਿਆ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। **ਨਵਸਾਹਸਾਂਕ ਚਰਿੱਤਰ** ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮਾਰ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

III. ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਯਾਤਰੀਆਂ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ (Accounts of Foreign Travellers)

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਲਈ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਏ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਯਾਤਰੀਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਰਨਣ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਾਫ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਕਾਲਪਨਿਕ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਕੁੱਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇਹ ਬਿਰਤਾਂਤ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਯਾਤਰੀਆਂ ਵਿੱਚ **(ਕ) ਇਰਾਨੀ (ਖ) ਯੂਨਾਨੀ (ਗ) ਚੀਨੀ ਅਤੇ (ਘ) ਮੁਸਲਮਾਨ ਯਾਤਰੀਆਂ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ** ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸਜੀਵ ਚਿੱਤਰ ਮੌਜੂਦ ਕਰਦੇ ਹਨ।

(ਕ) **ਇਰਾਨੀ ਯਾਤਰੀ**- ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਮ੍ਰਿਧੀ ਦੀ ਚਰਚਾ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਜ਼ੋਰ-ਸ਼ੋਰ ਨਾਲ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਇਰਾਨ ਦੇ ਰਾਜਾ ਨੇ ਈ. ਪੂਰਵ 6ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ **ਸਕਾਇਲੈਕਸ ਨਾਮ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਨੂੰ** ਭਾਰਤ ਭੇਜਿਆ, ਉਸ ਨੇ ਸੈਨਾ ਸਮੇਤ ਭਾਰਤ ਆ ਕੇ ਇੱਥੇ ਦੀ ਭੁਗੌਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦਾ ਭਾਰਤ ਬਿਰਤਾਂਤ ਬੜਾ ਰੋਚਕ ਹੈ। ਇੰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਇਰਾਨ ਦੇ ਸਮਰਾਟ ਡੇਰੀਅਨ ਨੇ ਵੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਲੇਖ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਾਂ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਅਤੇ

ਨੋਟ

ਇਰਾਨ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ 'ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਯੁੱਧ ਕਲਾ ਦਾ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਦੀ ਖੇਤੀ ਦਾ ਵੀ ਵਰਨਣ ਉਸ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਇਰਾਨ ਦੇ ਰਾਜ ਵੈਦ ਟੇਸ਼ੀਅਸ ਨੇ ਵੀ ਭਾਰਤ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹਨ।

(ਖ) **ਯੂਨਾਨੀ ਯਾਤਰੀ**- ਸਿਕੰਦਰ ਦੇ ਨਾਲ ਆਏ ਵਿਦਵਾਨ ਦਾ ਭਾਰਤ ਵਰਨਣ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਅਤੇ ਉਪਯੋਗੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ **ਨਿਆਰਕਸ** (Nearckus) ਨਾਮ ਦਾ ਇਕ ਜਨ ਸੈਨਾਪਤੀ ਸੀ, ਦੂਸਰਾ ਵਿਦਵਾਨ ਸਹਿ-ਨਾਵਿਕ **ਏਰਿਸਟੋਬੁਲਸ** (Aristobulus) ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬੁਢਾਪੇ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਹੁਣ ਉਪਲੱਬਧ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਸਿਕੰਦਰ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੇ ਸੈਨਾਪਤੀ ਸੈਲਿਊਕਸ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਸਾਮਰਾਜ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮੌਰਿਆ ਸਮਰਾਟਾਂ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਰਾਜਦੂਤ ਭੇਜੇ। ਚੰਗਰ ਗੁਪਤ ਮੌਰਿਆ ਤੋਂ ਹਾਰ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਸੰਧੀ ਕਰ ਲਈ ਅਤੇ **ਮੈਗਸਥੀਨਜ਼** (Megasthenes) ਨੂੰ ਰਾਜਦੂਤ ਬਣਾ ਕੇ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥ **'ਇੰਡੀਕਾ'** ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ 'ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਇਆ, ਜਦ ਕਿ ਹੁਣ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਉਪਲੱਬਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਬਾਅਦ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ-ਏਰੀਅਨ, ਅੱਪੀਅਨ (Appian), ਸਟ੍ਰੈਬੋ ਅਤੇ ਜਸਟਿਨ ਆਦਿ ਨੇ ਮੈਗਸਥੀਨ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਤੋਂ ਕਈ ਉਦਾਹਰਣਾ ਲਈਆਂ ਹਨ। **ਏਰੀਅਨ** ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਮਹੱਤਵ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। **ਟਾਲਮੀ** (Ptolomy) ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਭੁਗੋਲ ਅਤੇ **ਪਿਲਨੀ** ਨੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਅਤੇ ਬਨਸਪਤੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ।

(ਗ) **ਚੀਨੀ ਯਾਤਰੀ**- ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਲਈ ਕਈ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿੱਚ ਭੇਜੇ, ਜਿੱਥੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਾਰੇ ਚੀਨ ਵਿੱਚ ਹੋ ਗਿਆ ਲੋਕ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਬੜੇ ਆਦਰ ਨਾਲ ਧਰਮ ਭੂਮੀ ਸਮਝਣ ਲੱਗੇ। ਆਪਣੀ ਧਾਰਮਿਕ ਜਿਗਿਆਸਾ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕਈ ਚੀਨੀ ਯਾਤਰੀ ਭਾਰਤ ਆਏ ਅਤੇ ਉਹ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਇੱਥੇ ਰਹੇ। ਜਦਕਿ ਉਨ੍ਹਾ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਧਾਰਮਿਕ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵੀ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਚੀਨੀ ਯਾਤਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ **ਫਾਹਿਯਾਨ**, **ਹੇਨਸਾਂਗ** ਅਤੇ **ਇਤਸੰਗ** ਦਾ ਹੈ। **ਫਾਹਿਯਾਨ** ਵੱਲੋਂ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਰਨਣ ਤੱਕ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਸੀਮਿਤ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦਾ ਵਿਆਪਕ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। **ਹੇਨਸਾਂਗ** ਸਮਰਾਟ ਹਰਸ਼ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਆਇਆ, ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਬਨਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵੀ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਤਸੰਗ 7ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਆਇਆ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਵਿਕਰਮਸ਼ਿਲਾ ਅਤੇ ਨਾਲੰਦਾ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਿਆ ਵਿੱਚ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ ਚੀਨੀ ਲੇਖਕ **ਹੁਇਲੀ** ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਵਰਨਣ ਯੋਗ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਹੇਨਸਾਂਗ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਇਸ ਜੀਵਨੀ ਨਾਲ ਵੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ 'ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਤਿੱਬਤੀ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿੱਚ **ਲਾਮਾਤਾਰਾ** ਨਾਮ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ 'ਕੰਗਯੁਰ' ਅਤੇ 'ਤੰਗਯੂਰ' ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦਾ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

(ਘ) **ਮੁਸਲਮਾਨ ਯਾਤਰੀ**- 9ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿੱਚ ਇਕ ਅਰਬ ਯਾਤਰੀ ਸੁਲੇਮਾਨ ਭਾਰਤ ਆਇਆ, ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿੱਚ ਪਾਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਹਾਰ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੂਸਰਾ, ਅਲਮਸੂਦੀ 10ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰਕੂਟ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। **ਅਬੁਜਇਦ** ਨੇ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਪਾਰ ਦੇ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਅਰਬੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਉਚਾ ਸਥਾਨ **ਅਲਬਰੂਨੀ** ਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮਹਿਮੂਦ ਗਜਨਵੀ ਦੇ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮਹਿਮੂਦ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਲੁੱਟ-ਖੋਹ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝਿਆ ਸੀ ਉਦੋਂ ਅਲਬਰੂਨੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗਿਆ ਸੀ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੇ **'ਤਹਕੀਕੇ ਹਿੰਦ'** ਨਾਮ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖਿਆ। ਇਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ। ਜਦ ਕਿ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਿਸ਼ਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ ਫਿਰ ਵੀ ਖੇਤਰੀ ਵੇਰਵੇ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵੇਰਵੇ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਅਲੱਗ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਲਈ ਜੋ ਸਰੋਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਹਨ ਉਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕਠਿਨਾਈ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਨੋਟ

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਤਿੱਬਤੀ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿੱਚ ਲਾਮਾਤਾਰਾ ਨਾਮ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ 'ਕੰਗਯੂਰ' ਅਤੇ 'ਤੰਗਯੂਰ' ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦਾ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

1.2 ਭੁਗੌਲਿਕ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ (Geographical Setting)

ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨ- ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਉਥੇ ਦੀ ਜਲਵਾਯੂ, ਖਣਿਜ ਪਦਾਰਥ, ਨਦੀਆਂ, ਉਚੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੂਮੀ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਭੁਗੌਲ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਸਮੱਗਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਆਦਿ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਰਨਣ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਦੋਨਾਂ ਵਿਸ਼ੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸਪਰ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਸਲੀਅਤ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ 'ਤੇ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਭੁਗੌਲਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਗਹਿਰਾ ਸਬੰਧ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦਾ ਉਸ ਦੀ ਸਰੀਰਿਕ ਆਕਾਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ 'ਤੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕੰਮਾਂ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇੰਨਾ ਸੂਖਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਧਿਆਨ ਵੀ ਇਸ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਪਰ ਕਈ ਵਾਰ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਜ਼ੋਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਅਨੁਕੂਲ ਵੀ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇੰਨਾ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਭੁਗੌਲਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰ ਸਕਣਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਭੂ-ਖੰਡ ਵਿੱਚ ਵਸਣ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਉਸ ਭੂ-ਖੰਡ ਦੀਆਂ ਭੁਗੌਲਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਨੀਂਹ ਵਿੱਚ ਉਸ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਭੁਗੌਲਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਰਨਣ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਸਮੱਗਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਭੁਗੌਲਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਭੁਗੌਲਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਥੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭੁਗੌਲਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰੀਏ, ਜਿਨ੍ਹਾ ਨੇ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਟਾਸਕ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰੋ।

1.2.1 ਦੇਸ਼ ਦਾ ਨਾਮ (Nomenclature)

ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਾ ਦੁਸ਼ਯੰਤ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਮਰਾਟ ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਨਾਮ 'ਭਾਰਤ' ਪਿਆ। ਜਦੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾਵਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਸਿੰਧੂ' ਨਦੀ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਿੰਧੂ ਨਦੀ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਿੰਧੂ ਸਥਾਨ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਜਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਫਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ 'ਸ' ਦਾ ਉਚਾਰਣ 'ਹ' ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਅਮਲਾਕਾਰੀ ਸਿੰਧੂ ਨਦੀ 'ਤੇ ਵਸਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਸਿੰਧੂ ਸਥਾਨ ਦੇ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਬੁਲਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਭਾਰਤ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨਾਮ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਵਿੱਚ ਪਹਿਚਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਇੰਡੀਕਾ ਜਾਂ ਇੰਡੀਆ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਬੁਲਾਇਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਿੰਧੂ ਨਦੀ ਨੂੰ 'ਇੰਡਸ' ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਯੂਰਪ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜਾਤੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ 'ਇੰਡੀਆ' ਨਾਮ ਨਾਲ ਅਪਣਾਇਆ ਪਰ ਇੰਡੀਆ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਵਰਗ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਦੂਰ ਗ੍ਰਾਮਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਵੀ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ 'ਭਾਰਤ' ਜਾਂ 'ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ' ਨਾਮ ਨਾਲ ਹੀ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸੁਤੰਤਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ 'ਭਾਰਤ' ਨਾਮ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਸਧਾਰਣ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ 'ਭਾਰਤ' ਨਾਮ ਹੀ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੈ।

ਹੱਦ, ਸਥਿਤੀ, ਖੇਤਰਫਲ ਅਤੇ ਜਨਸੰਖਿਆ (Boundary, Location, Area and Population) ਨੋਟ

ਭਾਰਤ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਅਤਿ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦੇਸ਼ ਹੈ ਜੋ ਦੱਖਣ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿੱਚ ਉਚੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਨਾਲ ਅਤੇ ਹੋਰ ਤਿੰਨ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮੁੰਦਰ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਹੈ। ਇਹ ਤਿਕੋਣ ਦੇ ਆਕਾਰ ਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ 68 **ਡਿਗਰੀ ਅਤੇ 97 ਡਿਗਰੀ** ਪੂਰਬੀ ਦੇਸ਼ਾਂਤਰ ਅਤੇ 8 **ਡਿਗਰੀ** ਅਤੇ 37 **ਡਿਗਰੀ** ਦੇ ਮੱਧ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਕਰਕ ਰੇਖਾ ਇਸ ਦੇ ਮੱਧ ਤੋਂ ਹੋ ਕੇ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਤਰ ਭਾਰਤ ਸ਼ੀਤੋਸ਼ਣ ਕਟੀਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇੱਥੇ ਦੀ ਜਲਵਾਯੂ ਠੰਡੀ ਅਤੇ ਗਰਮ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਉਸ਼ਣ ਕਟੀਬੰਧ ਵਿੱਖ ਸਥਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਖੇਤਰ ਦੀ ਜਲਵਾਯੂ ਗਰਮ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ ਲਗਭਗ 32.68 ਲੱਖ ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਹੈ। ਖੇਤਰਫਲ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ 8ਵਾਂ ਸਥਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਰੂਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਬਾਕੀ ਯੂਰਪ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਉਤਰ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਤੱਕ ਲੱਗਭਗ 3200 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਚੌੜਾਈ ਪੂਰਬ ਤੋਂ ਪੱਛਮ ਤੱਕ ਲਗਭਗ 3000 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਅੱਜ ਦਾ ਭਾਰਤ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਬਰਮਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ, ਉਪ ਮਹਾਦੀਪ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਵੀ ਬੁਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਦੀ ਉਤਰੀ ਹੱਦ 'ਤੇ ਹਿਮਾਚਲ ਪਰਬਤ ਦੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਸਥਿਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾ ਦਰਾਂ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਰਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੋ ਕੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦਾ ਤਾਂਤਾ ਲੱਗਿਆ ਰਿਹਾ। ਹਿਮਾਚਲ ਦੀਆਂ ਪੂਰਬੀ ਉਚੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਚੀਨ, ਸਲਾਇਆ ਅਤੇ ਸ਼ਆਮ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਤਿੰਨੋਂ ਪਾਸੇ ਸਮੁੰਦਰ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਚੀਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਨਸੰਖਿਆ ਵਾਲਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ। 2011 ਦੀ ਜਨਗਣਨਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ 121 ਕਰੋੜ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।

1.2.2 ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਵਿਭਾਗ (Physical Division)

ਭਾਰਤ ਭੁਗੋਲਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਕ ਪੂਰਨ ਇਕਾਈ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਲਵਾਯੂ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੂਮੀ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਣਿਜ ਪਦਾਰਥ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਕਿਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉਚੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਵਾਲਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪਰਬਤ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਇਕ ਵਿਸਥਾਰ ਪਠਾਰੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਨਦੀਆਂ ਦੀ ਲਾਈ ਹੋਈ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਵਿਸ਼ਾਲ ਉਰਵਰਾ ਮੈਦਾਨ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਰੇਗਿਸਤਾਨ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਦੇ ਜੀਵਨ 'ਤੇ ਪੈਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹੇਠ ਦਿੱਤੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਚਾਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ-(ਕ) ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤ ਦੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਖਲਾਵਾਂ (ਖ) ਉਤਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੈਦਾਨ (ਗ) ਦੱਖਣ ਦਾ ਪਠਾਰ (ਘ) ਦੱਖਣ ਦੇ ਮੈਦਾਨ।

(ਕ) ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤ ਦੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ- ਭਾਰਤ ਦੇ ਉਤਰ ਵਿੱਚ ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਪੂਰਬ ਤੋਂ ਪੱਛਮ ਤੱਕ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਅਸਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੱਕ ਲੱਗਭਗ 1500 ਮੀਲ ਲੰਬੀਆਂ ਇਹ ਪਰਬਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਲਗਭਗ 150 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 200 ਮੀਲ ਤੱਕ ਚੌੜੀਆਂ ਹਨ। ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਤਿੱਬਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਬਤ ਦੀਆਂ ਕਈ ਉਚੀਆਂ-ਉਚੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਗੌਰੀ ਸ਼ੰਕਰ ਜਾਂ ਐਵਰੈਸਟ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਉਚੀ ਪਰਬਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਉਚਾਈ 29 ਹਜਾਰ ਫੁੱਟ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਹਿਮਾਚਲ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਕਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਦਰਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਖੈਬਰ, ਬੋਲਨ ਅਤੇ ਕੁਰਮ ਆਦਿ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ।

ਹਿੰਦੁਕੁਸ਼ ਪਰਬਤ ਇਸ ਦੀ ਪੱਛਮੀ ਹੱਦ ਹੈ। ਪੱਛਮ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਕੋਹ, ਸੁਲੇਮਾਨ ਅਤੇ ਕਿਰਥਰ ਆਦਿ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਦੇ ਰਾਜ ਹਨ ਜੋ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। 1947 ਦੇ ਭਾਰਤ ਵੰਡ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਹ ਪਰਬਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਬਰਮਾ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

1.2.3 ਹਿਮਾਚਲ ਪਰਬਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ (Effect of the Himalayas)

(1) **ਪੱਛਮ ਤੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਹਮਲੇ-** ਭਾਰਤ ਦੇ ਉਤਰ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤ ਦੀਆਂ ਉਚੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਦਰਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਖੈਬਰ, ਬੋਲਨ, ਗੋਮਲ, ਟੋਚੀ ਅਤੇ ਕੁਰਰਮ ਆਦਿ ਤੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਜਾਤੀਆਂ-ਯਵਨ, ਹੂਣ, ਸ਼ੱਕ, ਤੁਰਕ ਅਤੇ ਮੁਗਲ ਆਦਿ ਨੇ ਭਾਰਤ 'ਤੇ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ। ਕਦੇ ਇਹ ਜਾਤੀਆਂ ਹਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਕਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕੀਤਾ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ 'ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੀ ਸ਼ਾਖ ਪਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤ ਹਮੇਸ਼ਾ

ਨੋਟ

ਆਪਣੇ ਇਸ ਉਤਰ ਪੱਛਮੀ ਸੀਮਾ ਵੱਲ ਸੁਚੇਤ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਜਦ ਕਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋਈ ਤਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਹਮਲੇ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਉਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

(2) **ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ**- ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਹਿਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਉਤਰੀ ਸੀਮਾ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੀਆਂ ਪੱਛਮੀ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਪਰਬਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨੀਵੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਉਤਰ ਵਿੱਚ ਹਿਮਾਲਿਆ ਮਜ਼ਬੂਤ ਦੀਵਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ। ਚੀਨ ਅਤੇ ਤਿੱਬਤ ਜਾਣ ਲਈ ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤ ਦੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੀਆਂ ਦਰਾਂ ਬਹੁਤ ਸੰਘਣੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਿਮ ਨਾਲ ਢਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਤੱਕ ਭਾਰਤ ਦੀ ਉਤਰੀ ਸੀਮਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਬਣੀ ਰਹੀ। 1962 ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਚੀਨ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇਸ ਸੀਮਾ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਵੀ ਸੁਚੇਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿੱਚ ਵਸੇ ਨੇਪਾਲ, ਭੂਟਾਨ ਅਤੇ ਸਿੱਕਮ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੀ ਛਤਰ-ਛਾਇਆ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤੋਂ ਵਧ-ਫੁਲ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਔਤ-ਪ੍ਰੋਤ ਹਨ।

(3) **ਠੰਡੀਆਂ ਹਵਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੁਰੱਖਿਆ**- ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਉਤਰੀ ਸੀਮਾ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਉਤਰ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਠੰਡੀਆਂ ਹਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ, ਜੇਕਰ ਹਿਮਾਲਿਆ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਠੰਡੀਆਂ ਹਵਾਵਾਂ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਠੰਡਾ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀਆਂ।

(4) **ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਮ੍ਰਿਧੀ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ**- ਇੰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤ ਜਲਵਾਯੂ ਹਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਮੀਂਹ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਿਮਾਲਿਆ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸਾਲ ਭਰ ਵਹਿਣ ਵਾਲੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਵੱਡੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਇਸ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਉਭਾਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸਿੰਚਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਅਤੇ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਉਪਜਾਊ ਸ਼ਕਤੀ ਵੱਧਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਖੇਤਰ ਸਮ੍ਰਿਧੀ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ।

(5) **ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਪਹਿਲਕਦਮੀ**- ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤ ਨੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਏਸ਼ੀਆ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਏਸ਼ੀਆ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਵੀ ਭਾਰਤ ਆਪਣੀ ਵਿਲੱਖਣ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਲਈ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ।

(6) **ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ**- ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤ ਦੀਆਂ ਇਕੱਲੀਆਂ ਸ਼ਾਂਤ ਘਾਟੀਆਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਬਿਠਾ ਕੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ 'ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਿਸ਼ੀ-ਮੁਨੀਆਂ ਨੇ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੰਦਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਗੰਭੀਰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਮੰਨਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸੁੱਖ ਦਾ ਰਸਤਾ ਲੱਭਿਆ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਅਜਿਹੀ ਮਹਾਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਭਾਰਤ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦਾ ਰਿਸ਼ੀ ਹੈ।

(7) **ਪੱਛਮੀ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ**- ਉਤਰ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਅਨੇਕਾਂ ਦਰਾਂ ਨੇ ਇੱਥੇ ਅਨੇਕਾਂ ਜਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ 'ਤੇ ਹਮਲੇ ਕਰਨ ਦਾ ਰਸਤਾ ਦਿੱਤਾ, ਉਥੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਰਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਪੱਛਮੀ ਏਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਇਸੇ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਰਾਂ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਦੇਸ਼ ਭਾਰਤੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਰਿਸ਼ੀ ਹਨ। ਇੰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਭਾਰਤ ਦਾ ਵਪਾਰਕ ਸੰਪਰਕ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਰਾਂ ਨਾਲ ਪੱਛਮੀ ਜਗਤ ਤੋਂ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਇਆ।

(ਖ) **ਉਤਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੈਦਾਨ**- ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਵਿੰਧਿਆਚਲ ਪਰਬਤ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਇਹ ਵਿਸਥਾਰ ਮੈਦਾਨ ਅਰਬ ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਖਾੜੀ ਤੱਕ ਲੱਗਭਗ 2000 ਮੀਲ ਲੰਬਾ ਹੈ ਅਤੇ 150 ਤੋਂ 200 ਮੀਲ ਤੱਕ ਤੱਕ ਚੌੜਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਿੰਨ ਨਦੀਆਂ, ਸਿੰਧੂ, ਗੰਗਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਹਾਇਕ ਨਦੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਖੇਤਰ ਹੈ।

(1) **ਸਿੰਧੂ ਨਦੀ ਦਾ ਮੈਦਾਨ**- ਗੰਗਾ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਸਿੰਧੂ ਨਦੀ ਦਾ ਮੈਦਾਨ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਮੈਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਖੇਤਰ ਵੰਡਦਾ ਹੈ ਜੋ ਦੱਖਣ ਤੋਂ ਰਾਵਲੀ ਅਤੇ ਉਤਰ ਤੋਂ ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਦੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਮਿਲ ਜਾਣ ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਦਿੱਲੀ ਨਗਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਮੈਦਾਨਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਿੰਧੂ ਨਦੀ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ, ਥਾਨੇਸ਼ਵਰ, ਪਾਣੀਪਤ ਆਦਿ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਹੈਬਰ ਦਰਾਂ ਤੱਕ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਮੈਦਾਨ ਹਨ ਅਤੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਰੁਕਾਵਟ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰਕੇ ਦਿੱਲੀ ਤੱਕ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ।

(2) **ਗੰਗਾ ਦਾ ਮੈਦਾਨ**- ਗੰਗਾ ਦਾ ਮੈਦਾਨ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੇ ਠੀਕ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦਾ ਖੇਤਰ ਹੈ। ਇਹ ਆਰਿਆਵਰਤਰ ਵੀ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਥੇ ਆਰਿਆ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ

ਨੋਟ

ਅਤੇ ਆਰਿਆ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਇੱਥੇ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਗੰਗਾ ਅਤੇ ਯਮੁਨਾ ਦੀਆਂ ਸਹਾਇਕ ਨਦੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਉਪਜਾਊ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਖੇਤਰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਘਣੀ ਅਬਾਦੀ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਸਮ੍ਰਿਧ ਹਨ।

(3) **ਬ੍ਰਹਮਪੁੱਤਰ ਮੈਦਾਨ**- ਗੰਗਾ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮਪੁੱਤਰ ਨਦੀ ਦਾ ਮੈਦਾਨ ਹੈ, ਬ੍ਰਹਮਪੁੱਤਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਕ ਪਹਾੜੀ ਨਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਬ੍ਰਹਮਪੁੱਤਰ ਦੀ ਘਾਟੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਗੰਗਾ ਅਤੇ ਸਿੰਧੂ ਨਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਘਾਟੀਆਂ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਹੈ। ਇਹ ਖੇਤਰ ਬਹੁਤ ਉਪਜਾਊ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਭੂਮੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪਥਰੀਲੀ ਹੈ, ਵਰਖਾ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਖੇਤਰ ਘੱਟ ਸਮ੍ਰਿਧ ਹੈ।

1.2.4 ਉਤਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੈਦਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ (Effect of Indo-Gangetic Plain)

ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੈਦਾਨ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਦੂਰਦਰਸ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ-

(1) **ਉਪਜਾਊ ਮੈਦਾਨ**- ਉਤਰ ਦਾ ਇਹ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੈਦਾਨ ਅਨੇਕਾਂ ਵੱਡੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਹਾਇਕ ਨਦੀਆਂ ਨਾਲ ਲਿਆਈ ਹੋਈ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਉਪਜਾਊ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਨਦੀਆਂ ਦਾ ਜਾਲ ਜਿਹਾ ਵਿਛਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਮੈਦਾਨ ਦੀ ਉਪਜਾਊ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਧੰਦਾ ਖੇਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮ੍ਰਿਧ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(2) **ਭਾਰਤੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਕੇਂਦਰ**- ਇਸ ਮੈਦਾਨ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸੱਭਿਅਤਾਵਾਂ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਭਿਅਤਾਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਖ ਨਾ ਕੇਵਲ ਭਾਰਤ, ਸਗੋਂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ 'ਤੇ ਪਈ। ਦਿੱਲੀ, ਬਨਾਰਸ, ਲਖਨਊ, ਮਥੁਰਾ, ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਆਦਿ ਸਥਾਨ ਆਪਣੀਆਂ-ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਨਾਲੰਦਾ, ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਅਤੇ ਸਾਰਨਾਥ ਵਰਗਾ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਦਿਆਲਾ ਵੀ ਇੱਥੇ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਇਆ।

(3) **ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦਾ ਹਮਲਾ**- ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੀ ਸਮ੍ਰਿਧੀ ਕਾਰਨ ਹੀ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ 'ਸੋਨੇ ਦੀ ਚੀੜੀ' ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਸਮ੍ਰਿਧੀ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਜਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਹਮਲੇ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਲੋਕ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੰਘਰਸ਼ਮਈ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋਏ।

(4) **ਅਨੇਕਾਂ ਸਾਮਰਾਜਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ**- ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਦਾ ਹੀ ਦੂਸਰਾ ਨਾਮ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਥੋਂ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਾਮਰਾਜਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਮੌਰਿਆ, ਗੁਪਤ, ਖਿਲਜੀ ਅਤੇ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਮਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਜਧਾਨੀਆਂ ਇਸ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਸਨ।

(5) **ਮਹਾਨ ਹਸਤੀਆਂ ਦੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ**- ਇਸ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਮਹਾਨ ਹਸਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਦਾ ਗੌਰਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਰਾਮ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਬੁੱਧ, ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਪਰਮ ਹੰਸ ਵਰਗੀਆਂ ਮਹਾਨ ਹਸਤੀਆਂ ਨੇ ਇੱਥੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਦੇਸ਼ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਅਮਰ ਹੋ ਗਿਆ।

(ਗ) **ਦੱਖਣ ਦਾ ਪਠਾਰ**- ਉਤਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੈਦਾਨ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਵਿੰਦਿਆਚਲ ਪਰਬਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੰਦਿਆਚਲ ਪਰਬਤ ਅਤੇ ਸਤਪੁੜਾ ਦੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਕੰਨਿਆ ਕੁਮਾਰੀ ਤੱਕ ਫੈਲਾਅ ਹੋਇਆ। ਤਿਕੋਣਾ ਖੇਤਰ ਦੱਖਣ ਦਾ ਪਠਾਰ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਦੱਖਣ ਦੇ ਦੇ ਕਠਾਰ ਅਤੇ ਉਤਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੈਦਾਨ ਨੂੰ ਵਿੰਦਿਆਚਲ ਪਰਬਤ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਠਾਰ ਪੱਛਮ ਤੋਂ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਢੱਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਰਮਦਾ, ਤਾਪਤੀ, ਗੋਦਾਵਰੀ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ, ਮਹਾਨਦੀ ਅਤੇ ਕਾਵੇਰੀ ਆਦਿ ਇੱਥੋਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿੰਦਿਆਚਲ ਪਰਬ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਉਤਰ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਦਾ ਗਹਿਰਾ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਲਾਭ ਵੀ ਹੋਏ ਅਤੇ ਹਾਨੀਆਂ ਵੀ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾਵਰ ਆਰਿਆਵਰਤਰ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਰਹੇ ਅਤੇ ਵਿੰਦਿਆਚਲ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਗਏ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਰਿਹਾ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਤਰ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਇਕਰੂਪਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਕ ਰੂਪ ਜੀਵਨ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਲੱਗੀ।

1.2.5 ਦੱਖਣ ਦੇ ਪਠਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ (Effect of the Deccan Plateau)

(1) **ਉਤਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਕਦਮੀ**- ਵਿੰਦਿਆਲ ਪਰਬਤ ਦਰਮਿਆਨ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਤਰ ਭਾਰਤ ਦਾ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ 'ਤੇ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਦੋਵਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਲੱਗ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਦੋਵਾਂ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੱਭਿਅਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਉਤਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਦੱਖਣ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਤੱਕ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਲੱਗ ਗਿਆ।

ਨੋਟ ਮੁਸਲਿਮ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦੱਖਣ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲੈਣਾ ਔਖਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਮੁਸਲਿਮ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਵੀ ਬਚਿਆ ਰਿਹਾ। ਦੱਖਣ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਦੀਆਂ ਕਲਾ-ਕਿਰਤੀਆਂ ਆਦਿ ਅੱਜ ਵੀ ਉਤਰ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖੀ ਹੈ।

(2) **ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਯੁੱਧਪ੍ਰਿਯ ਜਾਤੀ**- ਦੱਖਣ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਕਠੋਰ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਅਧਿਆਵਿਆਸੀ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਥੇ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਣ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰੀਖਣ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਯੁੱਧਪ੍ਰਿਯ ਹਨ ਅਤੇ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਵਿੱਚ ਨਾ ਘਬਰਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਉਤਰ ਵਿੱਚ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਬਚੇ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਬਣੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਜਦ ਉਤਰ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨੇ ਪ੍ਰਤੰਤਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਇਹ ਲਗਾਤਾਰ ਯੁੱਧ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਿਆ, ਜਦ ਔਰੰਗਜੇਬ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਦੱਖਣ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿੱਚ ਕਰਨ 'ਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ ਪਰ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਕੀਮਤ ਚੁਕਾਉਣੀ ਪਈ।

(3) **'ਗੁਰੀਲਾ' ਯੁੱਧ ਪ੍ਰਣਾਲੀ**- ਇਹ ਖੇਤਰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਥਰੀਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਬਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਅਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦਾ ਆਹਮੋ-ਸਾਹਮਣੇ ਯੁੱਧ ਹੋ ਸਕਣਾ ਔਖਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਯੋਧਿਆਂ ਨੇ 'ਗੁਰੀਲਾ ਯੁੱਧ ਪ੍ਰਣਾਲੀ' ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਇਸ ਖੇਤਰ ਲਈ ਬਹੁਤ ਫਾਇਦੇਮੰਦ ਸਿੱਧ ਹੋਈ। ਉਤਰ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾਵਾਂ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਛਾਪਾਮਾਰ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਡਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਮਰਾਠਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਯੁੱਧ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਵੀਣਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਮੁਗਲਾਂ ਨੂੰ ਡਰਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯੁੱਧ ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮਰਾਠਾ ਸਾਮਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।

(4) **ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਾਮਰਾਜਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ**- ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਾਮਰਾਜਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ। ਕਦੇ ਕਲਿੰਗ, ਆਂਧਰ, ਚੋਲ, ਚਾਲੂਕਿਆ ਅਤੇ ਪੱਲਵ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਏ ਅਤੇ ਕਦੇ ਵਿਜੇ ਨਗਰ ਦਾ ਸਾਮਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਇਆ। ਇਕ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਬਹਿਮਣੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਾਰੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਲੋਹਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਕਦੇ ਮਰਾਠੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਦੱਖਣ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਰਹੇ, ਸਗੋਂ ਉਤਰ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਤੱਕ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮਰਾਠਾ ਸੰਘ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ।

(5) **ਕਲਾ ਦੇ ਅਦਭੁੱਤ ਨਮੂਨੇ**- ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਉਤਰ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਥਾਪਿਤ ਰਹੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨੇ ਉਤਰ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਨਾ ਆ ਸਕੇ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਰਾਜਾਂ ਨੇ ਕਲਾ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਗਤੀ ਕੀਤੀ। ਅੱਜ ਵੀ ਕਲਾ ਦੇ ਇਹ ਅਦਭੁੱਤ ਨਮੂਨੇ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਗਵਾਹ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ।

(ਘ) **ਦੱਖਣ ਦੇ ਮੈਦਾਨ**- ਦੱਖਣ ਦੇ ਪਠਾਰ ਦੇ ਪੂਰਬ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ-ਕਿਨਾਰੇ ਲੰਮੇ ਅਤੇ **ਸੰਘਣੇ** ਮੈਦਾਨ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੈਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਬੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਘਾਟ ਦੀਆਂ ਪਰਬਤ ਚੋਟੀਆਂ ਦੱਖਣ ਦੇ ਪਠਾਰ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਮੈਦਾਨ ਉਪਜਾਊ ਅਤੇ ਸਮ-ਜਲਵਾਯੂ ਵਾਲੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੰਘਣੇ ਆਬਾਦ ਹਨ। ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਮਿਹਨਤੀ ਅਤੇ ਨਿਡਰ ਬਣ ਗਏ ਹਨ।

ਦੱਖਣ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ (Effect of Deccan Plains)

(1) **ਉਪਜਾਊ ਭੂਮੀ**- ਦੱਖਣ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਦੀ ਭੂਮੀ ਉਪਜਾਊ ਹੈ। ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਸਥਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਜਲਵਾਯੂ ਸਮ ਹੈ। ਵਰਖਾ ਵੀ ਵਿਆਪਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਮੁੰਦਰ ਦਾ ਕਿਨਾਰਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵੀ ਵਿਆਪਕ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਸੰਘਣੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਹਨ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਸਮ੍ਰਿਧ ਹਨ।

(2) **ਕੁਸ਼ਲ ਨਾਵਿਕ**- ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਕੁਸ਼ਲ ਨਾਵਿਕ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਵਪਾਰ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਭਾਰਤ ਦਾ ਵਪਾਰ ਜਲ ਆਵਾਜਾਈ ਦਰ ਪੱਛਮੀ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

(3) **ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ**- ਸਮੁੰਦਰੀ ਮਾਰਗ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਵਪਾਰਕ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ, ਸਗੋਂ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕੀਤਾ। ਪੂਰਬ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਦੇਸ਼ ਜਿਵੇਂ ਜਾਵਾ, ਸੁਮਾਤਰਾ, ਸਿਆਮ ਅਤੇ ਹਿੰਦ-ਚੀਨ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੀ ਸ਼ਾਖ ਅੱਜ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

(4) **ਵਦੇਸ਼ੀ ਆਕਰਮਣਕਾਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਸੁਰੱਖਿਆ** - ਸਮੁੰਦਰ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਰਹਣਿ ਵਾਲੇ ਭਾਰਤੀ ਸਭਖਿਤਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਯੂਰੋਪੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਗਮਨ ਵਲੋਂ ਪਹਲਿਾਂ ਵਦੇਸ਼ੀ ਆਕਰਮਣਕਾਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਸੁਰੱਖਿਤ ਸਨ।

1.3 ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ 'ਤੇ ਭੂਗੋਲ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ (Effects of Physical Features on Indian History)

ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ 'ਤੇ ਭੂਗੋਲ ਦਾ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਅਭਿਆਸ ਗਲਤ ਪੰਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਵਰਨਣ ਨਾਲ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ,

ਨੋਟ

ਭੂਗੋਲ ਦਾ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧੇਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਲਈ ਭੂਗੋਲ ਦੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ–

(1) **ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ**- ਭਾਰਤ ਭੂਗੋਲਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਅਨੇਕਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੂਗੋਲਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਤਾਵਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੰਡਿਆ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਬੜੀਆਂ ਦ੍ਰਿੜ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਇਕਾਈ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਹੀ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਲਟਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਭਾਰਤ ਦੇ ਜੀਵਨ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਪਿਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਦੇ ਮਨ 'ਤੇ ਚਾਹੇ, ਇਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹਮੇਸ਼ਾ ਅੰਕਿਤ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ।

(2) **ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਏਕਤਾ**- ਭਾਰਤ ਵਰਗੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਜੋ ਭੂਗੋਲਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਏਕਤਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਜਨਤਾ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ, ਕੁਝ ਸਨਾਤਨ ਸੱਚ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਸ਼ੂਆਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਸੱਚਾ ਮਨੁੱਖ ਬਣਾਉਣਾ, ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸਮਾਨ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਇਕ ਸੰਪੂਰਨ ਭੂ ਖੰਡ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਏਕਤਾ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

(3) **ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਭਾਵ**- ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਇਸ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦਾ ਮਾਰੂਥਲ-ਗੰਗਾ ਅਤੇ ਸਿੰਧ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਾਰੂਥਲ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾਵਰ ਇਕ ਮੈਦਾਨ ਤੋਂ ਦੂਸਰੇ ਵਿੱਚ ਨਾ ਜਾ ਸਕਣ ਅਤੇ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਤਰ ਵੱਲ ਹੀ ਵਧਣ, ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹਮੇਸ਼ਾ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਕਾਰਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਹਿਰੀ ਅਤੇ ਰੱਖਿਅਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਦੱਖਣ ਦਾ ਖੇਤਰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਰਿਹਾ। ਮਰਾਠਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਿਤੀ ਕਾਰਨ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਬਣਾਇਆ।

(4) **ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਉਨਤੀ**- ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਇੱਥੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਉਨਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਭੌਤਿਕਤਾ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੇਯ ਮੰਨਿਆ। ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤ ਦੀਆਂ ਘਾਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਏਕਾਂਤਮਈ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਰਹੀ ਅਤੇ ਉਹ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਸਿੱਧ ਹੋਈ।

(5) **ਸਾਮਰਾਜ ਵਾਦ ਦਾ ਵਿਰੋਧ**- ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਾਦੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਭਾਰਤੀ ਸਾਮਰਾਜ ਵਾਦੀ ਵਿਰੋਧੀ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਮਰਾਟ ਭਾਰਤੀ ਹੱਦਾਂ ਤੱਕ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਦ ਕਿ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਕਰ ਉਪ-ਨਿਵੇਸ਼ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਵਾਦ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਸਰੀਰ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮਨ ਅਤੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਸਾਮਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਜਗਤ ਗੁਰੂ ਅਖਵਾਇਆ।

(6) **ਭੌਤਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਨਤੀ**- ਇਕ ਪਾਸੇ ਜਿੱਥੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੇ ਇੱਥੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ, ਉਥੇ ਇਸੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੇ ਭੌਤਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਉਨਤੀ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਰਤ ਨੇ ਖੇਤੀ, ਕਲਾ-ਕੌਸ਼ਲ, ਉਦਯੋਗਿਕ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਚਮਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇੰਨੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਕੀ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸਮ੍ਰਿਧੀ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਭਾਰਤ 'ਸੋਨੇ ਦੀ ਚਿੜੀ' ਅਖਵਾਉਣ ਲੱਗਾ। ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸਮ੍ਰਿਧੀ ਤੋਂ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਹੋ ਕੇ ਭਾਰਤ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ।

(7) **ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਹੋਣਾ**- ਸਾਮਰਾਜ ਵਾਦ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਰਾਟਾਂ ਦੇ ਭਾਰਤ ਭੂਮੀ ਤੱਕ ਰਹਿਣ ਵਿੱਚ ਸੰਤੋਸ਼ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਕਾਰਨ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕਿਆ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਹ ਅਲੱਗ-ਥਲੱਗ ਪੈ ਗਿਆ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੱਦਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਰਹਿਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਅਣਜਾਣ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਮਾੜੇ ਨਤੀਜੇ ਹੋਏ, ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਉਨਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਅਛੂਤਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਜਦ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਪਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪੱਛੜਿਆ ਹੋਇਆ ਪਾਇਆ।

ਨੋਟ

1.4 ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਜਾਤੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਮੂਹ (Ancient Ethnos-Linguistic Groups)

ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਚਾਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ–

(1) ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ, (2) ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਦਾ ਪਠਾਰ, (3) ਸੁਦੂਰ ਦੱਖਣ ਜਾਂ (4) ਹੋਰ ਖੇਤਰ। ਹੇਠਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ।

(1) **ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ**- ਹਿਮਾਚਲ ਅਤੇ ਵਿੰਧਿਆਚਲ ਦੇ ਮੱਧ ਭਾਗ ਨੂੰ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇਸੇ ਨੂੰ ਆਰਿਆਵਰਤਰ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਭੂਖੰਡ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਸਿੰਧੂ ਨਦੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਕ ਨਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਗੰਗਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਕ ਨਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਕਸ਼ਮੀਰ, ਪੱਛਮੀ ਉਤਰ ਸੀਮਾ ਪ੍ਰਾਂਤ, ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਸਿੰਧੂ ਹਨ ਤਾਂ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਉਦਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਬਿਹਾਰ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਪ੍ਰਾਂਤ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਪੂਰਬੀ ਹੱਦ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਅਸਮ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਮਾਰੂਥਲ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵੀ ਇਸੇ ਖੇਤਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। 1947 ਦੇ ਬਾਅਦ ਤੋਂ ਸਿੰਧੂ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਉਤਰ ਸੀਮਾ ਪ੍ਰਾਂਤ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਵੰਡ ਹੋ ਕੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਸੰਪਨ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਉਤਰ ਭਾਰਤ ਜੋ ਆਰਿਆਵਰਤਰ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ, ਆਰਿਆ ਦੀ ਭੂਮੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਹੁਣ ਵੀ ਆਰਿਆ ਜੋ ਖਾਨਦਾਨੀ ਵਰਗ ਦੇ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਸਾਮਰਾਜ ਹੈ। ਜਦ ਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦ੍ਰਾਵਿੜ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੀ ਉਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਸੀ ਪਰ ਆਰਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਨੇ ਦ੍ਰਾਵਿੜ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਇੱਥੋਂ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਰਿਆ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਉਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਈ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਜਾਤੀਆਂ ਨੇ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਆ ਕੇ ਵਸ ਗਏ। ਸ਼ੱਕ, ਹੂਣ, ਯਵਨ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਾਣ ਆਦਿ ਜਾਤੀਆਂ ਇੱਥੇ ਆਈਆਂ ਪਰ ਇੱਥੇ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਲੀਨ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵਰਨਣਯੋਗ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਵੱਡੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾਇਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਨਵੀਂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ।

ਅੱਜ ਵੀ ਪੰਜਾਬ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਅਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਆਰਿਆ ਦਾ ਰੰਗ-ਰੂਪ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕੱਦ ਲੰਬਾ, ਰੰਗ ਗੋਰਾ, ਵਾਲ ਕਾਲੇ ਅਤੇ ਸੰਘਣੇ, ਅੱਖਾਂ ਕਾਲੀਆਂ, ਪਤਲੀ ਅਤੇ ਉਠੀ ਹੋਈ ਨੱਕ ਅਤੇ ਲੰਬਾ ਸਿਰ ਆਰਿਆ ਦੇ ਵੰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ। ਜਿੰਨਾ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਂਨਾ ਹੀ ਆਰਿਆ ਦੇ ਰੰਗ-ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਬੰਗਾਲ, ਅਸਮ ਅਤੇ ਉੜੀਸਾ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਾਵਿੜ ਅਤੇ ਮੰਗੋਲ ਜਾਤੀਆਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਹੈ। ਜਦ ਕਿ ਇੱਥੇ ਵੀ ਉਚ ਜਾਤੀਆਂ ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਰਿਆ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਉਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵੀ ਆਰਿਆ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਿੰਦੀ, ਬੰਗਾਲੀ, ਅਸਮਿਆ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਹਨ। ਇਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਤਾਂ ਉਸ 'ਤੇ ਆਸ਼ਰਿਤ ਹਨ। ਹਿੰਦੀ ਉਤਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਈ ਬੋਲੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਬ੍ਰਜ, ਅਵਧੀ, ਮਾਰਵਾੜੀ, ਅਤੇ ਭੋਜਪੁਰੀ ਆਦਿ। ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਦੂਸਰਾ ਰੂਪ ਉਰਦੂ ਹੈ। ਉਰਦੂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ, ਕਾਯਰਥਾਂ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਹੋਇਆ।

(2) **ਦੱਖਣ ਦਾ ਪਠਾਰ**- ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਨਦੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਕ ਤੁੰਗਭਦਰਾ ਨਦੀ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਦੀ ਹੈ। ਉਤਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੱਖਣ ਦਾ ਉਹ ਸੰਪੂਰਨ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਜੋ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਅਤੇ ਤੁੰਗਭਦਰਾ ਨਦੀ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਦੱਖਣ ਦਾ ਪਠਾਰ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦ੍ਰਵਿੜਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਸੀ ਪਰ ਆਰਿਆ ਦੇ ਆਰਿਆਵਰਤਰ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਦੇ ਵੱਲ ਫੈਲਣ ਨਾਲ ਇੱਥੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਇੱਥੇ ਦੇ ਲੋਕ ਵੀ ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਗੁਜਰਾਤੀ, ਮਰਾਠੀ, ਉੜਿਆ ਆਦਿ ਵੀ ਆਰਿਆ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਉਤਰ-ਪੱਛਮ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਅਰਿਆ ਅਤੇ ਸੀਥਿਯਨਾਂ ਦੇ ਖੂਨ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਕਿ ਉਚ ਜਾਤੀਆਂ ਆਰਿਆ ਦੀ ਹੀ ਸੰਤਾਨ ਹਨ।

(3) **ਸੁਦੂਰ ਦੱਖਣ**- ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੁਦੂਰ ਦੱਖਣ ਖੇਤਰ ਜੋ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਨਦੀ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੈ, ਅੱਜ ਵੀ ਦ੍ਰਾਵਿੜ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਖੇਤਰ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਜੋ ਚਾਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤਾਮਿਲ, ਤੇਲਗੂ, ਕੰਨੜ ਅਤੇ ਮਲਿਆਲਮ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹਨ, ਉਹ ਦ੍ਰਾਵਿੜ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਦ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਉਨਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ ਪਰ ਤਾਮਿਲ ਭਾਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇੱਥੇ ਚੋਲ ਵਾਸ਼ਡਯ ਅਤੇ ਕੇਰਲ ਨਾਮ ਦਾ ਸਬਲ ਸਾਮਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਇਆ। ਜਦ ਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ, ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦ੍ਰਾਵਿੜ ਹੈ ਪਰ ਆਰਿਆ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ 'ਤੇ ਆਰਿਆ ਦਾ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇੱਥੋਂ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ 'ਤੇ ਪਿਆ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਇਸ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦ੍ਰਾਵਿੜ ਹਨ ਜੋ ਛੋਟੇ ਕੱਦ ਦੇ ਸਾਵਲੇ ਰੰਗ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾ ਦੀ ਨੱਕ ਚਪਟੀ, ਵਾਲ ਸੰਘਣੇ ਅਤੇ ਘੁੰਘਰਾਲੇ ਅਤੇ ਸਿਰ ਲੰਬਾ ਹੈ। ਇੰਨਾ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਇੱਥੇ ਆਰਿਆ ਦੇ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿਆਪਕ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

(4) **ਹੋਰ ਖੇਤਰ**- ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਗਿਰਿਵਾਸੀ ਅਤੇ ਵਣਵਾਸੀ ਵੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੈ। ਇਹ ਮਝੋਲੇ ਕੱਦ ਦੇ, ਸਾਵਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਲੋਕ ਹਨ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ, ਉੜੀਸਾ, ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਆਦਿ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਵਣਾਂ ਜਾਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੁੱਖ ਕੋਲ, ਭੀਲ ਅਤੇ ਸੰਥਾਲ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੀ ਤਰਾਈ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਗੜਵਾਲ, ਭੂਟਾਨ, **ਸਿੱਕਮ** ਅਤੇ ਅਸਮ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਵਿਸੇਸ਼ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੰਗ ਪੀਲਾ, ਛੋਟੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅਤੇ ਚਿਹਰਾ ਚਪਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾ ਦੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹਨ।

1.5 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

- ਸਿਰਫ ਭਾਰਤ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੱਭਿਆ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਬਣਾਇਆ।
- ਕਵੀ ਮੁਹੰਮਦ ਇਕਬਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ ਵੀ ਹੈ ਕਿ 'ਯੂਨਾਨ, ਮਿਸਰ, ਰੋਮ ਸਭ ਮਿਟ ਗਏ ਇੱਥੋਂ, ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਹਨ ਕਿ ਹਸਤੀ ਮਿਟਦੀ ਨਹੀਂ ਸਾਡੀ।
- ਭਾਰਤ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਦੇਸ਼ ਹੈ। ਕਈ **ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ** ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰੇਕ ਪਹਿਲੂ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਲਿਖਣ-ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਨਿਪੁੰਨ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾ ਨੇ ਕਾਵਿ, ਦਰਸ਼ਨ, ਕਲਾ, ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। **ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ** ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਮਿਸਰ, ਮੈਸੋਪੋਟਾਮੀਆ ਅਤੇ ਚੀਨ ਆਦਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ।
- ਸਾਂਚੀ (ਭੋਪਾਲ ਦੇ ਕੋਲ) ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਬੁੱਧ ਦੀਆਂ ਕਈ ਮੂਰਤੀਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

1.6 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

- **ਇਤਿਹਾਸਕ ਚੇਤਨਾ (Historical Sense)** : ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਚੇਤਨਾ।
- **ਸਮਾਰਕ (Monouments)** : ਸਮਾਰਕ।

1.7 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।
2. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਜਾਨਣ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਰੋਤਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।
3. ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੁੱਖ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।
4. ਭਾਰਤ ਦੀ ਭੁਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ 'ਤੇ ਕੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ?

ਉਤਰ : ਸਵ-ਮੂਲਾਂਕਣ (Answer: Self Assessment)

1. ਭਾਰਤ	2. ਮੁਹੰਮਦ ਇਕਬਾਲ	3. ਹੇਰੋਡੋਟਸ	4. (ਅ)
5. (ਬ)	6. (ਅ)	7. (ਦ)	8. ਸਹੀ
9. ਗਲਤ	10. ਸਹੀ	11. ਸਹੀ	12. ਗਲਤ

ਨੋਟ

1.8 ਸਬੰਧਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ-ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਬੁਕਸ।
2. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ-ਸ਼ੈਲਿੰਦਰ ਸੇਂਗਰ, ਐਟਲਾਂਟਿਕ ਪਬਲੀਸ਼ਰਜ਼ ਐਂਡ ਡਿਸਟਰੀਬਿਊਟਰਜ਼।
3. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਇਕ ਨਵਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ-ਕਿੱਟੂ ਰੈਡੀ, ਗਿਆਨ ਬੁਕਸ।
4. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ-ਡਾ. ਬਿੱਪਨ ਬਿਹਾਰੀ ਸਿਨਹਾ, ਗਿਆਨੰਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ।
5. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਇਤਿਹਾਸ-ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਨਿਊ ਐਂਡ ਪਬਲੀਸ਼ਰਜ਼।

ਨੋਟ

ਇਕਾਈ-2: ਬੀਤਿਆ ਇਤਿਹਾਸ ਕਾਲ (ਪੱਥਰ ਕਾਲ)
[The Pre-Historic Age (Stone Age)]

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)
ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)
2.1 ਪਹਿਲਾ-ਪੱਥਰ ਕਾਲ (Palaeolithic or Old Stone Age)
2.2 ਨਵਾਂ-ਪੱਥਰ ਕਾਲ (Neolithic or New Stone Age)
2.3 ਤਾਂਬੇ ਅਤੇ ਪੱਥਰ ਕਾਲ ਦੀਆ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ (Chalcolithic Cultures)
2.4 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)
2.5 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)
2.6 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)
2.7 ਸਬੰਧਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ-

- ਪੱਥਰ ਕਾਲੀਨ ਸੱਭਿਅਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਬੰਧੀ।
- ਨਵੇਂ ਪੱਥਰ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ।
- ਤਾਂਬਾ-ਪੱਥਰ ਦੀਆਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਬੰਧੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਉਦੈ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਮਨੋਰੰਜਕ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕਦੋਂ ਹੋਈ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਕਰੋੜਾਂ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹਿਮਾਚਲ ਆਦਿ ਕਈ ਪਰਬਤਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਇਆ। ਕਈ ਹਿਮ ਯੁੱਗਾਂ ਦੇ ਬੀਤਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਅੱਜ ਤੋਂ ਲਗਭਗ ਪੰਜ ਲੱਖ ਸਾਲ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਿਥਵੀ 'ਤੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗਾ। ਉਹ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਇੱਧਰ-ਉਧਰ ਘੁੰਮ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਪਰ ਹੋਰ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਦਿਮਾਗ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੁਚੇਤ ਸੀ। ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੋਈ। ਉਸ ਦਾ ਮੂਲ ਨਿਵਾਸ ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੀ ਪਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹਿਮ ਯੁੱਗ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਤਰ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਦਿ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਲਪਨਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਤਯੁਗ ਸੀ। ਇਹ ਉਹ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਸੁੱਖ ਪੂਰਵਕ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਧਾਰਮਿਕ ਸਨ ਅਤੇ ਉਚੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਹਾਲਤ' ਦੀ ਸੰਘਿਆ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪੂਰਵਕ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪਰ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਲਪਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਵੱਲ ਵਧਿਆ। ਅਰੰਭਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜੀਵਨ ਪਸ਼ੂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸੀ ਪਰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਬੀਤਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੇ ਸੱਭਿਆ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਤੀਜਿਆਂ ਤੋਂ

ਨੋਟ

ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਦਾ ਤਾਂ ਸਵਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਉਠਦਾ ਅਤੇ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਰ ਸਾਧਨਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਸੱਭਿਅਤਾ ਤੋਂ ਪੂਰਬ ਦੇ ਇਸ ਸਾਰੇ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਗੈਤਿਹਾਸਿਕ ਕਾਲ (Pre-historic Age) ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਗੈਤਿਹਾਸਿਕ ਕਾਲ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਕਈ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਸਾਰੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਇਕ ਬਰਾਬਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਇਸਤੇਮਾਲ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੇ ਹਥਿਆਰ ਅਤੇ ਔਜ਼ਾਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਬਣੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਿਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਰੱਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਅਤੇ ਔਜ਼ਾਰਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਹ ਸਮੇਂ **ਪਾਸ਼ਾਣ ਕਾਲ** (The Stone Age) ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਤਾਂਬੇ ਅਤੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਔਜ਼ਾਰਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਹ ਬਾਅਦ ਦਾ ਕਾਲ **ਧਾਤੂ ਕਾਲ** (Metal Age) ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸਾਰੇ ਪੱਥਰ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਇਕ ਬਰਾਬਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ (ਕ) **ਪੁਰਾਣਾ ਪੱਥਰ ਕਾਲ** (Palaeolithic Age or Old Stone Age) ਅਤੇ (ਖ) **ਨਵਾਂ ਪੱਥਰ ਕਾਲ** (Neolithic Age or New Stone Age) ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਕਾਲਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ-

2.1 ਪਹਿਲਾ-ਪੱਥਰ ਕਾਲ (Palaeolithic or Old Stone Age)

ਪਹਿਲਾ-ਪੱਥਰ ਕਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਯੁੱਗ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬੱਬਰ ਅਤੇ ਅਸੱਭਿਆ ਸੀ। ਭੁੱਖ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਰਗੀਆਂ ਦੋ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ 'ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਮਾਂ ਭੋਜਨ ਦੀ ਖੋਜ ਅਤੇ ਜੰਗੀ ਪਸ਼ੂਆਂ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬਤੀਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਹਿੰਸਕ ਸੀ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਖਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਾਲ ਅੱਜ ਤੋਂ ਛੇ ਲੱਖ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਅੰਤ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਈ. ਪੂਰਵ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ।

ਇਸ ਲੰਬੇ ਪੂਰਵ-ਪੱਥਰ ਕਾਲ ਨੂੰ ਵੀ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਦੇ ਲਈ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਧਾਰ ਉਸ ਕਾਲ ਦੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਅਤੇ ਔਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਬਣਾਵਟ ਹੈ-

(ਅ) ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਪੂਰਵ-ਪੱਥਰ ਕਾਲ (Early Old Stone Age)

(ਬ) ਮੱਧ ਪੂਰਵ-ਪੱਥਰ ਕਾਲ (Middle Old Stone Age)

(ਸ) ਉਤਰ ਪੂਰਵ-ਪੱਥਰ ਕਾਲ (Later Old Stone Age)

(ਅ) **ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਪੂਰਵ-ਪੱਥਰ ਕਾਲ**- ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਤਰ ਹਿੱਸਾ ਗੁਫਾਵਾਂ ਨਾਲ ਢਕਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਮਨੁੱਖ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ 'ਤੇ ਆਸ਼ਰਿਤ ਸੀ। ਉਹ ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਦਿਮਾਗੀ ਸੋਚ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਕੁਝ ਔਜ਼ਾਰ ਬਣਾ ਲਏ। ਇਹ ਔਜ਼ਾਰ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਅਤੇ ਜੰਗਲੀ ਪਸ਼ੂਆਂ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਕੋਰਸ ਔਜ਼ਾਰਾਂ (Cores) ਦੀ ਮੁੱਖ ਪਹਿਚਾਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਪੱਥਰ ਨੂੰ ਘਿਸ ਕੇ ਅਤੇ ਰਗੜ ਕੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਕ ਪੱਥਰ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਦੀ ਪਰਤ ਉਤਾਰ ਕੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਲਿਆਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਮਿਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਔਜ਼ਾਰਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਕੁਲਾੜੀ ਜਾਂ ਗੰਡਾਸੇ (Choppers) ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ ਜੋ ਕੱਟਣ ਦੇ ਕੰਮ ਆਉਂਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਪੂਰਵ-ਪਾਸ਼ਾਣ ਕਾਲ ਦੇ ਬਾਕੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਰਮਦਾ ਅਤੇ ਗੋਦਾਵਰੀ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਕਿਨਾਰਿਆਂ 'ਤੇ ਅਤੇ ਸੋਨ ਨਦੀ ਦੀ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ।

(ਬ) **ਮੱਧ ਪਹਿਲਾਂ-ਪੱਥਰ ਕਾਲ**- ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਔਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਸੁਧਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਫਲੇਕ (Flake) ਔਜ਼ਾਰ ਇਕ ਵੱਡੇ ਪੱਥਰ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਵੱਡੀ ਪਰਤ ਉਤਾਰ ਕੇ ਉਸ ਪਰਤ ਨੂੰ ਘੜ ਕੇ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਔਜ਼ਾਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਬਾਕੀ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੋਨ ਨਦੀ ਦੀ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਤੁੰਗਭਦਰਾ ਨਦੀ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹ ਔਜ਼ਾਰ ਮਿਲੇ ਹਨ।

(ਸ) **ਉਤਰ ਪੂਰਬ-ਪੱਥਰ ਕਾਲ**-ਪਹਿਲੇ ਪੱਥਰ ਕਾਲ ਦੇ ਆਖਰੀ ਚਰਨ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਪੌੜੀ ਪਾਰ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਔਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਬਨਾਵਟ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਜਲਵਾਯੂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਾਫੀ ਬਦਲਾਅ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਮੌਸਮ ਘੱਟ ਨਮੀ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਤੇਜ਼ ਧਾਰ ਵਾਲੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਇਸਤੇਮਾਲ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ, ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਛੋਟਾ ਨਾਗਪੁਰ ਦੇ ਪਰਬਤੀ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਕਰਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ।

ਨੋਟ

ਪਹਿਲੇ-ਪੱਥਰ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ- ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੇ-ਪੱਥਰ ਕਾਲੀਨ ਪੱਥਰ ਦੇ ਔਜ਼ਾਰਾਂ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸਿੱਟੇ ਕੱਢੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਿੱਟੇ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ 'ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ :-

(1) **ਔਜ਼ਾਰ** (Tools)- ਇਸ ਕਾਲ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਅਸੱਭਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਨਾ ਖੇਤੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸੀ ਨਾ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ ਦਾ। ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਮਾਸ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਭੋਜਨ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਔਜ਼ਾਰ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰ ਬਣਾ ਲਏ ਸਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਔਜ਼ਾਰ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰ ਕਵਾਰਟਜਾਇਟ (Quartzite) ਨਾਮਕ ਸਖਤ ਪੱਥਰ ਦੇ ਬਣੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਪਏ ਇੱਧਰ-ਉਧਰ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਔਜ਼ਾਰ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਨ ਕੋਰ (Core) ਅਤੇ ਫਲੇਕ (Flake) **ਕੋਰ ਔਜ਼ਾਰ** ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਪੱਥਰ ਦੇ ਦੋ ਟੁਕੜਿਆਂ ਨੂੰ ਘਸਾ ਕੇ ਜਾਂ ਤੋੜਭੰਨ ਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੀ ਪਰਤ ਉਤਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਬਾਕੀ ਪੱਥਰ ਦਾ ਟੁਕੜਾ ਇਕ ਉਪਯੋਗੀ ਔਜ਼ਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਲਾੜੀ, ਗੰਡਾਸੇ, ਭਾਲੇ, ਤੀਰ ਦੇ ਫਲ, ਕੱਟਣ-ਸੁੱਟਣ ਅਤੇ ਛਿੱਲਣ ਦੇ ਔਜ਼ਾਰ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਔਜ਼ਾਰ ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਭੱਦੇ ਸਨ, ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਔਜ਼ਾਰ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਰੂਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਦਰੱਖਤ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਦਰੱਖਤ ਦੇ ਉਪਰ ਅਤੇ ਹੇਠਾਂ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।

ਕਵਾਰਟਜਾਇਟ

ਆਦਿ ਕਾਲ ਦੇ ਔਜ਼ਾਰ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰ

(2) **ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਕੇਂਦਰ-** ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੇ ਪੱਥਰ ਕਾਲ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਅਨੇਕਾਂ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਸਨ। ਪੁਰਾਣੇ ਵਿਸ਼ਾਰਦਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੇਂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਸਤੇਮਾਲ ਵਿੱਚ ਲਿਆਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਔਜ਼ਾਰਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਦਰਾ, ਤ੍ਰਿਚਨਾਪਲੀ, ਧਾਰਵਾੜ, ਗੁਜਰਾਤ, ਰੀਵਾ, ਤੰਜੌਰ, ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਆਦਿ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਲੋਕ ਕੇਂਦਰਿਤ ਸਨ। ਉਤਰੀ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਇਹ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਦੂਸਰਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਇਹ ਵੀ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਦੀਆਂ ਨੇ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਵਹਿ ਗਏ ਹੋਣ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਇਹ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਹਿਲਾ-ਪੱਥਰ ਕਾਲ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜੀਵਨ ਲੀਲਾ ਮੱਧ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਰੰਭ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਉਤਰ ਅਤੇ ਉਤਰ ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ ਤੱਕ ਹੋ ਗਿਆ।

(3) **ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ-** ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਆਦਿ ਮਾਨਵ ਜੰਗਲੀ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਇੱਧਰ-ਉਧਰ ਵਿਚਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਕੱਪੜਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਘਰ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸੀ। ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹ ਦਰੱਖਤਾਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਣ 'ਤੇ ਦਰੱਖਤਾਂ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਸਲ

ਨੋਟ

ਵਿੱਚ ਰੁੱਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਵਰਖਾ-ਧੁੱਪ ਅਤੇ ਸ਼ੀਤ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਉਹ ਕੰਦਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਨਦੀਆਂ ਅਤੇ ਝੀਲਾਂ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਵੀ ਉਹ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਆਦਿ ਵੀ ਮਿਲੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਥਾਵਾਂ ਭਰੋ (Fill in the blanks):

1. ਹੱਡੀ ਅਤੇ ਲੱਕੜੀ ਦੇ ਔਜ਼ਾਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ.....ਕਾਲ ਵਿੱਚ।
2. ਪ੍ਰਾਗੈਤਿਹਾਸਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਮਨੁੱਖ .....ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕਰਦੇ ਸਨ।
3. ਮੱਧ ਪੂਰਵ ਪੱਥਰ ਕਾਲ ਦੇ ਬਾਕੀ .....ਦੀ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ।

(4) **ਅਜੀਵਿਕਾ ਦੇ ਸਾਧਨ**- ਉਸ ਕਾਲ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ 'ਤੇ ਆਸ਼ਰਿਤ 'ਪ੍ਰਕਿਰਤ ਪ੍ਰਾਣੀ' ਸੀ। ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਆਪਣੀ ਜੀਵਿਕਾ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ **ਕੰਦ**, **ਮੂਲ** ਅਤੇ **ਫਲ** 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਜਾਨਵਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾਸ ਖਾਂਦਾ ਸੀ। ਅੱਗ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਕੱਚਾ ਮਾਸ ਹੀ ਖਾਂਦਾ ਹੋਵੇਗ।

ਪੂਰਵ-ਭਾਸ਼ਣ ਕਾਲ ਦੇ ਉਪਕਰਣ

(5) **ਕੱਪੜੇ ਅਤੇ ਗਹਿਣੇ**- ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਆਦਿ ਮਾਨਵ ਨਗਨ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਸਮੂਹਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੇ ਅਤੇ ਠੰਡ ਅਤੇ ਗਰਮੀ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਦੀ ਛਾਲ, ਪੱਤੇ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਖੱਲ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਢਕਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਪੱਥਰ ਅਤੇ ਹੱਡੀਆਂ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਸ਼ੰਖ, ਸਿੱਪੀ, ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਦੰਦ ਅਤੇ ਪੱਥਰਾਂ ਤੋਂ ਬਣੇ ਗਹਿਣੇ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾ ਗਹਿਣਿਆਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੋਵੇਂ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਮ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੁਪਤ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਢਕਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇਗਾ।

(6) **ਕਲਾ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ**- ਪਹਿਲਾ-ਪੱਥਰ ਕਾਲ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨਾਂ ਤੋਂ ਕਲਾ ਦੇ ਵੀ ਕੁਝ ਨਮੂਨੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਥੇ ਮਿੱਟੀ ਅਤੇ ਕੋਲੇ ਨਾਲ ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀਆਂ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਚਿੱਤਰ ਉਨ੍ਹਾ ਦੇ ਔਜ਼ਾਰਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਖੁਦਾਈ ਵਿੱਚ ਹੱਡੀ ਨਾਲ ਬਣੇ ਹੋਏ ਕੁਝ ਵੱਧ ਯੰਤਰ ਮਿਲੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵੀ ਰੁਚੀ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ।

(7) **ਅਸਾਨ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ**- ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੇ ਸਮੂਹਿਕ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਜੰਗਲੀ ਪਸ਼ੂਆਂ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਮੌਜੂਦਾ

ਨੋਟ

ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਖਾਦ ਸਮੱਗਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨਾ ਅਸਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਮੂਹਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਮ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਗੁਪਤ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਲੁਕਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਸ਼ਾਤੀ ਨੂੰ ਪੱਤਿਆਂ ਅਤੇ ਛਾਲਾਂ ਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀਆਂ ਛਾਲਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾ ਉਸ ਕਾਲ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਬਹੁਤ ਸਰਲ ਸੀ।

(8) **ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ-** ਪਹਿਲਾਂ ਪੱਥਰ ਕਾਲ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਅਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਦੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਠੋਰਤਾ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸੋਚਣ ਅਤੇ ਸਮਝਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਨਾ ਕੋਈ ਸਮਾਧੀ ਮਿਲੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਕੋਈ ਅਜਿਹੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਜੋ ਸਿੱਧ ਕਰਦੇ ਹੋਣ ਕਿ ਉਹ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹ ਮ੍ਰਿਤਕਾਂ ਨੂੰ ਖੁੱਲੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

2.2 ਨਵਾਂ-ਪੱਥਰ ਕਾਲ (Neolithic or New Stone Age)

ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਪਹਿਲੇ ਪੱਥਰ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੇ ਨਵੇਂ-ਪੱਥਰ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼। ਜਦ ਕਿ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਔਜ਼ਾਰਾਂ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਪਰ ਇਹ ਔਜ਼ਾਰ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਨਤ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਸਨ ਅਤੇ **'ਕੁਆਰਟਜਾਇਟ'** (Quartzite) ਤੋਂ ਵੱਖ ਪੱਥਰ ਦੇ ਸੁਡੌਲ ਅਤੇ ਚੀਕਣੇ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਅਤੇ ਔਜ਼ਾਰ ਪਹਿਲੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸੁੰਦਰ ਸਨ, ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਬਣਾਏ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਿੱਖਾਪਣ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪੱਥਰ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਔਜ਼ਾਰਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਕਾਲ ਨਵਾਂ-ਪੱਥਰ ਕਾਲ (Neolithic or New Stone Age) ਕਹਾਇਆ।

ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੇ-ਪੱਥਰ ਕਾਲ ਅਤੇ ਨਵੇਂ-ਪੱਥਰ ਕਾਲ ਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਇਕ ਮੱਧ-ਪੱਥਰ ਕਾਲ (Mesolithic Age) ਹੋਰ ਵੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਪਹਿਲੇ-ਪੱਥਰ ਕਾਲ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਨਤੀ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਦੇ ਲਈ ਪਹਿਲੇ-ਪੱਥਰ ਕਾਲ ਦੇ ਬਾਅਦ ਨਵੇਂ-ਪੱਥਰ ਕਾਲ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੱਧ-ਪੱਥਰ ਕਾਲ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਜਦ ਕਿ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਕਿੰਨਾ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲੇ-ਪੱਥਰ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਦੋਂ ਨਵੇਂ-ਪੱਥਰ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪਰਿਵਰਤਨ ਬਹੁਤ ਹੌਲੀ ਗਤੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸਪੱਸ਼ਟ ਵੰਡ ਰੇਖਾ ਨਹੀਂ ਖਿੱਚੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਅਲੱਗ ਸਮੇਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। **ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਈ. ਪੂਰਵ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਲੱਗਭਗ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਈ. ਪੂਰਵ ਤੱਕ ਦਾ ਕਾਲ ਨਵੇਂ-ਪੱਥਰ ਕਾਲ ਦਾ ਸਮਾਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।**

ਨਵ-ਪੱਥਰ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ-ਨਵ ਪੱਥਰ ਕਾਲ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਨਤ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਹੁਣ ਔਜ਼ਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਸਥਾਈ ਨਿਵਾਸ ਬਣ ਗਿਆ। ਕੱਪੜੇ ਅਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਰਤਨ ਬਣਨ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਮਾਰਗ 'ਤੇ ਅਗਲਾ ਕਦਮ ਰੱਖਿਆ। ਉਸ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸਨ-

(1) **ਔਜ਼ਾਰ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰ (Tools)-** ਪਹਿਲੇ ਪੱਥਰ ਕਾਲ ਦੇ ਬਾਅਦ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੇ ਔਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨਤੀ ਕਰ ਲਈ। ਮੱਧ ਪੱਥਰ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਬਦਲੀ ਹੋਈ ਜਲਵਾਯੂ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਨਵੇਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਔਜ਼ਾਰ ਬਣਾਏ। **ਇਹ ਔਜ਼ਾਰ ਕਾਲਿਸਡੋਨੀ** (Chalcedonly), **ਜੈਸਪਰ** (Jasper), **ਚਰਟ** (Chert) ਅਤੇ **ਬਲਡਸਟੋਨ** (Bloodstone) **ਨਾਮ ਦੇ ਪੱਥਰ ਨਾਲ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਲੱਕੜੀ ਦੇ ਹੱਥੇ ਲਗਾ ਕੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤੇ ਜਾਦੇ ਸਨ।** ਇਨ੍ਹਾਂ ਔਜ਼ਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਲੱਗ ਯੰਤਰ ਕੰਮਾਂ ਅਤੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਦੇ ਲਈ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਫਲਕ (Blades), ਪਾਇੰਟਸ (Points), ਖੁਰਚਣੇ ਦੇ ਨਾਲ ਕੰਮ ਆਉਣ ਵਾਲੇ (scrapers), ਖੁਦਾਈ ਦੇ ਲਈ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ (Engravers), ਤਿਕੋਣ (Triangles), ਅਰਦਚੰਦਰਾਕਾਰ (Crescents), ਛੇਦ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ (Borer) ਅਤੇ ਸੀਣ ਦੇ ਲਈ ਸੂਆ (Awl) ਆਦਿ।

ਨਵੇਂ-ਪੱਥਰ ਕਾਲ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਔਜ਼ਾਰਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ। ਪੱਥਰ ਦੇ ਇਹ ਔਜ਼ਾਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਚਮਕਦਾਰ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਗੜ-ਰਗੜ ਕੇ ਚੀਕਣਾ ਅਤੇ ਚਮਕਦਾਰ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੱਡੀ ਅਤੇ ਲੱਕੜੀ ਦੇ ਔਜ਼ਾਰ ਵੀ ਬਣਾਏ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਔਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੇਲਟ, ਫੈਬਰਿਕੇਟ, ਪਾਲਿਸ਼ ਅਤੇ ਹੇਮਰਸਟੋਨ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹਨ।

ਨੋਟ

ਪੱਥਰ 'ਤੇ ਖੁਦਾਈ

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਬਹੁ ਵਿਕਲਪੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Multiple Choice Questions):

4. ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਪਹਿਲੇ-ਪੱਥਰ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ .....'ਤੇ ਆਸ਼ਰਿਤ ਸੀ।
   (ਅ) ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ (ਬ) ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ
   (ਸ) ਖੇਤੀ (ਦ) ਜੰਗਲ
5. ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਪਹਿਲੇ-ਪੱਥਰ ਕਾਲ ਦੇ ਬਾਕੀ .....ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ।
   (ਅ) ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ (ਬ) ਹਰਿਆਣਾ
   (ਸ) ਬਿਹਾਰ (ਦ) ਪੰਜਾਬ
6. ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਈ. ਪੂਰਵ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ .....ਈ. ਪੂਰਵ ਤੱਕ ਦਾ ਕਾਲ ਨਵੇਂ-ਪੱਥਰ ਕਾਲ ਦਾ ਸਮਾਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
   (ਅ) ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ, ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ (ਬ) ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ, ਸੱਤ ਹਜ਼ਾਰ
   (ਸ) ਅੱਠ ਹਜ਼ਾਰ, ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ (ਦ) ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ, ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ
7. ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ।
   (ਅ) ਪੂਰਾ ਪੱਥਰ ਕਾਲ (ਬ) ਮੱਧ ਪੱਥਰ ਕਾਲ
   (ਸ) ਨਵਾਂ ਪੱਥਰ ਕਾਲ (ਦ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।

(2) **ਨਿਵਾਸ ਦੇ ਖੇਤਰ (Areas of Settlement)-** ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣਾ ਨਿਵਾਸ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ। ਕਸ਼ਮੀਰ, ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ, ਉਤਰ ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਉਸ ਕਾਲ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਔਜ਼ਾਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਾਕੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੱਧ -ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਔਜ਼ਾਰ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਤਿਨੇਵਲੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਤੱਕ ਅਤੇ ਕਰਾਚੀ ਤੋਂ ਬਿਹਾਰ ਤੱਕ ਸਭ ਜਗ੍ਹਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ, ਗੁਜਰਾਤ ਅਤੇ ਮੱਧ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੈਸੂਰ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮਗਿਰੀ ਨਾਮ ਦੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਅਤੇ ਕੁਰਨੂਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਔਜ਼ਾਰ ਵਿਆਪਕ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿੱਚ ਨੇਵਾਸਾ ਅਤੇ ਕਾਲੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹ ਉਪਕਰਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਗੁਜਰਾਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਬਾਕੀਆਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੀ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਵੀਰਭਾਨਪੁਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਪਕਰਨ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਨਵ-ਪੱਥਰ ਕਾਲ ਦੇ ਬਾਕੀ ਕਸ਼ਮੀਰ, ਸਿੰਧ, ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਬਿਹਾਰ, ਬੰਗਾਲ, ਅਸਮ, ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਆਂਧਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਮੈਸੂਰ ਆਦਿ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਤੇਕਰੂਲ ਕੋਟਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਵੇਂ-ਪੱਥਰ ਕਾਲ ਦੇ ਬਾਕੀ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕੋ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਨਵੇਂ-ਪੱਥਰ ਕਾਲ ਦੀ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੜੱਪਾ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੀ ਸੀ।

ਨੋਟਸ ਮੱਧ ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਔਜ਼ਾਰ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਜਿਲ੍ਹੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਤਿਨੇਵਲੀ ਤੱਕ ਅਤੇ ਕਰਾਚੀ ਤੋਂ ਬਿਹਾਰ ਤੱਕ ਸਭ ਜਗ੍ਹਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ।

ਨੋਟ

(3) **ਸਥਾਈ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਰੰਭ**-ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਟੋਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਣ ਦੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਸਥਾਈ ਨਿਵਾਸ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰ ਲਈ। ਦਰੱਖਤਾਂ ਅਤੇ ਕੰਦਰਾਵਾਂ ਦੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ, ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਘਰ ਬਣਾ ਕੇ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਦੇ ਘੁੰਮਕ-ਕੜ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਪੱਥਰ ਨੂੰ ਉਪਰ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਰੱਖ ਕੇ ਘਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਅਤੇ ਛੱਤਾਂ ਨੂੰ ਦਰੱਖਤਾਂ ਦੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਅਤੇ ਪੱਤਿਆਂ ਨਾਲ ਅਤੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀ ਖਾਲ ਅਤੇ ਹੱਡੀਆ ਨਾਲ ਢੱਕ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਕੰਮ ਇਕੱਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਮੌਜੂਦਾ ਰੂਪ ਨਾਲ ਰਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

(4) **ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ ਅਤੇ ਖੇਤੀ**- ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਉਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਦ, ਮੂਲ, ਫਲ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨਾ ਬੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਬਲਕਿ ਉਸ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਵੀਣਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਪਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਇਨ੍ਹਾ ਸਾਧਨਾ ਨਾਲ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹਰ ਕਠਿਨਾਈ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ **ਉਸ ਨੇ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ ਦੇ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ।** ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ ਨਾਲ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਕਤਵਰ ਦੁੱਧ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਮਾਂਸ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਗਾਂ, ਮੱਝ ਅਤੇ ਬੱਕਰੀ ਆਦਿ ਦੁਧਾਰੀ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਖੇਤੀ ਦਾ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਜੰਗਲ ਸਾਫ ਕਰਕੇ ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਖੇਤੀ ਯੋਗ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਟਿਕਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਜਲਦੀ ਤੋਂ ਸੱਭਿਆ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

(5) **ਭੋਜਨ**- ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਕੱਚਾ ਮਾਸ ਖਾਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਰਤਨ ਵਿੱਚ ਅੱਗ 'ਤੇ ਪਕਾ ਕੇ ਮਾਸ ਖਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਅੱਗ ਦਾ ਜਲਾਉਣਾ ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਜੰਗਲਾਂ ਤੋਂ ਲਿਆਏ ਗਏ ਕੰਦ, ਮੂਲ ਅਤੇ ਫਲ ਵੀ ਖਾਂਦਾ ਸੀ। ਖੇਤੀ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਭੋਜਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਸੁਲਝਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੇ ਹੋਰ ਖਾਦ ਪਦਾਰਥ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਲੱਗੇ।

(6) ਕੱਪੜੇ ਅਤੇ ਗਹਿਣੇ- ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਗੁਪਤ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਦਰੱਖਤਾਂ ਦੀਆਂ ਪੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਛਾਲਾਂ ਨਾਲ ਜਾਂ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀਆਂ ਖਾਲਾਂ ਨਾਲ ਢਕਦਾ ਸੀ ਪਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਸ ਨੇ ਖੇਤੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਕਪਾਹ ਉਨਤ ਕੀਤੀ। **ਕਪਾਹ ਤੋਂ ਕੱਪੜੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨ ਲੱਗਾ।** ਇੰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਉਹ ਪੰਛੀਆਂ ਦੀ ਊਂਨ ਨਾਲ ਕੱਪੜੇ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲੱਗਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਠੰਡ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣਾ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਰੰਗਾਂ ਦਾ ਸ਼ੌਂਕ ਸੀ। ਉਹ ਕੱਪੜਿਆਂ ਨੂੰ ਬਨਸਪਤੀ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਰੰਗਾਂ ਨਾਲ ਰੰਗਦਾ ਸੀ। ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨਣ ਦਾ ਉਸ ਦਾ ਢੰਗ ਬੜਾ ਸਰਲ ਸੀ ਉਹ ਅੱਧੇ ਕੱਪੜੇ ਨੂੰ ਕਮਰ ਤੇ ਲਪੇਟ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅੱਧੇ ਨੂੰ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਪੁਰਸ਼ ਪਗੜੀ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮਹਿਲਾਵਾਂ ਲਹਿੰਗੇ ਪਹਿਨਦੀਆਂ ਸਨ।

ਗਹਿਣਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੋਨਾਂ ਦਾ ਬਰਾਬਰ ਆਕਰਸ਼ਣ ਸੀ। ਪੱਥਰ, ਹੱਡੀਆ, ਸਿੱਪੀਆਂ ਅਤੇ ਕੌਡੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਬਣਾਏ ਗਏ ਗਹਿਣੇ ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੋਨੋਂ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ। ਗਲੇ ਵਿੱਚ ਮਾਲਾ, ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਉਂਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅੰਗੂਠੀ ਤੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਚੂੜੀਆਂ ਪਹਿਨਣਾ ਵੀ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ।

(7) **ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ**- ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਸਮੂਹਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਮਾਧਿਅਮ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਭੱਧੇ ਚਿੱਤਰਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਇਸ ਕੰਮ ਦੇ ਲਈ ਕਰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਬੋਲੀਆਂ ਦਾ ਰਿਵਾਜ਼ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦ ਭੰਡਾਰ ਬਣਿਆ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਥਿਆਰਾਂ 'ਤੇ ਦਿਮਾਗ (卐) ਅਤੇ (×) ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

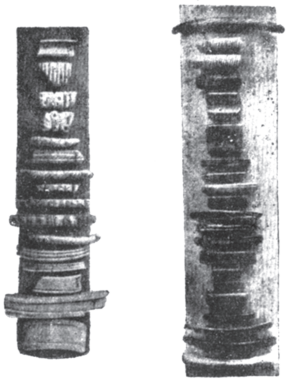

ਚੂੜੀਆਂ

ਨੋਟ

(8) ਕਲਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਰਤਨ- ਨਵੇਂ ਪੱਥਰ ਕਾਲ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਦੀ ਚਿੱਤਰ ਕਲਾ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਇਹ ਕਲਾ ਦਾ ਪੁਰਾਣੇ ਰੂਪ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕਾਫੀ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਕਾਲ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਕਲਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਰੁਚੀ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੰਗਾਂ ਦਾ ਵੀ ਗਿਆਨ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਚਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਰੰਗ ਕਰਕੇ ਸੁੰਦਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਕਲਾ ਨਮੂਨਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੰਨ ਲਓ ਜਿਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਜੀਵਤਾ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

ਨਵੇਂ ਪੱਥਰ ਕਾਲ ਦੇ ਬਰਤਨ

ਪੰਚਮੜੀ, ਮਿਰਜ਼ਾਪੁਰ, ਮਾਨੀਕਪੁਰ ਅਤੇ ਹੋਸ਼ੰਗਾਬਾਦ ਦੀਆਂ ਪਰਬਤ ਕੰਦਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਉਪਲੱਬਧ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪਸ਼ੂਆਂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੋਨਾਂ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਹਨ। ਧਨੁਸ਼ਧਾਰੀ, ਕਰਵਾਲਧਾਰੀ, ਘੋੜਸਵਾਰ ਅਤੇ ਆਖੇਟ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਚਾਕ ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਰਤਨ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੰਗਦੇ ਸਨ। ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰੰਗ ਦੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਤਰਨਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਵਿੱਚ ਟੋਂਟੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਰਤਨ ਵੀ ਮਿਲੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾ ਵਿੱਚ ਇਹ ਲੋਕ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਕੱਟ-ਕੱਟ ਕੇ ਭਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦਫਨਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਮ੍ਰਿਤਕ-ਪਾਤਰ ਵੀ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮ੍ਰਿਤਕ ਨੂੰ ਜਲਾ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਸਵਾਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾ ਕੇ ਦੱਬ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਥਨਾ ਵਿੱਚੋਂ ਸਹੀ/ਗਲਤ ਲੱਭੋ (Write True/False in the following statements):

8. ਉਤਰ ਪੱਛਮ ਦੀ ਗੋਮਲ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਗੁਗਲਾ ਅਤੇ ਰਹਿਮਾਨ ਢੇਰੀ ਤਾਂਬਾ ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਥਲ ਹਨ।
9. ਪੁਰਾਣੇ ਪੱਥਰ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਮਿੱਟੀ ਅਤੇ ਕੋਲੇ ਤੋਂ ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀਆਂ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਨ।
10. ਮੇਹਰਗੜ੍ਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਸਥਲ ਹੈ।
11. ਨਵਾਂ ਪੱਥਰ ਕਾਲੀਨ 'ਨਜਰਹੋਮ' ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੈ।

(9) ਯੁੱਧ ਅਤੇ ਅਸਤਰ-ਸ਼ਸਤਰ- ਆਤਮ ਰੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਯੁੱਧ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਰੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਦੁਰਗ ਅਤੇ ਪਰਕੋਟੇ ਵੀ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੋਕ ਲੜਾਕੂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਹੋਰਾਂ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਜਮਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਯੁੱਧ ਦੇ ਲਈ ਪੱਥਰ, ਹੱਡੀ, ਸਿੰਗ ਅਤੇ ਲੱਕੜੀ ਦੇ ਅਸਤਰ-ਸ਼ਸਤਰ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਬਰਛੇ, ਭਾਲੇ, ਕੁਲਾੜੀ ਅਤੇ ਤੀਰ-ਕਮਾਨ ਜ਼ਿਆਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਵਿੱਚ ਲਿਆਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

(10) ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਉਦੇ- ਧਾਰਮਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਸ਼ਾਣ ਕਾਲ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਨਤੀ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਹ ਭੌਤਿਕ ਪਦਾਰਥਾ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਹਾਲੇ ਤੱਕ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭੌਤਿਕ ਸੱਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਦ ਕਿ ਜੀਵਨ-ਮਰਨ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਜ਼ਰੂਰੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਕਾਲ ਸੀ। ਲੋਕ ਦਰੱਖਤਾਂ ਅਤੇ ਪਰਬਤਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਪੱਥਰ ਪਾਖੰਡਾਂ ਨੂੰ ਦੇਵੀ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਸਿਥ ਪਾਤਰ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਰੱਖੀ ਗਈ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਇਹ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਅਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਜਲਾਉਂਦੇ ਵੀ ਸਨ ਅਤੇ ਦਫਨਾਉਂਦੇ ਵੀ ਸਨ। ਉਪਾਸਨਾ ਦੀ ਵਿਧੀ

ਵਿੱਚ ਚੜ੍ਹਾਵੇ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਸੀ। ਦੁੱਧ, ਦਹੀਂ, ਅੰਨ ਅਤੇ ਮਾਸ ਆਦਿ ਪਦਾਰਥ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਭੇਂਟ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਲਿੰਗ ਪੂਜਾ ਦਾ ਵੀ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਗਿਆ। **ਡਾ. ਰਾਜਬਲੀ ਪਾਂਡੇ** ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥ '**ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ**' ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਮ੍ਰਿਤਕਾਂ ਦੀਆ ਹੱਡੀਆਂ ਰੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ਅਸਿਥ ਪਾਤਰਾਂ ਅਤੇ ਅਰਥੀ ਦੇ ਉਪਰ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਮਾਧੀਆਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਸ਼੍ਰੇਖਲਾ ਅਤੇ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪੂਤਾਂ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖੰਡਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਜੋ ਲਗਾਤਾਰ ਲਿੰਗ ਪੂਜਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ। ਚੜ੍ਹਾਵੇ ਵਿੱਚ ਅੰਨ, ਦੁੱਧ, ਮਾਸ ਆਦਿ ਪਦਾਰਥ ਚੜ੍ਹਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਪੂਜਾ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਇਸ ਸਮੇਂ ਲਗਭਗ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

2.3 ਤਾਂਬੇ ਅਤੇ ਪੱਥਰ ਕਾਲ ਦੀਆ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ (Chalcolithic Cultures)

ਤਾਂਬਾ ਅਤੇ ਪੱਥਰ ਕਾਲ ਨਵੇਂ ਪੱਥਰ ਕਾਲ ਦੇ ਅੰਤ ਦਾ ਉਹ ਕਾਲ ਖੰਡ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਕੁਝ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸੀਮਿਤ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਧਾਤ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਪੱਥਰ ਕਾਲ ਧਾਤ ਰਹਿਤ ਪੱਥਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਧਾਤ ਦੇ ਕਾਫੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ ਪਰ ਜਿੰਨਾਂ ਕੁਝ ਸਥਾਨਾ 'ਤੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸੀਮਿਤ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਧਾਤ ਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾ ਨੂੰ ਤਾਂਬਾ ਅਤੇ ਪੱਥਰ ਕਾਲ ਖੰਡ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਹਨ ਭਾਵ ਉਹ ਕਾਲ ਖੰਡ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੱਥਰ ਅਤੇ ਤਾਂਬੇ ਦੋਨਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ। ਨਵੇਂ ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ ਦੇ ਇਸ ਕਾਲ ਖੰਡ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈਆਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਤਾਂਬਾ ਅਤੇ ਪੱਥਰ ਦੀਆਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਕਹਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

(ਕ) ਉਤਰ-ਪੱਛਮ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਤਾਂਬਾ ਪੱਥਰ ਕਾਲੀਨ ਬਸਤੀਆਂ (Chalcolithic Settlements of North-West India)

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਪੱਥਰ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਕਾਲ ਖੰਡ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਧਾਤੂ ਯੁੱਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ, ਉਦੋਂ ਕਈ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਤਾਂਬੇ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਬਾਅਦ ਸਿੱਧਾ ਲੋਹੇ ਦਾ ਹੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਹੋਇਆ। ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਤਾਂਬਾ ਅਤੇ ਪੱਥਰ ਬਸਤੀਆਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਹੇਠਾਂ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ-

(1) **ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ 'ਬੁਰਜਹੋਮ'**-ਕਸ਼ਮੀਰ ਨੇ ਨਵ ਪੱਥਰ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸਮ੍ਰਿਧ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸ਼੍ਰੀਨਗਰ ਦੇ ਨੇੜੇ 'ਬੁਰਜਹੋਮ' ਨਾਮ ਦਾ ਸਥਾਨ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਨਵਾਂ ਪੱਥਰ ਕਾਲੀਨ ਕਈ ਚੀਜ਼ਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਕਾਲ ਖੰਡ ਵਿੱਚ ਹੱਥ ਦੇ ਬਣੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਰਤਨ ਅਤੇ ਆਰੀਆਂ, ਕਾਂਟੇ, ਛੁਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸੂਈਆਂ ਆਦਿ ਹੱਥ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਇਸਤੇਮਾਲ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਔਜ਼ਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਫਸਲ ਕੱਟਣ ਵਾਲੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਔਜ਼ਾਰ ਵੀ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਨਵੇਂ ਪੱਥਰ ਕਾਲ ਦੇ ਅਗਲੇ ਚਰਨ ਵਿੱਚ ਗਾਰੇ ਅਤੇ ਕੱਚੀ ਇੱਟ ਦੇ ਘਰ, ਚਾਕ ਨਾਲ ਬਣਾਏ ਗਏ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਰਤਨ ਅਤੇ ਸੀਮਿਤ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਤਾਂਬੇ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

(2) **ਮੇਹਰਗੜ੍ਹ**- ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਦਾ ਮੇਹਰਗੜ੍ਹ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਤਾਂਬਾ ਅਤੇ ਪੱਥਰ ਕਾਲੀਨ ਵਸਤੂਆਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਤਾਂਬੇ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇੰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਮੇਹਰਗੜ੍ਹ ਦਾ ਇਰਾਨ, ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਮੱਧ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਵਪਾਰਕ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

(3) **'ਕਿਲੀ ਗੁਲ ਮੁਹੰਮਦ' ਅਤੇ 'ਦੰਬ ਸਾਦਾਤ'**- ਕਵੇਟਾ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਇਹ ਦੋ ਸਥਾਨ ਤਾਂਬਾ ਅਤੇ ਪੱਥਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਸਨ। ਈਸਾ ਪੂਰਵ 4000 ਦੇ ਲੱਗਭਗ ਇੱਥੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਗ੍ਰਾਮੀਣ ਜੀਵਨ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਨਵੇਂ ਪੱਥਰ ਕਾਲ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਚਰਨ ਵਿੱਚ ਇੱਥੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾ ਦੇ ਹੱਥ ਦੇ ਬਣੇ ਚਿੱਤਰ ਅਤੇ ਹੱਥ ਦੇ ਔਜ਼ਾਰ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸੀਮਿਤ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਤਾਂਬੇ ਦਾ ਵੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਥਾਨਾਂ ਦਾ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਇਰਾਨ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਸਥਾਪਿਤ ਸੀ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ	ਸ਼੍ਰੀਨਗਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਬੁਰਜਹੋਮ ਨਾਮ ਦਾ ਸਥਾਨ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਨਵੇਂ ਪੱਥਰ ਕਾਲੀਨ ਦੀਆਂ ਕਈ ਚੀਜ਼ਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

(4) **ਰਾਨਾ ਘੁੰਡਾਈ**- ਜੋਬ ਲੋਰਲਾਈ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਰਾਨਾ ਘੁੰਡਾਈ ਨਾਮ ਦਾ ਸਥਾਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਚਿੱਤਰਿਤ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਰਤਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਧਾਤੂ ਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵੀ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਰਾਨਾ ਘੁੰਡਾਈ ਦੇ ਅੰਤ ਦੇ ਚਰਨ ਵਿੱਚ ਇਰਾਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਸਨ ਪਰ ਗ੍ਰਾਮ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਾਫ ਸਪੱਸ਼ਟ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਨੋਟ

(5) **'ਕੁੱਲੀ ਅਤੇ ਨਾਲ'**- ਦੱਖਣੀ ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਕੁੱਲੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਨਾਮ ਦੇ ਸਥਾਨ ਦੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਚਿੱਤਰਿਤ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਰਤਨਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਧਾਤੂ ਦਾ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦਾ ਫਰਾਂਸ ਦੀ ਖਾੜੀ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਸਥਾਪਿਤ ਸੀ। ਪੱਛਮ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਫੀ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਕੁੱਲੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਹੜੱਪਾ ਸੰਸਕਿਤੀ ਤੋਂ ਵੀ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ।

(6) **'ਗੁਮਲਾ ਅਤੇ ਰਹਮਾਨ ਢੇਰੀ'**- ਉਤਰ ਪੱਛਮ ਦੀ ਗੋਮਲ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਗੁਮਲਾ ਅਤੇ ਰਹਮਾਨ ਢੇਰੀ ਵੀ ਤਾਂਬੇ ਅਤੇ ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਥਲ ਹਨ। ਗੁਮਲਾ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਚਰਨ ਵਿੱਚ ਯਯਾਵਰ (ਘੁੰਮਕੱਕੜ) ਜਾਂ ਅਰਧਯਯਾਵਰ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਮੌਜੂਦ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਕੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਥੋੜੇ ਜਿਹੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਲਿੱਪੇ-ਪੋਤੇ ਗੱਡਢੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਉਪਕਰਣ ਮਿਲੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਅਗਲੇ ਚਰਨ ਵਿੱਚ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਕੱਚੇ ਘਰ, ਚਿੱਤਰਿਤ ਬਰਤਨ, ਤਾਂਬੇ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਆਦਿ ਇੱਥੋਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਸਨ। 'ਰਹਿਮਾਨ ਢੇਰੀ' ਦੇ ਉਲੇਖ ਦਾ ਕੰਮ ਹਾਲੇ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਹੈ ਇੱਥੇ ਹੜੱਪਾ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਬਸਤੀ ਮੌਜੂਦ ਸੀ ਇਸ ਦੇ ਕਾਫੀ ਸੰਕੇਤ ਮੌਜੂਦ ਹਨ।

(7) **'ਸਰਾਏ ਖੋਲਾ ਅਤੇ ਜਲੀਲਪੁਰ'**-ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਦੇ ਨੇੜੇ **ਸਰਾਏ ਖੋਲਾ** ਅਤੇ ਝਨਾਬ ਅਤੇ ਰਾਵੀ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਸੰਗਮ ਦੇ ਨਾਲ **ਜਲੀਲਪੁਰ** ਦੋ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤਾਂਬਾ ਅਤੇ ਪੱਥਰ ਕਾਲੀਨ ਸਥਲ ਹੜੱਪਾ ਪੂਰਵ ਯੁੱਗ ਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਕਾਲ ਖੰਡ ਵਿੱਚ ਹੱਕ ਦੇ ਬਣੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਰਤਨ, ਪੱਥਰ ਦੀ ਕੁਲਾੜੀਆਂ, ਪੱਥਰ ਦੇ ਫਲਕ ਆਦਿ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਪਰ ਦੂਸਰੇ ਕਾਲ ਖੰਡ ਵਿੱਚ ਹੜੱਪਾ ਸੱਭਿਅਤਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਉਪਕਰਨਾਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਵਿਆਪਕ ਉਪਯੋਗ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

(8) **ਵੈਦਿਕ ਸਰਸਵਤੀ ਨਦੀ**- ਹਰਿਆਣਾ, ਪੰਜਾਬ, ਰਾਜਸਥਾਨ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਖੁਦਾਈ ਹੋਈ ਹੈ ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਵਾਂਗਮਯ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਸਰਸਵਤੀ ਨਦੀ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਹ ਪੱਥਰ ਅਤੇ ਤਾਂਬਾ ਅਤੇ ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ ਦੇ ਬਾਅਦ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਭਾਰਤ ਦੇ ਉਤਰੀ ਪੱਛਗੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਹਿੰਦੀ ਰਹੀ। ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸੁੱਕੀ ਹੋਈ ਘੱਗਰ ਨਦੀ ਦੇ ਜੋ ਚਿੰਨ੍ਹ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਉਹ ਉਸ ਕਾਲ ਦੀ ਸਰਸਵਤੀ ਨਦੀ ਸੀ। ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਵਿੱਚ ਇਹ 'ਹਕਰਾ' ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਇੰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਰਸਵਤੀ ਨਦੀ ਦੀਆਂ ਸਹਾਇਕ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਸੁੱਕੇ ਹੋਏ ਮਾਰਗ ਵੀ ਇੱਥੇ ਲੱਭੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਜਦ ਕਿ ਇਸ ਖੇਤਰ ਦਾ ਉਤਖੰਡਨ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਰੋਤਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਖੋਜਾਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੱਥੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵਿਕਸਿਤ ਸੱਭਿਅਤਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਦੀ ਦੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇਕ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਲ **ਕਾਲੀਬੰਗਾ** ਹੈ, ਇੱਥੇ ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਭਰਪੂਰ ਬਾਕੀ ਮਿਲੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਹੜੱਪਾ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੱਭਿਅਤਾ ਬਹੁਤ ਵਿਕਸਿਤ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਦੀ ਬਸਤੀ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਕੱਚੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਦੀ ਕਿਲਾਬੰਦੀ ਸੀ। ਪੱਕੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਦਾ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਸੀ। ਮਕਾਨਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਅੱਜ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਮਕਾਨਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ-ਜੁਲਦਾ ਸੀ। ਘਰ ਵਿੱਚ ਵਿਹੜੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ 'ਤੇ ਕੰਮ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਖਾਣਾ ਪਕਾਉਣ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੀ। ਉਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਉਪਰ ਅਤੇ ਹੇਠਾਂ ਤੰਦੂਰ ਮਿਲੇ ਹਨ ਜੋ ਆਧੁਨਿਕ ਤੰਦੂਰ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਖੇਤੀ ਵਿੱਚ ਹੱਲ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅੰਨ ਨੂੰ ਭੰਡਾਰ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਪੱਥਰ ਅਤੇ ਤਾਂਬੇ ਦੋਨਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਦੋਨਾਂ ਦੇ ਉਪਕਰਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਪੱਥਰ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪੱਥਰ ਦੇ ਫਲਕ ਵਿੱਚ ਲੱਕੜੀ ਦਾ ਹੱਥੀ ਲਗਾ ਕੇ ਦਰਾਂਤੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਤਾਂਬੇ ਦੀਆਂ ਚੂੜੀਆਂ ਅਤੇ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਮਣਕੇ ਵੀ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸਿੱਪੀਆਂ ਅਤੇ ਪੱਕੀ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਵੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਟਾਸਕ ਨਵੇਂ ਪੱਥਰ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ।

(ਖ) ਅੰਦਰਲੇ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਤਾਂਬਾ ਪੱਥਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ (Chalcolithic Cultures of Inner India)

ਅੰਦਰਲੇ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਤਾਂਬਾ ਅਤੇ ਪੱਥਰ ਦੀਆਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸਨ-

(1) **ਅਹਾੜ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਜਾਂ ਬਨਾਸ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ**- ਰਾਸਥਾਨ ਦੇ ਉਦੈਪੁਰ, ਜੈਪੁਰ, ਚਿਤੌੜਗੜ੍ਹ, ਅਜਮੇਰ, ਭੀਲਵਾੜਾ ਅਤੇ ਟੋਂਕ ਆਦਿ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਤੇ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਮੰਦਸੌਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਤਾਂਬਾ ਪੱਥਰ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਬਾਕੀ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਜਦ ਕਿ ਇੱਥੇ ਕਾਫੀ ਖੁਦਾਈ

ਨੋਟ

ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਦੈਪੁਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਅਹਾੜ ਅਤੇ ਗਿਲੁੰਦ ਵਿੱਚ ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਤਾਂਬਾ ਅਤੇ ਪੱਥਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ **'ਅਹਾੜ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ'** ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਬਨਾਮ ਨਦੀ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੂੰ **'ਬਨਾਮ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ'** ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਹਾੜ ਅਤੇ ਬਨਾਸ ਦੋਨੋਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਬਸਤੀਆਂ ਬਹੁਤ ਵਿਕਸਿਤ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਨ। ਮਕਾਨ ਪੱਥਰ ਅਤੇ ਕੱਚੀ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਨੀਂਹ ਵਿੱਚ ਪੱਥਰ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਛੱਤਾਂ ਢਲਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਮਕਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਮੂੰਹ ਵਾਲੇ ਤੰਦੂਰ ਮਿਲੇ ਹਨ ਜੋ ਅੱਜ ਦੇ ਤੰਦੂਰਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੀ ਹਨ। ਗਿਲੁੰਦ ਵਿੱਚ ਪੱਕੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਦੇ ਗਵਾਹ ਮੌਜੂਦ ਹਨ।

ਇੱਥੇ ਤਾਂਬੇ ਦਾ ਵਿਆਪਕ ਇਸਤੇਮਾਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਦੇ ਲੋਕ ਖਾਨਾਂ ਤੋਂ ਕੱਚਾ ਤਾਂਬਾ ਲਿਆ ਕੇ ਘਰਾਂ 'ਚ ਪਿਘਲਾ ਕੇ ਸਾਫ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਉਪਕਰਣ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਤਾਂਬੇ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਵਿੱਚ ਚੂੜੀਆਂ, ਅੰਗੂਠੀਆਂ, ਚਾਕੂ ਦੇ ਫਲ, ਕੁਲਾੜੀਆਂ ਅਤੇ ਸੁਰਮੇ ਦੀਆਂ ਸਲਾਈਆਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ। ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ, ਮਣਕੇ ਅਤੇ ਮੋਹਰੇ ਵੀ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਚਾਵਲ ਦੀ ਖੇਤੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ 3000 ਸਾਲ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਮੌਜੂਦ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਤਾਂਬਾ ਧਾਤੂ ਦੇ ਕੰਮ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

(2) **ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਮਾਲਵਾ ਪਠਾਰ ਦੀਆਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ-** ਮਾਲਵਾ ਦੀ ਉਪਜਾਊ ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਕਿਸ਼ਪਰਾ, ਬੇਤਵਾ, ਕੇਨ, ਚੰਬਲ ਅਤੇ ਨਰਮਦਾ ਆਦਿ ਨਦੀਆਂ ਵਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਕਈ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਵਿੱਚ ਤਾਂਬਾ ਪੱਥਰ ਕਾਲੀਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਬਾਕੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ। **ਕਾਯਥਾ ਅਤੇ ਨਵਦਾਟੋਲੀ ਦੀ ਖੁਦਾਈ** ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਮੱਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਕਾਯਥਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਚਾਕ ਨਾਲ ਬਣਾਏ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਰਤਨ ਅਤੇ ਤਾਂਬੇ ਦੀਆਂ ਕੁਲਾੜੀਆਂ ਅਤੇ ਚੂੜੀਆਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ। ਕਾਯਥ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਕਾਲ ਖੰਡ ਵਿੱਚ ਅਹਾੜ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਜੁਲਦੇ ਬਾਕੀ ਮਿਲੇ ਹਨ ਅਤੇ ਤੀਸਰੇ ਕਾਲ ਖੰਡ ਨੂੰ **ਮਾਲਵਾ ਤਾਂਬਾ ਅਤੇ ਪੱਥਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ** ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਗਵਾਹ ਨਵਦਾਟੋਲੀ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਮਕਾਨਾਂ ਅਤੇ ਬਸਤੀਆਂ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਇੱਥੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਰਤਨ ਹੋਰ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੀ ਹਨ। ਤਾਂਬੇ ਦਾ ਵੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਤਾਂਬੇ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਚੂੜੀਆਂ, ਅੰਗੂਠੀਆਂ, ਸੂਏ ਅਤੇ ਕਾਂਟੇ ਆਦਿ ਮੁੱਖ ਹਨ। ਨਵਦਾਟੋਲੀ ਤਾਂਬਾ ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ ਇਕ ਵਿਸਥਾਰ ਪਿੰਡ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਜਿਵੇਂ ਕਣਕ, ਦਾਲਾਂ, ਛੋਲੇ, ਮਟਰ ਅਤੇ ਚਾਵਲਾਂ ਦੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ।

(3) **ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀਆਂ ਤਾਂਬਾ ਅਤੇ ਪੱਥਰ ਯੁਗੀਨ ਬਸਤੀਆਂ-** ਇੱਥੋਂ ਦਾ **ਦਾਇਮਾਬਾਦ ਖੇਤਰ** ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਉਤਖੰਨ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੇ ਦੇ ਚੌਥੇ ਕਾਲ ਖੰਡ ਵਿੱਚ ਤਾਂਬਾ ਅਤੇ ਪੱਥਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਪਾਈ ਗਈ ਹੈ ਜੋ **ਜੋਰੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ** ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਵਰਤਮਾਨ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈ। ਜੋਖੇ ਦੇ ਉਤਖੰਨ ਵਿੱਚ ਵਰਗੀਕਰਨ, ਆਯਾਤਾਕਾਰ ਅਤੇ ਵ੍ਰਤਾਕਾਰ ਘਰ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਘਰਾਂ ਦੀ ਬਨਾਵਟ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਕੱਚੇ ਘਰਾਂ ਵਰਗੀ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਵੀ ਤਾਂਬੇ ਦੀਆਂ ਉਹੀ ਵਸਤੂਆਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਮਾਲਵਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ। ਦਾਇਮਾਬਾਦ ਵਿੱਚ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਬਣੇ ਰੱਥ ਚਲਾਉਂਦੇ ਮਨੁੱਖ, ਸਾਂਢ, ਗੈਂਡੇ ਅਤੇ ਹਾਥੀ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਇਹ ਠੋਸ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਕਿਲਿਆਂ ਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਵੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਨਾਜ ਉਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

(4) **ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਦੀ ਤਾਂਬਾ ਅਤੇ ਪੱਥਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ-** ਉਤਰ ਅਤੇ ਮੱਧ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਮਾਨ ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਚਰਨਾਂ 'ਚ ਤਾਂਬਾ ਅਤੇ ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ ਜੀਨ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਕਰਨਾਟਕ, ਆਂਧਰ ਅਤੇ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਉਤਖੰਨ ਤੋਂ ਜੋ ਵਸਤੂਆਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ ਉਹ ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਤੁੰਗਭਰਦਾ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਦਾ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਦਾ ਰਾਏਚੂਰ ਦੁਆਬ ਦਾ ਖੇਤਰ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਾਗਾਰਜੁਨਕੋਂਡਾ, ਬ੍ਰਹਗਿਰੀ, ਉਤਨੂਰ, ਯਾਯਮਪੱਲੀ ਮਾਸਕੀ ਅਤੇ ਕੋਡੇਕਲ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਖੁਦਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਤੀਸਰੇ ਚਰਨ ਵਿੱਚ ਚਾਕ ਮੌਜੂਦ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਰਤਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਧਾਤੂ ਦੇ ਬਰਤਨ ਵੀ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਘਰਾਂ ਦੀ ਬਨਾਵਟ ਦਾ ਅਧਾਰ ਉਤਰ ਵਰਗਾ ਹੀ ਸੀ ਪਰ ਸਥਾਨਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰ ਲਏ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪੱਥਰ ਅਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਤਾਂਬੇ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਭੇਜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇੱਥੇ ਸੋਨੇ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਸੀ।

(5) ਪਹਿਲਾ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਤਾਂਬੇ ਦੀ ਤੇ ਪੱਥਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ- ਇੱਥੇ ਦੇ ਸਥਲਾਂ ਦੇ ਉਤਖੰਨ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿੱਚ ਤਾਂਬਾ ਅਤੇ ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ ਦੀਆਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਬੀਰਭੂਮ, ਬਰਦਵਾਨ, ਮਿਦਨਾਪੁਰੀ ਅਤੇ ਬਾਂਕੁਰਾ ਤੋਂ ਤਾਂਬਾ ਯੁੱਗ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਜੋ ਗਵਾਹ ਮਿਲੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਚਾਵਲ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਇਕ ਵਿਸਥਾਰ ਤਾਂਬਾ ਅਤੇ ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ ਗ੍ਰਾਮ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜੋ ਈਸਾ ਤੋਂ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਚਿਰਾਂਦ ਅਤੇ ਸੋਨਪੁਰ ਵਰਗੇ ਸਥਲਾਂ ਦੇ ਉਤਖੰਨ ਨਾਲ ਤਾਂਬਾ ਅਤੇ ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜੋ ਬਾਅਦ ਦਾ ਕਾਲ ਖੰਡ ਹੈ।

ਨੋਟ

2.4 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

ਅਰੰਭਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜੀਵਨ ਪਸ਼ੂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸੀ ਪਰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਬੀਤਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੇ ਸੱਭਿਆ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਤੀਜਿਆਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਉਠਦਾ ਅਤੇ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਰ ਸਾਧਨਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਸੱਭਿਅਤਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਇਸ ਸਾਰੇ ਕਾਲ ਨੂੰ ਬੀਤੇ ਹੋਏ ਇਤਿਹਾਸ ਕਾਲ (Pre-historic Age) ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2.5 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

- **ਔਜ਼ਾਰ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰ (Tools)** : ਕਾਰੀਗਰ ਦਾ ਔਜ਼ਾਰ।
- **ਪਾਇੰਟਸ (Points)** : ਬਿੰਦੂ।

2.6 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਪਹਿਲੇ-ਪੱਥਰ ਕਾਲ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।
2. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ-ਪੱਥਰ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਲਿਖੋ।
3. ਅੰਦਰਲੇ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਤਾਂਬਾ ਪੱਥਰ ਦੀਆਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।
4. ਉਤਰ-ਪੱਛਮ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਤਾਂਬਾ ਪੱਥਰ ਕਾਲੀਨ ਬਸਤੀਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।

ਉਤਰ : ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. ਨਵਾਂ ਪੱਥਰ	2. ਪੱਥਰ ਦੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਅਤੇ ਔਜ਼ਾਰਾਂ	3. ਸੋਨ ਨਦੀ ਦੀ ਘਾਟੀ
4 (ਬ)	5. (ਦ)	6. (ਅ)
7. (ਸ)	8. ਸਹੀ	9. ਸਹੀ
10. ਗਲਤ	11. ਗਲਤ।	

2.7 ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਇਤਿਹਾਸ-ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਨਿਊ ਐਂਡ ਪਬਲੀਸ਼ਰਜ਼।
2. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ-ਡਾ. ਬਿੱਪਨ ਬਿਹਾਰੀ ਸਿਨਹਾ, ਗਿਆਨ ਨੰਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ।
3. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਇਕ ਨਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ-ਕਿੱਟੂ ਰੈਡੀ, ਗਿਆਨ ਬੁਕਸ।
4. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ-ਸ਼ੈਲਿੰਦਰ ਸੇਂਗਰ, ਅਟਲਾਂਟਿਕ ਪਬਲੀਸ਼ਰਜ਼ ਐਂਡ ਡਿਸਟਰੀਬਿਊਟਰਜ਼।

ਨੋਟ

ਇਕਾਈ-3: ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ (3250 ਈ. ਪੂ. ਤੋਂ 1750 ਈ. ਪੂ. ਤੱਕ) (Indus Valley Civilization)

ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

3.1 ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਅਤੇ ਖੋਜ (Name and Search of Indus Valley Civilization)

3.2 ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Characteristic of Indus Valley Civilization)

3.3 ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਖਾਤਮਾ (Decline of Indus Valley Civilization)

3.4 ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੀ ਦੇਣ (Contribution of Indus Valley Civilization)

3.5 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

3.6 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

3.7 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

3.8 ਸਬੰਧਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ-

- ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਆਰੰਭ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ।
- ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ।
- ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਪਤਨ ਅਤੇ ਦੇਣ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਹੜੱਪਾ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਦੇ ਕਾਲ ਨਿਰਧਾਰਣ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੱਭਿਅਤਾ ਨਗਰੀ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਵੈਦਿਕ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਪਰਿਵਰਧਿਤ ਸਵਰੂਪ ਹੈ। ਉਪਯੁਕਤ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕੁਝ ਹੋਰ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੱਭਿਅਤਾ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ।

3.1 ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਅਤੇ ਖੋਜ (Name and Search of Indus Valley Civilization)

"ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ", "ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ" "ਹੜੱਪਾ ਸੱਭਿਅਤਾ"- ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਪ੍ਰਾਯਵਾਚੀ ਨਾਮ ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸੇ ਸੱਭਿਅਤਾ ਲਈ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। 1921 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਆਰਿਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ

ਨੋਟ ਭਾਰਤੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਪੁਰਾਤਤਵ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਪੁਰਾਣੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪੁਰਾਣਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ 1921 ਈ. ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੜੱਪਾ ਨਾਮਕ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਇਸ ਪੁਰਾਣੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਇਸੇ ਸਥਾਨ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ (ਮੁਰਦਿਆਂ ਦਾ ਨਗਰ) ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਵੀ ਹੋਈ। ਇਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਇਹ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਇਸ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਤੱਕ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਕਹਿ ਕੇ ਸੱਦਿਆ ਗਿਆ ਪਰ ਗੱਲ ਇੱਥੇ ਹੀ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਇਸ ਸੱਭਿਅਤਾ 'ਤੇ ਖੋਜ ਜਾਰੀ ਰਹੀ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਫਿਰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਹ ਸੱਭਿਅਤਾ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਤੱਕ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਘਾਟੀ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਵੀ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਫੈਲੀ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਫੈਲਾਅ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜਸਥਾਨ, ਹਰਿਆਣਾ, ਪੂਰਬ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਤੱਕ ਪਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਭੂਗੋਲਿਕ ਵਿਸਥਾਰ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਕਹਿਣਾ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਇਸ ਲਈ "ਹੜੱਪਾ ਸੱਭਿਅਤਾ" ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਹੜੱਪਾ ਇਕ ਸਥਾਨ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ ਜੋ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਰਾਵੀ ਨਦੀ ਦੀ ਥਾਂ ਤੱਟ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਸੱਭਿਅਤਾ ਲੱਗਭਗ 950 ਮੀਲ ਉਤਰ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਵਾਲੀ ਫੈਲੀ ਸੀ। ਹੜੱਪਾ ਨਾਮਕ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ ਅਤੇ ਇਸ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਹੜੱਪਾ ਸੱਭਿਅਤਾ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ- ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਸਵਾਲ ਉਠਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਵਾਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਇਸ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਕਾਲ (2300 ਈ. ਪੂ. 1750 ਈ. ਪੂ. ਤੱਕ) ਵਿੱਚ ਜੋ ਦੂਸਰੀਆਂ ਸੱਭਿਅਤਾਵਾਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਸਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਸੀ? ਜਦ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਸੁਮੇਰ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਮੇਲ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਦੋਵਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਸਬੰਧ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਿੱਟੀ ਅਤੇ ਅਸਥਿਤ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਮੋਹਰਾਂ ਦੋਵਾਂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀਆਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ। ਫਲਸਰੂਪ ਅਸੀਂ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਅਤੇ ਸੁਮੇਰ ਦਰਮਿਆਨ ਕਾਫੀ ਗਹਿਰਾ ਸਬੰਧ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵੀ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਹੈ। **ਹਾਲ** ਨਾਮਕ ਵਿਦਵਾਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸੁਮੇਰ ਭਾਰਤ ਦਾ ਰਿਣੀ ਹੈ ਪਰ ਕੁਝ ਦੂਸਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਜਿਵੇਂ **ਗੋਰਡਨ ਚਾਇਲਡ** ਅਤੇ **ਮੈਕਡੋਲਨਡ** ਆਦਿ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਹੀ ਰਿਣੀ ਹੈ ਸੁਮੇਰ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਤਾਂਬੇ ਦੀਆਂ ਕੁਲਾੜੀਆਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਦੀ ਗੱਲ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਗਏ ਪਿੰਨੋ ਦੇ ਸਮਾਨ ਇਟਲੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਖੁਦਾਈ ਨਾਲ ਤਾਂਬੇ ਦੀ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਪਿੰਨ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਧੂ ਖੇਤਰ ਦਾ ਸਬੰਧ ਮਿਸਰ ਨਾਲ ਵੀ ਸੀ। ਉਪਯੁਕਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸਿੰਧੂ ਖੇਤਰ ਦੇ ਨਾਲ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪੁਰਾਣੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ, ਵਪਾਰ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਸੀ। ਫਲਸਰੂਪ ਇਹ ਖੇਤਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਹੋਣਗੇ।

ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਕਾਲ- ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾਂਬੇ ਅਤੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਬਣੇ ਸਮਾਨਾਂ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੂੰ ਤਾਮਰ ਪੱਥਰ ਕਾਲੀਨ ਸੱਭਿਅਤਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਕਾਲ ਨਿਰਧਾਰਣ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੱਭਿਅਤਾ ਨਗਰੀ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਵੈਦਿਕ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਪਰਿਵਰਧਿਤ ਸਵਰੂਪ ਹੈ। ਉਪਯੁਕਤ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕੁਝ ਹੋਰ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੱਭਿਅਤਾ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਦਵਾਨ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਨੂੰ ਈਸਾ ਤੋਂ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ 1500 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਵਿਦਵਾਨ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਕਾਲ ਲੱਗਭਗ 3250 ਈ. ਪੂ. ਤੋਂ 2750 ਈ. ਪੂ. ਤੱਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਡਾ. ਆਰ. ਕੇ. ਮੁਖਰਜੀ ਦਾ ਵੀ ਇਹੀ ਵਿਚਾਰ ਹੈ। **ਰਾਜਬਲੀ ਪਾਂਡੇ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਕਾਲ ਈਸਾ ਦੇ ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੈ। ਉਹ ਦੱਸਦੇ ਹਨ, "ਇਸ ਸਥਾਨ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਦੇ ਧਰਾਤਲ ਤੱਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਗਰਾਂ ਦੇ ਖੰਡਰਾਂ ਦੇ ਇਕ ਦੇ ਉਪਰ ਦੂਸਰੇ ਸੱਤ ਪੱਧਰ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਅੰਦਾਜ਼ਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੇਕਰ ਇਕ ਨਗਰ ਦੇ ਜਨਮ, ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਪਤਨ ਲਈ 500 ਸਾਲ ਦਾ ਸਮਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸੱਤ ਨਗਰਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ, ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਪਤਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗਭਗ 3500 ਸਾਲ ਲੱਗੇ ਹੋਣਗੇ। ਸਭ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਦਾ ਪੱਧਰ ਵੀ ਇਕ ਵਿਕਸਿਤ ਨਗਰ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਭੁਗਰਭ ਦਾ ਪਾਣੀ ਰੁਕਾਵਟ ਨਾ ਪਾਉਂਦਾ ਤਾਂ ਸੱਤਵੇਂ ਪੱਧਰ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਵੀ ਖੰਡਰਾਂ ਦੇ ਪੱਧਰ ਮਿਲ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਈਸਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਦੀ ਹੈ।" ਜੇਕਰ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੱਭਿਅਤਾ ਮਿਸਰ ਦੀ ਨੀਲ ਨਦੀ ਅਤੇ ਮੈਸੋਪਟਾਮੀਆ ਦੀ ਦਜਲਾ-ਫੁਰਾਤ ਨਦੀ ਦੀਆਂ ਘਾਟੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸੱਭਿਆਤਾਵਾਂ

ਦੀ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਨ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਕਾਲਾਨੁਕ੍ਰਮ ਰੇਡੀਓ ਕਾਰਬਨ ਮਿਤੀਆਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਰੇਡੀਓ ਕਾਰਬਨ ਇਕ ਰਸਾਇਣਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪੱਥਰਾਂ ਅਤੇ ਹੱਡੀਆਂ ਆਦਿ ਦਾ ਕਾਲ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰੇਡੀਓ ਕਾਰਬਨ ਮਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਕਾਲ ਈਸਾ ਪੂ. 2300 ਤੋਂ 1750 ਈ. ਪੂ. ਤੱਕ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਹੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਮਿਤੀਆਂ ਜਾਨਣ ਲਈ ਰੇਡੀਓ ਕਾਰਬਨ ਮਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸੋਧਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਫਲਸਰੂਪ ਇਸ ਦਾ ਕਾਲ ਈਸਾ ਪੂ. 2800/2900-2000 ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੀ ਇਹ ਸੱਭਿਅਤਾ ਪਰਿਧੀਯ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਕੁਝ ਬਾਅਦ ਇਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਰਹੀ।

ਮੈਸੋਪਟਾਮੀਆ ਅਤੇ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਹੋਣ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਕਾਲ ਨਿਰਧਾਰਣ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਈਸਾ. ਪੂ. 2600 (ਸਾਰਗੋਨਿਕ ਪੂਰਵ ਯੁੱਗ) ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਹ ਸੱਭਿਅਤਾ ਈਸਾ. ਪੂ. 2800 ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਈਸਾ ਪੂ. 2800-2900-2000 ਦੀ ਕਾਲਾਵਧੀ ਨੂੰ ਹੀ ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਆਧੁਨਿਕ ਮਿਤੀ ਨਿਰਧਾਰਣ ਮੰਨ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਨੋਟਸ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਸੀ। ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਸ਼ਿਵਲਿੰਗ ਮਿਲੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਲੋਕ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਭਗਤ ਸਨ ਪਰ ਆਰਿਆਂ ਦੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਹਵਾ, ਪਾਣੀ, ਅੱਗ ਆਦਿ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦੀ ਚਰਚਾ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਪਰ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਨਹੀਂ।

ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਅਤੇ ਨਿਰਮਾਤਾ- ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਅਤੇ ਨਿਰਮਾਤਾ ਸਬੰਧੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਨਗਰਾਂ ਤੋਂ ਪਾਏ ਗਏ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਅਤੇ ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੱਸਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸੱਭਿਅਤਾ ਨੂੰ ਆਰਿਆਤਰ ਸੱਭਿਅਤਾ ਕਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਦੂਸਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦ੍ਰਾਵਿੜ ਸੱਭਿਅਤਾ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਸੁਮੇਰੀਆ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ-ਜੁਲਦਾ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਸੱਭਿਅਤਾ ਨੂੰ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਸੁਮੇਰੀਅਨ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਪਯੁਕਤ ਤੱਥ ਅਜੇ ਤੱਕ ਸੱਚਾਈ ਦੀ ਕਸੌਟੀ 'ਤੇ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਸਾਬਿਤ ਹੋ ਸਕੇ ਹਨ। ਹਾਲ ਦੀਆਂ ਸੋਧਾਂ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਰਿਆ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਆਰਿਆ ਤਾਂ ਸਿੰਧਵਾਂ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਅਤੇ ਕਾਤਲ ਸਨ, ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲੋਹੇ ਅਤੇ ਘੋੜੇ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਆਰਿਆ ਲੋਕ ਘੋੜੇ ਅਤੇ ਲੋਹੇ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸਨ। ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਪਾਰ ਦੀ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਸੀ। ਆਰਿਆ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪੇਂਡੂ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਸੀ। ਰਿਗਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵਪਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਚਰਚਾ ਨਹੀਂ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਸਿੰਧੂ ਵਾਸੀ ਕਵਚ ਅਤੇ ਸ਼ਿਰਸਤ੍ਰਾਣ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਰਿਆਂ ਕੋਲ ਕਵਚ ਅਤੇ ਸ਼ਿਰਸਤ੍ਰਾਣ ਸਨ। ਪੁਰਾਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਸੀ। ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਸ਼ਿਵਲਿੰਗ ਮਿਲੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਲੋਕ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਭਗਤ ਸਨ ਪਰ ਆਰਿਆਂ ਦੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਹਵਾ, ਪਾਣੀ, ਅੱਗ ਆਦਿ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦੀ ਚਰਚਾ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਪਰ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਨਹੀਂ। ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਵਿੱਚ ਦੇਵੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਸਥਾਨ ਵੀ ਰਿਗਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੀ ਦੇਵੀ ਪੂਜਾ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਉਚਾ ਸੀ। ਅੱਗ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਜੇਕਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਸਿੰਧੂ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਘੱਟ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਯੁਕਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਵੈਦਿਕ ਸੱਭਿਅਤਾ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਫਰਕ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਸੁਰ ਰਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਸੁਰਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਆਰਿਆਂ ਨਾਲ ਹੋਈ ਸੀ, ਇਹ ਅਸੁਰ ਪੱਛਮੀ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜਾ ਕੇ ਨਿਵਾਸ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੈਂਧਵ ਅਸੁਰ ਜਾਂ ਦ੍ਰਾਵਿੜ ਸਨ। ਉਪਯੁਕਤ ਵਿਚਾਰ 'ਤੇ ਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਇਕਮੱਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅਨਾ-ਆਰਿਆ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸੈਂਧਵ ਨੂੰ ਵਿਦਵਾਨ ਸੁਮੇਰੀਆ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸੁਮੇਰੀਆ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਖੁਦਾਈ ਨਾਲ ਦੋਵਾਂ ਸਥਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੋਵਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਵਪਾਰਕ ਸਬੰਧ ਸੀ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਵਿਦਵਾਨ ਤਾਂ ਸਿੰਧੂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਾਵਿੜ ਮੰਨਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਾਵਿੜ ਦੀ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਬਰਾਹੁਰਦ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸੀਂ

ਨੋਟ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਉਤਰ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਵੀ ਕੁਝ ਲੋਕ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਦੇ ਹਨ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਉਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਰਿਆਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਹਾਰਨ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਗਏ, ਬਾਕੀ ਜੋ ਲੋਕ ਬਚ ਗਏ ਪੱਛਮੀ ਉਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬਰਾਹੁਈ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਬੋਲਚਾਲ ਵਿੱਚ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਧੂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਦ੍ਰਾਵਿੜ ਸਨ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਮੁਗਲਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਜੋੜਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਤੱਥ ਵਿੱਚ ਜਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਪਯੁਕਤ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਧੂ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਯਤਨਾਂ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਹੀ ਇਸ ਮਹਾਨ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ।

ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਈਸਾ ਤੇ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਿੰਧੂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਖੇਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਰਸਵਤੀ ਘਾਟੀ ਵੀ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੀ ਹੱਦ ਅੰਦਰ ਆ ਗਈ। ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਹੀ ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਬਿਹਤਰ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਦੇ ਇਸ ਖੇਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਚੱਲ ਕੇ ਉਸੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਨੇੜਲਾ ਸਬੰਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਇਸ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕਿਉਂ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ?- ਇਹ ਅੱਜ ਵੀ ਦੱਸਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਪਰ ਨਵੀਆਂ ਸੋਧਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਇੰਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਸਥਾਨਕ ਭੂਮੀ 'ਤੇ ਗਹਿਰੀਆਂ ਜੰਮੀਆਂ ਸਨ। ਸੱਭਿਅਤਾ ਵਾਲੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਅਜੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਥਾਵਾਂ ਭਰੋ (Fill in the blanks):

1. ਹੜੱਪਾ ਇਕ ਸਥਾਨ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ ਜੋ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ..... ਨਦੀ ਦੇ ਤੱਟ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ।
2. ਹੜੱਪਾ ਦੇ ਟਿੱਲੇ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਨਣ ..... ਵਿੱਚ ਚਾਰਲਸ ਮੈਸੇਨ ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ।
3. ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਵਿੱਚ ..... ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸੀ।

3.2 ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Characteristic of Indus Valley Civilization)

ਸਥਾਪਿਤ ਅਤੇ ਨਗਰ ਨਿਰਮਾਣ ਯੋਜਨਾ

1946 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਾਏ ਗਏ ਪੁਰਾਣੇ **ਅਵਸ਼ੇਸ਼ਾਂ** ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਫ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਬਿਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਾਫੀ ਲੰਮੇ-ਚੌੜੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। 1958 ਦੀਆਂ ਖੁਦਾਈਆਂ ਤੋਂ ਕਈ ਰਹੱਸਾਂ ਤੋਂ ਪਰਦਾ ਉਠਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਆਲਮਗੀਰਪੁਰ ਤੱਕ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਫੈਲੀ ਸੀ। ਆਲਮਗੀਰਪੁਰ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ 20 ਮੀਲ ਉਤਰ ਪੂਰਬ ਅਤੇ ਮੇਰਠ ਵਿੱਚ 17 ਮੀਲ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਲੋਥਲ (ਗੁਜਰਾਤ), ਕਾਲੀ ਬੰਗਨ (ਰਾਜਸਥਾਨ), ਕੋਟਦਿਜੀ (ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ ਤੋਂ 25 ਮੀਲ ਪੂਰਵ), ਚਾਨਹੁਦੜੋ (ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ ਤੋਂ 80 ਮੀਲ ਦੱਖਣ ਅਤੇ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੇ ਖੱਬੇ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ) ਅਤੇ ਨੀਮਰੀ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹਨ। ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ (ਮੁਰਦਿਆਂ ਦਾ ਨਗਰ) ਅਤੇ ਹੜੱਪਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸਥਾਨ ਅੱਜ ਵੀ ਇਸ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਸਿੰਧੂ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਸੇ ਨਗਰਾਂ ਦੀ ਬਨਾਵਟ ਦਾ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਸਵਾਲ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਨਗਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ- ਇਹ ਨਗਰ ਸਿੰਧੂ ਦੇ ਲਰਕਾਨਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਸੀ। ਉਹ ਲੱਗਭਗ ਇਕ ਵਰਗ ਮੀਲ ਵਿੱਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਪੂਰਬੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੂਰਬੀ ਖੰਡ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੱਛਮੀ ਖੰਡ ਛੋਟਾ ਹੈ। ਇਹ ਖੇਤਰ ਚਬੂਤਰਾ ਬਣਾ ਕੇ ਉਚਾ ਚੁੱਕਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਚਬੂਤਰਾ ਗਾਰੇ ਅਤੇ ਕੱਚੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਚਬੂਤਰੇ 'ਤੇ ਨਿਰਮਾਣ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਕਿਲ੍ਹੇਬੰਦੀ ਦੀ ਦੀਵਾਰ ਬਣੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੀਵਾਰ ਕੱਚੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਦੀ ਬਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਿਨਾਰ ਅਤੇ ਬੁਰਜ ਵੀ ਬਣੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੀ ਕੋਈ ਮੁੱਖ ਦੁਆਰ ਹੋਵੇਗਾ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਜੇ ਤੱਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਛਮੀ ਖੰਡ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਸਰਵਜਨਿਕ ਭਵਨਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਵਨਾਂ ਤੋਂ ਉਥੋਂ ਦੀ ਸਮ੍ਰਿਧੀ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਭਵਨਾਂ ਦੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਨਾਮ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ 'ਪ੍ਰੋਹਿਤਵਾਸ', 'ਅੰਨ ਭੰਡਾਰ', 'ਮਹਾ ਵਿਦਿਆਲਾ', 'ਭਵਨ'

ਨੋਟ

ਆਦਿ ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਕਿਹੜਾ ਸਿਰਫ ਅਟਕਲਬਾਜ਼ੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਜੇ ਤੱਕ ਉਥੋਂ ਦੀ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਭਵਨਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਇੰਨਾ ਤਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਵਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਧਾਰਣ ਕਿਸਮ ਦੇ ਲੋਕ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ ਵਿੱਚ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਭਵਨ ਦਾ **ਅਵਸ਼ੇਸ਼** ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਜੋ ਖੰਭੇ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਇਕ ਸਰਵਜਨਿਕ ਸਥਾਨ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਲੋਕ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਸਭਾ ਆਦਿ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਦੂਸਰਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਹ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਭਵਨ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਬਾਜ਼ਾਰ ਲਗਾਉਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ ਦੇ ਇਸ ਪੱਛਮੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕੁਝ-ਕੁਝ ਮਕਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਗਲ੍ਹੀਆਂ ਸਨ। ਸੜਕਾਂ ਦੀ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਕ ਜਗ੍ਹਾ ਤੋਂ ਦੂਸਰੀ ਜਗ੍ਹਾ ਜਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਤਖਨਨ ਤੋਂ ਇੱਥੇ ਕਈ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਮਕਾਨਾਂ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਵੀ ਮਿਲੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੇ ਸਧਾਰਣ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ ਦੇ ਇਸ ਪੱਛਮੀ ਖੰਡ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਤਲਾਬ ਵੀ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਇਹ 39 ਫੁੱਟ ਲੰਬਾ ਅਤੇ 23 ਫੁੱਟ ਚੌੜਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਲਾਬ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇੱਟਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ 'ਤੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੱਟਾਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਲਗਾ ਕੇ ਉਪਰੋਂ ਟਿੰਮਨ ਦਾ ਲੇਪ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਪਾਣੀ ਤਲਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤਲਾਬ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਉਪਚਾਰਿਕ ਇਸ਼ਨਾਨ ਘਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਪੂਰਬੀ ਖੰਡ ਵੱਡਾ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਖੰਡ ਦੇ ਸਮਾਨ ਇਹ ਪੂਰਬੀ ਖੰਡ ਵੀ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਦੀਵਾਰ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਸੀ। ਪੱਛਮੀ ਖੰਡ ਦਾ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਨਗਰ ਹੀ ਉਚੇ ਚਬੂਤਰੇ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ ਪਰ ਪੂਰਬੀ ਖੰਡ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਇੱਥੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਘਰ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਚਬੂਤਰਿਆਂ 'ਤੇ ਬਣੇ ਸਨ। ਚਬੂਤਰੇ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਸ਼ਾਇਦ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਚਬੂਤਰੇ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ ਦਾ ਪੱਛਮੀ ਭਾਗ ਵਧੇਰੇ ਉਚਾਈ 'ਤੇ ਵਸਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਖੰਡ ਘੱਟ ਉਚਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਪੂਰਬੀ ਟਿੱਲੇ ਨੂੰ ਹੇਠਲਾ ਟਿੱਲਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਖੰਡ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਮਕਾਨ ਸਨ।

ਇੱਥੇ ਤਿੰਨ ਫੁੱਟ ਚੌੜੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਪਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਖੰਡ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੜਕਾਂ ਕਾਰਨ ਉਥੋਂ ਦੇ ਮਕਾਨ ਅਨੇਕਾਂ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਗਏ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਹੀ ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਅਸੀਂ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਮਕਾਨਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਪੱਕੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਨਾਲ ਬਣੇ ਸਨ, ਜਦ ਕਿ ਪੱਛਮੀ ਖੰਡ ਦੇ ਮਕਾਨ ਕੱਚੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਦੇ। ਪੂਰਬੀ ਖੰਡ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਕਾਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਮਕਾਨ ਦੋ ਮੰਜ਼ਿਲਾ ਵੀ ਸਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਕਾਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗੰਦੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਦੀ ਵੀ ਵਿਵਸਥਾ ਸੀ। ਇਹ ਗੰਦਾ ਪਾਣੀ ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਨਾਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਡਿੱਗਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਨਾਲੀਆਂ ਮੁੱਖ ਸੜਕਾਂ ਦੇ ਦੋਵਾਂ ਪਾਸੇ ਸਨ। ਇਹ ਨਾਲੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਨਾਲੀਆਂ ਮੁੱਖ ਸੜਕਾਂ ਦੇ ਦੋਵਾਂ ਪਾਸੇ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਨਾਲੀਆਂ ਤਾਂ ਉਪਰੋਂ ਢਕੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਿੰਧੂ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਇਹ ਨਾਲੀਆਂ ਅੱਜ ਵੀ ਸਾਡੇ ਲਈ ਉਦਾਹਰਣ ਸਵਰੂਪ ਹੈ। ਜੋ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁੱਖ ਸੜਕ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਜੋ ਨਾਲੀਆਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਟੋਏ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜਦ ਗੰਦਾ ਪਾਣੀ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਕੱਢ ਕੇ ਬਾਹਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਪਾਏ ਗਏ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਤਾਂ ਸਾਫ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਮਕਾਨਾਂ ਦੀ ਸਵੱਛਤਾ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਪੂਰਬੀ ਖੰਡ ਵਿੱਚ ਸਧਾਰਣ ਨਗਰਾਂ ਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਖੂਹ ਵੀ ਬਣੇ ਸਨ। ਖੂਹ ਵੀ ਇੱਟਾਂ ਦੇ ਬਣੇ ਸਨ।

ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਖੰਡ ਦੇ ਮਕਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ-ਇਕ ਮੁੱਖ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਇਹ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਨਾਲ ਵਾਲੀਆਂ ਸੜਕਾਂ 'ਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਅੱਜ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਵੀ ਉਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਕਾਨਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਇਕ ਵਿਹੜਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਵਿਹੜੇ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਕਮਰੇ ਬਣੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਘਰ ਦੇ ਹਰੇਕ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਇਕ-ਇਕ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਸੀ। ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਮਕਾਨਾਂ ਦੇ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਖਿੜਕੀਆਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ, ਇਹ ਖਿੜਕੀਆਂ ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲੱਗੀਆਂ ਖਿੜਕੀਆਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਨੀਵੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਕਾਫੀ ਉਪਰ ਲੱਗੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਖਿੜਕੀਆਂ ਅੱਜ ਵੀ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਉਪਰ ਹਨ। ਸਿੱਟੇ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ ਦੇ ਘਰ ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਆਕਰਸ਼ਕ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੇ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਕ ਉਚੇ ਪੱਧਰ ਦੀ ਕਾਰਜਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਹੜੱਪਾ- ਇਹ ਸਥਾਨ ਆਧੁਨਿਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨ-ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਰਾਵੀ ਨਦੀ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਸੀ। ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੜੱਪਾ ਸ਼ਹਿਰ ਵੀ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਸੀ। ਪਹਿਲਾ ਖੰਡ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਸੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਦੂਸਰਾ ਹਿੱਸਾ। ਦੁੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇੱਟ ਚੋਰੀ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਹੜੱਪਾ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਉਜਾੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਫਲਸਰੂਪ ਇਸ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕੇ ਹਨ।

ਜਿੱਥੇ ਤੱਕ ਹੜੱਪਾ ਦੇ ਪੱਛਮ ਖੰਡ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ, ਇਹ ਖੰਡ ਚਾਰਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਦੀਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਖੰਡ ਵੀ ਉਚੇ ਚਬੂਤਰੇ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਖੰਡ ਦੀ ਕਿਲੇਬੰਦੀ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸੰਤੋਸ਼ਜਨਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਕੁਝ ਦੱਸਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਦੀਵਾਰ ਦੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਨੂੰ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਚੋਰੀ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਖੁਦਾਈ ਨਾਲ ਵੀ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ ਹੈ ਜੋ ਸੂਚਨਾ ਸਾਨੂੰ ਦੇ ਸਕੇ।

ਹੜੱਪਾ ਦੇ ਇਸ ਪੱਛਗੀ ਖੰਡ ਦੀ ਕਿਲੇਬੰਦੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਅਤੇ ਜਾਣ ਦੇ ਲਈ ਕਈ ਰਸਤੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਸ ਵਿੰਚ ਇਕ ਮੁੱਖ ਰਸਤਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਉਤਰ ਵਿੱਚ ਖੁੱਲ੍ਹਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਤਰ ਦੀ ਕੁਝ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਰਾਵੀ ਨਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਰਾਵੀ ਨਦੀ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰ ਦੇ ਵਿੱਚ ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ 'ਅੰਨ ਭੰਡਾਰ' ਸੀ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਦੇ ਲਈ ਘਰ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇੱਟਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਗੋਲ ਚਬੂਤਰੇ ਦੀ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਬੂਤਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਨਾਜ ਰੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ਕੋਠਰ ਬਣੇ ਸਨ। ਇਸ ਖੰਡ ਦੇ ਜਿਸ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਸਧਾਰਣ ਨਾਗਰਿਕ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਉਸ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਇਕ ਕਬਰਿਸਤਾਨ ਵੀ ਮਿਲਿਆ ਹੈ।

ਚਾਂਹੁਦੜੋ- ਇਸ ਸਥਾਨ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਹਾਲੇ ਤੱਕ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿੱਚ ਲੁਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਹੱਸਾਂ ਦਾ ਉਦਘਾਟਨ ਹਾਲੇ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਮਾਨ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੇ ਮਣਕੇ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਖਾਨਾ ਵੀ ਸੀ।

ਕਾਲੀਬੰਗਨ- ਇਸ ਸਥਾਨ ਦੇ ਵੀ ਦੋ ਖੰਡ ਸਨ। ਪੱਛਮੀ ਖੰਡ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਟਿੱਲਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਿਲੇਬੰਦੀ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਕਿਲੇਬੰਦੀ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਕਿਲੇਬੰਦੀਆਂ ਦੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਸਬੰਧ ਸਨ। ਇਕ ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ ਨਾਲ ਦੂਸਰੀ ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ ਦੀ ਕਿਲੇਬੰਦੀ ਵਿੱਚ ਜਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਦੋ-ਦੋ ਕਿਲੇਬੰਦੀਆਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਸਾਬਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਠਤ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਦੇ ਲਈ ਇਕ ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ ਵਿੱਚ ਵਿਵਸਥਾ ਸੀ। ਦੂਸਰੇ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਉਚੇ-ਉਚੇ ਚਬੂਤਰਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਬੂਤਰਿਆਂ ਦੇ ਉਪਰੀ ਹਿੱਸੇ 'ਤੇ ਹਵਨਕੁੰਡਾਂ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਹੜੱਪਾ ਦੇ ਆਵਾਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਪਰ ਕਾਲੀਬੰਗਨ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਕਬਰਿਸਤਾਨ ਦਾ ਸਬੂਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਥਾਨ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਮਿਲੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੂਰਬ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਪੂਜਾ ਪਾਠ ਦਾ ਕੰਮ ਸੰਪਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵੇਰਵੇ ਕਾਲੀਬੰਗਨ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਟਿੱਲੇ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਹੈ ਇਸ ਸਥਾਨ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਟਿੱਲੇ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇੱਥੇ ਇਕ ਦੀਵਾਰ ਮਿਲੀ ਹੈ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਸਥਾਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਥਾਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਹ ਥੋੜਾ ਬਹੁਤ ਤਾਂ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕਾਲੀਬੰਗਨ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਕੱਚੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ ਦੇ ਮਕਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪੱਕੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਦਾ। ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਥੇ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਘਰੇਲੂ ਗੰਦੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰੀ ਪਾਣੀ ਨਿਕਾਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਵੀ ਅਹਿਸਾਸ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਲੀਬੰਗਨ ਬਸਤੀ ਦੀ ਸਥਿਤ ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਗਰੀਬ ਸੀ।

ਲੋਥਲ- ਸਿੰਧੂ ਖੇਤਰ ਦੀ ਹੀ ਇਕ ਮੁੱਖ ਬਸਤੀ ਲੋਥਲ ਵੀ ਸੀ। ਇਹ ਆਧੁਨਿਕ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਸੀ। ਇੱਥੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ਾਂ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੇ ਕਾਲੀਬੰਗਨ ਆਦਿ ਬਸਤੀਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਟਿੱਲੇ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਭਾਵ ਇਹ ਦੋ ਖੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਹੜੱਪਾ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੀ ਇਕ ਬੰਦਰਗਾਹ ਸੀ। ਨਗਸ਼ੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਨਗਰ 360 ਮੀਟਰ ਲੰਬਾ ਅਤੇ 210 ਮੀਟਰ ਚੌੜਾ ਉਤਰ ਦੱਖਣ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦੀਵਾਰ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਘੇਰਾ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਗਰ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਦੇ ਨਹੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਦੱਖਣ ਪੂਰਵ ਹਿੱਸਾ ਇਕ ਵੱਡੇ ਚਬੂਤਰੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਜੋ ਲੱਗਭਗ ਚਾਰ ਮੀਟਰ ਉਚਾ ਹੈ। ਇਸ ਚਬੂਤਰੇ ਦੇ ਉਪਰ ਛੋਟੇ ਚਬੂਤਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਤਾਰਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਸੰਕੀਰਣ ਰਸਤੇ ਲੰਘਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਬੂਤਰਿਆਂ ਦੀ ਬਨਾਵਟ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ ਦੇ ਅਨਾਜ ਘਰ ਦਾ ਸਮਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਚਬੂਤਰਾ 48.5×42.5 ਮੀਟਰ ਦਾ ਹੈ। ਨਗਰ ਦੇ ਇਸ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਹੀ ਇਮਾਰਤਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਹੀ ਨਾਲੀ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਹੋਰ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਕਈ ਘਰ ਅਤੇ ਦੁਕਾਨਾਂ ਵਸੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਾਰ ਦੇ ਦਾਣੇ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਕਾਰਖਾਨਾ, ਕਠੋਰਾਂ ਅਤੇ ਸੁਨਾਰਿਆਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਇਸ ਨਗਰ ਦੀ ਮੁੱਖ ਸੜਕ ਉਤਰ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਨੋਟ

ਪਰ ਲੋਥਲ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਉਪਲੱਬਧੀ ਇੱਟਾਂ ਨਾਲ ਬਣਾਇਆ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੌਜ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਮਾਪ 219×27 ਮੀਟਰ ਹੇ ਅਤੇ 4.5 ਮੀਟਰ ਆਪਣੀ ਸਤਹ ਤੋਂ ਉਚੀ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਥਲ ਬਸਤੀ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਅਨਾਜ ਭੰਡਾਰ 'ਤੇ ਸੁੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਹੌਜ ਦੇ ਇਕ ਕਿਨਾਰੇ 'ਤੇ ਬੰਨ੍ਹ ਦੇ ਦਰਵਾਜੇ 'ਤੇ ਬਰਾਬਰ ਪਾਣੀ ਦੇ ਵਹਾਅ 'ਤੇ ਕਾਬੂ ਰੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫਾਟਕ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਲੋਥਲ ਦੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਨੂੰ ਵੀ ਹਾਲੇ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਗੋਦੀਬਾੜਾ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਹੋਰ ਸਥਲਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਵੀ ਇਕ ਕਬਰਿਸਤਾਨ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸੁਰਕੋਤਦਾ- ਇੱਥੇ ਕੇਵਲ ਇਕ ਹੀ ਟਿੱਲਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਕਾਲੀਬੰਗਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਹਿੱਸਾ ਵੀ ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਸੀ। ਦੋ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਚਾਰਦੀਵਾਰਾਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਵੀ ਲੱਗਦਾ ਹੈਂ ਕ ਇਕ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਅਮੀਰ ਲੋਕ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਹੋਣ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਦਾ ਚਬੂਤਰਾ ਉਚਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪੱਛਮ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਕਬਰਿਸਤਾਨ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਲੀਬੰਗਨ ਦੇ ਪੱਛਮ ਟਿੱਲੇ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਪੁਨਰਵਿਰਤੀ ਹੀ ਇੱਥੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਪੂਰਬੀ ਟਿੱਲਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਹੈ।

ਬਨਵਾਲੀ- ਸਿੰਧੂ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਇਸ ਸਥਾਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਸੁਰਕੋਤਦਾ ਅਤੇ ਕਾਲੀਬੰਗਨ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਟਿੱਲੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਵੀ ਦੋ-ਦੋ ਕਿਲੇਬੰਦੀਆਂ ਸਨ ਜੋ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਮਿਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਇਕ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ ਵਿੱਚ ਪੂਜਾ ਪਾਠ ਦਾ ਕੰਮ ਸੰਪਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਭਵਨ-ਨਿਰਮਾਣ- ਉਪਰੋਕਤ ਨਗਰਾਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਧੂ ਖੇਤਰ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਨਾ ਕੇਵਲ ਛੋਟੇ ਵੱਡੇ ਅਤੇ ਕੱਚੇ ਪੱਕੇ ਮਕਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਬਲਕਿ ਸਫਾਈ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ 'ਤੇ ਵੀ ਕਾਫੀ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਮਕਾਨਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇੱਟਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਹੁੰਦਾ ਉਹ ਪ੍ਰਬਲ, ਪੱਕੀ ਅਤੇ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇੱਟਾਂ ਨੂੰ ਲੱਕੜੀ ਜਲਾ ਕੇ ਪਕਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਤਖੰਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਇੱਟਾਂ ਨੂੰ ਨਾਪਣ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਛੋਟੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਸਵਾ ਦਸ ਇੰਚ ਲੰਬੀ ਅਤੇ ਪੰਜ ਇੰਚ ਚੌੜੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਨੂੰ ਨਾਪਣ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਛੋਟੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਸਵਾ ਦਸ ਇੰਚ ਲੰਬੀ ਅਤੇ ਪੰਜ ਇੰਚ ਚੌੜੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵੀ ਛੋਟੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਪੰਜ ਇੰਚ ਲੰਬੀਆਂ ਅਤੇ ਸਵਾ ਦੋ ਇੰਚ ਮੋਟੀਆਂ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੇ ਅਨਵੇਸ਼ਣ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਯੋਜਨਾਬੱਦ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਨਗਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਮਕਾਨਾਂ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਮਿਲੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਸਧਾਰਣ ਮਕਾਨ ਸਿਰਫ ਤੀਹ ਫੁੱਟ ਲੰਬਾ ਅਤੇ ਛੱਬੀ ਜਾਂ ਸਤਾਈ ਫੁੱਟ ਚੌੜਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਮਰੱਥਾ ਭਰਪੂਰ ਲੋਕਾ ਦੇ ਮਕਾਨ ਇਸ ਤੋਂ ਦੁੱਗਣੇ ਅਤੇ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਤਿਗਣੇ ਵੱਡੇ ਖੇਤਰਫਲ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸਿੰਧੂ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਦੋ ਮੰਜ਼ਿਲੇ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਮੰਜ਼ਿਲੇ ਮਕਾਨਾਂ ਦੇ ਵੀ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਮਕਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ ਬਹੁਤ ਮੋਟੀਆਂ ਹੁੰਦੀ ਸਨ। ਕਮਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪੱਟਣ ਅਤੇ ਲੱਗੜੀ ਦੀਆਂ ਕੜੀਆਂ ਪੱਟਣ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਵੀ ਮਿਲੇ ਹਨ।

ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਨਗਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਨਾਲੀਆਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਸਿੰਧੂ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਨਾਲੀਆਂ ਦੀ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਕਾਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੇਠਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਜਾਣ ਦੇ ਲਈ ਲੱਕੜੀ ਜਾਂ ਇੱਟਾਂ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੌੜੀਆਂ ਦੀ ਚੌੜਾਈ ਲੱਗਭਗ ਸਵਾ ਫੁੱਟ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਸਿੰਧੂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੜ੍ਹਾਂ ਦਾ ਡਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਬਣਿਆ ਰਹਿਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਥੇ ਦੇ ਮਕਾਨ ਸਿਰਫ ਉਚੇ ਚਬੂਤਰੇ 'ਤੇ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਮਕਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਜਿਵੇਂ ਖਾਣਾ ਪਕਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਮਿੱਟੀ ਅਤੇ ਇੱਟਾਂ ਦੇ ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਅਲੱਗ ਰਸੋਈ ਘਰ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਬਰਤਨ ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਗੱਡੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਮਕਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਹੀ ਕਮਰੇ ਬਣੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ ਪੌਣੇ ਚਾਰ ਫੁੱਟ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਲੱਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਵੱਡੇ ਮਕਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਲੰਬੇ ਚੌੜੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵੀ ਲਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਵੀ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਇਕ ਪੱਲੇ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਆਦਮੀ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਘਰੇਲੂ ਪਸ਼ੂ ਜਾਂ ਗੱਡੀਆ ਵੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਅੰਦਰ ਲਿਜਾ ਸਕਣ।

ਸਿਰਫ ਇੱਥੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਚੌਕੋਰ ਇਸ਼ਨਾਨ ਘਰ ਬਣੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਫਰਸ਼ ਚੀਕਣਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਪੱਕੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ਼ਨਾਨ ਘਰ ਵਿੱਚ ਨਹਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਪਾਣੀ ਦੀ ਵੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਪਾਣੀ ਇਕ ਵੱਡੇ ਬਰਤਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ਼ਨਾਨ ਘਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਗੁਸਲਖਾਨਾ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ਼ਨਾਨ ਘਰ ਤੋਂ ਨਾਲੀ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਪਾਣੀ ਗੁਸਲਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਗੁਸਲਖਾਨਾ ਸਾਫ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਗੁਸਲਖਾਨੇ ਦਾ ਪਾਣੀ ਸੜਕ ਦੀ ਨਾਲੀ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਡਿੱਗਦਾ ਸੀ। ਇਸ਼ਨਾਨ ਘਰ ਅਤੇ ਗੁਸਲਖਾਨੇ ਦੇ ਵਿੱਚ ਇਕ ਨਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾ ਗੁਸਲਖਾਨੇ 'ਚੋਂ ਨਾਲੀ ਤੱਕ ਦੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਕ ਨਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਨਾਲੀ 'ਚੋਂ ਪਾਣੀ ਇੱਧਰ ਉਧਰ ਨਾ ਨਿਕਲੇ ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਨਾਲੀ ਕੋਲ ਇੱਟ ਨੂੰ ਘਸਾ ਕੇ ਇੰਨਾ ਚੀਕਣਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਜੋੜ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਸਟ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਨੋਟ

ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਨਗਰਾਂ ਦੇ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਨਿਰਮਾਣ, ਪਾਣੀ ਦਾ ਠੀਕ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਸਫਾਈ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਆਦਿ ਦੇਣ ਦਾ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਗਰ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਲਈ ਕੋਈ ਸਰਵਜਨਿਕ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਤੋਂ ਸਾਡੇ ਪੁਰਾਣੇ ਨਗਰ ਜੀਲ ਅਤੇ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਸਿੰਧੂ ਲਿਪੀ- ਇਸ ਲਿਪੀ ਦੇ ਲਗਭਗ 400 ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਸਥਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਛੋਟੇ ਅਕਾਰ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੇਲਖੜੀ ਦੀ ਨਵੀਂ ਪੰਚ ਪੈਸਾ ਦੇ ਸਮਾਨ ਆਯਾਤਕਾਰ ਮੋਹਰਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਇਹ ਤਾਂਬੇ ਦੀਆਂ ਗੁਟਕਿਆਂ ਆਦਿ 'ਤੇ ਅੰਕਿਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਿਖਾਵਟ ਆਧੁਨਿਕ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲਿਖਣ ਵਰਗੀ ਹੀ ਸੱਜੇ ਤੋਂ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੇ ਲੋਕ ਲਿਖਣ ਕਲਾ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪਰ ਦੁੱਖ ਅਤੇ ਚਿੰਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਿਪੀ ਹਾਲੇ ਤੱਕ ਪੜ੍ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕੀ। ਅੱਜ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਰਹੱਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਲੇਖ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਲੇਖ ਨਾਲ ਨਿਕਲੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸ਼ਬਦ ਵਿਸ਼ੇ ਜਾਂ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਜਿਵੇਂ- ਫਾਦਰ ਹੇਰਾਸ ਆਦਿ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੋਹਰਿਆਂ 'ਤੇ ਕੀਤੀਆਂ ਲਿਖਾਵਟਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦ੍ਰਾਵਿੜ ਹੈ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਦੀ ਪੂਰਵਵਰਤੀ ਆਰਿਆ ਲਿਪੀ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੰਧੂ ਲਿਪੀ ਨੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਸਮੱਸਿਆ ਖੜੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਹੀਲਰ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ "ਇਸ ਲਿਪੀ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਾਧਨ-ਇਕ ਦੋ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸ਼ਿਲਾ ਲੇਖ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਾਨੂੰ ਪੂਰਾ ਗਿਆਨ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਇਕ ਲੰਬਾ ਸ਼ਿਲਾ ਲੇਖ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹੋਣ-ਹਾਲੇ ਤੱਕ ਸਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕੇ ਹਨ।" ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਗਏ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਛੋਟੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਔਸਤ ਛੇ ਅੱਖਰ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਲੰਬੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੇਵਲ 17 ਅੱਖਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਸੀਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਤੱਕ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਹਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਮੋਹਰਿਆਂ 'ਤੇ ਪਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਨਮੂਨਿਆਂ ਨਾਲ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਸ਼ਾਇਦ ਸੰਘਿਆਵਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਪਿਤਾ ਦੇ ਨਾਮ, ਉਪਾਧੀ ਜਾਂ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦੇ ਨਾਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਇਸ ਪਹੇਲੀ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਦੇ ਲਈ 'ਰੀਜੇਟਟਾ ਸਟੋਨ' ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮਤ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ। ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਪਤਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਪੁਰਾਣੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਬਹਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਰੋਜੇਟਟਾ ਦੇ ਤਿੰਨ ਭਾਸ਼ੀ ਅਭਿਲੇਖ ਨਾ ਮਿਲੇ ਹੁੰਦੇ ਤਾ ਮਿਸਰ ਅਤੇ ਸੁਮੇਰ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸੰਕੇਤ ਅੱਖਰ ਬਹੁਤ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਅਣਜਾਣ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਇੰਨਾ ਤਾਂ ਮੰਨਣਾ ਹੀ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਲਿਖਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਇੰਨੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸਧਾਰਣ ਗੱਲ ਨਹੀਂ।

ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਲੱਗਭਗ 700 ਚਿੰਨ੍ਹ ਅੱਖਰ ਸਨ ਪਰ ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਇੰਡੋਗ੍ਰਾਫਿਕ, ਲੋਗੋਗ੍ਰਾਫਿਕ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਿਪੀ ਸੀ। ਸਕੇਂਡਿਨੇਵੀਆ ਦੇ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਏ. ਪਾਰਪੋਲਾ ਨੇ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਤਾਮਿਲ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕਈ ਅਭਿਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲਿਆ ਹੈ ਪਰ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਖੋਜ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਹੀ ਦਿਲ ਪਹਿਲਾਂ ਫ੍ਰਾਂਸ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਗੋਸ਼ਟੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਕ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਸਿੰਧੂ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸਮਝਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਚੀਨੀ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ।

ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ- ਸਿੰਧੂ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਂਤ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਬੜੇ ਹੀ ਸ਼ਾਂਤੀਪ੍ਰਿਯ ਸਨ। ਖੁਦਾਈ ਵਿੱਚ ਕਵਚ, ਢਾਲ, ਤਲਵਾਰ, ਸ਼ਿਰਸਤ੍ਰਾਣ ਆਦਿ ਯੁੱਧ ਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਦੇ ਸਮਾਨਾਂ ਦੇ ਨਾ ਮਿਲਣ ਨਾਲ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੇ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਯੁੱਧਪ੍ਰਿਯ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਤਖੰਨ ਤੋਂ ਤੀਰ-ਕਮਾਨ, ਭਾਲਾ, ਕੁਲਾੜੀ ਆਦਿ ਔਜ਼ਾਰਾਂ ਦੇ ਮਿਲਣ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਦੂਸਰੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੱਭਿਅਤਾਵਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਚੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਸੀ। ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਕਲਾ ਕੌਸ਼ਲ ਅਤੇ ਵਣਿਜ ਵਪਾਰ ਦੀ ਉਨਤੀ ਕਰਕੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸੁਖੀ ਅਤੇ ਸਮਰਧ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤੱਤਪਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਲੋਕਤੰਤ੍ਰਿਕ ਸੱਭਿਅਤਾ- ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਰਾਜ ਭਵਨਾਂ ਦੇ ਨਾ ਮਿਲਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਰਾਜਤੰਤਰਾਤਮਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਪਾਏ ਗਏ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਭਾ ਭਵਨ ਅਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਘਰ ਉਸ ਕਾਲ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੱਭਿਅਤਾ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰਾਤਮਕ ਸਨ। ਇੱਥੋਂ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਕੇਂਦਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਸ਼ਕਤ ਸਨ। ਸਿੰਧੂ ਖੇਤਰ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕੇਂਦਰ ਸਨ-ਹੜੱਪਾ ਅਤੇ ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ। ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਤਰੀ ਖੇਤਰ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੜੱਪਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ ਦੱਖਣੀ ਖੇਤਰ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ।

ਨਾਗਰਿਕ ਸੱਭਿਅਤਾ- ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਗ੍ਰਾਮੀਣ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਨਾਗਰਿਕ ਸੀ। ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਪਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਸੀ। ਵਪਾਰ ਦੇ ਹੀ ਕਾਨ ਇੱਥੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦਾ ਵਪਾਰ

ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕਾਫੀ ਸਬੰਧ ਸਨ। ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਅਧਾਰ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੀਕਰਨ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਵਸਤੂ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਸੀ।

ਪੁਰਾਣੀ ਸੱਭਿਅਤਾ- 1921 ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਨੀਲ ਨਦੀ ਅਤੇ ਦਜਲਾ-ਫਰਾਤ ਨਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਘਾਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਫੈਲੀ ਹੈ। ਸੱਭਿਅਤਾ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਸੀ ਪਰ ਸਿੰਧ ਘਾਟੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਜਦੋਂ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਬਦਲ ਗਈਆਂ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੁਰਾਤਤਵ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰਧਾਨ **ਸਰ ਜਾਨ ਮਾਰਸ਼ਲ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦਾ ਇਕ ਸਧਾਰਣ ਨਾਗਰਿਕ ਸੁੱਖ ਸਮੱਗਰੀ ਅਤੇ ਭੁਗ ਵਿਲਾਸ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਜਿਸ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦਾ ਸੀ ਉਸ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾ ਸਿੰਧੂ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪੱਕੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਸੀ। ਢਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਨਾਲੀਆਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮੂਹਿਕ ਇਸ਼ਨਾਨ ਲਈ ਠੰਡਾ ਅਤੇ ਗਰਮ ਦੋਵਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਘਰਾਂ ਦਾ ਬਿਹਤਰ ਪੈਮਾਨੇ 'ਤੇ ਪ੍ਰਚਲਨ ਸੀ। ਮਿਸਰ ਅਤੇ ਮੈਸੋਪੋਟਾਮੀਆ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਅਸੀਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਬਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਵਿਕਸਿਤ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕੇਂਦਰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜੀਵਨ

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਬਾਰੇ ਸਿੰਧੂ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। ਰਾਜ ਭਵਨ ਵਰਗੇ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ਾਲ ਭਵਨ ਵੀ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇੱਥੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੰਦਿਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇਵਤਾ ਦੀ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਇਹ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਇੱਥੋਂ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ਼ਾਸਕ ਕੋਈ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਸੀ। ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇੱਥੋਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਇਸ਼ਨਾਨ ਘਰ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਉਸੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਕੁਝ ਭਵਨਾਂ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਵੀ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਲੋਕ ਰਾਜ ਭਵਨ ਦੀ ਸੰਘਿਆ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਵਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਮਰੇ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਹੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਮਰੇ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਰਾਜ ਭਵਨ ਕਹਿਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇੰਨਾ ਤਾਂ ਕਿਹਾ ਹੀ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੰਨਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਖੇਤਰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਘੇਰੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਬੂਤ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇਕ ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਪ ਅਤੇ ਤੋਲ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ। ਭਵਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਵੀ ਇੱਥੋਂ ਲੱਗਭਗ ਇਕ ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇੱਥੋਂ ਪਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਮੂਰਤੀਆ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਕਰੂਪਤਾ ਪਾਈ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਲਿਪੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵੀ ਇਕ ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੀ। ਉਪਰੋਕਤ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੋਂ ਇਕ ਵਿਵਸਥਿਤ ਸ਼ਾਸਨ ਸੰਗਠਨ ਸੀ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਗਏ ਨਗਰਾਂ ਦੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੇ ਨਗਰ ਪਾਲਿਕਾ ਸੰਗਠਨ ਵੀ ਸੀ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਅੰਗ ਹੈ। ਨਗਰ ਪਾਲਿਕਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਥੇ ਗਲੀਆਂ ਅਤੇ ਸੜਕਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਨਾਲੀਆਂ ਦੀ ਠੀਕ ਵਿਵਸਥਾ ਸੀ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਗਠਨ ਸੀ।

ਹੀਲਰ ਨੇ ਉਤਖੰਨ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਉਥੇ ਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਜਨਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਸ਼ਾਸਨ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ "ਚਾਹੇ ਕਿਤੋਂ ਵੀ ਉਪਰੋਕਤ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗੇ, ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਸੁਮੇਰ ਅਤੇ ਅੱਕੜ ਦੇ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੜੱਪਾ ਦੇ ਮਾਲਿਕ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਗਰਾਂ 'ਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੰਦਿਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਹੀ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਸੁਮੇਰ ਨਗਰ ਦਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਧਨ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਦੇਵਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਰਾਜਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।" ਸੁਮੇਰ ਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ **ਹੰਟਰ** ਵੱਲੋਂ ਰਾਜਤੰਤ੍ਰਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਵਿੱਚ ਜਨਤੰਤਰਿਕ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ, ਇਸ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਸਿੰਧੂ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਗਏ ਵਿਸ਼ਾਲ ਇਸ਼ਨਾਨ ਘਰ ਨਾਲ ਲੈਸ ਭਵਨਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਨਗਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਭਵਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਵਾਚਨ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕੱਠੇ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਇਸ ਭਵਨ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਉਂਝ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ ਕਿ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਲਗਾਮ ਇਕ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਰਾਜੇ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਸੀ ਜਾਂ ਜਨਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ। ਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਵਿਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਵਰਗੀ ਵਿਵਸਥਾ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ	ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਰਿਗਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਤਲਵਾਰ, ਕਵਚ, ਚਿਰਸਤ੍ਰਾਣ ਆਦਿ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਔਜ਼ਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਅਣਜਾਣ ਸਨ।

ਨੋਟ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੇ ਲੋਕ ਯੁੱਧਪ੍ਰਿਯ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਇਹ ਸਾਬਿਤ ਤਾਂ ਵਰਨਣ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ। ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਸਤਰ-ਸ਼ਸਤਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ 'ਤੇ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਤਾਂਬੇ ਅਤੇ ਕਾਂਸੇ ਦੇ ਬਣੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਔਜ਼ਾਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਿੱਖੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਰਿਗਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਤਲਵਾਰ, ਕਵਚ, ਸ਼ਿਰਸਤ੍ਰਾਣ ਆਦਿ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਔਜ਼ਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਅਣਜਾਣ ਸਨ। ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਨ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ। ਫਲਸਰੂਪ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਧੂ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਚੰਗੀ ਸੀ। ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਸ਼ਾਂਤੀਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਮੁਕਤ ਸੀ। ਯੁੱਧਪ੍ਰਿਯ ਨਾ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਹੀ ਜੇਕਰ ਬਾਹਰ ਦੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਨਹੀਂ।

ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ

ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ 'ਚ ਕੁਝ ਦੱਸਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੀ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਵਿਦਵਾਨ ਅਜੇ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹ ਸਕੇ ਪਰ ਖੁਦਾਈਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮੂਰਤੀਆਂ, ਸੋਨੇ-ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਗਹਿਣੇ, ਹਾਥੀ ਦੰਦ ਦੀ ਬਣੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਭਵਨ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨ 'ਤੇ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਾਨਣਾ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਗਏ ਸਾਰੇ ਮਕਾਨ ਇਕ ਸਮਾਨ ਹਨ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਵੀ ਸਮਾਨ ਰਹੇਗਾ, ਜਦ ਅਸੀਂ ਆਰਥਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਇਕ ਸਮਾਨ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੇ। ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਸਮਾਜਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਕਈ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਸੁਵਿਧਾਪੂਰਵਕ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਚਾਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। **ਪਹਿਲੀ** ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਵਪਾਰੀ, **ਦੂਸਰੀ** ਵਿੱਚ ਵਿਦਵਾਨ, **ਤੀਸਰੀ** ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਦੂਰ ਅਤੇ **ਚੌਥੀ** ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਸੈਨਿਕ ਸਨ। ਸਿੰਧੂ ਕਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ-ਇਕ ਦੇਸ਼ ਚੀਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਹੇਠਾਂ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਦੇਸ਼ ਵੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪਸੰਦ ਸੀ। ਰਿਗਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਲੜਨ ਵਾਲਾ ਵਰਗ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਦੂਸਰੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਸੀ।

ਪੁਜਾਰੀ, ਜੋਤਸ਼ੀ ਅਤੇ ਵੈਦ ਵਿਦਵਾਨ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਮਿਹਨਤ-ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਘਰੇਲੂ ਨੌਕਰ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਚਮਾਰ, ਟੋਕਰੀ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ, ਮਛਵਾਰੇ ਆਦਿ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਦਯੋਗ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਵਪਾਰੀ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਅਮੀਰ, ਦਰਮਿਆਨੇ ਅਤੇ ਗਰੀਬ-ਤਿੰਨਾਂ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਸਨ। ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਵਪਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਕਾਫੀ ਸੀ।

ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਦਸ਼ਾ- ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਪਰਿਵਾਰ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਕਾਈ ਸੀ। ਪਾਏ ਗਏ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਦ੍ਰਾਵਿੜ ਅਤੇ ਆਰਿਆ ਸੱਭਿਅਤਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਮਾਤਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ। ਅਵਸ਼ੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇੱਥੋਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਮਾਤਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ। ਫਲਸਰੂਪ ਸਿੰਧੂ ਖੇਤਰ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਮਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਆਦਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪਰਦਾ ਪ੍ਰਥਾ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਪਾਈ ਗਈ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੰਮ ਬੱਚੇ ਪਾਲਣਾ ਅਤੇ ਸੂਤ ਕੱਤਣਾ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਖੁਦਾਈ ਨਾਲ ਕਈ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵੀ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈਰਾਨੀ ਕਾਂਸੇ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਨਰਿਤਕੀ ਦੀ ਇਕ ਮੂਰਤੀ ਦੇਖ ਕੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਰਿਤਕੀ ਨੇ ਗਲੇ ਵਿੱਚ ਕੰਠ ਹਾਰ ਪਹਿਨਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਢਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਵਲਯ ਸਮੂਹ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਗਨ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਵੇਣੀ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਕੇਸ਼ਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਸੁਸਬੰਦ ਹੈ। ਇਸ ਨਰਿਤਕੀ ਦੀ ਇਕ ਬਾਂਹ ਆਪਣੇ ਲੱਕ 'ਤੇ ਰੱਖੀ ਹੈ, ਇਹ ਅਰਧਾਵੰਤ ਲੱਤ ਦੇ ਨਾਲ ਆਕਰਸ਼ਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਜੀਵ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਤਾ ਦਾ ਮਾਣ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਜੀਵ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਤਾ ਦਾ ਮਾਣ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਦੂਸਰੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੱਭਿਅਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਸਿੰਧੂ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਕੁਝ ਪ੍ਰਭਾਵਹੀਣ ਦੇਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਧੂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਅਦ ਦੇ ਕਾਲ ਅਰਥਾਤ ਰਿਗਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਸੀ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦੇਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਨਰਿਤਕੀ ਦੇਵਦਾਸੀ ਅਤੇ ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਸਨ। ਮੱਧ ਪੂਰਬ ਦੀਆਂ ਸੱਭਿਅਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਵਦਾਸੀ ਅਤੇ ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਸਨ ਪਰ ਸਿੰਧੂ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮੂਰਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੱਸਣਾ ਕਿ ਉਹ ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਸਨ, ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਧੂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਦੇਵੀ ਪੂਜਾ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਧਾਰਣ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਲੱਗਭਗ ਨਗਨ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਰੋਪਰਿਧਾਨ ਸੁੰਦਰ ਸਨ।

ਨੋਟ

ਪਹਿਰਾਵਾ- ਸਮਾਜਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਰਾਵੇ ਦਾ ਅੱਜ ਵੀ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਸਿੰਧੂ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਕੋਈ ਕੱਪੜਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ, ਉਂਝ ਪੁਰਾਤਤਵ ਤੋਂ ਕੱਪੜੇ ਮਿਲਣਾ ਸੰਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਉਥੋਂ ਮਿਲੀਆਂ 2-4 ਖੰਡਿਤ ਮੂਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਖਿਡੌਣਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਉਥੋਂ ਦੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਬਾਰੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਬਹੁਤ ਜਾਣ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਸ਼ਾਲ ਲਪੇਟੇ ਹੋਏ ਇਕ ਮੂਰਤੀ ਮਿਲੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਸ਼ਾਲ ਨੂੰ ਖੱਬੀ ਕੋਹਣੀ ਉਪਰ ਅਤੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਦੇ ਥੱਲਿਓਂ ਲਪੇਟਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਰਸ਼ ਮੂਰਤੀ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਸਰੀਰ 'ਤੇ ਚਾਦਰ ਲਪੇਟਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਅੰਦਰ ਉਹ ਹੋਰ ਕੋਈ ਕੱਪੜਾ ਪਹਿਨਦਾ ਸੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਮੂਰਤੀ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਲ ਕਿਸੇ ਪਿੰਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸਰੀਰ 'ਤੇ ਲਪੇਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਲਈ ਸਿਰ 'ਤੇ ਪਹਿਨਣ ਲਈ ਖਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੱਪੜਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਸਿਰ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਵੱਲ ਪੱਖੇ ਵਾਂਗ ਉਠਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਿਰ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇਸਾਈ ਔਰਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵਿਆਹ ਦੇ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਸਿਰ ਉਪਰ ਪਹਿਨਣ ਵਾਲੇ ਉਸ ਕੱਪੜੇ ਦੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੋ ਪਿੱਛੇ ਵੱਲ ਪੱਖੇ ਵਾਂਗ ਉਠਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਵਿੱਚ ਔਰਤ ਅਤੇ ਮਰਦ ਦੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੋਨਾ ਅਤੇ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਬਟਨ ਮਿਲਣ ਨਾਲ ਉਥੋਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰੁੱਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਵੀ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ। ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਨੋਕ ਵਾਲੀ ਟੋਪੀ ਪਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸਤਰੀ-ਪੁਰਸ਼ ਦੋਵੇਂ ਟੋਪੀਆਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਚੇ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਸਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਵੱਖ ਸੀ। ਕਲਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਚੇ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਸਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਲੋਕ ਦਾੜ੍ਹੀ ਵੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ, ਇਸਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਲੰਬੇ ਵਾਲ ਰੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਸੀ। ਉਚੇ ਘਰ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਉਤਸਵ ਦੇ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਦੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਕੱਪੜੇ ਦੇਵੀ ਮਾਤਾ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੇ ਕਲਾਤਮਕ ਸ਼ਿਰਪਰਿਧਾਨਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਦੇਵੀਆਂ ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਛੋਟਾ ਘੱਗਰਾ ਪਹਿਨਿਆ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ ਪਰ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਮੁਦਰਾ ਵੀ ਮਿਲੀ ਹੈ, ਜਿਸ 'ਤੇ ਕੁਝ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਹੈ। ਇਹ ਇਸਤਰੀਆਂ ਜੋ ਸ਼ਾਇਦ ਪੁਜਾਰਨਾਂ ਹੋਣਗੀਆਂ, ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਘੱਗਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਵ ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਬਹੁ-ਵਿਕਲਪੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Multiple Choice Questions) :

4. ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ ਨਗਰ ਸਿੰਧ ਦੇ ..... ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੈ।

   (ਅ) ਲਰਕਾਨਾ (ਬ) ਰੋਜਦੀ

   (ਸ) ਸੁਰਕੋਡਾ (ਦ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

5. ਚਨਹੂਦੜੋ ਸਥਾਨ ਦੀ ਖੋਜ 1931 ਵਿੱਚ ..... ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ।

   (ਅ) ਐਮ. ਐਸ. ਵਤਸ (ਬ) ਐਮ. ਜੀ. ਮਜੂਮਦਾਰ

   (ਸ) ਆਰ. ਐਸ. ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ (ਦ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

6. ਲੋਥਲ ਹੜੱਪਾ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਇਕ ..... ਸੀ।

   (ਅ) ਨਗਰ (ਬ) ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪਤਨ

   (ਸ) ਬੰਦਰਗਾਹ (ਦ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

7. ਲੋਥਲ ਸਥਿਤ ਹੈ

   (ਅ) ਗੁਜਰਾਤ (ਬ) ਬਿਹਾਰ

   (ਸ) ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ (ਦ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

ਵਾਲ-ਵਿਨਿਆਸ- ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਸਿਰ ਨੂੰ ਸਜਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਔਰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਗੁੱਤ ਗੁੰਦਣ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ। ਜੂੜੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਮੋੜ ਲੈਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਸੀ। ਅਮੀਰ ਇਸਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਵਾਲ ਬੰਨ੍ਹਣ ਲਈ ਸੁਨਿਹਰੇ ਨਾਲਿਆਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਤਿ-ਆਧੁਨਿਕ ਔਰਤਾਂ ਵਾਂਗ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਵੀ ਕੱਟੇ ਹੋਏ ਛੋਟੇ ਵਾਲ ਰੱਖਦੀਆਂ ਸਨ। ਬਿਨਾਂ ਗੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪਿੱਛੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਰੱਖਣ ਦੀ ਗੱਲ ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮੂਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਂਝ ਮਰਦ ਜੋ ਦਾੜ੍ਹੀ-ਮੁੱਛ ਰੱਖਦੇ ਸਨ, ਮੂਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਿਖਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਉਥੋਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਅਸਤੂਰੇ, ਪਾਊਡਰ, ਸੰਧੂਰ ਆਦਿ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੂੰਹ ਅਤੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਕਰਸ਼ਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇਸਤਰੀਆਂ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਦਾਰਥ

ਨੋਟ

ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਿੰਧੂ ਖੇਤਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਅਤੇ ਸੁੱਖ ਪੂਰਵਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ **ਸਰਜਾਨ ਮਾਰਸ਼ਲ** ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੇ ਇਕ ਸਧਾਰਣ ਨਾਗਰਿਕ ਵੀ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਅਤੇ ਸੁੱਖ ਪੂਰਵਕ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਂਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

ਗਹਿਣੇ- ਅਤਿ ਸੁੰਦਰ ਦਿਸਣ ਲਈ ਅਤੇ ਤੰਤਰ-ਮੰਤਰ ਅਤੇ ਜਾਦੂ-ਟੂਣਿਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਹੜੱਪਾ ਵਾਸੀ ਅਨੇਕਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਗਲੇ ਵਿੱਚ ਹਾਰ, ਸਿਰ 'ਤੇ ਗਹਿਣੇ, ਸਿਰਬੰਦ, ਪੈਰ ਵਿੱਚ ਪਾਇਲ, ਬਾਹਵਾਂ ਵਿੱਚ ਚੂੜੀਆਂ, ਪੈਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੜੇ, ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਉਂਗਲੀ ਵਿੱਚ ਮੁੰਦਰੀ ਵੀ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਗਰੀਬ ਲੋਕ ਤਾਂਬਾ, ਹੱਡੀ ਅਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਣੇ ਗਹਿਣੇ ਪਹਿਨਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਮੀਰ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕ ਸੋਨੇ, ਚਾਂਦੀ ਅਤੇ ਹਾਥੀ ਦੰਦ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ। ਗਹਿਣੇ ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਮਰਦਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪਹਿਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਵਾਰਨ ਲਈ ਪਿੱਤਲ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਅਤੇ ਹਾਥੀ ਦੰਦ ਦੀਆਂ ਕੰਗੀਆਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਸੁਰਮੇ ਦਾ ਵੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਲੋਕ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ- ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ 'ਤੇ ਵੀ ਚਾਨਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਮੀਰ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਮਕਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਜਾ ਕੇ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਮਕਾਨ ਦੇ ਅੱਗੇ ਇਕ ਬੈਠਕ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੁਰਸੀ, ਪਲੰਗ ਅਤੇ ਸਟੂਲ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੋਣ ਲਈ ਲੋਕ ਮੰਜੇ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੰਜੇ ਸਿਰਫ ਲੱਕੜ ਦੇ ਬਣਦੇ ਸਨ। ਨਾਰੀਅਲ ਦੀਆਂ ਚਟਾਈਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਘਰ ਵਿੱਚ ਰੌਸ਼ਨੀ ਲਈ ਦੀਵਾ ਜਗਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਦੀਵੇ ਤਾਂਬੇ ਅਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸੀਪ ਦਾ ਵੀ ਦੀਵੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੋਮ ਅਤੇ ਰੂੰ ਦੀਆਂ ਬੱਤੀਆਂ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰੌਸ਼ਨੀ ਲਈ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਪੱਥਰ ਦੇ ਦੀਪ ਵੀ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸਮਾਨ ਢੋਣ ਲਈ ਟੋਕਰੀਆਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਟੋਕਰੀਆਂ ਲੱਕੜੀ ਜਾਂ ਬੈਂਤ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ।

ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੇ ਸਾਧਨ- ਦਿਨ ਭਰ ਦੇ ਥੱਕੇ-ਹਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਮਾਨਸਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਤਰੋ-ਤਾਜ਼ਾ ਹੋਣ ਲਈ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਾਂਗ ਸਿੰਧੂ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਨੋ ਵਿਨੋਧ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਸੀ। ਮਾਨਸਿਕ ਤਣਾਅ ਘੱਟ ਕਰਨ ਲਈ ਅੱਜ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਕਾਫੀ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੇ ਕਈ ਸਾਧਨ ਸਨ। ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨ, ਨੱਚਣ ਅਤੇ ਗਾਉਣ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਰੁਚੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਇੱਥੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਨੱਚਣ ਵਾਲੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਨ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸ਼ੌਕੀਨ ਸਨ। ਸ਼ਤਰੰਜ ਅਤੇ ਜੂਆ ਖੇਡਣ ਦੀ ਵੀ ਪ੍ਰਥਾ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਸਿੰਧੂ ਲੋਕ ਰੱਥ ਦੌੜ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਲਖਨਊ ਦੇ ਨਵਾਬਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਚਿੜੀਆਂ ਉਡਾਉਣਾ ਵੀ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦਾ ਇਕ ਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਚਿੜੀਆਂ ਪਾਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਗੋਲੀ ਖੇਡਣਾ, ਤਾਸ਼ ਖੇਡਣਾ ਅਤੇ ਗੇਂਦ ਖੇਡਣਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨ-ਪਰਚਾਵੇ ਦੇ ਸਾਧਨ ਸਨ। ਗੋਲੀ ਖੇਡਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੁਮੇਰ ਅਤੇ ਮਿਸਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਨ। ਪੁਰਾਤਤਵ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਤਾਸ਼ਾਂ ਮਿਲਣ ਨਾਲ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਜੂਆ ਖੇਡਣ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸ਼ੌਕੀਨ ਸਨ। ਰਿਗਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਤਾਸ਼ ਖੇਡਣਾ ਕਾਫੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਸੀ। ਸਿੰਧੂ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ੌਂਕ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਕਿਆਂ 'ਤੇ ਬਣੇ ਚਿੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤੀਰ-ਕਮਾਨ ਨਾਲ ਬੱਕਰੀਆਂ, ਹਿਰਨਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨਾ ਪ੍ਰਿਯ ਸੀ। ਬੈਲਾਂ ਨਾਲ ਕੁਸ਼ਤੀ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵੀ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ। ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਬਾਰੇ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਬਣਾ ਕੇ ਸਿੰਧੂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਬੱਚੇ ਖੇਡਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਅਕਾਰ ਦੇ ਖਿਡੌਣੇ ਵੀ ਬਣਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਖੇਡਣ ਲਈ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਭੇਡ ਵੀ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਬੈਲ ਵਰਗਾ ਖਿਡੌਣਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਿਰ ਹਿਲਦਾ ਹੈ, ਇਕ ਹਾਥੀ ਵੀ ਮਿਲਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਿਰ ਦਬਾਉਣ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੰਧੂ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਪਸ਼ੂ ਦਾ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਮਿਲਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਿਰ ਤਾਂ ਦਰੱਖਤ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੈ ਪਰ ਸਰੀਰ ਚਿੜੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਕੁਝ ਪੰਛੀਆਂ ਦੀ ਵੀ ਚਰਚਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜੋ ਬੰਦ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ ਵੀ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਤਾਂ ਅਲੱਗ ਜੋੜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਖੇਡਣ ਦੇ ਲਈ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਖਿਡੌਣੇ ਵੀ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਮੂੰਹ ਨਾਲ ਵਜਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸੀਟੀਆਂ ਵੀ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ। ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਅਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਖਿਡੌਣੇ ਵੀ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਬੌਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਖਿਡੌਣਾ ਵੀ ਬੱਚਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਖੇਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮਿਸਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਬੌਣੇ ਖਿਡੌਣੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਪਹੀਏ ਵਾਲੀ ਗੱਡੀ ਦਾ ਵੀ ਖਿਡੌਣੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਤਾਂਬੇ ਦੀ ਬਣੀ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਸੁੰਦਰ ਗੱਡੀ ਵੀ ਹੜੱਪਾ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਵਿੱਚ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਖਿਡੌਣੇ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸਿੰਧੂ ਵਾਸੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਸੁਵਿਧਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਦਾਹ ਸੰਸਕਾਰ- ਸਿੰਧੂ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵੈਸੇ ਤਾਂ ਮ੍ਰਿਤਕ ਸੰਸਕਾਰ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਦੱਸਣਾ ਅਸਾਨ ਨਹੀਂ ਪਰ ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮ੍ਰਿਤਕ ਸੰਸਕਾਰ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ- (ਕ) ਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਮਾਸਾਹਾਰੀ ਜਾਨਵਰਾਂ

ਨੋਟ

ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮਾਸ ਖਾਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਜੋ ਹੱਡੀਆਂ ਜਾਨਵਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਛੱਡੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਬ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। (ਖ) ਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਫਨਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। (ਗ) ਦਾਹ ਸੰਸਕਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਅਸਥੀਆਂ ਨੂੰ ਦਫਨਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਸਥੀਆਂ, ਕੋਲਾ ਅਤੇ ਸੁਆਹ ਤਿੰਨੋਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਕਈ ਕਲਸ਼ ਸਿੰਧੂ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਾਹ ਸੰਸਕਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਅਸਥੀਆਂ ਨੂੰ ਦਫਨਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ। ਹੜੱਪਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੁਝ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲਾਸ਼ ਦਾ ਸਿਰ ਉਤਰ ਦੇ ਵੱਲ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਲੰਬਾ ਰੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਸੀ। ਲਾਸ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਜੇਵਰਾਤ ਅਤੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵੀ ਦੱਬ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਵੀ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾ ਦੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਦੀ ਉਂਗਲੀ ਵਿੱਚ ਤਾਂਬੇ ਦੀ ਅੰਗੂਠੀ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਲਾਸ਼ ਦੇ ਕੋਲ ਝਾਂਜਰਾਂ, ਹਾਰ, ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਆਦਿ ਵੀ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਇਕ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਈ ਲਾਸ਼ਾਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ। ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਮਰੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਦੱਬ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਇਸਤਰੀ-ਪੁਰਸ਼ ਦੋਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਹੜੱਪਾ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਹੜੱਪਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੁਮੇਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ। ਹੜੱਪਾ ਤੋਂ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਲਾਸ਼ ਮਿਲੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਕੋਲ ਇਕ ਬੱਕਰੀ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਵੀ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੈ ਕਿ ਅੰਤਿਮ ਸੰਸਕਾਰ ਦੇ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਬੱਕਰੇ ਦੀ ਬਲੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇਗੀ।

ਦਵਾਈਆਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ- ਸਿੰਧੂ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਦਵਾਈਆਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਦੱਸਣਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਬਿਮਾਰੀ ਤਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਫਲਸਰੂਪ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਦਵਾਈਆਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਵੀ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ ਵਿੱਚ ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਸ਼ਿਲਾਜੀਤ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਘੋਲਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਸ ਦਾ ਰੰਗ ਗਹਿਰੇ ਬਾਦਾਮੀ ਰੰਗ ਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਅੱਜ ਵੀ ਕਈ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦਵਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਫੇਨ ਦਾ ਵੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। **ਕਰਨਲ ਸਊਸਲ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਿਰਣ ਅਤੇ ਬਾਰਾਂਸਿੰਘਾ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਵੀ ਦਵਾਈ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਨਿੰਮ ਦੀਆਂ ਪੱਤੀਆਂ ਦੀ ਦਵਾਈ ਅੱਜ ਦੀ ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣਾਈ ਜਾਦੀ ਸੀ।

ਭੋਜਨ- ਸਿੰਧੂ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿੱਚ ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਖਾਦ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਉਥੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਭੋਜਨ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਖਾਦ ਸਮੱਗਰੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਅੱਜ ਵੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਿਸਾਨ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਿਰਭਰ ਹਨ। ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਥੇ ਦੇ ਲੋਕ ਭੋਜਨ ਵਿੱਚ ਕਣਕ ਅਤੇ ਜੌਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਥੇ ਰਾਈ ਅਤੇ ਮਟਰ ਦੀ ਵੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਹੜੱਪਾ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਵੀ ਕਈ ਖਾਦ ਸਮੱਗਰੀਆਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਚਾਵਲ, ਦਾਲ ਅਤੇ ਸਬਜ਼ੀ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਖਜੂਰ, ਤਿੱਲ, ਫਲੀਆਂ ਅਤੇ ਹਦਵਾਣਾ ਵੀ ਖਾਂਦੇ ਸਨ। ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਦੁੱਧ ਪੀਣ ਨਾਲ ਸਿਹਤ 'ਤੇ ਚੰਗਾ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੜੱਪਾ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਸੀ। ਦੁੱਧ ਤੋਂ ਘਿਓ ਵੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਨਿੰਬੂ ਦੀ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੀ। ਭੋਜਨ ਵਿੱਚ ਉਹ ਮਿਠਾਈਆਂ ਅਤੇ ਰੋਟੀ ਤੋਂ ਵੀ ਜਾਣੂ ਸਨ। ਅਨਾਜ ਨੂੰ ਕੁਟਾ ਕੇ ਅਤੇ ਪੀਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਗੋਦਾਮ ਵੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਮੀਰ ਲੋਕ ਆਪਣਾ ਅਨਾਜ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਗਰੀਬ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣਾ ਅਨਾਜ ਸਧਾਰਣ ਲਿੱਪੇ ਹੋਏ ਗੱਡੇ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਮਾਸਾਹਾਰੀ ਵੀ ਸਨ। ਪੱਥਰ ਦੇ ਔਜ਼ਾਰ ਮਿਲੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਜਾਨਵਰ ਅਤੇ ਵੱਡੀਆ-ਵੱਡੀਆਂ ਮਛਲੀਆਂ ਕੱਟੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆ ਸਨ। ਖਾਣ ਦੇ ਬਰਤਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੱਪ, ਚਮਚ, ਤਸ਼ਤਰੀ, ਥਾਲੀ ਆਦਿ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨ- ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਬੈਲ ਗੱਡੀ ਆਵਾਜਾਈ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਸੀ। ਚੱਕੇ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੇ ਆਵਾਜਾਈ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ। ਤਾਂਬੇ ਨਾਲ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ। ਗਰਮੀ ਅਤੇ ਬਰਸਾਤ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੇ ਲਈ ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਪਰ ਤੋਂ ਛਤਰੀ ਲਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਕ ਜਗ੍ਹਾ ਤੋਂ ਦੂਸਰੀ ਜਗ੍ਹਾ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮਸਤੂਲ ਵਾਲੇ ਜਹਾਜ਼ ਦੀ ਵੀ ਚਰਚਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਵਪਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਯਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਇਕ ਜਗ੍ਹਾ ਤੋਂ ਦੂਸਰੀ ਜਗ੍ਹਾ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਬੇੜੀਆਂ ਲੱਗੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਮਲਾਹ ਚਲਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਬੇੜੀ ਵੀ ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਜਨਸੰਖਿਆ- ਐਚ. ਟੀ. ਲਾਮਿਬਕ ਨੇ ਇਹ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਲੱਗਭਗ 39 ਹਜ਼ਾਰ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਵਿਦਵਾਨ **ਡਬਲਊ. ਏ. ਫੇਅਰਸਰਵਿਸ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਸਥਾਨ ਦੀ ਅਬਾਦੀ 41,290 ਦੇ ਲੱਗਭਗ ਸੀ। ਫੇਅਰਸਰਵਿਸ ਨੇ ਹੜੱਪਾ ਦੀ ਅਬਾਦੀ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਹੜੱਪਾ ਦੀ ਅਬਾਦੀ ਉਹ ਲਗਭਗ 23,500 ਦੱਸਦੇ ਹਨ।

ਜਾਤੀਆਂ- ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਚੱਲੇ ਆ ਰਹੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਵਿੱਚ ਮੈਸੋਪਟਾਮੀਆਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇੱਥੋਂ ਪ੍ਰੋਟੋਆਸਟ੍ਰੇਲਵਾਇਡ, ਮੋਂਗੋਲਵਾਇਡ ਅਤੇ ਏਲੀਫਨ ਜਾਤੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਹੜੱਪਾ

ਨੋਟ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੱਡੀਆਂ ਨੂੰ ਇੱਧਰ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਫਿਰ ਤੋਂ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਜਾਂਚ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਾਤੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਸਾਡਾ ਪਹਿਲਾ ਗਿਆਨ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਧੂਰਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਸੀਮਿਤ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ ਮੋਂਗੋਲਵਾਇਡ, ਪ੍ਰੋਟੋਆਸਟ੍ਰੇਲਵਾਇਡ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਹੜੱਪਾ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੰਡ ਦੇਣਾ ਅਰਥਹੀਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਹੜੱਪਾ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਲੋਕ ਜਾਤੀ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਹੜੱਪਾ ਅਤੇ ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ ਵਿੱਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾ ਦੀ ਉਚਾਈ ਲੰਬੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਵੀ ਲੰਬੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਲੋਕ ਚੌੜੀ ਨੱਕ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਲੋਥਲ ਨਾਮ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਪਾਈ ਗਈ ਖੋਪੜੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਖੋਪੜੀ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੇ ਹੋਰ ਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਖੋਪੜੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚੌੜੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਨੂੰ ਕਈ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਤੀਆ ਦਾ ਦੱਸਣਾ ਵਿਚਾਰ ਸੰਗਤ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ ਹੈ।

ਧਾਰਮਿਕ ਹਾਲਤ

ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਹੜੱਪਾ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੜੱਪਾ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਦੇਵੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਦੇ ਲੱਗਭਗ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਦੇਵੀ ਦੀ ਪੁਨਰ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਲਿਖਤੀ ਸਾਹਿਤ ਜਾਂ ਸਮਾਰਕ ਧਾਰਮਿਕ ਸੂਚਨਾ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰਥ ਹਨ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਧਾਤੂ ਪੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਮੋਹਰਾਂ 'ਤੇ ਅੰਕਿਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿੱਤਰਾਂ ਦਾ ਗਹਿਰਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਹੀ ਕੁਝ ਤੱਥ ਕੱਢਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਮਾਤਾ ਦੇਵੀ ਦੀ ਪੂਜਾ- ਮਿਸਰ, ਮੈਸੋਪਟਾਮੀਆ, ਕ੍ਰੀਟ, ਸਾਇਪ੍ਰਸ, ਫਿਲਿਸਤੀਨ, ਸੀਰੀਆ, ਏਸ਼ੀਆ ਮਾਇਨਰ, ਬਾਲਕਨ, ਏਲਮ, ਪੱਛਮੀ ਏਸ਼ੀਆ, ਇਜੀਅਨ ਸਾਗਰ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਮਿਲੀਆਂ ਦੇਵੀਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੀ ਸਿੰਧੂ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦੇਵੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮਾਤਾ ਪੂਜਾ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਇਸ ਪੂਜਾ ਦਾ ਸਬੰਧ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨਾਲ ਹੈ। ਸਿੰਧੂ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਪੇਟ 'ਚੋਂ ਇਕ ਪੌਦਾ ਕੱਢਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਚਿੱਤਰ ਦਾ ਸਬੰਧ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ, ਦੇਵੀ, ਪੌਦੇ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਲਗਾਇਆ ਹੈ। ਹੜੱਪਾ ਤੋਂ ਖੁਦਾਈ ਵਿੱਚ ਹਿਕ ਹੋਰ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਮਿਲਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਚੌਂਕੜੀ ਮਾਰ ਕੇ ਬੈਠੀ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਦੋਨੋਂ ਪਾਸੇ ਪੁਜਾਰੀ ਵੀ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਇਸ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਸਿਰ ਦੇ ਉਪਰ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਵੀ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ। ਮਾਤਾ ਅਤੇ ਦੇਵੀ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸਿੰਧੂ ਸਭਿਅਤਾ ਵਿੱਚ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਵੀਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ। ਮਾਤਾ ਦੇਵੀ ਦੇ ਕਈ ਰੂਪ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ ਵਿੱਚ ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਇਕ ਅਲੱਗ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦੇਵੀ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਮੂਰਤੀ ਦੇ ਸਿਰ ਦੇ ਉਪਰ ਇਕ ਪੰਛੀ ਆਪਣੇ ਖੰਭ ਫੈਲਾ ਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੈਠਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਮਾਤਾ ਦੇਵੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਥੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਦੇਵੀ ਮੰਨ ਕੇ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਨਾ ਵੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ।

ਦਰੱਖਤਾਂ-ਪੌਦਿਆਂ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ- ਸਿੰਧੂ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਪੰਛੀਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਵੀ ਉਤਰ ਵਿੱਚ ਪਿੱਪਲ, ਆਂਵਲਾ ਆਦਿ ਦੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਮਲੀ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਅੱਜ ਵੀ ਹੈ। ਦਰੱਖਤਾਂ ਨੂੰ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਰੂਪ ਮੰਨ ਕੇ ਪੂਜਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਸਿੰਧੂ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੁਝ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਹੜੱਪਾ ਅਤੇ ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ ਵਿੱਚ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਮੁਦਰਾ ਮਿਲੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਕ ਪਸ਼ੂ ਦੇ ਦੋ ਕੱਟੇ ਹੋਏ ਸਿਰ ਹਨ। ਦੋਨਾਂ ਜੁੜਵਾਂ ਸਿਰਾਂ ਤੋਂ ਨੌ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਪੱਤੇ ਨਿਕਲੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਸ਼ੂ ਅਤੇ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਦਾ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਮਹੱਤਵ ਸੀ। ਜ਼ਿਆਦਾ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਜਿਊਂਦੇ ਰਹਿਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਦਾ ਅੱਜ ਵੀ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਪਿੱਪਲ ਦਾ ਦਰੱਖਤ ਸਿਹਤ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵੀ ਕਾਫੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਦਰੱਖਤ ਹੈ ਜੋ ਦੂਸਰੇ ਭਾਰਤੀ ਦਰੱਖਤਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਕਾਰਬਨ ਡਾਇਆਕਸਾਈਡ ਗੈਸ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦਾ ਹੈ ਬਲਕਿ ਆਕਸੀਜਨ ਛੱਡਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸਿਹਤ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਮੁੰਡਾ ਅਤੇ ਵਹੁਟੀ ਦੀ ਉਮਰ ਕਾਫੀ ਲੰਬੀ ਹੋਵੇ ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਅੱਜ ਵੀ ਇਸਤਰੀਆਂ ਵਿਆਹ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਪੂਜਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਇਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਰ ਅਤੇ ਵਧੂ ਦੋਨਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਫੀ ਲੰਬੀ ਹੋਵੇ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਅਸ਼ਵਤਥ ਦਰੱਖਤ ਦੀ ਚਰਚਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਰੱਖਤ ਦੇ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ 'ਤੇ ਜਲ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਨਾਲ ਸਵਰਗ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਸ਼ਵਤਥ ਦਾ ਦਰੱਖਤ ਹੀ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਚੱਲ ਕੇ ਪਿੱਪਲ ਦਾ ਦਰੱਖਤ ਕਹਾਉਣ ਲੱਗਾ। ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਦੀ ਚਰਚਾ ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਹੀ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਮਹਾਤਮਾ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸਿੰਧੂ ਕਾਲ

ਨੋਟ

ਵਿੱਚ ਨਿੰਮ ਅਤੇ ਬਬੂਲ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਦੀ ਵੀ ਪੂਜਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦਰੱਖਤ, ਦੇਵੀ ਅਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਬਲੀ ਵੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਪਸ਼ੂਪਤੀ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ- ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਗਏ ਤਿੰਨ ਮੂੰਹ ਵਾਲੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਥੇ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਪੂਜਾ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ। ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਸਬੰਧ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਪਸ਼ੂਪਤੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਸ਼ਿਵ ਪੁਰਸ਼ਤਵ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵੀ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਮੋਹਰੇ ਅਤੇ ਤਾਮਰ ਪੱਤਰ ਮਿਲੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਤਿੰਨ ਮੂੰਹ ਵਾਲੀ ਮੂਰਤੀ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਅੰਕਿਤ ਹੈ। ਤਿੰਨ ਮੂੰਹ ਵਾਲੇ ਇਹ ਸ਼ਿਵ ਧਿਆਨ ਲਗਾਏ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋਨਾਂ ਹੱਥ ਦੋਨੋਂ ਗੋਡਿਆਂ 'ਤੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਸਾਨੂੰ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਇੱਥੇ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਤਪੱਸਿਆ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਦੋਨੋਂ ਪਾਸੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਛਾਤੀ 'ਤੇ ਤਿਰਸ਼ੂਲ ਵਰਗਾ ਕੋਈ ਗਹਿਣੇ ਦਾ ਵੀ ਚਿੱਤਰ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਦੀ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਹਾਲੇ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇੱਥੇ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਝਣਾ ਹੋਰ ਹਾਲਤਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਔਖਾ ਹੈ। **ਜਾਨ ਮਾਰਸ਼ਲ** ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਪਾਈ ਗਈ ਇਹ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਆਧੁਨਿਕ ਸ਼ੰਕਰ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਹੀ ਹੈ, ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ **ਮੈਕੇ** ਤਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਰੂਪ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪਸ਼ੂਪਤੀ ਰੂਪ ਦੀ ਅਕ੍ਰਿਤੀ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਸਿੰਧੂ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵੀ ਮੂਰਤੀਆ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਾਵ-ਭਾਵ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨ੍ਰਿਤ ਮੁਦਰਾ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਇਸ ਨ੍ਰਿਤ ਮੁਦਰਾ ਵਿੱਚ ਉਧਰਵਲਿਗ ਵੀ ਹੈ। ਯੋਗ ਦੀ ਮੁਦਰਾ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਇਕ ਹੋਰ ਮੂਰਤੀ ਮਿਲੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦੋ ਅਤੇ ਆਸੇ-ਪਾਸੇ ਵਿੱਚ ਇਕ-ਇਕ ਸੱਪ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਹੀ ਚਿੱਤਰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਤੀਰ-ਕਮਾਨ ਚਲਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਇਕ ਦੂਸਰਾ ਚਿੱਤਰ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਉਂਗਲੀ ਪਹਿਰਾਵੇ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੇ ਕਿ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਿਵ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਇੱਥੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਰੰਗ ਕਾਲਾ ਜਾਂ ਸਾਂਵਲਾ ਹੈ। ਆਰਿਆ ਲੋਕ ਕਾਲੇ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਗੋਰੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਇਹ ਕਾਲਾ ਰੰਗ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਮੂਲ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਸਰੀਰ 'ਤੇ ਕੱਪੜੇ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਅਤੇ ਕੱਪੜੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀ ਛਾਲ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਧੋਤਕ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੰਕਰ ਕਬੀਲੇ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਸ਼ਿਵਲਿੰਗ ਦੀ ਪੂਜਾ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਿਵਲਿੰਗ ਜਿਵੇਂ ਕਿ **ਡੀ. ਡੀ. ਕੌਸ਼ਾਮਰੀ** ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਧੋਤਕ ਹੈ। ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਂਢ ਦਾ ਰਹਿਣਾ ਵੀ ਪੁਰਸ਼ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਂਢ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਮਹੱਤਵ ਸਿੰਧੂ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਸਾਂਢ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦੀ ਚਰਚਾ ਮਿਸਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਮੋਹਰਾਂ, ਜੋ ਸਿੰਧੂ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਤੇ ਮੈਸੋਪੋਟਾਮੀਆ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਅਸੀਂ ਪਾਉਂਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾ ਸਿੰਧੂ ਖੇਤਰ ਦੇ ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਸੱਪ ਵਰਗਾ ਜਾਨਲੇਵਾ ਜੀਵ ਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਸੋਪੋਟਾਮੀਆ ਦੇ ਇਕ ਮਹਾਕਾਵਿ ਦੇ ਨਾਇਕ ਗਿਲਗਮੇਸ਼ ਨੂੰ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬਾਘਾਂ ਨਾਲ ਲੜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੱਪ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਘ ਵੀ ਜਾਨ ਲੇਵਾ ਜੀਵ ਹੈ। ਏਰਕਿਡ ਨਾਮ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਬਚਿੱਤਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸਬੂਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਮੱਝ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਘੋੜੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂੰਛ ਸੀ। ਫਿਰ ਮੈਸੋਪੋਟਾਮੀਆ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਿਲੀਆਂ ਮੋਹਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਮੋਹਰ ਹੈ, ਜਿਸ 'ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਯੋਗਾਸਨ ਦੀ ਮੁਦਰਾ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ ਜੋ ਚਾਰੋਂ ਪਾਸਿਓਂ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਕ ਦਰੱਖਤ ਦੇ ਦੇਵਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੱਤ ਵਿਅਕਤੀ ਖੜੇ ਹਨ।

ਲਿੰਗ ਪੂਜਾ- ਸ਼ਿਵ ਪੂਜਾ ਦਾ ਹੀ ਦੂਸਰਾ ਤਰੀਕਾ ਲਿੰਗ ਪੂਜਾ ਹੈ। ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ ਵਿੱਚ ਖੁਦਾਈ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਲਿੰਗ ਦੇ ਅਕਾਰ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦੇਵਤਾਵਾਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿੱਚ ਅਚਾਨਕ ਲਿੰਗ ਮਿਲ ਗਏ। ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ ਦਾ ਇਕ ਲਿੰਗ ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਲਿੰਗ ਪੂਜਾ, ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਤਾਂਬਾ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ। ਸਿੰਧੂ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਗਏ ਲਿੰਗ ਚੂਨਾ, ਪੱਥਰ ਅਤੇ ਘੋਂਘੇ ਦੇ ਬਣੇ ਹਨ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਵੱਡੇ ਲਿੰਗ ਚੂਨੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਲਿੰਗ ਘੋਂਘੇ ਦੇ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਲਿੰਗ ਦੀ ਪੂਜਾ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵੱਲੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਲਿੰਗ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਯੋਨੀ ਪੂਜਾ ਵੀ ਸਿੰਧੂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਸਬੰਧ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਜਾਦੂਈ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਹੱਲ ਕਰਨ ਨਾਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਿੰਧੂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਜਿਹੀਆ-ਅਜਿਹੀਆਂ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਬਹੁਤ ਅਸਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫਲਸਰੂਪ ਅੱਜ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲੋਕ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਬੁਰੀਆਂ ਹਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਦੱਸਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਯੋਗ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸਿੰਧੂ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੂਰਤੀ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਛੇ ਮੁਦਰਾਵਾਂ 'ਤੇ ਅੰਕਿਤ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਵੀ ਯੋਗ ਕਰਨ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਦੱਸਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਿੰਧੂ ਕਾਲ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਯੋਗ ਵਿਧੀ ਹੀ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਚੱਲ ਕੇ ਪਸ਼ੂਪਤ ਯੋਗ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਚਰਣ ਬਣ ਗਿਆ। ਪੁਰਾਣੇ ਯੋਗ ਨਿਯਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਲਈ ਅੱਖ, ਨੱਕ ਅਤੇ ਆਸਨ ਦਾ ਬੜਾ

ਨੋਟ

ਮਹੱਤਵ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਇਕ ਮੂਰਤੀ ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ ਵਿੱਚ ਮਿਲੀ ਹੈ।

ਪਸ਼ੂ-ਪੂਜਾ- ਸਿੰਧੂ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਪਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਕਈ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਦੀ ਸਾਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਸ਼ੂ ਪੂਜਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੱਥ ਪੂਰਨ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਲਈ **ਮਾਰਸ਼ਲ** ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ 'ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਸਿੰਧੂ ਕਾਲ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਤਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਹੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਵਤਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ, ਕਿਉਂਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇਵਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੋ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਸਿੰਧੂ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਪਸ਼ੂ ਦੇਵਤਾ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ। ਫਲਸਰੂਪ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੇ ਸਿੰਘ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਅਸਲੀ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵਿੱਚ ਹਾਥੀ, ਗੈਂਡਾ, ਬੈਲ, ਰਸ਼ਭ ਆਦਿ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਮੋਹਰਾਂ 'ਤੇ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਮਿਸਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨੰਦੀ ਜਾਂ ਸਾਂਢ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਸੀ। ਸਿੰਧੂ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੂਬੜ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕੂਬੜ ਦੇ ਬੈਲਾਂ ਦੀ ਵੀ ਪੂਜਾ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ। ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਬੈਲ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਜੋ ਇੱਥੋਂ ਹੋਈ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਕਿਉਂ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ, ਇਸ ਦਾ ਠੋਸ ਜਵਾਬ ਦੱਸਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ ਪਰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਦੂਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਵੀ ਪੂਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਚੱਲ ਕੇ ਤਾਂ ਕਈ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਦੇਵਤਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ, ਜਿਵੇਂ-ਹਨੂਮਾਨ, ਗਣੇਸ਼, ਨਰਸਿੰਘ ਆਦਿ। ਸਿੰਧੂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸੱਪਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਇਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਮਿਲੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੋਨਾਂ ਪਾਸੇ ਸੱਪ ਫਨ ਫੈਲਾਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਬੈਲ ਦੀ ਪੂਜਾ ਤਾਂ ਲੱਗਭਗ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੱਭਿਆ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਸੀ। ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਇਕ ਤਬੀਤ 'ਤੇ ਲੇਟੇ ਹੋਏ ਨਾਗ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ **ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਮੈਕੇ** ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਸਹੀ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਗ ਨੂੰ ਪੀਣ ਦੇ ਲਈ ਦੁੱਧ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅੱਜ ਵੀ ਸ਼ਿਵ ਪੰਚਮੀ ਦੇ ਦਿਨ ਨਾਗ ਦੀ ਪੂਜਾ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੈ। ਕੁਝ ਅਜਿਹੀ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਬਤਖ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਿੰਧੂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬਤਖ ਦੀ ਪੂਜਾ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ। ਬਤਖ ਦੀ ਇਕ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਤੈਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਚੱਲ ਰਹੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਕੀੜੇ-ਮਕੌੜਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਖਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਲਸਰੂਪ ਪਾਣੀ ਸਿਹਤ ਲਈ ਠੀਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਾਣੀ ਦਾ ਵੀ ਸਿੰਧੂ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਧਾਰਮਿਕ ਮਹੱਤਵ ਸੀ।

ਹੋਰ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ- ਸਿੰਧੂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੰਦਿਰ ਤਾਂ ਇੱਥੇ ਮਿਲੇ ਨਹੀਂ ਹਨ ਪਰ **ਮਾਰਸ਼ਲ** ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਲੱਕੜੀ ਦੇ ਮੰਦਿਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇੱਥੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੁਝ ਨਾਰੀ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮੂਰਤੀਆਂ ਮੰਦਿਰ ਵਿੱਚ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੁਝ ਨਾਰੀ ਮੂਰਤੀਆਂ ਬਿਨਾਂ ਕੱਪੜਿਆਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੇਵਦਾਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੇ ਦੇ ਲੋਕ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਉਥੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮੋਹਰਾਂ ਅਤੇ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਮਿਲੇ ਹਨ।

ਤਾਰਕਿਕ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿੱਚ ਸਿੰਧੂ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਦੂ ਟੂਣੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦੂਸਰੇ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦਾ ਕਾਫੀ ਬੋਲਬਾਲਾ ਸੀ। ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਚਕੋਰ ਤਬੀਤ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾ 'ਤੇ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਮੰਤਰ ਅੰਕਿਤ ਹਨ। ਇਹ ਸਿੰਧੂ ਵਾਸੀ ਭੂਤ ਪ੍ਰੇਤ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਤਬੀਤ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਤਬੀਤ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਬਣੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਵੀ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਧਾਰਮਿਕ ਉਤਸਵ ਵੀ ਮਨਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਨਾਰੀ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੋਨਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨ੍ਰਿਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਹੜੱਪਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਇਕ ਮੁਦਰਾ 'ਤੇ ਬਣਿਆ ਚਿੱਤਰ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨ੍ਰਿਤ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਪਸ਼ੂ ਬਲੀ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਕ ਦੂਸਰੀ ਮੁਦਰਾ ਮਿਲੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਕ ਨ੍ਰਿਤਕੀ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਹੈ। ਇਹ ਨ੍ਰਿਤਕੀ ਤਾਲ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਨ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਵਰਗੀ ਲੱਗ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਲ ਦੀ ਪੂਜਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕੁੰਡ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਇਸ਼ਨਾਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਜਾਂ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਚੰਗਾ ਜਾਂ ਬੁਰਾ ਹੋਣਾ ਉਤਪਾਦਨ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਰੂਰਤ ਤੋਂ ਜਿੰਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਹੋਵੇਗਾ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਉੱਨੀ ਹੀ ਮਜਬੂਤ ਹੋਵੇਗੀ।

ਖੇਤੀ- ਭਾਰਤ ਅੱਜ ਵੀ ਖੇਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇਸ਼ ਹੈ। ਸਿੰਧੂ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਥੇ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰੋਬਾਰ ਖੇਤੀ ਸੀ। ਖੇਤੀ ਸਬੰਧੀ ਬਚਤ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਉਥੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਕ ਸੁੱਖਦਾਈ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਕਾਲ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ

ਨੋਟ

ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਜ਼ਦੀਕ ਸੀ। ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਉਹ ਪਾਉਂਦਾ ਸੀ ਉਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹੱਥ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਖੇਤੀ ਦੇ ਲਈ ਸਮਤਲ ਮੈਦਾਨ ਅਤੇ ਸਿੰਚਾਈ ਦੇ ਲਈ ਜਲ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ। ਸਿੰਧੂ ਨਦੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੜ ਵਾਲੇ ਸਮਤਲ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਜਲ ਵੀ ਕਾਫੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਉਪਲੱਬਧ ਸੀ। ਅਰੰਭ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੇ ਹੜ ਵਾਲੇ ਸਮਤਲ ਭੂ-ਭਾਗ 'ਤੇ ਮੁਲਾਇਮ ਮਿੱਟੀ ਰਹਿਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਖੇਤੀ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਕਰ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਪਰ ਮੁਲਾਇਮ ਮਿੱਟੀ ਨਾ ਰਹਿਣ 'ਤੇ ਖੇਤ ਵਾਹੁਣ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਦਿੱਕਤਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਹਿੰਦੂ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਖੇਤ ਵਾਹੁਣ ਦੇ ਲਈ ਇੱਥੇ ਇਕ ਹੱਲ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ, ਖੇਤੀ ਦੇ ਲਈ ਮੌਲਿਕ ਯੰਤਰ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਸਾਨੂੰ ਕਾਲੀਬੰਗਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੜੱਪਾ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ ਹੱਲ ਦੇ ਨਾਲ ਖੇਤ ਵਾਹੁਣ ਦਾ ਸਬੂਤ ਸਾਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਮੰਨਣਾ ਹੀ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਸਿੰਧੂ ਕਾਲ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤ-ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇੰਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜਨਸੰਖਿਆ ਇਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕਦੀ ਵੀ ਇਕੱਠੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਫਲਸਰੂਪ ਇਕ ਵਿਕਸਿਤ ਖੇਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੀ ਇੰਨੀ ਵੱਡੀ ਆਬਾਦੀ ਦਾ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਧੂ ਵਾਸੀ ਖੇਤੀ ਵਿੱਚ ਹੱਲ ਦਾ ਵੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਹੱਲ ਲੱਕੜੀ ਦੇ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹੋਣਗੇ ਜੋ ਕਾਲ ਦੇ ਨਾਲ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਏ ਹੋਣਗੇ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਨਹਿਰ ਦੀ ਵੀ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੰਧੂ ਖੇਤਰ ਦੀ ਭੂਮੀ ਕਰ ਅਤੇ ਵ੍ਰਿਸ਼ਟਹੀਣ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੁਝ ਨਦੀਆਂ ਜਿਵੇਂ-ਸਿੰਧੂ, ਮਿਹਰਾਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਹਾਇਕ ਨਦੀਆਂ ਨਾਲ ਸਿੰਚਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿੰਚਾਈ ਦੇ ਲਈ ਕਿਸੇ ਔਜ਼ਾਰ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਖੁਦਾਈ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਔਜ਼ਾਰ ਸਿੰਚਾਈ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇੱਥੇ ਕਾਫੀ ਵਰਖਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਨਹਿਰਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਾ ਪਈ ਹੋਵੇ। ਮੁੱਖ ਅਨਾਜਾਂ ਨੂੰ ਹੜ੍ਹ ਦਾ ਪਾਣੀ ਹਟਣ ਦੇ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਫਸਲਾਂ ਵੱਧ ਕੇ ਪਕ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ ਤਾਂ ਮਾਰਚ-ਅਪ੍ਰੈਲ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਕੱਟ ਲਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਫਿਰ ਹੋਰ ਫਸਲਾਂ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਬੀਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਜਿਹਾ ਸਿਰਫ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਕਿ ਹੜ੍ਹ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਸਿੰਚਾਈ ਹੋ ਸਕੇ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਫਸਲ ਨੂੰ ਸਤੰਬਰ-ਅਕਤੂਬਰ ਵਿੱਚ ਕੱਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਫਲ ਅਤੇ ਅਨਾਜ- ਸਿੰਧੂ ਨਗਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕਣਕ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਜੌਂ ਪਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕਣਕ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸੀ ਗੱਠਦਾਰ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਬੌਣੇ ਆਕਾਰ ਦਾ। ਹੜੱਪਾ ਅਤੇ ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਛੇ ਧਾਰੀਆਂ ਵਾਲੇ ਜੌਂ ਬੀਜਦੇ ਸਨ। ਮਟਰ ਅਤੇ ਛੁਆਰੇ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਸਰੋਂ ਦੀ ਵੀ ਖੇਤੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਲੋਥਲ ਨਾਮ ਦੇ ਨਗਰ ਵਿੱਚ ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਚਾਵਲ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਚੱਲ ਸਕਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਖੇਤੀ ਨਾਲ ਉਪਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਾਂ ਜੰਗਲੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਅਨਾਜਾਂ ਨੂੰ ਗੋਦਾਮਾਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਲੋਕ ਕਪਾਹ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਹੜੱਪਾ ਵਾਸੀ ਫਲੀਆਂ, ਤਿੱਲ ਅਤੇ ਹਦਵਾਣੇ ਤੋਂ ਵੀ ਜਾਣੂ ਸਨ। ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਖਜੂਰ ਦੇ ਬੀਜ ਵੀ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਝੁਮਕਾ ਨਾਮ ਦਾ ਗਹਿਣਾ ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਆਕਾਰ ਨਿੰਬੂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੇ ਲੋਕ ਨਿੰਬੂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਜਾਤੀ, ਫੁੱਲਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਜਾਣੂ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾ ਦੇ ਅਨਾਜ, ਫਲ ਅਤੇ ਸਬਜ਼ੀਆ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਿੰਧੂ ਵਾਸੀ ਸਬਜ਼ੀ ਅਤੇ ਸਾਗ ਖਾਣਾ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਣਕ ਜਾਂ ਦੂਸਰੇ ਅਨਾਜਾਂ ਨੂੰ ਪੀਸ ਕੇ ਆਟਾ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਪੱਟੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਅਨਾਜ ਕੁੱਟਣ ਦੇ ਲਈ ਹੜੱਪਾ ਵਾਸੀ ਚੱਕੀ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਚੱਕੀ ਅਤੇ ਮੂਸਲ ਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਨਾਲ ਕੁੱਟਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਦਾ ਸਬੰਧ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਲਿੰਗ ਅਤੇ ਯੋਨੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਤੋਂ ਲਗਾਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਤੋਂ ਉਤਪਾਦਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਰਤਨ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਚਾਕ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ।

ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ- ਆਰਥਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦਾ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੰਧੂ ਵਾਸੀ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਜਿਵੇਂ-ਗਾਂ, ਬੈਲ, ਮੱਝ, ਸੂਰ ਆਦਿ ਪਾਲਦੇ ਸਨ। ਇੱਥੇ ਦੇ ਕਈ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਗਰਾਂ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਭੇਡ, ਸੂਰ, ਹਾਥੀ, ਬੈਲ, ਮੱਝ, ਗਾਂ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ। ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਦੇ ਹੀ ਸਹਾਰੇ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਲੋਕ ਕੁੱਤਾ, ਗਧਾ ਆਦਿ ਤੋਂ ਵੀ ਜਾਣੂ ਸਨ। ਸਿੰਧੂ ਵਾਸੀ ਮਾਸਾਹਾਰੀ ਸਨ। ਉਹ ਮੱਛੀਆਂ, ਭੇੜ, ਬੱਕਰੀ , ਸੂਰ, ਘੜਿਆਲ ਅਤੇ ਗਾਂ ਦਾ ਮਾਸ ਖਾਣਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮਾਸ ਇਹ ਲੋਕ ਸਿੱਧੇ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਪਾ ਕੇ ਭੁੰਨ ਕੇ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੇ ਸਨ ਬਲਕਿ ਚਮਕ ਪੱਥਰ ਨੂੰ ਘਿਸ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਧਾਰ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸੇ ਨਾਲ ਮਾਸ ਨੂੰ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਟੁਕੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੱਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਿੰਧੂ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੰਗਲੀ ਪਸ਼ੂ ਵੀ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਸਨ-ਰਿੱਛ, ਚੀਤਾ, ਗੈਂਡਾ, ਬਾਂਦਰ, ਦਰਿਆਈ ਘੋੜਾ, ਸ਼ੇਰ ਅਤੇ ਖਰਗੋਸ਼। ਇੰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਸਿੰਧੂ ਵਾਸੀ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਜਿਵੇਂ ਨਿਓਲਾ, ਬਿੱਲੀ, ਗਿਲਹਿਰੀ, ਮੋਰ, ਤੋਤਾ, ਮੁਰਗੀ ਆਦਿ ਤੋਂ ਵੀ ਜਾਣੂ ਸਨ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਥੇ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਘੋੜੇ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਲੋਕ ਸ਼ਿਕਾਰ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਿਕਾਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਮਾਰ ਕੇ ਖਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜ਼ਿਆਦਾ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਮਾਸ ਨੂੰ ਰੱਖ ਦੇਣ ਨਾਲ ਉਹ ਵਿਸ਼ੈਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਫਲਸਰੂਪ ਉਸ ਨੂੰ ਖਾਣ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦੀ

ਨੋਟ

ਮੌਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਕਦੀ-ਕਦੀ ਖੇਤੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਤੋਂ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਕੱਪੜਾ ਉਦਯੋਗ- ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ ਵਿੱਚ ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਕਪਾਹ ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਕੱਪੜਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਪਾਹ ਇਸੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਸਿੰਧੂ ਨਦੀ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਸਿੰਧੂ ਪੈ ਗਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਚੱਲ ਕੇ ਯੂਨਾਨੀ ਖੇਤਰ ਦੇ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ **ਸਿੰਡਨ** ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਇੱਥੋਂ ਦਾ ਸੂਤੀ ਕੱਪੜਾ ਮੈਸੋਪੋਟਾਮੀਆਂ ਨਾਲ ਆਯਾਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਿੰਧੂ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕਤਾਈ-ਬੁਣਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਹੁਤ ਉਤਮ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸੀ। ਹੜੱਪਾ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਰਤਨਾਂ ਅਤੇ ਇੱਟਾਂ 'ਤੇ ਇੱਥੇ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਕੱਪੜਿਆਂ ਦੀ ਛਾਪ ਹਨ। ਟੁੱਟੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵੀ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਨਾਲ ਇੱਥੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪਹਿਰਾਵੇ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਥੋੜ੍ਹੀ ਬਹੁਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿੰਧੂ ਲੋਕ ਊਨੀ ਅਤੇ ਰੇਸ਼ਮੀ ਕੱਪੜਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੱਪੜਿਆਂ 'ਤੇ ਉਹ ਲੋਕ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਵੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਕੱਪੜਿਆਂ ਦੀ ਛਪਾਈ ਵਿੱਚ ਇਹ ਲੋਕ ਬੜੇ ਨਿਪੁੰਨ ਸਨ। ਕੱਪੜਾ ਬੁਣਨ ਦਾ ਕੰਮ ਬੁਣ ਕੇ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਗਹਿਰੀ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਿਲ ਸੀ ਸੀ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਥਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਹੀ/ਗਲਤ ਲੱਭੋ (Write True/False in the following statements):

8. ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ ਤੋਂ ਗੋਦੀਬਾੜਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਮਿਲਿਆਂ ਹੈ।
9. ਸਿੰਧੂ ਵਾਸੀ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਨ੍ਰਿਤ ਕਲਾ ਦੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸਨ, ਇਸ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨ੍ਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
10. ਸਿੰਧੂ ਵਾਸੀ ਭੂਤ-ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਤਬੀਤ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ।
11. ਬਨਾਵਲੀ ਦੀ ਖੋਜ ਐਮ. ਐਸ ਵਤਸ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਸ਼ਿਲਪ ਕਲਾ- ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਵਿੱਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਲਪ ਕਲਾਵਾਂ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਸ਼ਿਲਪ ਕਲਾ ਵੀ ਇੱਥੇ ਵਿਕਸਿਤ ਸੀ। ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਮੱਗਰੀ ਤੋਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਸੋਨੇ, ਚਾਂਦੀ, ਮੋਤੀ, ਬਿਲੌਰ, ਨੀਲਮ, ਹਾਥੀ ਦੰਦ ਆਦਿ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਗਹਿਣੇ ਸੁਨਿਆਰੇ ਵੱਲੋਂ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਇਕ ਘੜੇ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੋਨੇ, ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਕਈ ਗਹਿਣੇ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਘੁਮਿਆਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਚਾਕ 'ਤੇ ਆਕਰਸ਼ਕ ਅਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਖਿਡੌਣੇ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਖਾਦ ਪਦਾਰਥ ਰੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ਬਰਤਨ ਅਤੇ ਅਨਾਜ ਰੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ਘੜੇ ਅਤੇ ਨਾਦ ਵੀ ਇਹ ਹੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਬਣਾਏ ਗਏ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਰਤਨਾਂ ਦੀ ਚਿੱਤਰ ਕਲਾ ਅਤੇ ਪਾਲਿਸ਼ ਅਤਿ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦੀ ਸੀ। ਮਿਸਰ ਅਤੇ ਸੁਮੇਰ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਲਾ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰਥ ਸੀ। ਇਹ ਘੁਮਿਆਰ ਆਪਣਾ ਬਰਤਨ ਚਾਕ 'ਤੇ ਬਣਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਖਿਡੌਣੇ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਚੂਹੇਦਾਨ ਅਤੇ ਪਿੰਜਰਾ ਵੀ ਬਣਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਲੋਹੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੁਹਾਰ ਵੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਨ ਬਣਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਬੜਈਗਿਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਲੱਕੜੀ ਦੇ ਔਜ਼ਾਰ ਅਤੇ ਖਿਡੌਣੇ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਬੜਈ ਬੌਲਦ ਨਾਲ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਗੱਡੀ (ਬੈਲ ਗੱਡੀ) ਵੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ 'ਤੇ ਸਮਾਨ ਲੱਦ ਕੇ ਜਾਂ ਬੈਠ ਕੇ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਸਿੰਧੂ ਵਾਸੀ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਗੱਡੀ ਲੱਕੜੀ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਕੁਝ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰ ਅਤੇ ਬੁਣ ਕੇ ਸੂਤੀ ਕੱਪੜਾ ਵੀ ਕਾਫੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੱਛਮ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਰਯਾਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਲੋਕ ਊਂਨ ਅਤੇ ਰੇਸ਼ਮੀ ਕੱਪੜੇ ਵੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਊਂਨ ਅਤੇ ਰੇਸ਼ਮੀ ਕੱਪੜਿਆਂ 'ਤੇ ਸੁੰਦਰ-ਸੁੰਦਰ ਫੁੱਲ ਅਤੇ ਤਸਵੀਰਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ।

ਤਕਨੀਕ ਤੰਤਰ ਅਤੇ ਧਾਤੂ ਇਸਤੇਮਾਲ- ਸਿੰਧੂ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਤੂਆਂ ਜਿਵੇਂ-ਸੋਨਾ, ਚਾਂਦੀ, ਤਾਂਬਾ ਪਿੱਪਲ ਆਦਿ ਗਹਿਣੇ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਪਰ ਇਸ ਸਾਰੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਤਾਂਬਾ ਅਤੇ ਪਿੱਤਲ ਹੀ ਮੁੱਖ ਧਾਤੂ ਸਨ। ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਚਾਂਦੀ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖੇ। ਸੋਨੇ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਜ਼ੋਰ 'ਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਸੱਭਿਅਤਾ ਨੂੰ ਪਿੱਤਲ ਦੱਸਣ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਪਿੱਤਲ ਯੁੱਗ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਖੰਡਰਾਂ ਅਤੇ ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਮਿਲੇ ਹਨ ਉਹ ਹਨ-ਕੁਲਾੜੀਆਂ, ਛੁਰਿਆਂ, ਬਰਛੇ, ਤੀਰ, ਆਰੀਆਂ ਅਤੇ ਅਸਤੁਰੇ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਔਜ਼ਾਰ ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਧਾਤੂ ਨੂੰ ਢਾਲ ਕੇ ਜਾਂ ਕੁੱਟ ਕੇ ਬਣਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪਿੱਤਲ ਤਾਂਬੇ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਿੱਤਲ ਦਾ ਗਿਆਨ ਵੀ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਹੀ

ਨੋਟ

ਹੋਇਆ ਸੀ। ਤਾਂਬੇ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਪਿੱਤਲ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਿੱਤਲ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਹੋਈ। ਤਾਂਬੇ ਵਿੱਚ ਟੀਨ ਮਿਲਾ ਕੇ ਪਿੱਤਲ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਧੂ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਇਕ ਨਵਾਂ ਚਰਣ ਸੀ। ਹੜੱਪਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਤਾਂਬੇ ਅਤੇ ਪਿੱਤਲ ਦੇ ਬਰਤਨ ਬਹੁਤ ਹੀ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਹਨ। ਬਰਤਨ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਧਾਤੂਆਂ ਨੂੰ ਕੁੱਟ ਕੇ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਧਾਤੂਆਂ ਦੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਢਾਲ ਕੇ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਢਾਲਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਬੰਦ ਢਲਾਈ ਅਤੇ ਲੁਪਤ ਮੋਮ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ ਭਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਮੱਧ ਸ਼ਲਾਕਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੱਧ ਸ਼ਲਾਕਾ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿੱਚ ਭਾਲਾ ਕਾਫੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

ਸਿੰਧੂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰੰਗੀਨ ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕਲਾ ਵੀ ਵਿਕਸਿਤ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਪਦਾਰਥ ਨੂੰ ਫੇਯਾਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫੈਯਾਜ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਹਾਰ ਦੇ ਦਾਣੇ, ਤਬੀਤ, ਮੋਹਰੇ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਬਰਤਨ ਬਣਦੇ ਸਨ। ਹਾਰ ਦੇ ਦਾਣੇ ਅਤੇ ਮੋਹਰੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਵੀ ਬਣਦੇ ਸਨ। ਮੋਹਰੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਉਸੇ ਪੱਥਰ ਨਾਲ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਤਾਂਬੇ ਦੀ ਛੈਣੀ ਤੋਂ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦਾਗਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹਾਰ ਦੇ ਦਾਣੇ ਕਈ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨਾਲ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸੀਪ ਅਤੇ ਹਾਥੀ ਦੰਦ 'ਤੇ ਵੀ ਕੰਮ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਹਾਥੀ ਦੰਦ ਅਤੇ ਸੀਪ ਦੇ ਕੰਘੀ, ਬ੍ਰੈਸਲੇਟ ਆਦਿ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਦੂਸਰਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਧਾਤੂ ਪੱਥਰ ਹੀ ਸੀ। ਹੜੱਪਾ ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਬਾਅਦ ਪੱਥਰ ਦਾ ਹੀ ਮਹੱਤਵ ਸੀ। ਇਸ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਇਸ ਕਾਲ ਨੂੰ **ਚਾਲਕੋਲਿਥਿਕ ਯੁੱਗ** ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚਾਲਕੀਆ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਤਾਂਬਾ ਅਤੇ ਲਿਥਿਕ ਦਾ ਅਰਥ ਪੱਥਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੱਥਰ ਦੀ ਸਿੱਲੀਆਂ ਸੱਕਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਨੂੰ ਕੱਟ ਕੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਥਰ ਦੀਆਂ ਸਿੱਲੀਆਂ ਨਾਲ ਤੇਜ਼ ਔਜ਼ਾਰ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ ਔਜ਼ਾਰ ਹੜੱਪਾ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੇ ਸਥਾਨਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਥਰਾਂ ਨੂੰ ਅਲਵਾਸਟਰ ਦੇ ਬਰਤਨ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਲਿਆਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਚੂਨੇ ਪੱਥਰ ਦਾ ਵੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਨਾਲੀਆਂ ਦੇ ਢੱਕਣ ਤਾਂ ਚੂਨੇ ਪੱਥਰ ਨਾਲ ਹੀ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੇ ਬਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ 'ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਚਾਕ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਾਕ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਸਿੰਧੂ ਵਾਲੇ ਕਰਦੇ ਸਨ ਉਸ ਨੂੰ ਫੁੱਟਵਹੀਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਫੁੱਟਵੀਹਲ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਦੱਖਣੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਗ੍ਰਾਮੀਣ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੇ ਬਰਤਨ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਪਕਾਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ। ਹੜੱਪਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਰਤਨ ਦੀ ਇਕ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਨਖੇ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਹਿੱਸਾ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦਾ। ਬਰਤਨਾਂ 'ਤੇ ਰੰਗੀਨ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅੰਤਰ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਦੀ ਤਿਰਕੋਣਾਤਮਕ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਹੜੱਪਾ ਕਾਲ ਤੱਕ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਧਾਰਣ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਮਛਲੀ ਦੇ ਚਿਯੋਂਟੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ। ਜਾਨਵਰਾਂ, ਚਿੜੀਆਂ, ਮੱਛਲੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਆਕਰਸ਼ਕ ਚਿੱਤਰ ਕਾਫੀ ਦੁਰਲਭ ਹਨ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਰਤਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਦਾ ਆਕਾਰ ਗੋਲ, ਲੰਬਾ ਅਤੇ ਛਿਦਰ ਯੁਕਤ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਰਤਨਾਂ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਦੇ ਬਾਰੇ ਸੰਤੋਸ਼ਜਨਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਚੱਲ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਨਾਪ-ਤੋਲ ਸਧਾਰਣ- ਹੜੱਪਾ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਜਨ ਅਤੇ ਨਾਪ ਦੀ ਇਕ ਹੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਖੰਡਰਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਈ ਵਜ਼ਨਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਛੋਟੇ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਦੋ ਗੁਣਾ ਜਾਂ ਦੋ ਵੰਡ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ- 1, 2, 4, 8, 16, 32 ਆਦਿ। ਵੱਡੇ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਦਸ਼ਮਲਵ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ-320, 620 1600, 3200 ਆਦਿ। ਸਿੰਧੂ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਨਾਪ ਦੇ ਲਈ ਕਈ ਸਕੇਲ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਦਸ਼ਮਲਵ ਸਕੇਲ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਲੰਬਾਈ 13.2 ਇੰਚ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਜਾਂ ਇਕਾਈ 1.32 ਇੰਚ ਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਪ ਲਗਭਗ ਸਮਕਾਲੀਨ ਏਸ਼ੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਫੁੱਟ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸੀ। ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਮਾਪ ਪਿੱਤਲ ਦੀ ਛੜ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਇਕਾਈ 0.367 ਇੰਚ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ ਇਕ ਕਯੁਵਿਟ (52 + 0.5 ਸੈ. ਮੀ.) ਦੀ ਇਕਾਈ ਦਾ ਅੱਧਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਕਯੁਵਿਟ ਵੀ ਸਮਕਾਲੀਨ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿੱਚ ਸਧਾਰਣ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸਤੇਮਾਲ ਵਿੱਚ ਲਿਆਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ 2.7 ਇੰਚ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪੱਕੀ ਮਾਪ ਦੇ ਲਈ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੰਤਰ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਇਹ ਯੰਤਰ ਭਵਨ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਸਤੇਮਾਲ ਵਿੱਚ ਲਿਆਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨ ਤੋਲਣ ਦੇ ਲਈ ਵੱਟੇ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਕਾਫੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਲੇਟੀ ਪੱਥਰ ਦੇ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸਿੰਧੂ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਪਾਏ ਗਏ ਵੱਟਿਆਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਆਪਣਾ ਵਿਚਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਟਿਆਂ ਦੀ ਤੋਲ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਐਲਮ ਅਤੇ ਮੈਸੋਪੋਟਾਮੀਆ ਦੇ ਵੱਟਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਕੁਝ ਵੱਟੇ ਤਾ ਇੰਨੇ ਵੱਡੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੁੱਕਣ ਦੇ ਲਈ ਰੱਸੀ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਵੱਟੇ ਇੰਨੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਮਿਲੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਜੌਹਰੀ ਲੋਕ ਅੱਜ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਤੋਲਣ ਦੀ ਤੱਕੜੀ ਦੀ ਡੰਡੀ ਕਾਂਸੇ ਦੀ ਬਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਲੜਾ ਤਾਂਬੇ ਦਾ। ਤੱਕੜੀ ਵਿੱਚ ਮੋਟੀ ਲੱਕੜੀ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਰੀ ਸਮਾਨ ਤੋਲਣ ਦੇ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮ ਸੰਪਰਕ- ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਖੇਤੀ, ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਲਾ ਕੌਸ਼ਲ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋਣ

ਨੋਟ

ਦੇ ਕਾਰਨ ਮਾਲ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਣ ਲੱਗੇ ਸਨ। ਵਪਾਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਨਗਰਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਉਨਤਸ਼ੀਲ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਨਤੀ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਸਿੰਧੂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਕਰੂਪਤਾ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿਉਂਕਿ ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਉਨਤੀ ਹੋ ਸਕੇ ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਇਕ ਠੋਸ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਅਸਲੀ ਨਿਰਯਾਤ ਦੇ ਸਬੂਤ ਨੂੰ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਪਰ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ 'ਤੇ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਕਈ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੇ ਜ਼ਰੂਰਤ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਾਨ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜੋ ਨਿਰਯਾਤ ਹੁੰਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਨਗਰਾਂ ਵਿੱਚ ਚੌੜੀਆਂ-ਚੌੜੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨੋਂ ਅਤੇ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਪਾਰ ਕਾਫੀ ਉਨਤ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹ ਜਲ ਅਤੇ ਥਲ ਦੋਨਾਂ ਰਸਤਿਆਂ 'ਤੇ ਵਪਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜੋ ਕੱਚਾ ਮਾਲ ਸਿੰਧੂ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਸੀ ਉਸ ਨੇ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਵਪਾਰੀ ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਮੰਗਵਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਸੋਨਾ ਉਹ ਲੋਕ ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਆਧੁਨਿਕ ਕਰਨਾਟਕ ਪ੍ਰਾਂਤ ਤੋਂ ਮੰਗਵਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਅੱਜ ਵੀ ਕਰਨਾਟਕ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਕੋਲਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸੋਨੇ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਵਪਾਰੀ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਫਾਰਸ ਅਤੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਵੀ ਸੋਨਾ ਆਯਾਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਚਾਂਦੀ ਦਾ ਆਯਾਤ ਉਹ ਲੋਕ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਰਾਨ ਅਤੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਚਾਂਦੀ ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਵੀ ਮੰਗਵਾਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਖਣਿਜ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚਾਂਦੀ ਦੀ ਆਯਾਤ ਅਰਬ ਅਤੇ ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਭਵਨਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਸਿੰਧੂ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ **ਲਜਾਰਵਰਤ ਪੱਥਰ** ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪੱਥਰ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਪੂਰਬ ਉਤਰ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਬਦਕਸ਼ਾਂ ਨਾਮ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਆਯਾਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਬਹੁਤ ਕੀਮਤੀ ਪੱਥਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮੰਗਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪੱਛਮ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਗੋਮੇਦ, ਮੂੰਗਾ ਅਤੇ ਲਾਲ ਮੰਗਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਥਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬਾਜ਼ਾਰ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਥਿਤ ਸੀ। ਇੱਥੋਂ ਵੀ ਮੂੰਗਾ, ਲਾਲ ਅਤੇ ਗੋਮੇਦ ਖਰੀਦ ਕੇ ਮੰਗਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜੰਬੁਮਣੀ ਨਾਮ ਦਾ ਪੱਥਰ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਤੋਂ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਫਿਰੋਜਾ ਦਾ ਆਯਾਤ ਇਰਾਨ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿੱਚ ਹਰੇ ਰੰਗ ਦਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਕੀਮਤੀ ਪੱਥਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ **ਸੰਗਿਆਸ਼ਬ** ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪੱਥਰ ਵੀ ਸਿੰਧੂ ਵਪਾਰੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਤੋਂ ਆਯਾਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਿੰਧੂ ਖੇਤਰ ਦੇ ਪੂਰਬ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਕਈ ਸਥਾਨਾਂ ਤੋਂ ਸੇਲਖੜੀ ਮੰਗਵਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾ ਸਿੰਧ ਖੇਤਰ ਦੀ ਉਦਯੋਗਿਕ ਕਲਾ ਦੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਤੋਂ ਅਜਿਹਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੇ ਬਾਹਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਆਰਥਿਕ ਸੰਪਰਕ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਵਪਾਰ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਇਕ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਵਿੱਚ ਵਸੇ ਗ੍ਰਾਮੀਣ ਸਮੁਦਾਇਆਂ ਤੋਂ ਹੋਰ ਜੰਗਲੀ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨਾਲ। ਇਹ ਵਪਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਕੱਚੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਹੋਵੇਗਾ। ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਦੇ ਲਈ ਵਪਾਰ ਦਾ ਅੰਦਰੂਨੀ ਜਾਲ ਵੀ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ 'ਤੇ ਵਿਛਾਇਆ ਸੀ। ਉਪਰੋਕਤ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਅਸੀਂ ਇਹ ਵੀ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਲਈ ਕੁਝ ਤਾਂਬਾ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਖੇਤਰੀ ਨਾਮ ਦੇ ਸਥਾਨ ਦੀਆਂ ਖਾਨਾ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਮੰਗਦੇ ਸਨ। ਟੀਨ ਦਾ ਆਯਾਤ ਤਾਂ ਬਾਹਰ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਪਰੋਕਤ ਸਮਾਨਾਂ ਦਾ ਆਯਾਤ ਜਲ ਅਤੇ ਥਲ ਦੋਨਾਂ ਹਿੱਸਿਆਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਿੰਧੂ ਕਾਲ ਦੀ ਇਕ ਮੁਦਰਾ 'ਤੇ ਜਹਾਜ਼ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਸਮਾਨ ਜਹਾਜ਼ 'ਤੇ ਲੱਦ ਕੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਇੱਥੇ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਸੀ। ਇੱਥੋਂ ਸਥਲ ਰਸਤੇ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਉਥੋਂ ਮਾਲ ਬੈਲ ਗੱਡੀਆਂ 'ਤੇ ਲੱਦ ਕੇ ਮੰਗਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ ਇਕ ਅੰਤਰਦੇਸ਼ੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਸਥਾਨ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਵਪਾਰ ਉਰ, ਕਿਸ਼ਮਿਸ਼ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਲ ਚੱਲਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਵਪਾਰੀ ਬਾਰਾਸਿੰਘਾ ਅਤੇ ਲੱਕੜੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੋਂ ਮੰਗਵਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਅਤੇ ਵਿਲਾਸ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਮੰਗਵਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਖਾਣ ਦੇ ਲਈ ਅਰਬ ਸਾਗਰ ਦੇ ਤੱਟ ਤੋਂ ਮਛਲੀ ਵੀ ਮੰਗਵਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਨਿਰਯਾਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇੱਥੋਂ ਸੂਤੀ ਕੱਪੜਾ ਅਤੇ ਬਰਤਨ ਸੁਬਰ, ਮਿਸਰ ਅਤੇ ਬੇਬੀਲੋਨ ਭੇਜੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਬਣੀ ਸਮੱਗਰੀ ਦਜਲਾ-ਫਰਾਤ ਅਤੇ ਮੈਸੋਪੋਟਾਮੀਆ ਦੇ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਖਰੀਦ ਵਿਕਰੀ ਵਿੱਚ ਵੀਨਿਯਮ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਸੀ, ਇਸ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਪਾਈ ਹੈ। ਮੂਲ ਨਾਪਣ ਦੇ ਲਈ ਕਿਹੜੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਪਣਾਈ ਗਈ ਸੀ, ਇਸ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਪਾਏ ਗਏ ਕਈ ਗੋਦਾਮਾਂ ਤੋਂ ਸੰਗਠਿਤ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾਸ਼ਾਲੀ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਮੋਹਰ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਹੁੰਡੀ ਅਤੇ ਸਾਖ ਪ੍ਰਥਾ ਵੀ ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ। ਨਿਰਯਾਤ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਕੀਕ ਦੇ ਹਾਰ ਦੇ ਦਾਣੇ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤੀ ਗੁਰਦੇ ਦੇ ਆਕਾਰ ਦੇ ਦਾਣੇ, ਸੀਪ ਆਦਿ ਮੈਸੋਪੋਟਾਮੀਆ ਨੂੰ ਨਿਰਯਾਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਵੈਸੇ ਤਾ ਕੱਢਣ ਦੇ ਲਈ ਹਾਥੀ ਦੰਦ ਦੀ ਕੰਘੀ, ਮੋਤੀ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੋਂ ਮੰਗਾਈ ਗਈ ਬਹੁਤ ਕੀਮਤੀ ਲੱਕੜੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਯਾਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਪਰੋਕਤ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ **ਸਰ ਜਾਨ ਮਾਰਸ਼ਲ** ਦਾ ਕਥਨ ਸੱਚ ਹੀ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੇ ਸਧਾਰਣ ਨਾਗਰਿਕ ਵੀ ਉਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁੱਖ-ਸੁਵਿਧਾ ਅਤੇ ਵਿਲਾਸ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀਆਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸੱਭਿਆ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।"

ਕਲਾ ਕੌਸ਼ਲ ਨੋਟ

ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੇ ਖੰਡਰਾਂ ਤੋਂ ਕਲਾ ਦੇ ਕਈ ਸਬੂਤ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਲੱਬਧੀਆਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਅਲੱਗ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਸੋਚਣ ਦੇ ਢੰਗ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਨ੍ਰਿਤ ਕਲਾ- ਸਿੰਧੂ ਵਾਸੀ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਨ੍ਰਿਤ ਕਲਾ ਦੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸਨ, ਉਸ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਾਨੂੰ ਨ੍ਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਇਕ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਧਾਤੂ ਦੀ ਬਣੀ ਇਹ ਮੂਰਤੀ ਨ੍ਰਿਤ ਕਲਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਨਤੀ 'ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਵਾਲਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਵਾਰਿਆ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਵਾਧਯੰਤਰ ਦੇ ਵੀ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸਨ। ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਪੱਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂੰਛ ਨਾਲ ਸੀਟੀ ਜਾਂ ਬੰਸਰੀ ਬਜਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਤਬਲੇ ਅਤੇ ਢੋਲ ਦੇ ਵੀ ਚਿੱਤਰ ਮਿਲੇ ਹਨ।

ਬਰਤਨ ਨਿਰਮਾਣ ਕਲਾ- ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਿੰਧੂ ਵਾਸੀ ਬਰਤਨਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਘਰੇਲੂ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸੁੰਦਰ-ਸੁੰਦਰ ਬਰਤਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਘੁਮਿਆਰਾਂ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਚਾਕ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਚਾਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਜੋ ਬਰਤਨ ਬਣਦੇ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੰਗਣ ਦੀ ਕਲਾ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਟਿਕਾਊ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਚਮਕਾਇਆ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬਰਤਨਾਂ ਦੇ ਰੰਗਣ ਦੇ ਲਈ ਕਾਲੇ, ਨੀਲੇ ਅਤੇ ਪੀਲੇ ਰੰਗ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਬਰਤਨ ਚਮਕਾਉਣ ਦੀ ਕਲਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਿਸਰ ਸੁਮੇਰ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਲਈ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਗੱਲ ਸੀ। ਬਰਤਨ ਰੰਗਣ ਅਤੇ ਚਮਕਾਉਣ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਲੋਕ ਉਸ 'ਤੇ ਨੱਕਾਸ਼ੀ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਤਰ੍ਹਾਂ-ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਟੁੱਟੇ ਬਰਤਨ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਬਰਤਨ ਮਿਲੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਰਤਨਾਂ 'ਤੇ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਹੋਣ।

ਚਿੱਤਰ ਕਲਾ- ਸਿੰਧੂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਮੱਗਰੀਆ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੇ ਦੇ ਲੋਕ ਚਿੱਤਰ ਕਲਾ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾਣੂ ਸਨ। ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਮੋਹਰੇ ਮਿਲੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਕਰਸ਼ਕ ਚਿੱਤਰ ਬਣੇ ਹਨ। ਮੱਝਾਂ ਅਤੇ ਸਾਂਡਾਂ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਤਾਂ ਕਲਾ ਦੇ ਜਿਊਂਦੀ-ਜਾਗਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਚਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਨੇ ਬੜੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਨਾਲ ਚਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਭਾਵਨਾਵਾ ਦੀ ਕੋਮਲਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਦਿਖਾਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਮੋਹਰਾਂ 'ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਆਰਥਿਕ ਕਾਰੋਬਾਰਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹਨ। ਮੋਹਰਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਚਿੱਤਰ ਤਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਵੀ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਤਬੀਤਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਕਈ ਚਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਸਬੂਤ ਮਿਲੇ ਹਨ।

ਮੁਹਰ ਨਿਰਮਾਣ ਕਲਾ- ਸਿੰਧੂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੱਗਭਗ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਥਾਨਾਂ ਤੋਂ ਪੰਜ ਸੌ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੋਹਰਾਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੋਹਰਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਕਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਤੋਂ ਹੈ। ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਇੱਥੋਂ ਦੀਆਂ ਮੋਹਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਸ਼ੂ ਕੂਬੜ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਰਤੀ ਜੇਬੂ ਜਾਂ ਕਕੁਦਮਾਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਨ। ਦੂਸਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਪਿੱਠ ਸਪਾਟ ਹੈ। ਇਹ ਪਸ਼ੂ ਉਸਸ ਵੀ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਗਾਇਬ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਮੋਹਰਾਂ 'ਤੇ ਮੱਝਾਂ ਦੇ ਵੀ ਚਿੱਤਰ ਅਤੇ ਇਕ ਮੋਹਰ 'ਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨਾਲ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਮੋਹਰਾਂ 'ਤੇ ਦੇਵੀ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਚੱਪੂ ਅਤੇ ਮਲਾਹ ਸਹਿਤ ਜਹਾਰ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਵੀ ਮੋਹਰਾਂ 'ਤੇ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਦੋ ਅਜਿਹੀਆਂ ਮੋਹਰਾਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਘ ਦਾ ਗਲਾ ਘੁੱਟਦੇ ਹੋਏ ਇਕ ਵੀਰ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ। ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਗਲਾ ਦਬਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਸੁਮੇਰ ਦੇ ਗਿਲਗਮੇਸ਼ ਨਾਲ ਇਹ ਬਾਘ ਵਾਲਾ ਚਿੱਤਰ ਨਕਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਰਾਕ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਗਏ ਦਰੱਖਤ ਮਨੁੱਖ ਏਨਕਿਡੂ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਵੀ ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੀ ਇਕ ਮੋਹਰ 'ਤੇ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਇਰਾਕ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ ਮੋਹਰਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਵੀ ਅਹਿਸਾਸ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਕੁਝ ਛਾਪ ਲਗਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮੋਹਰਾਂ ਵੀ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ। ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਮਾਲ ਦੀਆਂ ਪੇਟੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਮੋਹਰਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਕਲਸ਼ ਵੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਚੀਨ ਅਤੇ ਇਰਾਕ ਵਿੱਚ ਤਾ ਕਾਗਜ 'ਤੇ ਦਸਤਖਤ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਮੋਹਰਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਮੋਹਰਾਂ ਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਦੀ ਗੱਲ ਅਸੀਂ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੇ ਹਾਂ। ਸਿੰਧੂ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਮਿਲੀਆਂ ਮੋਹਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰੱਸੀਆਂ ਜਾਂ ਗੰਠਾਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੋਹਰ ਪੇਟੀਆਂ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਲਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ।

ਲਿਖਣ ਕਲਾ- ਸਿੰਧੂ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਈ ਮੋਹਰਾਂ 'ਤੇ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਲਿਪੀ ਸੀ। ਉਂਝ ਤਾਂ ਇਸ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਯਤਨ ਅੱਜ ਵੀ ਜਾਰੀ ਹੈ ਪਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਹਾਲੇ ਤੱਕ ਸਫਲਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕੀ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਇੰਡੋਯੂਰੋਪੀਅਨ ਸਮੂਹ ਦੀ ਲੱਗਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਮੇਰੀਅਨ, ਹੁਰੀਅਨ ਜਾਂ ਹਿਲਾਮਾਇਟ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕ ਮੁੰਡਾ

ਨੋਟ

ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਲਿਪੀ ਦਾ ਸਬੰਧ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਭਾਰਤ ਦੀ ਦ੍ਰਾਵਿੜ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਹੈ। ਉਰਦੂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੜੱਪਾ ਲਿਪੀ ਵੀ ਸੱਜੇ ਤੋਂ ਖੱਬੇ ਦੇ ਵੱਲ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਸਾਨੂੰ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਅਭਿਲੇਖਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਦੇ ਲੱਗਭਗ ਚਾਰ ਸੌ ਚਿੰਨ੍ਹ ਅੱਖਰ ਸਨ ਪਰ ਇਹ ਹਾਲੇ ਤੱਕ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਚੱਲ ਸਕਿਆ ਕਿ ਇਹ ਇੰਡੋਗ੍ਰਾਫਿਕ ਸੀ ਜਾਂ ਲੋਗੋਗ੍ਰਾਫਿਕ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਤੀਸਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਿਪੀ ਸੀ। ਸਕੇਨਡੀਨੇਵੀਆ ਦੇ ਏ. ਪਰਪੋਲਾ ਨਾਮ ਦੇ ਇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਤਮਿਲ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕਈ ਅਭਿਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਸਕੀ।

ਕਤਾਈ ਅਤੇ ਰੰਗਾਈ- ਸਿੰਧੂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਨਾਲ ਟੇਕੁਯੂ ਅਤੇ ਟੇਕੂਆ ਦੀਆਂ ਮੇਖਲਾਵਾਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੇ ਦੇ ਲੋਕ ਕਤਾਈ ਅਤੇ ਬੁਣਾਈ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਸਿੰਧੂ ਵਾਸੀ ਰੰਗਾਈ ਦੀ ਕਲਾ ਤੋਂ ਵੀ ਜਾਣੂ ਸਨ। ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਰੰਗੀਨ ਬਰਤਨ ਅਤੇ ਰੰਗੀਨ ਕੱਪੜਿਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੱਪੜਿਆਂ ਨੂੰ ਰੰਗ ਸਾਜਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕਠੌਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰੰਗਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਭਵਨ ਨਿਰਮਾਣ- ਉਪਰ ਦੱਸੇ ਗਏ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸਾਫ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਧੂ ਨਿਵਾਸੀ ਗ੍ਰਹਿ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਨਿਪੁੰਨ ਸਨ। ਭਵਨਾਂ ਦੀ ਬਨਾਵਟ ਦੇ ਕਲਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਘਰ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਸਾਫ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਭਵਨ ਨਿਰਮਾਣ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੀ, ਇਸ ਦੀ ਮੁੱਖ ਉਦਾਹਰਣ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਹਾਲ, ਇਸ਼ਨਾਨ ਘਰ ਆਦਿ ਹਨ।

ਮੂਰਤੀ ਕਲਾ- ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਮੂਰਤੀ ਕਲਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਸੋਚਣ ਵਿਚਾਰਣ ਦਾ ਢੰਗ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੱਥਰ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਇੱਥੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਪਾਈਆਂ ਗਈਆ ਹਨ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਮਹੱਤਵ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਝਲਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਆਦਮੀ, ਜਾਨਵਰਾ ਅਤੇ ਨ੍ਰਿਤ ਦੀਆਂ ਮੁਦਰਾਂ ਚਿੱਤਰਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਮੂਰਤੀਆਂ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਕੁਝ ਮੂਰਤੀਆਂ ਪਿੱਤਲ ਨੂੰ ਢਾਲ ਕੇ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨੱਚਦੀ ਹੋਈ ਲੜਕੀ, ਰੱਥ ਅਤੇ ਬੈਲ ਗੱਡੀਆਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਜਾਨਵਰ ਵੀ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਕਲਾ ਪਕਾਈ ਗਈ ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਹਿਣੇ ਪਹਿਨੇ ਹੋਏ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹਨ ਕਿ ਮੂਰਤੀਆਂ ਮਹਾਨ ਦੇਵੀ ਅਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜੋ ਇਸਤਰੀਆਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਦਿਖਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਉਹ ਖਿਡੌਣਿਆਂ ਵਰਗੀਆਂ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਪਕਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਟੇਰਾਕੋਟਾ ਦੇ ਕਈ ਜਾਨਵਰ, ਗੱਡੀਆਂ ਅਤੇ ਖਿਡੌਣੇ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਇਕ ਬੰਦਰ ਨੂੰ ਧਾਗੇ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੋਇਆ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਬੈਲ ਨੂੰ ਸਿਰ ਹਿਲਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਆਮੋਦ-ਪ੍ਰਮੋਦ- ਜੂਆ ਖੇਡਣ ਵਿੱਚ ਹੜੱਪਾ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਜ਼ਰੂਰ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਇਸ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਖੰਡਰਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪਾਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਸ਼ਤਰੰਜ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਖੇਡ ਦਾ ਵੀ ਸਬੂਤ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਨ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹ ਲੋਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੁਚੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਗੱਲ ਨੱਚਦੀ ਹੋਈ ਲੜਕੀ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਮਿਲਣ ਨਾਲ ਸਾਬਿਤ ਹੋਈ ਹੈ।

ਕਬਰਾਂ- ਸਿੰਧੂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਬਰਾਂ ਵੀ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੜੱਪਾ ਵਾਸੀ ਮਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਇਕ ਹੋਰ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮੁਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਚਿੱਤ ਕੇ ਦੱਬਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੁਰਦੇ ਦਾ ਸਿਰ ਉਤਰ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਲੋਥਲ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਕਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦੋ-ਦੋ ਹੱਡੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਤੀ-ਪ੍ਰਥਾ ਇਸੇ ਸੱਭਿਅਤਾ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਸੀ।

3.3 ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਖਾਤਮਾ (Decline of Indus Valley Civilization)

ਲੱਗਭਗ 2300 ਈ. ਪੂ. ਵਿੱਚ ਜਨਮੀ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਕਰੀਬ 1750 ਈ. ਪੂ. ਤੱਕ ਜਿਊਂਦੀ ਰਹੀ। ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਆਉਂਦੇ-ਆਉਂਦੇ ਤਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਨਗਰ ਹੜੱਪਾ ਅਤੇ ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ ਦਾ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਹੋਰ ਕੇਂਦਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦੇ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਗੁਆ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਅੰਤ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਾਲ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਸਕਿਆ ਹੈ।

ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਹਮਲੇ ਕਰਕੇ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਦੱਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ- (ਕ) ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ ਦੇ ਉਪਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪਾਏ ਗਏ ਲੱਗਭਗ 48

ਨੋਟ

ਨਰਕੰਕਾਲਾਂ ਦਾ ਅਨਵੇਸ਼ਦ ਅਤੇ (ਬ) ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਵਣਿਜ ਵੈਦਿਕ ਦੇਵਤਾ ਇੰਦਰ ਦਾ ਉਲੇਖ ਜਿਸ ਨੇ ਕਈ ਦੁਰਗਾ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਗਏ ਪਿੰਜਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਤਲਵਾਰ ਵਰਗੇ ਕਿਸੇ ਤੇਜ਼ ਹਥਿਆਰ ਨਾਲ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਪਿੰਜਰ ਗਹਿਣਿਆਂ ਨਾਲ ਅਲੰਕ੍ਰਿਤ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਥੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹਮਲੇ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਚਾਨਕ ਦੌੜਨਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਜਲਦਬਾਜ਼ੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਗਹਿਣੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਉਤਾਰ ਸਕੇ ਹੋਣਗੇ ਪਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਰੋਤ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਸਾਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਹਮਲਾਵਰ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਆਰਿਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਵਣਿਜ ਇੰਦਰ ਨੇ ਹੀ ਕਈ ਦੁਰਗਾ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕੀਤਾ। ਹਰੀ ਯੂਪੀਯ ਨਾਮ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਚਰਚਾ ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਹੜੱਪਾ ਮੰਨ ਲਿਆ ਹੈ। ਸਿੰਧੂ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਇਸੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੜੱਪਾ ਨੂੰ ਆਰਿਆ ਨੇ ਨਸ਼ਟ ਕੀਤਾ। ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਪਤਨ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਵੇਚਨਾ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਕਸੌਟੀ 'ਤੇ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਉਤਰਦੀ। ਹੜੱਪਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਆਖਰੀ ਚਰਣ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਨਵੇਂ ਲੋਕ ਇੱਥੇ ਆਏ ਜ਼ਰੂਰ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਨਵੀਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਰਤਨ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰ ਮਿਲੇ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਇੱਥੇ ਆਏ, ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ। ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਤੋਂ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਬਾਹਰੀ ਲੋਕ ਇੰਨੀ ਵੱਡੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਇੱਥੇ ਆਏ ਕਿ ਸੰਪੂਰਨ ਸੱਭਿਅਤਾ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਣ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਮੱਧ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕਈ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਸਾਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਹਮਲਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਹੀ ਸ਼ਹਿਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦੇ ਲਈ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਜੋ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਮੁੱਖ ਰਿਹਾ। ਉਂਝ ਸ਼ਹਿਰ ਜੋ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਵਪਾਰ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਰਹੇ ਹੋਣ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਪਾਰਕ ਸਮੱਗਰੀ ਕਾਫੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਆਵਾਜਾਈ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇੱਥੇ ਵਪਾਰਕ ਵਸਤੂਆਂ ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਮੰਗਵਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹੋਣ ਤਾਂ ਵੈਸੇ ਸ਼ਹਿਰ 'ਤੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਸਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਪਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਅਧਾਰ ਧਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਚਾਲੂਕਿਆ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਕਲਿਆਣੀ 'ਤੇ ਜਦੋਂ ਹਮਲਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦੇ ਲਈ ਆਪਣਾ ਪਹਿਲਾ ਸਥਾਨ ਗੁਆ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਥਿਤ ਗੋਆ 'ਤੇ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰ ਹਮਲਾ ਹੋਇਆ ਪਰ ਵਪਾਰਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਇੰਨਾ ਮਹੱਤਵ ਸੀ ਕਿ ਇਸ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਵੱਲੋਂ ਅੱਗ ਲਗਾ ਦੇਣ 'ਤੇ ਵੀ ਇਹ ਨਾ ਤਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦੇ ਲਈ ਬਰਬਾਦ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਨਾ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਾਨੋ-ਸ਼ੌਕਤ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕਮੀ ਆਈ। ਸਿੰਧੂ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਆਰਿਆ ਦੇ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ 'ਤੇ ਯੁੱਧ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ ਦੇ ਉਪਰੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਪਿੰਜਰ ਕਿਸੇ ਇਕ ਹੀ ਕਾਲ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ 'ਤੇ ਹੋਇਆ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਜੇਕਰ ਹਮਲਾ ਹੋਇਆ ਤਾ ਇਹ ਹਮਲਾਵਰ ਕੌਣ ਸਨ? ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ **ਆਰ. ਐਸ. ਸ਼ਰਮਾ** (ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ, ਪੰ. 41) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੰਧੂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸ਼ਰਮਾ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਸਹੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਬਾਹਰੀ ਹਮਲਾ ਇਸ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਪਤਨ ਦਾ ਸਿਰਫ ਇਕ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਮਲਾਵਰ ਤਾਂ ਆਰਿਆ ਹੀ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਜੋ ਇਸ ਸਮੇਂ ਪੱਛਮ ਤੋਂ ਇਰਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਭਾਰਤ ਆ ਕੇ ਇੱਥੇ ਦੇ ਸਿੰਧੂ ਦੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਸਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਗਮਨ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿੰਧੂ ਦੇ ਮੂਲ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਤੱਥ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਆਰਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਸਿੰਧੂ ਪ੍ਰਦੇਸਬ ਦੇ ਨਵੇਂ ਆਰਿਆ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਲਗਾਤਾਰ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ।

ਇਸ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਪਤਨ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਦੂਸਰਾ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ 'ਤੇ ਅੱਗ ਲਗਾਉਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਇਸ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਿੰਧੂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮਕਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਕੜੀ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ 'ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਲੱਕੜੀ ਤਾਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਅੱਗ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ ਉਥੇ ਅੱਗ ਲੱਗੀ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਦੇਖਦੇ-ਦੇਖਦੇ ਇਸ ਨੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਗਨੀਕਾਂਡ ਦਾ ਰੂਪ ਲੈ ਲਿਆ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਜਲ੍ਹ ਕੇ ਸੁਆਹ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਪਰੋਕਤ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਈਸਾ ਪੂਰਵ 1700 ਈ. ਵਿੱਚ ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਨਾਲ, ਘੁੰਡਈ, ਰਾਣਾ, ਡਾਵਰਕੋਟ ਆਦਿ ਸਥਾਨਾਂ ਨਾਲ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ 'ਤੇ ਸੁਆਹ ਪਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਅੱਗ ਲੱਗਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸਾਬਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵੈਸੇ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸਬੂਤ ਸਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ।

ਟਾਸਕ ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਪਤਨ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰੋ।

ਨੋਟ

ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ 'ਤੇ ਮਹਾਮਾਰੀ ਜਿਵੇਂ ਪਲੇਗ, ਮਲੇਰੀਆ ਆਦਿ ਫੈਲਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ, ਇਸ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਪਤਨ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਮਹਾਮਾਰੀ ਦੇ ਚੱਲਦੇ ਉਨਤੀ ਦਾ ਰਸਤਾ ਅਵਰੁਦ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇਸ ਦਾ ਪਤਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਪਰ ਅਫਸੋਸ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਮਹਾਮਾਰੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਬਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੈਲੀ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਫਲ ਸਮਝ ਕੇ ਖਾਂਦੇ ਗਏ ਅਤੇ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਮੌਤ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਏ ਪਰ ਇਹ ਤੱਥ ਵੀ ਬਿਨਾਂ ਅਧਾਰ ਦਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟੁਕੜੇ-ਟੁਕੜੇ ਜੋੜ ਕੇ ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਪਤਨ ਦਾ ਇਕ ਸਾਫ ਚਿੱਤਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਜੋ ਯਤਨ ਹੈ, ਉਹ ਸਫਲ ਹੁੰਦਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬੜੀ ਹੈਰਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਕਿ ਇਸੇ ਸਿੰਧੂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਗੁਆਂਢੀ ਦੇਸ਼ ਮਿਸਰ ਵਿੱਚ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਰਾਜਾ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਵੈਸੇ ਕੁਝ ਹਮਲਾਵਰ ਮਿਸਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਆਰਿਆ ਹੀ ਸਨ। ਇਰਾਕ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹਮਲਾ ਹੋਇਆ। ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਥੇ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵੀ ਹੋਇਆ ਪਰ ਨਗਰ ਬਰਬਾਦ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਇਹੀ ਹੋਇਆ ਕਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਣ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਠਾ ਇਕ ਨਗਰ ਤੋਂ ਦੂਸਰੇ ਨਗਰ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਰਹੀ। ਇੱਥੇ ਇਕ ਗੱਲ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਰਾਜਾ ਵੱਲੋਂ ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਸਿੰਚਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਠੀਕ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਉਪਜਾਊ ਭੂਮੀ ਫਿਰ ਤੋਂ ਰੇਗਿਸਤਾਨ ਬਣ ਗਈ। ਰੇਗਿਸਤਾਨ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਥੇ ਪੈਦਾਵਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਪੈਦਾਵਾਰ ਰੁਕਣ ਨਾਲ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਵਾ ਸਮਾਨ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਕੱਚਾ ਮਾਲ ਜਾਂ ਖਾਣ ਦੇ ਲਈ ਅੰਨ ਮਿਲੇਗਾ ਨਹੀਂ। ਫਲਸਰੂਪ ਉਸ ਭੂਮੀ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਉਹ ਸਥਾਨ ਨਾ ਚਾਹੁਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਛੱਡ ਦੇਣਗੇ।

ਕੀ ਇਹ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਿੰਧੂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ? ਕੀ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਵਾਧੇ ਦੇ ਕਾਰਨ ਖੇਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਹਾਸ ਹੋਇਆ? ਉਪਰੋਕਤ ਗੱਲ 'ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਉਂਦੇ ਹੋਏ **ਡੀ. ਡੀ ਕੋਸਾਮਬੀ** (ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਸੱਭਿਅਤਾ, ਪੰ. 97-98) ਦਾ ਪਤਨ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਨਹਿਰਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਦਾ ਪਤਾਂ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਇਹ ਨਗਰ ਵਸੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਦੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਰਸਤਾ ਬਦਲ ਲਿਆ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਨਦੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਰਸਤੇ ਬਦਲਣ ਦੀ ਗੱਲ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਵਸੇ ਹੋਏ ਵਪਾਰਕ ਸ਼ਹਿਰ ਉਜੜ ਗਏ। ਖਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਵੀ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਫਿਰ ਜੇਕਰ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ 'ਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਇਸ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਹਮਲਾਵਰ ਕਿਸਾਨ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਫਲਸਰੂਪ ਬੇਰਹਿਮ ਹੋ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੰਨ੍ਹ ਨੂੰ ਵੀ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਬੰਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਹੜ੍ਹ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਜਾਊ ਜ਼ਮੀਨ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਅੰਤ ਦਾ ਸੂਚਕ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਨਗਰਾਂ ਦਾ ਵੀ ਅੰਤ ਹੋਇਆ। ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਗਤੀਹੀਣਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਪਾਈ ਜਾਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਦੋਂ ਸ਼ਹਿਰੀ ਲੋਕ ਘੱਟ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮੁੰਦਰ ਤਲ ਵਿੱਚ ਭੂਗੌਲਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸਮੁੰਦਰ ਦਾ ਜਲ ਪੱਧਰ ਕਾਫੀ ਉਚਾ ਉਠ ਗਿਆ। ਜਲ ਪੱਧਰ ਉਚਾ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਿੰਧੂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਗਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਇੰਨਾ ਚਲਾ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰਾ ਖੇਤਰ ਡੁੱਬ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ।

ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, 1700 ਈ. ਪੂ. ਦੇ ਲਗਭਗ ਸਿੰਧੂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ, ਜਿਵੇਂ, ਮਿਸਰ, ਮੈਸੋਪੇਟਾਮੀਆਂ ਆਦਿ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਕਾਫੀ ਖਰਾਬ ਹੋ ਗਾਈ। ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਖਰਾਬ ਹੋਣ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਸਥਿਰਤਾ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਠਹਿਰਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਿੰਧੂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਗਰਾਂ ਦਾ ਵਪਾਰਕ ਸਬੰਧ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਰੁਕ ਗਿਆ ਜਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਘੱਟ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਨਗਰ ਦੇ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਚੀਜ਼ ਵਪਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸੇ ਨਾਲ ਧਨ ਦੀ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵਪਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਖਤਰਾ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵੇਗਾ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਨਗਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। **ਆਰ. ਐਸ. ਸ਼ਰਮਾ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਜਨਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਨੇ ਹੀ ਇੱਥੇ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਅਧਾਰ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਉਪਰੋਕਤ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ 'ਤੇ ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਪਤਨ ਦੇ ਲਈ ਕਿਸੇ ਇਕ ਕਾਰਨ ਨੂੰ ਹੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਨੇ ਇਸ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕੀਤਾ, ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੱਚ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

3.4 ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੀ ਦੇਣ (Contribution of Indus Valley Civilization)

ਇਸ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਵੱਲ ਤੇਜ਼ ਗਤੀ ਨਾਲ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ

ਨੋਟ

ਵਿਕਾਸ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਾਨਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੋਇਆ। ਮੈਸੋਪੋਟਾਮੀਆ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਪਰਕ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਮੈਸੋਪੋਟਾਮੀਆ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤਾਂ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਪਿਆ ਹੀ ਪਰ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸਵਦੇਸ਼ੀ ਹੀ ਸੀ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਾ ਹੈ। ਘਰੇਲੂ ਇਸ਼ਨਾਨ ਘਰਾਂ ਅਤੇ ਨਾਲੀਆਂ 'ਤੇ ਇਸ ਸੱਭਿਅਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਹੋਰ ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਇਸ਼ਨਾਨ ਘਰਾਂ (ਹਮਾਮ) ਦਾ ਉਤਰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ 'ਤੇ ਕਾਫੀ ਅਸਰ ਪਿਆ। ਇਸ ਸੱਭਿਅਤਾ ਵਿੱਚ ਜਿਹੋ ਜਿਹੀ ਬੈਲ ਗੱਡੀ ਅਤੇ ਕਿਸ਼ਤੀ ਪਾਈ ਗਈ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਵੀ ਕੋਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰੱਥ ਅਤੇ ਚੂੜੀਆਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਵੀ ਇਸੇ ਸੱਭਿਅਤਾ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਹੜੱਪਾ ਵਾਸੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਗੁਣ, ਜਿਵੇਂ-1, 2, 4, 8, 16 ਆਦਿ ਅੱਜ ਵੀ ਹਿਸਾਬ ਵਿੱਚ ਵਧਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਪਾਈ ਗਈ ਦਸ਼ਮਲਵ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸਾਨੂੰ ਅੱਜ ਵੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਵੀ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਮਣ, ਸੇਰ, ਅੱਧਾ ਸੇਰ, ਪਾਈਆ ਅਤੇ ਛਟਾਂਕ ਤੋਲਣ ਦੇ ਲਈ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਿੰਧੂ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ।

ਧਾਰਮਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅੱਜ ਵੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸ਼ਿਵ-ਪਾਰਵਤੀ, ਚੰਡੀ, ਕਾਲੀ, ਸਰਸਵਤੀ, ਲਕਸ਼ਮੀ ਆਦਿ ਦੀ ਪੂਜਾ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪਵਿੱਤਰ ਅਤੇ ਲੰਬੀ ਉਮਰ ਅਤੇ ਸਿਹਤਮੰਦ ਰਹਿਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਦਰੱਖਤਾਂ, ਜਿਵੇਂ-ਪਿੱਪਲ, ਤੁਲਸੀ ਆਦਿ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਸੱਪਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੀ ਹੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਜਾਦੂ ਟੂਣਾ, ਤੰਤਰ-ਮੰਤਰ ਅਤੇ ਤਬੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਪਹਿਨਣ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਵੀ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਇਹ ਉਦੇਸ਼ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਦੀ ਬੁਰੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਲੱਗੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕੋਪ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਾ ਹੋਣ। ਗਹਿਣਿਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਸੰਪਨ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕੋਪਾਂ ਅਤੇ ਕਈ ਖਤਰਿਆਂ, ਜਾਦੂ ਟੂਣਿਆਂ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਹੀ ਅੱਜ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗਹਿਣੇ ਪਹਿਨਣ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਕਾਲ 'ਚ ਹੀ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਿੰਧੂ ਵਾਸੀ ਭੂਤ-ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਰੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਰੱਖਿਆਤਮਕ ਤਬੀਤ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ ਜੋ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕਈ ਗਹਿਣਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਗਏ। ਹੜੱਪਾ ਕਾਲ ਦੇ ਤਬੀਤ ਨਾਲ ਤਾਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਹੱਜ ਵੀ ਅਸੀਂ ਜਾਣੂ ਹਾਂ ਹੀ। ਸਿੰਧੂ ਕਾਲ ਤੋਂ ਆ ਰਹੀ ਇਸ ਤੰਤਰ-ਮੰਤਰ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਾਨੂੰ ਅਰਥਵੇਦ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੰਤਰ-ਮੰਤਰ ਦੇ ਨਾਲ ਕਈ ਰੋਕਾਂ ਦਾ ਭੂਤ ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਤਬੀਤ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਦਾ ਵੀ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਿੰਧੂ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਕਾਲੀ, ਚੰਡੀ ਆਦਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮਾਤਾ-ਦੇਵੀਆਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਪੁਰਾਣੀ ਅਤੇ ਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਸਾਹਿਤਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਧੂ ਕਾਲ ਜਾਂ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਦੋਨਾਂ ਵਿੱਚ ਤਬੀਤ ਜਾਂ ਗਹਿਣੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪਹਿਨਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਪਹਿਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਾਰਨ ਦੱਸਿਆ ਤਾਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ ਪਰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਔਸਤ ਔਰਤਾ ਦੇ ਸਰੀਰਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘੁਲਣ ਮਿਲਣ ਦੀ ਕਾਫੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਾਫੀ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਛਡਯੰਤਰਾਂ ਤੋਂ ਡਰੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵੀ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਕੋਮਲ ਅਤੇ ਸੁਕੁਮਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਬੱਚੇ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਸਿੰਧੂ ਕਾਲ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਜ ਵੀ ਕੇਵਲ ਬੁਰੀ ਆਤਮਾ ਜਾਂ ਭੂਤ ਪ੍ਰੇਤਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਖਤਰਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੇ ਨਹੀ ਸਿੰਧੂ ਵਾਸੀ ਇਸਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਤਬੀਤ ਪਹਿਨਾਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਗਹਿਣਿਆਂ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਸਜਾਏ ਸਨ ਅਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਸਜਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਚੂਹਾ, ਹਾਥੀ, ਬੈਲ, ਮੱਝ, ਮੋਰ, ਗਾਰੂੜ, ਸਿੰਘ, ਆਦਿ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਸ਼ੂ ਪੰਛੀਆਂ ਸਿੰਧੂ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪੂਜੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਕਈ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਵਾਹਨ ਮੰਨੇ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਪੂਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਤਿਓਹਾਰਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਢੋਲ ਵਜਾਉਣਾ ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੀ ਹੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਸੋਨੇ, ਚਾਂਦੀ, ਹਾਥੀ ਦੰਦ, ਨੀਲਮ ਆਦਿ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਸਿੰਧੂ ਕਾਲ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹਨ। ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਸਿੰਧੂ ਵਾਸੀ ਸਰੀਰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦੀ ਭੂਤ ਪ੍ਰੇਤ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਸਨ: ਜਿਵੇਂ-ਕੰਠ, ਹਾਰ, ਮਾਲਾ ਆਦਿ। ਅੱਜ ਵੀ ਗਲੇ ਦਾ ਗਹਿਣੇ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੰਠ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕੰਠਾਂ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਗਲੇ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਹਾਰ, ਮਾਲਾ ਆਦਿ ਪਹਿਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੀ ਹੀ ਦੇਣ ਹੈ।

ਅੱਜ ਦਾ ਸ਼ਤਰੰਜ ਅਤੇ ਪਾਸਿਆਂ ਦਾ ਖੇਡ ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੀ ਹੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਵੀ ਸਿੰਧੂ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਆਕਰਸ਼ਕ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਸਿੰਧੂ ਵਾਸੀਆ ਨੇ ਅਣਥਕ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਵੀ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਅਪਣਾਏ ਗਏ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਰੀਕੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਨਗਰਾਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਅਤੇ ਮਕਾਨ ਦੀ ਬਨਾਵਟ ਤਾਂ ਅੱਜ ਵੀ ਸਾਡੇ ਲਈ ਦੂਸਰੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਕਿੰਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਉਹ ਇਸੇ ਤੋਂ ਸਾਬਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿ ਹਰੇਕ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਜੇ ਉਪਯੋਗਤਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਦੇਖਦੇ ਸਨ, ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਸਮਾਨ ਆਪਣੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਇਹ ਲੋਕ ਦੇਸ਼ ਵਿਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਸਬੰਧ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

3.5 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਕਾਲ ਨਿਰਧਾਰਣ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੱਭਿਅਤਾ ਨਗਰੀ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵੈਦਿਕ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵਰਦਿਤ ਰੂਪ ਹਨ। ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕੁਝ ਹੋਰ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੱਭਿਅਤਾ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਦਵਾਨ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਨੂੰ ਈਸਾ ਤੋਂ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਪੰਦਰਾ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਵਿਦਵਾਨ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਕਾਲ ਲੱਗਭਗ 3250 ਈ. ਪੂ. ਤੋਂ 2750 ਈ. ਪੂ. ਤੱਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

3.6 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

- **ਸੰਗਠਨ (Organization)**: ਸੰਸਥਾ-ਸੰਗਠਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ।
- **ਸ਼ਾਸਨ (Rule)** : ਸੱਤਾ।

3.7 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਤੋਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ? ਇਸ ਦੀ ਨਗਰ ਨਿਰਮਾਣ ਯੋਜਨਾ, ਕਲਾ ਕੌਸ਼ਲ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।
2. ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।
3. ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਪਤਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰੋ?
4. ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।

ਉਤਰ : ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. ਰਾਵੀ	2. 1826	3. ਜਨਤੰਤ੍ਰਿਕ	4. (ਅ)
5. (ਬ)	6. (ਸ)	7. (ਅ)	8. ਗਲਤ
9. ਸਹੀ	10. ਸਹੀ	11. ਗਲਤ।	

3.8 ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ-ਸ਼ੈਲੇਂਦਰ ਸੇਂਗਰ, ਅਟਲਾਂਟਿਕ ਪਬਲੀਸ਼ਰਜ਼ ਐਂਡ ਡਿਸਟਰੀਬਿਊਟਰਜ਼।
2. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਇਕ ਨਵਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ-ਕਿੱਟੂ ਰੈਡੀ, ਗਿਆਨ ਬੁਕਸ।
3. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ-ਡਾ. ਬਿੱਪਨ ਬਿਹਾਰੀ ਸਿਨਹਾ, ਗਿਆਨੰਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ।
4. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਇਤਿਹਾਸ-ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਨਿਊ ਐਂਡ ਪਬਲੀਸ਼ਰਜ਼।
5. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ- ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਬੁਕਸ।

ਨੋਟ

ਇਕਾਈ-4: ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ
(The Vedic Age)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)
ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)
4.1 ਆਰਿਆ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਮੂਲ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ (Origination of Aryas and their Basic Nature Place)
4.2 ਵੈਦਿਕਾਲੀਨ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ (Civilization and Culture of the Vedic Age)
4.3 ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲੀਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀਆਂ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ (Differences and Similarities between Indus Civilization and Vedic Culture)
4.4 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)
4.5 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)
4.6 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)
4.7 ਸਬੰਧਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ-

- ਆਰਿਆ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਬੰਧੀ।
- ਵੈਦਿਕਕਾਲੀਨ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ।
- ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਵੈਦਿਕਕਾਲੀਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਪਤਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਉਦੈ ਹੋਇਆ ਉਸ ਨੂੰ ਆਰਿਆ ਸੱਭਿਅਤਾ ਜਾਂ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾ ਆਰਿਆ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਆਰਿਆ ਸੱਭਿਅਤਾ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਾਨੂੰ ਵੇਦਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵੈਦਿਕ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਲੱਗਭਗ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਈ. ਪੂ. ਵਿੱਚ ਆਰਿਆ ਨੇ ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਅੰਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਕ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਇਹ ਉਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਰਿਆ ਕੌਣ ਸਨ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਦਿ ਸਥਾਨ ਕਿੱਥੇ ਸੀ? ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਹੋਇਆ? ਇਹ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਿਵਾਦ ਪੂਰਨ ਹਨ।

4.1 ਆਰਿਆ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਮੂਲ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ (Origination of Aryas and their Basic Nature Place)

ਹਾਲੇ ਤੱਕ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਰਿਆ ਕੌਣ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਭਾਰਤ ਕਿੱਥੋਂ ਆਏ। 'ਆਰਿਆ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ-"ਪਵਿੱਤਰ ਵੰਸ਼ ਜਾਂ ਜਨਮ ਵਾਲਾ।" ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਆਰਿਆ ਸ਼ਬਦ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠਤਾ ਦਾ ਧੋਤਕ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਲੈਟਿਨ, ਗ੍ਰੀਕ ਅਤੇ ਹੋਰ ਇੰਡੋ-ਯੂਰਪੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਸਮਾਨਤਾ

ਨੋਟ

ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ-ਭਾਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਪੂਰਵਜ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕ ਹੀ ਮੂਲ ਜਾਤੀ ਦੇ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ। ਆਰਿਆ ਸ਼ਬਦ ਉਸ ਜਨ ਸਮੂਹ ਜਾਂ ਪ੍ਰਜਾਤੀ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸਰੀਰਿਕ ਗਠਨ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਰਿਆ ਲੋਕ ਲੰਬੇ ਕਦ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਡੀਲ-ਡੌਲ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੰਗ ਗੋਰਾ ਅਤੇ ਨੱਕ ਲੰਬੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਆਰਿਆ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਲਿਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਰਿਆ (ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ) ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੂੰ ਦਸਯੂ ਜਾਂ ਦਾਸ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਨਾਰਿਆ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਅਤੇ ਕੁਲੀਨ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਆਰਿਆ ਲੋਕ ਸ਼੍ਰੀਤੋਸ਼ਣ-ਕਟੀਬੰਧ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਸਨ। ਦੁੱਧ, ਮਾਸ ਅਤੇ ਕਣਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਖਾਦ ਪਦਾਰਥ ਸੀ। ਉਹ ਬੜੇ ਹੀ ਸਾਹਸੀ, ਯੁੱਧਪ੍ਰਿਯ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤੀ ਸਨ।

ਆਰਿਆ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਮੂਲ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮਤਭੇਦ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੂਲ ਨਿਵਾਸੀ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸ, ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ, ਪੁਰਾਤੱਤਵ, ਸਰੀਰ-ਰਚਨਾ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ ਵਿਕਾਸ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਆਰਿਆ ਦੇ ਮੂਲ ਨਿਵਾਸ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। (ਕ) ਆਰਿਆ ਦਾ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ ਯੂਰਪ (ਖ) ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ (ਗ) ਆਰਕਟਿਕ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ (ਘ) ਭਾਰਤ।

ਯੂਰਪੀ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਪੋਸ਼ਕ- ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾ ਹੈ ਕਿ ਆਰਿਆ ਦਾ ਮੂਲ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਯੂਰਪ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਫਲੋਰੇਂਸ ਫਿਲਿਪੀ ਸੇਸੇਟੀ ਸੀ। ਪੰਜ ਸਾਲ ਉਹ ਗੋਆ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਯੂਰਪੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ ਦਿਖਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਸਰ ਵਿਲੀਅਮ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸਮਰਥਨ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗ੍ਰੀਕ, ਲੈਟਿਨ, ਗੋਥਿਕ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਫਾਰਸੀ ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ ਦਿਖਾਈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ ਪਿਤ ਨੂੰ ਪਿਤ੍ਰ, ਲੈਟਿਨ ਵਿੱਚ ਪਟੇਰ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਫਾਦਰ, ਜਰਮਨ ਵਿੱਚ ਵਟਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਸਮਾਨਤਾ ਮਾਤਾ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਸਬੰਧ ਇਸ ਸਾਮਯਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਆਰਿਆ ਦਾ ਮੂਲ ਨਿਵਾਸ ਯੂਰਪ ਮੰਨਣ ਲੱਗੇ। ਤਦ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਬਨਸਪਤੀ, ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਨਸਲਾਂ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ **ਪੀ. ਗਾਇਲਸ** ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਵਰਣਿਤ ਦਰੱਖਤ-ਪੌਦੇ, ਪਸ਼ੂ ਪੰਛੀ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਰਿਆ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੀ ਜਗ੍ਹਾ ਤੋਂ ਆਏ ਜਿੱਥੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਜਗ੍ਹਾ ਹੰਗਰੀ, ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ, ਬੇਹੇਮੀਆ ਜਾਂ ਡੈਨਯੂਬ ਨਦੀ ਦੀ ਘਾਟੀ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। **ਪੀ. ਗਾਇਲਸ** ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਕਈ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨ **ਪੇਂਕਾ** ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਜਰਮਨੀ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਕੇਂਡੀਨੇਵੀਆ ਹੀ ਆਰਿਆ ਦਾ ਮੂਲ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਸਲ ਅਤੇ ਸਰੀਰਿਕ ਗਠਨ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਸਮਾਨਤਾ (ਜਰਮਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਆਰਿਆ ਵਿੱਚ) ਨਾ ਸਿਰਫ ਜਰਮਨੀ ਬਲਕਿ ਦੱਖਣੀ ਰੂਸ, ਪੋਲੈਂਡ ਅਤੇ ਯੂਕ੍ਰੇਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਨੇਹਰਿੰਗ ਨੇ ਬਨਸਪਤੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਦੱਖਣੀ ਰੂਸ ਨੂੰ ਆਰਿਆ ਦਾ ਆਦਿ ਸਥਾਨ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਉਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਕਿਰਗਿਜ ਜਾਂ ਸਕੇਂਡੀਨੇਵਿਆ ਨੂੰ ਆਰਿਆ ਦਾ ਸਥਾਨ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਤੀਗਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਰਿਆ ਯੂਰਪ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਵਸੇ।

ਪਰ ਆਲੋਚਕ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਸਬੰਧੀ ਸਮਾਨਤਾ ਬਹੁਤ ਨਿਸ਼ਚਾਤਮਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਕ ਹੀ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਅਜਿਹੀ ਸਮਾਨਤਾ ਵਿਰੋਧੀ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਯੂਰਪ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਗ੍ਰੰਥ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੋ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕੋਈ ਸਪੱਸ਼ਟ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ, ਪਸ਼ੂ ਜਾਂ ਬਨਸਪਤੀ ਦੀ ਮੂਲ ਉਤਪਤੀ ਯੂਰਪੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਨਾਮ ਹੋਵੇ (ਪੂਰਬੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਆਰਿਆ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ) ਨਸਲ ਜਾਂ ਜਾਤੀਗਤ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮੰਨਣ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਹਾਲੇ ਵੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਾਈਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਲੋਚਕਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਇਤਿਹਾਸ ਕਾਲ ਦੇ ਜੋ ਬਰਤਨ ਮੱਧ ਜਰਮਨੀ ਜਾਂ ਦੱਖਣੀ ਰੂਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਹੀ ਸਮੱਗਰੀ ਹੋਰ ਜਗ੍ਹਾ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਵਾਲਿਟਕ ਸਮੁੰਦਰ ਤੱਟ, ਯੂਕੇਰਾਈਨ, ਨਿਊਜੀਲੈਂਡ, ਰੂਸੀ ਤੁਰਕਿਸਤਾਨ ਆਦਿ ਕਈ ਜਗ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਜਗ੍ਹਾ ਯੂਰਪ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹਨ ਅਤੇ ਯੂਰਪ ਨੂੰ ਆਰਿਆ ਦਾ ਮੂਲ ਨਿਵਾਸ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਸਮਰਥ- ਯੂਰਪੀ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਉਲਟ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਰਿਆ ਦਾ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਗਮਨ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆਂ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਹੀ ਆਰਿਆ ਦਾ ਮੂਲ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ

ਨੋਟ

ਕਿ ਆਰਿਆ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਤੋਂ ਹੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਵਸੇ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਪ੍ਰੋ. ਮੈਕਸਮੂਲਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਆਰਿਆ ਦੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਰਿਗਵੇਦ ਅਤੇ ਇਰਾਨੀ ਆਰਿਆ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਗ੍ਰੰਥ **ਜੇਂਦ ਅਵੇਸਤਾ** ਵਿੱਚ ਅਦਭੁਤ ਸਮਾਨਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਨਤਾ ਸਿੱਧ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਇਰਾਨੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਆਰਿਆ ਕਿਸੇ ਇਕ ਹੀ ਜਗ੍ਹਾ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਣਗੇ ਪਰ ਕਾਲਾਂਤਰ ਵਿੱਚ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਆ ਕੇ ਵਸ ਗਏ ਹੋਣਗੇ। ਉਹ ਸਥਾਨ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਇਰਾਨੀ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਸਥਿਤ ਸੀ। ਇੱਥੋਂ ਅਰਿਆ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਾਖਾ ਭਾਰਤ, ਦੂਸਰੀ ਇਰਾਨ ਅਤੇ ਤੀਸਰੀ ਯੂਰਪ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਵਸ ਗਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਕਰਮ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ ਜੋ ਅਰਿਆ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰੋਬਾਰ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵੀ ਇੱਥੇ ਉਪਲੱਬਧ ਸੀ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਆਰਿਆ ਆਪਣੇ ਸਾਲ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 'ਹਿਮ' ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਇੰਗਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਠੰਡੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਆਰਿਆ ਸਾਲ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 'ਸ਼ਰਦ' ਤੋਂ ਕਰ ਲੈਣਗੇ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਾਬਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦੱਖਣ ਦੇ ਵੱਲ ਵੱਧ ਜਿਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਘੱਟ ਠੰਡ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਘੋੜੇ ਅਤੇ ਕਿਸ਼ਤੀ ਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਦੀ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿੱਚ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਆਰਿਆ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਗਏ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਥਾਵਾਂ ਭਰੋ (Fill in the blanks):

1. ਆਰਿਆ ਦਾ ਮੂਲ ਨਿਵਾਸ ਆਰਟਿਕ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਉਤਰੀ ਧਰੂਵ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ.....ਨੇ।
2. .....ਤੋਂ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਰਿਆ ਨੂੰ ਇਹ ਗਿਆਨ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਲੰਬੇ ਦਿਲ ਅਤੇ ਇਕ ਲੰਬੀ ਰਾਤ ਇਕ ਸਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਸਿਰਫ ਸਮਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
3. ਭਾਰਤ ਵੰਸ਼ ਜਾਂ ਭਾਰਤ ਜਨ ਦੇ ਰਾਜਾ ਸੁਦਾਸ ਨੇ.....ਨਦੀ ਦੇ ਤੱਟ 'ਤੇ ਦਸ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਸੰਘ ਨੂੰ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ।

ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਆਰਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲੇਖ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਏਸ਼ੀਆ-ਮਾਇਨਰ ਵਿੱਚ **ਬੇਗਜਕੋਈ** ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਭਿਲੇਖ ਜੋ ਲਗਭਗ 1400 ਈ. ਪੂ. ਦਾ ਹੈ, ਵਿੱਚ ਵੈਦਿਕ ਦੇਵਤਿਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਮਿੱਤਰ, ਵਰੂਣ, ਇੰਦਰ ਆਦਿ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਆਰਿਆ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਗਮਨ ਹੋਇਆ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਾਮੀਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਰੂਸੀ ਤੁਰਕਿਸਤਾਨ ਜਾਂ ਖਿਰਗਿਰ ਖੇਤਰ ਆਰਿਆ ਦਾ ਮੂਲ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਆਰਕਟਿਕ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਉਤਰੀ ਧਰੂਵ ਆਰਿਆ ਦਾ ਮੂਲ ਨਿਵਾਸ- ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਵਾਨ ਲੋਕ ਮਾਨਤਾ ਬਾਲ ਗੰਗਾਧਰ ਤਿਲਕ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ **ਰਿਗਵੇਦ ਅਤੇ ਅਵੇਸਤਾ** ਦਾ ਗਹਿਰਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਸਿੱਟੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਕਿ ਆਰਿਆ ਦਾ ਮੂਲ ਨਿਵਾਸ ਜਾਂ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ ਉਤਰੀ ਧਰੂਵ ਸੀ। ਵੇਦ ਵਿੱਚ ਜੋ ਭੂਗੋਲਿਕ ਵਰਨ ਹੈ ਉਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ ਆਰਿਆ ਉਤਰੀ ਧਰੂਵ ਤੋਂ ਆਏ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਿਗਵੇਦ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਰਿਆ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਲੰਬਾ ਦਿਨ ਅਤੇ ਇਕ ਲੰਬੀ ਰਾਤ ਇਕ ਸਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਸਿਰਫ ਸਮਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਥੇ ਬਰਫ ਪਿਘਲਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਇਹ ਵੀ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਤਰੀ ਧਰੂਵ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬਰਫ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਬਰਫ ਪਿਘਲਣ ਦਾ ਵਰਨਣ **ਅਵੇਸਤਾ** ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬਰਫ ਪਿਘਲਣ ਦੇ ਚੱਲਦੇ ਆਰਿਆ ਉਤਰੀ ਧਰੂਵ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਪਹੁੰਚੇ।

ਪਰ ਆਲੋਚਕ ਤਿਲਕ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਆਰਿਆ ਉਤਰੀ ਧਰੂਵ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸਪਤ ਸਿੰਧੂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਨੂੰ 'ਦੇਵਕ੍ਰਤ ਯੋਨੀ' ਕਹਿ ਕੇ ਨਹੀਂ ਬੁਲਾਉਂਦੇ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਉਤਰੀ ਧਰੂਵ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਆਲੋਚਕਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਬਹੁਤ ਠੀਕ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਅਤਿਸ਼ਯੋਕਤੀਆ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਤਿਲਕ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਭਾਰਤ ਆਰਿਆ ਦਾ ਮੂਲ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ- ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਆਰਿਆ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਿਤੋਂ ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਆਏ ਬਲਕਿ ਇਹ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਸਨ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਮਰਥਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀ ਅਵਿਨਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਦਾਸ, ਸ਼੍ਰੀ ਗੰਗਾਨਾਥ ਝਾਂ, ਸ਼੍ਰੀ ਡੀ. ਏ ਵ੍ਹਿਵੇਦ, ਡਾ. ਰਾਜਬਲੀ ਪਾਂਡੇ, ਸ਼੍ਰੀ ਐਲ. ਡੀ. ਕੱਲਾ ਆਦਿ ਮੁੱਖ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਵੇਦ ਵਿੱਚ ਸਪਤ ਸਿੰਧੂ ਦਾ ਗੁਣਗਾਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੀ ਆਰਿਆ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਆਰਿਆ ਦਾ ਕਿਤੇ ਗੁਣਗਾਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਆਰਿਆ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਆਰਿਆ ਦਾ ਕਿਤੇ ਅਨਯੰਤਰ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਇਹ ਹੈ

ਨੋਟ

ਕਿ ਆਰਿਆ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ ਪਰ ਯੂਰਪੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਕਾਫੀ ਘੱਟ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦਾ ਵਰਨ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਪਤ ਸਿੰਧੂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਹੀ ਆਰਿਆ ਦਾ ਮੂਲ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਡਾ. ਗੰਗਾਨਾਥ ਝਾ ਭਾਰਤ ਦੇ ਬ੍ਰਹਮਰਿਸ਼ੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਹੀ ਆਰਿਆ ਦਾ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਐਸ. ਸੀ. ਦਾਸ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਨਨੰਦ ਸਪਤ ਸਿੰਧੂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਆਰਿਆ ਦਾ ਮੂਲ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨ ਮੱਧ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਜਾਂ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਆਰਿਆ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਭਾਰਤ ਆਰਿਆ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਆਰਿਆ ਦੇ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੰਪੂਰਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਆਰਿਆਕਰਨ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਰਹਿੰਦਾ ਪਰ ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪੁਨਰ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਹੜੱਪਾ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਆਰਿਆ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਅਰਿਆ ਦੇ ਮੂਲ ਨਿਵਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਾਫੀ ਪੇਚੀਦਾ ਅਤੇ ਵਿਵਾਗ੍ਰਸਤ ਹੈ। ਉਪਰ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰ ਸ਼ੰਕਾ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਮੁਦਾਇ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਰਿਆ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਲਗਭਗ 1500 ਈ. ਪੂ. ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਸ ਗਏ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਰਿਆ ਦਾ ਆਦਿ ਨਿਵਾਸ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਿਤੇ ਸਥਿਤ ਸੀ।

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਰਿਆ ਦਾ ਆਗਮਨ- ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਰਿਆ ਨੇ ਕਦੋਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਦੋਂ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਇਸ ਦੀ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਮਿਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗ੍ਰੰਥ ਰਿਗਵੇਦ ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ 1000 ਈ. ਪੂ. ਦੇ ਲੱਗਭਗ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ ਕਿ ਆਰਿਆ ਦੇ ਆਗਮਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਸੁੱਖ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਸ ਵੇਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਰਿਆ 1000 ਈ. ਪੂ. ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਏ ਹੋਣਗੇ। ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਅੰਤ 2500 ਈ. ਪੂ. ਦੇ ਲੱਗਭਗ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੀ ਆਰਿਆ ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਮਿਤਿਆਂ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿੱਚ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ ਆਰਿਆ ਇਕ ਹੀ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਈ ਕਬੀਲੇ ਸਨ ਜੋ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਖੇਤੀ ਭੂਮੀ ਅਤੇ ਚਾਰਗਾਹਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋਏ। ਇਹ ਕਬੀਲੇ ਇੱਥੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਆਏ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਵਕ ਵਸਣ ਦੇ ਲਈ ਆਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਦੀ ਗਤੀ ਧੀਮੀ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੈਂਕੜਾਂ ਸਾਲ ਲੱਗੇ ਹੋਣਗੇ ਤਾਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਗਮਨ ਦੀ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਮਿਤੀ ਨਿਰਣਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਵੀ ਨਾਲ ਲਿਆਏ ਸਨ।

ਸਪਤ ਸਿੰਧੂ ਵਿੱਚ ਆਰਿਆ ਦਾ ਨਿਵਾਸ- ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਵਰਨਣ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਕਿ ਆਰਿਆ ਕਿੱਥੋਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਸਨ, ਉਹ ਕਿਸ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਕਿਸ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਗਏ, ਫਿਰ ਵੀ ਰਿਗਵੇਦ ਦੀ ਜਿਸ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਰਚਨਾ ਹੋਈ ਉਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਇਸ ਵੇਦ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਥਾਨ ਸਪਤ ਸਿੰਧੂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਸੀ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਆਰਿਆ ਨੇ ਇੱਥੇ ਰਹਿਣਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਆਧੁਨਿਕ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਅਰੰਭ ਹੋ ਕੇ ਗੰਗਾ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਖੇਤਰ ਤੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਨਦੀਆਂ ਵਿਤਸਤਾ, ਅਸਿਕਨੀ, ਪਰੂਸ਼ਣੀ, ਵਿਪਾਸਾ ਅਤੇ ਸ਼ਤੁਦੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੂੰ ਸਪਤ ਸਿੰਧੂ ਦਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੱਕੇ ਦੀ ਭੂਮੀ ਬਹੁਤ ਉਪਜਾਊ ਸੀ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਆਰਿਆ ਨੇ ਇਸ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਨਿਵਾਸ ਦੇ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਵੇਦ ਵਿੱਚ ਗੰਗਾ ਅਤੇ ਯਮੁਨਾ ਦਾ ਘੱਟ ਵਰਨਣ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਦੋਆਬ ਦੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ। ਸਪਤ ਸਿੰਧੂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਾਰੇ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ ਤਾਂ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਰੀਕੀ ਨਾਲ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਾਬਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਰਿਆ ਸਪਤ ਸਿੰਧੂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਉਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਫੈਲ ਗਏ।

ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੋਰ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਰਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ- ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਰਿਆ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਆਰਿਆ ਨਾਲ ਕਾਫੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪਸੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਵੀ ਰੁੱਝੇ ਰਹੇ, ਇਸ ਦਾ ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਆਰਿਆ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਬੀਲੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋਇਆ। ਜਿਵੇਂ ਯਦੁ, ਭਰਤ, ਅਨੁ, ਪੁਰੂ, ਕ੍ਰਿਬੀ ਅਤੇ ਤਿਰਸੁ। ਇਹ ਕਬੀਲੇ ਉਪਜਾਊ ਅਤੇ ਚਾਰਾਗਾਹ ਦੇ ਯੋਗ ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਥੇ ਵਸਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਬੀਲੇ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੋ ਜਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਨਾਂ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੇਤਾ ਜਾਂ ਰਾਜਾ ਕਹਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੀ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੋ ਜਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਵਰਨਣ ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਰਾਜਾ ਦਿਵੋਦਾਸ ਨੇ ਆਰਿਆ ਦੇ ਨਰੇਸ਼

ਨੋਟ

ਨੂੰ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਦਿਵੋਦਾਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸੁਦਾਸ ਨੇ ਦਸ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਸੰਘ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਅਰਿਆ ਕਬੀਲਿਆਂ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੇ ਯਮੁਨਾ ਨਦੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਆਰਿਆ ਨਰੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਇਕ ਸੰਘ ਨੂੰ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਰਿਗਵੇਦ ਦਾ ਇਹ ਵਰਨਣ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਰਿਆ ਦੇ ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਸੰਘਰਸ਼ ਚੱਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।

ਆਰਿਆ ਦਾ ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਗਮਨ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅਨਾਰਿਆ ਦੇ ਵੀ ਕਈ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਾਰ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਨਾਰਿਆ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨਾ ਪਿਆ।

ਆਰਿਆ-ਅਨਾਰਿਆ ਸੰਘਰਸ਼- ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਰਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਇਕ ਭਿਆਨਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਆਰਿਆ ਦੇ ਪਾਰਸਪ੍ਰਿਕ ਅਤੇ ਅਨਾਰਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਾਤਾਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਝਲਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਆਰਿਆ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਦ੍ਰਵਿੜ ਆਦਿ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਨਾਲ ਭਿਆਨਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਦ੍ਰਾਵਿੜ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਰਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੇ ਲਈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨੇ ਆਰਿਆ ਦਾ ਡੱਟ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਈ ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਸੰਘਰਸ਼ ਕੇਵਲ ਦੋ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਦੋ ਸੱਭਿਆਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਦੋ ਜੀਵਨ ਪੱਦਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਆਰਿਆ ਆਪਣੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਲਗਾਤਾਰ ਪੂਰਬ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਕੁਸ਼ਲ ਰਾਜਨੀਤੀ, ਸਰੀਰਿਕ ਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਅਸ਼ਵਾਰੋਹੀ ਸੈਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਚੂਰਤਾ ਨਾਲ ਆਰਿਆ ਨੇ ਅਨਾਰਿਆ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ। ਹਾਰੇ ਹੋਏ ਆਰਿਆ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਾਸ ਵਰਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾਸਾਂ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਨੂੰ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸ਼ੂਦਰ ਦੀ ਸੰਘਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਪਰ ਅਨਾਰਿਆ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਹਾਰੇ ਹੋਏ ਜੰਗਲਾਂ ਅਤੇ ਅਤੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿੱਚ ਦੌੜ ਗਏ, ਇੱਥੇ ਉਹ ਲੁਕ-ਛਿੱਪ ਕੇ ਬਹੁਤ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਆਰਿਆ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਆਰਿਆ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੋ ਕੇ ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦੇ ਲਈ ਜੰਗਲਾਂ ਅਤੇ ਪਰਬਤੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵਸ ਗਏ।

ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਆਰਿਆ ਅਤੇ ਅਨਾਰਿਆ ਦੇ ਸਰੀਰਿਕ ਭੇਦ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਵੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਰਿਆ ਦਾ ਰੰਗ ਗੋਰਾ, ਕੱਦ ਲੰਬਾ, ਨੱਕ ਉਚੀ ਅਤੇ ਚਿਹਰਾ ਸੁੰਦਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅਨਾਰਿਆ ਦਾ ਰੰਗ ਕਾਲਾ, ਨੱਕ ਚਪਟੀ, ਕੱਦ ਨਾਟਾ ਅਤੇ ਸਿਰ ਛੋਟਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਦੋਨਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਪੂਜਾ ਪੱਦਤੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਗਹਿਰਾ ਫਰਕ ਸੀ। ਆਰਿਆ, ਯੂਰਜ, ਚੰਦਰਮਾ, ਅਸ਼ਵਨੀ, ਊਸ਼ਾ, ਇੰਦਰ, ਵਰਣ ਆਦਿ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਮੰਤਰ ਅਤੇ ਯੱਗ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਆਰਿਆ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਪੱਦਤੀ 'ਤੇ ਉਪਹਾਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਨਾਰਿਆ ਨੂੰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਅਪਵਿੱਤਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ (ਦੇਵਪੀਯ) , ਦੇਵੀਤਾਹੀਨ (ਅਦੇਵਯੂ:) ਲਿੰਗ ਪੂਜਾ (ਸ਼ਿਸ਼ਨੇਦੇਵਾ :) , ਯੱਗ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ (ਅਯਜਵਾਨ) ਅਤੇ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਦਤੀ ਅਪਣਾਉਣ ਵਾਲਾ (ਅਨਵਰਤਾ:) ਆਦਿ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਪਟੀ ਨੱਕ 'ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਨੱਕ ਰਹਿਤ (ਅਨਾਸ :) ਕਿਹਾ। ਅਨਾਰਿਆ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਆਰਿਆ ਦੇ ਲਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਉਪਹਾਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮ੍ਰਧਾਵਾਕ ਅਤੇ ਨਾ ਸਮਝਣ ਵਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਵਾਲਾ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਅਨਾਰਿਆ ਨੂੰ 'ਦਾਸਯੂ' ਜਾਂ 'ਦਾਸ' ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਬੁਲਾਇਆ।

ਨੋਟਸ ਆਰਿਆ ਨੇ ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਸ਼ਲਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨਆਰਿਆ ਦੀ ਸਰੀਰਿਕ ਬਨਾਵਟ, ਰੰਗ ਅਤੇ ਪੂਜਾ ਪਦਤੀ ਦੀ ਖਿੱਲੀ ਉਡਾਈ ਹੈ।

ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਅਨਾਰਿਆ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿਮਯੂ, ਪਿਸ਼ਾਚ, ਕਿਕਾਤ ਆਦਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਪਿਸ਼ੂ, ਧਨੀ, ਚੁਮੁਟੀ, ਸ਼ੰਬਰ ਆਦਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੇਤਾ ਸਨ। ਉਹ ਲੋਕ ਨਗਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦੁਰਗਾ ਬਣਾ ਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹ ਲੋਕ ਆਰਿਆ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸ਼ਾਂਤੀਪ੍ਰਿਯ ਸਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਜਲਵਾਯੂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਲਾਸੀ ਅਤੇ ਆਲਸੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਭਿਆ ਅਤੇ ਸੁਖੀ ਸਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੈਨਿਕ ਪਦਤੀ, ਰਣਨੀਤੀ ਅਤੇ ਅਸਤਰ-ਸ਼ਸਤਰ ਆਰਿਆ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਹੇਠਲੀ ਕੋਟੀ ਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜਦ ਕਿ ਅਨਾਰਿਆ ਨੇ ਤੀਰ-ਕਮਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਜੀਅ ਜਾਨ ਲਗਾ ਕੇ ਆਰਿਆ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉਹ ਆਰਿਆ ਦੀ ਅਸ਼ਵਾਰੋਹੀ ਸੈਨਾ ਤੋਂ ਹਾਰ ਗਏ ਅਤੇ ਇਕ-ਇਕ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਰਗਾ ਅਤੇ ਪੁਰ ਧਵਸਤ ਹੁੰਦੇ ਗਏ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਵਿਆਖਿਆਤ ਦੇਵਤਾ ਇੰਦਰ ਨੂੰ ਪੁਰੰਦਰ ਅਤੇ ਨਗਰਾਂ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਰਿਗਵੇਦ ਦੀਆਂ ਕਈ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇੰਦਰ ਆਦਿ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨਾਲ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮੰਗੀ ਗਈ ਹੈ। ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ, ਭਾਰਤ ਭੂਮੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਭੂ-ਭਾਗ 'ਤੇ ਅਨਾਰਿਆ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਕੇ ਆਰਿਆ ਆਪਣੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਧਵਜ ਲਹਿਰਾਉਣ

ਨੋਟ

ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਰਹੇ। ਨਾਲ ਹੀ ਅਸੀਂ ਦੇਖ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਆਰਿਆ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਕੀਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਦਾਸ ਵਰਗ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਵਰਣ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਲਿਆ।

ਆਪਸੀ ਸੰਘਰਸ਼- ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਆਰਿਆ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਝਲਕ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਆਰਿਆ ਵਿੱਚ ਕਈ ਜਨ ਜਾਂ ਕਬੀਲੇ ਸਨ ਜੋ ਖੇਤੀ ਯੋਗ ਭੂਮੀ ਜਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਸਥਾਰ ਦੇ ਲਈ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਯੁੱਧ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਅਜਿਹਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਰਿਆ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੇ ਇਕੱਠੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਕਬੀਲੇ ਸੈਕੜੇ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਤੱਕ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਆਉਣ 'ਤੇ ਵਸਣ ਯੋਗ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਯੋਗ ਭੂਮੀ ਦੇ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਰਿਵਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਅਰਿਆ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਜਾਤੀਆਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਪੰਚਜਨ: ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਰਿਆ ਦੇ ਇਹ ਮੁੱਖ ਜਨ ਜਾਂ ਕਬੀਲੇ ਸਨ-ਅਣੂ, ਦੁਹੁਮ, ਯਦੂ, ਤੁਰਬਸੁ ਅਤੇ ਪੁਰੂ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਭਰਤ ਤ੍ਰਿਤਸੁ, ਸ਼੍ਰੰਜੈ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਵੀ ਆਦਿ ਗੌਣ ਜਨ ਵੀ ਸਨ। ਜਨ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਯੁੱਧ ਦਾ ਵਰਨਣ ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਦਸ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਯੁੱਧ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਭਰਤ ਵੰਸ਼ ਜਾਂ ਭਰਤ ਜਨ ਦੇ ਰਾਜਾ ਸੁਦਾਸ ਨੇ ਪਰੂਸ਼ਣੀ ਜਾਂ ਰਾਵੀ ਨਦੀ ਦੇ ਤੱਟ 'ਤੇ ਦਸ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਸੰਘ ਨੂੰ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਸੁਦਾਸ ਦਾ ਪਦਚਯੂਤ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਵਿਸ਼ਵਾਮਿੱਤਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਜਿੱਤ ਦੇ ਬਾਅਦ ਆਰਿਆਜਨਾਂ 'ਤੇ ਸੁਦਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਜਿੱਤ ਦਾ ਅਭਿਨੰਦਨ ਸੁਦਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਵਸ਼ਿਸ਼ਠ ਨੇ ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਇਕ ਰਚਨਾ 'ਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਯੁੱਧ ਦੇ ਜਲਦੀ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤਵੰਸ਼ੀ ਸੁਦਾਸ ਨੇ ਯਮੁਨਾ ਦੇ ਤੱਟ 'ਤੇ ਅਨਾਰਿਆ ਨਰੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਇਕ ਸੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯੁੱਧ ਆਰਿਅਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਸਥਾਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵੀ ਉਨਮੁਖ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਸੀ। ਸੁਦਾਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਰਾਜਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

4.2 ਵੈਦਿਕਾਲੀਨ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ (Civilization and Culture of the Vedic Age)

(1) ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ

ਵੈਦਿਕ ਯੁੱਗ- ਭਾਰਤੀ ਆਰਿਆ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਯੁੱਗ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵੇਦ ਆਰਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸ਼ੀਲਨ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਰਿਅਨ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਵੈਦਿਕ ਸੁਕਤਾਂ ਵਿੱਚ ਆਰਿਆ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਕਥਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਅਨੁਸ਼੍ਰਿਤੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਆਰਿਆਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਵੇਂ ਹੀ ਵੈਦਿਕ ਸਹਿੰਨਤਾਵਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਵੈਭਸਬਤ ਮਨੂ ਤੋਂ ਮਹਾਭਾਰਤ ਤੱਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਵੈਦਿਕ ਯੁੱਗ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਸੁਦਿਗਰ (1500 ਸਾਲ ਦੇ ਲੱਗਭਗ ਦੇ) ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵੈਦਿਕ ਸੁਗਦਾਂ ਦਾ ਲਗਾਤਾਰ ਨਿਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸ਼ੀਲਨ ਤੋਂ ਜਿਸ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਉਸੇ ਯੁੱਗ ਦੀ ਹੈ।

ਵੈਦਿਕ ਸਹਿੰਨਤਾ- ਆਰਿਆ ਜਾਤੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਸਾਹਿਤ ਵੇਦ ਹੈ, ਵੇਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਗਿਆਨ। ਵੇਦ ਸੁੱਖਦਾਇਕ ਪਦ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਗਧ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਗਧ ਨੂੰ ਰਗ ਜਾਂ ਰਚਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਵੈਦਿਕ ਗਧ ਨੂੰ ਯਜੁਸ਼ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਗੀਤਾਤਮਕ (ਸ਼ੰਦ ਰੂਪ) ਪਦ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਰਚਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਾਮਾਂ ਦੇ ਇਕ ਸਮੂਹ ਦਾ ਨਾਮ ਸੂਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਉਕਤੀ ਜਾਂ ਸੁਭਾਸ਼ਿਤ। ਵੇਦ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹੀ ਸੂਕਤ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵੇਦਾਂ ਦੀ 'ਤ੍ਰਯੀ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਰਚਾ, ਯਜੁਸ਼ ਅਤੇ ਸਾਮ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਦਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਹੀ ਵੇਦ ਦੀ 'ਤ੍ਰਯੀ' ਸੰਘਿਆ ਵੀ ਸੀ।

ਪਰ ਵੈਦਿਕ ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਜਿਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਉਪਲੱਬਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ 'ਸਹਿੰਨਤਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਿਸ਼ੀਆਂ, ਵੰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਮੰਤਰ ਸ਼ਰੁਤੀ ਨਾਲ ਚੱਲੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਅਤੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਵੇਦ ਮੰਤਰਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਸ਼ਾਇਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੁਰੂ-ਚੇਲਾ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਪਿਤਾ-ਪੁੱਤਰ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਇਹ ਮੰਤਰ ਰਿਸ਼ੀ ਵੰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਥਿਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰੁਤੀ (ਸ਼ਰਵਣ) ਨਾਲ ਚੇਲਾ-ਗੁਰੂ ਕੋਲੋਂ ਜਾਂ ਪੁੱਤਰ-ਪਿਤਾ ਕੋਲੋਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰੁਤੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਿਸ਼ੀ ਵੰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਜੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੁਕਤ ਸ਼ਰੁਤੀ ਨਾਲ ਚੱਲੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਕੰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਿਹਰਾ ਮੁਨੀ ਦੇਵ ਵਿਆਸ ਨੂੰ ਹੈ। ਇਹ ਮਹਾਭਾਰਤ ਯੁੱਧ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਨ ਅਤੇ ਸਧਾਰਣ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਦੇਵ ਵਿਆਸ ਨੇ ਵੈਦਿਕ ਸੁਕਤਾਂ ਦਾ ਸਹਿੰਨਤਾ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸੰਕਲਿਤ ਵੇਦਿਕ ਸਹਿਨੰਤਾਵਾਂ ਚਾਰ ਹਨ-ਰਿਗਵੇਦ, ਯਜੁਰਵੇਦ, ਸਾਮਵੇਦ ਅਤੇ ਅਰਥਵਵੇਦ।

ਨੋਟ

ਚਾਰ ਵੇਦ- ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ 1017 ਸੁਕਤ ਹਨ। ਜੇਕਰ 11 ਬਾਲਖੀਆ ਸੁਕਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਕੁੱਲ ਸੁਕਤਿਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ 1028 ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ 1017 ਜਾਂ 1028 ਸੁਕਤ 10 ਮੰਡਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਵੇਦ ਦੇ ਹਰੇਕ ਸੁਕਤ ਅਤੇ ਰਚਾ (ਮੰਤਰ) ਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ 'ਰਿਸ਼ੀ' ਅਤੇ 'ਦੇਵਤਾ' ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਿਸ਼ੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਮੰਤਰਤ੍ਰਸ਼ਟਾ ਜਾਂ ਮੰਤਰ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ। ਜੋ ਲੋਕ ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰੀ ਗਿਆਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਤਾਂ ਈਸ਼ਵਰ ਵੱਲੋਂ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਵੈਦਿਕ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਹ ਰਿਸ਼ੀ ਹੀ ਸਨ ਪਰ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਦਵਾਨ ਵੈਦਿਕ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਰਿਸ਼ੀ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾ ਸਨ। ਵੈਦਿਕ ਦੇਵਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਉਸ ਦੇਵਤਾ ਨਾਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਉਸ ਮੰਤਰ ਵਿੱਚ ਉਪਾਸਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਾਂ ਇਸ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਮੰਤਰ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਗ੍ਰਤਸੰਮਦ, ਵਿਸ਼ਵਾ ਮਿੱਤਰ, ਵਾਮਦੇਵ, ਅਤਿਰ, ਭਾਰਦਵਾਜ ਅਤੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ 6 ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਦੂਸਰੇ, ਤੀਸਰੇ, ਚੌਥੇ, ਪੰਜਵੇਂ, ਛੇਵੇਂ ਅਤੇ ਸੱਤਵੇਂ ਮੰਡਲਾਂ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਜਾਂ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਅੱਠਵੇਂ ਮੰਡਲ ਦੇ ਰਿਸ਼ੀ ਕੰਡਵ ਅਤੇ ਆਂਗੀਰਸ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਮੰਡਲ ਦੇ 50 ਸੁਕਤ ਵੀ ਕੰਡਵ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਨਿਰਮਿਤ ਹੋਏ। ਹੋਰ ਮੰਡਲਾਂ ਅਤੇ ਪਹਿਲੇ ਮੰਡਲਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਸੁਕਤਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਹੋਇਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਕਤਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੈਵਸਵਤ ਮਨੂ ਸ਼ਿਵੀ ਅਤੇ ਔਸ਼ਿਨਰ, ਪ੍ਰਤਰਦਨ, ਮਦੁਸ਼ੰਦਾ ਅਤੇ ਦੇਵਾਪੀ ਦੇ ਨਾਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹਨ। ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਵੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਪਾ ਮੁਦਰਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਲੋਪਾ ਮੁਦਰਾ ਰਾਜ ਕੁੱਲ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਹ ਵਿਰਭ ਰਾਜ ਦੀ ਕੰਨਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਅਗਸਤਯ ਰਿਸ਼ੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸੀ।

ਯਜੁਰਵੇਦ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰੂਪ ਇਸ ਸਮੇਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਸ਼ੁਕਲ ਯਜੁਰਵੇਦ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਯਜੁਰਵੇਦ। ਸ਼ੁਕਲ ਯਜੁਰਵੇਦ ਨੂੰ ਵਾਜਸਨੇਈ ਸਹਿੰਨਤਾ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਉਪਲੱਬਧ ਹਨ- ਕਾਂਵ ਅਤੇ ਮਾਧਯਨਿਦਨੀਯ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਯਜੁਰਵੇਦ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ- ਕਾਠਕ ਸਹਿੰਤਨਾ, ਕਪਿਸ਼ਠਲ ਸਹਿੰਨਤਾ, ਮੈਤ੍ਰਈ ਸਹਿੰਨਤਾ ਅਤੇ ਪੈਤਰੀਯ ਸਹਿੰਨਤਾ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਿਸ਼ੀ ਵੰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੁਤੀ ਵੱਲੋਂ ਚੱਲੇ ਆਉਣ ਕਾਰਨ ਵੇਦ ਮੰਤਰਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਫਰਕ ਦਾ ਹੋ ਜਾਣਾ ਅਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਜੁਰਵੇਦ ਦੀਆਂ ਇਹ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਬਣੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਮੰਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਠ-ਭੇਦ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਯਜੁਰਵੇਦ ਵਾਜਸਨੇਯੀ ਸਹਿੰਨਤਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਅਸਲੀ ਯਜੁਰਵੇਦ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਹ 40 ਅਧਿਆਇਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲੇ-ਪਹਿਲੇ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਘਿਅਕ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਯਜੁਰਵੇਦ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਅਧਿਆਇ ਈਸ਼ੋਪਨਿਸ਼ਦ ਹੈ ਇਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਯੱਗਿਯਕੀ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋ ਕੇ ਅਧਿਆਤਮ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਨਾਲ ਹੈ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਬਹੁ ਵਿਕਲਪੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Multiple Choice Questions):

4. ਰਿਗਵੇਦ ..... ਸੁਕਤ ਅਤੇ ..... ਮੰਡਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।
   (ਅ) 1028, 10 (ਬ) 1040, 15
   (ਸ) 1020,30 (ਦ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ
5. ਸੰਮਤੀ ਅਤੇ ਸਭਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ ਦੀ 'ਦੁਹਿਤਾ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।
   (ਅ) ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ (ਬ) ਆਰਿਅਣਕੋ ਵਿੱਚ
   (ਸ) ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿੱਚ (ਦ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ
6. ਵੈਦਿਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਅਧਾਰ ਸਨ।
   (ਅ) ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ (ਬ) ਉਦਯੋਗਿਕ ਧੰਦੇ
   (ਸ) ਜੰਗਲਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ (ਦ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ
7. ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਵਿੱਚ ..... ਦੀ ਪੂਜਾ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ।
   (ਅ) ਵਰੁਣ (ਬ) ਯਮ
   (ਸ) ਸ਼ਿਸ਼ਣ (ਲਿੰਗ) (ਦ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

ਨੋਟ ਸਾਮਵੇਦ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਕੋਥੁਮ ਸ਼ਾਖਾ, ਰਾਣਾਯਨੀ ਸ਼ਾਖਾ ਅਤੇ ਜੈਮਨੀਯ ਸ਼ਾਖਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਧਾਰ ਵੀ ਪਾਠ ਭੇਦ ਹੈ। ਸਾਮਵੇਦ ਦੇ ਦੋ ਭਾਗ ਹਨ ਪੂਰਬ ਅਤੇ ਉਤਰ। ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਮੰਤਰ ਸੰਖਿਆ 1810 ਹੈ। ਅਥਰਵਵੇਦ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਸ਼ੌਣਕ ਅਤੇ ਪਿੱਪਲ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੌਣਕ ਸ਼ਾਖਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਥਰਵਵੇਦ ਵਿੱਚ ਕੁੱਲ ਮਿਲਾ ਕੇ 20 ਕਾਂਡ ਅਤੇ 732 ਸੂਕਤ ਹਨ। ਸੂਕਤਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਮੰਤਰਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ 6000 ਦੇ ਲੱਗਭਗ ਹੈ।

ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥ- ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਵੈਦਿਕ ਸੰਹਿਤਾਵਾਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਣਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਪੂਜਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਨਾਲ ਵਰਨਣ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੈਦਿਕ ਮੰਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਪੂਜਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੇਦ ਮੰਤਰਾਂ ਦੇ ਭਾਵ ਅਤੇ ਵੀਨਿਯੋਗ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦਾ ਵੀ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਕਿਸੇ ਵੇਦ ਦੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੇ ਵੇਦ ਦਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੇ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਹਰੇਕ ਵੇਦ ਦੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਦੇ ਨਾਲ ਵਰਨਣ ਕਰੀਏ, ਕਿਉਂਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੇ ਬਿਨਾਂ ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵਰਨਣ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

ਰਿਗਵੇਦ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥ ਏਤਰੇਯ ਹੈ। ਅਨੁਸ਼ਰਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਏਤਰੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਏਤਰੇ ਸੀ। ਰਿਗਵੇਦ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥ ਕੌਸ਼ਤਕੀ ਜਾਂ ਸੰਖਿਆਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਯਜੁਰਵੇਦ ਦਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ-ਭਾਗ ਵੀ ਅਧੀਨ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਮੰਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਿਧੀ ਵਿਧਾਨ ਅਤੇ ਯਗਿਕ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਭਾਗ ਨੂੰ ਵੀ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਤੀਸਰਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਰਚਨਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਯਜੁਰਵੇਦ ਬਹੁਤ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸ਼ੁਕਲ ਯਜੁਰਵੇਦ ਦਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸ਼ਤਪਥ ਹੈ ਜੋ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੁੱਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਸੌ ਅਧਿਆਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੌਦਾ ਕਾਂਡਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਿੱਚ ਨਾ ਕੇਵਲ ਯੱਗ ਧਾਰਮਿਕ ਪੂਜਾਂ ਦਾ ਬੜੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਨਾਲ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨਾ ਦਾ ਕੀ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਯੱਗ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਰਚੇਤਾ ਯਾਗਵਲਕਯ ਰਿਸ਼ੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਮਵੇਦ ਦੇ ਤਿੰਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹਨ ਤਾਂਡਯ ਮਹਾਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਸ਼ਡਵਿੰਸ਼ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਜੈਮਿਨੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗੋਪਥ ਹੈ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸੰਮਤੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਯੱਗ ਧਾਰਮਿਕ ਪੂਜਾ ਦਾ ਵੀ ਵਰਨਣ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹੋਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜ਼ਰੂਰੀ ਅਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦ-ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਆਰਿਆ ਦੇ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਯੱਗਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਸੀ। ਯੱਗ ਦੇ ਵਿਧੀ-ਵਿਧਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਯੱਗ ਧਾਰਮਿਕ ਪੂਜਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੈਦਿਕ ਮੰਤਰਾਂ ਦੇ ਵੀਨਿਯੋਗ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਵੈਦਿਕ ਰਿਸ਼ੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਪਾਰਲੌਕਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਚਿੰਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਤਮਾ ਕੀ ਹੈ, ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਈ, ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਤੱਤਾਂ ਨਾਲ ਬਣੀ ਹੈ, ਇਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕਰਤਾ ਅਤੇ ਨਿਰਯਾਕ ਕੌਣ ਹੈ, ਜੜ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੋਂ ਵੱਖ ਜੋ ਚੇਤਨ ਸੱਤਾ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਕੀ ਸਵਰੂਪ ਹੈ-ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੂੜ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰਿਸ਼ੀ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਕ ਸਿਰਫ ਜੰਗਲਾਂ ਅਤੇ ਅਰਣੀਆ ਵਿੱਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜੱਥੇ ਉਹ ਆਸ਼ਰਮ ਬਣਾ ਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹੀ ਉਸ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਰਣੀਇਕ ਅਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਅਰਣਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਹੀ ਹਿੱਸੇ ਹਨ। ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਅਰਣਯ ਵਿੰਚ ਸਥਾਪਿਤ ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਦੋ ਸੌ ਤੋਂ ਵੀ ਉਪਰ ਹੈ। ਪਰ ਮੁੱਖ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ।

(ਅ) ਏਤਰੇਯ ਉਪਨਸ਼ਿਦ- ਇਹ ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਏਤਰੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥ ਕੌਸ਼ਤਕੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਅੰਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਰਣਯਕ ਭਾਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕੌਸ਼ੀਤਕ ਆਰਣਇਕ ਜਾਂ ਕੌਸ਼ਤਕੀ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। (ਬ) ਯਜੁਰਵੇਦ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਅਧਿਆਏ ਈਸ਼ੋਦਨਿਸ਼ਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਸ਼ੁਕਤ ਯਜੁਰਵੇਦ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥ ਸ਼ਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਭਾਗ ਵੀ ਆਰਣਇਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਹੈ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਬ੍ਰਹਦਾਰਣਇਕਕੋਪਨਿਸ਼ਦ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਯਜੁਰਵੇਦ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਠ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਸ਼ਵੇਤਾਸ਼ਵਤਰੋਪਨਿਸ਼ਦ, ਤੈਤਿਰੀਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਅਤੇ ਮੈਤਰਾਯਣੀਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਹਨ। (ਸ) ਸਾਮਵੇਦ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਕੇਨ ਅਤੇ ਛਾਨਦੋਗਯ ਹਨ। (ਦ) ਅਥਰਵੇਦ ਦੇ ਨਾਲ ਮੁੰਡਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਅਤੇ ਮਾਂਡੂਕੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ।

(2) ਵੈਦਿਕ ਯੁੱਗ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜੀਵਨ

ਵੈਦਿਕ ਸਹਿੰਤਾ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥ ਅਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਵੈਦਿਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਆਰਿਆ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਗਠਨ ਧਰਮ, ਆਰਥਿਕ ਦਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਆਦਿ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਲੇਖ ਕਰਨਾ ਉਪਯੋਗੀ ਹੋਵੇਗਾ।

ਨੋਟ

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਗਠਨ-ਜਦੋਂ ਆਰਿਆ ਨੇ ਪਹਿਲੇ-ਪਹਿਲ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਹ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਚੰਗੀ ਉਨਤੀ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਉਹ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਕੇ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਉਹ 'ਜਨਾਂ' ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਤ ਸਨ। ਜਨ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਕਬੀਲਾ ਜਾਂ ਟ੍ਰਾਇਬ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਜਨ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਇਕ ਵੱਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਮੌਜੂਦ ਸਨ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਇਕ ਆਦਿ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਹੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਅੰਗ ਹਨ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਬਜ਼ੁਰਗ ਵਿਅਕਤੀ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਨ ਰੂਪੀ ਵੱਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਕ ਪਿਤਾ ਜਾਂ ਮੁਖੀਆ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਮੁਖੀਆ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਾਂ ਚੋਣ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਹਰੇਕ ਜਨ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਃ (ਜਨਤਾ) ਇਸ ਰਾਜਾ ਦਾ ਵਰਣ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜਨਤਾ ਰਾਜਾ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਸੰਵਿਦਾ (ਇਕਰਾਰ) ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਾ ਇਹ ਜਿੰਮਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਰਜਾ ਦੀ ਸਭ ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਆਭਯੰਤਰ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ ਕਰੇਗਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਨਿਆਪੂਰਵਕ ਪਾਲਣ ਕਰੇਗਾ। ਇਸੇ ਕੰਮ ਦੇ ਲਈ ਰਾਜਾ ਨੂੰ ਪਰਜਾ 'ਬਲੀ' (ਕਰ) ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਰਾਜਅਭਿਸ਼ੇਕ ਦੇ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਰਾਜਾ ਧਰਮਪੂਰਵਕ ਪਰਜਾ ਪਾਲਣ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਜਦ ਉਹ ਇਸ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਨੂੰ ਤੋੜੇ ਤਾਂ ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰ ਸਕੇ। ਰਾਜਾ ਕਿਸੇ ਦੈਵੀ ਅਧਿਕਾਰ ਨਾਲ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਵੈਦਿਕ ਸੰਹਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਉਥੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਕਿ 'ਵਿਸ਼ਃ ਰਾਜਾ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਨ ਕੰਮ ਦੇ ਲਈ ਵਰਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਵਰਨ ਵੱਲੋਂ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਰਾਜੇ ਦੇ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਇਹ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਉਹ ਜੀਵਨ-ਪ੍ਰਯੰਤ ਆਪਣੇ ਪਦ 'ਤੇ ਧਰੂਵ (ਸਥਿਰ) ਰਹੇਗਾ। ਅਥਰਵਵੇਦ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਧੌਃ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਾਰੇ ਧਰੂਵ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਧਰੂਵ ਹੈ, ਇਹ ਪਰਬਤ ਧਰੂਵ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਃ ਦਾ ਇਹ ਰਾਜਾ ਵੀ ਧਰੂਵ ਰਹੇ। ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਃ ਇਸ ਨੂੰ ਚਾਹੇ, ਅਤੇ ਇਹ ਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਕਦੀ ਚੁਣਿਆ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਵਰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ 'ਵਿਸ਼ਃ' ਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮੁੱਖ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਕੋਲ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਰਾਜਕ੍ਰਤਃ' (ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਨੀਯਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ) ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। 'ਰਾਜਕ੍ਰਤਃ ਖੁਦ ਵੀ ਰਾਜਾ ਕਹਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਰਾਜੇ ਦੇ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਵਰਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਰਾਜਸ਼੍ਰਯਃ ਰਾਜਕ੍ਰਤਃ' ਦਾ ਮੁਖੀਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਰਾਜਕ੍ਰਤਃ' ਕੌਣ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਵੇਦਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ 'ਰਤਨੀਆਂ' ਦਾ ਉਲੇਖ ਆਇਆ ਹੈ ਜੋ ਰਾਜਅਭਿਸ਼ੇਕ ਦੇ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਰਾਜੇ 'ਤੇ ਹਾਵੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਤਨੀਆਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਉਤਰ-ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ (ਪਹਿਲੇ ਬੁੱਧ ਕਾਲ) ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਲਿਖਣਗੇ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਰਤਨਾਂ' ਕਿਹਾ' ਗਿਆ ਹੈ, ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਉਹ ਹੀ 'ਰਾਜਕ੍ਰਤਃ ਰਾਜਾਨਃ' ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਵੈਦਿਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਇਹ ਰਾਜਕ੍ਰਤਃ ਰਾਜਅਭਿਸ਼ੇਕ ਦੇ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਇਕ 'ਪਰਣਮਣੀ' ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਰਾਜਤਵ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਮੰਨਣ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। 'ਰਾਜਕ੍ਰਤਃ ਰਾਜਨਃ' ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਸੂਤ ਸਮੱਗਰੀ, ਰੱਥਕਾਰ, ਕਰਮਾਰ ਆਦਿ ਜਨਤਾ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਰਾਜਅਭਿਸ਼ੇਕ ਵਿੱਚ ਹੱਥ ਵੰਡਾਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ 'ਵਿਸ਼' ਵੱਲੋਂ ਸਜ਼ਾ ਦਾ ਵਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਸੰਮਤੀ ਅਤੇ ਸਭਾ- ਜਨਤਾ ਵੱਲੋਂ ਵਰਨ ਕੀਤੇ ਜਾ ਚੁੱਕਣ 'ਤੇ ਰਾਜਾ ਇਕੱਲਾ ਸ਼ਾਸਨ-ਕੰਮ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਵੈਦਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਸੰਮਤੀ ਅਤੇ ਸਭਾ ਨਾਮ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵੀ ਸਨ, ਜੋ ਨਾ ਕੇਵਲ ਰਾਜ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਉਸ 'ਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਵੀ ਰੱਖਦੀਆਂ ਸਨ। ਅਥਰਵਵੇਦ ਦੇ ਜਿਸ ਸੂਕਤ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾ ਦੇ ਧਰੂਵ ਰਹਿਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਥਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਸੇ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜੇ ਦੀ ਸੰਮਤੀ ਵੀ ਧਰੂਵ ਰਹੇ। ਸੰਮਤੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਕੌਣ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਃ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ 'ਜਨ' ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਵੈਦਿਕ ਯੁੰਗ ਦੇ ਜਨਪਦਾਂ ਵਿੱਚ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੇ ਵਧਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਇਸ ਸੰਮਤੀ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੇ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਹੋਣ, ਮੁੱਖ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਰੱਖਦੇ ਹੋਣ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੀਕ ਨਗਰ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਲੋਕ ਸਭਾਵਾਂ (ਯਥਾ ਏਥਨਸ ਦੀ ਏਕਲੀਜਿਆ) ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕ ਮੈਂਬਰ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਨਗਰ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਲੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਉਦੋਂ ਵੀ ਹਰੇਕ ਨਾਗਰਿਕ ਨੂੰ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦੀ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੋ ਕੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਹੱਥ ਵੰਡਵਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸੰਮਤੀ ਦੇ ਸਕੇ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੈਦਿਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਆਰਿਆ ਜਨਪਦਾਂ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਵਰੂਪ ਨਗਰ ਰਾਜ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੀ ਸਨ) ਦੀ ਸੰਮਤੀ ਦਾ ਵੀ ਇਹੀ ਰੂਪ ਸੀ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਜਨਪਦ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ 'ਵਿਸ਼ਃ' ਇਕੱਠੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਉਥੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਵਿਅਕਤੀ ਸਾਰੇ ਵਿਚਾਰਯੋਗ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਵਿਵਾਦ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੀਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਦੀ ਗੱਲ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਅਥਰਵਵੇਦ ਦੇ ਇਕ ਸੂਕਤ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਇਹ ਪ੍ਰਾਥਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬਹੁਤ ਕੁਸ਼ਲ ਵਕਤਾ ਬਣ, ਆਪਣੀਆਂ ਯੁਕਤੀਆਂ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਣ ਕਲਾ ਨਾਲ ਸਭ ਦਾ ਵੱਸ 'ਚ ਕਰ ਲੈਣ। ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੀਪੱਖੀਆਂ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਣ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਕਰ ਸਕਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕਈ ਪ੍ਰਾਥਨਾਵਾਂ

ਨੋਟ ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਸੰਮਤੀ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਵਿਵਾਦ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਅਕਤੀ ਉਥੇ ਆਪਣੇ ਵਕਤ ਤੱਤ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਚਮਤਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸੰਮਤੀ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਹੀ ਵਿਵਾਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਸਗੋਂ ਨਾਲ ਹੀ ਆਧਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਗੂੜ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਵੀ ਉਸ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਛੰਦੋਗੇ ਅਤੇ ਵ੍ਰਹਦਾਰਣੇਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ 'ਸੰਮਤੀ' ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹ-ਵਿਦਿਆ-ਵਿਸ਼ਾਇਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਆਇਆ ਹੈ। ਸ਼ਵੇਤਕੇਤੂ ਪਾਂਚਾਲ ਜਨਪਦ ਦੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਮਤੀ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਥੇ ਉਸ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮ-ਵਿਸ਼ੇਕ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਹੱਕ ਵੰਡਾਇਆ ਸੀ। ਸੰਮਤੀ ਦਾ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਈਸ਼ਾਨ' ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਈਸ਼ਾਨ ਦੇ ਸਭਾਪਤੀ ਵਿੰਚ ਹੀ ਸੰਮਤੀ ਦਾ ਕੰਮ ਚੱਲਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਰਾਜਾ ਵੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮੌਕਿਆਂ 'ਤੇ ਸੰਮਤੀ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸ਼ਵੇਸਤਕੇਤੂ ਪਾਂਚਾਲ -ਜਨਪਦ ਦੀ ਸੰਮਤੀ ਵਿੱਚ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਥੇ ਦਾ ਰਾਜਾ ਪ੍ਰਵਾਹਣ ਜਾਬਾਲੀ ਉਸ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਸੀ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਮਤੀ ਅਤੇ ਸਭਾ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ 'ਦੁਹਿਤਾ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰਾਥਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਦੋਨਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤਿਆਰ ਰਹਿਣ।

ਸੰਮਤੀ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸਭਾ ਵੀ ਵੈਦਿਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਜਨਪਦਾਂ ਦੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੰਸਥਾ ਸੀ। ਸਭਾ ਅਤੇ ਸੰਮਤੀ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਵਿੱਚ ਕੀ ਫਰਕ ਸੀ, ਇਹ ਵੈਦਿਕ ਸੰਹਿਤਾਵਾਂ ਵੱਲੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਅਜਿਹਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਭਾ ਸੰਮਤੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਛੋਟੀ ਸੰਸਥਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਕੇਵਲ ਵੱਡੇ ਲੋਕ (ਪਿਤਰ: ਅਤੇ ਬਜ਼ੁਰਗ) ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕੰਮ ਨਿਆ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਅਥਰਵਵੇਦ ਵਿੱਚ ਸਭਾ ਨੂੰ 'ਨਰਿਸ਼ਟ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਇਣਾਚਾਰ ਨੇ ਨਰਿਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਉਲੰਘਣ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹਿਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਸਭਾ ਨੂੰ 'ਨਰਿਸਟ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।" ਨਰਿਸਟ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ ਹੈ- ਉਲੰਘਣ । ਬਹੁਮਤ ਤੋਂ ਜੋ ਕੁਝ ਸਭਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਫੈਸਲਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਲੰਘਣ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸੇ ਕਾਰਨ ਸਭਾ ਨੂੰ ਨਰਿਸ਼ਟ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਏ ਕਿ ਵੈਦਿਕ ਯੁੱਗ ਦੀ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਵਿਵਾਦ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਕਤਾ ਸਭਾਸਦਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਨਾਲ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਅਥਰਵਵੇਦ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਥਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ-"ਹੇ ਸਭਾ! ਅਸੀਂ ਤੇਰੇ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਹਾਂ, ਤੇਰਾ ਨਾਮ ਨਰਿਸ਼ਟ (ਉਲੰਘਣ) ਵੀ ਹੈ। ਤੇਰੇ ਜੋ ਵੀ ਸਭਾਸਦ ਹਨ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ 'ਸਵਾਚਯ' (ਮੇਰੇ ਕਥਨ ਦੇ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ) ਹੋਣ। ਇੱਥੇ (ਸਭਾ ਵਿੱਚ) ਜੋ ਲੋਕ ਬੈਠੇ ਹਨ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਨੇਤਰ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹਾਂ (ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹਾਂ) ਹੇ ਇੰਦਰ! ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਯਤਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਬਣਾਓ। ਤੁਹਾਡਾ ਲੋਕਾਂ (ਸਭਾਸਦਾਂ) ਦਾ ਜੋ ਮਨ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਪੱਖ ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਧਰ ਉਧਰ ਬੰਨ੍ਹ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਵਾਪਿਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਤੁਹਾਡਾ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਮਨ ਮੇਰੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ।" ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਸਭਾਸਦਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਕਰਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵਸ਼ੀਭੂਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ ਚੱਲਣ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਾਥਨਾ ਕਿੰਨੀ ਸੁੰਦਰ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਉਤਮ ਰੀਤ ਨਾਲ ਉਸ ਯੁੱਗ ਦੀ ਸਭਾ 'ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ 'ਸਭਾਸਦ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਪਿਤਰ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਈ 'ਬਜ਼ੁਰਗ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀ 'ਵਿਸ਼: ਇਕੱਠੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੇ ਕਦੇ ਵੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਤ ਅਤੇ ਬਜ਼ੁਰਗ (ਵੱਡੇ) ਲੋਕ ਹੀ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸਭਾ ਦਾ ਇਕ ਮੁੱਖ ਕੰਮ ਨਿਆ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਨਿਆ ਦੇ ਲਈ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਭਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ 'ਸਭਾਚਰ' ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਯਜੁਰਵੇਦ ਵਿੱਚ ਸਭਾਚਰ ਦਾ ਉਲੇਖ ਪੁਰੁਸ਼ਮੇਧ ਦੇ ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਲਕਾਰਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ 'ਤੇ ਅਭਿਯੁਕਤ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ 'ਮੇਧਯ' (ਬਲੀ ਯੋਗ) ਸਮਝ ਸਕਣਾ ਔਖਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਯਜੁਰਵੇਦ ਦੇ ਹੀ ਇਕ ਹੋਰ ਮੰਤਰ ਵਿੱਚ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪਾਪ ਦੇ ਭੁੱਲ ਬਖਸ਼ਾਉਣ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਿਆ ਕੰਮ ਨੂੰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਭਾਸਦ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣੇ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਜੋ ਗਲਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਯਜੁਰਵੇਦ ਵਿੱਚ ਪਾਪ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਾਥਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸੂਤਰ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਤੇ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵੀ 'ਸਭਾ' ਨਿਆ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਸੀ। "ਜਾਂ ਤਾਂ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਨਹੀਂ, ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਥੇ ਸੋਚ ਸਮਝ ਕੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣੀ ਚਾਹੀਦੀ, ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਜੋ ਆਪਣੀ ਸੰਮਤੀ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ ਜਾਂ ਗਲਤ ਗੱਲ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪਾਪੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, " ਇਹ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਵਚਨ ਜਿਸ ਸਭਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਉਹ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਿਆ ਦਾ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਸੀ।

(3) ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ

ਪੰਚ ਜਨ-ਵੈਦਿਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਆਰਿਆ ਕਈ ਜਨਾ (ਕਬੀਲਿਆਂ ਜਾਂ ਟ੍ਰਾਇਬ) ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਸਨ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਕਈ

ਨੋਟ

ਸਥਲਾਂ 'ਤੇ 'ਪੰਚਜਨਾਂ:' ਅਤੇ 'ਪੰਚਕ੍ਰਸ਼ਟਯ:' ਦਾ ਉਲੇਖ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਬਿਨਾ ਸ਼ੱਕ ਉਸ ਯੁੱਗ ਦੇ ਆਰਿਆ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਜਾਤੀਆਂ (ਕਬੀਲੇ) ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਪੰਚਜਨ ਅਨੂ, ਦੁਹੁਮ, ਯਦੂ, ਤੁਰਵਸ਼ੁ ਅਤੇ ਪੁਰੁ ਸਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਭਰਤ, ਤਿਰਤਸੁ, ਸ਼੍ਰਜੇ ਆਦਿ ਲੋਕ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਫੈਲਦੇ ਗਹੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜਨਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਆਰਿਆ ਦੇ ਹਰੇਕ ਜਨ ਵਿੱਚ ਸਭ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਕਿਤੀ ਇਕ ਬਰਾਬਰ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕ 'ਵਿਸ਼:' (ਜਨਤਾ) ਦਾ ਅੰਗ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਆਰਿਆ ਅਤੇ ਦਾਸ- ਆਰਿਆ ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾ ਇੱਥੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸੀ, ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਦਾਸ' ਜਾਂ 'ਦਸਯੁ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆ ਕਈ ਵੱਡੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਆਰਿਆ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਆਪਦੇ ਅਧੀਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਹ ਆਰਿਆ ਵੱਖ ਲੋਕ ਆਰਿਆ ਜਨਪਦਾਂ ਵਿੱਚ ਆਰਿਆ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗੇ। ਇਹ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾਸਾਂ ਅਤੇ ਦਸਯੁਆਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਆਰਿਆ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਨੀਵੇਂ ਰਹੇ। ਆਰਿਆ ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਨਫਰਤ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਨੀਵੇਂ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਰਾਬਰ ਸਥਿਤੀ ਦੇਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਇਹ ਨਤੀਜਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਆਰਿਆ ਜਨਪਦਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਜਨਤਾ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਈ-(ਅ) ਆਰਿਆ ਅਤੇ (ਬ) ਦਾਸ। ਦਾਸ ਜਾਤੀ ਦੀ ਨਵੀਂ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਭਾਵ ਹੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਗੁਲਾਮ ਹੋ ਗਿਆ, ਇਹ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ। ਦਾਸ ਜਾਤੀ ਦੇ ਇਹ ਲੋਕ ਸ਼ਿਲਪ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਸਨ। ਇਹ ਚੰਗੇ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਘਰਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਆਰਿਆ ਵੱਲੋਂ ਵਿਜਿਤ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਸ਼ਿਲਪ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਰਹੇ। ਜੇਤੂ ਆਰਿਆ ਯੋਧਾ ਸੀ। ਉਹ ਯੱਗ ਧਾਰਮਿਕ ਪੂਜਾ ਨੂੰ ਗੌਰਵ ਦੀ ਗੱਲ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਭੂਮੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਣ ਕੇ ਖੇਤੀ, ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ ਆਦਿ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਲਪ ਦਾਸ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹੇ। ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ਿਲਪੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੀਣ ਸਮਝਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਰਹੀ। ਆਰਿਆ ਅਤੇ ਦਾਸਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਸਮਾਜਿਕ ਸਬੰਧ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇੱਥੇ ਆਰਿਆ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਆਰਿਆ-ਵੱਖ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਸਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਲਗਾਤਾਰ ਵੱਧਦੀ ਗਈ, ਜੋ ਯੁੱਧ ਆਰਿਆ ਜਾਂ ਦਾਸ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਵਰਣਸੰਕਰ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ ਵਰਣਸੰਕਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵ੍ਰਾਤਯ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਥਰਵਵੇਦ ਵਿੱਚ ਵਰਤ ਜਾਤੀਆਂ ਦਾ ਕਈ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਉਲੇਖ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਵ੍ਰਤਯ-ਸਤੋਮ-ਯੱਗ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵ੍ਰਾਤਯਾਂ ਨੂੰ ਆਰਿਆ ਜਾਤੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਵਸਕਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਪਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਵੈਦਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਆਰਿਆ ਅਤੇ ਦਾਸ਼ਾਂ ਦਾ ਫਰਕ ਬਹੁਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਕਾਲ ਦੇ ਆਰਿਆ ਜਨਪਦਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦੋ ਵਰਣ ਹੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਨਾਲ ਮੌਜੂਦ ਸਨ।

ਵਰਨ-ਵਿਵਸਥਾ- ਆਰਿਆ ਵਿਸ਼: ਦੇ ਸਭ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਇਕ ਬਰਾਬਰ ਸੀ। ਪਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਫਰਕ ਉਜਾਗਰ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਦਾਸ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਾਤਾਰ ਯੁੱਦ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਰਹਿਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਭ ਤੋਂ ਸਧਾਰਣ ਆਰਿਆ ਜਨਤਾ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਵੀਰ ਸੈਨਿਕ (ਰਥੀ, ਮਹਾਰਥੀ ਆਦਿ) ਦੀ ਸੱਤਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਈ, ਜੋ ਯੁੱਧ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਰੱਖਦੇ ਹੋਣ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਹੀ ਇਹ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਤੋਂ ਜਨਤਾ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ। ਨੁਕਸਾਨ (ਹਾਨੀ) ਨਾਲ ਤਰਾਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ' ਖੱਤਰੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਦ ਕਿ ਇਹ ਖੱਤਰੀ ਆਰਿਆ ਵਿਸ਼: ਦੇ ਹੀ ਅੰਗ ਸਨ, ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼: ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਸਧਾਰਣ ਲੋਕਾਂ (ਵੈਸ਼ੀਆਂ) ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਨਮਾਨਿਤ ਅਤੇ ਉਚੇ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਖੱਤਰੀ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੁੱਲ 'ਰਾਜਨਯ' ਕਹਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਰਾਜਕ੍ਰਤ: ਰਾਜਾਨ:' ਸੀ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਦੇ ਪਦ ਦੇ ਲਈ ਵਰਣ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾ ਖੱਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਰਵ ਸਧਾਰਣ ਆਰਿਆ ਵਿਸ਼: ਵਿੱਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਿਤੀ ਸੀ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇਜ਼ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੀ ਸੀ, ਜੋ ਯੱਗ ਕਰਮਕਾਂਡ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਨਾਲ ਦਕਸ਼ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਆਰਿਆ ਲੋਕ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਿਥਰ ਰੂਪ ਨਾਲ ਵਸ ਗਏ ਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਧੀ ਵਿਧਾਨਾਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪੂਜਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਰਲ ਧਰਮ ਲਗਾਤਾਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਦਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ ਕਿ ਕੁਝ ਲੋਕ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਯੱਗ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਯੱਗਾਂ ਦੀ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਸਰਵ ਸਧਾਰਣ ਆਰਿਆ ਵਿਸ਼: ਨਾਲ ਖੱਤਰੀਆਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਦਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੈਦਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਚਤੁਰ ਵਰਣਰਯ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਬਣ ਗਿਆ ਪਰ ਵੈਦਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਖੱਤਰੀ ਸਰਵ ਸਧਾਰਣ ਵਿਸ਼: (ਵੈਸ਼ਯ ਜਨਤਾ) ਵਿੱਚ ਉਤਕ੍ਰਸ਼ਟ ਅਤੇ ਵੱਖ ਹਨ, ਜਾਤੀ ਭੇਦ ਜਾਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਭੇਦ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਸੀ। ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜਾਂ ਖੱਤਰੀ ਹੈ...ਇਸ ਦਾ ਅਧਾਰ ਯੋਗਤਾ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਹੀ ਸਨ। ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ, ਤਪ ਅਤੇ ਵਿਦਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ

ਨੋਟ

ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਰਿਆ ਜਨ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਵੀਰਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਖੱਤਰੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨਯ ਬਣ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਵੈਦਿਕ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਇਕ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਸਥਾਨਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਨ, ਵੱਡੀ ਤਦਾਦ ਖੱਤਰੀ ਸਨ, ਪੇਟ ਅਤੇ ਲੱਤਾਂ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਵੈਸ਼ੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸਨ। ਆਰਿਆ ਵੱਖ ਦਾਸ ਲੋਕ ਹੀ ਸ਼ੂਦਰ ਵਰਣ ਦੇ ਅਧੀਨ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗਲਤ/ਸਹੀ ਲੱਭੋ (Write True/False in the following statements):

8. ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਿੱਚ ਗਾਂ, ਬੈਲ, ਘੋੜਾ, ਭੇਡ, ਬੱਕਰੀ, ਕੁੱਤੇ ਅਤੇ ਗਧਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਨਾਲ ਪਾਲੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।
9. ਰਿਗਵੇਦ ਦਾ ਸੱਤਵਾਂ ਮੰਡਲ 'ਵਰੁਣ' ਦੀ ਸਤੁਤੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।
10. ਵੈਦਿਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਆਰਿਆ ਨੂੰ ਧਾਤੂਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ।
11. ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਬੁਣਨ ਨੂੰ 'ਵਾਯ' ਕਰਘੇ ਨੂੰ 'ਵੇਮਨ' ਚਰਖੀ ਨੂੰ ਤਸਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਰਿਵਾਰਕ ਜੀਵਨ- ਵੈਦਿਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਧਾਰ ਪਰਿਵਾਰ ਸੀ। ਮਹਾਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੰਕਿਲਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਨੁਸ਼ਰੁਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਵਿਆਹ ਸੰਸਥਾ ਵਿਕਸਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਇਸਤੀਆਂ 'ਅਨਾਵ੍ਰਤ' 'ਸੁਤੰਤਰ' ਅਤੇ 'ਕਾਮਾਚਾਰ-ਵਿਹਾਰਿਣੀ' ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਜੇਕਰ ਸਚਮੁੱਚ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਸਮਾਂ ਆਰਿਆ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਵੈਦਿਕ ਯੁੱਗ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੀ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸ਼ੀਲਤਾ ਨਾਲ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਆਹ ਸੰਸਥਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਵੈਦਿਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਆਰਿਆ ਵਿਆਹ ਬੰਧਨ ਵਿੱਚ ਬੱਝ ਕੇ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕ ਪਤਨੀ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਦ ਕਿ ਬਹੁ ਪਤਨੀ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵੀ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਆਰਿਆ ਵੱਖ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਨ, ਆਰਿਆ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ। ਭੈਣ ਅਤੇ ਭਰਾ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਨਿਸ਼ੇਦ ਸੀ। ਵਿਆਹ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਲੜਕੀਆਂ ਵੀ ਲੜਕਿਆਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀਆਂ ਵਰਤ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਜਵਾਨੀ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਅਨਪੜ੍ਹ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। 'ਇਸਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ' ਇਹ ਵਿਚਹਰ ਵੈਦਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਈ ਇਸਤੀਆਂ ਇੰਨੀਆਂ ਵਿਦੁਸ਼ੀ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਦਾਏ ਹੋਏ ਮੰਤਰਾਂ ਨੂੰ ਵੈਦਿਕ ਸੰਹਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਕਿਲਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਲੋਪਾ ਮੁਦਰਾ, ਅਪਾਲਾਤਰੇਈ ਆਦਿ ਕਈ ਇਸਤਰੀਆਂ ਵੈਦਿਕ ਸੂਕਤਾਂ ਦੀ ਰਿਸ਼ੀ ਹਨ। ਗੋਧਾ ਘੋਸ਼ਾ, ਵਿਸ਼ਵਾਰਾ, ਅਦਿਤੀ, ਸਰਮਾ ਆਦਿ ਕਈ ਬ੍ਰਾਹਮਵਾਦਿਨੀ ਮਹਿਲਾਵਾਂ (ਰਿਸ਼ੀਆਂ) ਦਾ ਵਰਨਣ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਗਾਰਗੀ, ਮੈਤਰੇਈ ਆਦਿ ਤੱਤਚਿੰਤਕ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੇ। ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਪੂਰਵਕ ਵਿਦਿਆ ਚੋਣ ਸਹਿਧਰਮਣੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਵਿਆਹ ਸਬੰਧ ਖੁਦ ਵਰਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਖੁਦ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦਾ ਵਰਣ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀਆਂ ਦੇ ਕਈ ਸਵੰਬਰ ਵਿਆਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਦ ਵਰਨ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਉਪਲੱਬਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾ ਕੇਵਲ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀਆਂ ਹੀ ਸਗੋਂ ਸਰਵ ਸਧਾਰਣ ਆਰਿਆ ਕੰਨਿਆਵਾਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦਾ ਖੁਦ ਵਰਣ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਵੈਦਿਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਪੂਰਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਸੀ।

(4) ਧਰਮ

ਵੈਦਿਕ ਵਾੜਮਯ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਧਰਮ ਪਰਕ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਨਾਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਆਰਿਆ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇੰਦਰ , ਮਿਛਰ, ਵਰਣ, ਅਗਨੀ, ਯਮ ਆਦਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਈ ਦੇਵਤੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਪਤ ਅਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਉਹ ਕਈ ਵਿਧੀ ਵਿਧਾਨਾਂ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਤਰਸ਼ਟਾ, ਪਾਲਕ ਅਤੇ ਸੰਹਿਨਤਾ ਇਕ ਈਸ਼ਵਰ ਹੈ, ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਵੈਦਿਕ ਆਰਿਆ ਵਿੱਚ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਥਨ ਸੀ ਕਿ ਇੰਦਰ, ਮਿੱਤਰ, ਵਰਣ, ਅਗਨੀ, ਸੁਪਰਣ, ਗੁਰਤਮਾਨ, ਮਾਤਾਰਿਸ਼ਵਾ, ਯਮ ਆਦਿ ਸਭ ਇਕ ਹੀ ਸੱਤਾ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨਾਮ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਇਕ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਵਿਦਵਾਨ ਲੋਕ ਇੰਦਰ, ਮਿੱਤਰ ਆਦਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਇਹ ਕਲਪਨਾ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ, ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਆਰਿਆ ਲੋਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੰਨ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਕੋਈ ਅਧਿਸ਼ਠਾਰਤ ਦੇਵਤਾ ਵੀ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹਿਲ੍ਹਾ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਸੁਖ-ਸੁਵਿਧਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਆਰਿਆ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਵੈਦਿਕ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ-(ਅ) ਛੁਲੋਕ ਦੇ ਦੇਵਤਾ ਯਥਾ ਸੂਰਜ, ਸਵਿਤਾ,

ਨੋਟ

ਮਿੱਤਰ, ਪੁਸ਼ਾ, ਵਿਸ਼ਣੂ ਵਰਣ ਆਦਿ ਮਿੱਤਰੇ। (ਬ) ਅੰਤਰਿਕਸ਼ ਸਥਾਨਕ ਦੇਵਤਾ, ਯਥਾ ਇੰਦਰ, ਹਵਾ, ਮਰੂਤ ਅਤੇ ਪਰਜਨਯ (ਸ) ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਥਾਨਕ ਦੇਵਤਾ, ਯਥਾ ਅਗਨੀ, ਸੋਮ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ। ਝੁਲੋਕ, ਅੰਤਰਿਕਸ਼ਲੋਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਲੋਕ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੀਆਂ ਜੋ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਵਤਾ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੰਨ ਕੇ ਵੈਦਿਕ ਆਰਿਆ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਤੁਤੀ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੂਕਤਾਂ ਅਤੇ ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ। ਅਦਿਤੀ, ਉਸ਼ਾ, ਸਰਸਵਤੀ, ਆਦਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਦੇਵੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਉਲੇਖ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਤਵਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਈ ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਦ ਕਿ ਬਹੁ ਸੰਖਿਆ ਵੈਦਿਕ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਾ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸੱਤਾਵਾਂ ਦੇ ਮੂਰਤ ਰੂਪ ਹਨ, ਪਰ ਦੇਵਤਾ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਵ ਰੂਪ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਨੁਸ਼ਰੁਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਧਾ, ਮਨਯੂ (ਕਰੋ) ਆਦਿ ਦੀ ਜੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦੈਵੀ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦੇ ਲਈ ਵੈਦਿਕ ਆਰਿਆ ਕਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਯੱਗਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਯੱਗ ਕੁੰਡ ਵਿੱਚ ਅਗਨੀ ਦਾ ਅਧਾਰ ਕਰਕੇ ਦੁੱਧ, ਘਿਓ, ਅੰਨ, ਸੋਮ ਆਦਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀਆਂ ਅਹੂਤੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਅਗਨੀ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਹੂਤੀਆਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਅਗਨੀ ਇਸ ਆਹੁਤੀ ਦੇ ਲਈ ਵਾਹਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਯੱਗਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਸ ਦੀ ਅਹੂਤੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਮਤਭੇਦ ਹਨ। ਮਹਾਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੰਕਲਿਤ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਨੁਸ਼ਰੁਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਯੱਗਾਂ ਵਿੱਚ ਪਸ਼ੂ ਬਲੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾ ਵਸੁ ਚੈਧੋਪਰਿਚਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅੰਦੋਲਨ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਕੋਈ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਬੁੱਧ ਯੁੱਗ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਪ੍ਰਥਾ ਮੌਜੂਦ ਸੀ, ਇਹ ਗੱਲ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨ-ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਘ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਸੋਮ ਨਾਲ ਯੱਗਾਂ ਵਿੱਚ ਅਹੂਤੀ ਦੇਣ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ ਪਰ ਅਸ਼ਵ, ਅਜਾ ਆਦਿ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਬਲੀ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਵਰਨਣ ਸਿਰਫ ਵੈਦਿਕ ਸੰਹਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।

ਆਰਿਆ ਨੇ ਦਾਸ, ਦਸਯੁ ਆਦਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਆਰਿਆ-ਵੱਖ ਜਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸੱਤਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਦਾ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਇਕ ਮੰਤਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪ੍ਰਾਥਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ 'ਸ਼ਿਸ਼ਨਦੇਵ' ਸਾਡੇ ਯੱਗ ਨੂੰ ਨਾ ਵਿਗਾੜਣ। ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਸਨ (ਲਿੰਗ) ਦੀ ਪੂਜਾ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ। ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ ਅਤੇ ਹੜੱਪਾ ਦੇ ਭਗਨਾਸ਼ਸ਼ੇਸਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਕਈ ਸ਼ਿਸ਼ਨ (ਜੋ ਪੱਥਰ ਦੇ ਬਣੇ ਹਨ) ਉਪਲੱਬਧ ਵੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਹੀ ਇਕ ਹੋਰ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਸ਼ਿਸ਼ਨਦੇਵਾਂ ਦੇ ਪੁਰ ਦੇ ਜਿੱਤ ਦਾ ਵੀ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਆਰਿਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਜੰਨ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਉਤਪਾਸਕਾਂ ਤੋਂ ਨਫਰਤ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਆਰਿਆ ਜਾਤੀ ਨੇ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਇਸ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਵੀ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵਲਿੰਗ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੰਚ ਸ਼ਿਸ਼ਨਦੇਵ ਦੀ ਪੂਜਾ ਆਰਿਆ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੋ ਗਈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਥਰਵਵੇਦ ਵਿੱਚ ਕਈ ਜਾਦੂ ਟੂਣੇ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਆਰਿਆ ਵੱਖ ਜਾਤੀਆਂ ਨਾਲ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਸੱਪ ਦੀ ਜ਼ਹਿਰ ਉਤਾਰਣ ਦੇ ਮੰਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਤੈਮਾਤ, ਆਲਿਗੀ, ਵਿਲਿਗੀ ਆਦਿ ਕਈ ਸ਼ਬਦ ਆਏ ਹਨ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਵੈਦਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਕੈਲਿੰਡਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਹਨ। ਕੈਲਿੰਡਨ ਲੋਕ ਈਰਾਕ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਆਰਿਆ ਤੋਂ ਵੱਖ ਸਨ। ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪੱਛਮੀ ਏਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਵਪਾਰਕ ਸਬੰਧ ਸਨ, ਇਹ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਲਿਖ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ। ਕੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਤੈਮਾਤ ਆਦਿ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਪੱਛਮੀ ਏਸ਼ੀਆ ਨਾਲ ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਵਿੱਚ ਆਏ ਹੋਣ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਆਰਿਆ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਦਾਸ ਅਤੇ ਦਸਯੂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। ਇੱਥੇ ਸਾਡੇ ਲਈ ਇਹ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਵੈਦਿਕ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਸਵਰੂਪ ਦਾ ਵਿਸ਼ਦ ਰੂਪ ਨਾਲ ਵਰਨਣ ਕਰ ਸਕਣ। ਪਰ ਇੰਨਾ ਲਿਖ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਆਰਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਖ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੌਜੂਦ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਦੇਵਤਾ ਇਕ ਹੀ ਸੱਦਾ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਭਿਯੁਕਤੀਆਂ ਹਨ। ਵੈਦਿਕ ਆਰਿਆ ਕੇਵਲ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਯੱਗ ਧਾਰਮਿਕ ਪੂਜਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਤੱਤਪਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਗੋਂ ਉਹ ਉਸ ਤੱਤ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲੱਗੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਨੇ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਸਿਸ਼ਟੀ ਕਿਵੇਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ, ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀ ਦਸ਼ਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗੀ ਤਾ ਕੀ ਹਾਲਤ ਹੋਵੇਗੀ-ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਵੈਦਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਵੈਦਿਕ ਸੰਹਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਕਈ ਸੂਕਤ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ ਹਨ, ਜੋ ਇਸ ਦਾ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਲਹ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਮਾਲਕ ਅਤੇ ਪਾਲਣਹਾਰਾ ਹੈ, ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ ਮਨੁੱਖ! ਤੂੰ ਇਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨ, ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਦਾ ਯਤਨ ਨਾ ਕਰ। ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਕੇਵਲ ਤਮ (ਅੰਧਕਾਰ) ਸੀ, ਬਹੁਤ ਗੂੜ ਵਿਚਾਰ ਸਨ। ਉਦੋਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਆਪਣੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਉਸ ਸਰਵਉਚ ਸੱਤਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤਪ:ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਉਦੋਂ ਇਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਉਤਪਨ ਕੀਤਾ। ਭੂਤ, ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਇਸੇ 'ਪੁਰਸ਼' ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਦਾ

ਨੋਟ

ਹੁੰਦਾ ਹੈ-ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਵੈਦਿਕ ਮੰਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਪਲੱਬਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤੱਤ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵੈਦਿਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਕਈ ਰਿਸ਼ੀ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਕ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ।

ਕਿਉਂਕਿ ਵੈਦਿਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਦੇਵਤਾ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਦੀ ਪਦਤੀ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੈਦਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਵੈਦਿਕ ਆਰਿਆ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦੇ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਮੰਦਿਰਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮੂਰਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਤ ਹੋਣ। ਵੈਦਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਢੰਗ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਯੱਗ ਧਾਰਮਿਕ ਪੂਜਾ ਹੀ ਸੀ।

(5) **ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ**

ਵੈਦਿਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਅਧਾਰ ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ ਸਨ। ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਿੱਚ ਗਾਂ, ਬੌਲਦ, ਘੋੜਾ, ਬੱਕਰੀ ਕੁੱਤੇ ਅਤੇ ਗਧੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਾਲੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਆਰਿਆ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਗਾਂ ਦਾ ਇੰਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਅਘਨੀਆ (ਨਾ ਮਾਰਨ ਯੋਗ) ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਆਰਿਆ ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਪਾਲਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਮ੍ਰਿਧੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਆਰਿਆ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ 'ਤੇ ਵਸ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚੰਗੀ ਉਨਤੀ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਖਰੀਦਣ ਦੇ ਲਈ ਬੌਲਦ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਖੇਤਾਂ ਦੀ ਉਪਜ ਵਧਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਖਾਦ ਵੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸਿੰਚਾਈ ਦੇ ਲਈ ਝੀਲ, ਤਾਲਾਬ, ਨਦੀ ਅਤੇ ਖੂਹਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਦੇਣ ਦੇ ਲਈ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਨਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਨਾਲੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅੱਜ ਕੱਲ ਕਿਸਾਨ ਲੋਕ ਖੇਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਹੁਣ ਲੱਕੜੀ ਅਤੇ ਧਾਤੂ ਦੇ ਬਣੇ ਹੱਲਾਂ ਨੂੰ ਬੌਲਦਾਂ ਨਾਲ ਚਲਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਖੇਤਾਂ ਨੂੰ ਬੀਜਦੇ ਹਨ, ਬੀਜਦੇ ਅਤੇ ਕੱਟਦੇ ਹਨ, ਸਿਰਫ ਉਸੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵੈਦਿਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਆਰਿਆ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਖੇਤੀ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਅਨਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਜੌਂ, ਕਣਕ, ਧਾਨ, ਮਾਸ ਅਤੇ ਤਿਲ ਮੁੱਖ ਸਨ। ਜਦ ਕਿ ਵੈਦਿਕ ਆਰਿਆ ਦੀ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਖੇਤੀ ਸੀ ਪਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਲਪਾਂ ਅਤੇ ਵਪਾਰਾਂ ਦਾ ਵੀ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਤਕਸ਼ਮਨ (ਬੜਈ) , ਹਿਰਣਯਕਾਰ (ਸੁਨਾਰ), ਕਰਾਮਰ (ਧਾਤੂ-ਸ਼ਿਲਪੀ), ਚਰਮਕਾਰ (ਮੋਚੀ), ਵਾਥ (ਤਨਤੁਵਾਯ ਜਾਂ ਜੋਲਾਹਾ) ਆਦਿ ਕੀ ਕਾਰੋਬਾਰਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਆਰਿਆ ਲੋਕ ਰੱਥਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਰੱਥ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸਵਾਰੀ ਅਤੇ ਮਾਲ ਢੋਣ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਯੁੱਧ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਇਸਤੇਮਾਲ ਸੀ। ਆਰਿਆ ਵੱਖ ਦਾਸ ਲੋਕ ਤਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਿਲਪਾਂ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਦੇ ਹੀ ਸਨ ਪਰ ਆਰਿਆ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਕਾਰੂ (ਸ਼ਿਲਪੀ), ਭਿਸ਼ਕ (ਹਸਪਤਾਲ) ਆਦਿ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਦਾਸ-ਸ਼ਿਲਪੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨੌਕਰੀ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਗੁਲਾਮ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਆਰਿਆ ਗ੍ਰਹਿਪਤੀ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰੋਬਾਰਾਂ ਦਾ ਵੀ ਸੰਚਾਲਣ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਸਨ।

ਵੈਦਿਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਆਰਿਆ ਕਈ ਧਾਤੂਆਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨਾ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਉਹ ਪੱਧਰ ਯੁੱਗ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਸੋਨੇ ਅਤੇ ਰਜਤ ਦੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਅਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਲਈ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰ 'ਅਧਯ' ਨਾਮ ਦੀ ਇਕ ਧਾਤੂ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਔਜ਼ਾਰ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ 'ਅਯਸ' ਦਾ ਅਰਥ ਲੋਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਅਯਸ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ, ਉਹ ਲੋਹਾ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਤਾਂਬਾ ਹੈ। ਅਯਸ ਦਾ ਭਾਵ ਚਾਹੇ ਲੋਹੇ ਨਾਲ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਚਾਹੇ ਤਾਂਬੇ ਨਾਲ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਵੈਦਿਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਆਰਿਆ ਇਸ ਉਪਯੋਗੀ ਧਾਤੂ ਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕੁਮਾਰ ਲੋਕ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾ ਦੇ ਉਪਕਰਣਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਵੇਦ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸ਼ਲਾਸ਼ੂਕ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਲਾ (ਮਕਾਨ ਜਾਂ ਘਰ) ਦਾ ਬੜਾ ਉਤਮ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਲਈ ਲੱਕੜੀ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰੂਪ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਕੱਪੜੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਸ਼ਿਲਪ ਵੀ ਇਸੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਚੰਗਾ ਉਨਤ ਸੀ। ਊਨ ਅਤੇ ਰੇਸ਼ਮੀ ਕੱਪੜੇ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਨਾਲ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਹਿਜ ਵਿੱਚ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰੂੰ ਨਾਲ ਵੀ ਆਰਿਆ ਲੋਕ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾ ਜਾਣੂ ਸਨ। ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਬੂਤਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਰੂੰਈਂ ਤੋਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਰਿਆ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਬਹੁਤ ਸੁਗਮ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਰੂੰਈਂ ਦੀ ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਉਪਯੋਗ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਸਕਣ। ਸੂਤ ਕੱਤਦੇ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਵਿੱਚ ਆਰਿਆ ਲੋਕ ਚੰਗੇ ਕੁਸ਼ਲ ਸਨ। ਉਹ ਇਸ 'ਤੇ ਉਸ਼ਣੀ (ਪੱਗੜੀ) ਧਾਰਣ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਹੇਠਾਂ ਇਕ ਅੱਧੇ ਕੱਪੜਿਆਂ (ਧੋਤੀ ਜਾਂ ਸਾੜੀ) ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਪਰ ਦੇ ਲਈ ਉਤਰੀ (ਚਾਦਰ) ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੋਨੋਂ ਗਹਿਣੇ ਪਹਿਨਣ ਦਾ ਸ਼ੌਂਕ ਰੱਖਦੇ ਸਨ, ਕੁੰਡਲ, ਕੇਯੂਰ, ਨਿਸ਼ਕ੍ਰਗ੍ਰੀਵ ਆਦਿ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੇ ਲੋਕ ਇਸਤੇਮਾਲ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਂਦੇ ਸਨ।

ਨੋਟ

ਵਪਾਰ ਦੇ ਲਈ ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਵਸਤੁਵੀਨਿਯਮ (ਚਾਰਟਰ) ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਮੂਲ ਦਾ ਅੰਕਨ ਗਾਂਵਾਂ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਗਾਂ ਨੂੰ ਮੂਲ ਦੀ ਇਕਾਈ ਮੰਲ ਕੇ ਨੀਨਿਯਮ ਦਾ ਕੰਮ ਚਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਧਾਤੂ ਨਾਲ ਬਣਾਏ ਗਏ ਕਿਸੇ ਸਿੱਕੇ ਦਾ ਚਲਨ ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਸੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਗੱਲ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਹੈ। ਨਿਸ਼ਕ ਨਾਮ ਦਾ ਇਕ ਸੋਨੇ ਦੀ ਮੁਦਰਾ ਦਾ ਉਲੇਖ ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ ਪਰ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਮੁਦਰਾ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਗਹਿਣੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ। ਵੈਦਿਕ ਸੰਹਿਤਾਵਾ ਵਿੱਚ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਕਈ ਸਥਲਾਂ 'ਤੇ ਵਰਨਣ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵੀ ਹਨ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੈਦਿਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਲੋਕ ਸਥਲ ਅਤੇ ਜਲ ਮਾਰਗਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਵਪਾਰ ਦੇ ਲਈ ਆਉਂਦੇ-ਜਾਂਦੇ ਵੀ ਹਨ। ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਮੁੰਦਰੀ ਵਪਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਇਹ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ।

ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਕਈ ਸੰਸਥਾਨਾ 'ਤੇ 'ਪਣੀ' ਨਾਮ ਦੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਆਇਆ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੁਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਪਣੀ ਫਿਨੀਸ਼ਿਆਨ ਲੋਕ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੈਟਿਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ 'ਪੁਨੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਦਿਨੀਸ਼ਿਆਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬਸਤੀ ਪੈਲੇਸਟਾਈਨ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰ ਤੱਟ ਸਨ, ਜਿੱਥੋਂ ਉਹ ਦੂਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵਪਾਰ ਦੇ ਲਈ ਆਇਆ-ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਆਰਿਆ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੈਦਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦਾ ਪੈਲੇਸਟਾਈਨ ਦੇ ਫਿਨੀਸ਼ਿਅਨ (ਪੁਨੀ ਜਾਂ ਪਣੀ) ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵੀ ਵਪਾਰਕ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਸਨ।

4.3 ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲੀਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀਆਂ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ (Differences and Similarities between Indus Civilization and Vedic Culture)

ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੈਦਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਅਨੁਵਰਤੀ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਸ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਉਤਕਸ਼ ਕਾਲ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵੈਕਿ ਯੁੱਗ ਦੇ ਆਗਮਨ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਨਵੇਂ ਯੁੱਗ ਦਾ ਅਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਗਰੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਇਆ। ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਆਰੰਭਿਕ ਚਰਣ ਵਿੱਚ ਵੈਦਿਕ ਜਨ ਪਸ਼ੂ ਚਾਰਣ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਖੇਤੀ ਕਰਮ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾਣੂ ਸਨ। ਕਾਲਾਂਤਰ ਵਿੱਚ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਨਾਲ ਵਸ ਜਾਣ ਦੇ ਨਾਲ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਖੇਤੀ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਸੰਲਗਨ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਉਤਸ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਚਰਣ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਪੁਨਰ ਨਗਰੀਕਰਨ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾ ਵੈਦਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਅਧਾਰਭੂਤ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਉਪਜ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਰਸ਼ਲ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਵੈਦਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਪਰ ਅਸਮਾਨਾਤਵਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਇਕ ਪੇਂਡੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਸੀ, ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਨਗਰਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਨਗਰਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ, ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਕਾਮਿਪਲ, ਕਾਰਪਸ਼ਵ ਕਾਰੋਟੀ, ਕੌਸ਼ਾਮਬੀ, ਨੈਮਿਸ਼ ਆਦਿ ਦਾ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਕਤ ਨਗਰਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਬਹੁਤ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਗਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਸੜਕਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੱਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਪਯੁਕਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਵਸਥਾ ਸੀ, ਇਸ ਦਾ ਉਲੇਖ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੈਦਿਕ ਜਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਨਗਰ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਪਹਿਚਾਣ ਨਹੀਂ ਹੋ ਪਾਈ ਸੀ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਇਕ ਨਗਰੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਸੀ। ਸਿੰਧੁ ਨਗਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਵਸਥਾ ਆਧੁਨਿਕ ਨਗਰਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਾਰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਬਣੇ ਸਨ। ਸੜਕਾਂ ਵਿਛਾਉਣ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਮਾਰਸ਼ਲ ਨੇ ਦੂਸਰੀ ਅਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਆਰਿਆ ਧਾਤੂਆਂ ਵਿੱਚ ਸੋਨੇ ਅਤੇ ਚਾਂਦੀ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸਨ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਸੋਨੇ ਦੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ 'ਅਯਸ' ਨਾਮ ਦੀ ਧਾਤੂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਅਯਸ ਦਾ ਅਰਥ ਤਾਂਬਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕੁੱਟ ਕੇ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਬਰਤਨ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਅਥਰਵਵੇਦ ਵਿੱਚ ਲੋਹੇ ਨੂੰ "ਸ਼ਯਾਮ ਅਯਸ" ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਤਾਂਬੇ ਨੂੰ ਲਾਲ (ਲੋਹਿ) ਅਯਸ ਦੀ ਸੰਘਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸੀਸਾ (ਲੇਡ) ਨੂੰ ਇਕ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਲੋਹਾ ਅਤੇ ਸੋਨੇ ਤੋਂ ਵੱਖ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਾਣੇ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ 'ਅਯਸਤਾਪ' (ਅਯਸ ਨੂੰ ਗਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ) ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਿੰਧੂ ਜਨ ਤਾਂਬੇ ਅਤੇ ਕਾਂਸੇ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਾਤੂਆਂ ਅਤੇ ਉਪਕਰਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਪਰ ਲੋਹੇ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਸਨ।

ਆਰਿਆ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਅਸ਼ਵ ਦਾ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵ ਸੀ। ਘੋੜਾ ਅਤੇ ਗਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅਗਨੀ ਅਤੇ ਸੂਰਜ

ਨੋਟ

ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸੀ। ਆਰਿਆ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਲੜੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਯੁੱਧਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੁਤ ਰੱਥ ਘੋੜੇ ਨਾਲ ਖਿੱਚੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੋਝ ਢੋਣ ਦੇ ਲਈ ਅਤੇ ਹੱਲ ਖਿੱਚਣ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਸਿੰਧੂ ਲੋਕ ਘੋੜੇ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸਨ, ਇਸ ਦੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਤੀਜੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੱਡੀ ਦਾ ਸਬੂਤ ਉਤਰੀ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਰਕੋਟੜਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਘੋੜੇ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਸਿਰਫ ਇਕ ਸਬੂਤ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੋਥਲ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਇਕ ਮੂਰਤੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਘੋੜੇ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀ ਰੂਪ ਬਣਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਆਲਚਿਨ ਦੰਪਤੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਕਸਦਾ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਹੜੱਪਾ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਘੋੜੇ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵਯਾਘ ਦਾ ਉਲੇਖ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਪਰ ਸਿੰਧੂ ਮੁਦਰਾਵਾਂ 'ਤੇ ਵਯਾਘ ਦਾ ਕਾਫੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਅੰਕਨ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਰਸ਼ਲ ਅਤੇ ਮੈਕਡਾਨਲ ਆਦਿ ਨੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਅ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਹਾਥੀ ਦਾ ਉਲੇਖ ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਦੋ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਲਈ 'ਹਸਿਤ ਮ੍ਰਿਗ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜਾਣਕਾਰ ਪਸ਼ੂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਪ੍ਰੋ. ਅਵਿਨਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਦਾਸ ਨੇ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਹੱਥੀ ਦੇ ਲਈ 'ਇਭ' ਅਤੇ 'ਵਾਰਣ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮਾਰਸ਼ਲ ਦੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਰਿਗਵੈਦਿਕ ਆਰਿਆ ਹਾਥੀ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜਾਣੂ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ ਦੇ ਉਤਖੰਨ ਤੋਂ ਇਕ ਮੁਦਰਾ (ਮਾਰਸ਼ਲ , ਸ. 420) ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਅੰਕਿਤ ਹੈ। ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਜਿਵੇਂ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੇ ਕਿ ਉਕਤ ਅਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਸ਼ਿਵ ਪਸ਼ੂਪਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਾਗ ਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਕਤ ਚਿੱਤਰ ਦੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਵੱਲ ਹਾਥੀ ਅਤੇ ਬਾਘ ਅਤੇ ਖੱਬੇ ਵੱਲ ਗੈਂਡਾ ਅਤੇ ਮਹਿਸ਼ ਅਤੇ ਆਸਨ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਦੋ ਹਿਰਣ ਦਿਖਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਧੂ ਉਕਤ ਸਾਰੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸਨ। ਆਰਿਆ ਗਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਦਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਦਸ਼ਮ ਆਦਿ ਕਾ 19ਵੀਂ ਅਤੇ 169ਵਾਂ ਸੁਕਤ ਗਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮ੍ਰਿਧੀ ਦੇ ਲਈ ਰੁਦ, ਪਰਜਨਯ, ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ ਆਦਿ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਥਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਯੱਗ ਧਾਰਮਿਕ ਪੂਜਾ ਦੇ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਦਕਸ਼ਣਾ ਵਿੱਚ ਮੂਲ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗਾਂ ਹੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਸਿੰਧੂ ਸਥਲਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਤ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਲਾ ਕਰੀਤੀਆਂ ਤੋਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਗਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਬ੍ਰਸ਼ਭ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਨ। ਸਿੰਧੂ ਸਥਲਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਬੈਲ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦਾ ਅੰਕਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕੁਬੜਵਾਲਾ ਬੈਲ, ਛੋਟੇ ਸਿੰਘਾਂ ਵਾਲਾ ਬੈਲ ਆਦਿ। ਜਦ ਕਿ ਹੜੱਪਾ ਸੱਭਿਅਤਾ ਵਿੱਚ ਬੈਲ 'ਸ਼ਿਵ-ਪਸ਼ੂਪਤੀ' (ਪ੍ਰਾਗ ਦੇਵ) ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸਨ, ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ । ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਮੁਦਰਾਵਾਂ 'ਤੇ ਅੰਕਿਤ ਛੋਟੇ ਸਿੰਘ ਵਾਲੇ ਬੈਲ ਨੂੰ ਕ੍ਰਦ ਮੁਦਰਾ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਇਕ ਸੰਹਾਰਕਾਰੀ ਦੇਵਤਾ (ਸ਼ਿਵ) ਦੇ ਵਾਹਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ।

ਆਰਿਆ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਕ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਧੂ ਲੋਕ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਕ ਸਨ। ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਧੂ ਲੋਕ ਲਿੰਗ ਪੂਜਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਆਰਿਆ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਲਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਨਫਰਤ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਿਸ਼ਨ ਦੇਵ ਜਾਂ ਲਿੰਗ ਪੂਜਾ ਦੀ ਭਤਰਸਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਪ੍ਰਾਗਾਰੀਆ ਨੂੰ ਲਿੰਗ ਪੂਜਕ ਕਿਹਾ ਗਿਆ।

ਸਿੰਧੂ ਸਥਾਨਾਂ ਤੋਂ ਅਭੂਤ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਉਪਲੱਬਧ ਨਾਰੀ ਮੂਰਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਧੂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮਾਤਾ ਦੇਵੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਹੜੱਪਾ ਅਤੇ ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ ਦੇ ਉਤਖੰਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਉਕਤ ਨਾਰੀ ਮੂਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਦੇਵੀ ਦੀ ਸੰਘਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸਿੰਧੂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਮਾਤ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਆਰਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਈ ਪੁਰਸ਼ ਦੇਵਤਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਹੇ ਹਨ। ਇੰਦਰ ਦੀ ਅਸਤੁਤੀ ਵਿੱਚ ਲੱਗਭਗ 250 ਰਚਨਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਭਾਵ ਵੇਦ ਦੀ ਸਾਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾ ਦਾ ਚੌਥਾ ਹਿੱਸਾ ਇਕਮਾਤਰ ਇੰਦਰ ਦੀ ਅਸਤੁਤੀ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ ਦਾ ਸੱਤਵਾਂ ਮੰਡਲ 'ਵਰੁਣ' ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੋਰ ਵੈਦਿਕ ਦੇਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸੂਰਜ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਅਗਨੀ, ਸੋਮ ਆਦਿ ਮੁੱਖ ਹਨ। ਰਿਵਗੇਦ ਵਿੱਚ ਊਸ਼ਾ, ਅਦਿਤੀ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ, ਸਰਸਵਤੀ ਆਦਿ ਦੇਵੀਆਂ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਘੱਟ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਟਾਸਕ

ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲੀਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਅਸਮਾਨਤਾ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰੋ।

ਨੋਟ

ਮਾਰਸ਼ਲ ਨੇ ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ ਅਤੇ ਹੜੱਪਾ ਵਿੱਚ ਅਗਨੀ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਨਾ ਮਿਲਣਾ ਇਸ ਤੱਥ ਦਾ ਸਬੂਤ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਵਿੱਚ ਯੱਗ ਆਦਿ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਦ ਕਿ ਪਰਬਤੀ ਉਤਖੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਗਨੀ ਵੇਦੀਆਂ ਨੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਕਾਲੀਬੰਗਾ ਵਿੱਚ ਇਕ ਚਬੂਤਰੇ 'ਤੇ ਖੂਹ ਦੇ ਕੋਹ ਸੱਤ ਆਯਾਤਾਕਾਰ ਅਗਨੀਵੇਦੀਆਂ ਇਕ ਕਤਾਰ ਵਿੱਚ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਪੂਜਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਐਚ. ਡੀ. ਸਾਂਕਾਲਿਆ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੜੱਪਾ ਅਤੇ ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਉਦਾਹਰਣ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ ਪਰ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼ ਗਤੀ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਉਤਖੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ। ਤਦ ਸਿੰਧੂ ਲੋਕ ਆਰਿਆ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੱਗ ਵਿਧਾਨ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸਨ, ਅਭਿਲਿਖਤ ਗਵਾਹ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਪਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਆਰਿਆ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਲ ਦੇ ਲਈ ਯੱਗਾਂ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਯੱਗ ਨੂੰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਸਿਤ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਯੱਗ ਨਾਲ ਦੇਵਤਾ ਬਲੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਯੱਗ ਦੇ ਯੋਗ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਿੰਧੂ ਸਥਾਨਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਪਕਰਨਾਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਧੂ ਜਨ ਲੇਖਕ ਕਲਾ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਆਰਿਆ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸੀ ਪਰ ਲਿਪੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਆਰਿਆ ਲਿਖਣਾ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਨ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਹਾਲੇ ਤੱਕ ਸਿੰਧੂ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ ਹੈ।

ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਦੁਰਗਾ ਦਾ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਆਰਿਆ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸੌ ਪੁਰਾਂ ਦਾ ਵੀ ਵੇਰਵਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਦੇਵ ਇੰਦ ਨੂੰ 'ਪੁਰੰਦਰ' ਅਤੇ ਦੁਰਗਾ ਜਾਂ ਪੁਰਾਂ ਦਾ ਭੇਦਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਵਿਵੇਚਿਤ ਦੁਰਗਾ ਸਿੰਧੂ ਨਗਰਾਂ ਅਤੇ ਦੁਰਗਾ ਦੇ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵੈਦਿਕ ਜਨ ਦੁਰਗਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਅਣਜਾਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਬਲਕਿ ਆਰਿਆ ਨੇ ਨਗਰਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ।

ਪ੍ਰਾਗਰਯ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਰਿਗਵੇਦ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ-ਆਰਿਆ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਣਜਾਣ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਬੋਲਣ ਵਾਲਾ (ਮ੍ਰਿਦਵਾਕ) , ਵੈਦਿਕ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ (ਹਮਲਾ) , ਵੈਦਿਕ ਦੈਵੀ ਨੂੰ ਨਾ ਮੰਲਣ ਵਾਲੇ (ਅਦਵੇਯੂ) , ਯੱਗ ਤੋਂ ਜ਼ੀਰੋ (ਅਯਜਵਨ), ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੋਂ ਰਹਿਤ (ਅਬ੍ਰਹਮ) ਅਤੇ ਵਰਤਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ (ਅਵ੍ਰਤ) ਕਿਹਾ ਹੈ।

ਆਰਿਆ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਸਤਰ-ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਰੱਖਿਆ ਸਬੰਧੀ ਕਵਚ (ਵਰਮ) ਬਨਾਉਣਾ ਵੀ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਪਰ ਆਰਿਆ ਦੇ ਰੱਖਿਆ ਸਾਧਨ ਸ਼ਿਰਸਤਰਣ ਅਤੇ ਕਵਚ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸਿੰਧੂ ਲੋਕ ਅਣਜਾਣ ਸਨ। ਸਿੰਧੂ ਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਉਤਖੰਨ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ ਸਬੰਧੀ ਕੋਈ ਵੀ ਸਮੱਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਵੇਚਨ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਵੈਦਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਕਈ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਦੋਵੇਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਪਦਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ ਕਾਲੀਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਜਦ ਕਿ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਭੁਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਪਾਰਸਪ੍ਰਿਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਣ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸਮਨਿਵਤ ਹੋ ਕੇ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ- ਉਪਰੋਕਤ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਬਰਾਬਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੋਵਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਨਾ ਯੁਕਤੀ ਸੰਗਤ ਹੋਵੇਗਾ। 'ਪਸ਼ੂਪਤੀ ਸ਼ਿਵ' ਦਾ ਅੰਕਨ ਸਿੰਧੂ ਮੁਦਰਾਵਾਂ 'ਤੇ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸ਼ਿਵ ਅਤੇ ਰੂਦਰ ਦਾ ਵਰਨਣ ਆਇਆ ਹੈ। ਰੂਦਰ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਮੰਤਰ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਰੂਦਰ ਨੂੰ ਵਨ ਵਿੱਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਜਟਾਧਾਰੀ ਅਤੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਵਿਸ਼ਗ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰੂਦਰ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਨਾਲ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ।

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ, ਹੜੱਪਾ ਆਦਿ ਸਥਾਨਾਂ ਤੋਂ ਇਸਤਰੀ ਮੂਰਤੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਪੁਰਾਵਿਦਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਦੇਵੀ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਸਿੰਧੂ ਸਥਾਨਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮੁਦਰਾਵਾਂ 'ਤੇ ਅੰਕਿਤ ਇਸਤਰੀ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲੀਨ ਦੇਵਾਂ ਵਿੱਚ ਆਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਇਕ ਚਮਤਕਾਰੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਣਿਤ ਹੈ। ਰਿਗਵੈਦ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦੇਵੀ ਅਦਿਤੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਦਿਤੀ ਨੂੰ ਸਭ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਦੀ ਜਨਣੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਤੱਥ ਸਿੰਧੂ ਸਥਲ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮੋਹਰਾਂ ਦੇ ਉਸ ਚਿਤਰਾਕਨ ਦੇ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸਰਵਥਾ ਨਗਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੋਨਾਂ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਫੈਲਾਏ ਉਲਟਾ ਲੇਟੇ ਹੋਏ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਗਰਭ ਤੋਂ ਇਕ ਦਰੱਖਤ ਨਿਕਲਦਾ ਹੋਇਆ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੋਹਰ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਪੈਰ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਹੰਸਿਆ ਵਰਗੀ ਵਸਤੂ ਲੈ ਕੇ ਇਕ ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਭੂਮੀ 'ਤੇ ਬੈਠੀ ਦੋਵਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਉਪਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਪ੍ਰਣਾਮ

ਨੋਟ

ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਅੰਕਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਸਹਿਜ ਹੀ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਉਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਚਿੱਤਰਾਕਨ ਮਾਤਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਮਾਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਪਾਸਨਾ ਨੂੰ ਇੰਗਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਵੈਦਿਕ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਅਦਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਦੀ ਜਨਣੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦੀ ਦੇਵੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਪਾਸਨਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੰਭਵ ਸੱਭਿਅਤਾ ਤੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਲੀਬੰਗ ਦੇ ਗੜ੍ਹੀ, ਟੀਲੇ, ਕੋਟਡੀਜੀ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਟੀਲੇ 'ਤੇ ਚਬੂਤਰਿਆਂ 'ਤੇ ਅਨਿਯਮਿਤ ਤਸਵੀਰ ਦੇ ਖੱਡਿਆਂ ਨੂੰ ਅਗਨੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਰਿਗਵੈਦਿਕ ਦੇਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅਗਨੀ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਗਨੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਦੀ ਸੰਘਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਹਵੀ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਅਗਨੀ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਕਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਕ ਅਤੇ ਯਸ਼ਸਵੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਵੇਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਗਨੀ ਦਾ ਸਮਾਨ ਮਹੱਤਵ ਦੋਨਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ-ਹੜੱਪਾ ਆਦਿ ਤੋਂ ਕਈ ਖੂਹਾਂ ਅਤੇ ਸਨਾਨਗਰ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਪਰਾਵਿਦਾਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਧੂ ਜਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜਲ ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਨਦੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਸੀ। ਘੜਿਆਲ ਦਾ ਅੰਕਨ ਵੀ ਨਦੀ ਦੇਵਤਾ ਦਾ ਨਿਰੂਪਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। ਧਾਰਮਿਕ ਮੌਕਿਆਂ 'ਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਇਸ਼ਨਾਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਸੀ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਸ਼ਨਾਨ ਗਾਰ ਨੂੰ ਇਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਵੇਚਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਰਿਸ਼ੀ ਵੀ 'ਪਰਜਨਯ' ਅਤੇ ਆਪ:' ਨੂੰ ਜਲ ਦੇਵ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇੰਦਰ ਨੂੰ ਵੀ ਵਰਖਾ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਸਰਸਵਤੀ ਨਦੀ ਦੀ ਦੇਵੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਸਿੰਧੂ ਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਉਤਖੰਨ ਤੋਂ ਮਿੱਟੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਤਰ ਨਾਲ ਬਣੀਆਂ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ। ਮੋਹਰਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦਾ ਅੰਕਨ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ-ਮਹਿਸ਼, ਚੀਤਾ, ਵ੍ਰਿਸ਼ਭ, ਗੈਂਡਾ, ਹਿਰਣ ਆਦਿ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੂਜਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਭੇੜ, ਬੱਕਰੀ, ਕੁੱਤਾ, ਬੈਲ, ਮਰਿਗ, ਸਿੰਘ, ਹਾਥੀ ਦਾ ਕਈ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਵਰਨਣ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਸੋਨੇ ਦੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਮਿਲਣਾ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਗਹਿਣੇ ਹਨ ਕੰਨ ਦੇ ਕੁੰਡਲ (ਕਰਨ ਸੋਧ) , ਕੰਠ, ਨੁਪੂਰ, ਹਾਰ, ਗਲੇ ਵਿੱਚ ਮਣੀਆ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਗਹਿਣੇ ਸਿੰਧੂ ਲੋਕ ਵੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਰੂੰ ਨਾਲ ਕੱਪੜੇ ਬੁਨਣ ਦੀ ਕਲਾ ਸੀ। ਰਿਗਵੇਦ ਕਾਲੀਨ ਆਰਿਆ ਦਾ ਵੀ ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਉਦਯੋਗ ਸੀ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਬੁਣਕਰ ਨੂੰ 'ਖੱਬੇ' ਕਰਘੇ ਨੂੰ 'ਮੇਮਨ', ਚਰਖੀ ਨੂੰ 'ਤਸਰ' ਤਾਨੇ ਓਤੁ ਅਤੇ ਬਾਨੇ ਨੂੰ ਤੰਤੁ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਵੈਦਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕਈ ਤੱਥ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਨਾਲ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਧਾਰਨਾਵਾਂ, ਵੈਦਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਉਸ ਦੇ ਨਗਰ ਨਿਯੋਜਨ ਅਤੇ ਵਾਸਤੂ ਸ਼ਿਲਪ ਕਲਾ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਵਿਚਾਰਕ ਅਧਾਰ ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਕਲਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹਾਲੇ ਵੀ ਰਹੱਸਮਈ ਪੂਰਨ ਤੱਥ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

4.4 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

ਆਰਿਆ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਮੂਲ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮਤਭੇਦ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੂਲ ਨਿਵਾਸੀ ਸਿੱਧ ਕਰਲ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸ, ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ, ਪੁਰਾਤਤਵ, ਸਰੀਰ-ਰਚਨਾ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ ਵਿਕਾਸ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਆਰਿਆ ਦੇ ਮੂਲ ਨਿਵਾਸ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। (ਕ) ਆਰਿਆ ਦਾ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ ਯੂਰਪ (ਖ) ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ (ਗ) ਆਰਕਟਿਕ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ (ਘ) ਭਾਰਤ।

4.5 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

- **ਦੁਰਗਾ (Fort)** : ਕਿਲਾ।
- **ਧਰਮ (Religion)** : ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ।

ਨੋਟ

4.6 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਆਰਿਆ ਕੌਣ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਨਿਵਾਸ ਕਿੱਥੇ-ਕਿੱਥੇ ਸਨ?
2. ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਓ?
3. ਵੈਦਿਕ ਯੁੱਗ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਾਖਾਵਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਰੂਪ 'ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਓ।
4. ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲੀਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰੋ।

ਉਤਰ: ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Answer: Self Assessment)

1. ਬਾਲ ਗੰਗਾਧਰ ਤਿਲਕ	2. ਰਿਗਵੇਦ	3. ਪੁਰਸ਼ਣੀ	4. (ਅ)
5. (ਅ)	6. (ਅ)	7. (ਸ)	8. ਸਹੀ
9. ਸਹੀ	10. ਗਲਤ	11. ਸਹੀ।	

4.7 ਸਬੰਧਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ-ਸ਼ੈਲੇਂਦਰ ਸੇਂਗਰ, ਅਟਲਾਂਟਿਕ ਪਬਲੀਸ਼ਰਜ਼ ਐਂਡ ਡਿਸਟ੍ਰੀਬਿਊਟਰਜ਼।
2. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ-ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਬੁਕਸ।
3. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਇਕ ਨਵਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ-ਕਿੱਟੂ ਰੈਡੀ, ਗਿਆਨ ਬੁਕਸ।
4. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ-ਡਾ. ਬਿਪਨ ਬਿਹਾਰੀ ਸਿਨਹਾ, ਗਿਆਨੰਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ।
5. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਇਤਿਹਾਸ-ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਨਿਊ ਐਂਡ ਪਬਲੀਸ਼ਰਜ਼।

ਨੋਟ

ਇਕਾਈ-5: ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ (The Later-Vedic Age)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

5.1 ਉਤਰ-ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਹੱਦ: ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ , ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ (Geographical Limitation of the Later-Vedic Age: Economical, Social, Political Intellectual and Religious)

5.2 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

5.3 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

5.4 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

5.5 ਸਬੰਧਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ-

- ਉਤਰ-ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਹਾਲਤਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਅਤੇ ਅੰਤਿਮ ਚਰਣ ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਦਾ ਸਮਾਂ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਲੱਗਭਗ 1000 ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ 600 ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਦੇ ਲੱਗਭਗ ਵਿੱਚ ਖਤਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉਤਰ-ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਲਈ ਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥ **ਯਜੁਰਵੇਦ, ਸਾਮਵੇਦ ਅਤੇ ਅਰਥਵੇਦ** ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਬਾਅਦ ਹੋਈ। ਯਜੁਰਵੇਦ ਵਿੱਚ ਸੁਕਤਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਹੈ। ਸੁਕਤਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਯਜੁਰਵੇਦ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਪੂਜਾ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੈ। ਯਜੁਰਵੇਦ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਪੂਜਾ ਨੂੰ ਸਸਵਰ ਪਾਠ ਦੇ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਜਾਣ ਦਾ ਨਿਯਮ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਪੂਜਾ ਨਾਲ ਯਜੁਰਵੇਦ ਕਾਲ (1000-800 ਈਸਾ ਪੂਰਵ) ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਮੰਤਰਾਂ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਚੱਲ ਕੇ ਗਾਣਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗਾਇਆ ਜਾਣਾ ਲੱਗਾ। ਗਾਣਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੇ ਮੰਤਰਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੰਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰ-ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾ ਜਦੋਂ ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਬਦਲ ਗਿਆ ਤਾਂ ਗਤੀ ਵਾਲੇ ਮੰਤਰਾਂ ਦੇ ਸੰਕਲਨ ਦਾ ਨਾਮ **ਸਾਮਵੇਦ** ਪੈ ਗਿਆ। **ਅਥਰਵੇਦ** ਵਿੱਚ ਸੰਕਟਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਮੰਤਰਾਂ ਅਤੇ ਮੰਤਰਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। **ਅਥਰਵੇਦ** ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਬਾਅਦ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਵੈਦਿਕ ਸੰਹਿਤਾਵਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਬਾਅਦ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਫਿਰ ਹੋਈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ **ਬ੍ਰਾਹਮਣ** ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪੂਜਾ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਪੂਜਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਕਾਲ ਈਸਾ ਪੂਰਵ 1000 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 600 ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਤੱਕ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਹਨ।

ਨੋਟ

ਉਪਰੋਕਤ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣ ਯੋਗ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਸਬੰਧੀ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਫਿਰ ਹੋਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ **ਬ੍ਰਾਹਮਣ** ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਹ ਵੀ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪੂਜਾ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਕਾਲ ਈਸਾ ਪੂਰਵ 1000 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 6000 ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਤੱਕ ਦੇ ਵਿੱਚ ਦੇ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸਰੋਤਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਰਿਗਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਬਾਅਦ ਦੇ ਪੰਜ ਸੌ ਸਾਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਜਾਨਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸਿੰਧੂ ਅਤੇ ਰਿਗਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਚਰਣ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਆਦਿ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

5.1 ਉਤਰ-ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਹੱਦ: ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ , ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ (Geographical Limitation of the Later-Vedic Age: Economical, Social, Political Intellectual and Religious)

ਭੂਗੋਲਿਕ ਹੱਦ-ਰਿਗਵੈਦਿਕ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਪੰਜਾਬ ਸੀ ਪਰ ਉਦਰ-ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਹਰਿਆਣਾ, ਰਾਜਸਥਾਨ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਅਨਾਰਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਲੜਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਵੀ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਤਰ-ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਉਨਤਸ਼ੀਲ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਸੰਤੋਸ਼ਜਨਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਮਿਲਿਆ। ਰਿਗਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਇਆ। ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਵੱਡੇ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਵੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ।

ਕੁਰੂ ਰਾਜ- ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰੂ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਨਾਮ ਦੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਕਬੀਲੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਗਏ ਅਤੇ ਕੁਰੂਜਨ ਕਹਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਰਾਜਾਂ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਰਾਜ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਆਧੁਨਿਕ ਦਿੱਤਲੀ, ਥਾਨੇਸ਼ਵਰ ਅਤੇ ਗੰਗਾ-ਯਮੁਨਾ ਦੇ ਕੋਲ ਸਮਤਲ ਖੇਤਰ ਤੱਕ ਸੀ। ਕੁਰੂ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਇਹ ਖੇਤਰ ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਕਹਾਉਣ ਲੱਗਾ। ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਕੁਰੂਜਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਜਿਸ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਬਣਾਈ ਉਹ ਹਸਤੈਨਾਪੁਰ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ, ਇਹ ਅੱਜ ਮੇਰਠ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਕੁਰੂ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਇਸ ਸਮੇਂ ਹੋਰ ਵੱਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਰਤ ਯੁੱਧ ਦੀ **ਮਹਾਭਾਰਤ** ਨਾਮ ਦਾ ਮਹਾਕਾਵਿ ਦੀ ਮੁੱਖ ਘਟਨਾ ਹੋ ਗਈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣ ਕੌਰਵਾਂ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਦੀ ਲੜਾਈ 950 ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਸੀ। ਪਾਂਡਵ ਅਤੇ ਕੌਰਵ ਦੋਨਾਂ ਕੁਰੂਜਨ ਦੇ ਹੀ ਮੈਂਬਰ ਸਨ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕੁਰੂਜਨ ਦੇ ਵਿੱਚ ਇਹ ਲੜਾਈ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸੰਪੂਰਨ ਕਬੀਲੇ ਲੱਗਭਗ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ।

ਕੁਰੂਪੰਚਾਲਾਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹਸਤੈਨਾਪੁਰ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਈਸਾ ਪੂਰਵ 900 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 500 ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਤੱਕ ਦੇ ਵਿੱਚ ਦੇ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਨ ਮਿਲੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਥੇ ਨਗਰੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ ਪਰ ਮਹਾਭਾਰਤ ਦੇ ਕਾਲ ਦਾ ਹਸਤੈਨਾਪੁਰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਅਜਿਹੀ ਸਮੱਗਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਮਹਾਭਾਰਤ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਮਹਾਭਾਰਤ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਦਾ ਕੰਮ ਗੁਪਤਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪੱਕੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਦੇ ਮਕਾਨ ਆਦਿ ਦੀ ਚਰਚਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਪਕਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਇੱਟਾਂ ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਹਸਤੈਨਾਪੁਰ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੜ੍ਹ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਦੇ ਕੁਰੂ ਲੋਕ ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਆਧੁਨਿਕ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਦੇ ਕੋਲ ਸਥਿਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕੌਸ਼ਮਬੀ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਵਸ ਗਏ ਸਨ।

ਵਿਦੇਹ- ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸਾਨੂੰ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ ਕਿ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਸੱਤਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਲੱਗਭਗ ਅਤੇ ਉਤਰਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਚਰਨ ਵਿੱਚ ਆਰਿਆ ਕੌਸ਼ਲ ਅਤੇ ਵਿਦੇਹ ਵਿੱਚ ਵਸਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਵਿਦੇਹ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਉਤਰੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਮਿਥਿਲਾ ਨਗਰ ਸੀ। ਵਿਦੇਹ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਨਾਮਕਰਨ ਕਿਸੇ ਆਰਿਆ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਪਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅੱਗ ਧਰਤੀ ਦੀ ਸਾੜਦੀ ਗਈ ਅਤੇ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਵੱਧਦੀ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਅੱਗ ਸਦਾਨੀਰਾ ਨਦੀ ਦੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚੀ ਤਾਂ ਉਥੇ ਰੁਕ ਗਈ। ਸਦਾਨੀਰਾ ਆਧੁਨਿਕ ਗੰਡਕ ਨਦੀ ਦਾ ਨਾਮ ਸੀ। ਸਦਾਨੀਰਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਦੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਜਲ ਹੋਵੇ। ਜਦੋਂ ਸਦਾਨੀਰਾ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰੁੱਕ ਗਈ ਤਾ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰਵ ਦੇ ਵੱਲ ਅੱਗ ਵਧਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਆਰਿਆ ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਵਿਦੇਹ ਮਾਧਵ ਆਇਆ। ਉਸ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਭਾਵ ਨਦੀ ਦੇ ਉਸ (ਭਾਵ ਉਸ ਨੇ ਅੱਗ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ।) ਅੱਗ ਸਦਾਨੀਰਾ ਦੇ ਉਸ ਪਾਰ ਪਹੁੰਚੀ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਆਰਿਆ ਦਾ ਵਿਦੇਹ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਨਕ ਨਾਮ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਇੱਥੇ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੀ। ਸਾਗਵਲਕੇ ਨਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਸੱਤਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਇੱਥੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਔਜ਼ਾਰ ਮਿਲਣ ਲੱਗੇ।

ਨੋਟ

ਕੌਸ਼ਲ- ਇੱਥੇ ਰਾਜ ਪੂਰਵੀ ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਅਯੁੱਧਿਆ ਸੀ ਜੋ ਆਰਿਆ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਇਕ ਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਸਨ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੌਸ਼ਲ ਦਾ ਸਬੰਧ ਰਾਮਾਇਣ ਦੇ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਨਾਲ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਜਾਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਮ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਕੋਈ ਉਲੇਖ ਵੈਦਿਕ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਕੈਕੇਈ- ਕੈਕੇਈ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਰਾਜ ਵਿਸਥਾਰ ਵਰਤਮਾਨ ਸ਼ਾਹਪੁਰ, ਜੇਹਲਮ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਅਸ਼ਵਪਤੀ ਨਾਮ ਦਾ ਰਾਜਾ ਆਪਣੇ ਨਿਆ ਦੇ ਲਈ ਇੱਥੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ।

ਕਾਸ਼ੀ- ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਆਧੁਨਿਕ ਵਾਰਾਨਸੀ ਦਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਹੀ ਕਾਸ਼ੀ ਰਾਜ ਸੀ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਇਕ ਪਵਿੱਤਰ ਸਥਾਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਾਸ਼ੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਾਜਾ ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ ਸੀ ਜੋ ਕਾਫੀ ਵਿਦਵਾਨ ਸੀ।

ਗੰਧਾਰ- ਆਧੁਨਿਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਸਿੰਧੂ ਨਦੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਇਹ ਜਨਪਦ ਸਥਿਤ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਅਤੇ ਪੁਸ਼ਕਰਾਵਤੀ ਨਾਮ ਦੇ ਦੋ ਨਗਰਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਈਸਾ ਗਿਆਰਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਹੀ ਲੋਹੇ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਹੋਣ ਦਾ ਸਬੂਤ ਮਿਲਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਕੁਝ ਗੱਡੇ ਹੋਏ ਮੁਰਦੇ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਲੋਹੇ ਦੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾ ਦੇ ਸਮਾਨ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਗਿਆਰਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ, ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ, ਪੱਛਮੀ ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਹੇ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਥਾਵਾਂ ਭਰੋ (Fill in the blanks):

1. ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ.....ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਨਿਆ ਕਰਤਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।
2. .....ਤੋਂ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਬਾਅਦ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੇ।
3. ਸਦਾਨੀਰਾ ਆਧੁਨਿਕ .....ਨਦੀ ਦਾ ਨਾਮ ਸੀ।

ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ

ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਵਸਣ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਰਿਗਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਕਈ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਰਿਗਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੀ ਗ੍ਰਾਮੀਣ ਵਿਵਸਥਾ ਹੁਣ ਖਤਮ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਲੋਕ ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਵੱਲ ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਰਹੇ ਸਨ।

ਲੋਹਾ- ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਜੇਕਰ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਪਾਵਾਂਗੇ ਕਿ ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਹੀ ਉਹ ਕਾਲ ਹੈ ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਲੋਹਾ ਯੁੱਗ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਲੋਹੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਂਸਾ ਹੀ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਮੁੱਖ ਧਾਤੂ ਸੀ। ਇਹ ਤਾਂਬਾ ਅਤੇ ਟੀਨ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਾਂਸੇ ਦੇ ਬਾਅਦ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਲੋਹਾ ਯੁੱਗ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਨਾਲ ਹੋ ਗਈ। ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਹੇ ਦੇ ਲਈ ਸ਼ਾਮ ਅਯਸ ਜਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਅਯਸ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਲੋਹੇ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸਤੇਮਾਲ ਈਸਾ ਪੂਰਵ 1000 ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਗੰਧਾਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਕਈ ਔਜ਼ਾਰ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਲੱਗਭਗ ਨੌਂਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਵਿੱਚ ਪੱਛਮੀ ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੁੱਝ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਨਾਲ ਲੋਹੇ ਦੇ ਫਲਕ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਇਹ ਫਲਕ ਤੀਰ ਅਤੇ ਭਾਲੇ ਵਿੱਚ ਲਗਾ ਕੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ 'ਤੇ ਚਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਲੋਹੇ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਰਿਆ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਚੇ ਹੋਏ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਤਰੀ ਗੰਗਾ ਦੀਆਂ ਘਾਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜੰਗਲ ਸਨ ਉਹ ਲੋਹੇ ਦੀ ਕੁਲਾੜੀ ਨਾਲ ਹੀ ਸਫਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹੋਣਗੇ। ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਰਖਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇੱਥੇ ਦੇ ਜੰਗਲ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਘਣੇ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਲੱਕੜੀ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਲਾਉਣ ਨਾਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਪਯੋਗੀ ਕੱਟਣਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਲੋਹੇ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੀ ਧਾਤੂ ਨਾਲ ਮੋਟੀਆਂ-ਮੋਟੀਆਂ ਲੱਕੜੀਆਂ ਦਾ ਕੱਟਣਾ ਅਸਾਨ ਨਹੀਂ। ਆਧੁਨਿਕ ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਸੱਤਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਲੋਹੇ ਦੇ ਔਜ਼ਾਰ ਮਿਲਣ ਲੱਗੇ ਹਨ। ਲੋਹੇ ਦੀ ਇਸ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ ਨੇ ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਬਾਅਦ ਦੇ ਕਾਲਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਲੋਹੇ ਦੇ ਕਈ ਔਜ਼ਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਹੇ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ-ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਲੜਾਈ ਦੇ ਔਜ਼ਾਰ ਬਣਾਏ ਗਏ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਆਰਥਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੋਣ ਲੱਗਾ।

ਖੇਤੀ- ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਸਬੰਧੀ ਲੋਹੇ ਦੇ ਔਜ਼ਾਰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਮਿਲੇ ਹਨ ਫਿਰ ਵੀ ਹੁਣ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਖੇਤੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਪੱਛਮੀ ਭਾਗ ਅਤੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਕਈ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਲੋਹਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਲੋਹੇ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਚਿੱਤਰ ਧੂਸਰ, ਮ੍ਰਿਧ ਭਾਂਡ ਦੇ ਵੀ ਕਈ ਟੁਕੜੇ ਪਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਛੱਡ ਕੇ ਇਕ ਜਗ੍ਹਾ ਵਸਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਰਿਗਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਲੋਕ

ਨੋਟ

ਝੌਂਪੜੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਖੇਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਰਿਗਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੈਮਾਨੇ 'ਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਖੇਤੀ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾਵਾਰ ਵਧਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਹੁਣ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਬਣਾਉਣ ਲੱਗੇ ਸਨ। ਖਾਦ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਵੀ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਖੇਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਪਜਾਊ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਅੰਨ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਵੱਧ ਗਈ। ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਲੱਗਭਗ ਤਿੰਨ ਫਸਲਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਖੇਤ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਪਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਸਿੰਚਾਈ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਹੁਣ ਚਾਵਲ, ਦਲਹਨ, ਕਣਕ, ਤਿਲ ਆਦਿ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਫਸਲਾਂ ਦੀ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਕ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਜ਼ਰੂਰਤ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਘੱਟ ਵਰਖਾ ਜਾਂ ਜ਼ਰੂਰਤ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਰਖਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸੋਕਾ ਅਤੇ ਹੜ੍ਹ ਅਲੱਗ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੇ ਲਈ ਕਿਸਾਨਾਂ ਕੋਲ ਜਾਦੂ -ਟੂਣਾ ਹੀ ਸਿਰਫ ਇਕ ਉਪਾਅ ਸੀ।

ਸਿੰਚਾਈ ਦੇ ਲਈ ਪਾਣੀ ਨਾਲੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਖੇਤਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਨਦੀਆਂ ਤੋਂ ਲਿਆਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਖੇਤੀ ਦੇ ਕੰਮ ਦੇ ਲਈ ਮੱਝਾਂ ਪਾਲਤੂ ਪਸ਼ੂ ਸਨ। ਹਲ ਨਾਲ ਖੇਤ ਬੀਜਣ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਛੇ, ਅੱਠ, ਬਾਰਾਂ ਅਤੇ ਚੌਵੀ, ਬੌਲਦਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਆਰਿਆ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਲੋਕ ਸੇਮ ਤੋਂ ਵੀ ਜਾਣੂ ਸਨ। ਖੇਤੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਵੱਧਦਾ ਗਿਆ, ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਪਾਲਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਖਤਮ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਆਰਿਆ ਹੁਣ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦਾ ਪਾਲਣਾ ਅਤੇ ਖਾਣਾ ਪੀਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਛੱਡਦੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਅਬਾਦੀ ਦਿਨ ਪਰ ਦਿਨ ਵੱਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿਰਫ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਪਾਲ ਕੇ ਜੀਵਨ ਭਰ ਗੁਜ਼ਰ-ਬਸਰ ਕਰਨਾ ਹੁਣ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ -ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ ਯੁੱਗ ਦੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਤਿਤਰ-ਬਿਤਰ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਅਬਾਦੀ ਵੱਧਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਲੋਹੇ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਆਰਿਆ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਕ ਜਗ੍ਹਾ ਵਸ ਕੇ ਖੇਤੀ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਲਗਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਆਰਿਆ ਪਰਿਵਾਰ ਆਪਣੇ ਇੱਥੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਦੌੜ ਰਹੇ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਖੇਤੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ ਦਾ ਧੰਦਾ ਵੀ ਅਪਣਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਹਾਲੇ ਵੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਬੱਕਰੀ, ਬੌਲਦ, ਗਾਂ, ਆਦਿ ਪਸ਼ੂ ਕਾਫੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਅਮੀਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਕੋਲ ਵੀ ਪਸ਼ੂ ਕਾਫੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਹਾਲੇ ਵੀ ਸਨ। ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵੀ ਗਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਗਾਂ ਦਾ ਹਾਲੇ ਵੀ ਦੁੱਧ ਦੇ ਕਾਰਨ ਆਰਥਿਕ ਮਹੱਤਵ ਸੀ। ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਚਾਰਣ ਦੇ ਲਈ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਸਟੇ ਹੋਏ ਅਲੱਗ ਮੈਦਾਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਚਾਰਣ ਦੇ ਲਈ ਘਾਹ ਆਦਿ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਦੁੱਧ-ਦਹੀ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਸਿਹਤ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਗਾਂ ਦਾਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਧਾਤੂ ਕਰਮ- ਰਿਗਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਹੀ ਧੰਦਿਆਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਅਸੀਂ ਪਾਉਂਦੇ ਹਾਂ ਪਰ ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਕਈ ਨਵੇਂ ਧੰਦਿਆਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸੋਨਾ ਕਾਫੀ ਮੁੱਖ ਧਾਤੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਈ ਵਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸੋਨੇ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਪਾਇਆ ਗਿਆ। ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਇੱਥੇ ਦੇ ਲੋਕ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਧਾਤੂ ਗਲਾਉਣ ਦਾ ਧੰਦਾ ਚੱਲ ਪਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਤਾ ਦੱਸਣਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਹੇ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਿੰਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਵਾਰੇ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਕਸਦੇ ਹਾ ਕਿ ਇਸ ਧਾਤੂ ਨਾਲ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਲੋਹੇ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਤਾਂਬੇ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਹਾਲੇ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਟੀਨ ਅਤੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਵੀ ਬਾਅਦ ਦੇ ਬੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਹੋਰ ਧੰਦੇ- ਬਾਅਦ ਦੇ ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵੀ ਨਵੇਂ ਧੰਦਿਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਬੜਈ, ਬੁਣਨ ਵਾਲੇ, ਚਰਮਕਾਰ, ਜੌਹਰੀ, ਰੰਗਸਾਜ, ਘਮਿਆਰਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਧੰਦਾ ਕਾਫੀ ਜ਼ੋਰਾਂ ਨਾਲ ਚੱਲ ਪਿਆ ਸੀ। ਮਛਵਾਰੇ ਵੀ ਮਛਲੀ ਮਾਰ ਕੇ ਹੁਣ ਆਪਣੀ ਗੁਜ਼ਰ-ਬਸਰ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਸਨ। ਸਾਰਥੀ ਵੀ ਬਹਾਲੀ ਰੱਥਾਂ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਆਜੜੀ ਭੇਡ ਚਾਰ ਕੇ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਚਲਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਜੰਗਲ ਤੋਂ ਫਸਾ ਕੇ ਲਿਆਏ ਹੋਏ ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀਆਂ ਨੂੰ ਬੇਚ ਕੇ ਬੰਧੂਆ ਆਪਣਾ ਖਾਣਾ ਪੀਦਾ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਜੁਲਾਹਾ, ਨਾਈ, ਧਨੁਸ਼ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਚਟਾਈ ਅਤੇ ਰੱਸੀ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣਾ-ਆਪਣਾ ਧੰਦਾ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪੂਰਵ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੱਪੜਿਆਂ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਮੁੱਖ ਉਦਯੋਗ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਊਨੀ ਕੱਪੜੇ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਾਫੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਨ ਤੋਂ ਬੋਰਾ ਅਤੇ ਚਟਾਈਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਅਮੀਰ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕ **ਸ਼੍ਰੋਮ** ਨਾਮ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ, ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀ ਖੱਲ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਅਤੇ ਤਪੱਸਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੱਪੜਾ ਬੁਣਨ ਦੇ ਲਈ ਕਰਘਾ ਵਰਗੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਬੁਣਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਇਸਤਰੀਆਂ ਹੀ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਕੱਪੜਾ ਰੰਗਣ ਵਾਲਾ ਰੰਗਸਾਜ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਚਾਕ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਕੁਮਾਹਰ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਰਤਨ ਵੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਰਤਨਾਂ ਵਿੱਚ ਘੜਾ, ਕੱਪ, ਕੌਲੀ, ਤਸਤਰੀ ਆਦਿ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ। ਇਲਾਜ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਤੰਤਰ ਮੰਤਰ ਦਾ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵ ਸੀ।

ਨੋਟ

ਵਪਾਰਕ ਸੰਘ- ਬਾਅਦ ਦੇ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਨਤੀ ਵਪਾਰ ਵਧਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੋਈ। ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸੁਵਿਧਾ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿਣਾ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ **ਸ੍ਰੇਸ਼ਠੀ** ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਭਾਵ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜਾਂ ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠੀ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਦੇ ਵੈਦਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਏਤਰੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਚਰਚਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਸੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸੰਘ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜਾਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਦੇ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਕੁਝ ਦੂਸਰੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਗਣ ਅਤੇ ਗਣਪਤੀ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿਸੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਲਈ ਹੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵਪਾਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਪਾਰਕ ਸੰਗਠਨ ਤਾਂ ਹੋਵੇਗਾ ਹੀ ਪਰ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਵਿਸਥਾਰ ਰੂਪ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਵਣਿਜ- ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਕਈ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਵਣਿਜ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵਪਾਰ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ 'ਤੇ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਵਪਾਰੀ ਵਪਾਰ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਵਪਾਰੀ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਵੈਸ਼ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਨੋਟਸ

ਮਹਾਜਨੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦੀ ਚਰਚਾ ਸਾਨੂੰ **ਸ਼ਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ** ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੂਦ 'ਤੇ ਰੁਪਏ ਦੇਣ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ।

ਸੂਦਖੋਰ ਨੂੰ **ਕੁਸੁਦਿਨ** ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵੀਨਿਯਮ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਮੁਦਰਾ ਦੀ ਚਰਚਾ ਤਾਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਪਰ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ **ਨਿਸ਼ਕ** ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਚਰਚਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਨਿਸ਼ਕ ਸਿੱਕੇ ਦਾ ਧੋਤਕ ਹੈ। ਪਰ ਵਿਦਵਾਨ ਹਾਲੇ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੱਲ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕੇ ਹਨ।

ਖਰੀਦ-ਵਿਕਰੀ ਵਿੱਚ ਹਾਲੇ ਸਮਾਨ ਦੇ ਬਦਲੇ ਸਮਾਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ। ਗਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਕੇ ਵੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਖਰੀਦੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ **ਸ਼ਤਮਾਨੈ** ਨਾਮ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਕਾਂਡ ਵਿਦਵਾਨ ਡਾ. ਆਰ. ਭੰਡਾਰਕਰ ਨੇ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁਦਰਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਤਮਾਨੈ ਦੇ ਵਾਰੇ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਿਰਫ ਕਿਰਿਆ-ਵਕਿਰਿਆ ਦਾ ਸਾਧਨ ਸੀ। ਡਾ. ਭੰਡਾਰਕਰ ਨੇ ਬਾਅਦ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਗਏ **ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ** ਅਤੇ **ਪਾਦ** ਨਾਮ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਵੀ ਮੁਦਰਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਮੁਦਰਾ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੈਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੁਦਰਾ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਸੱਤਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ

ਪਹਿਲੇ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਖਾਨਾਬਦੋਸ਼ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਰਲ, ਸਧਾਰਣ ਅਤੇ ਸਿੱਧੀ ਸੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਵਸਥਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਤਣਾਅ ਵੀ ਘੱਟ ਸੀ। ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਥਾਈ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕਾਫੀ ਵਿਵਸਥਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਆਰਿਆ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਵੰਡ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਮਾਜਿਕ ਵੰਡ ਵਰਣ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਸੀ।

ਵਰਣ-ਵਿਵਸਥਾ- ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵਰਣ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਵਰਣ ਦਾ ਸ਼ਬਦਿਕ ਅਰਥ ਰੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਅਰਥ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਰੰਗ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਨਾਲ ਵਰਨ-ਵਿਵਸਥਾ ਬਣੀ। ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਵਰਣ ਦੇ ਲਈ ਇਸੇਤਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਵਰਨਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਅੰਗ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਬਾਵਾਂ ਤੋਂ ਖੱਤਰੀ, ਲੱਤਾਂ ਤੋਂ ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਪੈਰਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ। ਜਿਸ ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਮੂੰਹ, ਬਾਵਾਂ, ਲੱਤਾਂ ਅਤੇ ਪੈਰ ਤੋਂ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਵਰਨਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ ਉਹ ਕਲਪਨਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਦੇਵਤਾ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾ ਮਨੁੱਖ ਜਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜਾਂ ਦੇਵਤਾ ਜਾਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇਕ ਸਰੀਰ ਮੰਨ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਚਾਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵੰਡ ਦਾ ਅਧਾਰ ਧਾਰਮਿਕ ਹੈ। ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ।

ਨੋਟ

ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ **ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਰੌਸ਼ਨ** ਨੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਵਰਨ-ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਅਧਾਰ ਉਹ ਰੰਗ-ਭੇਦ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਆਰਿਆ ਦਾ ਰੰਗ ਗੋਰਾ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਸੁਡੌਲ ਅਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਉਣ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਪਰਕ ਅਨਾਆਰਿਆ ਨਾਲ ਵਧਿਆ। ਅਨਾਆਰਿਆ ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਸਾਂਵਲੇ ਅਤੇ ਕੱਦ ਦੇ ਛੋਟੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੱਕ ਵੀ ਚਪਟੀ ਸੀ। ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਨਾਆਰਿਆ ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਬਦਸੂਰਤ ਸਨ ਅਤੇ ਆਰਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਘੁਲਣਾ -ਮਿਲਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਆਰਿਆ ਅਤੇ ਅਨਾਆਰਿਆ ਦਾ ਸੁਤੰਤਰ ਪਹਿਲੀ ਹੋਂਦ ਰਹਿਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦੋਨਾਂ ਰੰਗ ਜਾਂ ਵਰਣ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਹੋ ਗਏ। ਇੱਥੇ ਦੇ ਮੂਲ ਨਿਵਾਸੀ ਅਨਾਆਰਿਆ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਰਿਆ ਕਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਮੰਨਣ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਰੰਗ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਦੋ ਹੀ ਵਰਗ ਸਨ। ਕੋਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਸਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਾਂਵਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵੰਡ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਸੁੰਦਰ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਰਿਆ ਕਹਿਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਦਿਜ ਵੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਚੱਲ ਕੇ ਇਹ ਦਿਜ ਤਿੰਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਗਏ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਕਸ਼ਤਰੀ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੂਦਰ ਮਿਲ ਕੇ ਚਾਰ ਵਰਨ ਹੋ ਗਏ।

ਵਿਕਾਸ- ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਯਤਨ ਨਾਲ ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦਾ ਸਮਾਜ ਬਹੁਤ ਠੋਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਾਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੇਠਾਂ ਦੇ ਦੋ ਹਿੱਸਾ ਭਾਵ ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਤਾਂ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ ਪਰ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਲਈ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਖੱਤਰੀ ਉਤਪਾਦਿਤ ਵਸਤੂਆਂ 'ਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਸੀ। ਵੈਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ੂਤਰਾਂ ਨਾਲ ਉਤਪਾਦਿਤ ਸਮਾਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਠੋਸ ਹਿੱਸਾ ਬਿਨਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਇਹ ਲੋਕ ਪੂਜਾ-ਪਾਠ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਲੈ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਖੱਤਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੁਵਿਧਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਸਨ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਪਰ ਦੋਨੋਂ ਵਰਗ ਆਪਸੀ ਤਣਾਅ ਵੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੇ ਜਿਸ ਵਿੱਚ **ਬ੍ਰਾਹਮਣ** ਅਤੇ **ਖੱਤਰੀ** ਦੇ ਵਿੱਚ ਲੜਾਈ ਦਿਖਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾ ਮਿੱਤਰ ਅਤੇ ਵਰਣ ਦੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲੜਾਈ ਦੀ ਗੱਲ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਲੇਖਾਂ ਦੇ ਅਧਾਜ 'ਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਖੱਤਰੀ ਦੇ ਵਿੱਚ ਆਪਸੀ ਤਣਾਅ ਰਹਿੰਦਾ ਹੀ ਸੀ। ਆਪਸੀ ਤਣਾਅ ਦਾ ਕਾਰਨ ਤਾ ਆਪਣਾ-ਆਪਣਾ ਮਤਲਬ ਹੀ ਹੀ, ਵੇਸਵਾ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਵਰਗ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਕੇ ਇਕ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਦੋਨੋਂ ਉਚ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਆਪਸੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾ ਸਥਾਨ ਪਾਉਣਾ ਵੀ ਸੀ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੰਦ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਪਰ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ, ਵੇਸਵਾ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤਾ ਗਏ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਿੱਸਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਸੀ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਬਹੁ ਵਿਕਲਪੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Multiple Choice Questions):

4. ਕੌਸ਼ਲ ਰਾਜ ਜੋ ਕਿ ਪੂਰਬ ਉਤਰ-ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਸੀ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ-

   (ਅ) ਅਯੁੱਧਿਆ (ਬ) ਕਾਸ਼ੀ

   (ਸ) ਹਸਤੈਨਾਪੁਰ (ਦ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।

5. ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕੈਕੇਈ ਨਾਮ ਦਾ ਰਾਜਾ ਆਪਣੇ .....ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ।

   (ਅ) ਨਿਆ (ਬ) ਉਦਾਰਤਾ

   (ਸ) ਕਰੂਰਤਾ (ਦ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।

6. ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਰਾਜਿਆਂ 'ਤੇ ਰਾਜਅਭਿਸ਼ੇਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਲੱਦ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਇਸ ਦਾ ਸਬੂਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ-

   (ਅ) ਰਿਗਵੇਦ (ਬ) ਆਰਣਇਕ

   (ਸ) ਸ਼ਤਪਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣ (ਦ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।

7. ਰਾਜਾ ਦੇ ਲਈ 'ਵਿਸ਼ਾਮਤਾ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

   (ਅ) ਕੌਸ਼ਿਤਕੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ (ਬ) ਉਪਨਿਸ਼ਦ

   (ਸ) ਏਤਰੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ (ਦ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।

ਇਕ ਪਾਸੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕ ਕੇਵਲ ਲੈਣਾ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਧਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹ ਲੋਕ ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਤੋਂ ਲੈਣ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਖੱਤਰੀਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ

ਨੋਟ ਅਸੀਂ ਖੱਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਜੋ ਕੇਵਲ ਵੈਸ਼ਵਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਵਸੂਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਤੋਂ ਵਸੂਲਣਾ ਤਾਂ ਦੂਰ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਲਟਾ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪੂਜਾ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਦੇਣਾ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਖੱਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਧਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਖੱਤਰੀਆਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੰਮ ਹੀ ਯੁੱਧ ਕਰਨਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹਾਰਨਾ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਖੱਤਰੀਆਂ ਦਾ ਹੀ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਜ਼ਰੂਰਤ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਾਨ ਜਾਂ ਅਤਿਰੇਕ 'ਤੇ ਹੋਰ ਖੱਤਰੀਆਂ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਹੋ ਗਿਆ, ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਦੂਸਰਾ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਵੈਸੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਸਥਾਨ ਬਣਾਈ ਰੱਖਿਆ ਪਰ ਇਹ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਆਦਰ ਪਾਉਣ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਉਪਯੋਗੀ ਸੀ। ਏਤਰੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਤਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਖੱਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਰੱਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੱਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠਤਾ ਸਭ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰੀ। ਇੰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਖੱਤਰੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਵੀ ਸਾਬਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਅਭਿਸ਼ੇਕ ਦੇ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਖੁਦ ਖੱਤਰੀ ਰਾਜਾ ਨੂੰ **ਪਰਮ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਬ੍ਰਾਹਮਣ** ਦੀ ਪਦਵੀ ਨਾਲ ਸਜਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਚੱਲ ਕੇ ਤਾ ਅਸੀਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵੀ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਖੱਤਰੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕੋਈ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਖੱਤਰੀ ਰਾਜਾ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦੇ ਲਈ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਡਰਾਉਂਦਾ ਵੀ ਸੀ।

ਬਾਅਦ ਦੇ ਵੈਦਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵੈਸ਼ ਦਾ ਸਥਾਨ ਤੀਸਰਾ ਸੀ। ਵਣਜਾਰਾ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਚਾਰਨ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਆਰਿਆ ਨੇ ਵਿਵਸਥਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਖੇਤੀ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਲਿਆ। ਆਰਿਆ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਹ ਇਕ ਨਵੀਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ, ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਵੈਸ਼ ਵਰਗ ਦੇ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਆਈ। ਵੈਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਕਈ ਬਸਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਸਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਵੈਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਵਰਗ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੰਮ ਖੇਤੀ ਕਰਨਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਦੂਸਰਾ ਵਰਗ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਵਪਾਰੀ ਵਰਗ ਸ਼ੁਰੂ-ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੰਪਨ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਆਏ ਕਿਉਂਕਿ ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਆਰਥਿਕ ਨੁਕਸਾਨ ਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸੀ।

ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਫੀ ਅਮੀਰ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵੈਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਖੱਤਰੀਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਨੀਵਾਂ ਸੀ। ਵੈਸ਼ ਵਰਗ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੰਮ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਖੱਤਰੀਆਂ ਦੇ ਖਰਚ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ **ਬਲੀ, ਟੈਕਸ, ਹਿੱਸਾ** ਆਦਿ ਰਾਜਾ ਦੀ ਉਤਪਾਦਕ ਵਰਗ ਭਾਵ ਵੈਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਦਾ ਭਕਸ਼ਕ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚੱਲਣ ਦੇ ਲਈ ਖੱਤਰੀ ਰਾਜਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦਬਾਅ ਪਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਰਾਜਾ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੇ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰਾਜਾ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਵੈਸ਼ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਾੜਾ ਆਦਮੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਹੋਵੇ ਇਸ ਦਾ ਯਤਨ ਨਾ ਕੇਵਲ ਰਾਜਾ ਨੇ ਬਲਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਪੰਛੀ, ਕੀੜੇ-ਮਕੌੜੇ ਆਦਿ ਨਾਲ ਫਸਲ ਦੀ ਕਾਫੀ ਬਰਬਾਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਜੋ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਤਾਂ ਰਾਜੇ ਦੇ ਲਈ ਕਰਨਾ ਦੂਰ ਰਿਹਾ ਉਲਟਾ ਕਰ ਨਹੀਂ ਦੇਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਰਾਜਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਅਤੇ ਭੂਮੀ ਖੋਹ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ

ਵੈਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਆਪਣੀ ਸੁਵਿਧਾ ਦੇ ਲਈ ਇੰਨਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਏਤਰੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਾ ਨੂੰ ਉਤਪਾਦਕ ਵਰਗ ਭਾਵ ਵੈਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਦਾ ਭਕਸ਼ਕ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸੰਕਟ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾ ਸਫਲਤਾ ਦੇ ਲਈ ਰਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬੈਠ ਕੇ ਖਾਣਾ ਖਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਨਹੀਂ ਲਗਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਰਾਜਾ ਅਤੇ ਪਰਜਾ ਵਿੱਚ ਚੰਗਾ ਸਬੰਧ ਸੀ। ਯੁੱਧ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵੈਸ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਸੈਨਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵੀ ਰਾਜਾ ਵੱਲੋਂ ਲਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਬਾਅਦ ਦੇ ਵੈਦਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਸਖਤ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਵੈਸ਼ੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਵਿਦਰੋਹ ਕਰਨ ਦੀ ਚਰਚਾ ਸਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਕ ਗੱਲ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਪੁਨਰ ਜਨਮ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। 'ਚੰਗਾ ਕਰਮ ਰਕਨ ਨਾਲ ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਲਾਭ ਹੋਵੇਗਾ' ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਕ ਕਥਨ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੈਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਹੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਵੈਸ਼ ਰਾਜਾ ਨਾਲ ਵਿਦਰੋਹ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਵੈਦਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਉਲੇਖ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਾ ਵੱਲੋਂ ਲਗਾਏ ਗਏ ਭਾਰੀ ਕਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਢੋਹ ਸਕਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦੱਖਣ ਪੰਚਾਲ ਦੇ ਲੋਕ ਉਤਰ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਗਏ।

ਨੋਟ

ਵੈਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਕਈ ਫਰਕਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਟੁਕੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਣ ਲੱਗੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਪਸੀ ਤਣਾਅ ਵੀ ਵਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਵੈਸ਼ ਤਾਂ ਖੇਤੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਸਲ, ਕੁਝ ਵੈਸ਼ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸੁਨਿਆਰੇ, ਲੁਹਾਰ, ਬੜਈ, ਰੱਥਕਾਰ, ਘੁਮਿਆਰ ਆਦਿ ਕਹਾਉਣ ਲੱਗੇ।

ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਹੋਰ ਬੁਰੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਗ ਚੌਥਾ ਸੀ। ਤਿੰਨਾਂ ਉਚੇ ਵਰਗਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਡਰਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਵੈਸੇ ਮੂਲ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਲੋਕ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਰਿਆ ਨੇ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਆਰਿਆ ਅਤੇ ਅਨਾਰਿਆ ਦੇ ਆਪਸੀ ਮੇਲ ਨਾਲ ਜੋ ਬਚਿਆ ਹੋਇਆ ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਸ਼ੂਦਰ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਵੈਦਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵੈਸੇ ਆਰਿਆ ਵੀ ਸ਼ੂਦਰ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਜੋ ਆਰਿਆ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਸਮਤਲ ਭੂਮੀ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਹਰਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਸਤਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਦਾ ਆਗਮਨ ਹੋਇਆ। ਵੈਦਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਹਰੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੇਵਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਅਪਰਾਧ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ- ਸਮਾਜ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਵੰਡ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲਾਭ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਸੀ। ਸਮਾਂ ਬੀਤਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਮਝ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਸ ਵੰਡ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਾ ਹੋਵੇ ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਧਰਮ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾ ਨੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੈਰਾਂ ਤੱਕ ਵਿੱਚੋਂ ਚਾਰਾਂ ਵਰਣਾਂ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਾ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਵਰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਅਮਰ ਰੂਪ ਦੇਣ ਦੇ ਲਈ ਵਰਨ ਨੂੰ ਕਰਮ ਜਾਂ ਪੇਸ਼ਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਵੰਸ਼ ਜਨਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਚਾਰਾਂ ਵਰਨਾਂ ਦੇ ਇਕੱਠੇ ਖਾਣ 'ਤੇ ਰੋਕ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਵਿਆਹ ਦੇ ਨਿਯਮ ਵੀ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਇਕ ਹੀ ਵਰਨ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਇਕ ਵਰਗ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਦੂਸਰੇ ਵਰਣ ਵਿੱਚ ਕਰਨ ਦੇ ਸਬੰਘ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਿਯਮ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਵਰਨਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਜੋ ਉਪਰੋਕਤ ਨਿਯਮ ਬਣੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕੇਵਲ ਚਾਰ ਵਰਨਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਬਲਕਿ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜੋ ਕਈ **ਉਪਵਰਣ** ਜਾਂ ਕਈ ਪੇਸ਼ੇ ਦੇ ਲੋਕ ਜਿਵੇਂ-ਕਿਸਾਨ, ਸ਼ਿਲਪਕਾਰ, ਕਰਮਕਾਰ, ਸੈਨਿਕ, ਰਾਜਾ ਆਦਿ ਬਣੇ ਉਹ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ। ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਜਾਤੀਆਂ ਬਣ ਗਈਆਂ। ਜਾਤੀ ਸ਼ਬਦ ਜਨਮ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਜਾਤੀ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵਰਨ ਦਾ ਹੁਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਤਾਂ ਪੂਜਾ-ਪਾਠ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗੇ, ਕੁਝ ਅਧਿਐਨ ਅਧਿਆਪਨ ਦਾ ਕੰਮ ਅਤੇ ਕੁਝ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਆਪਣੇ ਮਵੇਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰਵ ਦੇ ਘਣੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਗਏ। ਇਹ ਲੋਕ ਬਿਨਾਂ ਅਸਤਰ-ਸ਼ਸਤਰ ਦੇ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜੰਗਲੀ ਜਾਤੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਤਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਦਰਿੰਦਰਤਾ ਅਤੇ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਸਭਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਆਦਿਵਾਸੀਆਂ ਜਾਂ ਨਿਸ਼ਾਦਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਲੱਗੇ। ਖੱਤਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੁਝ ਖੱਤਰੀ ਤਾਂ ਰਾਜਾ ਬਣ ਗਏ ਅਤੇ ਕੁਝ ਖੱਤਰੀ ਹਿਸ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਕੁਝ ਵੈਸੇ ਖੱਤਰੀ ਵੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਪਾਰੀ ਆਪਣੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਜੰਗਲਾਂ ਤੋਂ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਜਗ੍ਹਾ ਤੋਂ ਦੂਸਰੀ ਜਗ੍ਹਾ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ ਵਪਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰਕਮ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਖੱਤਰੀ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਭ੍ਰਤੀਭੋਗੀ ਸਮੂਹ ਬਣ ਗਏ ਅਤੇ ਭਾੜਾ ਮਿਲਣ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਲੜਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ, ਖੱਤਰੀਆਂ ਜਾਂ ਵੈਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਪੇਸ਼ਾ ਵੀ ਵੰਸ਼ਾਨੁਗਤ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ਾ ਅਤੇ ਜਾਤੀ ਵਿੱਚ ਗਹਿਰਾ ਸਬੰਧ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਇਕ ਵਰਣ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਦੂਸਰੇ ਵਰਣ ਵਿੱਚ ਜਾਣ 'ਤੇ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰੋਕ ਲੱਗ ਗਈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜਾਂ ਖੱਤਰੀ ਜਾਂ ਵੈਸ਼ ਸ਼ੂਦਰ ਕੰਨਿਆ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ ਪਰ ਸ਼ੂਦਰ ਮਰਦ ਉਚ ਵਰਣ ਦੀ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਰਨ-ਭੇਦ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਦੇ ਲਈ ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਚਾਰਾਂ ਵਰਨਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਬ੍ਰਾਹਮਣ - ਵਰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਸੀ। ਇਹ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਧਾਰਮਿਕ ਕੰਮਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਇੱਥੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਕਈ ਵਿਸ਼ੇ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਵੀ ਸਨ। ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਵੇਦ ਪੜ੍ਹਨਾ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਔਖੀਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਯੱਗ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪੂਜਾ ਇੰਨੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਬਣ ਗਈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਰੱਖਣਾ ਸਧਾਰਣ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਾਲਾਂ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਤਾਂ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰ ਲਿਆ। ਮੰਤਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮੂੰਹਜ਼ੁਬਾਨੀ ਯਾਦ ਕਰ ਲਿਆ। ਯੱਗ ਸਬੰਧੀ ਸਾਰੇ ਨਿਯਮ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੂੰਹਜ਼ੁਬਾਨੀ ਯਾਦ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਨਮਾਨ ਪੂਰਵਕ ਸਥਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵੱਧ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਰਾਜਾ

ਨੋਟ

ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਬਣਾ ਕੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਧਾਰਮਿਕ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਲਈ ਆਪਣੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ ਲੱਗਾ ਬਲਕਿ ਰਾਜਕਾਜ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਲਾਹ ਲੈਣ ਲੱਗਾ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੇ ਆਪਣਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਧਾਰਮਿਕ ਸੇਵਾ ਖੂਬ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਆਪਣੇ ਔਖੀ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਜ਼ੋਰ 'ਤੇ ਇਸ ਵਰਗ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਰਿਸ਼ੀ, ਮੁਨੀ, ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਮੌਤ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਕਈ ਸਮੱਸਿਆਵਾ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਕਸੌਟੀ 'ਤੇ ਖਰਾ ਉਤਰਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਮੌਤ ਦੇ ਬਾਅਦ ਆਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ, ਤੰਤਰ-ਮੰਤਰ, ਜਾਦੂ-ਟੂਣਾ ਆਦਿ ਰਹੱਸਮਈ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਵੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੋਕਾ ਨੂੰ ਦੱਸਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਿਆ ਕਲਾਪਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਸੇ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਹ ਲੋਕ ਆਪਣਾ ਮਹੱਤਵ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਅੰਤ ਵਿੰਚ ਇਹ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਮਹੱਤਤਾ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਪੰਚ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਆਪਣੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਰਸਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਝੂਠ ਬੋਲਣ ਵਿੱਚ ਥੋੜ੍ਹਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹਿਚਕਚਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਘਟਦੀ ਗਈ ਅਤੇ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਗਲਤ ਗਤੀਵਿਧੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਨਵੇਂ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਭਾਰ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਧਰਾਸ਼ਾਈ ਹੋ ਗਏ।

ਖੱਤਰੀ- ਆਰਿਆ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਕ ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਦੂਸਰੇ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਇਕ ਰਾਜ ਦਾ ਦੂਸਰੇ ਰਾਜ ਨਾਲ ਵੀ ਯੁੱਧ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਸਾਰੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਬਲਿਸ਼ਠ ਅਤੇ ਯੋਗ ਨੌਜਵਾਨ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਯੁੱਧ ਦੇ ਬਾਅਦ ਫਿਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਯੁੱਧ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦੇ ਲਈ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਜਥਾ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝਿਆ ਰਹਿਣ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾ ਰਾਜ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦੇ ਲਈ ਸੈਨਾ ਰੱਖਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ। ਇਹੀ ਸੈਨਾ ਖੱਤਰੀ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ, ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੰਮ ਰਾਜ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਹੱਦ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਖੱਤਰੀ ਇਕ ਅਲੱਗ ਵਰਗ ਹੀ ਬਣ ਗਿਆ।

ਵੈਸ਼- ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤੀਸਰਾ ਵਰਗ ਵੈਸ਼ ਕਹਾਉਂਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਖੱਤਰੀ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਾਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਸਮਾਜ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਸਮਾਜ ਦਾ ਖਰਚ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਭਾਰ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾ ਨਾਲ ਇਸੇ ਦੇ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਸੀ। ਇਹ ਲੋਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਦਾਨ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਯੱਗ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

ਸ਼ੂਦਰ- ਸਭ ਤੋਂ ਹੇਠਲਾ ਵਰਨ ਸ਼ੂਦਰ ਕਹਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਨਾਮ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿਸੇ ਕਬੀਲੇ ਨਾਲ ਆਇਆ ਸੀ। ਸ਼ੂਦਰ ਵੈਸੇ ਦਾਸ ਸਨ, ਜੋ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾ ਸਾਰੇ ਕਬੀਲੇ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਯੂਨਾਨ ਅਤੇ ਰੋਮ ਦੇ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਦੀ ਖਰੀਦ ਬਿੱਕਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਦਿਆਲੂ ਸਨ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਵਸਤੂ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਹਾਲੇ ਕਾਫੀ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਚੱਲ ਕੇ ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣ ਕਈ ਉਪਵਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਗਏ। ਉਪਵਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਣ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਨਵਾਂ-ਨਵਾਂ ਪੇਸ਼ਾ ਸੀ। ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਪੇਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਾਂ ਬੀਤਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਖਾਣ ਪੀਣ ਜਾਂ ਵਿਆਹ-ਸ਼ਾਦੀ ਆਪਣੇ ਹੀ ਪੇਸ਼ੇ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇਕ ਜਾਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੂਸਰੀ ਜਾਤੀ ਤੋਂ ਵੱਖ ਸਮਝਣ ਲੱਗੀ।

ਇਕ ਸਿੱਕੇ ਦੇ ਦੋ ਪਹਿਲੂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਤੋਂ ਕੁਝ ਲਾਭ ਹੋਏ ਤਾਂ ਕੁਝ ਹਾਨੀਆਂ।

ਲਾਭ- ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵਧੀ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਆਲਸੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਲੋਕ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਆਲਸੀਪਣ ਭੁੱਲ ਕੇ ਭੋਜਨ ਦੇ ਲਈ ਦਿਨ ਰਾਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੇਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲੱਗਣ ਨਾਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਦੀ ਵੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋਈ। ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਪਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹੜਾ-ਕਿਹੜਾ ਕੰਮ ਸਿੱਖਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪਣਾ ਪਿਤਾ ਜਾਂ ਅਭਿਭਾਵਕ ਦਾ ਪੇਸ਼ਾ ਸਿੱਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਰੋਬਾਰ ਵਿੱਚ ਨਿਪੁੰਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਹਾਨੀ- ਵਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਤਣਾਅ ਵੱਧ ਗਏ। ਗੱਲ-ਗੱਲ 'ਤੇ ਇਕ ਪੇਸ਼ੇ-ਵਾਲੇ ਤੋਂ ਦੂਸਰੇ ਪੇਸ਼ੇ-ਵਾਲੇ ਨਾਲ ਮਾਰਕੁੱਟ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਊਚ-ਨੀਚ ਦਾ ਭੇਦਭਾਵ ਵੀ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰਾਂ ਨਾਲ ਫੈਲਿਆ। ਜਾਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਬਹੁਤ ਸੰਕੁਚਿਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਆਪਸੀ ਏਕਤਾ ਵੀ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਏਕਤਾ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਧਰਮ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਮਤਭੇਦ ਵਧੇ। ਲੋਕ ਅਨੇਕਾਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਗਏ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਤਣਾਅ ਹੋਰ ਵਧਿਆ। ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਛੂਆ-ਛਾਤ ਦਾ ਵੀ ਭੇਦਭਾਵ ਵਧਿਆ।

ਨੋਟ

ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਵਸਥਾ- ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਚਾਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ। ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ, ਗ੍ਰਹਿਸਥ, ਵਾਨਪ੍ਰਸਥ ਅਤੇ ਸੰਨਿਆਸ।

ਬ੍ਰਹਮਚਾਰਿਆ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ 25 ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਗੁਰੂਕੁਲ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਗਿਆਨਾਰਜਨ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਖਤ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਮੇਂ ਔਖੀ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਹਿਲੇ 25 ਸਾਲ ਕਿਸੇ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੂਸਰਾ ਆਸ਼ਰਮ ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਇਸ ਦੂਸਰੇ ਚਰਨ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਧਨ ਕਮਾਉਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਤਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵੀ 25 ਸਾਲ ਤੱਕ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਆਸ਼ਰਮ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਆਦਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੂਤਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਸਮੁੰਦਰ 'ਚ ਜਾ ਕੇ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਆਸ਼ਰਮ 'ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਤੀਸਰਾ ਚਰਨ ਵਾਨਪ੍ਰਸਥ ਆਸ਼ਰਮ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ 50 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਭਾਰ ਆਪਣੇ ਲੜਕਿਆਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਕੇ ਸੰਸਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਤੀਸਰੇ ਚਰਨ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮੋਹ ਤਿਆਗ ਕੇ, ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਤਪੱਸਿਆ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਾਹਰ ਬਤੀਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੀਸਰੇ ਆਸ਼ਰਮ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਾਨਪ੍ਰਸਥ ਲੋਕ ਪਿੰਡ ਜਾਂ ਨਗਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਸ਼ਰਮ ਬਣਾ ਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀਆਂ ਭਾਵ ਪ੍ਰਥਮ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾਨ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਚੌਥਾ ਚਰਨ ਪਰਿਵਾਰਜਕ ਜਾਂ ਸੰਨਿਆਸ ਦਾ ਸੀ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਇਸ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹੋਇਆ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁਣ ਇਕ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਰੁਕਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਹਮੇਸ਼ਾ ਘੁੰਮਦੇ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰਜਕ ਜਾਂ ਸੰਨਿਆਸੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਫਿਰ ਬ੍ਰਹਮ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਮਸਤ ਹੋ ਕੇ ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਚਾਰ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥਾਂ-ਧਰਮ, ਅਰਥ, ਕਾਮ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ।

ਪਰਿਵਾਰ- ਪਰਿਵਾਰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਕਾਈ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਪਿਤ੍ਰਸਤਾਤਮਕ ਸੀ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਪਿਤਾ ਦਾ ਹੀ ਮਹੱਤਵ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ। ਅਨੇਕਾਂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਤੋਂ ਇਕ ਘਰਾਣਾ ਜਾਂ ਗ੍ਰਾਮ ਬਣਦਾ ਸੀ। ਅਰੰਭਿਕ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਵੈਦਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤੱਕ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਵੈਦਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਵੀ ਚਰਚਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਭੂਮੀ ਜਾਂ ਪਸ਼ੂ ਦੇ ਲਈ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਤਣਾਅ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਮਾਰਕੁੱਟ ਵੀ ਹੋ ਜਾਇਆ ਕਰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਵੈਦਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਰਚਾਵਾਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਏਕਤਾ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਕ ਮਰਦ ਕਈ ਵਿਆਹ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਸਬੂਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਤਨੀਆਂ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਲੜਦੀਆਂ ਸਨ, ਉਂਝ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਅਤੇ ਪਹਿਲੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਹੀ ਪਤੀ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾਲ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਫੈਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਪੁੱਤਰੀ ਦਾ ਜਨਮ ਦੁੱਖ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅਥਰਵਵੇਦ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਪਤਨੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਮਰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ ਜੋ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਝਗੜਾ ਵੀ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਕਰਿਆ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਬਹੂਆਂ ਝਗੜਿਆਂ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪੇਕੇ ਘਰ ਵੀ ਚਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਝਗੜਾ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।

ਇਸਤਰੀਆਂ- ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਨਾਲ ਵਸਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਸਤਰੀਆਂ 'ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧ ਲੱਗਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਬਹੁਤ ਭਗਤੀ ਦਾ ਭਾਵ ਦਿਖਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਪਤਨੀਆਂ ਨੂੰ ਪਤੀ ਦੀ ਆਗਿਆਕਰਨੀ ਹੋਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਤੀਵਰਤਾ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਨਮਾਨ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਪਤੀਵਰਤਾ ਨੂੰ ਸਾਬਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪਤੀ ਦੇ ਮਰਨ 'ਤੇ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸੇ ਦੇ ਨਾਲ ਆਤਮ ਬਲਿਦਾਨ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਵੈਦਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਧਵਾ ਨੂੰ ਪਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਆਤਮ ਹੱਤਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕੇਵਲ ਅਮੀਰ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੀ ਜਾਂ ਗਰੀਬ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ। ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਬਾਅਦ ਦੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇੱਥੋਂ ਹੋਈ। ਵੈਦਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਵੇਚਣਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁੜੀਆਂ ਵਿਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਸ਼ਰਾਬ ਅਤੇ ਯੂ. ਏ. ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜੋ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਗਿਰਾਵਟ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਹੈ। ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਜਨਮ ਪਰਿਵਾਰ ਲਈ ਦੁੱਖ ਦਾ ਕਾਰਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਔਰਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬੋਲਣ 'ਤੇ ਵੀ ਰੋਕ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਅਸੀਂ ਪਾਉਂਦੇ ਹਾਂ। (**ਬ੍ਰਹਦਾਰਣਯਕੋ ਪਨਿਸ਼ਦ** 6)। ਹਾਲੇ ਵੀ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਮਿਲੀਆਂ ਸਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਪਤੀ ਦੇ ਮਰ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਧਵਾ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਨੋਟ

ਵਿਆਹ- ਵਿਆਹ ਸਿਰਫ ਨੌਜਵਾਨ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਿਤਾ ਦੀ ਸੱਤਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਪਿੰਡ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਹੀ ਪੇਟ ਜਾਂ ਕੋਖ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਲੜਕਾ ਅਤੇ ਲੜਕੀ ਦੇ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। **ਸ਼ਤਪਛ ਬ੍ਰਾਹਮਣ** ਤਾਂ ਮਾਤਾ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਕਰਨ 'ਤੇ ਰੋਕ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਰਦ ਇਕ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਵੈਦਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਚਾਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। **ਪਾਲਾਗਹੀ** ਭਾਵ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪੁੱਤਰੀਆਂ ਜਿਸ ਨਾਲ ਰਾਜਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਦਾ ਸੀ। **ਵਾਵਾਤ** ਭਾਵ ਪ੍ਰੀਤਮਾ। **ਵਿਹਿਵ੍ਰਕਿਤ** ਭਾਵ ਅਜਿਹੀ ਪਤਨੀ ਜੋ ਪੁੱਤਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਲਾਇਕ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਚੌਥੀ ਤਰ੍ਹਾ ਦੀ ਪਤਨੀ **ਪਟਰਾਣੀ ਜਾਂ ਮਹਿਸ਼ਿ** ਕਹਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਦੇ ਬਾਅਦ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀ ਆਗਿਆਕਾਰਣੀ ਅਤੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਵਿਆਹ ਦੇ ਬਾਅਦ ਪਤੀ ਦੇ ਅਚਾਨਕ ਮਰ ਜਾਣ ਨਾਲ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਆਤਮ ਬਲੀਦਾਨ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਬਾਅਦ ਦੀ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਸਹੀ ਮਾਇਨੇ ਵਿੱਚ ਪਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਪਤੀ ਵਿੱਚ ਜਲ ਕੇ ਮਰ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ।

ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਜਾਂ ਦੂਸਰੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਜਾਇਜ਼ ਸਬੰਧ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਔਰਤ ਸਿਰਫ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਰੀਰਿਕ ਸਬੰਧ ਰੱਖ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਪਰਾਏ ਪੁਰਸ਼ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਨੈਤਿਕ ਸਬੰਧ ਬੁਰਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਸੀ।

ਪਹਿਰਾਵਾ- ਪੂਰਵ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਉਤਰ ਵੇਦਲ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪਹਿਰਾਵੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਸਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਅੰਛਦਾਨ ਚੋਲ, ਚੋਰ ਅਤੇ ਚੀਵਰ ਆਦਿ ਕੱਪੜਿਆਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਆਰਿਆ ਨਾ ਕੇਵਲ ਧੋਤੀ ਪਹਿਨਣ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਪਗੜੀ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਰਾਜਸਥਾਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹਾਲੇ ਵੀ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਸਾੜ੍ਹੀ ਵੀ ਪਹਿਨਣ ਲੱਗੀਆਂ ਸਨ। ਸਾੜ੍ਹੀਆਂ ਸਿਰਫ ਕਿਨਾਰੇਦਾਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਫੈਸ਼ਨਪ੍ਰਸਤ ਨੌਜਵਾਨ ਕੁੜੀਆਂ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਲੋਕ ਬਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਤੇਲ ਲਗਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਨਹੀ ਕੱਜਲ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪੂਰਬ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੁੰਦਰ ਗਹਿਣੇ ਪਹਿਨੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ ਸਨ।

ਭੋਜਨ- ਖਾਨਦਾਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਸੀਂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਪਾਉਂਦੇ ਹਾਂ। ਬ੍ਰੀਹੀ ਭਾਵ ਚਾਵਲ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਰਿਗਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਜੌਂ ਹੀ ਮੁੱਖ ਆਹਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦਾ ਮਾਸ ਖਾਣਾ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਿਯ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣਾ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਗਾਂ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਮਹੱਤਵ ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਲੋਕ ਸਮਝਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਗਾਂ ਦਾ ਮਾਸ ਖਾਣਾ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਭੋਜਨ ਵਿੱਚ ਦੁੱਧ ਅਤੇ ਘਿਓ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਵੱਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹਾਲਤ

ਵਿਸ਼ਾਲ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ- ਆਰਿਆ ਨੇ ਜਦੋਂ ਪੂਰਵ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਦੇ ਵੱਲ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾ ਨੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਸਾਮਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਹੋਇਆ ਪਰ ਆਵਾਜਾਈ ਦੀ ਅਸੁਵਿਧਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਆਈਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਅਧੀਨ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਕੁਝ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੰਚ ਅਧਿਰਾਜ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੱਡੇ ਰਾਜੇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਈ ਹੋਰ ਰਾਜੇ ਵੀ ਰਾਜ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਗੁਆਂਢੀ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਸਰਵਭੌਮ ਸਾਮਰਾਜਾਂ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਿਆ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਾਲ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਮਰਾਜਾਵਾਦ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਯੁੱਗ ਸੀ। ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਦਾ ਕੀ ਸਿਧਾਂਤ ਸੀ, ਇਸ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ 'ਸਾਮਰਾਜ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਸੂਰਵੀਰ ਰਾਜਾ ਆਪਣੇ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਸਮਰਾਟ ਬਣਨਾ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਸਮਝਣ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਕੀਰਤੀ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਰਾਜ ਸੂਰਜ, ਅਸ਼ਮੇਧ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਯੱਗ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਸਰਵਭੌਮ ਸੱਤਾ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਖੇਤਰ ਵੱਧਦਾ ਗਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਵੀਂ-ਨਵੀਂ ਉਪਾਧੀਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਿਭੂਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਵੇਂ-ਅਧਿਰਾਜ, ਰਾਜਾਧਿਰਾਜ, ਸਮਰਾਟ, ਇਕਰਾਟ, ਚੱਕਰਵਰਤੀ, ਸਾਰਵਭੌਮ ਆਦਿ।

ਰਾਜੇ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ- ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਰਾਜੇ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਭਾਰੀ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਹੁਣ ਰਾਜਾ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਕਿਸੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਪੰਦਚਯੁਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮਨਮਾਨੀ ਕਰ ਲਗਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਰਾਜ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਰਾਜਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਪਦ ਵੰਸ਼ਾਨੁਗਤ ਸੀ। ਉਹ ਨਿਆ ਕਰਤਾ, ਪ੍ਰਜਾ ਪਾਲਕ ਅਤੇ ਸੈਨਾਪਤੀ ਸਭ ਕੁਝ ਇਕੱਠਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਕਦੀ-ਕਦੀ ਰਾਜਾ ਪ੍ਰਜਾ ਵੱਲੋਂ ਚੋਣ ਕਰ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ

ਨੋਟ

ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੋਣ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਬਾਹਰ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਚੁਣਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਮਹਾਨ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਣ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਸਾਮੰਤੀ ਪਰਜਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਦਾ ਭਵਨ ਖੜਾ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਬਦਲੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ ਪਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਰਾਜਤੰਤਰ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਅਤੇ ਸਵੈ ਇੱਛਾਚਾਰੀ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਜਿਹੇ ਸੰਸਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾ ਨੂੰ ਰਾਜ ਸਿੰਘਾਸਨ ਤੋਂ ਉਤਾਰ ਕੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਸਹੁੰ ਚੁੱਕਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਦੇ ਨਾਲ ਉਹ ਧੋਖਾ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ। ਰਾਜ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਰਾਜਾ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਰਤਵਵ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਰਾਜਅਭਿਸ਼ੇਕ ਦੇ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਰਾਜਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਜੇਕਰ ਰਾਜ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਨਿਸ਼ਠਾਵਾਨ ਨਹੀਂ ਰਹੇ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਨਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜਨਮ ਤੋਂ ਮੌਤ-ਪ੍ਰਯੰਤ ਸੰਚਿਤ ਪੁਣਯਾਂ, ਸਵਰਗ ਲੋਕ, ਸੰਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਹੱਥ ਧੋਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲੀਨ ਰਾਜਿਆਂ 'ਤੇ ਰਾਜਅਭਿਸ਼ੇਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਕਿੰਨੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਲੱਦ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਸਬੂਤ ਸਾਨੂੰ **ਸ਼ਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ** ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਤੈਨੂੰ (ਅਭਿਸ਼ਿਕਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਰਾਜਾ) ਇਹ ਰਾਜ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਤੂੰ ਖੇਤੀ, ਜਨ ਮੰਗਲ ਅਤੇ ਉਨਤੀ ਅਤੇ ਸਮ੍ਰਿਧੀ ਕਰਕੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰੋ।' ਰਾਜਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਤੋਂ ਵਿਮੁੱਖ ਅਤੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਕਰਦੇ ਦੇਖ ਰਾਜ ਸਿੰਘਾਸਨ ਤੋਂ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮਾਫੀ ਮੰਗਲ ਲੈਣ 'ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਫਿਰ ਤੋਂ ਰਾਜਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਰਜਾ ਰਾਜਾ ਨੂੰ ਚੁਣ ਵੀ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਸ਼ਤਪਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਸਭਾ ਅਤੇ ਸੰਮਤੀ ਦੈਵੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਮਝੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਲੈਣਾ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਰੱਖਣ ਰਾਜਾ ਦਾ ਪਰਮ ਧਰਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਧਰਮ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰਾਜਾ ਨੂੰ ਸਿਰ ਝੁਕਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸੇ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਾ ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕੰਟਰੋਲ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਸੀ ਪਰ ਕ੍ਰਮਸ਼ਃ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਸਵੈ ਇੱਛਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਸਾਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਉਪਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਨ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਰਾਜਨੀਤੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸੀ। ਧਰਮ ਹੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਸੀ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਧਰਮ ਨਿਸ਼ਠਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਉਸ ਦਾ ਸਿਰਫ ਮਾਧਿਅਮ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਸਥਾਨ ਸਭ ਤੋਂ ਉਪਰ ਰਿਹਾ।

ਰਾਜ ਦੇ ਪਦ ਅਧਿਕਾਰੀ- ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਰਿਗਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਰਾਜ ਦੇ ਪਦ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਰਿਗਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋਹਿਤ, ਪੇਂਡੂ ਅਤੇ ਸੈਨਾਨੀ ਮੁੱਖ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਨ ਪਰ ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕਈ ਨਵੇਂ ਪਦ ਅਧਿਕਾਰੀ ਆ ਗਏ। ਪਾਣਿਨੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਤਨ ਅਤੇ ਅਥਰਵਵੇਦ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਕ੍ਰਤ ਰਾਜ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪਦ ਅਧਿਕਾਰੀ ਕਹਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ (ਪ੍ਰੋਹਿਤ) , ਹੋਰ ਮੰਤਰੀ, ਸੰਗ੍ਰਿਹੋਤਰੀ (ਕੋਸ਼ਾ ਪ੍ਰਧਾਨ) , (ਪੇਂਡੂ ਅਦਾਲ ਦਾ ਸਭਾ ਪਤੀ), ਸੈਨਾ ਪਤੀ (ਸੈਨਾਨੀ) ਕਰ ਵਸੂਲ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਸੂਤ ਅਤੇ ਭਾਅ, ਖੱਤਰੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਹਾਰ ਜੋ ਰਾਜ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਰੱਖਿਅਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਮਹਿਸ਼ੀ (ਮਹਾ ਦੇਵੀ ਜਾਂ ਪਟਰਾਣੀ), ਅਕਸ਼ਵਾਯ (ਆਮਦਨ-ਖਰਚ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਰੱਖਣਾ ਵਾਲਾ) , ਪਾਲਾਗਧ ਦੂਤ ਜਾਂ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਵਾਲਾ), ਰਾਜਸ (ਰਾਜ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਮੈਂਬਰ) ਅਤੇ ਯੁਵਰਾਜ ਆਦਿ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਵੈਦਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਗ ਰੱਖਿਅਕ, ਧਰਮ ਪ੍ਰਧਾਨ, ਦੌਵਾਰਿਕ, (ਰਾਜ ਮਹਿਲ ਦੀ ਵਿਹੜੇ ਦਾ ਮੁੱਖ ਰੱਖਿਅਕ) ਪਰਿਵਾਰਿਕ, ਵ੍ਰੰਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਆਦਿ ਹੋਰ ਪਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁੱਖ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਜਾਂ ਪਾਲ ਨਾਮ ਦੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਪਦ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਮੁੱਖ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸਹਾਇਕਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਰਾਜਦੂਤ ਅਤੇ ਜਸੂਸ ਆਦਿ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਉਗ੍ਰ ਅਤੇ ਸੌ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀਮਿਤ ਸ਼ਾਸਕ ਕਹਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਝਗੜੇ ਪੇਂਡੂ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਸੁਲਝਾਉਂਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਅਤੇ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਮਾਮਲੇ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਸਭਾ ਕਹਾਉਂਦੀ ਸਨ। ਉਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ 'ਤੇ ਸਭਾਪਤੀ ਤੈਅ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜੋ ਮਾਮਲਾ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਉਸ 'ਤੇ ਰਾਜੇ ਖੁਦ ਫੈਸਲਾ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਰਾਜੇ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਅਖੀਰਲਾ ਅਤੇ ਸਭ ਦੇ ਮੰਨਣ ਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਸਭਾ ਅਤੇ ਸੰਮਤੀ- ਰਿਗਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਭਾ ਅਤੇ ਸੰਮਤੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਸੀ ਪਰ ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਘੱਟ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੀ ਹੱਦ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਸੰਮਤੀ ਨੂੰ ਜਲਦੀ-ਜਲਦੀ ਬੁਲਾਉਣਾ ਸੰਭ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਲੋਕ ਕੇਵਲ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲੋਕ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਬੈਠਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਜੋ ਲੋਕ ਸਾਰੀਆਂ ਸਭਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਭਾਸਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਭਾ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਭਾ ਅਤੇ ਸੰਮਤੀ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਦੱਸਣਾ ਜ਼ਰਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ।

ਨੋਟ

ਨਿਆ ਵਿਵਸਥਾ- ਰਾਜਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਨਿਆ ਕਰਤਾ ਸੀ ਪਰ ਸਿਰਫ ਨਿਆ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਪ੍ਰਧਾਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਾਮਲੇ ਨਿਆ ਦੇ ਲਈ ਪੂਰੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੌਜੂਦ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਸਧਾਰਣ ਅਪਰਾਧਾਂ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਸਰਪੰਚ ਆਪਣੀ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਪਿੰਡ ਦਾ ਜੱਜ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਫੌਜਦਾਰੀ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀ ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ। ਜਲ ਅਤੇ ਅਗਨੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਸੀ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਅਪਰਾਧ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਰਾਜ ਨਾਲ ਧੋਖਾ ਕਰਨ 'ਤੇ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਦੀਵਾਨੀ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਸਿਰਫ ਪੰਚ ਵੱਲੋਂ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੁਕੱਦਮਿਆ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਰਾਜਾ 'ਸਭਾ' ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਨਿਆ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਨ। ਉਤਰਾਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਿਤਾ ਦੀ ਸੰਪਤੀ 'ਤੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਰਾਜ ਦੀ ਆਮਦਨ- ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਜਾ ਨੂੰ ਨਿਯਮਿਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਕਰ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਅਥਰਵਵੇਦ ਵਿੱਚ ਇੰਦਰ ਤੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਾਥਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਜਾ ਨੂੰ ਰਾਜ ਕਰ ਦੇਣ ਦੇ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰੇ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਕਰ ਦੇ ਲਈ 'ਬਲੀ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕਾਲਾਂਤਰ ਨਾਲ ਕਰ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਲਈ 'ਭਾਗਦੁਧ' ਨਾਮ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਕਰ ਵੈਸ਼ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹੀ ਵਰਗ ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਲੱਗਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅਥਰਵਵੇਦ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਕਰ ਅੰਨ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਸੂਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਆਮਦਨ ਦਾ ਸੋਲ੍ਹਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਰਾਜਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਏਤਰੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾ ਦੇ ਲਈ 'ਵਿਸ਼ਾਮਤਾ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। **ਹਾਸ਼ਿਕਨਸ** ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਅਰਥ 'ਜਨਤਾ ਦਾ ਭਕਸ਼ਕ' ਲਗਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਵੈਦਿਕ ਰਾਜਾ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਹਾਪਿਕੰਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੇ ਕਿ 'ਅਤਾ' ਦਾ ਅਰਥ 'ਭੋਗੀ' ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਪ੍ਰਜਾ ਦੇ ਕਰਾਂ ਅਤੇ ਉਪਰਾਹਾਂ ਦਾ ਉਪਭੋਗ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਰਾਜ ਕਰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਕਿਸੇ ਵੀ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।

ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਹਾਲਤ

ਰਿਗਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਭਾਰਤੀ ਆਰਿਆ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸੋਪਾਨ ਸੀ। ਜਦ ਕਿ ਇਸ ਪਹਿਲੇ ਸੋਪਾਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਉਨਤੀ ਕੀਤੀ ਉਹ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾਯੋਗ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਬੂਤ ਰਿਗਵੇਦ ਹੈ ਪਰ ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲੀਨ ਆਰਿਆ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੂਰਵਜਾਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵੱਧਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਨੁਰਾਗ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਇਸੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਨਤੀ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਰਾਏ ਹੈ ਕਿ ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਇਸ ਕਲਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਲਿਪੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 800 ਈ. ਪੂ ਦੇ ਲਗਭਗ ਮੈਸੋਪੋਟਾਮੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਪਰ ਹੁਣ ਤੱਕ ਕੋਈ ਸਬੂਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ ਕਿ ਜਿਸ 'ਤੇ ਪੂਰਾ-ਪੂਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਫੁੱਟ ਇੰਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਜਲਦੀ ਹੀ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਨਈਂ ਦਿੰਦਾ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਜਨਮ ਮੈਸੋਪੋਟਾਮਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਹੋਇਆ।

ਟਾਸਕ ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਅਪੂਰਵ ਉਨਤੀ ਹੋਈ ਇਸ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ?

ਸਿੱਖਿਆ- ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਤਰਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਅਪੂਰਵ ਉਨਤੀ ਹੋਈ। ਰਿਗਵੈਦ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਸਾਰੀਆ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਅਜਿਹਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਖੁਦ ਘਰ 'ਚ ਪੜ੍ਹਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। **ਪਰ ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਕਈ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਕਾਇਮ ਹੋਈਆਂ। ਵੱਡੇ-ਵੱਚੇ ਅਚਾਰਿਆ ਆਪਣੇ ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਵਿੱਚ** ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਘਰ ਰਹਿਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਨਤੇਵਾਸੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫੀਸ ਨਹੀਂ ਦੇਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸਾਨੀ ਅਤੇ ਸਾਦਗੀ ਦੇ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਭੀਖ ਮੰਗ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਨਾ, ਪਵਿੱਤਰ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਸਖਤ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੋਚ ਸਮਝ ਕੇ

ਨੋਟ

ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਦ ਮੰਤਰਾਂ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਜ਼ੁਬਾਨੀ ਯਾਦ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਚਾਰਿਆ ਲੋਕ ਰਾਜਾ-ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਧਾਰਣ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ। ਗੁਰੂ ਭਗਤੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਧਰਮ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਭਾਵਨਾ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ। ਅਚਾਰਿਆ ਲੋਕ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾ ਭਗਤੀ ਆਦਿ ਦੀ ਜਾਂਚ ਦੇ ਲਈ ਸਖਤ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵੀ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦਾ ਮੁੱਖ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ 'ਤੇ ਸੀ। ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਅਚਾਰਿਆ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚਰਨ, ਗੋਤ ਆਦਿ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਸੰਘ ਬਣਾ ਲਏ ਸਨ ਜੋ ਵੈਦਿਕ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਪਾਰ ਗਿਆਨ ਬਿਨਾਂ ਕਸ਼ੈ ਹੋਏ ਸੰਚਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਅਚਾਰਿਆ ਦਾ ਜੀਵਨ ਵੀ ਬਹੁਤ ਅਸਾਨ, ਪਵਿੱਤਰ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਪੂਜਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਰਾਜਾ-ਮਹਾਰਾਜਾ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਬਿਨਾ ਮਤਲਬ ਭਾਵ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਰੀਰਿਕ, ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਉਨਤੀ ਦੇ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ 'ਤੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਦੇ ਲਈ ਵਿਦਵਾਨ ਮੰਡਲੀ ਦੀ ਬੈਠਕ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਵ੍ਰਹਦਾਰਣਇਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਅਤੇ ਸ਼ਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਦ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਛੰਦੋਗਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਨਾਰਦ ਅਤੇ ਸਨਤ ਕੁਮਾਰ ਦਾ ਜੋ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਉਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦੇਵ ਵਿੱਦਿਆ, ਭੂਤ-ਵਿੱਦਿਆ, ਕਸ਼ਾਤਰ, ਵਿੱਦਿਆ, ਨਕਸ਼ੱਤਰ ਵਿੱਦਿਆ, ਦੇਵਜਨ ਵਿੱਦਿਆ, ਕਲਪ, ਸ਼ਰਧਾ, ਵਿਚਾਰ ਸ਼ਾਸਤਰ ਆਦਿ ਮੁੱਖ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾ ਵ੍ਰਹਦਾਰਣਇਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਨਾਲ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ, ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਅਨੁਵਿਖਿਆਨ, ਵਿਖਿਆਨ ਆਦਿ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਬੋਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਚੇਲੇ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਦਾ ਸੱਚ ਬੋਲਣਾ, ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ, ਵੇਦ ਪੜ੍ਹਨਾ ਅਤੇ ਗ੍ਰਹਿਸਤ ਬਣਨਾ।

ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਕਲਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ- ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਕਲਾ ਦਾ ਵੀ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਆਰਣਇਕ ਅਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਇਸੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਹੋਈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਸੂਤਰ ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਇਸੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ। ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕਲਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੋਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਏ। ਕਾਵਿ ਕਾਲ ਦਾ ਸਵਰੂਪ ਹੁਣ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਆਪਕ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਰਿਗਵੇਦ ਕੇਵਲ ਸਤੁਤੀ ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਯਜੁਰਵੇਦ, ਸਾਮਵੇਦ, ਅਥਰਵਵੇਦ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਤੇ ਸੂਤਰਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕਾਵਿ ਖੇਤਰ ਬਹੁਤ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਯਜੁਰਵੇਦ ਵਿੱਚ ਯੱਗਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਵੇਚਨ ਹੈ। ਸਾਮਵੇਦ ਗੀਤਾ ਕਾਵਿ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ 'ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਭਾਵ ਪਿਆ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਵੇਚਨ ਹੈ। ਯਜੁਰਵੇਦ ਵਿੱਚ ਤੰਤਰ-ਮੰਤਰ ਹਨ। ਸੂਤਰਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਇਸੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣ ਦੀ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਉਨਤੀ ਹੋਈ। ਖਗੋਲ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਵੀ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਆਰਿਆ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਨਕਸ਼ੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਚੁੱਗੇ ਸਨ।

ਧਰਮ- ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਆਰਿਆ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਰਿਗਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਨਾਲੋਂ ਸਾਰਾ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਕਈ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਤਵਨ ਵਿੱਚ ਮੰਤਰ ਗਾਏ ਸਨ। ਯੱਗ ਧਾਰਮਿਕ ਪੂਜਾ ਵਿੱਚ ਅਸਾਨੀ ਸੀ ਪਰ ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਬਦਲ ਗਈ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਕੋਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰੂਰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਵਰਨ, ਇੰਦਰ ਆਦਿ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਰੂਦਰ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵੱਧ ਗਿਆ। ਰੂਦਰ ਹੁਣ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਸ਼ਿਵ ਬਣ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਈ ਮਹਾਦੇਵ ਸੰਘਿਆ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ ਦਾ ਸਥਾਨ ਵੀ ਮੁੱਖ ਹੋ ਚੱਲਿਆ ਸੀ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੇਵਤਾ ਦਾ ਇੰਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਉਹ ਯੱਗਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੋ ਗਿਆ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੂੰ ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਸੂਰਜ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਹੋਣ ਲੱਗੀ।

ਯੱਗ ਅਤੇ ਬਲੀ- ਰਿਗਵੈਦ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਯੱਗ ਅਤੇ ਬਲੀ ਦਾ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵ ਸੀ। ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਧਾਨਾਂ ਦਾ ਹੋਰ ਵੀ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵੱਧ ਗਿਆ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯੱਗਾਂ ਦੇ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੋਹਿਤਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਣ ਲੱਗੀ। ਹੁਣ ਬਲੀ ਅਤੇ ਵੈਦਿਕ ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਗਿਆ। ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਅਤੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਅਤੇ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਖਰਚੀਲੇ ਯੱਗਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰੋਹਿਤਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵੱਧ ਗਿਆ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਯੱਗਾਂ ਵਿੱਚ ਸੋਲ੍ਹਾਂ-ਸਤਾਰਾਂ ਪ੍ਰੋਹਿਤਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਦੀ ਸੀ।

ਨੋਟ

ਯੱਗ ਕਰਾਉਣ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਯੱਗਾਂ ਨਾਲ ਸਾਰੀਆਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਨੋਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਧਾਰਣਜਨਤਾ ਭੂਤ-ਪ੍ਰੇਤ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਮੁਖੀਆ ਯੱਗ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਜਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਯੱਗ ਕਰਾਉਣਾ ਅਸੰਭਵ ਸੀ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਪ੍ਰੋਹਿਤਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਗਈ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਥਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਹੀ/ਗਲਤ ਲੱਭੋ (Write True/False in the following statements):

8. ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਸਰਵਜਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।
9. ਤਪ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਦਸਵੇਂ ਮੰਡਲ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਚਾਨਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।
10. ਪੂਰਵ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਆਰਿਆ ਆਪਣੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ।
11. 'ਤਪ ਦੇ ਬਿਨਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ" ਇਹ ਕਥਨ ਮੈਤਰੀ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਬਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਖੂਬ ਵਧਿਆ। ਸ਼ਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਬਲੀ ਨਹੀਂ ਦੇਣਗੇ ਤਾ ਸੂਰਜ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹੇਗਾ ਅਤੇ ਯੱਗਾਂ ਵਿੱਚ ਫਲ, ਦੁੱਧ, ਘਿਓ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਲ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਬਲੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਬਲੀਆਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਅਤੇ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਚੱਲਦੀਆਂ ਸਨ। ਅਸ਼ਵਮੇਘ ਯੱਗ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ 600 ਪਸ਼ੂਆਂ ਦਾ ਬਲੀਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਤੱਪ- ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਤਪ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਤੱਪ ਦੇ ਨਾਲ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਤੱਪ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਰਿਗਵੈਦ ਦੇ ਦਸਵੇਂ ਮਹੰਡਲ ਨਾਲ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਨੌ ਮੰਡਲਾਂ ਵਿੱਚ ਤੱਪ ਦੀ ਕੋਈ ਚਰਚਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੌਸਮ ਅਤੇ ਸੱਚ ਦੀ ਤੱਪ ਨਾਲ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ, ਤੱਪ ਹੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਦ੍ਰਸ਼ਟਾ ਹੈ, ਤੱਪ ਨਾਲ ਅਲੌਕਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੇਵਤਾ ਤੱਪ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਯੱਗ ਨਾਲ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਸਵਰਗ ਜਿੱਤਿਆ ਹੈ, ਪਰਜਾ ਪਤੀ ਨੇ ਸ਼੍ਰਸ਼ਐਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਲਈ ਤੱਪ ਕੀਤਾ ਸੀ ਆਦਿ ਦਾ ਵਰਨਣ ਸਾਨੂੰ ਕਈ ਜਗ੍ਹਾ ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਤੈਤਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਦ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਲੇਖ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਦੇਵਾਂ ਨੇ ਤਪ ਵੱਲੋਂ ਦੇਵਤੱਵ ਪਾਇਆ ਸੀ। ਤੈਤਰੀ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਵਰਨ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਹੈ, "ਤੱਪ ਨਾਲ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੂੰ ਸਮਝੋ ਕਿਉਂਕਿ ਤੱਪ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ।" ਮੈਤਰੀ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਇੱਥੇ ਤੱਕ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਤੱਪ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ- ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਜੇਕਰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਕਰਮਕਾਂਡ ਅਤੇ ਯੱਗਾਂ ਦੇ ਵਿਧੀ-ਵਿਧਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬੁਰਾਈਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਤਾਂ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਆਤਮ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤੱਤ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਉਦੈ ਅਤੇ ਕ੍ਰਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਯੱਗਾਨੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਥਕ, ਮਹੱਤਵਹੀਣ ਅਤੇ ਭ੍ਰਾਂਤੀਪੂਰਨ ਸਮਝਣ ਲੱਗੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਯੱਗਾਂ ਨਾਲ ਮੋਕਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੇ ਇਕ ਬੌਧਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨਸ਼ੀਲ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਪਹਿਲੀ ਕੋਟੀ ਵਿੱਚ ਯੱਗਵਕਯ, ਉਛਾਲਕ, ਆਰਣੀ, ਸ਼ਵੇਤਕੇਤੁ, ਸੱਚ ਦੀ ਕਾਮਨਾ, ਜਾਵਾਲੀ, ਅਸ਼ਵਪਤੀ, ਕੈਕਈ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਮ ਅੱਗੇ ਲਿਖੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ਵਿੱਚ ਜਨਕ, ਵਿਦੇਹ, ਪ੍ਰਵਹਣ ਜਾਵਾਲੀ, ਅਸਵਪਤੀ, ਕੈਕਈ ਆਦਿ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਨ। ਯੱਗਵਾਲਕਯ ਅਤੇ ਜਨਕ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਸ ਮਾਨਸਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਪ੍ਰਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਅਸਲ ਰਹੱਸ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਸਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ? ਉਸ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕਿਵੇਂ ਹੋਈ? ਮਨੁੱਖ ਕੀ ਹੈ? ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕੀ ਹੈ ਆਦਿ ਕਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੰਤਕਾਂ ਦਾ ਮਨ ਉਦੇਲਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਉਹ ਅਰਣਇਕਾਂ ਅਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਗ੍ਰਹਿਤ ਹਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੱਗਾਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਵਿਧੀ-ਵਿਧਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਤਮ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਜੋ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਲਹਿਰ ਪੈਦਾ ਹੋਈ, ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਨਵੇਂ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਾਦੁਰ ਭਾਵ ਕੀਤਾ ਜੋ ਭਗਵਤ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਮਲ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਚੱਲ ਕੇ ਹੰਸ ਧਰਮ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ।

ਪੂਰਵ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਆਰਿਆ ਆਪਣੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਉਤਰਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਆਰਿਆ ਨੇ ਗਹਿਰਾ ਮੰਨਣ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫਲਸਰੂਪ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਆਰਣਇਕਾਂ, ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਬੰਧ ਦੇ ਵਰਗੀ ਵਿਵੇਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਅਜਿਹੀ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਅਨੁਮੋਦਨ ਇਸੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ

ਨੋਟ

ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਆਗਾਮੀ ਜਨਮ ਉਸ ਦੇ ਕਰਮਾਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਚੰਗਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਚੰਗੀ ਜੂਨ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਬੁਰਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਾੜੀ ਜੂਨ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਵਿਵਿਧਤਾ ਵਿੱਚ ਏਕਤਾ ਦੀ ਖੋਜ ਤਾਂ ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੂਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਸੱਚ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਪਤਾ ਵੀ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਥੇ ਦੂਸਰੀ ਸੱਤਾ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਾਹਮ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵਿੱਚ ਅਨੁਭੂਤ ਹੋਈ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਸੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸੱਚ, ਚਿਤ ਅਤੇ ਅਨੰਦਮਈ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤਾ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਾਹਮ ਸਰਵ ਵਿਆਪੀ, ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਰਵਿਕਲਪ ਅਤੇ ਸਰਵ ਅੰਤਰਜਾਮੀ ਹਨ। ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਉਦੈ ਧਾਰਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਲਯ ਉਸੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਥੇ ਇਕ ਅਸਲੀ ਸੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਸੰਸਾਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੇ। ਆਤਮਾ ਬ੍ਰਾਹਮ ਦੀ ਹੀ ਜੋਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਅਨਪੜਤਾ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਵਿੱਚ ਪਈ ਹੋਈ ਆਤਮਾ ਆਪਣੇ ਸ਼ੁਭ ਅਤੇ ਅਸ਼ੁੱਭ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਚੱਲ ਕੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਜਨਮ ਅਤੇ ਮਰਨ ਵਿੱਚ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਏਕਤਾ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ-ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਆਚਰਣ।

ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸੰਖਿਆ, ਯੋਗ, ਨਿਆ, ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਿਕ, ਮੀਮਾਂਸਾ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਦਰਸ਼ਨ ਆਸਤਿਕ ਅਤੇ ਵੇਦਸੰਮਤ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਆਰਿਆ ਨੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਮੂਲ ਤੱਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਦਰਸ਼ਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਰੀਤ ਤੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਇਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਮੂਲ ਤੱਤ ਕੀ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਤੱਤਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਬਣੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਸਪਸ਼ਟ ਸਤਰਸ਼ਟਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ।

ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਾਮ ਅਤੇ ਨਗਰ ਬਸਤੀਆਂ ਦੇ ਬਾਹਰ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਵਿਚਾਰਕ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਆਸ਼ਰਮ ਬਣਾ ਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਥੇ ਬ੍ਰਾਹਮ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਜਿਗਿਆਸੂ ਕਈ ਵਿਅਕਤੀ ਮੌਜੂਦ ਸਨ ਅਤੇ ਤੱਪ ਸਮਾਧੀਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਗਿਆਨ ਲਾਲਸਾ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਕਈ ਰਾਜਾ ਵੀ ਹੋਏ ਸਨ ਜੋ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਸਨ। ਵਿਦੇਹ ਰਾਜਾ 'ਜਨਕ' ਕੈਕਈ ਦੇ 'ਅਸ਼ਵਤੀ', ਪੰਚਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਵਹਣ, ਜਾਵਾਲੀ ਅਤੇ ਕਾਸ਼ੀ ਨਰੇਸ਼ ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਮ ਅਧਿਆਤਮ ਚਿੰਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਨਾਲ ਵਰਨਣ ਯੋਗ ਹਨ। ਇਹ ਨ੍ਰਪਤੀ ਸਵਤ: ਤੱਤ ਚਿੰਤਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਬ੍ਰਾਹਮ ਰਿਸ਼ੀ, ਮੁਨੀਆਂ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦੇ ਆਸਰੇਦਾਤਾ ਵੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਤੋਂ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਮੁਨੀ ਲੋਕ ਅਧਿਆਤਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਈ-ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਰਥ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਲੋਕ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਦਾ ਪੱਖ ਪ੍ਰਬਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਧਨ ਆਦਿ ਨਾਲ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਨੂੰ ਯੁਗਾਂ ਤੱਕ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

5.2 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

ਪੂਰਵ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਖਾਨਾਬਦੋਸ਼ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾ ਨਾਲ ਸਰਲ, ਸਧਾਰਣ ਅਤੇ ਸਿੱਧੀ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਵਸਥਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਤਣਾਅ ਵੀ ਘੱਟ ਸੀ। ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਥਾਈ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕਾਫੀ ਵਿਵਸਥਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਆਰਿਆ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਵੰਡ ਬੜੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋ ਗਈ। ਸਮਾਜਿਕ ਵੰਡ ਵਰਨ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਸੀ।

ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਵਰਨਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਅਸੀਂ ਪਾਉਂਦੇ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਅੰਗ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਬਾਵਾਂ ਤੋਂ ਖੱਤਰੀ, ਲੱਤਾਂ ਤੋਂ ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਪੈਰਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ। ਜਿਸ ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਮੂੰਹ, ਬਾਵਾਂ, ਲੱਤਾਂ ਅਤੇ ਪੈਰ ਤੋਂ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਵਰਨਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ ਉਹ ਕਲਪਨਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਦੇਵਤਾ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਮਨੁੱਖ ਜਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜਾ ਦੇਵਤਾ ਜਾਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇਕ ਸਰੀਰ ਮੰਨ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਚਾਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵੰਡ ਦਾ ਅਧਾਰ ਧਾਰਮਿਕ ਹੈ। ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਗੁੰਜ਼ਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ।

ਨੋਟ

5.3 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

- **ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ (Discipline)** : ਮਨ ਜਾਂ ਸੁਭਾਅ 'ਤੇ ਕੰਟਰੋਲ।
- **ਏਕਤਾ (Unity)** : ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ।

5.4 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ? ਉਸ ਯੁੱਗ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।
2. ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੀ ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ?

ਉਤਰ : ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. ਰਾਜਾ	2. ਅਥਰਵਵੇਦ	3. ਗੰਡਕ	4. (ਅ)
5. (ਅ)	6. (ਸ)	7. (ਸ)	8. ਗਲਤ
9. ਸਹੀ	10. ਸਹੀ	11. ਸਹੀ।	

5.5 ਸਬੰਧਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਇਤਿਹਾਸ-ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਨਿਊ ਐਂਡ ਪਬਲੀਸ਼ਰਜ਼।
2. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਇਕ ਨਵਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ-ਕਿੱਟੂ ਰੈਡੀ, ਗਿਆਨ ਬੁਕਸ।
3. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ-ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਬੁਕਸ।
4. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ-ਡਾ. ਬਿਪਨ ਬਿਹਾਰੀ ਸਿਨਹਾ, ਗਿਆਨੰਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ।
5. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ-ਸ਼ੈਲੇਂਦਰ ਸੇਂਗਰ, ਅਟਲਾਂਟਿਕ ਪਬਲੀਸ਼ਰਜ਼ ਐਂਡ ਡਿਸਟ੍ਰੀਬਿਊਟਰਜ਼।

ਨੋਟ

ਇਕਾਈ-6: ਮੌਰਿਆ ਕਾਲ : ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ, ਬਿੰਦੂਸਾਰ, ਅਸ਼ੋਕ (Mauryas Period : Chandragupta, Bindusara, Ashoka)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)
ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)
6.1 ਮੌਰਿਆ ਕਾਲ ਦਾ ਉਦੈ (Rising of Mauryas Period)
6.2 ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਮੌਰਿਆ ਦਾ ਉਦੇ (Rising of Chandragupta Maurya)
6.3 ਮੈਕਸਥੀਨਜ਼ ਦਾ ਵੇਰਵਾ (Explanation of Megasthanize)
6.4 ਕੌਟਲਿਆ ਦਾ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ (The Economics of Kautilya)
6.5 ਬਿੰਦੂਸਾਰ (Bindusara)
6.6 ਅਸ਼ੋਕ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ (Ashoka and his Successors)
6.7 ਮੌਰਿਆ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਖਾਤਮਾ (Decline of Mauryas Kingdom)
6.8 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)
6.9 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)
6.10 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)
6.11 ਸਬੰਧਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ-

- ਮੌਰਿਆ ਕਾਲ ਦੇ ਉਦੈ ਦੇ ਨਾਲ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਫਲਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ।
- ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਅਤੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਭਿਲੇਖਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ।
- ਮੌਰਿਆ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਪਤਨ ਦੇ ਕੀ ਕਾਰਨ ਸਨ?

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਮੌਰਿਆ ਕਾਲ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਂਨ ਹੈ। ਮੌਰਿਆ ਦੇ ਆਗਮਨ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਇਕ ਯੁੱਗ ਦਾ ਅੰਤ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਯੁੱਗ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਮੌਰਿਆ ਵੰਸ਼ ਪਹਿਲਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵੰਸ਼ ਹੈ। **ਵੀ. ਏ. ਸਿਮਥ** ਨੇ ਠੀਕ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮੌਰਿਆ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਤੋਂ ਚਾਨਣ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਦਾ ਹੈ।

6.1 ਮੌਰਿਆ ਕਾਲ ਦਾ ਉਦੈ (Rising of Mauryas Period)

ਮੌਰਿਆ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਕੋਈ ਕ੍ਰਮ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕ ਲੜੀ ਹੈ। ਨਾ ਤਾਂ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਮਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਰੂਪ ਨਾਲ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਠੋਸ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸਾਧਨ ਹੀ ਉਪਲੱਬਧ

ਨੋਟ

ਹਨ। ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੋਂ ਹੀ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਮੌਰਿਆ ਕਾਲ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਇਹ ਦੋਨਾਂ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਇਤਿਹਾਸ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੌਰਿਆ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਮਿਤੀਆਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਦੇ ਠੋਸ ਸਾਧਨ ਵੀ ਉਪਲੱਬਧ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਲ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਲਗਾਤਾਰ ਰੂਪ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਏਕਤਾ ਦਾ ਆਰੰਭ- ਮੌਰਿਆ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ-ਪਹਿਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਏਕਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਈ। ਮੌਰਿਆ ਕਾਲ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਏਕਤਾ ਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਅਹਿਸਾਸ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਸੀ। ਜਦ ਕਿ ਸਾਮਰਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਏਕਤਾ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਦੇਖਣਾ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਮੌਰਿਆ ਕਾਲ ਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਸੁਪਨੇ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੌਰਿਆ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਹੀ ਚਿੱਤਰਤ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਸਿੰਧੂ ਨਾਲ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੋਰ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਇਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੂਤਰ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਏਕਤਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕ੍ਰਮ ਲਗਾਤਾਰ ਅੱਜ ਤੱਕ ਚੱਲਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਏਕਤਰੂਪਤਾ- ਜਦੋਂ ਮੌਰਿਆ ਸਮਰਾਟਾਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਉਤਰੀ ਪਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਏਕਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਉਦੋਂ ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਭੂ-ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਇਕ ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦ੍ਰਿੜ ਅਤੇ ਸੁੱਖ ਮਈ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋ ਗਈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ਬੜੇ ਹੀ ਪ੍ਰਬਲ ਅਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ। ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਮੌਰਿਆ ਨੇ ਜਿਸ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਨੀਂਹ ਪੱਥਰ ਰੱਖਿਆ ਉਹੀ ਭਾਵੀ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਆਦਰਸ਼ ਵਿਵਸਥਾ ਬਣ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸੇ ਵਿੱਚ ਨਿੱਤ ਨਵੇਂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਕੇ ਆਗਾਮੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਪ੍ਰਤੀਭਾਸ ਸੰਪਨ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਸਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ। ਮੌਰਿਆ ਕਾਲ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਸ਼ਾਂਤੀ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਸੰਪਨਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸਫਲਤਾ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਸੰਪਨਤਾ ਦਾ ਯੁੱਗ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਸਨ।

ਕਲਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਉਨਤੀ- ਮੌਰਿਆ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕਲਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਿਲਿਆ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਲਪ ਕਲਾ, ਭਵਨ ਨਿਰਮਾਣ ਕਲਾ, ਚਿੱਤਰ ਕਲਾ, ਲਿਖਣ ਕਲਾ ਆਦਿ ਕਲਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਨਤੀ ਹੋਈ। ਉਸ ਦੇ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਸਤੂਪ ਅਤੇ ਭਵਨਾਂ ਦੇ ਸਜਾਵਟ ਦੇਖ ਕੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਯਾਤਰੀ ਵੀ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਦਸ ਸਤੂਪ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੀ ਚਮਕ ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਕਲਾਕਾਰ ਵੀ ਕਲਾ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਅਦਭੁੱਤ ਨਮੂਨੇ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹਨ।

ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ- ਮੌਰਿਆ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸਮਰਾਟ ਨੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸਥਾਨ-ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਸਤੂਬਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਲਾਵਾਂ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾ ਦੇ ਨਿਯਮ ਖੁਦਵਾਏ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੇ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਭੇਜੇ। ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਾਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਨਾ ਕੇਵਲ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਅਮਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਇਸ ਮਹਾਨ ਕੰਮ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮੌਰਿਆ ਵੰਸ਼ ਨੂੰ ਪਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਉਚਾ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੌਰਿਆ ਕਾਲੀਨ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸਾਧਨ- ਮੌਰਿਆ ਕਾਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਜਾਨਣ ਦੇ ਸਾਧਨ ਬੜੇ ਠੋਸ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਜਾਨਣ ਦੇ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਸਾਧਨ ਵੀ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵੇਰਵੇ, ਅਭਿਲੇਖ ਆਦਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਦੇ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸਰੋਤਾਂ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ-

ਟਾਸਕ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਨੇ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੂੰ ਸੈਂਡਰਕੋਟਿਸ ਜਾਂ ਐਂਡਰਕੋਟਿਸ ਕਿਹਾ ਸੀ।

ਯੂਨਾਨੀ ਬਿਰਤਾਂਤ- ਮੌਰਿਆ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਲਈ ਯੂਨਾਨੀ ਸਰੋਤ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਨੇ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੂੰ ਸੈਂਡਰਕੋਟਿਸ ਜਾ ਐਂਡਰਕੋਟਿਸ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਸਿਕੰਦਰ ਦਾ ਹੀ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸੀ। ਇਸ ਖੋਜ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਮੌਰਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਬਿਰਤਾਂਤ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੇ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਰੋਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਅਧਿਐਨ 'ਤੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਬਿਨਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਰੋਤਾਂ ਦੇ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਧੂਰਾ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਜੋ ਮਹਾਨ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਪਰਿਪੂਰਣ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਰੋਤਾਂ ਦਾ ਰਿਣੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਰਤ ਦਾ

ਨੋਟ

ਲਗਾਤਾਰ ਇਤਿਹਾਸ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿਕੰਦਰ ਦੇ ਇਹ ਸਾਥੀ ਆਪਣੀਆਂ ਤਿੰਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ।

1. ਨਿਆਰਕਸ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿਕੰਦਰ ਨੇ ਸਿੰਧੂ ਅਤੇ ਈਰਾਨ ਦੀ ਖਾੜੀ ਦੇ ਮੱਧ ਦਾ ਤੱਟ ਲੱਭਣ ਦੇ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਸੀ।
2. ਉਨੈਸੀਕ੍ਰਿਟਸ ਜਿਸ ਨੇ ਨਿਆਰਕਸ ਦੇ ਸਫਰ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਕ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖੀ।
3. ਅਰਿਸਟੋਬਲਮ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿਕੰਦਰ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਕੰਮ ਸੌਂਪੇ ਸਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਗਸਥੀਨਜ਼ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਹ ਤੀਸਰੀ ਸਦੀ ਈ. ਪੂ. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਰਚਨਾ 'ਇੰਡੀਕਾ' (Indica) ਲਿਖੀ ਜੋ ਅਸਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗੁਆਚ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਪਰ ਬਾਅਦ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਕੁਝ ਅੰਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਹੀ 'ਇੰਡੀਕਾ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਮੈਗਸਥੀਨਜ਼ ਇਕ ਯੂਨਾਨੀ ਵਿਦਵਾਨ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੈਲਿਊਕਸ ਨੇ ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਮੌਰਿਆ ਦੀ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਰਾਜਦੂਤ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਮੈਗਸਥਨੀਜ਼ ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਵਿੱਚ 304 ਤੋਂ 299 ਈ. ਪੂ. ਤੱਕ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਜੋ ਕੁਝ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਸੁਣਿਆ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ 'ਪੁਸਤਕ ਇੰਡੀਕਾ' ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਬਹੁਤ ਰੋਚਕ ਅਤੇ ਉਪਯੋਗੀ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਮੈਗਸਥੀਨਜ਼ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਪਾਟਲੀਪੁੱਤਰ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ, ਉਸ ਦੀ ਰਾਜ ਸਭਾ, ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਸੈਨਿਕ ਸੰਗਠਨ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। **ਸਟ੍ਰੇਬੋ, ਪਿਨੀ** ਆਦਿ ਯੂਨਾਨੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਗਸਥੀਨਜ਼ ਦੇ ਇਸ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਮੈਗਸਥੀਨਜ਼ ਦੇ ਇਸ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪੜ੍ਹਨ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਮੈਗਸਥੀਨਜ਼ ਨੇ ਜਨਸ਼ੁਤੀਜ਼ੀਆਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਣ ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਇਹ ਬਿਰਤਾਂਤ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਜਾਨਣ ਦੇ ਲਈ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੂਤਰ ਹੈ।

ਕੌਟਲਿਆ ਦਾ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤ- ਮੌਰਿਆ ਕਾਲ ਇਤਿਹਾਸ ਜਾਨਣ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਧਨ ਕੌਟਲਿਆ ਦਾ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਹੈ। ਕੌਟਲਿਆ ਮੌਰਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੂ ਗੁਪਤ ਅਤੇ ਚਾਣਕਿਆ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਕ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੱਥ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸ਼ਤਰ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੌਟਲਿਆ ਨੇ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਨਾਲ ਹੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦੇ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸੰਪੂਰਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਆਪਣੇ ਨਮੂਨੇ ਦਾ ਇਕ ਅਦਿਤੀ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ। ਕੌਟਲਿਆ ਇਕ ਮਹਾਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਸਫਲ ਕੂਟਨੀਤਿਕ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ ਸ਼ਾਸਕ ਅਤੇ ਸਫਲ ਵਿਜੇਤਾ ਦੇ ਕਰਤਵਾਂ ਦੀ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਅਲੱਗ ਕਰਕੇ 16ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੈਕਾਇਵਲੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਦੇਸ਼ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਲਈ ਚੰਗੇ ਅਤੇ ਮਾੜੇ ਸਾਰੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਦਾ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਪੰਦਰਾਂ ਹਿੱਸੇ ਹਨ, ਜੋ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਨੀਤੀ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਗਾਂ 'ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ **ਵਿੰਟਰਨਿਟਜ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ "ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਪਾਰ, ਯੁੱਧ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਅਦਿੱਤੀਯ ਪੁਸਤਕ ਹੈ।" ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਸਮਾਜਿਕ ਵੈਭਵ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦੋਨਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਦੋਨਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਹ ਨਾ ਕੇਵਲ ਮੈਗਸਥੀਨਜ਼ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਬਲਕਿ ਉਸ ਦਾ ਪੂਰਕ ਵੀ ਹੈ।

ਅਭਿਲੇਖ- ਮੌਰਿਆ ਕਾਲੀਨ ਇਤਿਹਾਸ ਜਾਣਨ ਦੇ ਲਈ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਕਈ ਅਭਿਲੇਖ ਹਨ। ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਸ਼ਿਲਾ ਲੇਖ, ਸਤੰਭ ਲੇਖ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਮਾਰਕ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਸਾਰੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ 'ਤੇ ਚੱਲਣ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਪਥ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਉਸ ਦਾ ਰਾਜ ਵਿਸਥਾਰ ਉਸ ਦੇ ਜਨ ਹਿੱਤਕਾਰੀ ਕੰਮ, ਪ੍ਰਜਾ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ, ਉਸ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਜੀਵਨ ਰਾਜਸਵ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਆਦਿ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਇਹ ਅਭਿਲੇਖ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ।

ਵਿਸ਼ਾਖਾ ਦੱਤ ਦਾ ਮੁਦਰਾਖਸ਼- ਮੁਦਰਾਖਸ਼ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਨਾਟਕ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਖਾ ਦੱਤ ਨੇ ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਨੰਦ ਵੰਸ਼ ਅਤੇ ਮੌਰਿਆ ਵੰਸ਼ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਮੌਰਿਆ ਕਾਲ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ

ਨੋਟ

ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਇਸ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੌਟਲਿਆ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਮੱਗਧ ਦਾ ਰਾਜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ, ਇਹੀ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਪਰ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਨ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀ ਹਰੇਕ ਗੱਲ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਪੁਰਾਣ- ਪੁਰਾਣਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਮੌਰਿਆ ਵੰਸ਼ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਲਪਨਾ ਅਤੇ ਅਤਿਸ਼ਯੋਕਿਤ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਹੋਦ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ।

ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਜੈਨ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ- ਬੁੱਧ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਮੌਰਿਆ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ 'ਤੇ ਕਾਫੀ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਦਿਵਿਆਵਦਾਨ ਵਿੱਚ ਅਸ਼ੋਕ ਅਤੇ ਕੁਣਾਲ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ ਜੋ ਸਾਡੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਲਈ ਕਾਫੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ।

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੁੱਧ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੈਨ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵੱਲੋਂ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਮੌਰਿਆ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਚੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੌਰਿਆ ਕਾਲੀਨ ਭਗਨਾਵਸ਼ੇਸ਼- ਮੌਰਿਆ ਦੀਆਂ ਕਲਾ ਕਰੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਭਗਨਾਵਸ਼ੇਸ਼ ਵੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਜਾਨਣ ਦੇ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਧਨ ਹਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਤੂਪਾਂ, ਵਿਹਾਰਾਂ, ਮੱਠਾਂ, ਗੁਫਾਵਾਂ ਆਦਿ ਤੋਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਲਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਕਿੰਨੀ ਉਨਤ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸੀ ਅਤੇ ਮੌਰਿਆ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਉਨਤੀ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨਾ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਸਾਂਚੀ ਦੇ ਸਤੂਪ ਅਤੇ ਹੋਰ ਖੰਡਰ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ।

ਮੌਰਿਆ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ- ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਮੌਰਿਆ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਸੰਸਥਾਪਕ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਸਮਰਾਟ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿੰਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਤਭੇਦ ਹਨ। ਮੌਰਿਆ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਲਈ ਬਿਹਤਰ ਕਥਾ ਅਤੇ ਮੁਦਰਾਖਸ਼ ਤੋਂ ਜੋ ਵੇਰਵੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਰਾਜ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਮੌਰਿਆ ਦਾ ਸਬੰਧ ਇਕ ਤੁਸ਼ ਕਲਾ ਅਤੇ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨੰਦ ਵੰਸ਼ ਤੋਂ ਹੀ ਸੀ। 'ਮੁਦਰਾਖਸ਼' ਇਕ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਤਾਬ ਹੈ ਅਤੇ 'ਬਹੁਤ ਕਥਾ' 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਖੱਤਰੀਆਂ ਦੇ ਵੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪੁਰਾਣ ਗ੍ਰੰਥ ਵੀ ਇਹ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨੰਦ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਦੇ ਅਵਿਭਾਵ ਦੇ ਸਮੇਂ ਰਾਜਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਇਹ ਵਰਨਣ ਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ੂਦਰ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਮੌਰਿਆ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਤਰਕ ਸੰਗਤ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿੱਚ ਮੌਰਿਆ ਨੂੰ ਸ਼ੂਦਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੇਂ ਰਾਜ ਵੰਸ਼ ਵਜੋਂ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਮੌਰਿਆ ਲੋਕ ਖੱਤਰੀ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੌਰਿਆ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹਨ।

ਯੂਨਾਨੀ ਲੇਖਕ **ਜਸਟਿਨ** ਅਤੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹਿੰਦੂ ਗ੍ਰੰਥਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੰਦ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਯੁਵਰਾਜ ਸੀ। 'ਮੁਦਰਾਖਸ਼' ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਨੂੰ ਨਾ ਕੇਵਲ ਮੌਰਿਆ ਪੁੱਤਰ ਸਗੋਂ ਨੰਦ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੌਰਿਆ ਰਾਜਾ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਵੰਸ਼ਤਃ ਵ੍ਰਸ਼ਲ (ਸ਼ੂਦਰ) ਅਤੇ 'ਕੁਲਹੀਣ' ਸੀ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਦੇ ਟੀਕਾਕਾਰ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਚੰਦਰਗੁਪਤ, ਨੰਦਰਾਜ ਦੀ ਇਕ ਪਤਨੀ 'ਮੁਰਾ' ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਅਸਤੁ ਉਸ ਦੇ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਨਾਮ 'ਮੌਰਿਆ' ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। 'ਮੁਦਰਾਖਸ਼ ਦੇ ਟੀਕਾਕਾਰ 'ਦੁਨਿਢਰਾਜ' ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਮੌਰਿਆ ਨਾਮ ਦਾ ਨੰਦ ਰਾਜ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ ਜੋ ਉਪਯੁਕਤ ਨੰਦ ਰਾਜਾ ਮਹਾਪਦਮਨ ਨੰਦ ਦੀ ਉਸੇ ਪਤਨੀ 'ਮੁਰਾ' ਦੇ ਗਰਭ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜੋ ਖੁਦ ਇਕ ਸ਼ੂਦਰ ਕੰਨਿਆ ਸੀ।

ਪਰ ਮੌਰਿਆ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਜਾਂਚ-ਪੜਤਾਲਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ੂਦਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਰਾਜ ਵੰਸ਼ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਇਸ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਲੋਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰੂੜੀਆਂ ਨੂੰ ਅੱਖ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਦੂਸਰੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੌਰਿਆ ਨੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਮੌਰਿਆ ਦੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਦੀਖਸ਼ਾ ਲੈ ਲੈਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕੱਟੜ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਹਿੰਦੂ ਗ੍ਰੰਥਕਾਰ ਨੇ ਮੌਰਿਆ ਨੂੰ 'ਵ੍ਰਾਤਯ' (ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀਤ), ਬ੍ਰਸ਼ਲ (ਸ਼ੂਦਰ) ਅਤੇ ਕੁਲਹੀਣ ਦੀ ਸੰਘਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਥਨ ਕਾਫੀ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਕਿ ਬ੍ਰਸ਼ਲ ਦਾ ਭਾਵ ਬ੍ਰਸ਼ ਅਤੇ ਰਾਜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਤੇ ਕੁਲਹੀਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਸ ਰਾਜ ਵੰਸ਼ ਦੀ ਸਧਾਰਣ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਹੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਸੰਸਥਾਪਕ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਖੁਦ ਇਕ ਬਹੁਤ ਸਧਾਰਣ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਰਾਜਪਦ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਿਆ ਸੀ। ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਦੇ ਟੀਕਾਕਾਰ ਨੇ ਜੋ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ 'ਮੁਰਾ' ਨਾਮ ਦੇ ਉਸ ਨੀਵੇਂ ਵੰਸ਼ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜੋ ਰਾਜਾ ਨੰਦ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸੀ-ਇਸ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਸੰਗਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਮੁਰਾ' ਨਾਲ ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ 'ਮੌਰਿਆ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਮੌਰਿਆ ਦੀ ਮੌਰਿਆ ਸ਼ਬਦ ਤਾਂ ਪਾਣਿਨੀ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ 'ਗਣਪਥ' ਵਿੱਚ ਲਿਖਤ 'ਮੁਰ' ਨਾਮਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੋਤ ਦਾ ਜਾਣਕਾਰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਯੂਨਾਨੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਇਹ ਕਥਨ ਕਿ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਸਧਾਰਣ ਕੁਲ 'ਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਰਾਜਰੋਹਣ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਉਸ ਦੀ ਸਧਾਰਣ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ੂਦਰ ਵੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦੇ ਵੱਲ। ਇਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੌਰਿਆ ਸ਼ੂਦਰ ਜਾਂ ਨੀਵੇਂ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਮਹਾਵੰਸ਼ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਮੌਰਿਆ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਖੱਤਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਮੌਰਿਆਂ ਨੂੰ 'ਪਿਪਲੀਬਨ' ਦੇ ਗਣਰਾਜ ਦਾ ਸ਼ਾਸਕ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ। 'ਮੌਰਿਆ' ਦਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ 'ਮੌਰਿਆ' ਦੀ ਸੰਘਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। 'ਮਹਾਪਰੀਨਿਬਾਣਸੁਤ' ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੌਰਿਆਂ ਨੂੰ ਖੱਤਰੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ ਬੁੱਧ ਗ੍ਰੰਥ 'ਦਿਵਿਆਦਾਨ' ਵਿੱਚ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਬਿੰਦੂ ਸਾਰ ਅਤੇ ਅਸ਼ੋਕ ਨੂੰ ਖੱਤਰੀ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਹਾਵੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੌਰਿਆ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਦਿੱਤਿਆ ਭਾਵ ਸੂਰਿਆਵੰਸ਼ੀ ਖੱਤਰੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਮੱਧ ਕਾਲੀਨ ਲੇਖਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਅਨੁਸ਼ਰੁਤੀਆਂ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਮੌਰਿਆ ਵੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਹ ਸੂਰਿਆਵੰਸ਼ੀ ਸੀ। ਮਹਾਵੰਸ਼ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 'ਮਾਨਧਾਤਰੀ' ਨਾਮਕ ਸੂਰਿਆਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਤੋਂ ਹੀ ਮੌਰਿਆ ਵੰਸ਼ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। **ਡਾ. ਹੇਮ ਚੰਦਰ ਰਾਏ ਚੌਧਰੀ** ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ "6ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਈ. ਪੂ. ਵਿੱਚ ਮੌਰਿਆ ਲੋਕ ਪਿੱਪਲੀਬਨ ਦੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਰਾਜ ਨੇਪਾਲ ਦੀ ਤਰਾਈ ਵਿੱਚ ਰੂਮਿਨਦੇਈ ਅਤੇ ਗੋਰਖਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਕਸਿਆ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਸੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੋਰ ਪੂਰਬੀ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਉਹ ਵੀ ਮਗਧ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ।' ਅਨੁਸ਼ਰੁਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੌਥੀ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਈ. ਪੂ. ਵਿੱਚ ਇਹ ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਵੀ ਸਨ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਹੀ ਵਿੰਧੈ ਵਨ ਦੇ 'ਮਯੂਰਪੋਸ਼ਕਾਂ' ਗਵਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਨੌਜਵਾਨ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਵੱਡਾ ਹੋਇਆ। ਚਾਣਕਿਆ ਨੇ ਵੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੌਰਿਆਂ ਨੂੰ ਉਚ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਮੌਰਿਆ ਵੰਸ਼ ਦੀ ਹੋਂਦ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਪੂਤਾਨਾ ਗਜੇਟੀਅਰ ਵਿੱਚ ਮੌਰਿਆਂ ਨੂੰ ਰਾਜਪੂਤ (ਅਤੇ ਖੱਤਰੀ) ਜਾਤੀ ਦਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ **ਟਾਡ** ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਬੁੱਧ ਅਨੁਸ਼ਰੁਤੀਆਂ ਨੇ ਮੌਰਿਆ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਮੌਰਿਆ ਦੇ ਸਬੰਧ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੈਨ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗ੍ਰੰਥ ਕਲਪ ਸੂਤਰ ਨੇ ਵੀ ਇਕ ਮੌਰਿਆ ਪੁਛਰ ਦੀ ਕਸ਼ਯਪ ਗੋਤ ਦਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੌਰਿਆ ਲੋਕ ਉਸ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਹੀ ਸਨ। ਪ੍ਰਸ਼ਿਸ਼ਟਰਵਣ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਜੈਨ ਅਨੁਸ਼ੁਰਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੌਰਿਆ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਅਸਲੀ ਸੰਸਥਾਪਕ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਅਜਿਹੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਯੂਰ ਪੋਸ਼ਕਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵੰਸ਼ਜ 'ਮੌਰਿਆ' ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ **ਸਰ ਜਾਨ ਮਾਰਸ਼ਲ** ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ-ਸਾਂਚੀ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਫਾਟਕਾਂ 'ਤੇ ਮਯੂਰਚਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। **ਏਰੀਅਨ** ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਦੇ ਪਾਰਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਲਤੂ ਮੋਰ ਰੱਖੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਮਹਾਵੰਸ਼ ਦੀ ਟੀਕਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੌਰਿਆ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੌਰਿਆ ਲੋਕ ਖੱਤਰੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਾਸਕ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਦੀ ਸ਼ਾਖਾ ਸੀ ਪਰ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਕੌਸ਼ਲ ਦੇ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਨਿਰੂਧਕ ਨੇ ਉਸ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਇਹ ਲੋਕ ਦੌੜ 'ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਆ ਵਸੇ ਜਿੱਥੇ ਮੋਰ ਪੰਛੀ ਵੱਡੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਇਹ ਲੋਕ ਮੌਰਿਆ ਕਹੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਉਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਨੰਦ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵੱਧ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨੰਦਰਾਜ ਨੇ ਹੋਰ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮੌਰਿਆ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਆਗਿਤਨਾਮਾ ਪਿਤਾ ਦਾ ਅੱਤਿਆਚਾਰੀ ਨੰਦ ਰਾਜਾ ਵੱਲੋਂ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ (ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੀ ਮਾਤਾ) ਆਪਣੇ ਕੁਝ ਸਬੰਧੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਗਰਭ ਵਿੱਚ ਪੁੱਤਰ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਨਾਲ ਦੌੜ ਗਈ। ਹੁਣ ਉਹ ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਗੁਪਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਅਤੇ ਮਯੂਰਪਾਲਕ ਮੌਰਿਆ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗੀ। ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੌਰਿਆ ਵੰਸ਼ 'ਤੇ ਘੋਰ ਸੰਕਟ ਦੇ ਬੱਦਲ ਮੰਡਰਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਤੋਂ ਲੇਖਨ ਜਸਟਿਸ ਨੇ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੂੰ ਸਧਾਰਣ ਵੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਦੱਸਿਆ।

6.2 ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਮੌਰਿਆ ਦਾ ਉਦੇ (Rising of Chandragupta Maurya)

ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਮੌਰਿਆ ਦੇ ਜੀਵਨ 'ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਬੁੱਧ ਅਨੁਸ਼ਰੁਤੀਆਂ ਦਾ ਹੀ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤਾ ਦਾ ਪਿਤਾ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ (ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੀ ਮਾਂ) ਨੂੰ ਬੇਸਹਾਰਾ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੁਖੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਆਸਰਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਕ ਚਰਵਾਹੇ ਨੇ ਪਾਲਿਆ। ਇਸ ਚਰਵਾਹੇ ਨੇ ਵੀ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਦੇ ਹੱਥ ਵੇਚ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਦੇ ਘਰ ਰਹਿ ਕੇ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਉਸ ਦੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਇਸ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਦੇ ਇੱਥੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਰਾਜਸੀ ਖੇਡ ਖੇਡਦਾ ਸੀ। ਖੇਡ ਹੀ ਖੇਡ ਵਿੱਚ ਇਹ ਰਾਜਾ ਬਣ ਜਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਨਾਲ ਨਿਆ ਕਰਨ ਦਾ ਅਭਿਨੈ ਕਰਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਜਦ

ਨੋਟ

ਚਾਣਕਿਆ ਉਸ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਗੁਜ਼ਰਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰਿੜਾ ਕਰਦਿਆਂ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਕੋਲੋਂ ਖਰੀਦ ਲਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚਾਣਕਿਆ ਉਸ ਨੂੰ ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਲੈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਹੀ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦਾ ਜਵਾਨੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬੀਤਿਆ।

ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚਾਣਕਿਆ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਜਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉਥੇ ਧਨਾਨੰਦ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਦਾਨਸ਼ਾਲਾ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਧਨ ਦਾਨ ਵਿੱਚ ਦਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾਨਸ਼ਾਲਾ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਸਭਾ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਸਭਾ ਦੇ ਮੁਖੀਆ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਚਾਣਕਿਆ ਨੂੰ ਦਾਨਸ਼ਾਲਾ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਪਰ ਕੁਝ ਹੀ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਸਭਾ ਦਾ ਕਟੂ ਅਤੇ ਸ਼ਕਲ ਤੋਂ ਡਰਾਉਣਾ ਹੈ। ਚਾਣਕਿਆ ਵਰਗੇ ਸਵਾਮੀ ਭਗਤ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਗੱਲ ਸਹਿਣਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਣ ਲਿਆ ਕਿ ਉਹ ਨੰਦ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ। ਜਦ ਉਹ ਨੰਦ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨਾਲ ਹੋਈ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਥਾਵਾਂ ਭਰੋ (Fill in the blanks):

1. ਮੈਗਸਥੀਨਜ਼ ..... ਈ. ਪੂ. ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਆਇਆ ਸੀ।
2. ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਨਾਟਕ ਮੁਦਰਾਖਸ਼ ਦੀ ਰਚਨਾ ..... ਨੇ 5ਵੀਂ ਸਦੀ ਈ. ਪੂ. ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਸੀ।
3. ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ 6 ਲੱਖ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਪਦਾਕ੍ਰਾਂਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਇਹ ਲਿਖਿਆ ..... ਅਤੇ ..... ਨੇ।

ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਕ ਹੋਰ ਅਨੁਸ਼ਰੁਤੀ ਹੈ। ਮੌਰਿਆ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਦੁਰਦਿਨ ਵਿੱਚ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਮਗਧ ਦੇ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਨੰਦ ਸ਼ਾਸਕ ਕੋਲ ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਖੱਤਰੀ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬਹੁਤ ਯੋਗ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਸੰਪਨ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਮਗਧ ਦੇ ਨੰਦ ਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਫਲਸਰੂਪ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਸੈਨਾਪਤੀ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਕੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਸਿੰਹਲ ਦੀਪ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਨੇ ਨੰਦ ਰਾਜਾ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿੱਚ ਮੋਮ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸਿੰਘ ਭੇਜਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਬਿਨਾਂ ਪਿੰਜਰੇ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹੇ ਹੋਏ ਹੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਹ ਸਿੰਘ ਇੰਨੇ ਸਧਾਰਣ ਕਲਾ-ਕੌਸ਼ਲ ਨਾਲ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਅਸਲੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਭਿਅੰਕਰ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਜਦ ਹੋਰ ਸਭਾ 'ਚ ਬੈਠੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਿਮਾਗ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਿਆ, ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਸਲਾਖਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਤਪਾ ਕੇ ਮੋਮ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਉਸ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਛੁਹਾਇਆ, ਉਦੋਂ ਹੀ ਉਹ ਪਿਘਲ ਕੇ ਗਾਇਬ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਕਥਨੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਫੀ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਨੰਦ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਹੁਣ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਕਿ ਨੰਦ ਰਾਜਾ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਕੋਲੋਂ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਫਲਸਰੂਪ ਆਪਣੀ ਆਤਮ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਮਗਧ ਤੋਂ ਭੱਜ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਨੰਦ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਪੂਰਨ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ ਸੰਕਲਪ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਇੱਧਰ ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਗੁਪਤ ਚਾਣਕਿਆ ਵੀ ਜੋ ਕਿਸੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪੂਜਾ ਵਿੱਚ ਨੰਦ ਰਾਜੇ ਵੱਲੋਂ ਸੱਦਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਮਗਧ ਨਰੇਸ਼ ਪਦਮਨੰਦ ਵੱਲੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੱਦੇ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅਪਮਾਨ ਦਾ ਭਿਆਨਕ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜ ਸੰਕਲਪ ਬਣਾਇਆ। ਚਾਣਕਿਆ ਅਤੇ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਨੰਦ ਵੰਸ਼ ਵਿਰੁੱਧ ਭਿਆਨਕ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਅੱਗ ਭੜਕਾਈ, ਜਦ ਕਿ ਨੰਦ ਰਾਜ ਨੇ ਇਸ ਵਿਦਰੋਹ ਦਾ ਬਲ ਪੂਰਵਕ ਖਾਤਮਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਦ ਕਿ ਆਪਣੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੱਟੜ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਬੰਦੀ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਪਦਮਨੰਦ ਦੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪੀੜ੍ਹਤ ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੱਖ ਯੁੱਧ ਰਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਦੋਂ ਬਾਅਦ 'ਚ ਉਸ ਨੇ ਸਿਕੰਦਰ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਤੋਲਣ ਅਤੇ ਸੈਨਿਕ ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਢੰਗ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹਿਆ। **ਪਲੂਟਾਰਕ** ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਿੰਕਦਰ ਮਹਾਨ ਦੇ ਕੋਲ ਵੀ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਿਕੰਦਰ ਨੂੰ ਭਾਰਤ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਤਰਕਸੰਗਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਕੋਈ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੀ ਉਪਲੱਬਧ ਹਨ। ਇਸ ਸਜ਼ਾ ਅਤੇ ਨਿਡਿਕ ਨੌਜਵਾਨ ਦੀ ਚਾਲ-ਢਾਲ ਨਾਲ ਹੀ ਸਿਕੰਦਰ ਇੰਨਾ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਉਠਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਇਸ ਆਗਿਆ ਦਾ ਕੰਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ

ਨੋਟ

ਉਹ ਸਿਕੰਦਰ ਦੇ ਪੰਜੇ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਦੌੜ ਗਿਆ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਿੱਟੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਮਗਧ ਨਰੇਸ਼ ਪਦਮਨੰਦ ਇਕ ਆਤਤਾਈ ਸ਼ਾਸਕ ਹੈ ਤਾਂ ਯੂਨਾਨੀ ਰਾਜਾ ਸਿਕੰਦਰ ਵੀ ਪੂਰਨ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਇਛੁੱਕ ਸ਼ਾਸਕ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਲ ਪ੍ਰਜਾਪੀੜਕ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਨ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ ਨਿਸ਼ਚੈ ਨਾਲ ਇਸ ਇੱਛਾ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਸ ਨੇ ਸੀਮਾਵਰਤੀ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਹੀ ਮਗਧ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਦਰੋਹ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਲਕਸ਼ ਪੂਰਤੀ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰੂਰ ਸਫਲ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੁੰਦਾ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਯੁੱਧ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਸੀ।

ਆਪਣੇ ਇਸ ਪਰਯਟਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਦੇ ਨੀਤੀ ਵਿਸ਼ਾਰਦ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕੌਟਲਿਆ ਤੋਂ ਵੀ ਵਿੰਧਿਆਚਲ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਆ ਮਿਲਿਆ। ਕੌਟਲਿਆ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਗੁਪਤ 'ਚਾਣਕਿਆ' ਦੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਵੀ ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਉਥੋਂ ਮਗਧ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ (ਪਾਟਲੀਪੁੱਤਰ) ਆ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦਾ ਮਗਧ ਸਮਰਾਟ ਵੱਲੋਂ ਅਪਮਾਨ ਹੋਇਆ ਸੀ ਉਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਉਪਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਆਪਣੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿੱਚ ਚਿਤਾਪੁਰ ਹੋ ਕੇ ਵਿੰਧਿਆਚਲ ਵੱਲ ਘੋਰ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਧਰ-ਉਧਰ ਭਟਕ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੀ ਚਾਣਕਿਆ ਨਾਲ ਭੇਂਟ ਹੋ ਗਈ। ਘੁੰਮਦੇ-ਘੁੰਮਦੇ ਇਸੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕਲਾਂਤ ਹੋ ਕੇ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਗੂੜੀ ਨੀਂਦ ਵਿੱਚ ਸੁੱਤਾ ਪਿਆ ਸੀ ਉਦੋਂ ਇਕ ਭਿਆਨਕ ਸਿੰਘ ਉਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਚੱਟਣ ਲੱਗਾ। ਸਿੰਘ ਉਸ ਦੇ ਸਵੇਦ ਨੂੰ ਚੱਟ ਕੇ ਵਾਪਿਸ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਨੂੰ ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਸ਼ਕੁਨ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਦਾ ਕਥਨ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਰਾਜ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸ਼ੁੱਭ ਲੱਛਣ ਸੀ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਚਾਣਕਿਆ ਨੂੰ ਭੂਮੀ ਰਸਤੇ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਧਨ ਦੀ ਉਪਲੱਬਧੀ ਹੋਈ। ਇਸ ਧਨ ਰਾਸ਼ੀ ਨਾਲ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਲਈ ਜਿਸ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਡਾਕੂਆਂ ਅਤੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਇਕੱਠੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮਾਲਕ ਅਤੇ ਨੇਤਾ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਕੱਟੜ ਅਨੁਯਾਈ ਬਣ ਗਏ ਅਤੇ ਹੁਣ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਵਰਗੇ ਜੇਤੂ ਸੈਨਾ ਨਾਇਕ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦਾ ਦੁਰਲਭ ਸਾਧਨ ਵੀ ਉਪਲੱਬਧ ਹੋ ਗਿਆ।

ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਅਰੰਭਿਕ ਜਿੱਤ ਅਭਿਆਨ- ਹੁਣ ਚਾਣਕਿਆ ਅਤੇ ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਨੰਦ ਸਾਮਰਾਜ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਉਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਤੁਰੰਤ ਮਗਧ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਨੰਦਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਹ ਟਿਕ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਾਰ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਨਾ ਪਿਆ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਬਣਾ ਕੇ ਦੌੜ ਗਿਆ ਅਤੇ ਗੁਪਤ ਭੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇੱਧਰ-ਉਧਰ ਘੁੰਮਣ ਲੱਗੇ। ਨੰਦ ਰਾਜਾ ਘਨਾਨੰਦ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਗੁਪਤ ਭੇਸ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਦੇ ਹੋਏ ਇਕ ਦਿਨ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਮਿਲੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਉਹ ਕਿਸੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਟਿਕ ਗਿਆ ਸੀ। ਘਰ ਦੀ ਮਾਲਕਣ ਇਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਸੀ। ਭੋਜਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੇ ਬੱਚੇ ਨੇ ਉਤਾਵਲੇਪਣ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਗਰਮ ਅਤੇ ਭਾਫ ਨਾਲ ਫੁੱਲੀ ਹੋਈ ਰੋਟੀ ਨੂੰ ਵਿੱਚੋਂ ਖਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫਲਸਰੂਪ ਉਸ ਦਾ ਮੂੰਹ ਜਲ ਗਿਆ। ਬਜ਼ੁਰਗ ਮਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਤੂੰ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਵਰਗੀ ਭੁੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਵਿੱਚੋਂ ਖਾਣ ਦੇ ਬਦਲੇ ਤੈਨੂੰ ਕਿਨਾਰੇ ਤੋਂ ਖਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸੈਨਿਕ ਭੁੱਲ ਬਾਰੇ ਸਮਝ ਆ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਗੱਲ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋਇਆ ਕਿ ਨੰਦ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਕੇਂਦਰ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਵੱਡੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸੈਨਿਕ ਭੁੱਲ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸਾਮਰਾਜ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਕੋਲ ਪ੍ਰਬਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਥੇ ਉਸ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣਾ ਔਖਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਹੱਦ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬਾਹਰ ਦੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਸੰਤੋਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉਥੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਬਾਹਰ ਕਿਤੇ ਸੈਨਿਕ ਅਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਉਥੋਂ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਚਾਣਕਿਆ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਉਤਰ ਪੱਥ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਚਾਣਕਿਆ ਉਤਰ ਪਥ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸੀ ਅਤੇ ਉਥੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹਮਲੇ ਦਾ ਅਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਸੀ।

ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਸਿਕੰਦਰ ਦੇ ਵਾਪਿਸ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਤਰ ਪਥ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਵੱਲ ਹੋ ਗਈ। ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਦੇ ਗੁੱਸਾ ਅਤੇ ਨਫਰਤ ਤਾਂ ਜਨਤਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੀ, ਸਿਕੰਦਰ ਦੇ ਵਾਪਿਸ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਯੂਨਾਨੀ ਸੱਤਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਅੱਗ ਨੂੰ ਜਲਾਉਣ ਵਿੱਚ ਚਾਣਕਿਆ ਅਤੇ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹੱਥ ਸੀ। ਯੂਨਾਨੀ ਲੇਖਕ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਵਿਦਰੋਹੀਆਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਸਾਹ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਇਸ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਨੰਦ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰਕੇ ਬਿਹਤਰ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬ 'ਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਵਧਿਆ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਹਰਿਦੁਆਰ ਤੋਂ ਇਲਾਹਬਾਦ ਤੱਕ ਗੰਗਾ ਦੀ ਸਾਰੀ ਉਤਰੀ ਅਤੇ ਮੱਧ ਘਾਟੀ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਇੰਨੇ ਵਿਸਥਾਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣ ਜਾਣ ਨਾਲ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੀ ਸੈਨਾ ਹੋਰ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਅਪਾਰ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਹੁਣ ਉਹ ਪੰਜਾਬ

ਨੋਟ

ਅਤੇ ਗੰਗਾ ਦੀ ਉਤਰੀ ਘਾਟੀ ਦਾ ਇਕ ਛੱਤਰ ਨਰੇਸ਼ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਹੁਣ ਯੁੱਧ ਦੇ ਦਾਅ-ਪੇਚਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਅਤੇ ਤਜ਼ਰਬੇਕਾਰ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਗੁਆਂਢੀ ਰਾਜ ਵੀ ਉਸ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਤਾ ਦੀ ਸੰਧੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

ਮਗਧ ਦੀ ਜਿੱਤ- ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੇਤੂਆਂ ਨੇ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਉਸ ਨੇ ਅਤੇ ਚਾਣਕਿਆ ਨੇ ਮਗਧ ਸਮਰਾਟ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗਲਤ ਨੀਤੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਲਿਆ ਸੀ। ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਸਥਲ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਹੱਦਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿੱਤ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿੱਚ ਕਰਨ ਨੂੰ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਹਮਲਾ ਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਉਦੋਂ ਦੂਸਰੀ ਵਾਰ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਹਮਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਰਸਤੇ 'ਚੋਂ ਜੋ ਨਗਰ ਅਤੇ ਸੈਨਿਕ ਚੌਕੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ ਅਤੇ ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਸਾਮਰਾਟ ਘਨਾਨੰਦ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਘਨਾਨੰਦ ਦੀ ਹਾਰ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਸਨ। ਉਹ ਨਿਕੰਮਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪਰਜਾ ਉਸ ਤੋਂ ਨਫਰਤ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਬਹੁਤ ਧਨ ਸੀ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਖਜਾਨਾ ਭਰਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਜੋ ਵੀ ਹੋਵੇ ਘਨਾਨੰਦ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕਰਕੇ 321 ਈ. ਪੂ. ਵਿੱਚ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਮਗਧ ਦੇ ਸਿੰਘਾਸਨ 'ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋਇਆ।

ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਮੌਰਿਆ ਦੀ ਮਹਾਨ ਜਿੱਤ- ਕੁਝ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸਧਾਰਣ ਨੌਜਵਾਨ ਮਗਧ ਦੇ ਸੁਖਦਾਇਕ ਰਾਜ ਦੇ ਸਿੰਘਾਸਨ 'ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋਇਆ। ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੀ ਇਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਉਦਾਹਰਣ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਲਬੂਤੇ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਧਾਰਣ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਰਾਟ ਬਣਿਆ। ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਲਈ ਸੰਤੋਸ਼ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੌਕਾ ਸੀ, ਪਰ ਇੱਛਾਵਾਂ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵਿਸਥਾਰ ਅਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਸਾਮਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸੀ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਇਸ ਸੀਮਿਤ ਮਗਧ ਰਾਜ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਸਿਕੰਦਰ ਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹਾਲਤ ਦਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਰਹਿਣਾ ਕਿੰਨੀ ਹਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ੀ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਜਿਸ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਮਗਧ ਦਾ ਰਾਜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸ ਨਾਲ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਹੱਦ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਬਾਅਦ ਸੈਨਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਕਾਫੀ ਚੰਗੀ ਹੋ ਸਕੇ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਪੰਜਾਬ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਯੂਨਾਨੀ ਜਿੱਤ ਦੇ ਬਾਕੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦੇ ਲਈ ਅੰਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਯੂਨਾਨੀ ਰਾਜ ਦਾ ਨਾਮ ਤੱਕ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਾਉਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚੇ ਕੀਤਾ।

ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਜਿੱਤਾਂ ਦਾ ਸਾਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਸਾਮਰਾਜ ਤੋਂ ਹੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਲੱਗਭਗ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਸੈਨਿਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬੀਤਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਯੂਨਾਨੀ ਲੇਖਕ **ਜਸਟਿਨ** ਅਤੇ **ਪਲੂਟਾਰਕ** ਨੇ ਤਾਂ ਇਹ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਛੇ ਲੱਖ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਪਦਾਕ੍ਰਾਂਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੋਰ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਸਾਮਰਾਜ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਮੈਸੂਰ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਬਿੰਦੂਸਾਰ ਨੇ ਕੋਈ ਜਿੱਤ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ ਇਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਅਤੇ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਕੇਵਲ ਕਲਿੰਗ ਨੂੰ ਜਿੱਤਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਹੀ ਜਿੱਤਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਪੁਰਾਣੇ ਤਾਮਿਲ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਮੌਰਿਆ ਦੇ ਦੂਰ ਤਿਨੇਵਲੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਮਾਲਵਾ ਅਤੇ ਸੌਰਾਸ਼ਟਰ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਗ ਸਨ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ। ਜੂਨਾਗੜ ਵਿੱਚ ਰੁਦ੍ਰਦਾਮਨ ਪਹਿਲੇ ਦਾ ਇਕ ਉਤਕੀਰਣ ਲੇਖ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ 'ਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਪੁਸ਼ਯਗੁਪਤ ਨਾਮ ਦਾ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਸੂਬੇਦਾਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਥੇ ਸਿੰਚਾਈ ਦੇ ਲਈ ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਨਾਮ ਦੀ ਝੀਲ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਾਇਆ ਸੀ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾ ਪੁਸ਼ਾਸਕ ਨਾਮ ਇਕ ਯੂਨਾਨੀ ਵਿਅਕਤੀ ਉਸ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਸੀ। ਥਾਨਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਸੁਪਾਰਾ ਨਾਮ ਦੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਇਕ ਉਤਕੀਰਣ ਲੇਖ ਮਿਲਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਉਸ ਦੇ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ।

ਸੈਲਿਊਕਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼- ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਸੰਘਰਸ਼ ਸਿਕੰਦਰ ਦੇ ਸੈਨਾਪਤੀ ਸੈਲਿਊਕਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੱਛਮੀ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿੱਚ ਸੈਲਿਊਕਸ ਭਾਰਤ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੈਲਿਊਕਸ ਸਿਕੰਦਰ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੈਨਾ ਨਾਇਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੇ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸਿਕੰਦਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਕਰਦੇ ਹੋਏ 305 ਈ. ਪੂ. ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਿਕੰਦਰ ਵੱਲੋਂ ਜਿੱਤੇ ਗਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ 'ਤੇ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੈਲਿਊਕਸ ਦੁਬਾਰਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਸਿਕੰਦਰ ਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ

ਨੋਟ

ਵਿੱਚ ਮਹਾਨ ਅੰਤਰ ਸੀ। ਸਿਕੰਦਰ ਨੂੰ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਰਸਪ੍ਰਿਕ ਗੁੱਸਾ ਅਤੇ ਈਰਖਾ ਵੀ ਕੁੱਟ-ਕੁੱਟ ਕੇ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਸੈਲਿਊਕਸ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਦੂਸਰਾ ਸੀ। ਹਮਲੇ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਸੈਲਿਊਕਸ ਸਿੰਧ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਉਧਰ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੱਛਮੀ ਹੱਦ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੀ ਯੂਨਾਨੀ ਰਣਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਖਿਆਤ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਲਈ ਯੂਨਾਨੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਔਖਾ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ ਪਰ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਯੂਨਾਨੀ ਕੈਂਪ ਵਿੱਚ ਇਸ ਰਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਹ ਉਸ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ, ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨੇ ਸਿੰਧ ਦੇ ਉਸ ਪਾਰ ਹੀ ਸੈਲਿਊਕਸ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਦੋਨਾਂ ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਘੋਰ ਸੰਗਰਾਮ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਮੌਰਿਆ ਨੇ ਸੈਲਿਊਕਸ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਸੈਲਿਊਕਸ ਨੂੰ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਧੀ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਇਸ ਸੰਧੀ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਸ਼ਰਤਾਂ ਸਨ-

(i) ਵਰਤਮਾਨ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਜੋ ਖੈਬਰ ਦਰ ਤੋਂ ਹਿੰਦੁਕੁਸ ਪਰਬਤ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਸੀ ਸੈਲਿਊਕਸ ਨੇ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।

(ii) ਸੈਲਿਊਕਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕੰਨਿਆ ਦਾ ਵਿਆਹ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

(iii) ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਉਪਹਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਚਿ ਸੈਲਿਊਕਸ 500 ਹਾਥੀ ਦੱਤੇ ।

(iv) ਦੂਤ ਵੀਨਿਯਮ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਕ ਯੂਨਾਨੀ ਰਾਜਦੂਤ ਪਾਟਲੀਪੁੱਤਰ ਵਿੱਚ ਆਇਆ।

ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਦੀ ਇਕ ਜਿੱਤ ਦਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਤਰ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਭੂਗੋਲਿਕ ਹੱਦ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਜਿੱਤ ਦੇ ਮਹੱਤਵ 'ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਂਦੇ ਹੋਏ **ਵੀ. ਏ. ਸਮਿੱਥ** ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਇਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਦਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸਥਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਸੈਂਕੜੇ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵੀ ਇਸ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੱਦਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ ਅਤੇ ਮੁਗਲ ਸਮਰਾਟ ਵੀ 16ਵੀਂ 17ਵੀਂ ਸਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕੇ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਿੱਤਾਂ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦਾ ਰਾਜ ਕਾਫੀ ਵਿਸਥਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਮਰਾਜ ਉਤਰ ਵਿੱਚ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਮੈਸੂਰ ਤੱਕ ਅਤੇ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਕਾਮਰੂਪ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਹਿਰਾਜ, ਕਾਬੁਲ ਕੰਧਾਰ, ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਹਿੰਦੁਕੁਸ਼ ਪਰਬਤ ਦੇ ਪੱਛਮ ਤੋਂ ਦੂਰ ਤੱਕ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਫਾਰਸ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਨੂੰ ਛੂਹ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇੰਨਾ ਵੱਡਾ ਸਾਮਰਾਜ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਨੇ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ

ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਇਕ ਮਹਾਨ ਜੇਤੂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਕ ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਕ ਵੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਸੁਖਦਾਇਕ ਸ਼ਾਸਨ ਨਾਲ ਦ੍ਰਿੜ ਕੀਤਾ। ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਖੁਦ ਇਕ ਕੁਸ਼ਲ ਸ਼ਾਸਕ ਤਾਂ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਚਾਣਕਿਆ ਵਰਗੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਜਿਸ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਉਹ ਬਹੁਤ ਸੁਖਦਾਇਕ ਅਤੇ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਸਦੀਆਂ ਤੱਕ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਿਆ ਅਤੇ ਸਮਰਾਟਾਂ ਦੇ ਲਈ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਬਣੀ ਰਹੀ।

ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸਾਨੂੰ ਮੈਗਸਥੀਨਜ਼ ਦੀ 'ਇੰਡੀਕਾ' ਅਤੇ ਕੌਟਲਿਆ ਦੇ 'ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ' ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ, ਮੈਗਸਥੀਨਜ਼ ਦੀ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਉਪਲੱਬਧ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਰੋਮਨ ਅਤੇ ਸੁਨਾਨੀ ਲੇਖਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਉਦਧ੍ਰਤ ਅੰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੌਟਲਿਆ ਦੇ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੋਂ ਤਾਂ ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਮੂਲਭੂਤ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੌਜੂਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਰਚਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਅਤੇ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਕਾਲੀਨ ਨਹੀਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਹ ਸ਼ੱਕ ਮੰਨਣ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਕਾਲੀਨ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਕਾਫੀ ਨੇੜੇ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਹੀ ਯੁਕਤ ਸੰਗਤ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਅਵਲੋਕਨ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਰਾਜਸਵ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਨਾਗਰਿਕ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ-

ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਿਤੀ- ਮੌਰਿਆ ਸਮਰਾਟ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸਮਰਾਟ ਸਾਰੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉਸੇ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰਿਤ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਵਿਵਸਥਾਪਿਕਾ, ਕਾਰਜਕਾਰਣੀ, ਨਿਆ ਅਤੇ ਸੈਨਾ ਸਬੰਧੀ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਖੀਰਲੀ ਸੱਤਾ ਸਮਰਾਟ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਉਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੈਨਾਪਤੀ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਜੱਜ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਜ਼ਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਰਾਜ ਆਗਿਆ ਕੱਢਦਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਰਾਜ ਦੇ ਆਮਦਨ-ਖਰਚ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਉਹ ਖੁਦ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਯੁੱਧ ਚਲਾਉਣਾ ਅਤੇ ਨਿਆ ਕੰਮ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕੰਮ ਸਨ, ਉਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਧਾਨਕ ਰਾਜਾ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਜਨਤਾ ਉਸ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਰੱਖਦੀ ਸੀ। ਜਦ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਕੰਮ

ਨੋਟ

ਸੰਭਾਲਦਾ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਮੰਨਣ ਦੇ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਸਵੈ-ਇੱਛੁੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਯੁੱਗ ਤੱਕ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਕਈ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਮਰਾਟ ਦੇ ਕਰਤਵਾਂ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਮਰਾਟ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਦਰਸ਼ਾਂ 'ਤੇ ਚੱਲਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕੌਟਲਿਆ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ "ਸੁੰਕਰਮ ਉਹ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਰਾਜਾ ਦਾ ਮਨੋਰੰਜਨ ਹੋਵੇ, ਅਸਲ ਕਰਮ ਉਹ ਹੈ ਪਰਜਾ ਸੁਖੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਵੇ" ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਆਪਣੀ ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਪ੍ਰਦਤ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਦਰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੌਰਿਆ ਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਉਦਾਰ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਸ਼ਾਸਨ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਾ ਆਪਣੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸੋਚ-ਸਮਝ ਕੇ ਬਾਅਦ ਹੀ ਆਪਣੀ ਫੈਸਲਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਪਰਜਾ ਦੇ ਸੁੱਖ-ਦੁੱਖ ਦਾ ਬੜਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪਰਜਾ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾ ਨੂੰ ਸੁਨਣ ਦੇ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤਤਪਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਚਾਣਕਿਆ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੁਆਰ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਨਿਆਕਾਂਸ਼ੀ ਪਰਜਾ ਜਨ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਝ ਤੱਕ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਖੜਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਚਾਣਕਿਆ ਦੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਹਰ ਸਮੇਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਜਾ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਸੁਨਣ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਗਸਥੀਨਜ਼ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਰਜਾ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਸੁਨਣ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਪਰਜਾ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਕ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੋਸ਼ਕ ਸੀ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਉਦਾਰਤਾ, ਨਿਆ ਅਤੇ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ਤਾ ਦਾ ਠੀਕ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ।

ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ- ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਲਈ ਇੰਨੇ ਵੱਡੇ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਸਮਰਾਟ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਲਈ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਸੰਮਤੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਜੋ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਕਹਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਾਰਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵੀਹ ਤੱਕ ਜਾਂ ਜ਼ਰੂਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਘੱਟ ਜਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੰਤਰੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਮੰਤਰੀ ਸੁਯੋਗ, ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਉਹ ਸਮਰਾਟ ਵੱਲੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜਨਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸਮਰਾਟ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਜਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਕਰਤਵ ਕੇਵਲ ਸਲਾਹ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਲਾਹਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਜਾਂ ਨਾ ਮੰਨਣਾ ਰਾਜਾ ਦੇ ਉਪਰ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਚਾਣਕਿਆ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 48,000 ਪਣ ਸਾਲਾਨਾ ਤਨਖਾਹ ਮਿਲਿਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਆਮਾਤੀਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਵਿੱਚ ਸਮਰਾਟ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ 'ਤੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਬਹੁਤ ਖੁਫੀਆ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਸਮਰਾਟ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਹੋਰ ਮੰਤਰੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 12,00 ਪਣ ਸਾਲਾਨਾ ਤਨਖਾਹ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਪਦ ਤੋਂ ਕੁਝ ਹੇਠਾ ਕੋਟੀ ਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਮੌਜੂਦ ਹੋਣ 'ਤੇ ਹੀ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੌਜੂਦ ਸਾਰੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੇ ਬਹੁਮਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਰਾਟ ਮੌਜੂਦ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਫੈਸਲਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਰਾਜਦੂਤਾ ਦੇ ਸਵਾਗਤ ਸਤਿਕਾਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਮਾਰੋਹਾਂ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ 'ਤੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਆਮਾਤਿਆ ਮੰਡਲ- ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਆਮਾਤਿਆ ਦਾ ਇਕ ਅਲੱਗ ਵਰਗ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਸਨ ਸੁਵਿਧਾ ਦੇ ਲਈ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਕਈ ਹਿੱਸਿਆ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਤੀਰਥ' ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਹਰੇਕ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ ਜੋ ਆਮਾਤਿਆ ਕਹਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਮਾਤਿਆਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਕਈ ਉਪਵਿਭਾਗਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬੜੀ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਹਾਟ ਦਾ ਕੁਝ ਨਗਰ ਦਾ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸੈਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਨਦੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਨਾਪ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਖੇਟ ਦਾ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਜ਼ਾ ਅਤੇ ਪੁਰਸਕਾਰ ਵੀ ਦੇ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਕਰ ਵਸੂਲਣ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਕੁਲ 18 ਵਿਭਾਗ ਸਨ ਅਤੇ 18 ਮੰਤਰੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ-

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਬਹੁ ਵਿਕਲਪੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Multiple Choice Questions):

4. ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦਾ ਅਖੀਰਲੇ ਸੰਘਰਸ਼ .....ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ।

(ਅ) ਸੈਲਿਊਕਸ (ਬ) ਸਿਕੰਦਰ

(ਸ) ਡੇਮੋਟ੍ਰੀਅਸ (ਦ) ਉਪਰੋਕਤ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।

5. ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਿਸ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ-

(ਅ) ਕਾਮਾਯਨੀ (ਬ) ਇੰਡੀਕਾ

(ਸ) ਮੁਦਰਾਖਸ਼ (ਦ) ਉਪਰੋਕਤ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

ਨੋਟ

6. ਕਿਸ ਨੇ ਸਿੰਘਾਸਨ 'ਤੇ ਬੈਠਣ ਦੇ ਸਮੇਂ 'ਦੇਵਾਨਾਮ ਪ੍ਰਿਯ' ਅਤੇ 'ਪ੍ਰਿਯਦਰਸ਼ੀ' ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਧਾਰਣ ਕੀਤੀ

(ਅ) ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਮੌਰਿਆ (ਬ) ਬਿੰਦੂਸਾਰ

(ਸ) ਅਸ਼ੋਕ (ਦ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

7. ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਦੋ ਭਰਾਵਾਂ ਸੁਸੀਮ ਅਤੇ ਵਿਗਤਾਸ਼ੋਕ ਦਾ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ-

(ਅ) ਦਿਵਿਆਵਦਾਨ (ਬ) ਪੁਰਾਣ

(ਸ) ਆਰਣਇਕ (ਦ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।

(1) ਪ੍ਰੋਹਿਤ, (2) ਮੰਤਰੀ, (3) ਸੈਨਾ ਪ੍ਰਧਾਨ, (4) ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਭਾਵ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ (5) ਦੋਵਾਰਿਕ ਜਾਂ ਚੌਕੀਦਾਰ, (6) ਯੁਵਰਾਜ (7) ਦੁਰਗਪਾਲ ਜਾਂ ਗ੍ਰਹਿ ਅਧਿਕਾਰੀ, (8) ਅੰਤਪਾਲ ਅਤੇ ਹੱਦਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਅਧਿਕਾਰੀ, (9) ਅੰਤਰਵਸ਼ਿਕ ਜਾਂ ਅੰਤ:ਪੁਰ ਰੱਖਿਆ ਅਧਿਕਾਰੀ, (10) ਸੰਨੀਧਾਰੀ ਭਾਵ ਰਾਜਕੋਸ਼, ਅਸਤਰਾਗਾਰ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ਠਾਗਾਰ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ, (11) ਪ੍ਰਸ਼ਸਤ ਭਾਵ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ, (12) ਸਮਾਹਰਤਾ ਭਾਵ ਰਾਜ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਅਤੇ ਆਮਦਨ-ਖਰਚ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ, (13) ਨਾਇਕ ਭਾਵ ਨਗਰ ਰੱਖਿਅਕ, (14) ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਭਾਵ ਕਮਿਸ਼ਨਰ, (15) ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਭਾਵ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜੱਜ, (16) ਪੌਰ ਪਾਵ ਕੋਤਵਾਲ, (17) ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਤੇ (18) ਕਾਮਰਤਿਕ ਭਾਵ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੇ ਪਦ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪਦ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵੀ ਸਨ ਜੋ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਨ-ਕੋਸ਼ ਆਕਾਰ (ਖਾਨ) , ਲੋਹਾ (ਧਾਤੂਆਂ) , ਲਕਸ਼ (ਟਕਸਾਲ), ਲਵਣ, ਸੁਵਰਣ, ਕੋਸ਼ਠਾਗਾਰ (ਭੰਡਾਰ), ਪਣਯ (ਰਾਜਕੀ ਕਾਰੋਬਾਰ) , ਕੁੱਪਾ (ਜੰਗਲ ਵਿਭਾਗ) , ਆਧੁਧਾਗਾਰ (ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਭਾਗ), ਪੋਤਬ (ਬਟਖਰੇ) ਟੈਕਸ, ਸੂਤਰ (ਕਤਾਈ-ਬੁਣਾਈ), ਸੁਰਾ, ਸੂਨਾ (ਬੁੱਚੜਖਾਨਾ) , ਮੁਦਰਾ (ਪਾਸਪੋਰਟ), ਵਿਵੀਤ (ਪਸ਼ੂਆਂ ਦਾ ਵਾੜਾ), ਧੂਤ (ਜੂਆ) , ਬੰਧਨਾਗਾਰ, (ਜੇਲ੍ਹ) , ਗਾਂ (ਮਵੇਸ਼ੀ) , ਨਾਵ (ਕਿਸ਼ਤੀ) ਪਤਨ (ਬੰਦਰਗਾਹ), ਗਣਿਕਾ , ਸੰਸਥਾ (ਵਪਾਰ) ਦੇਵਤਾ, (ਮੰਦਿਰ), ਮਾਨ (ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਕਾਲ ਦਾ ਮਾਪ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਸਬੰਧੀ ਵਿਭਾਗ), ਘੋੜੇ, ਹਾਥੀ ਪਦਤੀ ਅਤੇ ਰੱਥ ਵਿਭਾਗ।

ਪ੍ਰਾਂਤੀ ਸ਼ਾਸਨ- ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਸ਼ਾਸਕ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਦੇ ਲਈ ਸਾਮਰਾਜ ਕਈ ਹਿੱਸਿਆ ਦੇ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਾਂਤ ਕਈ ਆਹਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੇ ਪ੍ਰਾਂਤ ਸਨ, ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੰਜ-ਛੇ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਾਂਤ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ। ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਾਂਤ ਉਤਰਾ ਪੱਥ ਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਸੀ। ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ, ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ, ਸਿੰਧ, ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਦੂਸਰਾ ਪ੍ਰਾਂਤ ਅਵੰਤੀਰੂਪ ਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਉਜੈਨੀ ਸੀ। ਮਾਮਲਾ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਇੱਥੋਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਤੀਸਰਾ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੱਖਣ ਪੰਥ ਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੁਵਰਣਗਿਰੀ ਸੀ। ਚੌਥਾ ਪ੍ਰਾਂਤ ਕਲਿੰਗ ਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਤੋਸ਼ਲੀ ਸੀ। ਪੰਜਵਾਂ ਪ੍ਰਾਂਤ ਪ੍ਰਾਂਚ ਕਹਾਉਂਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਲਿੰਗ 'ਤੇ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਂਤ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਂਤ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ। ਦੂਰ-ਦਰਾਡੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਲਈ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਪ੍ਰਾਚੈ ਅਤੇ ਮੱਧ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਮਰਾਟ ਆਪਣੇ ਮਹਾਮਾਤਰਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਖੁਦ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਮਹਾਮਾਤਰ ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ, ਕੌਸ਼ਾਂਬੀ ਆਦਿ ਵਰਵੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਨਗਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਸੁਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪੁਸ਼ਯਗੁਪਤ ਨਾਮ ਦਾ ਇਕ ਵੈਸ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਭੂ-ਭਾਗ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਥਾਨਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਖੇਤਰ ਆਪਣੇ ਨੂੰ ਮੌਰਿਆ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਅਧੀਨ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਲਾਨਾ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

ਨਗਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ- ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਮਰਾਟ ਰਾਜ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਸਰੋਤ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨਕ ਸਵਰਾਜ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਸੀ। ਮੈਗਸਥੀਨਜ਼ ਨੇ ਕੇਵਲ ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਮਿਊਂਸਪਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਣਾ ਗਲਤ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਹੋਰ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਨਗਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਲਈ ਤੀਹ ਪ੍ਰਧਾਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਅਯੋਗ ਸੀ। ਇਸ ਅਯੋਗ ਨੂੰ ਪੰਜ-ਪੰਜ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀਆਂ ਛੇ ਸੰਮਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਰ ਸੰਮਤੀ ਦੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਕੰਮ ਸਨ।

(i) **ਸ਼ਿਲਪ ਕਲਾ ਸੰਮਤੀ-** ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਸੀ। ਉਦਯੋਗਿਕ ਕਲਾ ਤਾਂ ਕਾਫੀ ਉਨਤੀ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਕਲਾਵਾਂ ਦੇ ਨਿਰੀਖਣ ਦੇ ਲਈ ਸ਼ਿਲਪ ਕਲਾ ਸੰਮਤੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਸੰਮਤੀ ਕਲਾਕਾਰਾਂ, ਮਿਸਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਵੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਉਦਯੋਗਿਕ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਵੀ ਇਸੇ 'ਤੇ ਸੀ। ਉਹ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ 'ਤੇ ਵੀ ਕਠੋਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰੱਖਦੀ ਸੀ।

ਨੋਟ

(ii) **ਵੈਦੇਸ਼ਿਕ ਸੰਮਤੀ**- ਇਹ ਸੰਮਤੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਦੇ ਲਈ ਬਣੀ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਆਉਣ-ਜਾਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸ, ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਣ 'ਤੇ ਦਵਾਈ ਆਦਿ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ। ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਮਤੀ ਦੇ ਉਪਰ ਉਨ੍ਹਾ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਵੀ ਭਾਰ ਸੀ। ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਕਿਰਿਆ ਵੀ ਇਹੀ ਸੰਮਤੀ ਕਰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਨ ਸੰਮਤੀ ਨੂੰ ਠੀਕ ਉਤਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੰਦੀ ਸੀ।

(iii) **ਜਨ ਸੰਖਿਆ ਸੰਮਤੀ**- ਇਹ ਸੰਮਤੀ ਜਨਮ-ਮਰਨ ਦਾ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਰੱਖਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਕੇਵਲ ਜਨ ਸੰਖਿਆ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰਨਾ ਹੀ ਨਾ ਸੀ ਜਾਂ ਇਸ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕੇਵਲ ਰਾਜ ਕਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲਗਾਉਣਾ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਜਨਮ-ਮਰਨ ਦੀ ਰਜਿਸਟਰੀ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਜਨਮ ਮੌਤ ਚਾਹੇ ਉਹ ਉਚ ਕੁਲ ਦੇ ਹੋਣ ਜਾਂ ਨੀਵੇਂ ਕੁਲ ਦੇ ਕਰਵਾਉਣਾ ਵੀ ਸੀ। ਜਨ ਸੰਖਿਆ ਦਾ ਵਾਧਾ ਜਾਂ ਕਮੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਸਪਸ਼ਟ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਕੇਵਲ ਰਾਜਕੀ ਕਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੀ ਇਸ ਜਨਗਣਨਾ ਦੀ ਰਜਿਸਟਰੀ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਆਰਥਿਕ ਮਹੱਤਵ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ।

(iv) **ਵਣਿਜ ਕਾਰੋਬਾਰ ਸੰਮਤੀ**- ਇਸ ਚੌਥੀ ਸੰਮਤੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਨਣ ਯੋਗ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਸੰਮਤੀ ਵਪਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਵਣਿਕਾਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਦੇ ਲਈ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਵੱਲੋਂ ਠੀਕ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਵਿਕਵਾ ਦੇਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਜਨਤਾ ਦੇ ਹਿੱਤ ਦੇ ਲਈ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਦੀ ਸੀ ਕਿ ਵਪਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਕਰਿਆਨੇ ਦੀ ਝੂਠੀ ਤੌਲ ਜਾਂ ਮਾਪ ਤੋਂ ਜਨਤਾ ਠੱਗੀ ਨਾ ਜਾਵੇ। ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਬਿਨਾਂ ਆਗਿਆ ਦੇ ਇਕ ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਇਕ ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਇਸੇ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰ ਵੀ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ।

(v) **ਵਸਤੂ ਨਿਰੀਖਣ ਸੰਮਤੀ**- ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਮੌਰਿਆ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸਥਾਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੀ ਅਤੇ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਦੇ ਲਈ ਇਕ ਪਹਿਲੀ ਸੰਮਤੀ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ। ਇਸੇ ਭਾਵ ਤੋਂ ਉਦਯੋਗਪਤੀਆਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਨਾ ਇਸ ਪੰਜਵੀਂ ਸੰਮਤੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਰਤਵ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਸੰਮਤੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਕਰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਦਯੋਗਿਕ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਲਾਵਟ ਕਰਕੇ ਉਦਯੋਗਪਤੀ ਅਣਉਚਿਤ ਲਾਭ ਨਾ ਚੁੱਕੇ। ਨਵੀਂਆਂ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਮਿਲਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਕਤ ਸੰਮਤੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਦੀ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ-ਪਹਿਲਾਂ ਵੇਚੀਆਂ ਜਾਣ। ਨਿਯਮ ਭੰਗ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰੋਬਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜੁਰਮਾਨਾ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ।

(vi) **ਕਰ ਸੰਮਤੀ**- ਇਹ ਸੰਮਤੀ ਵਿਕਰੀ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ 'ਤੇ ਕਰ ਵਸੂਲ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਕਾਫੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੰਮਤੀ ਸੀ। ਜੋ ਵਪਾਰੀ ਕਰ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸਾਂਝੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਮਤੀਆ ਨਗਰ ਦੀ ਸਫਾਈ ਆਦਿ ਦਾ ਕੰਮ ਸੀ।

ਸ਼ਾਮਿਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸੰਮਤੀਆਂ ਨਗਰ ਦੀ ਸਫਾਈ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ, ਮੰਦਿਰਾਂ, ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ, ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਰਵਜਨਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਸੀ।

ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ- ਮੈਗਸਥਨੀਜ਼ ਨੇ ਮੌਰਿਆ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਨਗਰ ਗੰਗਾ ਅਤੇ ਸੋਨਾ ਦੇ ਸੰਗਮ 'ਤੇ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਨਗਰ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਨੌ ਮੀਲ ਅਤੇ ਚੌੜਾਈ ਪੌਣੇ ਨੌ ਮੀਲ ਸੀ। ਇਸ ਨਗਰ ਦੇ ਚਾਰੋਂ ਪਾਸੇ ਇਕ ਅਤਿ ਦ੍ਰਿੜ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਿੱਚ 64 ਦੁਆਰ ਅਤੇ ਪੰਜ 570 ਬੁਰਜ ਬਣੇ ਸਨ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿੜ ਲੱਕੜੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਪ੍ਰਾਚੀਰ ਦੇ ਚਾਰਾਂ ਪਾਸੇ ਛੇ ਸੌ ਫੁੱਟ ਚੌੜੀ ਅਤੇ ਪੈਂਤੀ ਫੁੱਟ ਗਹਿਰੀ ਖਾਈ ਸੀ ਜੋ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਭਰੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਨਗਰ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਬਣੀ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਨਗਰ ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸ਼ੋਭਾਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਰਮਣੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਗ੍ਰਾਮ ਸ਼ਾਸਨ- ਹਰੇਕ ਗ੍ਰਾਮ ਵਿੱਚ ਇਕ ਪੰਚਾਇਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਜੋ ਗ੍ਰਾਮ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਪੰਚਾਇਤ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਵੱਡੇ-ਬਜ਼ੁਰਗ ਅਤੇ ਤਜ਼ਰਬੇਕਾਰ ਬੈਠਦੇ ਸਨ। ਪੰਚਾਇਤ ਦਾ ਸਰਪੰਚ ਹੀ ਗ੍ਰਾਮ ਦਾ ਮੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ 'ਗ੍ਰਾਮਿਕ' ਕਹਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਹੀ ਪਿੰਡ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਝਗੜਿਆਂ ਦਾ ਨਿਆ ਪੰਚਾਇਤ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਵਾਸੀ ਹੀ ਚੁਣਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪਦ ਅਵੈਤਨਿਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਹਰੇਕ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਸਮਰਾਟ ਦਾ ਇਕ ਭ੍ਰਤਯ ਕਰ ਅਤੇ ਲਗਾਨ ਆਦਿ ਵਸੂਲ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ 'ਗ੍ਰਾਮ ਭ੍ਰਤਕ' ਕਹਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਲੱਗਭਗ ਦਸ ਗ੍ਰਾਮਾਂ ਦੇ ਉਪਰ ਇਕ 'ਗੋਪ' ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹੀ ਆਪਣੇ ਕੰਟਰੋਲ ਵਿੱਚ ਆਏ ਹੋਏ ਗ੍ਰਾਮਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹਾਲਤ ਆਦਿ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਗੋਪ ਦੇ ਉਪਰ ਇਕ 'ਸੰਸਥਾਨਕ'

ਨੋਟ

ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਦੇ ਕੰਟਰੋਲ ਵਿੱਚ ਇਕ ਚੌਥਾਈ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਗ੍ਰਾਮਿਕ, ਗੋਪ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਆਦਿ ਪਦ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ 'ਸਮਾਹਰਤਾ' ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਸੈਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ- ਸਾਮਰਾਜ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਨੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਚਤੁਰਗਿਣੀ ਅਤੇ ਹਾਥੀ, ਘੋੜਾ, ਰੱਥ ਅਤੇ ਪੈਦਲ ਸੈਨਾ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰੀਖਣ ਦਾ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ। ਸਮਰਾਟ ਖੁਦ ਸੈਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੈਨਾਪਤੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਸਥਲ ਵਿੱਚ ਯੁੱਧ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਇਕ ਜਲ ਸੈਨਾ ਦਾ ਵੀ ਸੰਗਠਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸਾਰੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਲਈ ਤੀਹ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਸੰਮਤੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸੈਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਛੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਖ ਵੰਡਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪੰਜ-ਪੰਜ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਹੰਥ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਹਰੇਕ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਹਿਲਾ ਵਿਭਾਗ ਜਲ ਸੈਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਦੂਸਰਾ ਵਿਭਾਗ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਅਤੇ ਰਸਦ ਭੇਜਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਤੀਸਰਾ ਵਿਭਾਗ ਪੈਦਲ ਸੈਨਾ, ਚੌਥਾ ਅਸ਼ਵਰੋਹੀਆਂ, ਪੰਜਵਾਂ ਹਾਥੀਆਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਅਤੇ ਛੇਵਾਂ ਰੱਥ ਸੈਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸੈਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਭਾਗ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਜ਼ਖਮੀ ਅਤੇ ਬਿਮਾਰ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੀ ਸੈਨਾ ਸਥਾਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੇ ਵੱਲੋਂ ਤਨਖਾਹ ਅਤੇ ਅਸਤਰ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਮਿਲਦੇ ਸਨ। ਅਸਤਰ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵੀ ਸਨ।

ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ- ਅੰਦੂਰਨੀ ਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਸੁੱਖ ਸੁਵਿਧਾ ਦੇ ਲਈ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਉਪ ਵਿਭਾਗ ਸਨ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਪ੍ਰਗਟ ਅਤੇ ਗੁਪਤ ਵਿਭਾਗ। ਪ੍ਰਕਟ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਸੂਸਾਂ ਦੇ ਦੋ ਵਰਗ ਸਨ, ਇਕ ਵਰਗ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਵਰਗ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰਣ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਸੰਸਥਾਨ ਵਰਗ ਦੇ ਜਾਸੂਸ ਇਕ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰਨ ਵਰਗ ਦੇ ਜਸੂਸ ਘੁੰਮਦੇ ਸਨ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਵੀ ਜਸੂਸੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਜਸੂਸ ਲੋਕ ਹਰੇਕ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਸਮਰਾਟ ਨੂੰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਰਾਜ ਦੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਕੰਮ ਦਾ ਵੀ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕੰਮ ਕਲਾਪਾਂ ਦੀ ਵੀ ਸੂਚਨਾ ਸਮਰਾਟ ਨੂੰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

ਜਸੂਸ ਵਿਭਾਗ- ਮੌਰਿਆ ਸਮਰਾਟ ਦਾ ਅਧਾਰ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਜਸੂਸਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਜਸੂਸ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਕੁਝ ਜਸੂਸ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਥਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਜਸੂਸ ਭੇਸ ਬਦਲ ਕੇ ਇੱਧਰ-ਉਧਰ ਘੁੰਮਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਵੀ ਜਸੂਸੀ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਜਸੂਸਾਂ ਦੇ ਕਈ ਕੰਮ ਸਨ। ਉਹ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਚੋਰਾਂ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਰੱਖਦੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਅਤੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਮਰਾਟ ਨੂੰ ਸੂਚਨਾ ਦਿੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਜਸੂਸ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਬੇਮੁੱਖ ਹੁੰਦੇ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਢਿੱਲੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਰਾਟ ਕਠੋਰ ਸਜ਼ਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਜਸੂਸ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਦੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਰ ਹੋਰ ਜਸੂਸ ਨਿਯੁਕਤ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਭਾਗ ਸਮਾਰਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਅਤਿ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੀ। ਰਾਜ ਦੇ ਛੋਟੇ-ਵੱਡੇ ਸਾਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਜਸੂਸਾਂ ਦੇ ਡਰ ਨਾਲ ਕੰਮ ਉਦਮਤਾ ਅਤੇ ਸਾਵਧਾਨੀ ਦੇ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਨਿਆ ਅਤੇ ਸਜ਼ਾ ਵਿਧਾਨ- ਸਮਰਾਟ ਹੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਸਰਵਉਚ ਨਿਆ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਅਦਾਲਤ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉਚੀ ਅਦਾਲਤ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਨਗਰਾਂ ਅਤੇ ਜਨਪਦਾਂ (ਜਿਲ੍ਹਿਆਂ) ਦੇ ਲਈ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਅਦਾਲਤਾਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਨਗਰਾਂ ਦੇ ਜੱਜ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਮਹਾਮਾਤਰ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਅਦਾਲਤ ਦੀਵਾਨੀ ਅਤੇ ਫੌਜਦਾਰੀ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਦੀਵਾਨੀ ਦੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਫੌਜਦਾਰੀ ਦੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਕੰਟਕ ਸੋਧ ਕਹਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਛੋਟੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਨਾਲ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਅਭਿਯੁਕਤ ਆਪਣੇ ਮਾਮਲੇ ਦੀ ਅਪੀਲ ਵੱਡੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸਮਰਾਟ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਅਖੀਰਲਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਦੋ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਮਿਲਣ ਦੀ ਹੱਦ 'ਤੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸੰਧੀ ਅਦਾਲਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਜੋ ਦੋਵਾਂ ਜਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਅਦਾਲਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਅਦਾਲਤ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਦ੍ਰੋਣਮੁੱਖ ਅਤੇ ਦ੍ਰੋਣਮੁਖ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸਥਾਨਕ ਕਹਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਸਥਾਨਕ ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਅਪੀਲ ਸਮਰਾਟ ਦੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਸੁਣੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਰੇਕ ਵਿੱਚ ਛੇ ਜੱਜ ਬੈਠਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤਿੰਨ ਧਾਰਮਸਥ (ਪਦੀਵਾਨੀ ਦੇ) ਅਤੇ ਅਮਾਤਿਆ (ਫੌਜਦਾਰੀ ਦੇ) ਜੱਜ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਕੌਟਲਿਆ ਦੇ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਮੈਗਸਥੀਨਜ਼ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਦੋਵਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਜ਼ਾ ਵਿਧਾਨ ਬਹੁਤ ਸਖਤ ਸੀ। ਛੋਟੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਲਈ ਜ਼ੁਰਮਾਨੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜੋ ਤਿੰਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਸਨ। ਪਹਿਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਜ਼ੁਰਮਾਨਾ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਪਣ ਤੱਕ, ਦੂਸਰੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਪੰਜ ਸੌ ਪਣ ਤੱਕ ਅਤੇ ਤੀਸਰੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਜ਼ੁਰਮਾਨਾ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਪਣ ਤੱਕ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਅਪਰਾਧਾਂ ਦੇ ਲਈ ਅੰਗ ਭੰਗ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸੀ। ਝੂਠੀ ਗਵਾਹੀ ਦੇਣ 'ਤੇ ਜੀਭ ਕੱਟ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸ਼ਿਲਪੀਆਂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਣ, ਰਾਜ ਕਰ ਨਾ ਦੇਣ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਅਪਰਾਧ ਕਰਨ 'ਤੇ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਚੋਰੀ, ਵਿਭਚਾਰ, ਧੋਖਾਧੜੀ ਆਦਿ ਦੇ ਲਈ ਜ਼ੁਰਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਹੋਣ 'ਤੇ ਅੰਗਭਗ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਵੈਦਾਂ ਅਤੇ ਹਕੀਮਾਂ ਨੂੰ ਇਲਾਜ ਵਿੱਚ ਲਾਪ੍ਰਵਾਹੀ ਦਿਖਾਉਣ 'ਤੇ ਜ਼ੁਰਮਾਨੇ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਭੁਗਤਣੀ ਪੈਂਦੀ

ਨੋਟ

ਸੀ। ਸਜ਼ਾ ਵਿਧਾਨ ਕਠੋਰ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਚੋਰੀ, ਬੁਰਾ ਵਿਵਹਾਰ, ਆਦਿ ਅਪਰਾਧ ਕਮੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸਮਰਾਟ ਦੇ ਜਨਮ ਦਿਨ, ਰਾਜਭਿਸ਼ੇਕ ਸੰਸਕਾਰ, ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਜਿੱਤ ਕਰਨ ਦੇ ਟੀਚੇ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਣੇ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਣ ਦੀ ਰੀਤ ਵੀ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ।

ਰਾਜਸਵ- ਰਾਜ ਦੀ ਆਮਦਨ ਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਭੂਮੀ ਕਰ ਸੀ। ਯੂਨਾਨੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਭੂਮੀ 'ਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੰਪਤੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਪਜ ਦਾ ਛੇਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਰਾਜ ਕਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਸੂਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ 'ਹਿੱਸਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਚੌਥਾ ਜਾ ਅੱਠਵਾਂ ਅੰਸ਼ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਰਾਜ ਕਰ ਵਸੂਲ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਅਲੱਗ ਪਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯੂਨਾਨੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ 'ਅਗ੍ਰਨੋਮੋਈ' ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਭੂਮੀ ਅਤੇ ਸਿੰਚਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਸੀ।

ਰਾਜਕੀ ਭੂਮੀ ਚਰਾਗਾਹਾਂ ਅਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਆਮਦਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੰਚਾਈ ਕਰ ਵੀ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਕਰ ਭੂਮੀ ਅਤੇ ਫਸਲ ਦੀ ਕਿਸਮ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਵਸੂਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਨਗਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜਨਮ-ਮਰਨ ਕਰ, ਮਕਾਨ ਕਰ ਅਤੇ ਵਿਕਰੀ ਕਰ ਲਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ 'ਤੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹੀ ਟੈਕਸ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਗਰਾਂ ਦੇ ਫਾਟਕਾਂ ਅਤੇ ਘਾਟਾਂ 'ਤੇ ਚੁੰਗੀ ਵਸੂਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਖਾਨਾਂ, ਨਮਕ, ਸ਼ਾਸਤਰ ਨਿਰਮਾਣ, ਮਾਦਕ, ਦ੍ਰਵਾਂ, ਜੂਆ, ਵੇਸਵਾਪੁਣੇ ਆਦਿ 'ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਇਕ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਆਮਦਨੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸ਼ਿਲਪੀਆਂ, ਵਪਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲਾਇਸੈਂਸ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਟੈਕਸ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਅਦਾਲਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਅਪਰਾਧੀਆਂ 'ਤੇ ਲਾਏ ਗਏ ਜ਼ੁਰਮਾਨੇ, ਭੇਂਟ (ਨਜ਼ਰਾਨੇ), ਬੇ-ਔਲਾਦ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਆਦਿ ਸਰਕਾਰੀ ਆਮਦਨ ਦੇ ਹੋਰ ਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਸਨ।

ਰਾਜ ਦੇ ਖਰਚ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਮਦਾਂ ਸਨ- ਰਾਜ ਪਰਿਵਾਰ, ਧਾਰਮਿਕ ਕੰਮ, ਸੈਨਾ, ਸਰਕਾਰੀ ਪਦ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੇ ਤਨਖਾਹ, ਭੱਤੇ ਆਦਿ, ਸਿੱਖਿਆ, ਦਾਨ, ਆਵਾਜਾਈ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲੋਕ ਸੇਵਾ ਕੰਮ। ਰਾਜਸਵ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਸੰਚਾਲਕ ਸਮਾਹਰਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਕਈ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਲੋਕ ਹਿੱਤਕਾਰੀ ਕੰਮ- ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੁੱਖ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਕੰਮ ਆਵਾਜਾਈ ਦੀ ਠੀਕ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਦੇ ਰਸਤਿਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਵਾਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਪੂਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਵਾਇਆ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰਵਾਈ। ਸੜਕਾਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਦੇ ਲਈ ਇਕ ਅਲੱਗ ਵਿਭਾਗ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸੜਕਾਂ ਦੇ ਦੋਨੋਂ ਪਾਸੇ ਦਰੱਖਤ ਲਗਵਾਏ ਅਤੇ ਕੁਝ-ਕੁਝ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਖੂਹ ਵੀ ਪੁਟਵਾਏ। ਇਸ ਨਾਲ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਦੇ ਸਾਧਨ ਅਸਾਨ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ।

ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਸਿੰਚਾਈ ਦਾ ਠੀਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਨਹਿਰਾਂ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਹੋਈ। ਖੇਤੀ ਦੀ ਉਨਤੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਵੱਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਤਰ੍ਹਾਂ-ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਸੌਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿੱਚ ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਨਾਮ ਦੀ ਇਕ ਝੀਲ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੰਚਾਈ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਪਰਜਾ ਦੀ ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਸਫਾਈ 'ਤੇ ਵੀ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਹਸਪਤਾਲ ਖੁੱਲਵਾਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੈਦ ਰੱਖੇ। ਨਗਰਾਂ ਦੀ ਸਾਫ-ਸਫਾਈ ਅਤੇ ਭੀਜਨ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ਨਿਰੀਖਣ ਰੱਖੇ ਸਨ। ਆਕਸਮਿਕ ਸੰਕਟਾਂ ਅਤੇ ਰੋਕ, ਮਹਾਮਾਰੀ, ਕਾਲ, ਅੱਗ, ਹੜ੍ਹ, ਆਦਿ ਤੋਂ ਜਨਤਾ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਸਮਰਾਟ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਜੀਵਨ- ਸਮਰਾਟ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਸ਼ਾਸਤਰਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਿਤ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਣਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਮਾਂ ਰਾਜ ਕਾਜ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬੀਤਦਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵ ਦਾ ਇੰਨਾ ਧਿਆਨ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਗਿਆ ਕੱਢ ਰੱਖੀ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਪ੍ਰਜਾ ਕਦੀ ਫਰਿਆਦ ਲੈ ਕੇ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇੱਥੇ ਤੱਕ ਕਿ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਸਰੀਰ 'ਤੇ ਮਾਲਿਸ਼ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੋਵੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਚਾਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੇਨਤੀ ਲੈ ਕੇ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦਾ ਸੀ। **ਮੈਗਸਥੀਨਜ਼** ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਸਮਰਾਟ ਆਪਣੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਵਧਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਤਲ ਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਡਰ ਲੱਗਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਕਦੀ ਦੋ ਵਾਰ ਪਲੰਗ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਸੌਂਦਾ, ਉਸ ਦਾ ਭੋਜਨ ਖਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਖਾ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਡਰ ਨਾ ਰਹੇ। ਕੋਈ ਵੀ ਮਹਿਲ ਵਿੱਚ ਬਿਨਾਂ ਆਗਿਆ ਦੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਰਾਜ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰ ਸਾਧਨ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਦਾਸੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਸਮੂਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਮਰਾਟ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਹੀ ਦਾਸੀਆਂ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਭੋਜਨ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ, ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਮਾਲਿਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਨ੍ਰਿਤ ਅਤੇ

ਨੋਟ

ਗਾਣਿਆਂ ਨਾਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਸ ਦਾ ਮਨੋਰੰਜਨ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਮਹਿਲ 'ਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸਦਾ ਅੰਗ ਰੱਖਿਅਕਾਂ ਦਾ ਪਹਿਰਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਸਮਰਾਟ ਕੇਵਲ ਤਿਓਹਾਰਾਂ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੌਕਿਆਂ 'ਤੇ ਹੀ ਮਹਿਲ ਦੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜਲੂਸ ਚੱਲਦਾ, ਸੇਵਕਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸਮੂਹ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਸਵਰਣ ਪਾਤਰ, ਮੇਜ, ਕੁਰਸੀਆਂ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਤਨ ਜੜੇ ਪਾਤਰ ਅਤੇ ਕੱਪੜੇ ਆਦਿ ਲੈ ਕੇ ਚੱਲਦਾ। ਅੰਗ ਰੱਖਿਅਕ ਰਸਤੇ ਦੇ ਦੋਨੋਂ ਪਾਸੇ ਲਾਈਨਾਂ ਵਿੱਚ ਚੱਲਦੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਦਰਸ਼ਕ ਦੂਰ ਰਹੇ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲਾਈਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲਦੀ। ਜਦੋਂ ਸਮਰਾਟ ਆਪਣੇ ਵਾਲ ਧੋਂਦਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਕ ਦਰਬਾਰ ਲੱਗਦਾ ਅਤੇ ਸਾਮਨਤ ਲੋਕ ਅਭਿਵਾਦਨ ਕਰਨ ਆਉਂਦੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਰਾਟ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬੜੇ ਠਾਠ-ਬਾਠ ਦਾ ਸੀ।

ਮੈਗਸਥਨੀਜ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਾ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਅੰਗ ਰੱਖਿਅਕਾਂ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਇਸਤਰੀ ਅੰਗ ਰੱਖਿਅਕਾਂ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਹਰ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਡਰ ਲੱਗਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਇਕ ਹੀ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਦੋ ਰਾਤਾਂ ਸੋਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬਿਠਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਦਾ ਬੜਾ ਸ਼ੌਕੀਨ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨੂੰ ਬੜੀ ਧੂਮਧਾਮ ਨਾਲ ਚਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਹਾਥੀ 'ਤੇ ਚੜ ਕੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਮੌਕਿਆਂ 'ਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਹੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੰਗ ਰੱਖਿਅਕ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਅੰਗ ਰੱਖਿਅਕਾਵਾਂ ਸ਼ਸਤਰ ਹੁੰਦੀਆ ਸਨ। ਇਸ ਸ਼ਾਹੀ ਜਲੂਸ ਦੇ ਲਈ ਸੜਕਾਂ ਦੇ ਦੋਨੋਂ ਪਾਸੇ ਰੱਸੇ ਲਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਅਰਥ ਮੌਤ ਸੀ ਅਤੇ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਰਾਜਾ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਤੇਜ਼ ਮਹਾਨ ਸੀ। ਸ਼ਾਨ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਹੀ ਮਹਿਲ ਅਨੁਪਮ ਸੀ। ਸੂਸਾ ਅਤੇ ਏਕਬਾਟਨ ਦੇ ਮਹਿਲ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਮੁਲੰਮੇਦਾਰ ਸਤੰਭਾਂ 'ਤੇ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਵੇਲਾਂ ਚੜ੍ਹੀਆਂ ਸਨ। ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਪੰਛੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਸਜ਼ਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਉਧਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਭਵਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਵਨਾਂ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਲਾਬ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮਛਲੀਆਂ ਤੈਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੀਆਂ ਝਾੜੀਆਂ ਅਤੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘੇਰ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਵਿਲਾਸ ਕ੍ਰੀੜਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਾਧਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਨ। ਚਿਰਮਚੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੋਨੇ ਦੇ ਬਰਤਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਸਮਰਾਟ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸਖਤ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਸੀ। ਸਵੇਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਜਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ਼ਨਾਨ ਅਤੇ ਪੂਜਾ ਪਾਠ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਹ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਦਿੰਦਾ। ਫਿਰ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਸਲਾਹ-ਮਸ਼ਵਰਾ ਕਰਦਾ, ਜਸੂਸਾਂ ਦੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਸੁਣਦਾ ਅਤੇ ਪੱਤਰ ਵਿਹਾਰ ਦੇਖਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਭੋਜਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਰਾਮ ਕਰਦਾ। ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਦੁਰਗਾ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਮੋਦ ਪ੍ਰਮੋਦ ਵਿੱਚ ਬਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਮਰਾਟ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਰ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਰਸੀਆਂ, ਰੱਥਾਂ ਅਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਦੌੜ ਉਸ ਦੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਸਨ।

ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਦਾ ਧਰਮ- ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਜੈਨੇਤਰ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ। **ਹੇਮਚੰਦਰ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਮਿਥਿਆ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸੁਰੱਖਿਅਕ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਇਕ ਜਟਿਲਕ ਮੰਤਰੀ ਸੀ। ਜਟਿਲਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਵਰਨਣ ਬੁੱਧ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਚਾਣਕਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤਾਂ ਉਸ 'ਤੇ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਯੂਨਾਨੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਯੱਗ ਦੇ ਕੰਮ ਲਈ ਰਾਜ ਪ੍ਰਸਾਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦਾ ਸੀ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸ ਦੀ ਆਸਥਾ ਸੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਔਖਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਚਰਨ ਵਿੱਚ ਉਹ ਜੈਨ ਧਰਮਾਂ ਦਾ **ਵਿਲੰਬੀ** ਹੋ ਗਿਆ। ਧਾਰਮਿਕ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਉਹ ਸਮਰਥਕ ਸੀ।

ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਦਿਨ- ਜੈਨ ਅਨੁਸ਼ਰੂਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਮਹਾਵੀਰ ਸਵਾਮੀ ਦਾ ਚੇਲਾ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਸ ਮਹਾਨ ਸੈਨਾ ਨਾਇਕ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲ ਸ਼ਾਸਕ ਨੇ 24 ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਅਤਿਅੰਤ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਾਜ ਭਾਗ ਨੂੰ ਲੱਤ ਮਾਰ ਕੇ 298 ਈ. ਪੂ. ਵਿੱਚ ਸੰਨਿਆਸ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਾਲ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਦੁਰਭਾਗ ਪੜ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਜੈਨ ਭਿਖਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਦਲ ਨੇ ਅਚਾਰਿਆ ਭੱਦਰ ਬਾਹੂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਕਰਨਾਟਕ ਲਈ ਚੱਲ ਪਏ। ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੂੰ ਵੀ ਵੈਰਾਗ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਬਿੰਦੂ ਸਾਰ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਕੇ ਉਹ ਖੁਦ ਕਰਨਾਟਕ ਦੇ ਪਰਬਤਾਂ ਵੱਲ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਥੇ ਹੀ ਇਕ ਸੱਚੇ ਜੈਨੀ ਵਾਂਗ ਭੁੱਖ ਹੜਤਾਲ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਸੁਆਸ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੌਰਿਆ ਰਾਜ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਦੀ ਜੀਵਨ ਲੀਲਾ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਕਾਲ 324 ਅਤੇ 321 ਈ. ਪੂ. ਤੋਂ 300 ਈ. ਪੂ. ਤੱਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ- ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤਾ ਦਾ ਉਚ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਗਣਨਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਮਹਾਨ ਜੇਤੂਆਂ ਅਤੇ ਸਾਮਰਾਜ ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਹੱਦ ਫਾਰਸ ਦੀ ਹੱਦ ਨੂੰ ਛੂੰਹਦੀ ਸੀ, ਜਦ ਕਿ ਭਾਰਤ 'ਤੇ ਹੋਰ ਮਹਾਨ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਸ਼ਾਸਨ ਕੀਤਾ ਪਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਉਤਰ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਸਮਰਾਟ ਨੇ ਇੰਨੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਸ਼ਾਸਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਜਿੰਨੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਨੂੰ

ਨੋਟ

ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਖਦੇੜ ਕੇ ਕੱਢਣ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਆਪਣਾ ਅਭਿਆਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਏਕਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਕਈ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਫਲਸਰੂਪ ਉਸ ਵਿੱਚ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਏਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਇਕ ਛਤਰ ਸਾਮਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਬਲ ਸੈਨਾ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਨਾ ਕੇਵਲ ਉਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਭਾਰਤ ਬਹੁਤ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਿਆਂ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਰਿਹਾ।

ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਉਦਾਰ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਆਦਰ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਦੇਖਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇਛੁੱਕ ਧਰਮ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਦੇਵ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ। ਧਾਰਮਿਕ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਉਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਧਰਮ ਦਾ, ਜੈਨ ਉਸ ਨੂੰ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦਾ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਅਨੁਯਾਈ ਮੰਨਦੇ ਸਨ।

ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸਾਹਿਤਕ ਰੁਚੀ ਤੋਂ ਵੀ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੌਟਲਿਆ ਦੇ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਜੈਨ ਕਲਪ ਸੂਤਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।

ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨਾਲ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰੇਮ ਸੀ, ਉਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਤੇ ਰਮਣੀਕਤਾ ਵਿੱਚ ਇਰਾਨ ਦੇ ਸਮਰਾਟਾਂ ਦੇ ਵੀ ਰਾਜਾਂ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੁੰਦਰ ਸੀ। ਰਾਜ ਭਵਨ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਵੱਡੇ ਸਰੋਵਰ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਵਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰੱਖਤ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਰਾਜ ਭਵਨ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਮਿਊਰ ਵਿਚਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਤਾਲਾਬ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੱਛਲੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮੈਗਸਥੀਨਜ਼ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ ਭਵਨ ਅਤੇ ਠਾਠ-ਬਾਠ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਐਸ਼ ਭਰਪੂਰ ਵਸਤੂਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਨ। ਸੋਨੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਘੜੇ, ਹੀਰੇ-ਜਵਾਹਰਾਤਾਂ ਨਾਲ ਜੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਨੇਜੇ, ਸਿੰਗਾਸਨ ਅਤੇ ਸਤੰਭਾਂ ਦੇਖ ਕੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਚਕਾ-ਚੌਂਦ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨਾਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਸੀ।

ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਇਕ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦਾ ਸ਼ਾਸਕ ਵੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਸਥਾਪਿਤ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਇੰਨੀ ਸੁੱਖਮਈ ਅਤੇ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ਤਾਬਦੀਆਂ ਤੱਕ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਸਮਰਾਟਾਂ ਲਈ ਅਨੁਕਰਣੀ ਬਣੀ ਰਹੀ। ਜੇਤੂ ਬਾਬਰ ਨੇ ਵੀ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ਪਰ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਮੌਰਿਆ ਨੇ ਇਕ ਮਹਾਨ ਵਿਜੇਤਾਂ ਵਾਂਗ ਕੇਵਲ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਵੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਗਠਿਤ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਰਾਟਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੱਤੀ। ਬਿੰਦੂ ਸਾਰ ਦੇ ਨਗਨ ਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਮੌਰਿਆ ਸਾਮਰਾਜ ਜਿੰਨੀ ਜਲਦੀ ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਸੀ, ਉਂਨੀ ਹੀ ਜਲਦੀ ਨਾਲ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਪਰ ਇਹ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਮੌਰਿਆ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇੰਨੇ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਚੱਲ ਸਕਿਆ, ਜਿਸ ਸੈਨਾ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤਾ ਮੌਰਿਆ ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਹ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਾਣ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਅਸਤਰ-ਸ਼ਤਰ ਤੋਂ ਵਿਦਾ ਲੈਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਇੰਨੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਅਤੇ ਭਿਆਨਕ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅੰਦਰਲੀ ਜਾਂ ਬਾਹਰਲੀ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਨਾਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਭੰਗ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ। ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਧੀਨ ਦੰਡ-ਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਕਠੋਰਤਾ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਜਸਟਿਨ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਰਦਈ ਅਤੇ ਸਖਤ ਕਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਮੁਦਰਾ ਰਾਖਸ਼ ਨੇ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੂੰ ਦੇਵਤਾ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਸੁੱਖ ਅਤੇ ਸਮ੍ਰਿਧੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸਵਰਗ ਤੋਂ ਉਤਰਿਆ ਹੈ। ਮੈਕਸਥੀਨਜ਼ ਨੇ ਵੀ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

6.3 ਮੈਕਸਥੀਨਜ਼ ਦਾ ਵੇਰਵਾ (Explanation of Megasthanize)

ਮੈਕਸਥੀਨਜ਼ ਦੀ 'ਇੰਡੀਕਾ'- ਮੌਰਿਆ ਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਸਾਧਨ ਮੈਕਸਥੀਨਜ਼ ਦੀ 'ਇੰਡੀਕਾ' ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਮੈਕਸਥੀਨਜ਼ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਮੈਕਸਥੀਨਜ਼ ਯੂਨਾਨੀ ਰਾਜਦੂਤ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੈਲਿਊਕਸ ਨੇ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਇੰਡੀਕਾ ਸਾਨੂੰ ਅੱਜ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਯੂਨਾਨੀ ਲੇਖਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਉਦਰਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਕੁਝ ਉਦਰਣ ਇੱਧਰ-ਉਧਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। **ਡਾਇਓਡੋਰਸ** ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਇੰਡੀਕਾ ਦੇ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਉਦਰਤ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਉਹ ਵਿਕਰਤ ਹੋ ਗਏ ਹੋਣ ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸਮੇਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੱਥ ਛੁੱਟ ਗਏ ਹੋਣ ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਮੰਨਣਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇੰਡੀਕਾ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਕਲਪਨਾ ਹੀ ਹੈ। ਡਾ. ਜਾਲੀ ਵਰਗੇ ਵਿਦਵਾਨ ਇੰਡੀਕਾ

ਨੋਟ

ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ 'ਤੇ ਘੱਟ ਭਰੋਸਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਕਸਥੀਨਜ਼ ਨੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮੈਕਸਥੀਨਜ਼ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਉਸ ਨੇ ਪੂਰੀ ਯਾਤਰਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਉਹ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਉਹ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕਿੰਨੀ ਹੋਵੇਗੀ? ਇਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇੱਥੋਂ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਰਤੀ ਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਹੀ ਨਾ ਸਕਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਵੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕੰਨ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਨੂੰ ਨਾ ਸਮਝ ਸਕੇ ਹੋਣ, ਜਦ ਉਹ ਬਹੁਤ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ 'ਇੰਡੀਕਾ' ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਬੈਠਾ ਹੋਵੇ, ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਸ਼ੁੱਧ ਉਚਾਰਨ ਅਤੇ ਵਰਗ-ਵਿਨਿਆਸ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਹੋਰ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ 'ਇੰਡੀਕਾ' ਦੇ ਉਦਵਰਨ ਆਪਣੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਸ਼ਾਇਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਝ ਨਾ ਸਕੇ ਹੋਣ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਰੁਟੀਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਮੈਕਸਥੀਨਜ਼ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਚੰਗਾ ਚਿਤਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। **ਡਾ. ਸਮਿੱਥ** ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਮੈਕਸਥੀਨਜ਼ ਦੀ ਲੇਖਣੀ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਜੋ ਕੁਝ ਦੇਖਿਆ ਹੈ, ਉਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖਿਆ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦਾ ਸੈਨਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਵਸਤੂ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਹਿਚਕਿਚਾਹਟ ਦੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਮੈਕਸਥੀਨਜ਼ ਦਾ ਭਾਰਤ ਸਬੰਧੀ ਵੇਰਵਾ ਸੁਤੰਤਰ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਾ ਮਿਲ ਕੇ ਅਨੇਕਾਂ ਅੰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਿਆ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਅੰਸ਼ ਇੰਨੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਮੌਰਿਆ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਹੀ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਮੌਰਿਆ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਸੁਖਮ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਦਸ਼ਾ 'ਤੇ ਕਾਫੀ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਭੂਗੋਲਿਕ ਦਸ਼ਾ- ਭਾਰਤ ਦੀ ਹੱਦ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮੈਕਸਥੀਨਜ਼ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿੱਚ ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤ ਦੱਖਣ ਅਤੇ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਸਮੁੰਦਰ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਸਿੰਧੂ, ਗੰਗਾ, ਸੋਨ ਆਦਿ ਨਦੀਆਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਉਸ ਨੇ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਇਕ ਅੰਗ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੀ ਕਾਬੁਲ, ਸਵਾਤ, ਗੋਮਲ ਆਦਿ ਨਦੀਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਲਵਾਯੂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗਰਮੀ ਦੀ ਰੁੱਤ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਗਰਮੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਮੀਂਹ, ਗਰਮੀ ਅਤੇ ਪਤਝੜ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਰੁੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਗਰਮੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਰਖਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਸ਼ਾ- ਮੈਕਸਥੀਨਜ਼ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਾ ਦਿਨ ਭਰ ਆਪਣੀ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਿਆ ਕਰਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਡਰ ਲੱਗਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਇਕ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਇਕ ਰਾਤ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਸਮਰਾਟ ਸ਼ਿਕਾਰ ਲਈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਰਸਤਾ ਰੱਸੀਆਂ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੱਸੀਆਂ ਨੂੰ ਲੰਘਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਮੈਕਸਥੀਨਜ਼ ਨੇ ਸਮਰਾਟ ਦੇ ਰਾਜ ਭਵਨ ਦਾ ਬੜਾ ਸੁੰਦਰ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਰਾਟ ਦੇ ਭਵਨ ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਵਿੱਚ ਬਣੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਸੁੰਦਰ ਉਦਾਨ ਅਤੇ ਸਰੋਵਰ ਸਨ। ਰਾਜ ਭਵਨ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਪਾਲਤੂ ਮੋਰ ਰੱਖੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਵਿਦਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬੜੇ ਹੀ ਸੁੰਦਰ-ਸੁੰਦਰ ਸ਼ੁਕ ਅਤੇ ਤੋਤੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜੋ ਰਾਜਸਵ ਦੇ ਉਪਰ ਮੰਡਰਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਰੋਵਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਮਛਲੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਮਛਲੀਆਂ ਨੂੰ ਫੜਨ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਲੋਕ ਅਮੋਦ-ਪ੍ਰਮੋਦ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫੜ੍ਹ ਲਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਮਰਾਟ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਸਾਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਨਾਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਰਮੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਕੇਵਲ ਚਾਰ ਮੌਕਿਆਂ 'ਤੇ ਸਮਰਾਟ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਭਵਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਦੇ ਸਮੇਂ, ਜੱਜ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ, ਬਲੀ ਦੇਣ ਲਈ ਅਤੇ ਅਖੇਟ ਲਈ। ਮੈਕਸਥੀਨਜ਼ ਨੇ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦਾ ਦਰਬਾਰ ਬਹੁਤ ਠਾਠ-ਬਾਠ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਸੋਨੇ-ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਬਰਤਨ, ਜੜਾਊਂ ਮੇਜ਼ ਅਤੇ ਕੁਰਸੀਆਂ ਅਤੇ ਕਮਖਵਾਬ ਦੇ ਬਰੀਕ ਕੱਪੜੇ ਦੇਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਚਕਾ-ਚੌਂਦ ਵਿੱਚ ਪਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਸਮਰਾਟ ਮੋਤੀ ਦੀਆਂ ਮਾਲਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਜੀ ਪਾਲਕੀ ਅਤੇ ਸੁਨਹਿਰੇ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਸਜੇ ਹਾਥੀ 'ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਰਾਜ ਭਵਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਮਰਾਟ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਰ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਅਖੇਟ ਲਈ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਵਣ ਸੁਰੱਖਿਆ ਰੱਖੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਪਹਿਲਵਾਨਾਂ ਦੇ ਦੰਗਲ, ਘੋੜ ਦੌੜ, ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਯੁੱਧ ਆਦਿ ਦੇਖਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ੌਕ ਸੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਆਪਣਾ ਮਨ-ਪ੍ਰਚਾਵਾਂ ਕਰਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਮੈਕਸਥੀਨਜ਼ ਨੇ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਨਗਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸੋਨ ਅਤੇ ਗੰਗਾ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਸੰਗਮ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਨਗਰ ਸਾਢੇ ਨੌ ਮੀਲ ਲੰਬਾ ਅਤੇ ਪੌਣੇ ਦੋ ਮੀਲ ਚੌੜਾ ਹੈ। ਨਗਰ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਇਕ ਖੂਹ ਜਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਚੜ੍ਹਾਈ 600

ਨੋਟ

ਫੁੱਟ ਅਤੇ ਗਹਿਰਾਈ 45 ਫੁੱਟ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਇਕ ਦੀਵਾਰ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਵਿੱਚ 64 ਫਾਟਕ ਅਤੇ 570 ਬੁਰਜ ਬਣੇ ਹਨ। ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਮੈਕਸਥੀਨਜ਼ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨਗਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਛੇ ਸੰਮਤੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਹਰੇਕ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਮੈਂਬਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਮਤੀਆਂ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਵਰਨਣ ਸਮੇਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ- ਮੈਕਸਥੀਨਜ਼ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਪੱਧਰ ਉਚਾ ਸੀ। ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਸੱਤਯਵਾਦੀ ਸਨ ਅਤੇ ਕਦੇ ਝੂਠ ਨਹੀਂ ਬੋਲਦੇ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਚੋਰ ਅਤੇ ਡਾਕੂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਲੋਕ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਹਰ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ, ਸਿਹਤਮੰਦ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਕੱਦ ਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭੋਜਨ ਬਹੁਤ ਸਾਦਾ ਸੀ, ਕੇਵਲ ਬਲੀ ਦੇਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਉਹ ਸ਼ਰਾਬ ਆਦਿ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਬਲੀ ਦੇ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਉਹ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਸੇਵਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਕੀਮਤੀ ਕੱਪੜੇ ਤੇ ਗਹਿਣੇ ਪਹਿਨਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ੌਂਕ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਕੱਪੜਿਆਂ 'ਤੇ ਜਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬੜਾ ਸਨਮਾਨ ਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਕੇਵਲ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਆਹ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ। ਪਰਦਾ ਅਤੇ ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਸਮਾਜ ਸੱਤ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਇਹ ਸੱਤ ਵਰਗ (1) ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ, (2) ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਮੈਂਬਰਾਂ, (3) ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ, (4) ਸੈਨਿਕਾਂ, (5) ਕ੍ਰਿਸ਼ਕਾਂ, (6) ਸ਼ਿਲਪਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਤੇ (7) ਸ਼ਿਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਗਡਰੀਆਂ ਆਦਿ ਦੇ ਸਨ। ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਬੰਧਨ ਬਹੁਤ ਸਖਤ ਸਨ, ਇਕ ਜਾਤੀ, ਦੂਸਰੀ ਜਾਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਮੈਕਸਥੀਨਜ਼ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਘੱਟ ਖਰਚੀਲੇ ਸਨ। ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਇਕੱਲੇ ਹੀ ਖਾਂਦੇ ਸਨ। ਦਾਸ ਪ੍ਰਥਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਕਸਥੀਨਜ਼ ਦੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਦਾਸ ਪ੍ਰਥਾ ਸੀ ਤਾਂ ਸਹੀ ਪਰ ਦਾਸਾਂ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਵਿਵਹਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਯੂਨਾਨ ਵਿੱਚ।

ਉਪਯੁਕਤ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੈਕਸਥੀਨਜ਼ ਨੇ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਬੜੀਆਂ ਵਚਿੱਤਰ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਧਾਰ ਕਾਲਪਨਿਕ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਮਨਘੜ੍ਹਤ ਗੱਲਾਂ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲੋਂ ਸੁਣੀਆਂ ਹੋਣ, ਉਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੱਥਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਅੱਖਾਂ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਕੁੱਤਿਆਂ ਵਾਂਗ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਦੀ ਨੱਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਝੂਠ ਅਤੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹਨ।

6.4 ਕੌਟਲਿਆ ਦਾ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ (The Economics of Kautilya)

ਕੌਟਲਿਆ ਦਾ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ (1909) ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਡਾ. ਸ਼ਾਮ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਹਿੱਤ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ 15 ਭਾਗਾਂ ਅਤੇ 180 ਉਪਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ 6 ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਲੱਗਭਗ ਸ਼ਲੋਕ ਹਨ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਗਹਿਰੇ ਮਤਭੇਦ ਹਨ। ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਰਚਣ ਵਾਲਾ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਕੌਟਲਿਆ ਸੀ ਪਰ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਅਤਿਅੰਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਾਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੌਟਲਿਆ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦਾ ਮੰਤਰੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਦਾ। ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਉਸ ਵਿੱਚ ਮੌਰਿਆ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਵਰਨਣ ਜ਼ਰੂਰ ਰਹਿੰਦਾ ਪਰ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਕੌਟਲਿਆ ਦਾ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵੀ ਮੌਰਿਆ ਕਾਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਜਾਨਣ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਰੋਤ ਹੈ। ਕੌਟਲਿਆ ਦਾ ਅਸਲੀ ਨਾਮ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਗੁਪਤ ਅਤੇ ਚਾਣਕਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸੀ। ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਚਾਣਕਿਆ ਦੀ ਅਨਮੋਲ ਸਹਾਇਤਾ ਸੀ। ਕੌਟਲਿਆ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਨਿਪੁੰਨ ਸੀ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਰੀਰਿਕ ਸੁੰਦਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਦਿਮਾਗ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਸਾਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸਾਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਜਾਤੀ ਦਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਚੇ 'ਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਅਟਲ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਲਕਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਮਾੜੇ-ਚੰਗੇ ਸਾਰੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ।

ਨੰਦ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਅਤੇ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਵੱਲੋਂ ਮਗਧ ਜਿੱਤ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹੱਥ ਸੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਨੰਦ ਸ਼ਾਸਕ ਨੇ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਵੱਸ ਚਾਣਕਿਆ ਨੂੰ ਭਰੀ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਅਪਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਉਹ ਨੰਦ ਵੰਸ਼ ਦਾ

ਨੋਟ

ਜਾਨੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਸਹੁੰ ਖਾਧੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਨੰਦ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਚੈਨ ਨਹੀਂ ਲਵੇਗਾ। ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਵੀ ਨੰਦ ਸ਼ਾਸਕ ਤੋਂ ਨਾਰਾਜ਼ ਸੀ ਅਤੇ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਬਰਾਬਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਗਹਿਰੀ ਮਿੱਤਰਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਈ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਕੌਟਲਿਆ ਹਮੇਸ਼ਾ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤਾ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪੱਥ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਵਡਮੁੱਲੀ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਵਿਸ਼ਾਖ ਦੱਤ ਦੇ ਨਾਟਕ ਮੁਦਰਾ ਰਾਖਸ਼ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਨੰਦ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਅਤੇ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਉਤਕਰਸ਼ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਹਾਲ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਚਾਣਕਿਆ ਨੇ ਕਿੰਨਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭਾਗ ਲਿਆ ਸੀ।

ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਹੀ ਵਰਨਣ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਚਾਣਕਿਆ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਤੁਰਾਈ ਦਾ ਸਬੂਤ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਇਸੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ 'ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੁਸਤਕ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਰੋਜ਼ ਦੇ ਕਰਤਵ, ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਫਾਦਾਰੀ ਜਾਂ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ, ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦਾ ਸੰਗਠਨ, ਨਿਆ, ਕਰ, ਰਾਜਸਵ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ, ਸ਼ਾਸਕ ਦੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਨੀਤੀ ਆਦਿ। ਕੌਟਲਿਆ ਵੱਲੋਂ ਰਚੇ ਇਸ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਨਾ ਕੇਵਲ ਉਪਯੁਕਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਿਖੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਅਦਵਿੱਤਯ ਪੁਸਤਕ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਮੁੱਖ ਗੱਲਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ-

ਰਾਜਾ- ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਕੌਟਲਿਆ ਨੇ ਰਾਜਸਵ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਦਾ ਸਥਾਨ ਸਰਵਉਚ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਸੀਮਿਤ ਅਤੇ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਸਫਲ ਬਣਨ ਲਈ ਲੋਕ ਹਿੱਤਕਾਰੀ ਪ੍ਰਬੁੱਧ ਰਾਜਾ ਬਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰਜਾ ਦੇ ਨਾਲ ਰਾਜਾ ਦਾ ਸਬੰਧ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਔਲਾਦ ਵਾਂਗ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰਜਾ ਦਾ ਹਿੱਤ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਰਾਜੇ ਦਾ ਹਿੱਤ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਜਨਮਤ, ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਸਵ ਦੇ ਹਰੇਕ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਅਤ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਜੇਕਰ ਰਾਜਾ ਸੱਭਿਆ ਅਤੇ ਸੁਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਪਰਜਾ ਵੀ ਉਨਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇਗੀ। ਪਰਜਾ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਉਨਤੀ ਉਸ ਦੇ ਰਾਜੇ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਰਾਜੇ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਨੂੰ ਉਚਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕੌਟਲਿਆ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਛੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਹੰਕਾਰ ਅਤੇ ਉਚ ਸੰਖਿਆ, ਜੇਕਰ ਰਾਜਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਬਚਾਅ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਖਾਤਮੇ ਦੇ ਖੂਹ ਵਿੱਚ ਡਿੱਗੇਗਾ।

ਕੌਟਲਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਆਦਰਸ਼ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਜੇਤੂ ਬਣਾਉਣਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਜਦ ਤੱਕ ਰਾਜਾ ਜੇਤੂ ਬਣ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਆਪਣੇ ਲਕਸ਼ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਪਰ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਕਿ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸੈਨਿਕਾਂ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜੋਸ਼ ਅਤੇ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਲੜ ਸਕਣ।

ਮੰਤਰੀ- ਜਦ ਕਿ ਕੌਟਲਿਆ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਸਵੱਛ, ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਅਤੇ ਅਸੀਮਿਤ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਾਲਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ਲਤਾਪੂਰਵਕ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਪਹੀਏ ਦੀ ਗੱਡੀ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਚੱਲਦੀ ਅਤੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਦੇਣਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਾਲਚ ਦੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰ ਲਈ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਹਰੇਕ ਕੰਮ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਰ ਸਲਾਹ ਨੂੰ ਮੰਨੇ।

ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕ ਸ਼ਾਸਨ- ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਥੇ ਰਾਜਪਾਲ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਜੋ ਰਾਜੇ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਥੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰ ਸਕੇ। ਨਗਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਜੋ ਨਗਰ ਦੀ ਹਰ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰੇ ਅਤੇ ਉਥੇ ਸ਼ਾਸਨ ਚਲਾ ਸਕੇ। ਕੌਟਲਿਆ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨਗਰਾਂ ਦੀ ਜਨਗਣਨਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਗੁਪਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ- ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਗੁਪਤਚਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੌਟਲਿਆ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹਰੇਕ ਘਟਨਾ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਗੁਪਤਚਰਾਂ ਕੋਲੋਂ ਹੀ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਵਿਦਰੋਹ ਆਦਿ ਦਬਾਉਣ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਗੁਪਤਚਰਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਰਤਵ ਰਾਜ ਦੀ ਹਰੇਕ ਘਟਨਾ ਦੀ ਖਬਰ ਸਮਰਾਟ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਸਨਮਾਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਕੌਟਲਿਆ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ

ਨੋਟ

ਕਿ ਗੁਪਤਚਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੰਖਿਆ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਕੰਮ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਨਾਲ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਨੌ ਵਾਹਨ- ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੋਂ ਇਕ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਾਨੂੰ ਨੌ ਵਾਹਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਵੱਲ ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹਰੇਕ ਬੰਦਰਗਾਹ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਸਮੁੰਦਰ ਜਾਂ ਨਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਅਤੇ ਜਹਾਜ਼ ਰਾਜ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸਾਧੂਆਂ ਅਤੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਕਰ ਵੀ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ- ਕੌਟਲਿਆ ਦੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦੇਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਚੰਗੇ ਅਤੇ ਮਾੜੇ ਸਾਰੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜ ਨੂੰ ਧਰਮ ਪਰਾਇਣ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਰਾਜੇ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਧਰਮ 'ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਚਰਿੱਤਰਵਾਨ ਅਤੇ ਵਿਨਯਸ਼ੀਲ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਛੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਕੂਟਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਵੱਲ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕੌਟਲਿਆ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਅਤੇ ਕੂਟਨੀਤੀ ਦੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ

ਬਿੰਦੂਸਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਨਕਾਲ ਵਿੱਚ ਉਤਰਾਪਥ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਦੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਗੰਭੀਰ ਵਿਦਰੋਹ ਉਠ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੌਟਲਿਆ ਦੇ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

6.5 ਬਿੰਦੂਸਾਰ (Bindusara)

ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਬਿੰਦੂਸਾਰ 300 ਈ. ਪੂ. ਮਗਧ ਦੇ ਸਿੰਗਾਸਨ 'ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨਕਾਲ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤਾ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ, ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ। ਜੈਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਅਨੁਸ਼ਰੁਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਲਈ ਚਾਣਕਿਆ ਜੀਵਨ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਬਿੰਦੂਸਾਰ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨਕਾਲ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸੇ ਦੀ ਨੀਤੀ ਚੱਲਦੀ ਰਹੀ।

ਬਿੰਦੂਸਾਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਘਟਨਾਵਾਂ

ਬਿੰਦੂਸਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਜੇਤੂ ਨੀਤੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਨੇ ਲੱਗਭਗ 16 ਰਾਜਧਾਨੀਆਂ ਦੇ ਰਾਜਾਂ ਅਤੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਲੰਮੇ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੂਰਬੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਪਨ ਭੂਮੀ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਨੀਤੀ ਦੇ ਚਾਣਕਿਆ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਪੂਰੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਸਿੱਟੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ 'ਤੇ ਬਿੰਦੂ ਨੇ ਵੀ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਪਰ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸਮਰਾਟ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪੂਰਬੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚਕਾਰ ਦੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮੌਰਿਆ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ 16 ਨਗਰਾਂ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਦਾ ਕੇਵਲ ਇਹੀ ਅਰਥ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਗਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਦਰੋਹ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਨੀਤੀ ਨਿਪੁੰਨ ਚਾਣਕਿਆ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਉਤਰਾਪਥ ਵਿੱਚ ਵਿਦਰੋਹ- ਦਿਵਿਯਾਦਾਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਿੰਦੂਸਾਰ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨਕਾਲ ਵਿੱਚ ਉਤਰਾਪਥ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਦੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਭਿਆਨਕ ਵਿਦਰੋਹ ਉਠ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਿੰਦੂ ਸਾਰ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਸੁਸੀਮ ਉਤਰਾਪਥ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਾਸਕ ਸੀ। ਸੁਸੀਮ ਉਕਤ ਵਿਦਰੋਹ ਨੂੰ ਦਬਾਅ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਜਦ ਕਿ ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਵਿੱਚ ਬਿੰਦੂਸਾਰ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਮਿਲੀ, ਉਦੋਂ ਉਸ ਦੇ ਉਜੈਨ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਅਸ਼ੋਕ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਦਰੋਹ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਭੇਜਿਆ, ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਜਾ ਕੇ ਵਿਦਰੋਹ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕੀਤਾ।

ਇਸ ਵੇਰਵੇ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਿੰਦੂਸਾਰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਚਾਹੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕਿਸੇ ਨਵੇਂ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਨਾ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ ਪਰ ਉਹ ਸਾਰੇ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਦਾ ਵੀ ਮਾਲਕ ਸੀ।

ਬਿੰਦੂਸਾਰ ਦੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਨੀਤੀ- ਬਿੰਦੂਸਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਹੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ। ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਯੂਨਾਨੀ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਮਿੱਤਰਤਾ ਦਾ ਸਬੰਧ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ। ਸੀਰੀਆ ਦੇ ਰਾਜੇ ਮੈਕਸਥੀਨਜ਼ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਡਾਇਮੇਕਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਰਾਜਦੂਤ ਬਣਾ ਕੇ ਬਿੰਦੂਸਾਰ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਭੇਜਿਆ। **ਲੀਨੀ** ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਿਸਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਟਾਲਮੀ ਦੂਸਰੇ ਨੇ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਸਮਰਾਟ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਡਾਇਮੇਕਸ ਨਾਮਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਰਾਜਦੂਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਬਿੰਦੂਸਾਰ ਅਤੇ ਸੀਰੀਆ ਦੇ ਰਾਜੇ ਐਂਟੀਓਕਸ ਪਹਿਲੇ ਦਰਮਿਆਨ ਇਕ ਮਿੱਤਰਤਾ ਪੂਰਨ ਪੱਤਰ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਇਕ ਅਲੱਗ ਕਹਾਣੀ ਏਥਨਜ਼ ਨਾਮੀ ਇਕ ਯੂਨਾਨੀ ਨੇ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਰਾਟ ਬਿੰਦੂਸਾਰ ਦੀ ਨੀਤੀ ਗੁਆਂਢੀ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਦੀ ਸੀ।

ਬਿੰਦੂਸਾਰ ਦੇ ਕਈ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸ਼ੋਕ ਵੱਡਾ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਯੋਗ ਸੀ। ਬੁੱਧ ਗ੍ਰੰਥ ਦਿਵਿਆਵਦਾਨ ਵਿੱਚ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਦੋ ਭਰਾਵਾਂ ਸੁਸੀਮ ਅਤੇ ਵਿਗਤਾਸ਼ੋਕ ਦਾ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸੁਸੀਮ, ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਮਤਰੇਆ ਭਰਾ ਸੀ ਅਤੇ ਵਿਗਤਾਸ਼ੋਕ ਕਨਿਸ਼ਟ ਅਤੇ ਸਹੋਦਰ ਅਤੇ 273 ਈ. ਪੂ. ਬਿੰਦੂਸਾਰ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।

6.6 ਅਸ਼ੋਕ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ (Ashoka and his Successors)

ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਅਰੰਭਿਕ ਜੀਵਨ

ਅਸ਼ੋਕ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਹਾਨ ਰਾਜਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਜਿਸ ਸਾਮਰਾਜ 'ਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸਾਮਰਾਜ ਸੀ। ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ, ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ, ਉਜਾਗਰਤਾ, ਧਰਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਦਿਲ ਦੀ ਉਦਾਰਤਾ ਆਦਿ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਅਨੇਕਾਂ ਸਾਮਰਾਜ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਸਰਵਸ਼੍ਰੇਠ ਸਮਰਾਟ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਰਵਸ਼੍ਰੇਠ ਮਨੁੱਖ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅਸ਼ੋਕ ਵਿੱਚ ਇਹ ਗੱਲ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸ਼ੋਕ ਕਾਲੀਨ ਇਤਿਹਾਸ 'ਤੇ ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੂਰ ਸਮੱਗਰੀ ਉਪਲੱਬਧ ਹੈ ਪਰ ਖੁਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਜੋ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਅਤੇ ਤੱਥ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਬੇਜੋੜ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਸ ਉਤਕੀਰਣ ਲੇਖ ਅੱਜ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਬੁੱਧ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਇਕ ਪੱਖੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਪੂਰਾ-ਪੂਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਜਨਮ ਅਤੇ ਅਰੰਭਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉਪਲੱਬਧ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਬਿੰਦੂਸਾਰ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪਤਨੀਆਂ ਸਨ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮਤਭੇਦ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਅਸ਼ੋਕ ਸਮਰਾਟ ਬਿੰਦੂਸਾਰ ਦੇ ਇਕ ਯੂਨਾਨੀ ਰਾਣੀ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਨਤੀਜਾ ਉਪਲੱਬਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦਿਵਿਆਵਦਾਨ ਦਾ ਵਰਨਣ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਜਨਪਦਕਲਿਆਣੀ ਸੀ। ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਸੁਭਦ੍ਰਾਂਗੀ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਚੰਪਾ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੀ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸੋਹਣੀ ਸੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਅਸ਼ੋਕ ਅਤੇ ਵਿਗਤਾਸ਼ੋਕ (ਤਿਸ਼ਿਆ) ਨਾਮ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਨ। ਸੁਸੀਮ ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਮਤਰੇਆ ਭਰਾ ਸੀ।

ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ-ਦਿਕਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਮਤਰੇਏ ਭਰਾ ਤਿਸ਼ਿਆ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮਤਰੇਏ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਪੜ੍ਹਨ-ਲਿਖਣ, ਹਥਿਆਰ ਚਲਾਉਣ, ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰਾਂ ਤੋਂ ਚੁਸਤ, ਚਲਾਕ ਅਤੇ ਯੋਗ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ, ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਦਿਮਾਗ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਭਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਧ-ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਮਤਰੇਆ ਵੱਡਾ ਭਰਾ ਸੁਸੀਮ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨਾਲ ਭਾਰੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਸਮਰਾਟ ਬਿੰਦੂਸਾਰ ਨੇ ਅਸ਼ੋਕ ਨੂੰ ਉਜੈਨ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਦਾ ਕੁਮਾਰ (ਰਾਜਪਾਲ) ਬਣਾਇਆ। ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਦੇ ਵਿਦਰੋਹ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਵੱਡਾ ਭਰਾ ਸੁਸੀਮ ਨਾ ਦਬਾਅ ਸਕਿਆ ਤਾਂ ਬਿੰਦੂਸਾਰ ਨੇ ਅਸ਼ੋਕ ਨੂੰ ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਭੇਜਿਆ। ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਇਸ ਵਿਦਰੋਹ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ। ਬਿੰਦੂਸਾਰ ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਯੁਵਰਾਜ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ।

ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਅਰੰਭਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਉਹ ਉਜੈਨੀ ਦੀ ਸੂਬੇਦਾਰੀ ਦਾ ਕਾਰਜ ਭਾਰ ਸੰਭਾਲਣ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਯਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਠਹਿਰਿਆ, ਉਥੇ ਇਕ ਵਪਾਰੀ ਦੀ ਦੇਵੀ ਨਾਮ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ 'ਤੇ

ਨੋਟ

ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਪਤਨੀ ਤੋਂ ਅਸ਼ੋਕ ਨੂੰ ਮਹਿੰਦਰ ਨਾਮ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਸੰਗਮਿਤਰਾ ਨਾਮ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਹੋਈ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।

ਸਾਮਰਾਜ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼- ਬਿੰਦੂਸਾਰ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਸ਼ੋਕ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਜੈਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਸ਼ਾਸਕ ਸੀ, ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਅਸ਼ੋਕ ਸਮਰਾਟ ਬਿੰਦੂਸਾਰ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਬਿੰਦੂਸਾਰ ਦੀਆਂ ਕਈ ਰਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਉਸ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਨਾਮ ਸੁਮਨ ਅਤੇ ਸੁਸੀਮ ਸੀ। ਉਹ ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਮਤਰੇਆ ਭਰਾ ਸੀ। ਬਿੰਦੂਸਾਰ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਰਾਣੀ ਤੋਂ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਅਸ਼ੋਕ ਅਤੇ ਤਿਸ਼ਿਆ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਸ਼ਿਆ ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਵੱਡਾ ਭਰਾ ਸੀ। ਤਿਸ਼ਿਆ ਦਾ ਹੀ ਦੂਸਰਾ ਨਾਮ ਵਿਗਤਾਸ਼ੋਕ ਅਤੇ ਵਿਤਾਸ਼ੋਕ ਸੀ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਭਰਾ ਦਾ ਨਾਮ ਮਹਿੰਦਰ ਸੀ। ਮਹਿੰਦਰ ਨੂੰ ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ। ਦਿਵਿਆਵਦਾਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸ਼ੋਕ ਨੂੰ ਸਿੰਗਾਸਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਦੇ ਨਾਲ ਕੜਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਇਸ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਸ਼ੋਕ ਜੇਤੂ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਚਾਰ ਸਾਲ ਬਾਅਦ 269 ਈ. ਪੂ. ਵਿੱਚ ਉਹ ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਸਿੰਗਾਸਨ 'ਤੇ ਬੈਠਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਸਾਲਾਂ ਅੰਦਰ ਕੀ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਕੌਣ ਇੱਥੋਂ ਦਾ ਸਮਰਾਟ, ਇਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਤੀਜਾ ਉਪਲੱਬਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਦਿਕਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸ਼ੋਕ ਬੜਾ ਨਿਰਦਈ ਸੀ, ਉਹ ਚੰਡਾਸ਼ੋਕ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ 99 ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਪਰ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਅਨੁਯਾਈ ਬਣਾਉਣ 'ਤੇ ਉਹ ਧਰਮਸ਼ੋਕ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲਿਆ। ਬੁੱਧ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਇਹ ਕਥਨ ਉਪਯੁਕਤ ਪ੍ਰਤੀਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਚਰਿੱਤਰ ਨੂੰ ਕਲੰਕਿਤ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿੱਚ ਅਕਾਰ ਅਸ਼ੋਕ ਸਮਾਨ ਪਾਪੀ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਧਰਮ ਰਾਜ ਬਣ ਗਿਆ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦਾ ਪੋਸ਼ਣ ਰਾਜਾਂ ਵੱਲੋਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਵੀ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਯੁੱਧ ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਅਤੇ ਮੌਤ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਇੰਨਾ ਭਾਵੁਕ ਹੋ ਉਠਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਯੁੱਧ ਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਕਰ ਲਿਆ, ਉਹ ਆਪਣੇ 99 ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰ ਸਕਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਕੀ ਭਰਾ ਦੇ ਖ਼ੂਨ ਸਬੰਧ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਸ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਪਿਆ ਹੋਵੇਗਾ? ਅਤੇ ਸਿੰਹਲ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸਿਰਫ ਕਲਪਨਾ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਦੋਂ ਫਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀ ਹੋਇਆ। ਬਿੰਦੂਸਾਰ ਦੀ ਮੌਤ ਅਤੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਰਾਜ ਸਿੰਗਾਸਨ 'ਤੇ ਬੈਠਣ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਸ਼ੋਕ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਸਮੇਂ ਘੱਟ ਦੁਖੀ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਚਾਰ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਦੁਖੀ ਹੋਣ 'ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੰਗਾਸਨ 'ਤੇ ਬਿਠਾਇਆ ਹੋਵੇਗਾ ਪਰ ਅਸ਼ੋਕ ਬਿੰਦੂਸਾਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਦਾ ਵਿਦਰੋਹ ਖਤਮ ਕਰਨ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਕਾਫੀ ਵੱਡਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਅਜਿਹੇ ਉਦਾਹਰਣ ਉਪਲੱਬਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਘੱਟ ਵਿਕਸਿਤ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰਾਂ ਦਾ ਰਾਜਭਿਸ਼ੇਕ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਪ੍ਰੀਸ਼ਿਤ ਦਾ ਅਭਿਸ਼ੇਕ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਪੰਜ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਡਾ. ਪੰਡਾਰਕਰ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸਹੀ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸ਼ੋਕ ਬਿੰਦੂਸਾਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦਾ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸੁਮਨ ਅਤੇ ਸੁਸੀਮ ਬਿੰਦੂਸਾਰ ਦੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ ਪਰ ਅਸ਼ੋਕ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਸਮਰਾਟ ਬਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਹੋਵੇ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ-ਦੋ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕਰਨੀ ਪਈ ਹੋਵੇ ਪਰ 99 ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕਰਨਾ ਇਕ ਨਿਰਦਈ ਅਤੇ ਕਰੂਰ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜ ਸਿੰਗਾਸਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ ਜੋ ਸੁਸੀਮ ਦੇ ਪੱਖਪਾਤੀ ਸਨ। ਇਸੇ ਯੁੱਧ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦਾ ਰਾਜਭਿਸ਼ੇਕ ਬਿੰਦੂਸਾਰ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਚਾਰ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਿਆ।

ਸਿੰਗਾਸਨ 'ਤੇ ਬੈਠਣ ਸਮੇਂ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਦੇਵਾਨਾਮਪ੍ਰਿਯ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿਯਦਰਸ਼ੀ ਦੀਆਂ ਉਪਾਧੀਆਂ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀਆਂ।

ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਸਥਾਰ

ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਸਮਰਾਟ ਬਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੇ ਪੂਰਵਜਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕੁਝ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਚੰਗੇ ਸਬੰਧ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਵੀ ਪਾਲਣ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਯਵਨ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਰਾਜਦੂਤ ਭੇਜੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਰਾਜਦੂਤਾਂ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਯਵਨ ਪਦਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਪਰ ਅੰਦਰਲੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਨੀਤੀ ਰਾਜ ਵਿਸਥਾਰ ਦੀ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਦਾ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਦਰਸ਼ ਦਿਗਵਿਜੇ ਦਾ ਸੀ। ਫਲਸਰੂਪ ਭਾਰਤ ਦੇ ਜੋ ਪ੍ਰਾਂਤ ਅਜੇ ਮੌਰਿਆ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਉਸ 'ਤੇ ਸੰਕਲਪ ਸੀ, ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ 'ਤੇ ਜਿੱਤ ਹਾਸਿਲ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ (ਜਿਵੇਂ

ਨੋਟ

ਰਾਜਤ੍ਰੰਗਣੀ) ਵਿੱਚ ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਮੌਰਿਆ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਪਹਿਲੇ ਸਮਰਾਟ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਜਾਂ ਬਿੰਦੂਸਾਰ ਦਾ ਕਸ਼ਮੀਰ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ।

ਕਲਿੰਗ ਦਾ ਯੁੱਧ- ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਾਲ ਦੇ 13ਵੇਂ ਅਤੇ ਰਾਜਭਿਸ਼ੇਕ ਦੇ 9ਵੇਂ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਕਲਿੰਗ ਰਾਜ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਲਿੰਗ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਕ ਪ੍ਰਬਲ ਰਾਜ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਕੋਲ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਸੀ। ਨੰਦ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਰਾਜਾ ਗਨਾਨੰਦ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕਲਿੰਗ ਮਗਧ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਇਕ ਅੰਗ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨੰਦ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਅਤੇ ਮੌਰਿਆ ਵੰਸ਼ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਸੰਕ੍ਰਮਣ ਕਾਲ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾ ਕੇ ਕਲਿੰਗ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਈ ਪਰ ਮਗਧ ਲਈ ਆਪਣੇ ਗੁਆਂਢ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰਾਜ ਦਾ ਹੋਣ ਅਸਹਿ ਸੀ ਅਤੇ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਕਲਿੰਗ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਦੇਣ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਨੇ ਕਲਿੰਗ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਕੀਤਾ। ਪੂਰੀ ਤਿਆਰੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਲਿੰਗ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ 13ਵੇਂ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਕਲਿੰਗ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਬੜਾ ਹੀ ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਢਾਈ ਲੱਖ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋਏ ਅਤੇ ਇੰਨੇ ਹੀ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸੈਨਿਕ ਅਫਸਰ, ਯੋਧੇ ਅਤੇ ਸਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਲੱਗਭਗ 15,000 ਵਿਅਕਤੀ ਬੰਦੀ ਬਣਾਏ ਗਏ। ਕਈ ਲੱਖ ਇਸਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਅਨਾਥ ਹੋ ਗਏ। ਇੰਨੇ ਭਿਆਨਕ ਖੂਨ-ਖਰਾਬੇ ਅਤੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਹੱਤਿਆ ਕਾਂਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਲਿੰਗ ਦਾ ਰਾਜ ਮਗਧ ਸਾਮਰਾਜ ਪ੍ਰਾਂਤ ਬਣਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਕ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਦਾ ਰਾਜਪਾਲ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜੋ ਕਲਿੰਗ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਤੋਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਨ ਲੱਗਾ।

ਕਲਿੰਗ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਭਿਆਨਕ ਖੂਨ-ਖਰਾਬਾ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਦਿਲ 'ਤੇ ਗਹਿਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ, ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਇਕਦਮ ਬਦਲ ਗਏ ਅਤੇ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ। ਆਪਣੇ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਸਮਰਾਟ ਖੁਦ ਲਿਖਦਾ ਹੈ- "ਆਪਣੇ ਅਭਿਸ਼ੇਕ ਦੇ 8 ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਦੇਵਾਨਾਮਪ੍ਰਿਯ ਰਾਜਾ ਪ੍ਰਿਯਦਕਸ਼ੀ ਨੇ ਕਲਿੰਗ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲਿਆ, ਉਥੇ ਡੇਢ ਲੱਖ ਵਿਅਕਤੀ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਕੇ ਬਾਹਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ ਗਏ, ਇਕ ਲੱਖ ਵਿਅਕਤੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਕਈ ਗੁਣਾਂ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਏ।"

ਕਲਿੰਗ ਯੁੱਧ ਦਾ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਦੋਲਨ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਲਿੰਗ ਯੁੱਧ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ ਦਾ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਦਿਲ 'ਤੇ ਇੰਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਉਹ ਰਾਜ ਵਿਸਥਾਰ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਯੁੱਧ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ। ਯੁੱਧ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਉਹ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਤਾ ਰੱਖੇਗਾ ਅਤੇ ਰਾਜ ਜਿੱਤਣ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਜਿੱਤੇਗਾ। ਕਲਿੰਗ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਇਹ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ-"ਕਲਿੰਗ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜਿੰਨੇ ਮਨੁੱਖ ਮਾਰੇ ਗਏ, ਮਰੇ ਜਾਂ ਬੰਦੀ ਬਣਾਏ ਗਏ, ਇਸ ਦੇ ਸ਼ਤ੍ਰਾਂਸ਼ ਅਤੇ ਸਹਿ ਸ਼ਤ੍ਰਾਂਸ਼ ਦੀ ਵੀ ਅੱਜ ਹਾਨੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਦੇਵਨਾਮਪ੍ਰਿਯ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਦੁੱਖ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹੀ ਨਹੀਂ ਜੇਕਰ ਦੇਵਨਾਪ੍ਰਿਯ ਨੂੰ ਕੋਈ ਹਾਨੀ ਵੀ ਪਹੁੰਚਾਏ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਹਿਨ ਕਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਸਮਰਾਟ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਅਸਲ ਜਿੱਤ ਧਰਮ ਜਿੱਤ ਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਭੇਰਿਘੋਸ਼ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਧਰਮਘੋਸ਼ ਦੀ ਗੂੰਜ ਸੁਣਾਈ ਦੇਵੇਗੀ ਅਤੇ ਦਿਗਵਿਜੇ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਧਰਮ ਜਿੱਤ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।"

ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕੇਵਲ ਸਦਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਉਹ ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕਾਂ ਵਾਂਗ ਢੌਂਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਆਪਣੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਜੋ ਸੰਕਲਪ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਭਰ ਨਿਭਾਉਣਾ। ਕਲਿੰਗ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੇ ਤਲਵਾਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਮਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਲਈ। ਯੁੱਧਘੋਸ਼ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਧਰਮਘੋਸ਼ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਗੂੰਜਣ ਲੱਗੀ। ਜਦ ਕਿ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਮੌਰਿਆ ਸਾਮਰਾਜ ਕਾਫੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ 'ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਰਾਜ ਸਨ ਜੋ ਮੌਰਿਆ ਸਾਮਰਾਜ ਨਾਲੋਂ ਬਾਹਰ ਸਨ। ਕਲਿੰਗ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਦਾ ਕਦੇ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਹੀ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਰੱਖਿਆ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਪੋਤਰੇ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਯੁੱਧ ਨਾ ਕਰਨ।

ਕਲਿੰਗ ਯੁੱਧ ਦਾ ਮਹੱਤਵ- ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਜੋ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਉਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਮਗਧ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਹੀ ਹਿੱਤਕਾਰੀ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਉਤਰੋਤਰ ਉਸ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਹੋਣ ਲੱਗਾ, ਇਸ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜੀਵਨ 'ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਅਸਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਾੜਾ ਹੋਇਆ ਪਰ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਜੀਵਨ 'ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਇਸ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੋਰ ਰਾਜ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਤਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰੱਖ ਕੇ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਬਾਹਰ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ।

ਨੋਟ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਕਲਿੰਗ ਯੁੱਧ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਇਹੀ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਿੱਤ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੋਰ ਵੀ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਇਕ ਅਨੋਖੀ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਦਬਾਅ ਲਵੇ ਅਤੇ ਇਹ ਸੰਕਲਪ ਕਰ ਲਵੇ ਕਿ ਉਹ ਦਿਗਵਿਜੇ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਜਿੱਤੇਗਾ ਪਰ ਕਲਿੰਗ ਦੇ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਅਹਿੰਸਾ ਦੇ ਧਰਮ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਤਨ, ਮਨ ਅਤੇ ਧਨ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਬਾਹਰ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। **ਹੇਮ ਚੰਦਰ ਰਾਏ ਚੌਧਰੀ** ਨੇ ਕਲਿੰਗ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ–"ਕਲਿੰਗ ਦੀ ਜਿੱਤ ਮਗਧ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਇਕ ਮਹਾਨ ਸੀਮਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ, ਇਹ ਜਿੱਤ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਉਸ ਨੀਤੀ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਨੇ ਅੰਗਦੇਸ਼ 'ਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਨਵੇਂ ਯੁੱਗ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਯੁੱਗ ਹੈ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ, ਸਮਾਜਿਕ ਉਨਤੀ ਦਾ, ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਵਰੋਧ ਅਤੇ ਸੈਨਿਕ ਖਾਤਮੇ ਦਾ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸੈਨਾ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਕਾਰਨ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਮਗਧ ਦੇ ਸੈਨਿਕ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਾ ਉਤਰੋਤਰ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਜਿੱਤ ਅਤੇ ਧਰਮ ਜਿੱਤ ਦਾ ਯੁੱਧ ਆਰੰਭ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸੀ।"

ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ- ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਸਥਾਰ ਨੂੰ ਸਹੀ-ਸਹੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨਾ ਕੋਈ ਔਖਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਜੋ ਲੇਖ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਖੁਦ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਕਲਿੰਗ ਜਿੱਤਿਆ ਸੀ ਪਰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਕੋਲੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਸਾਮਰਾਜ ਮਿਲਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਉਤਰ ਪੱਛਮੀ ਸੀਮਾ ਹਿੰਦੂ ਕੁਸ਼ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਛਾਵੇਂ ਵਿੱਚ ਖੈਰਾਤ, ਕੰਧਾਰ, ਕਾਬੁਲ ਦੀਆਂ ਘਾਟੀਆਂ ਅਤੇ ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਜੋ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਸੀਰੀਅਕ ਨਰੇਸ਼ ਸੈਲਿਊਕਸ ਤੋਂ ਜਿੱਤੇ ਸਨ, ਹੁਣ ਵੀ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਬਾਜ਼ ਗੜ੍ਹੀ ਅਤੇ ਮਨਸਹਿਰਾ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਇਹ ਸਾਬਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੇਨਸਾਂਗ ਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਪਿਸ਼ਾ (ਕਾਫਿਸਤਾਨ) ਅਤੇ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਬਣਾਏ ਸਤੰਭ ਦੇਖੇ ਸਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਚੀਨੀ ਭਿਖਸ਼ੂ ਅਤੇ ਰਾਜਤਰਗਿਣੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵੀ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਉਸ ਨੇ ਸ਼੍ਰੀਨਗਰ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਉਤਰ-ਪੱਛਮ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਤਰ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਹੱਦ ਖੁਦ ਹਿਮਾਚਲ ਦੀ ਪਰਬਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸੀ। ਬੁੱਧ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨੇਪਾਲ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਉਥੇ ਉਸ ਨੇ ਲਲਿਤ ਪਾਟਾਨ ਨਾਮਕ ਨਗਰ ਵਸਾਇਆ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਦੀ ਉਸ ਨੇ ਚਾਰੋਮਤੀ ਦੇ ਪਤੀ ਆਪਣੇ ਦਾਮਾਦ ਦੇਵਪਾਲ ਸ਼ਸਤਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤਾ, ਇੱਥੇ ਉਤਰੀ ਸੀਮਾ ਉਸ ਦੇ ਉਸ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਲੇਖ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੇਹਰਾਦੂਨ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਕਾਲਸੀ ਨਾਮ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਅਤੇ ਤਰਾਈ ਰੁਮਿਨਦਈ ਅਤੇ ਨਿਨਲੇਵਾ ਦੇ ਗ੍ਰਾਮਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਲੇਖ ਮਿਲੇ ਹਨ।

ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਬੰਗਾਲ ਉਸ ਦੇ ਸਾਮਰਾਜ ਅਧੀਨ ਸੀ, ਇੱਥੇ ਬੁੱਧ ਖਿਆਤਾਂ ਅਤੇ ਚੀਨੀ ਯਾਤਰੀ ਹੇਨਸਾਂਗ ਦੇ ਲੇਖ ਨਾਲ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦ ਮਹਿੰਦਰ ਅਤੇ ਸੰਘ ਮਿੱਤਰਾ ਲੰਕਾ ਨੂੰ ਰਵਾਨਾ ਹੋਏ ਤਾਂ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਤਾਮਰਲਿਪਿਤ ਨਾਮਕ ਬੰਦਰਗਾਹ ਤੱਕ ਅਸ਼ੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਹਾਜ਼ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਆਇਆ ਸੀ, ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਚੀਨੀ ਯਾਤਰੀ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਬਣਾਏ ਅਨੇਕਾਂ ਸਤੰਭ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਦੇਖੇ ਸਨ। ਕਾਲਿੰਗ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਖੁਦ ਜਿੱਤਿਆ ਸੀ , ਉਥੋਂ ਦੇ ਭੋਲੀ ਅਤੇ ਜੋਗਡ ਦੇ ਲੇਖ ਵੀ ਇਸ ਪੂਰਬੀ ਹੱਦ ਦੇ ਸਮਾਰਕ ਹਨ।

ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਹੱਦ ਪੱਛਮੀ ਸਮੁੰਦਰ ਸੀ ਜੋ ਕਾਠੀਆਵਾੜ ਦੇ ਗਿਰਨਾਰ ਅਤੇ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਥਾਨਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਸੋਪਰਾ ਦੇ ਉਸ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸੋਰਾਸ਼ਟਰ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਸਬੂਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਕਰਾਜ ਰੁਦਰਦਾਮਾ ਜੂਨਾਗੜ੍ਹ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਪ੍ਰਾਂਤੀ ਸ਼ਾਸਕ ਪੁਸ਼ਪ ਗੁਪਤ ਵੈਸ਼ਯ ਵੱਲੋਂ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਰੋਕ ਕੇ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਨਾਮਕ ਝੀਲ ਨਾਲ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਪ੍ਰਾਂਤੀ ਸ਼ਾਸਕ ਯਵਨ ਰਾਜ ਤੁਸ਼ਾਸਕ ਨੇ ਖੇਤਾਂ ਦੀ ਸਿੰਚਾਈ ਲਈ ਨਹਿਰਾਂ ਕੱਢੀਆਂ।

ਇਸ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਦੱਖਣੀ ਹੱਦ ਨਿਜ਼ਾਮ ਰਾਜ ਦੇ ਮਾਸਕੀ ਅਤੇ ਇਰਾਗੁੜੀ ਤੇ ਮੈਸੂਰ ਰਾਜ ਦੇ ਚਿੱਤਲਦੁਰਗ ਤੱਕ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਥਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖ ਪਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਹੱਦ ਦੇ ਦੱਖਣ ਅਤੇ ਚੋਲਾਂ, ਪਾਂਡਿਆਂ, ਸੱਤਯ ਪੁੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਕੇਰਲ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਤੰਤਰ ਰਿਆਸਤਾਂ ਕਾਇਮ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਂਗ ਯਵਨ, ਕੰਬੋਜ਼, ਗੰਧਾਰ, ਰਾਸ਼ਟਿਕ ਪੈਤੇਨਿਕ, ਭੋਜ, ਨਾਮਕ ਨਾਭਪੰਤੀ ਅਤੇ ਪੁਲਿੰਦ ਆਦਿ ਜਾਤੀਆਂ ਸੁਤੰਤਰ ਸਨ ਜੋ ਅਸ਼ੋਕ ਦੀਆਂ ਸਾਮਰਾਜ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ।

ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਧਰਮ (ਧੱਮ)

ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਗੁਣ ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਸਥਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੇ ਉਚ ਧਾਰਮਿਕ ਆਦਰਸ਼, ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਅਨੁਪਮ ਆਸਥਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਯੋਗ ਵਿਵਹਾਰ

ਨੋਟ

'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਧਰਮ ਕੀ ਸੀ, ਇਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵਿਵਾਦਗ੍ਰਸਤ ਸਵਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ। **ਹੇਰਾਸ** ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸ਼ੋਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਧਰਮ ਦਾ ਅਨੁਯਾਈ ਸੀ। **ਡਾ. ਟਾਮਸ** ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜੈਨ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। **ਡਾ. ਫਲੀਟ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਦਾ ਧਰਮ ਰਾਜ ਧਰਮ ਸੀ। **ਸੇਨਾਰਤ** ਅਤੇ **ਭੰਡਾਰਕਰ** ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। **ਡਾ. ਸਮਿੱਥ** ਅਤੇ **ਡਾ. ਆਰ. ਕੇ. ਮੁਖਰਜੀ** ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਰਵੋਤਮ ਧਰਮ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਚੰਗੇ-ਚੰਗੇ ਗੁਣ ਮੌਜੂਦ ਸਨ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਇਕ ਧਰਮ ਦੀ ਹੱਦ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸਮਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਧਰਮ ਕੋਈ ਸੰਕੀਰਣ ਅਤੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਧਰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸੱਚ ਦਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਬਹੁਤ ਅੰਸ਼ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੱਚ ਕਿਹੜਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਅਖੀਰ ਤੱਕ ਉਸ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਇਆ-ਕਲਪਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਅਸੀਂ ਉਸ ਦੇ ਅਸਲ ਧਰਮ ਨੂੰ ਜਾਣ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ 'ਤੇ ਕਲਿੰਗ ਦੇ ਯੁੱਧ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਇਸ ਯੁੱਧ ਦਾ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਦਿਲ 'ਤੇ ਇੰਨਾ ਗਹਿਰਾ ਅਸਰ ਪਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਧਰਮ ਹੀ ਬਦਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਅਨੁਯਾਈ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸ਼ੋਕ ਸ਼ੈਵ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹੱਤਿਆ ਕਾਂਡ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਬਲੀ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਪਸ਼ੂ ਉਸ ਦੇ ਭੋਜਨ ਲਈ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਮਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਰਾਜ ਤਰੰਗਣੀ ਦੇ ਲੇਖਕ **ਕਲਹਣ** ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਸ਼ੋਕ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਅਨੁਯਾਈ ਸੀ। ਉਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਆਦਰ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਅਥਾਹ ਸ਼ਰਧਾ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਸਮਰਾਟ ਬਣਨ ਤੋਂ 8 ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਤੱਕ ਉਸ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਿਤੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਹੀ ਸੀ।

ਰਾਜਰੋਹਣ ਦੇ ਨਵੇਂ ਸਾਲ ਉਸ ਨੇ ਕਲਿੰਗ ਦੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰਾਜ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਭਿਆਨਕ ਸੰਗਰਾਮ ਅਤੇ ਭਿਆਨਕ ਹੱਤਿਆ ਕਾਂਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਲੱਗਭਗ ਇਕ ਲੱਖ ਵਿਅਕਤੀ ਮਾਰੇ ਗਏ, ਡੇਢ ਲੱਖ ਬੰਦੀ ਬਣਾਏ ਗਏ ਅਤੇ ਕਈ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਏ। ਜ਼ਖ਼ਮੀਆਂ ਦੀ ਚੀਖ-ਚਹਾੜ, ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਰਲਾਪ ਅਤੇ ਅਨਾਥ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਰੋਣ ਦਾ ਉਸ 'ਤੇ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਕਰੁਣਾ ਨਾਲ ਔਤ-ਪ੍ਰੋਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਭਿਆਨਕ ਖ਼ੂਨ-ਖਰਾਬੇ ਅਤੇ ਹੱਤਿਆ ਕਾਂਡ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਯੁੱਧ ਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਅਸ਼ੋਕ ਬੁੱਧ ਭਿਖਸ਼ੂ ਉਪਗੁਪਤ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਆਚਰਣ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਮਹਾਨਤਾ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦੇ ਸੰਸਰਗ ਨਾਲ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵੱਧ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਨੂੰ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਿੱਚ ਸ਼ੱਕ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਅਪਣਾਉਣ ਦੇ ਕਈ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸਬੂਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਉਸੇ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਬੁੱਧ ਸੀ। ਬੁੱਧ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀਪ ਵੰਸ਼ ਅਤੇ ਮਹਾ ਵੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਪੰਡਿਤ ਕੋਲੋਂ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀ ਦਿਕਸ਼ਾ ਲਈ ਸੀ। ਚੀਨੀ ਯਾਤਰੀ ਹੇਨਸਾਂਗ ਨੇ ਵੀ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਬੁੱਧ ਹੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਬਰੂ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸੰਘ ਦਾ ਭਗਤ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਸਾਰਨਾਥ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਘ ਰੱਖਿਅਕ ਕਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਘ ਵਿੱਚ ਫੁੱਟ ਪਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਸਜ਼ਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਕ ਜਗ੍ਹਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਕੇਵਲ ਉਪਾਸਕ ਵਾਂਗ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਬੁੱਧ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ, ਸਤੰਭ ਬਣਵਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਯੱਗ ਬੰਦ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਸਭਾ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸ਼ੋਕ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਪੱਕਾ ਉਪਾਸਕ ਸੀ।

ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਬੁੱਧ ਹੋਣ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸਬੂਤ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 13ਵੇਂ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਇਹ ਐਲਾਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੈ- "ਕਲਿੰਗ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਲਦੀ ਹੀ ਦੇਵਾਨਮਪ੍ਰਿਯ ਅਸ਼ੋਕ ਧੱਮ ਦੇ ਅਨੁਕਰਣ ਧੱਮ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਧੱਮ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਤੀ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਹੋ ਗਿਆ।" ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਪੱਖ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਜਿਸ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ, ਉਹ "**ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਧੱਮ**" ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਧੱਮ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਧੱਮ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਸਲੀ ਅਰਥ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵਿਦਵਾਨਾਂ 'ਚ ਮਤਭੇਦ ਹਨ। ਦੂਸਰੇ ਸਤੰਭ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ-"ਕਿਚ ਚੂ ਧੱਮਾ" (ਧੱਮ ਕੀ ਹੈ?) ਇਸ ਸਵਾਲ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿੱਚ ਅਸ਼ੋਕ ਖੁਦ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ-'ਆਪਸਿਨਵੇ ਬਹੁਕਾਥਨੇ ਦਇਆ ਦਾਨੇ-ਦਾਨੇ ਸੋਚੋ ਜਾਂ ਪਾਪ ਹੀਣਤਾ, ਬਹੁ ਕਲਿਆਣ, ਦਇਆ, ਦਾਨ, ਸੱਚ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਧੀ ਹੀ ਧੱਮ ਹੈ। ਭਾਬਰੂ ਲੇਖ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਉਸ ਨੇ "ਧੱਮ" ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਲਈ 'ਸੰਦਰਮ ਜਾਂ ਸੰਘ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਧਰਮ ਦਾ ਰੂਪ- ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਇਹ ਧੱਮ ਕੀ ਸੀ? ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਇਹ ਧੱਮ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਸੀ। ਉਸ 'ਤੇ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ, ਜਿਸ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਅਸ਼ੋਕ ਨੂੰ ਜੋ ਸਿਧਾਂਤ ਚੰਗਾ ਲੱਗਿਆ, ਉਹੀ ਉਸ ਧਰਮ ਵਿੱਚੋਂ ਚੁਣ ਲਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਗਣਨਾ ਦੂਸਰੇ ਸਤੰਭ ਲੇਖ, ਸੱਤਵੇਂ ਸਤੰਭ ਲੇਖ ਅਤੇ ਸੱਤਵੇਂ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਕਰਵਾਈ ਗਈ। ਇਹ ਗਣਨਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ-"ਸਮੇਂ, ਭਾਵ ਸ਼ੁੱਧ, ਦ੍ਰਿੜ ਭਗਤੀ, ਸ਼ੋਚ, ਸਾਂਧੁਤਾ, ਕ੍ਰਿਗਿਅਤਾ, ਦਇਆ-ਦਾਨ, ਸੱਚ, ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ, ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੂੰ ਸੇਵਾ ਸੁੱਖ ਅਤੇ ਭੈਣ-ਭਰਾਵਾਂ, ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ, ਸ਼ਰਵਣਾਂ, ਦੀਨ-ਦੁਖੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਦਾਨ ਅਤੇ ਸਹੀ ਆਦਰ-ਸਤਿਕਾਰ।" ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਜਿਸ ਧਰਮ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਉਹ ਸਰਵਹਿੱਤਕਾਰੀ ਅਤੇ ਲੋਕ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਧਰਮ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਨੈਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰੇਕ ਜਾਤੀ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਮੰਨ ਸਕਦੇ ਸਨ। **ਰਾਧਾ ਕੁਮੁਦ ਮੁਖਰਜੀ** ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਧਰਮ, ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਾਰਭੂਤ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਸਮਨਵੀਯ ਸੀ ਜੋ ਅੱਜ ਵੀ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਮੰਨਣਯੋਗ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਮਨੁੱਖਤਾ 'ਤੇ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।" ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ **ਭੰਡਾਰਕਰ** ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਅਸ਼ੋਕ ਕਿਹੜੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਵਰਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਧੀ ਮੁਤਾਬਿਕ ਕੇਵਲ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਪਾਲਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਸੀ ਜੋ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਉਚਾ ਚੁੱਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸਲੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਬੀਜ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਧਰਮ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ **ਸੇਨਾਰਟ** ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਧਰਮ ਕੇਵਲ ਆਚਾਰ ਸਬੰਧੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਤੱਤਾਂ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।"

ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ- ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਇਆ-ਕਲਪਾਂ, ਕਰਮਕਾਂਡ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪੂਜਾ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ, ਉਸ ਨੇ ਚਰਿੱਤਰ ਅਤੇ ਆਚਰਣ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਅਤੇ ਕਰਮ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਕ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਇੰਦਰੀ ਜਿੱਤ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ, ਕ੍ਰਿਤਗਿਅਤਾ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜ ਭਗਤੀ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਦਇਆ-ਦਾਨ, ਸੱਚ, ਸ਼ੋਚ ਨੂੰ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੇ ਗੁੱਸੇ, ਹੰਕਾਰ, ਈਰਖਾ ਆਦਿ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਪਰ ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਧਰਮ ਕੋਰੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਿਆ। ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ, ਭਰਾ-ਭੈਣ, ਮਿੱਤਰ, ਸਾਥੀ, ਗੁਰੂ, ਨੌਕਰ, ਦਾਸ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤੇ ਭਗਤੀ ਉਸ ਦੇ ਧਰਮ ਦੇ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਸਨ। ਉਸ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੀ ਗ੍ਰਹਿਸਥਾਂ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਰਵਣਾਂ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਤੱਕ ਦੇ ਨਾਲ ਦਇਆ ਦਾ ਰਵੱਈਆ ਵਰਤਣ।

ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਧਰਮ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਸੀ। ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਧਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਨਵਯ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ 12ਵਾਂ ਲੇਖ ਇਸੇ ਗੱਲ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਪਾਰਸਪ੍ਰਿਕ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਉਥਾਨ ਲਈ ਚਾਰ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਸਨ *(i)* ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨਾ, *(ii)* ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਅਧਾਰਭੂਤ ਏਕਤਾ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣਾ। *(iii)* ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਪਰ ਮਿਲਾਉਣਾ ਅਤੇ ਆਪਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਸਾਂਝੇ ਕਰਨਾ। *(iv)* ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਮ ਨੂੰ ਵਿਆਪਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ।

ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਇਕ ਲੇਖ 'ਤੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਵਾਕਿਆ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ-"ਜੋ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਨਿਰਾਦਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦਾ ਯਸ਼ ਵਧਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਵੀ ਹਾਨੀ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਦੀ ਕਮੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਹੈ ਕਿ ਦੂਸਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਵੀ ਆਦਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।"

ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਅਪਣਾਇਆ ਵੀ। ਉਸ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ, ਅਜੀਵਿਕਾ, ਨਿਰ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਆਦਿ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਆਦਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਪਹਾੜੀ ਵਿੱਚ ਅਜੀਵਿਕਾ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਲਈ ਗੁਫਾਵਾਂ ਬਣਵਾਈਆਂ।

ਅਹਿੰਸਾ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਧਰਮ ਦਾ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰੂਪ ਪਵਿੱਤਰ ਹਨ, ਉਸ ਦੀ ਅਹਿੰਸਾ ਮਨੁੱਖਾਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨਿਆ। ਸ਼ਾਹੀ ਅੰਨ ਭਾਡਰ ਲਈ ਸੈਂਕੜੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦਾ ਕਤਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਬੰਦ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਅਹਿੰਸਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਜੀਵਨ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ, ਸਗੋਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਕਰਕੇ ਦਿਖਾ ਦਿੱਤਾ। ਕਲਿੰਗ ਜਿੱਤਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੇ ਯੁੱਧ ਅਤੇ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਸਥਾਰ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਣ ਮਿਲਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਕੰਮ

ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ ਖੁਦ ਬੁੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ, ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਧਰਮ ਵਿਲੰਬੀਆਂ 'ਤੇ ਲੱਦਣ ਦਾ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਪਾਲਣ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਸਾਮਰਾਜ ਭਰ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਜਿੰਨੇ ਭਾਰੀ ਯਤਨ ਕੀਤੇ, ਉਸ ਦੀ ਸਮਤਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਅਤੇ ਇਹ ਕਥਨ ਕਿ "ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਮਹਾਤਮਾ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੇਵਲ ਅਸ਼ੋਕ ਨੂੰ ਵੀ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ," ਸੌ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੱਚ ਹੈ। ਕਲਿੰਗ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਇਹ ਸਹੁੰ ਖਾਧੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਰਣਘੋਸ਼ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਧਰਮ ਕੋਸ਼ ਕਰੇਗਾ। ਆਪਣੇ ਸੱਤਵੇਂ ਸਤੰਭ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ "ਮੈਂ ਧਰਮ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕਰਾਂਗਾ, ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਾਂਗਾ ਜੋ ਲੋਕ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਣਨਗੇ, ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਚਰਣ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋਣਗੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਵੇਗਾ।" ਇਹ ਲੇਖ ਸਾਨੂੰ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਦਾ ਗਿਆਨ ਦਿਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ।

ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਧਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ- ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੂੰ ਰਾਜ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਜਨਤਾ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਹਿੱਸਾ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਅਨੁਯਾਈ ਬਣ ਗਿਆ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਪੈਤ੍ਰਕ ਧਰਮ ਸਮਝ ਕੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਹ ਧਰਮ ਬਹੁਤ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਰਾਜ ਧਰਮ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ।

ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਜੀਵਨ ਬਣਾਉਣਾ- ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਜਨਤਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ। ਪਹਿਲੇ ਰਾਜਕੀ ਅੰਨ ਭੰਡਾਰ ਵਿੱਚ ਸੈਂਕੜੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦਾ ਮਾਸ ਪੱਕਦਾ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਸਮਰਾਟ ਨੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਚਰਣ ਕਰਕੇ ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਆਦਰਸ਼ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦਾ ਕਤਲ ਅਤੇ ਹੋਰ ਹਿੰਸਾਪੂਰਨ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾ ਕੇ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਮਾਸ ਖਾਣਾ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਰਸੋਈ ਵਿੱਚ ਮਾਸ ਦਾ ਪਕਾਉਣਾ ਮਨ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਉਸ ਨੇ ਸੈਰ ਅਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸਬੰਧੀ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਖੁਦ ਬੁੱਧ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀਆਂ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਸਧਾਰਣ ਜਨਤਾ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਜਲਦੀ ਨਾਲ ਵਾਧਾ ਹੋਣ ਲੱਗਾ।

ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ- ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤੇ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੇ ਦਿਆਲੂ ਅਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹਰ ਪੰਜ ਸਾਲ ਤੱਕ ਰਾਜ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ, ਉਸ ਦਾ ਕੰਮ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨਾ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਜਾ ਨਾਲ ਕੋਈ ਅੰਨਿਆ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਜਗ੍ਹਾ ਦੇਣ ਲਈ ਇਕ ਧਰਮ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਕੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਰਾਜੁਕ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਿਕ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਨਾਮ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਰਹਿਣ ਲੱਗੇ। ਮਹਾਮਾਤਰ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮ ਕੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਭਰਪੂਰ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਰਮ ਮਹਾਮਾਤਰਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਉਮਰ ਕੈਦ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਹ ਧਰਮ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਹੁਦੇ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ। ਇੰਨੇ ਸੰਗਠਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਹੀ ਨਤੀਜਾ ਸੀ ਕਿ ਸਮਰਾਟ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਉਮੀਦ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਤੀਸਰੇ ਬੁੱਧ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਆਯੋਜਨ- ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਸਨਕਾਲ ਦੇ 70ਵੇਂ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਮੋਦਗਲੀ ਪੁੱਤਰ ਤਿਸ਼ਯ ਦੇ ਸੰਭਾਵਤਿਤਵ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਸੰਘ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਫੁੱਟ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸਭਾ ਬੁਲਾਈ, ਇਹ ਤੀਸਰੀ ਬੁੱਧ ਸੰਗੀਤ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਦੇ ਬੁੱਧ ਭਿਖਸ਼ੂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਏ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕਤਾ 'ਤੇ ਸ਼ੱਕ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਤਰਕਸੰਗਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸਬੂਤ ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਭਾਬਰੂ ਲੇਖ ਹੈ, ਇਸ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਅਸ਼ੋਕ ਨੂੰ ਖੁਦ ਭਿਖਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਮਗਧ ਨਰੇਸ਼ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਸੱਦਦੇ ਹੋਏ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਡਾ. ਭੰਡਾਰਕਰ ਦਾ ਉਪਯੁਕਤ ਵਿਚਾਰ ਤਰਕਸੰਗਤ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਜੋ ਭਿਖਸ਼ੂ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਗਧ ਸਾਮਰਾਜ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੇ ਵੀ ਸਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਮਗਧ ਦੇ ਸਮਰਾਟ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝੀ। ਉਕਤ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮਗਧ ਦੇ ਪ੍ਰਾਇਦਰਸ਼ੀ ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ ਸੰਘ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਰਕੇ ਸੰਘ ਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਕੰਟਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ

ਨੋਟ

ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।" ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਸੰਘ ਦੇ ਅਚਾਰਿਆਂ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਕਤ ਵਾਕਿਆ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, "ਪੂਜਨੀਕ ਭੰਤੇ ਇਹ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਧਿਤ ਹੀ ਹਨ ਕਿ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸੰਘ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀ ਇੰਨੀ ਸ਼ਰਧਾ ਹੈ ਜੋ ਕੁਝ ਭਗਵਾਨ ਬੁੱਧ ਨੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਹੇ ਭੰਤੇ ਉਹ ਕਿੰਨੇ ਚੰਗੇ ਢੰਗੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪਰ ਹੇ ਭੰਤੇ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਇਸ ਮੰਗਲਮਈ ਧਰਮ ਦਾ ਦੀਰਗਕਾਲੀਨ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਨਿਮਨ ਕੁਝ ਨਿਰਦਰਸ਼ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ ਅਸੀਂ ਆਪਣਾ ਕਰਤਵ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ। ਭੰਤੇ, ਇਹ ਧਰਮ ਵਿਸ਼ਿਅਕ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ।" 'ਧਰਮ ਵਿਸ਼ਿਅਕ ਗ੍ਰੰਥ' ਦਾ ਨਾਮ ਸਮਰਾਟ ਅੱਗੇ ਗਿਣਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸੁਤ, ਪਿਟਕ ਅਤੇ ਵਿਨਯ ਪਿਟਕ ਆਦਿ ਹਨ। ਉਦੋਂ ਬਾਅਦ 'ਚ ਅਸ਼ੋਕ ਬੁੱਧ ਭਿਖਸ਼ੂ ਅਤੇ ਭਿਖਸ਼ੂਣੀਆਂ ਨੂੰ ਬੁੱਧ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ– "ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਭਿਖਸ਼ੂ ਅਤੇ ਭਿਖਸ਼ੂਣੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਸੁਣਦੇ ਰਹੇ। ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਅਮਲ ਕਰਿਆ ਕਰਨ।" ਨੌ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਵਿਚਾਰ–ਵਟਾਂਦਰੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਸਭਾ ਸੁਰਜੀਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਸਭਾ ਨੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਤੱਟਕਾਲੀਨ 18 ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਫੈਲਦੀ ਹੋਈ ਫੁੱਟ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਬੁੱਧ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੁਝ ਭਾਸ਼ਾ ਸਬੰਧੀ ਸੋਧਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਸੇ ਸਭਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਭੇਜਣ ਦਾ ਕੰਮ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਧਰਮ ਜਿੱਤ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਹੀ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਪ੍ਰਸਾਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕ ਏਸ਼ੀਆ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਇਕ ਅਨਿੱਖੜ੍ਹਵਾਂ ਅੰਗ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਲ–ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਉਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਨਿਰ–ਸਵਾਰਥ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਣ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਮਿਲਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ।

ਨਾਟਕਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਚਾਰ- ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਰੋਹਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਧਰਮ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਅਨੇਕਾਂ ਉਤਸਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਰੋਹਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਧਰਮ ਦੇ ਉਲਟ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀਆਂ ਕੁਸ਼ਤੀਆਂ, ਮਾਸ ਖਾਣ ਵਾਲੇ ਜਾਂ ਸੁਰਾਪਾਨ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਸਮਰਾਟ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਤਸਵਾਂ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਨਵੇਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਮੋਦ–ਪ੍ਰਮੋਦਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕਰਵਾਇਆ। ਅਨੇਕਾਂ ਅਜਿਹੇ ਤਮਾਸ਼ੇ ਅਤੇ ਜਲੂਸ ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸਵਰਗੀ ਵਾਹਨਾਂ ਅਤੇ ਹਾਥੀਆਂ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਦਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਦੈਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦਿਖਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਰਵ ਸਧਾਰਣ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਪ੍ਰਤੀ ਰੁਚੀ ਵਧੇ। ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਧਰਮ ਸ਼ਰਵਣ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਭਾਸ਼ਣ–ਕਥਾ ਆਦਿ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਬੁੱਧ ਹੋ ਗਏ।

ਵਿਸ਼ਾਲ ਧਨ ਰਾਸ਼ੀ ਦਾਨ ਕਰਨਾ- ਅਸ਼ੋਕ ਬੁੱਧ ਭਿਖਸ਼ੂ, ਸ਼ਰਵਣਾਂ, ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਅਤੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਮੁਕਤ ਹੱਥ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਾਲ ਧਨ ਰਾਸ਼ੀ ਦਾਨ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਨਾਲ ਵੀ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਸੁਵਿਧਾ ਮਿਲੀ। ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਦੀਨ–ਹੀਨ ਨਿਰਹੀ ਅਤੇ ਸਾਧੂ–ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਕੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਜੋ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ, ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਹੈ। ਉਹ ਖੁਦ ਤਾਂ ਦਾਨ ਦਿੰਦਾ ਹੀ ਸੀ, ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ–ਭਰਾਵਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਮੈਂਬਰਾਂ ਅਤੇ ਸਬੰਧੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਵੀ ਦਾਨ ਦਿਵਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਸਪਤਮ ਸਤੰਭ ਲੇਖ ਨਾਲ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿੱਚ ਦਾਨ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਦੇਖ–ਰੇਖ ਦੇ ਨਿਮਿਤ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀਆਂ ਦੇ ਦਾਨ ਦਾ ਪੂਰਾ ਵੇਰਵਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਬੂਤ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਸਤੰਭ 'ਤੇ ਉਤਕੀਰਣ ਰਾਣੀ ਦੇ ਵਰਨਣ ਨੂੰ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਆਮਰ ਵਾਟਿਕਾਵਾਂ, ਪ੍ਰਮੋਦੋ ਧਨ ਦਾਨ ਗ੍ਰਹਿ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਦਾਨ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਸਪਤਮ ਲੇਖ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਦਾਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਤੰਭ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਇਹ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਹੈ ਕਿ "ਮੈਂ ਇਹ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਧਰਮ ਦਾ ਯਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੇ ਪਾਲਣ ਕਰਨ।"

ਧਰਮ ਯਾਤਰਾ- ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਯਾਤਰਾ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਧਰਮ ਯਾਤਰਾ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਖੁਦ ਧਰਮ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਕਰਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਦਾ ਸੀ।

ਮੱਠਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ- ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦੇ ਵੱਖ–ਵੱਖ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਮੱਠਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਵਾਇਆ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਮੱਠਾਂ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੱਠਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭਿਖਸ਼ੂ ਅਤੇ ਭਿਖਸ਼ੂਣੀਆਂ ਰਿਹਾ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ।

ਧਰਮ ਸ਼ਰਵਣ- ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਵਾਦ–ਵਿਵਾਦ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਣ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਆਯੋਜਨ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਸਰਵ–ਸਧਾਰਣ ਦੇ ਹਿੱਤ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਰਾਜ ਵਯੁਸ਼ਟ, ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਿਕ, ਯੁਕਤ ਆਦਿ ਪਦ ਅਧਿਕਾਰੀ ਇਸ ਆਯੋਜਨ ਨੂੰ ਸਫਲ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਨ।

ਧਰਮ ਲੇਖ ਖੁਦਵਾਉਣਾ- ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ। ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਆਸਾਨ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਮੰਨਣਯੋਗ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਚੱਟਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸਤੰਭਾਂ 'ਤੇ ਖੁਦਵਾਇਆ। ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਸੁਦੂਰ ਧਾਗਿਆਂ

ਨੋਟ

ਵਿੱਚ ਸਥਾਈ ਸ਼ਿਲਾਵਾਂ 'ਤੇ ਸਰਵ ਸਧਾਰਣ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਨਿਯਮ ਹੁੰਦੇ ਗਏ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਹ ਪੜ੍ਹ ਸਕਣ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਢਾਲ ਸਕਣ। ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਸਤੰਭਾਂ 'ਤੇ ਇਹ ਧਰਮ ਲੇਖ ਖੋਦੇ ਗਏ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋਏ ਅੱਜ ਲੱਗਭਗ ਸਵਾ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਬੀਤ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾ ਲੇਖ ਅਤੇ ਸਤੰਭ ਲੇਖ ਅੱਜ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕੀਰਤੀ ਫੈਲਾਅ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ 14 ਸ਼ਿਲਾ ਲੇਖ, 7 ਸਤੰਭ ਲੇਖ, ਕੁਝ ਗੁਫਾ ਲੇਖ ਅਤੇ ਕਈ ਫੁਟਕਰ ਲੇਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।

ਬੁੱਧ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣਾ- ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਬੋਲਚਾਲ ਦੀ ਪਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪੱਥਰ ਸ਼ਿਲਾਵਾਂ, ਸਤੰਭਾਂ ਆਦਿ 'ਤੇ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਖੁਦਵਾਈਆਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬੁੱਧ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਪਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਵਾਇਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਤੱਕ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਉਹ ਉਸ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਲੱਗੇ।

ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਉਣਾ- ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਜਨਤਾ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀਆਂ ਦੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਤੱਕ ਵਿੱਚ ਇਲਾਜ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਜੜੀ-ਬੂਟੀਆਂ ਦੇ ਉਧਾਨ ਲਗਵਾਏ। ਉਸ ਨੇ ਅਹਿੰਸਾ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਅਤੇ ਜੀਵਨ 'ਤੇ ਦਇਆ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੇ ਲੋਕ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾ ਕੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਭਾਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ।

ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ- ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਬਾਹਰ ਵੀ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਬੁੱਧ ਭਿਖਸ਼ੂਆਂ, ਭਿਖਸ਼ੂਣੀਆਂ, ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ, ਉਪਦੇਸ਼ਕਾਂ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਰਾਜ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਜਥਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਲੰਕਾ, ਸੁਮਾਤਰਾ, ਚੀਨ, ਜਾਪਾਨ, ਏਸ਼ੀਆ ਮਾਈਨਰ, ਯੂਨਾਨ ਅਤੇ ਉਤਰੀ ਅਫਰੀਕਾ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਭੇਜਿਆ। ਸਿੰਹਲ ਦੀਪ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਵਾਲੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਦੇ ਜਥੇ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਮਹਿੰਦਰ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰੀ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ ਸੰਘਮਿਤਰਾ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਚਾਰ ਮੰਡਲੀ ਸਿੰਹਲ ਦੀਪ ਪਹੁੰਚੀ ਤਾਂ ਉਥੋਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਤਿਸਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ। ਆਪਣੀ ਇਸ ਧਰਮ ਜਿੱਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਅਸ਼ੋਕ ਖੁਦ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਦੇਵਾਨਾਮ ਪ੍ਰਿਯ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਲ ਇਸ ਜਿੱਤ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਜਿੱਤ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਗੁਆਂਢੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਛੇ ਸੌ ਯੋਜਨ ਦੂਰ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹ ਜਿੱਤ ਦੇਵਾਨਾਮ ਪ੍ਰਿਯ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਹੈ।"

ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਮਿਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕੇਵਲ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਧਨ ਲੈ ਕੇ ਅਨੇਕਾਂ ਕਰਮਚਾਰੀ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਸੇਵਾ ਸਬੰਧੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਿਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ **ਸਮਿੱਥ** ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ, "ਅਸ਼ੋਕ ਵੱਲੋਂ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਦਾ ਭੇਜਿਆ ਜਾਣਾ ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘਟਨਾ ਹੈ। ਅਸ਼ੋਕ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੱਗਭਗ ਢਾਈ ਸੌ ਸਾਲ ਤੱਕ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਗੰਗਾ ਦੀ ਘਾਟੀ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਇਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਹੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਸਥਾਨਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਨਾ ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਹੀ ਕੰਮ ਸੀ।"

ਇਹ ਬੁੱਧ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵੀ ਲੈ ਗਏ। ਲੰਕਾ ਵਿੱਚ ਮਹਿੰਦਰ ਨੇ ਪੱਥਰ 'ਤੇ ਨਕਾਕਾਸੀ ਕਰਨ ਦੀ ਕਲਾ ਅਤੇ ਸਿੰਚਾਈ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਕੀਤੀ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਬਾਬਰ ਜਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸੱਭਿਆ ਬਣਾਉਣਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਸੀ।

ਅਸ਼ੋਕ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਧਰਮ- ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਨੀਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਸ 'ਤੇ ਇਹ ਦੋਸ਼ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਬਲ ਪੂਰਵਕ ਯੱਗਾਂ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਕਰਕੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਠੇਸ ਪਹੁੰਚਾਈ ਪਰ ਇਹ ਦੋਸ਼ ਤਰਕਸੰਗਤ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕੋਈ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ 'ਤੇ ਪਸ਼ੂ ਬਲੀ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਅਸ਼ੋਕ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰ ਆਤਮਾ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਹੱਤਿਆ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਹੱਤਿਆ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਉਹ ਪਸ਼ੂ ਬਲੀ ਦੇ ਸਵਾਲ 'ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਪਸ਼ੂ ਬਲੀ ਨਿਸ਼ੇਧ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਇਸ ਨਿਸ਼ਚੇ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਚਰਿੱਤਰ ਵੀ ਸੀ। ਕਲਿੰਗ ਯੁੱਧ ਦੇ ਤਾਰੁਣਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੇਖ ਕੇ ਅਸ਼ੋਕ 'ਤੇ ਜੋ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਹ ਸਰਵ ਵਿਧਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਰਣ ਘੋਸ਼ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਧਰਮ ਘੋਸ਼ ਦੀ ਸਹੁੰ ਖਾਧੀ। ਅਜਿਹੇ ਸਮਰਾਟ ਨੇ ਜੇਕਰ ਪਸ਼ੂ ਬਲੀ ਨੂੰ ਬੰਦ ਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੈਰਾਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਨੀਤੀ ਦੀ ਇਕ ਦੂਸਰੀ ਜਿੱਤ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕਤਾ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਬੰਧੁਤਵ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਹਰੇਕ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਰੱਖਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ।

ਨੋਟ

ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਤਾ ਭਾਵ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਨੀਤੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਸ਼ਰਵਣ, ਅਜੀਵਿਕਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਨੀਤੀ ਦੀ ਸਰਲਤਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸਬੂਤ ਤਾਂ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਦਰੋਹ ਨਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹੈ। ਅਸ਼ੋਕ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਯੱਗਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਾ ਕੋਈ ਔਖਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਰਜਾ ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਚਰਿੱਤਰ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਧਾਰਮਿਕ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਸਫਲ ਬਣਾਇਆ।

ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ 'ਤੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਨੀਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ- ਅਸ਼ੋਕ ਵੱਲੋਂ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਗਹਿਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਹੁਣ ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਯੁੱਧ ਅਤੇ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਸਥਾਰ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਧਰਮ ਜਿੱਤ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਲਕਸ਼ ਬਣਾਇਆ। ਇਸ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵਾਂ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਮੌਰਿਆ ਵੰਸ਼ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘਟਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਏਕੀਕਰਨ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਏਕੀਕਰਨ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਅਸ਼ੋਕ ਦਿਗਵਿਜੇ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਧਰਮ ਜਿੱਤ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਨਾ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਤਾਂ ਸੰਭਵ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਉਸ਼ਾਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਪੂਰਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਏਕੀਕਰਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਧਰਮ ਜਿੱਤ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੇ ਇਸ ਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਰੋਕ ਕੇ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਲਈ ਇਕ ਸ਼ਰਾਪ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਅਸ਼ੋਕ ਵੱਲੋਂ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਅਪਣਾਏ ਜਾਣ ਦਾ ਇਕ ਚੰਗਾ ਨਤੀਜਾ ਵੀ ਹੋਇਆ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਅਸ਼ੋਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਭੇਜੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤੀ ਅਜੇ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਇਸ ਨੀਤੀ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਗਏ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਸੰਪਰਕ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਲੋਕ ਭਾਰਤ ਆਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਵਪਾਰਕ ਸਬੰਧ ਵੀ ਕਾਇਮ ਹੋਇਆ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਬੁੱਧ ਹੋਣ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ 'ਤੇ ਇਹ ਇਕ ਵੱਡਾ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਬੰਧ ਦਾ ਕ੍ਰਮਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੰਭਵ ਹੈ ਜੇਕਰ ਇਸ ਧਰਮ ਨੂੰ ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਮਿਲੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਧਰਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਬਲ ਠੇਸ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਨਾਲ ਇਹ ਧਰਮ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਹੀ ਗਾਇਬ ਹੋ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਪਰ ਅਸ਼ੋਕ ਵਰਗੇ ਮਹਾਨ ਸਮਰਾਟ ਦਾ ਸੁਰੱਖਿਆ ਮਿਲ ਜਾਣ 'ਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਇਕ ਸਸ਼ਕਤ ਅੰਦੋਲਨ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ 'ਤੇ ਇਸ ਨੇ ਜੋ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ, ਉਸ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਿਹਰਾ ਅਸ਼ੋਕ ਨੂੰ ਹੀ ਦੇਣਾ ਪਿਆ।

ਅੱਜ ਵੀ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਈ ਗੁਆਂਢੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੈ। ਲੰਕਾ, ਬਰਮਾ, ਸਿਆਮ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦਾ ਵਰਤਮਾਨ ਸਬੰਧ ਬਹੁਤ ਗਹਿਰਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਗਹਿਰਾਈ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੱਥ ਹੈ। ਉਕਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਿਹਰਾ ਅਸ਼ੋਕ ਨੂੰ ਹੈ। ਅਸ਼ੋਕ ਵੱਲੋਂ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਣਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਕੇਵਲ ਸਮਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਇਸ ਨੀਤੀ ਦਾ ਇਕ ਮਾੜਾ ਨਤੀਜਾ ਵੀ ਨਿਕਲਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਧਰਮ ਜਿੱਤ ਅਤੇ ਅਹਿੰਸਾ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਮੌਰਿਆ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਲਦੀ ਹੀ ਭਾਰਤ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਖਾਤਮਾ ਹੋ ਗਿਆ। **ਡਾ. ਹੇਮ ਚੰਦਰ ਰਾਏ ਚੌਧਰੀ** ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਕਲਿੰਗ ਦੇ ਯੁੱਧ ਦੀ ਚੀਖ-ਪੁਕਾਰ ਨਾਲ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਮਗਧ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਗਾਇਬ ਹੋ ਗਈ। ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੂਰਵਜਾਂ ਦੇ ਆਕਰਮਕ ਸੈਨਿਕ ਵਾਦ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਹਾਨੀ ਪਹੁੰਚਾਈ। ਉਸ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ, ਬਲਕਿ ਪੋਤਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਵੀਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਇਹ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਖੂਨ-ਖਰਾਬੇ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕੇ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਉਸ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਭੇਰੀਘੋਸ਼ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਧਰਮ ਘੋਸ਼ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੁਣਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਉਸ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਉਸ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਨਾ ਰੱਖ ਸਕੇ, ਇਸ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਅਤੇ ਚਾਣਕਿਆ ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ।"

ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖ

ਲੇਖਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ- ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਅਸਧਾਰਣ ਹੈ। ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਉਸ ਦੇ ਰਾਜਕਾਲ ਦੀਆਂ ਭਾਵ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਥਾਨ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਅਸੀਂ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਹੈ ਕਿ ਦੂਰ-ਦੱਖਣ

ਨੋਟ

ਦੇ ਪਾਂਡਵ, ਚੋਲ, ਸੱਤਯ ਪੁੱਤਰ, ਕੇਰਲ ਪੁੱਤਰ ਆਦਿ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ। ਫਿਰ ਅਸ਼ੋਕ ਬੁੱਧ ਧਰਮੀ ਸੀ, ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਦਿਲ ਪ੍ਰਤੀਬੰਬਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦਾਨ, ਦਇਆ, ਸੇਵਾ ਆਦਿ ਨੈਤਿਕ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪੋਸ਼ਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਸ਼ੋਕ ਸਾਡੇ ਸਨਮੁੱਖ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਾਂ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਮਹਾਦਾਨੀ ਹੋਣ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਿਲਾ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਭੇਜੇ ਅਤੇ ਕਿਸ-ਕਿਸ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰਤਾ ਪੂਰਵਕ ਸਬੰਧ ਬਣਾਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਿਲਾ ਲੇਖਾਂ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਲਾਭ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਉਸ ਦਾ ਰਾਜ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ, ਪਰਜਾ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਲੋਕ ਹਿੱਤ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਸਬੰਧੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਵਿਵਹਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ। ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਕਿਹਾ "ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਅਗਲੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਅਤੇ ਭਲਾਈ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।"

ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਬਣਵਾਏ ਹੋਏ ਸਤੂਪ ਅਤੇ ਸਤੰਭ ਇੰਨੇ ਕਲਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਅੱਜ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਵੀ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਕਲਾ ਨੇ ਭਾਰੀ ਉਨਤੀ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਾਮਰਾਜ ਭਰ ਵਿੱਚ ਖੋਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਲੇਖ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵੀ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਸਾਰ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਲੋਕ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਸਨ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਅਸਧਾਰਣ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹ ਲੇਖ ਹਨ ਅਤੇ ਲੇਖਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਖੁਦ ਸਮਰਾਟ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਇਹ ਲੇਖ ਪੱਥਰ ਦੇ ਸਤੰਭਾਂ ਅਤੇ ਪਰਬਤ ਦੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ 'ਤੇ ਹਿਮਾਲਿਆ ਤੋਂ ਮੈਸੂਰ ਤੱਕ ਅਤੇ ਉੜੀਸਾ ਦੇ ਕਾਠਿਆਵਾੜ ਤੱਕ ਖੁਦੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪਾਲੀ ਵਿੱਚ ਸਮਰਾਟ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਲੇਖ ਉਸ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜਨ-ਜਨ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਭਾਸ਼ਾਕਾਰ ਦੇ ਮੂਲ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਨਿਰਅਰਥ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਰਜਾ ਤੱਕ ਖੁਦ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ।

ਲੇਖਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ- ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ- (ਅ) ਸ਼ਿਲਾ ਲੇਖ, (ਬ) ਸਤੰਭ ਲੇਖ, (ਸ) ਗੁਫਾ ਲੇਖ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ਿਲਾ ਲੇਖ ਹਨ। ਸਤੰਭ ਲੇਖ ਸ਼ਿਲਾ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਹ ਸ਼ਿਲਾ ਲੇਖ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੱਗਭਗ ਸਾਰੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਸਥਾਰ, ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਬੋਲਚਾਲ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। **ਬੀ. ਏ. ਸਮਿੱਥ** ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਲੇਖਾਂ ਨੂੰ 8 ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ- (1) ਦੋ ਲਘੂ ਸ਼ਿਲਾ ਲੇਖ, (2) ਭਾਬ੍ਰੂ ਸ਼ਿਲਾ ਲੇਖ, (3) ਚਤੁਰਦਸ਼ ਸ਼ਿਲਾ ਲੇਖ, (4) ਕਲਿੰਗ ਸ਼ਿਲਾ ਲੇਖ, (5) ਸਪਤ ਸਤੰਭ ਸ਼ਿਲਾ ਲੇਖ, (6) ਲਘੂ ਸਤੰਭ ਸ਼ਿਲਾ ਲੇਖ, (7) ਰੁਤਰਾਈ ਸਤੰਭ ਸ਼ਿਲਾ ਲੇਖ ਅਤੇ (8) ਗੁਫਾ ਸ਼ਿਲਾ ਲੇਖ। ਇਨ੍ਹਾਂ 8 ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਰਨਣ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ-

(1) **ਦੋ ਲਘੂ ਸ਼ਿਲਾ ਲੇਖ-** ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਘੂ ਸ਼ਿਲਾ ਲੇਖ ਪਹਿਲਾ ਅਤੇ ਲਘੂ ਸ਼ਿਲਾ ਲੇਖ ਦੂਸਰਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ 258 ਈ. ਪੂ. ਜਾਂ 250 ਈ. ਪੂ. ਵਿੱਚ ਖੁਦਵਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਹਿਲੇ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਜੀਵਨ 'ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਸਾਰ ਅੰਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਲਘੂ ਸ਼ਿਲਾ ਲੇਖ ਪਹਿਲਾ ਮੈਸੂਰ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਚਿਤਲ ਦੁਰਗ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਬ੍ਰਹਮਗਿਰੀ, ਸਿੱਧਪੁਰ, ਰਮੇਸ਼ਵਰ ਅਤੇ ਜਾਤਿੰਗ ਸਥਾਨਾਂ ਵਿੱਚ, ਬਿਹਾਰ ਰਾਜ ਦੇ ਸ਼ਾਹਬਾਦ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਸਹਿਸਰਾਮ ਨਾਮ ਦੇ ਸਥਾਨ ਵਿੱਚ, ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਬਰਾਟ ਅਤੇ ਮਾਸਕੀ ਗਵੀਮਟ, ਕਲਕੀ ਗੁੰਡੂ, ਚੇਰਾਗੁੜੀ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੂਸਰਾ ਲੇਖ ਸਿੱਧਪੁਰ ਬ੍ਰਹਮਗਿਰੀ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਸਕੀ ਰਾਏਚੂਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਲੇਖ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਇਸੇ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਨਾਮ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਦੇਵਨਾਮਪ੍ਰਿਯ, ਪ੍ਰਿਯਦਰਸ਼ੀ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਹੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

(2) **ਭਾਬ੍ਰੂ ਸ਼ਿਲਾ ਲੇਖ-** ਇਸ ਲੇਖ ਨਾਲ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸੰਘ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਭਿਖਸ਼ੂਆਂ ਅਤੇ ਉਪਾਸਕਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਅਤੇ ਸਿਮਰਨ ਕਰੇ।

(3) **ਚਤੁਰਦਸ਼ ਸ਼ਿਲਾ ਲੇਖ-** ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਿਲਾ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ 14 ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਨੀਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਸਬੰਧੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਵਿਵੇਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ 13ਵੇਂ ਸ਼ਿਲਾ ਲੇਖ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕਲਿੰਗ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਤੀ 257 ਈ. ਪੂ. ਅਤੇ 256 ਈ. ਪੂ. ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰਤੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ-

ਨੋਟ

1. ਸ਼ਹਿਬਾਜ਼ ਗੜ੍ਹੀ (ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪੇਸ਼ਾਵਰ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ)
2. ਮਸਹਿਰਾ (ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹਜ਼ਾਰਾ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ)
3. ਜੂਨਾਗੜ੍ਹ (ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗਿਰਨਾਰ, ਸੋਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿੱਚ)
4. ਸੋਪਾਰਾ (ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਥਾਨਾ, ਸੋਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿੱਚ)
5. ਦੌਲੀ (ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪੂਰੀ ਉੜੀਸਾ ਵਿੱਚ)
6. ਕਾਲਸੀ (ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਦੇਹਰਾਦੂਨ ਮੈਸੂਰੀ ਦੇ ਕੋਲ ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ)
7. ਜੋਗਦਾ (ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੰਜਾਮ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ)
8. ਇਦਾਗੁੜੀ (ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ)

(4) **ਕਲਿੰਗ ਸ਼ਿਲਾ ਲੇਖ**- ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਦੋ ਹੈ, ਇਹ ਉੜੀਸਾ ਦੇ ਪੂਰੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਦੌਲੀ ਨਾਮ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਅਤੇ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੰਜਾਮ ਦੇ ਯੋਗਦਾ ਨਾਮ ਦੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਪਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਰਮਾਣ ਸਥਿਤੀ 256 ਈ. ਪੂ. ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕਲਿੰਗ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਹੱਦ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਵਹਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਆਪਣੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

(5) **ਗੁਫਾ ਸ਼ਿਲਾ ਲੇਖ**- ਗਯਾ ਤੋਂ ਲੱਗਭਗ 19 ਮੀਲ ਦੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਪਹਾੜੀ 'ਚ ਚਾਰ ਗੁਫਾਵਾਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤਿੰਨ ਦੀਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ 'ਤੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਗੁਫਾਵਾਂ ਅਜੀਵਿਕ ਸੰਪਾਦਕ ਦੇ ਭਿਖਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਗੁਫਾ ਲੇਖ ਸੰਮਤ 257 ਅਤੇ 250 ਈ. ਬੂ. ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹੋਣਗੇ।

(6) **ਸਪਤ ਸਤੰਭ ਸ਼ਿਲਾ ਲੇਖ**- ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤੰਭ ਲੇਖਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਸ਼ਾਇਦ 242 ਈ. ਪੂ. ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਲੇਖ ਉਤਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਛੇ ਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਸਤੰਭਾਂ 'ਤੇ ਖੋਦੇ ਗਏ ਹਨ। (1) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ, ਟੋਪਰਾ, ਸਤੰਭ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਇਹ ਸਤੰਭ ਪਹਿਲਾਂ ਖਿਜਾਬਾਦ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਟੋਪਰਾ ਨਾਮ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਸੀ। ਇਸ ਸਤੰਭ 'ਤੇ ਸੱਤ ਲੇਖ ਖੁਦੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਹੋਰ ਸਤੰਭਾਂ 'ਤੇ ਕੇਵਲ ਛੇ ਲੇਖ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। (2) ਮੇਰਠ ਦਿੱਲੀ ਸਤੰਭ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰਠ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਫਿਰੋਜ਼ ਤੁਗਲਕ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਲਿਆ ਸੀ। (3) ਤੀਸਰਾ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਇਹ ਕੋਸ਼ਲਿਬੀ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸਮਰਾਟ ਅਕਬਰ ਇਸ ਨੂੰ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤੰਭਾਂ 'ਤੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਦੋ ਲਘੂ ਲੇਖ ਵੀ ਖੁਦੇ ਹਨ, ਇਕ ਕੋਸ਼ਲਿਬੀ ਲੇਖ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਰਾਣੀ ਲੇਖ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਗੁਪਤ ਸਮਰਾਟ ਸਮੁੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਵੀ ਇਸੇ ਸਤੰਭ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਲੇਖ ਖੁਦਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। (4) ਲੋਹਰੀਆ ਅਰਰਾਜ ਸਤੰਭ, (5) ਲੋਹਰੀਆ ਨੰਦਨਗੜ੍ਹ ਸਤੰਭ ਅਤੇ (6) ਰਾਮਪੁਰਵਾ ਸਤੰਭ । ਅੰਤਿਮ ਤਿੰਨ ਸਥਾਨ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਚੰਪਾਰਨ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਹੈ।

(7) **ਲਘੂ ਸਤੰਭ ਲੇਖ**- ਇਹ ਲੇਖ ਇਲਾਹਾਬਾਦ, ਸਾਂਚੀ, ਸਾਰਨਾਥ ਦੇ ਸਤੰਭਾਂ 'ਤੇ ਪਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਿਲਾ ਲੇਖ ਮੱਠ ਸਬੰਧੀ ਫੁੱਟ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹਾਨੀ ਬਾਰੇ ਵੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ।

(8) **ਰੁਤਰਾਈ ਸਤੰਭ ਸ਼ਿਲਾ ਲੇਖ**- ਇਹ ਲੇਖ ਸੰਮਨਦੇਈ ਅਤੇ ਨਿਮਲੇਵਾ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਸਥਾਨ ਨੇਪਾਲ ਦੀ ਤਰਾਈ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਰਾਈ ਲੇਖ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਬੁੱਧ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਪਵਿੱਤਰ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਿਲਾ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪਤਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੁੱਧ ਦਾ ਜਨਮ ਮਿਰੂ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ਿਲਾ ਲੇਖ ਲੱਗਭਗ 249 ਈ. ਪੂ. ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸ਼ਿਲਪ ਨਿਰਮਾਣ ਕੰਮ- ਕਲਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾ ਖੰਡ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਸੰਭਵ ਸ਼ਿਲਾਵਾਂ ਅਤੇ ਗੁਫਾਵਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਸ਼ਿਲਾਵਾਂ ਅਤੇ ਗੁਫਾਵਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਨਾਲ ਵਾਸਤੂ ਕਲਾ ਆਦਿ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਿਲਿਆ। ਸਤੰਭਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਮੋਹਰਾਂ ਦੀ ਅਤੇ ਸ਼ਿਲਪ 'ਤੇ ਸਿੰਘ, ਬੈਲ ਆਦਿ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਅੰਕਿਤ ਵਿੱਚ ਇੰਨੀ ਸੁਭਾਵਿਕਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੱਚੇ ਹੋਣ ਦਾ ਵਹਿਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਾਲਸ਼ ਅਤੇ ਸਜੀਵਤਾ ਆਦਿ ਦੇਖ ਕੇ ਕਲਾ ਦੇ ਬਾਅਦ 'ਚ ਵਿਸ਼ਾਰਦਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਈਰਾਨੀ ਨਮੂਨਿਆਂ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਮੂਰਤੀ ਕਲਾ ਅਤੇ ਚਿੱਤਰ ਕਲਾ ਦੀ ਉਨਤੀ ਹੋਈ। ਇਹ ਪਾਸ਼ਨ ਸਤੰਭ 50 ਫੁੱਟ ਉਚੇ ਅਤੇ ਲੱਗਭਗ 50 ਟਨ ਭਾਰੇ ਸਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਠੋਸ ਪਾਸ਼ਨ ਸਤੰਭਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਜਗ੍ਹਾ ਤੋਂ ਦੂਸਰੀ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਲਿਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ

ਨੋਟ

ਅਤੇ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਪਹਾੜੀਆਂ 'ਤੇ ਵੀ ਚੜ੍ਹਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਦਾ ਵੀ ਅਦਭੁਤ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਤੰਭਾਂ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ 'ਤੇ ਬਣੀ ਹੋਈ ਅੰਕਿਤ ਵਸਤੂ ਕਲਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਮੂਨਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇੰਨੇ ਸੁੰਦਰ, ਇੰਨੇ ਚੀਕਣੇ ਅਤੇ ਚਮਕਦਾਰ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਾਤ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਣ ਦਾ ਵਹਿਮ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਹੈ। ਇਸ ਬੰਦ ਵਿੱਚ ਸਮਿੱਥ ਨੇ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਾਸਤੂ ਕਲਾ ਦਾ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਉਦਾਹਰਣ ਜਾਂ ਕਲਾਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਅਨੁਪਮ ਨਮੂਨੇ ਪਾਉਣਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸੀ।"

ਟਾਸਕ ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਕਲਿੰਗ ਜਿੱਤ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਧੱਮ ਨੀਤੀ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ

ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਰਾਜਸਵ ਸਿਧਾਂਤ- ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਇਕ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਸਾਮਰਾਜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਇਕ ਵਿਵਸਥਿਤ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਮੌਰਿਆ ਇਕ ਅਲਯੰਤ ਹੀ ਸੰਗਠਿਤ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਅਸ਼ੋਕ ਨੂੰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਪਈ। ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਕਲਿੰਗ ਯੁੱਧ ਤੱਕ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਪਰ ਕਲਿੰਗ ਯੁੱਧ ਦਾ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਵਪਾਰਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਸਿਧਾਂਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਪਰਜਾ ਦਾ ਹਿੱਤ ਕਰਨਾ ਰਾਜਾ ਦਾ ਧਰਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਉਹ ਯਸ਼ਵੰਤ ਚੱਲਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਾਜੇ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੁੱਖ ਦਾ ਪਰਜਾ ਪਾਲਣ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਕਾਰਨ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਜੀਵਨ ਪਰਜਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਣੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ 'ਚ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਰਿਵਰਤਨ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਅਸ਼ੋਕ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਕਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਨੇ ਪਏ, ਇਹ ਢਾਂਚਾ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਰਿਹਾ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਬਿਲਕੁਲ ਬਦਲ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਇਕ ਨਵਾਂ ਜੀਵਨ ਫੂਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਅਸ਼ੋਕ ਆਪਣੀ ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਔਲਾਦ ਵਾਂਗ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਮਗਨ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣਾ ਪੁੱਤਰ ਮੰਨਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਪਿਤਾ ਆਪਣੀ ਔਲਾਦ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ, ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਸੁੱਖ ਅਤੇ ਉਥਾਨ ਦੇ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪਰਜਾ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਖੁਦ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਸਾਰੀ ਪਰਜਾ ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀ ਅਲੌਕਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਲੌਕਿਕ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮ੍ਰਿਧੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਮ੍ਰਿਧੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।" ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਚਲਾਕ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕਰਕੇ ਬੇਫਿਕਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚਲਾਕ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਖੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਸੂਬੇਦਾਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਹਨ ਜੋ ਮੇਰੀ ਜਨਤਾ ਦੇ ਸੁੱਖ ਅਤੇ ਸਮ੍ਰਿਧੀ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।" ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਖੁਦ ਆਪਣੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਦਾਹਰਣ ਰੱਖਿਆ, ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ "ਹਰ ਸਮੇਂ ਚਾਹੇ ਮੈਂ ਖਾਣਾ ਖਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵਾਂ, ਚਾਹੇ ਮੈਂ ਰਾਣੀ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਜਾਵਾਂ, ਚਾਹੇ ਨਿੱਜੀ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਜਾਵਾਂ, ਚਾਹੇ ਕਿਸੇ ਸਵਾਰੀ 'ਤੇ ਅਤੇ ਚਾਹੇ ਮੈਂ ਉਦਾਨ ਵਿੱਚ ਗੁਪਤਚਰਾਂ ਨੂੰ ਚਾਹੇ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੀ ਪਰਜਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਸੂਚਨਾ ਦੇਣ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤ ਤੋਂ ਕਦੇ ਸੰਤੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਨਤਾ ਦੇ ਸੁੱਖ ਲਈ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਅਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵੀ ਕੀਤੇ। ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸੀ ਧਰਮ, ਮਹਾਮਾਤਰਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸਤਰੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮਹਾਮਾਤਰ, ਚਾਰਾਗਾਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਸਣ ਵਾਲੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਬ੍ਰਜਭੂਮਿਕ ਅਤੇ ਸੀਮਿਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਅੰਤਮਹਾਮਾਤਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਾਜ, ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਿਕ, ਯੁਕਤ ਆਦਿ ਪਦਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਦੌਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਪ੍ਰਤੀਵੇਦਕਾਂ ਨੂੰ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿ ਉਹ ਸਮਰਾਟ ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਦੇ ਸੁੱਖ-ਦੁੱਖ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦੇਣ, ਉਹ ਕਿਤੇ ਵੀ ਹੋਣ ਅਤੇ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਣ, ਰਾਜਕਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਅਤੇ ਸਨਮਾਨ ਦੇਣ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼, ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਪਾਲਣ ਕਰ ਸਕੇ।

ਨੋਟ

ਸਮਰਾਟ ਦੇ ਰਾਜਭਿਸ਼ੇਕ ਅਤੇ ਸਾਲਾਨਾ ਉਤਸਵ 'ਤੇ ਬੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਰਤ, ਚਿੰਤਨ ਆਦਿ ਨਾਲ ਦੂਸਰੀ ਜਗ੍ਹਾ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਲੈਣ।

ਸੀਮਾਂਤ ਦੀ ਅਰਧ ਸੱਭਿਆ ਅਤੇ ਲੜਾਕੂ ਜਾਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਕਠੋਰਤਾ ਦੀ ਨੀਤੀ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਦਾਰਤਾ ਦਾ ਵਰਤਾਓ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਉਨਤੀ ਵੱਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਰਜਾ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਉਨਤੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕੇਵਲ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਲਈ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਭੌਤਿਕ ਉਨਤੀ ਅਤੇ ਸੁੱਖ ਦੇ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਕੰਮ ਕੀਤੇ। ਉਸ ਨੇ ਖੁਦ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਮੈਂ ਸੜਕਾਂ 'ਤੇ ਬਰਗਦ ਅਤੇ ਆਮ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਲਗਵਾਏ, ਹਰ ਅੱਧੇ ਕਿਲੋਮੀਟਰ 'ਤੇ ਖੂਹ ਬਣਵਾਏ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਲਈ ਪਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ।" ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਹਸਪਤਾਲ ਖੁੱਲ੍ਹਵਾਏ।

ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਬਹੁਸ਼ਰੁਤ ਹੋਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਨਿਯਮ ਸੀ ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਖੁਦ ਉਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਸ਼ੋਕ ਖੁਦ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰੁਤ ਸੀ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜਸਵ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਗਿਆਨ ਸੀ ਅਤੇ ਅਸ਼ੋਕ ਖੁਦ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪੰਡਿਤ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਚਾਣਕਿਆ ਦੀ ਕੂਟਨੀਤੀ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਸੀ ਵੀ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭੁਲਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਵਿੱਤਰਤਾ, ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ, ਪਰਜਾ ਪ੍ਰਿਯਤਾ, ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕਤਾ ਇਸ ਦੇ ਰਾਜਸਵ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਅਸ਼ੋਕ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਭਲੀਭਾਂਤ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਸਵਾਇਤ ਸ਼ਾਸਨ- ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ 13ਵੇਂ ਸ਼ਿਲਾ ਲੇਖ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕੁਝ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵੀ ਸਨ ਜੋ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਵਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਯਵਨ, ਕੰਬਰੋਜ, ਨਾਭਕ, ਨਾਭਪਤੀ, ਆਂਧਰ, ਭੋਜ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਆਦਿ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਉਕਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਗਾਇਆ ਹੈ ਯਵਨ ਅਤੇ ਕੰਬਰੋਜ ਰਾਜ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਤਰ ਪੱਛਮੀ ਸੀਮਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ, ਭੋਜ ਪੱਛਮੀ ਸਮੁੰਦਰ ਤੱਟ ਅਤੇ ਬਰਾਰ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਆਂਧਰ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਅਤੇ ਗੁਦਾਵਰੀ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਤੱਟੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਸਨ।

ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਾਸਨ- 12ਵੇਂ ਸ਼ਿਲਾ ਲੇਖ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ ਜੋ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰਲੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਣ 'ਤੇ ਵੀ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸਾਮਰਾਜ ਅਧੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਖੰਡ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨਾ ਕੋਈ ਅਸਾਨ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਸਾਰੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕੀਤਾ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਪਿਤਾਮਾ ਵੱਲੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਜ਼ਰੂਰਤ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਈ-ਕਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੂਰਵਜਾਂ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਕੌਂਸਲ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਸ਼ਿਲਾ ਲੇਖ ਤਿੰਨ ਅਤੇ ਛੇ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਸੀ, ਇਹ ਕੇਵਲ ਇਕ ਸਲਾਹਕਾਰ ਸੰਸਥਾ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸੰਚਾਲਨ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਰਾਏ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦਾ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕਾਫੀ ਮਹੱਤਵ ਸੀ ਅਤੇ ਛੇ ਸ਼ਿਲਾ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਇਹ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੀ ਬੈਠਕ ਉਦੋਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਰਾਜਾ ਦਾਨ ਅਤੇ ਐਲਾਨ ਦੇ ਸਬੰਧਤ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਮੁੱਖ ਆਗਿਆ ਦੇਵੇ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਮਹਾਮੰਤਰਾਂ 'ਤੇ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਾਰਜ ਭਾਰ ਸੌਂਪਿਆ ਜਾਵੇ।

ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਛੇਵੇਂ ਸ਼ਿਲਾ ਲੇਖ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸ਼ਿਲਾ ਲੇਖ ਤੋਂ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੰਮ 'ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੇਖਣਾ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦਾ ਕੰਮ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜੇ ਦੇ ਹਰੇਕ ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਣਿਤ ਹੋਣ। ਕਰਮਚਾਰੀ ਦੇ ਕੰਮ 'ਤੇ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਕਰਮਚਾਰੀ ਨੂੰ ਆਗਿਆ ਵੀ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਗਣਨਾ ਵਿਭਾਗ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੀ, ਰਾਜਾ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਕੰਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੰਨੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਣ 'ਤੇ ਰਾਜਾ ਆਪਣੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੁਕਮਾਂ 'ਤੇ ਪੁਨਰ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮਾਂ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਮਹਾਮਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਮਹਾਮਾਤਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਤਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਪੁੱਛਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਮਤਭੇਦ ਹੋਣ 'ਤੇ ਰਾਜੇ ਦਾ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ।

ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਰਾਜੇ ਅਤੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੜੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਸੀਮਿਤ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਇਹ ਰਾਜੇ 'ਤੇ ਅੰਕੁਸ਼ ਦਾ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕੰਮ ਇਹ ਸਨ-

(1) ਰਾਜੇ ਦੀਆਂ ਆਗਿਆਵਾਂ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਨਾ।

(2) ਮਤਭੇਦ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵਿਵਾਦਗ੍ਰਸਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਰਾਜੇ ਕੋਲ ਭੇਜਣਾ।

ਨੋਟ

(3) ਰਾਜੇ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨੂੰ ਕਾਰਜ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣਾ।

(4) ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ 'ਤੇ ਨਿਗਰਾਨੀ ਰੱਖਣਾ।

(5) ਸਹੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦੇਣਾ।

(6) ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਗਿਆ ਦੇ ਕੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮ ਕਰਵਾ ਅਤੇ

(7) ਗਣਨਾ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਨਾ।

ਰਾਜ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਰਮਚਾਰੀ- ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਕਰਮਚਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਲਈ ਪੁਰਸ਼ ਵਰਗ, ਮੁੱਖ, ਮਹਾਮਾਤਰ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੁਰਸ਼ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਸਨ ਪਹਿਲੇ, ਚੌਥੇ ਅਤੇ ਸਤਵੇਂ ਸਤੰਭ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਪੁਰਸ਼ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਸਨ। 'ਪੁਰਸ਼' ਰਾਜੇ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨੇੜੇ ਸਨ, ਉਸ ਦੀ ਨੀਤੀ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਰਾਜੁਕਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਰਾਜੁਕੋ ਲੱਖਾਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ 'ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਪਰ 'ਪੁਰਸ਼' ਬਹੁਤ ਜਾਣਿਆਂ 'ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੀ। ਪਹਿਲੇ ਸਤੰਭ ਵਿੱਚ 'ਪੁਰਸ਼' ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਹਨ-ਉਚੇ, ਨੀਵੇਂ ਅਤੇ ਮੱਧਮ। ਚੌਥੇ ਅਤੇ ਸੱਤਵੇਂ ਸਤੰਭ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਪੁਰਸ਼' ਰਾਜੇ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਚੱਲਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕਾਰਜ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਵਰਗ ਸ਼ਬਦ ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਅਤੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਦੋਵਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ 'ਵਿਭਾਗ ਪ੍ਰਧਾਨ' ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਾਜ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਉਚੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਲਈ ਮਹਾਮਾਤਰ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਲੇਖਾਂ ਲਈ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਮਹਾਮਾਤਰ ਦੀਆਂ ਕਈ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ, ਕੁਝ ਤਾਂ ਕੇਵਲ 'ਮਹਾਮਾਤਰ' ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਾਂ ਪਿੱਛੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਸੂਚਕ ਸ਼ਬਦ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਧਰਮ ਮਹਾਮਾਤਰ, ਇਸਤਰੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮਹਾਮਾਤਰ, ਅੰਤ ਮਹਾਮਾਤਰ, ਮਹਾਮਾਤਰ ਨਗਰ, ਵਿਵਹਾਰਿਕ, ਮਹਾਮਾਤਰ ਨਾਗਰਕ, ਕੁਝ ਮਹਾਮਾਤਰ ਮੰਤਰੀ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਕੁਝ ਮਹਾਮਾਤਰ ਅਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮ ਸੌਂਪੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿਆ ਕਰਦੀ ਸੀ।

ਪ੍ਰਾਂਤੀ ਸ਼ਾਸਨ- ਪ੍ਰਾਂਤੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੂਰਵਜਾਂ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਵੱਖ ਸਨ। ਸਮਾਜ ਚਾਰ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦਾ ਸ਼ਾਸਕ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਮਰਾਟ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਲਈ ਇਕ ਉਪ ਰਾਜਾ ਸੀ, ਇਸ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਭਰਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਯੁਵਰਾਜ ਅਤੇ ਅਗਰਮਾਤਯ ਵੀ ਸਮਰਾਟ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਨ ਸਬੰਧੀ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਗਰਮਾਤਯ 'ਤੇ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਰਾਧਾ ਗੁਪਤ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਸਨ। ਕੁਮਾਰ ਅਤੇ ਆਰਿਆ ਪੁੱਤਰ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਸਮਰਾਟ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਸੰਚਾਲਨ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਂਤੀ ਸ਼ਾਸਕ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਹੁਦਿਆਂ 'ਤੇ ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜੋ ਸਮਰਾਟ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਗਤ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ਧ੍ਰੋਹ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਤਭੇਦ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਿਕ ਸਥਾਨਕ ਗਵਰਨਰ ਅਤੇ ਸਾਮਨਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਵੀ. ਏ. ਸਮਿੱਥ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਸ਼ਾਸਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਿਕ 'ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ' ਦੇ 'ਪ੍ਰਦੇਸ਼ੀ' ਹੈ। ਪ੍ਰਦੇਸ਼ੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰ ਵਸੂਲਣਾ, ਫੌਜਦਾਰੀ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣਾ, ਚੋਰਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਦਿਵਾਸੀਆਂ 'ਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਰੱਖਣਾ ਸੀ।

ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਸਵੱਛ ਸ਼ਾਸਕ ਰਾਜੇ ਵੱਲੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਰਾਜੇ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਦੌਰਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਥਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੱਚ-ਝੂਠ ਲੱਭੋ (Write True/False in the following statements):

8. ਅਸ਼ੋਕ ਸਮਰਾਟ ਬਿੰਦੂਸਾਰ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ।

9. ਬਿੰਦੂਸਾਰ ਨੇ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਪਹਾੜੀ ਵਿੱਚ ਅਜੀਵਿਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਲਈ ਗੁਫਾ ਬਣਵਾਈ।

10. ਚੌਥੇ ਸਤੰਭ ਲੇਖ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਕਲਿੰਗ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਨਿਆ ਵਿਵਸਥਾ 'ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

11. ਬ੍ਰਹਦਰਥ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਮੌਰਿਆ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਨੋਟ

ਨਿਆ ਵਿਵਸਥਾ- ਚੌਥੇ ਸਤੰਭ ਲੇਖ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਕਲਿੰਗ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਨਿਆ ਵਿਵਸਥਾ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਜਾ ਨਿਆ ਦਾ ਸਰੋਤ ਅਤੇ ਸਰਵਸ਼੍ਰੇਠ ਜੱਜ ਸੀ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨਿਆ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਲਈ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਮਝਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਕਾਰਜ ਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਕੰਟਰੋਲ ਨਾਲ ਜੱਜ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਰਾਜੁਕ (ਜੱਜ ਨੂੰ) ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਅਤੇ ਨਿਡਰ ਹੋ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਣ। ਅਸ਼ੋਕ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ "ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੋ ਤੋਹਫਾ (ਤੋਹਫਾ ਜਾਂ ਪੁਰਸਕਾਰ) ਜਾਂ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਰਫਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਰਾਜੁਕ ਆਸ਼ਵਸਤ ਅਤੇ ਅਭੀਤ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਪੁੰਨ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਰਾਜੁਕ ਜਨਪਦ ਦੇ ਜਨ ਨੂੰ ਹਿੱਤ ਨੂੰ ਸੁੱਖ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੇ ਅਤੇ ਉਸ 'ਤੇ ਅਨੁਗ੍ਰਹਿ ਕਰੇ, ਉਹ ਪਰਜਾ ਦੇ ਸੁੱਖ ਅਤੇ ਦੁੱਖ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜਾਨਣਗੇ ਅਤੇ ਧਰਮ ਯੁਕਤ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਜਨਪਦ ਦੇ ਜਨ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣਗੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਲੋਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਲੋਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ। ਰਾਜੁਕ ਮੇਰੇ ਆਗਿਆ ਪਾਲਣ ਲਈ ਵਚਨਬੱਧ ਹੈ। 'ਪੁਰਸ਼' ਵੀ ਮੇਰੀਆਂ ਆਗਿਆਵਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਗੇ ਅਤੇ ਉਹ ਰਾਜਕਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣਗੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਰਾਜੁਕ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਹੋਣ। ਰਾਜੁਕ ਕਈ ਲੱਖ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਹਨ।"

ਚੌਥੇ ਸਤੰਭ ਲੇਖ ਤੋਂ ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਨਿਆ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਨਿਆ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਲਈ ਰਾਜ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਜੱਜ ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਨਿਰਡਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਰਾਜੇ ਵੱਲੋਂ ਉਸ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜੱਜ ਦਾ ਕੰਮ ਕੇਵਲ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕਰਨਾ ਵੀ ਸੀ। ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲਣ 'ਤੇ ਅਪੀਲ ਦੇ ਲਈ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜੱਜ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਸਹੀ ਗਿਆਨ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਦੇਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਨਿਆ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਦੇਰੀ ਨਾ ਕਰੇ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੌਰੇ 'ਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਵੀ ਆਦੇਸ਼ ਸੀ। ਜੱਜਾਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਨ ਲਈ ਮਹਾਮਾਤਰ ਦੌਰਾ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਰਾਜੁਕ ਵੀ ਪੰਜ-ਪੰਜ ਸਾਲ 'ਤੇ ਦੌਰੇ 'ਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਪਰਜਾ-ਰਾਜੇ ਕੋਲ ਵੀ ਨਿਵੇਦਨ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਫੌਜਦਾਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਕਠੋਰਤਾ ਨੂੰ ਕੁਝ ਘੱਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਰਾਜਭਿਸ਼ੇਕ ਦੀ ਹਰੇਕ ਵਰ੍ਹੇਗੰਢ 'ਤੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਨਿਆ ਦੀ ਕਠੋਰਤਾ ਵਿੱਚ ਦਇਆ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਹਟਾਇਆ ਨਹੀਂ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਲਈ ਉਹ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨਦਾ ਸੀ।

ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸੁਧਾਰ- ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਦੋ ਗੁਆਂਢੀ ਰਾਜਾਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰਾਜਾ ਆਪਣੇ ਗੁਆਂਢੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਕਤੀਹੀਣ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੁਆਂਢੀ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਅਭਿਆਦਨ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਸੀ-"ਸਾਰੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਨਾ ਡਰਨ, ਉਹ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਸੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ, ਉਹ ਕਦੇ ਦੁੱਖ ਨਾ ਪਾਉਣ। ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਭਰੋਸਾ ਰੱਖਣ, ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਮੁਆਫ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਰਾਜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਰੇਗਾ।"

ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸੁਧਾਰ ਇਹ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆ ਕੇ ਪਰਜਾ ਦਾ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਉਚਾ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਹਿੰਸਾਤਮਕ ਸਮਾਰੋਹਾਂ ਅਤੇ ਉਤਸਵਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ਰਾਬ, ਮਾਸ, ਨ੍ਰਿਤ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਧਨ ਖਰਚ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦਾ ਵੀ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਪੂਰਨ ਯਤਨ ਕੀਤਾ।

ਉਪਯੁਕਤ ਵਿਵਰਣ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਤੱਤ ਸਬੰਧੀ ਸੁਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਧਾਰਮਿਕਤਾ ਦੀ ਹੀ ਪੂਰਨ ਸ਼ਾਪ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਵੇਂ ਅਹੁਦੇ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਅਸ਼ੋਕ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਉਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੰਮ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ ਹੋਣ ਪਰ ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾਯੋਗ ਕੰਮ ਕੀਤੇ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਵੇਂ ਪੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਜਿੰਨੇ ਆਦਰਸ਼ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਸਮਰਪਣ ਯੋਗ ਹੈ।

ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ- ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ ਇਕ ਮਹਾਨ ਸ਼ਾਸਕ ਸੀ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅਜਿਹਾ ਸ਼ਾਸਕ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਸ਼ਕਤੀ ਜਨਤਾ ਦੇ ਡਰ ਦੇ ਅਧਾਰ ਦੇ ਬਦਲੇ ਇੱਛਾ, ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ, ਸਹਿ ਗੁਣਤਾ ਅਤੇ ਅਸਹਿਮਤੀ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਸੀ। ਕਲਿੰਗ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਉਚੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਸਮੇਂ ਪਰਜਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਵਾਂਗ ਪਾਲਣ ਕਰਨ, ਲੋਕ ਹਿੱਤਕਾਰੀ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਸੰਪਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪਰਜਾ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਬਤੀਤ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਰਜਾ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਉਚਾ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਕਾਫੀ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਦਾਚਾਰੀ ਅਤੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਾਇਣ ਬਣਾਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਜਗ੍ਹਾ-ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਸ਼ਿਲਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਤੰਭਾਂ 'ਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਆਦੇਸ਼ ਖੁਦਵਾਏ। ਉਸ ਨੇ ਚਰਿੱਤਰ ਅਤੇ ਆਚਰਣ ਦੀ ਜਾਂਚ ਲਈ ਨਿਰੀਖਣ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ। ਉਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਲਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਹਸਪਤਾਲ ਖੁੱਲ੍ਹਵਾਏ

ਨੋਟ

ਅਤੇ ਯਾਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਲਈ ਸੜਕਾਂ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਛਾਂਦਾਰ ਦਰੱਖਤ ਲਗਵਾਏ, ਖੂਹ ਖੁਦਵਾਏ ਅਤੇ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਈਆਂ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਇੰਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੰਗਠਿਤ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਿਤ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ 40 ਸਾਲ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਾਮਰਾਜ ਭਰ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਕੋਈ ਵਿਦਰੋਹ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਬਣੀ ਰਹੀ। ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀ, ਧਰਮ ਮਹਾਮਾਤਰ ਕਥਾ, ਰਾਜਕੀ ਧਰਮ ਉਪਦੇਸ਼ਕ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਧਰਮ ਪ੍ਰਾਇਣ, ਸਦਾਚਾਰੀ, ਕਰਤਵ ਪਾਲਣ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜਨਾਂ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਅਸ਼ੋਕ ਖੁਦ ਸਾਰੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਸੁੱਖਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਭਿਖਸ਼ੂ ਵਰਗਾ ਸਧਾਰਣ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦਿਨ-ਰਾਤ ਜਨਤਾ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਰਾਟ ਦੇ ਸਰਵਜਨਿਕ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਜੀਵਨ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਦੋਵਾਂ ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਰਾਬਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਭਰ ਦੇ ਸਮਰਾਟਾਂ ਲਈ ਅਨੁਕ੍ਰਮਣੀਏ ਸਨ। ਉਸ ਵਰਗੇ ਸਧਾਰਣ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਉਚ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਯੁਕਤ ਸਮਰਾਟ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਵਿੱਚ ਨਾ ਅੱਜ ਤੱਕ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਮਹਾਨ ਸ਼ਾਸਕ ਦੇ ਇੰਨੇ ਗੁਣ ਮੌਜੂਦ ਸਨ, ਉਨੇ ਗੁਣ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਰਾਟ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਪਾਏ ਗਏ। ਇਸ ਲਈ ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਦਾ ਇਕ ਮਹਾਨ ਸ਼ਾਸਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਸਥਾਨ

ਅਸ਼ੋਕ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਵਾਲਾ ਸਮਰਾਟ ਸੀ। ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਸਮਰਾਟ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨਕਾਲ ਇਕ ਅਪੂਰਵ ਅਤੇ ਉਜਵਲ ਅਧਿਆਇ ਹੈ। ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਰਵਸ਼੍ਰੇਠ ਸ਼ਾਸਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਜੇਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਕ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵੀ ਸੀ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਰਾਜ ਬਹੁਤ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਸੀ। ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਬਲ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਸ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਰਸਤਾ ਅਪਣਾਇਆ ਅਤੇ ਜਿੱਤ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਉਦਾਹਰਣ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਭੌਤਿਕ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਠੁਕਰਾ ਕੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਮਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਭੂਮੀ ਜਿੱਤ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਦਿਲ ਜਿੱਤਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਸਨਮਾਨ ਅਤੇ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਰਾਟ ਦੀ ਗਣਨਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਦੂਸਰਾ ਸਮਰਾਟ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਬਹੁਤ ਵਿਆਪਕ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦਾ ਬਹੁਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨਕਾਲ ਇਕ ਅਪੂਰਵ, ਉਜਵਲ, ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਅਧਿਆਇ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਉਚ ਆਦਰਸ਼, ਤਿਆਗਪੂਰਨ ਜੀਵਨ, ਉਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰ, ਸੰਗਠਿਤ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਪਰਜਾ ਦਾ ਕਲਿਆਣ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਸਮ੍ਰਿਧੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਿੱਤ ਦੇ ਸਾਧਨ ਦੀ ਸ਼ੁੱਭ ਇੱਛਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਮਰਾਟਾਂ, ਸੰਤਾਂ, ਮਹਾਤਮਾ ਅਤੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰਵੋਤਮ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ, ਉਚਤਾ ਅਤੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠਤਾ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਗੁਣਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ-

ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ- ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਬੂਤ ਉਸ ਦਾ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਹੈ। ਕਲਿੰਗ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸ਼ੋਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਮੋਦ-ਪ੍ਰਮੋਦ ਵਿਲਾਸਤਾ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਵਿਹਾਰ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਕਰਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਉਤਸਵਾਂ ਵਿੱਚ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਓਤ-ਪ੍ਰੋਤ ਸੀ। ਉਹ ਦ੍ਰਿੜ ਸੰਕਲਪ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਉਹ ਕਰੂਰ, ਨਿਰਦਈ, ਖੂਨ-ਖਰਾਬੇ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਵਿਲਾਸੀ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਕਠੋਰ ਅਤੇ ਉਦੰਡ ਵੀ ਸੀ ਪਰ ਕਲਿੰਗ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਇਕਦਮ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਉਸ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਜੋ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਹੋਈਆਂ, ਉਹ ਉਸ ਭਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਅਦਭੁੱਤ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਂਦਾ। ਇਸ ਯੁੱਧ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਉਸ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ, ਉਸ ਦੇ ਲਕਸ਼ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਬਦਲ ਗਏ। ਉਸ ਨੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਅਹਿੰਸਾ ਦਾ ਪੁਜਾਰੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜਸੀ ਸੁੱਖ ਅਤੇ ਵਿਲਾਸ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਤੁਰੰਤ ਅਸਾਨ ਅਤੇ ਤਿਆਗਮਈ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਹੁਣ ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸ਼ੁੱਧ, ਪਵਿੱਤਰ ਅਤੇ ਦਇਆਮਈ ਹੋ ਗਿਆ। ਆਤਮ ਸੰਜਮ ਅਤੇ ਆਤਮ ਨਿਯੰਤਰਣ ਵਿੱਚ ਉਹ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਆਤਮ ਤਿਆਗ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੂਲ-ਮੰਤਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਹ ਸੱਚੇ, ਦਿਆਲੂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਪੁਜਾਰੀ ਹੋ ਗਿਆ, ਹੁਣ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੀ ਪਰਜਾ ਦੇ ਹਿੱਤ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਵਿੱਚਰ ਰੁੱਝਿਆ ਰਹਿਣ ਲੱਗਾ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਯੁੱਗ ਦਾ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਇੰਨੀ ਰੁਚੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਧਾਨ ਲਕਸ਼ ਬਣਾ ਲਏ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਪਰਜਾ ਦੀ ਭੌਤਿਕ, ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਉਨਤੀ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਕ ਦੇਵਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ।

ਨੋਟ

ਯੋਗ ਸੈਨਾ ਨਾਇਕ- ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਅਸ਼ੋਕ ਵਿੱਚ ਯੋਗ ਸੈਨਾ ਨਾਇਕ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਕੁਸ਼ਲ ਸੈਨਿਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਉਹ ਯੁੱਧ ਦੀ ਭਿਆਨਕਤਾ ਤੋਂ ਕਦੇ ਘਬਰਾਉਂਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਵਿੱਚ ਵਿਦਰੋਹ ਦਾ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਅਤੇ ਕਲਿੰਗ 'ਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੈਨਿਕ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦੀ ਸਬੂਤ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਸਨਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜਦ ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਵਿੱਚ ਵਿਦਰੋਹ ਹੋਇਆ, ਉਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਦਬਾਇਆ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸਫਲ ਅਤੇ ਯੋਗ ਸੈਨਾ ਨਾਇਕ ਹੋਣ ਦੇ ਉਜਵਲ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ।

ਮਹਾਨ ਸ਼ਾਸਕ- ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ ਮਹਾਨ ਸ਼ਾਸਕ ਵੀ ਸਨ, ਉਸ ਦੀ ਗਣਨਾ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰਜਾ ਪਾਲਣ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹਿੱਤ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਨੂੰ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਅਤੇ ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਔਲਾਦ ਵਾਂਗ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸੇ ਦੇ ਹਿੱਤ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝਿਆ ਰਹਿਣ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਵਿਹਾਰ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਧਰਮ ਯਾਤਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਇੰਨਾ ਸੰਗਠਿਤ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਿਤ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅੰਦਰਲਾ ਵਿਦਰੋਹ ਜਾਂ ਉਪਦਰਵ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਪਰਜਾ ਨੇ ਸੁੱਖ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ। ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਰਜਾ ਦੀ ਨੈਤਿਕ, ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਉਨਤੀ ਦੀ ਪੂਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਮਹਾਮਾਤਰਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਆਦੇਸ਼ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਘੁੰਮ-ਫਿਰ ਕੇ ਪਰਜਾ ਦੇ ਆਚਰਣ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਦਾਚਾਰੀ ਅਤੇ ਧਰਮ ਪਾਲਣ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨ। ਇਕ ਸ਼ਾਸਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ, ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਅਤੇ ਕਰਤਵ ਪਾਲਣ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਕ ਭਿਖਸ਼ੂ ਵਰਗਾ ਸਾਦਾ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾ ਕੇ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਤੰਭ ਸਾਰੇ ਸੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਪਰਜਾ ਦੇ ਹਿੱਤ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝਿਆ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਹਾਨ ਸ਼ਾਸਕ ਲਈ ਗੌਰਵ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਮਹਾਨ ਧਰਮਵੇਤਾ ਅਤੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕ- ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਨਾਮ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਯੁੱਧਾਂ ਨਾਲ ਜਿੱਤਾਂ ਦੀ ਇਕ ਗੌਰਵਸ਼ਾਲੀ ਪੰਕਤੀ ਨਿਰਮਾਣ ਲਈ ਉਂਨਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿੰਨਾ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਜਿੱਤ ਪਤਾਕਾ ਲਹਿਰਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਨਵੇਂ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਲੱਖਾਂ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਖੂਨ ਦੀ ਹੋਲੀ ਖੇਡ ਕੇ ਕਲਿੰਗ ਜਿੱਤਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਰਣ ਵਾਦਾਂ ਨੂੰ ਵਜਵਾਉਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਧਰਮ ਜਿੱਤ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕੀਤਾ। ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਧਰਮ ਜਿੱਤ ਦਾ ਕੰਮ ਕੋਈ ਆਸਾਨ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਹ ਇਕ ਅਤਿ ਔਖਾ ਅਤੇ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਕੰਮ ਸੀ। ਇਹ ਸਿਕੰਦਰ ਅਤੇ ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਵਾਂਗ ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀ ਜਿੱਤ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਈਸਾਮਸੀ ਦੇ ਸਨਮਾਨ, ਆਤਮ ਬਲ, ਪ੍ਰੇਮ ਬਲ ਅਤੇ ਤਿਆਗ ਬਲ ਦੀ ਜਿੱਤ ਸੀ। ਇਹ ਜਿੱਤ ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਨਹੀਂ, ਅਹਿੰਸਾ ਦੀ ਸੀ। ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਸੀ, ਸੀਮਿਤ ਖੇਤਰ ਦੀ ਨਹੀਂ, ਵਿਸ਼ਾਲ ਭੂ ਮੰਡਲ ਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਦੀ ਨਹੀਂ, ਅਖਿਲ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਇਸ ਧਰਮ ਜਿੱਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਧਾਰਮਿਕ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ, ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ, ਸਾਧੂ, ਮਹਾਤਮਾ ਅਤੇ ਧਰਮ ਨਿਸ਼ਠ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਦਭਾਵਨਾ, ਸਦ ਵਿਵਹਾਰ, ਸੱਚ ਦਾ ਕਰਮ, ਸੱਚੇ ਵਚਨ ਅਤੇ ਸੱਚੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਅਚੁਕ ਅਸਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸਜਾ ਕੇ ਧਰਮ ਜਿੱਤ ਲਈ ਪਾਲਣ ਕਰਵਾਇਆ। ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਉਸ ਅਪੂਰਵ, ਅਨੋਖੀ ਅਤੇ ਅਦਿਵੱਤਯ ਵਿਜੇ ਵਾਹਨੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿਰਮਲ ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਰੂਪੀ ਅਚੁਕ ਅਸਤਰਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਕੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਹੀ, ਸਗੋਂ ਸਿੰਹਲ ਦੀਪ, ਸਵਰਨ ਭੂਮੀ, ਚੀਨ, ਜਾਪਾਨ ਆਦਿ ਦੱਖਣ ਪੂਰਬੀ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਉਤਰੀ ਪੱਛਮੀ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਯਵਨ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਅੰਗ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਧਰਮ ਜਿੱਤ ਪਤਾਕਾ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਮਹਾਦੀਪ ਦੇ ਜਾਣੇ-ਪਛਾਣੇ ਭੂ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਲਹਿਰਾਉਣ ਲੱਗੀ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਉਹ ਧਰਮ ਜਿੱਤ ਬਹੁਤ ਸਥਾਈ ਸਿੱਧ ਹੋਈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਸਦੀਆਂ ਤੱਕ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹੇ ਰਹੇ। ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਇਸ ਧਰਮ ਜਿੱਤ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਅੱਜ ਤੱਕ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਇਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜਿੱਤ ਦੀ ਸਮਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ ਹੈ।

ਇਕ ਮਹਾਨ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨਿਰਮਾਤਾ- ਅਸ਼ੋਕ ਇਕ ਮਹਾਨ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨਿਰਮਾਤਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਲਈ ਕਈ ਕੰਮ ਕੀਤੇ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਰਾਸ਼ਟਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਉਸ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਪਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਲਿਪੀ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਅਧਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੋਨੇ-ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਭੇਜੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਏਕਤਾ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਸਾਰੇ ਰਾਜ ਲਈ ਇਕ ਹੀ ਨਿਆ ਵਿਵਸਥਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਸ਼ਿਲਪ ਅਤੇ ਸਥਾਪਤਯ ਕਲਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਸਤੰਭ ਅੱਜ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਮੂਨੇ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨਿਰਮਾਣਕਾਰੀ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਲਈ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ

ਨੋਟ

ਬਣਾ ਲਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਪਰਜਾ ਦਾ ਸੇਵਕ ਅਤੇ ਉਦਾਰਤਾ ਦੀ ਮੂਰਤੀ- ਅਸ਼ੋਕ ਦਇਆ ਅਤੇ ਉਦਾਰਤਾ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੂਰਤੀ ਸੀ। ਕਲਿੰਗ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਇੰਨਾ ਮਹਾਨ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਅਹਿੰਸਾ ਧਰਮ ਦਾ ਪਰਮ ਪੁਜਾਰੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਦਇਆ ਅਤੇ ਉਦਾਰਤਾ ਮਨੁੱਖ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਰਹੀ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਦਾ ਸੁਰੱਖਿਅਕ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਪਸ਼ੂ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਬੰਦ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਇਲਾਜ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਕੁਝ ਮੌਕਿਆਂ 'ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਬੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਵਿਆਪਕ ਉਦਾਰਤਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਸਨ।

ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਧਿਆਨ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੀ ਪਰਜਾ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਉਹ ਪਿਤਾ ਵਰਗਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਉਨਤੀ ਵੱਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਹਰ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦਾ ਇਹੀ ਯਤਨ ਰਿਹਾ ਕਿ ਜਨਤਾ ਸਹੀ ਰਸਤਾ ਅਪਣਾਏ। ਇਸ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਬਹੁਤ ਦ੍ਰਿੜ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਤਨ, ਮਨ ਅਤੇ ਧਨ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕੀਤਾ।

ਮਹਾਨ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ- ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਉਸ ਦੇ ਉਚ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਨਵੇਂ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਉਸ ਦੇ ਯੁੱਗ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸਮਰਾਟ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਦੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਸਦਭਾਵਨਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ, ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਤਾ ਸਬੰਧ ਅਤੇ ਪਰਜਾ ਦੇ ਹਿੱਤ ਦੀ ਗੱਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ। ਸਮਾਜਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਉਹ ਮਹਾਨ ਲੋਕਤੰਤਰਵਾਦੀ ਸੀ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਸਮਾਨਤਾ, ਬੰਧੂਤਵ ਉਸ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਅਧਾਰਸ਼ੀਲਾ ਸਨ। ਧਾਰਮਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਸੀ। ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਸਮਨਵਯ। ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਉਤਮ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਧਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜੋ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਮੰਨਣਯੋਗ ਹੋਵੇ।

ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਗਣਨਾ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਮਹਾਨ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਰੋਮਨ ਸਮਰਾਟ ਕਾਨਸਟੈਂਟਾਈਨ ਅਤੇ ਆਰਲੀਅਸ, ਮੁਗਲ ਸਮਰਾਟ ਅਕਬਰ, ਖਲੀਫਾ ਉਮਰ ਅਤੇ ਇਸਾਈ ਧਰਮ ਦੇ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸੇਂਟ ਪਾਲ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਇਕੱਲਾ ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਸ਼ੋਕ ਉਦਾਰਤਾ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪੁਜਾਰੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ, ਸਨੇਹ, ਦਇਆ ਅਤੇ ਉਦਾਰਤਾ ਮਨੁੱਖ ਜਗਤ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਅਖਿਲ ਮਨੁੱਖੀ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਰਤਵ ਦਾ ਬਹੁਤ ਧਿਆਨ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਮਹਾਨ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਤਿਲਾਂਜਲੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਪਰਜਾ ਹਿੱਤ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰੁੱਝਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਕੁਝ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਅਤੇ ਪਰਜਾ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਾਧਨ ਲਗਾ ਦਿੱਤੇ। ਆਪਣੀ ਜਿੱਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਭੇਰੀ ਘੋਸ਼ ਨੂੰ ਧਰਮ ਘੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ-ਇਕ ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ ਹੀ ਹੈ। ਸੈਨਿਕ ਬਲ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਚਰਮ ਸੀਮਾ 'ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਦਿਲ 'ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਸਫਲ ਯਤਨ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਇਕ ਨਵਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਯਤਨ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸਮਰਾਟ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਦਿਗਵਿਜੇ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਧਰਮ ਜਿੱਤ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕਰਕੇ, ਆਪਣੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪਰਜਾ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਉਥਾਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਉਥਾਨ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੇ, ਸੀਮਿਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਸੱਭਿਆ ਅਤੇ ਲੜਾਕੂ ਜਾਤੀਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਉਦਾਰਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਭਰਪੂਰ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਕੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਇਕ ਉਚੇ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਾਰ ਅੰਸ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੌਰਿਆ ਕਾਲ ਦਾ ਸਾਰਾ ਗੌਰਵ ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ **ਐਚ. ਜੀ. ਵੇਲਸ** ਨੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ- "ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪੰਨੇ ਰਾਜਿਆਂ-ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਪਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਨਾਮ ਇਕੱਲਾ ਤਾਰੇ ਵਾਂਗ ਚਮਕਦਾ ਹੈ। ਬੋਲੰਗਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਜਾਪਾਨ ਤੱਕ ਹੁਣ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਸਨਮਾਨਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਚੀਨ, ਤਿੱਬਤ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ (ਜਦ ਕਿ ਹੁਣ ਭਾਰਤ ਉਸ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਚੁੱਕਾ ਹੈ) ਉਸ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਚੱਲੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਾਨਸਟੈਂਟਾਈਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਰਲਮੇਨ ਦੇ ਨਾਮ ਜਿੰਨੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੇ ਸੁਣੇ ਹੋਣਗੇ, ਉਸ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜਿਊਂਦੇ ਇਸਤਰੀ-ਪੁਰਸ਼ ਅੱਜ ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਨੂੰ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।" ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ **ਐਚ. ਜੀ. ਰਾਲਿੰਸਨ** ਲਿਖਦੇ ਹਨ "ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਮਾਰਕਸ, ਔਰੇਲੀਅਮ, ਸੈਂਟ ਪਾਲ ਅਤੇ ਕਾਂਸਟੈਂਟਾਈਨ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਇਸਾਈ ਸਮਰਾਟ ਨੇ ਈਸਾ ਮਸੀਹ ਵੱਲੋਂ ਪਹਾੜ 'ਤੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਉਪਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਡੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਅਧਾਰ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਨਾ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਸਮਰਾਟ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਰਜਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਹ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕੀਤੀ- "ਸਮਰਾਟ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਹਾਨੀ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਪਹੁੰਚਾਏ ਪਰ ਉਸ ਦਾ

ਨੋਟ

ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਹੋ ਸਕੇ, ਹੌਂਸਲੇ ਨਾਲ ਸਹਿਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਈਸਾ ਤੋਂ 250 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਇਕ ਸਫਲ ਯੁੱਧ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ 'ਤੇ ਪਛਤਾਵਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਜਾਣਬੁੱਝ ਕੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਯੁੱਧ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ, ਜਦ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਉਤਰੀ-ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਅਵੀਜਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ 'ਤੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ। ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਅਫਲਾਤੂਨ (ਪਲੇਟੋ) ਦੇ ਉਸ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰ ਦਿਖਾਇਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ "ਸ਼ਾਸਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸ਼ਾਸਕ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।"

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ 'ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਪਾਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਹ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਈ ਮਹਾਨ ਸਮਰਾਟਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਵਿਅਰਥ ਹੈ। ਅਸ਼ੋਕ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨੇ ਗੁਣ ਜਿਸ ਪ੍ਰਚੂਰ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਂਨੇ ਗੁਣ ਉਂਨੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰਾਜੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ। ਅਸ਼ੋਕ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਦਾ ਇਕੱਲਾ ਅਤੇ ਨਿਰਾਲਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਯੁੱਗ ਪੁਰਸ਼ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਦੇਸ਼ੀ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਉਦਾਰਤਾ ਅਤੇ ਅਹਿੰਸਾ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਮੌਰਿਆ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। **ਡਾ. ਰਜਬਲੀ ਪਾਂਡੇ** ਲਿਖਦੇ ਹਨ-"ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਧਰਮ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਕਲਾ ਆਦਿ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਬਹਮੁੱਲੀਆਂ ਕੋਮਲ ਨਿਧੀਆਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਸਖਤ ਸੈਨਿਕ ਤਿਆਰੀ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਾਅ-ਪੇਚ ਅਤੇ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਦਾ ਕਠੋਰ ਅੰਗ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੈ ਗਿਆ। ਮੌਰਿਆ ਸੈਨਾ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਨਭਿਆਸ ਤੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਈ। ਧਰਮ ਜਿੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਧਾਰਣ ਜਨਤਾ 'ਤੇ ਚੰਗਾ ਪਿਆ ਪਰ ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਨੀਤੀ ਮੱਧ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕੁਚਕਿਰਿਆਂ ਅਤੇ ਖੂਨ-ਖਰਾਬੇ ਵਾਲੇ ਲੜਾਕੂਆਂ 'ਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾ ਪਾ ਸਕੀ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੇ ਉਠ ਜਾਣ 'ਤੇ ਸੈਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਕਮਜ਼ੋਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕੂਟਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਅਸਾਵਧਾਨ ਭਾਰਤ ਉਪਰ ਉਸ ਦੇ ਹਮਲੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ।"

ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਡਾ. ਪਾਂਡੇ ਦੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਸੱਚ ਦਾ ਬਹੁਤ ਅੰਸ਼ ਹੈ। ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਚਰਿੱਤਰ ਮਹਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪੂੰਜੀ ਹੈ ਪਰ ਵਿਸ਼ਵ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਕਈ ਵਾਰ ਸਿੱਧ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਸ਼ਾਸਕ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਉਚੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਬਾਹਰਲੇ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਅਤੇ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਨਾਲ ਰੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਜਿਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਅਸ਼ੋਕ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਉਹ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਅੱਜ ਵੀ ਅਸੰਖਿਆ ਪੁਰਸ਼-ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਦਿਲ 'ਤੇ ਅੰਕਿਤ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਾ ਸਰਵੋਤਮ ਮਾਪਦੰਡ ਇਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਉਹ ਸਿਕੰਦਰ, ਸਿੱਜਰ ਅਤੇ ਸ਼ਰਲਮੇਨ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਰਤਮਾਨ ਲੜਖੜਾਉਂਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਅਤੇ ਹੈਰਾਨ ਮਨੁੱਖ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸਿੱਖ 'ਤੇ ਸਹੀ ਰਸਤੇ 'ਤੇ ਆ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ "ਅਸ਼ੋਕ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਹੀ ਯੁੱਗ ਤੋਂ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਤੋਂ ਵੀ, ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਅਜੇ ਵੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਬਹੁਤ ਅੱਗੇ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਹ ਵਿਸ਼ਵ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਸੱਚਾ ਸਮਰਥਕ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਦੂਤ ਸੀ।" ਉਕਤ ਵਿਚਾਰਾਂ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਪੂਰਵਕ ਮਨਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਉਚ ਸੀ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਇਕ ਮਹਾਨ ਸਮਰਾਟ ਸੀ।

ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ

ਇਕ ਲੰਮੇ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਾਸਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 232 ਈ. ਪੂ. ਵਿੱਚ ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਾ ਮੌਰਿਆ ਇਤਿਹਾਸ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਅੰਧਕਾਰੀ ਹੈ ਪਰ ਇੰਨਾ ਤਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ ਕਿ ਮੌਰਿਆ ਸਾਮਰਾਜ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਖਤਮ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜੋ ਇੰਨੇ ਵੱਡੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਟੁੱਕੜੇ ਹੁੰਦੇ ਗਏ ਅਤੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ 50 ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਮਗਧ ਦਾ ਸਾਮਰਾਜ ਮੌਰਿਆਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲ ਗਿਆ।

ਕੁਨਾਲ- ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਪੰਜ ਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਸੀ ਤੀਵਰ, ਕੁਨਾਲ, ਮਹਿੰਦਰ, ਕੁਸਤਨ ਅਤੇ ਜਾਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅਸ਼ੋਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੁਨਾਲ ਸਿੰਗਾਸਨ 'ਤੇ ਬੈਠਾ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇੰਝ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਮਗਧ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਪੱਛਮੀ-ਉਤਰ ਭਾਗ ਸਾਮਰਾਜ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਪੁੱਤਰ ਜਾਲੋਕ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜਾ ਬਣ ਬੈਠਿਆ। 8 ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਕੁਨਾਲ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।

ਦਸ਼ਰਥ- ਕੁਨਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਦਸ਼ਰਥ ਬੈਠਿਆ, ਇਹ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਜੀਵਿਕਾ ਲਈ ਨਾਗਾਰਜੁਨ

ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੇ ਗੁਫਾ ਬਣਵਾਈ। ਇਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਕਲਿੰਗ ਮਗਧ ਸਾਮਰਾਜ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਹੋ ਗਿਆ। 8 ਸਾਲ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਦਾ ਦਿਹਾਂਤ 216 ਈ. ਪੂ. ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ।

ਸਮਪ੍ਰਤੀ- ਦਸ਼ਰਥ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪੁੱਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸੇ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਸਮਪ੍ਰਤੀ ਸਿੰਗਾਸਨ 'ਤੇ ਬੈਠਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਕਾਫੀ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਅਸ਼ੋਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੌਰਿਆ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਇਹੀ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਾਸਕ ਹੋਇਆ ਜੋ ਮਗਧ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਖੇਤਰ 'ਤੇ ਸਫਲ ਅਧਿਕਾਰ ਰੱਖ ਸਕਿਆ। ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਉਜੈਨੀ ਇਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਾਜਧਾਨੀਆਂ ਸਨ। ਸਮਪ੍ਰਤੀ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦਾ ਅਨੁਯਾਈ ਸੀ ਅਤੇ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਉਹੀ ਸਥਾਨ ਸੀ ਜੋ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਮੌਰਿਆ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਦਿਹਾਂਤ 207 ਈ. ਪੂ. ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ।

ਸ਼ਾਲੀਸ਼ੁਕ- ਇਹ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬੈਠਿਆ। ਗਾਗਰੀ ਸਹਿੰਨਤਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ 'ਦੁਸ਼ਟ ਆਤਮਾ' ਪ੍ਰਿਯ ਵਿਗ੍ਰਹ ਆਪਣੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਘੋਰ ਉਲੰਘਣ ਵਾਲਾ, ਧਰਮਵਾਦੀ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਧਾਰਮਿਕ ਸੀ। ਇਸੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਮੌਰਿਆ ਰਾਜਾ ਜਲੋਕ ਨੇ ਮਗਧ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਿੰਧੂ ਦੇ ਪੱਛਮੀ-ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ 'ਤੇ ਸਮਪ੍ਰਤੀ ਦੇ ਲੜਕੇ ਵ੍ਰਿਸ਼ ਸੈਨ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੀਸਰਾ ਅੰਤੀਯੋਕਸ (ਯੂਨਾਨੀ ਰਾਜੇ) ਨੇ ਭਾਰਤ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਹੱਦ 'ਤੇ ਹੀ ਸੁਭਗਾ ਸੈਨ ਨਾਲ ਸੰਧੀ ਕਰਕੇ ਵਾਪਿਸ ਪਰਤ ਗਿਆ। ਅਜੇ ਮਗਧ ਸਾਮਰਾਜ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਰਜੀਵ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਅੰਤੀਯੋਕਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਦਾ ਹੌਂਸਲਾ ਨਾ ਪਿਆ।

ਦੇਵ ਵਰਮਾ, ਸ਼ਤ ਧਨੁਸ਼, ਬ੍ਰਿਹਗ੍ਰਥ- ਸ਼ਾਲੀਸ਼ੁਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇਵ ਵਰਮਾ ਅਤੇ ਸ਼ਤ ਧਨੁਸ਼ ਨਾਮ ਦੇ ਰਾਜੇ ਹੋਏ। ਮੌਰਿਆ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਰਾਜਾ ਬ੍ਰਿਹਗ੍ਰਥ ਸੀ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਵਿਲਾਸੀ ਅਤੇ ਅਸਾਵਧਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸੰਪਰਕ ਸੈਨਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਤੋਂ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਸੈਨਾਪਤੀ ਮਿੱਤਰ ਸ਼ੁੰਗ ਨੇ ਬ੍ਰਿਹਗ੍ਰਥ ਨੂੰ ਸੈਨਾ ਦਿਖਾਉਣ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਨਾਲ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮਗਧ ਦਾ ਬਚਿਆ ਹੋਇਆ ਸਾਮਰਾਜ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਤੇ ਬਾਣ ਦੇ ਹਰਸ਼ ਚਰਿੱਤਰ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਮ ਲਈ ਬਾਣ ਨੇ ਮਿੱਤਰ ਨੂੰ ਦੁਸ਼ਮਣ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੇ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਮੰਤਰੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਚਾਲ ਅਤੇ ਸਤਾਪਹਰਣ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਚਲਾਈ ਜੋ ਸ਼ੁੰਗ ਵੰਸ਼ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਆਂਧਰ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਚੱਲਦੀ ਰਹੀ।

6.7 ਮੌਰਿਆ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਖਾਤਮਾ (Decline of Mauryas Kingdom)

ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਮਹਾਮਹੋਪਾਧਿਆਇ ਹਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਮੌਰਿਆ ਵੰਸ਼ ਪ੍ਰਤੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਵਿਦਰੋਹ ਨੇ ਹੀ ਮੌਰਿਆ ਵੰਸ਼ ਨੂੰ ਜੜ੍ਹ ਤੋਂ ਉਖਾੜ ਸੁੱਟਿਆ। ਉਹ ਮੌਰਿਆ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਦਾ ਕਾਰਨ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪਸ਼ੂ ਕਤਲ ਨੂੰ ਵਰਜਿਤ ਠਹਿਰਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਲਈ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਿਰਾਸ਼ਾਜਨਕ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਲੇਖ ਇਕ ਸ਼ੂਦਰ ਰਾਜਾ ਅਸ਼ੋਕ ਵੱਲੋਂ ਲਗਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਨ ਲਈ ਧਰਮ ਮਹਾਮਾਤਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀ ਸਜ਼ਾ ਅਤੇ ਨਿਆਇਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਚੱਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਜ਼ਾ ਆਦਿ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਆਏ ਸਨ ਅਤੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸੁਧਾਰਾਂ ਨਾਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਠੇਸ ਪਹੁੰਚੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਲਈ ਅਸ਼ੋਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੌਰਿਆ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਮੌਰਿਆ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਵੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਮੌਰਿਆ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਲਈ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਠਹਿਰਾਇਆ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਡਾ. ਰਾਏ ਚੌਧਰੀ ਅਤੇ ਨੀਲ ਕੰਠ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵਰਗੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਅਹਿੰਸਾ ਆਦਿ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵੀ ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਵਾਦਨ ਉਪਨਿਸ਼ਟਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਅਸ਼ੋਕ ਨੂੰ ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਠਹਿਰਾਉਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਉਸ ਦੇ ਧਰਮ ਦਾ ਸਬੂਤ ਸੀ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਕਲਿਆਣ ਨੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਉਦਾਰਤਾ ਅਤੇ ਸਹਿਜਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸ਼ੋਕ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪਰਜਾ ਵਿੱਚ ਮਿੱਤਰਤਾ ਭਰਪੂਰ ਸਬੰਧ ਸਨ। ਦੂਸਰੀ ਵਿਚਾਰਣਯੋਗ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੌਰਿਆ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ 50 ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਹੋਇਆ। ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਤਾਂ ਲੋਕ ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਨੀਤੀ ਅਤੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਭੁੱਲ ਵੀ ਗਏ ਹੋਣਗੇ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਨੀਤੀ ਤੋਂ ਅਪ੍ਰਸੰਨ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸੇ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵਿਦਰੋਹ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਮੌਰਿਆ ਵੰਸ਼ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਅਜਿਹਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ, ਇਸ ਦੇ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਤੀਜੇ ਉਪਲੱਬਧ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ

ਨੋਟ

ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਮੌਰਿਆ ਵਿਚਕਾਰ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਮੌਰਿਆ ਸਮਰਾਟ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪੁਸ਼ਪ ਮਿੱਤਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸੈਨਾਪਤੀ ਕਿਉਂ ਬਣਾਉਂਦਾ? ਪੁਸ਼ਪ ਮਿੱਤਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਵਾਮੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਕੇ ਜੋ ਸਿੰਗਾਸਨ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਇੱਛਾ ਦਾ ਜਾਣਕਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਮੌਰਿਆ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਲਈ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪ੍ਰਤੀਕਰਿਆ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਮੰਨਣੀ ਹੀ ਪਵੇਗੀ ਕਿ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੂੰ ਰਾਜ ਧਰਮ ਦੇ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਬਿਠਾ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਰਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਅਸੰਤੋਸ਼ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਇਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਵੱਛ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਿਆ।

ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਅਹਿੰਸਾ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਠਹਿਰਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਸੈਨਿਕ ਬਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਦਾ ਨਹੀਂ ਉਦਾਰਤਾ, ਦਇਆ ਅਤੇ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਧਾਰ ਬਣਾਇਆ। ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਲੋਕ ਹਿੱਤ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਭੁਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸੈਨਿਕ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਆ ਗਈ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ। ਸੈਨਾ ਹਮਲਾਵਰ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਤੈਅ ਹੋ ਗਿਆ। **ਆਰ. ਡੀ. ਬੈਨਰਜੀ** ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਮੌਰਿਆ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸ਼ੋਕ ਖੁਦ ਵੀ ਇਕ ਬਾਹਰੀ ਕਾਰਨ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾ ਨੇ ਸੈਨਾ ਦੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਕੜੀ ਸੱਟ ਪਹੁੰਚਾਈ, ਜਦ ਉਸ ਨੇ ਧਰਮ ਜਿੱਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਸਮੋਂ ਵਿੱਚ ਭੇਰੀਘੋਸ਼, ਧਰਮਘੋਸ਼ ਦਾ ਰੂਪ ਲੈ ਲਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਖੁਦ ਹੀ ਆਪਣੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਦੀ ਘੰਟੀ ਵਜਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।" ਹੋਰ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸਖਤ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। **ਡਾ. ਰਾਏ ਚੌਧਰੀ** ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ "ਕਲਿੰਗ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਗਧ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਬਰਾਮਦ ਕਰ ਲਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨਿਸਤ ਨੇ ਕਰਨਾਟਕ ਨੇ ਕੀਤਾ।" **ਡਾ. ਜੈਸਵਾਲ** ਇਸ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਅਸ਼ੋਕ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਮਹੰਤ ਦੀ ਗੱਦੀ ਲਈ ਉਪਯੁਕਤ ਸੀ।" ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਧਰਮ ਨੀਤੀ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਗਹਿਰਾ ਧੱਕਾ ਲੱਗਾ। ਕਲਿੰਗ ਜਿੱਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਮਰਾਜ ਇੰਨਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਥਾਪਿਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਇਸ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਸਮੋਂ ਉਸ ਨੇ ਤਲਵਾਰ ਸੁੱਟ ਕੇ ਭਿਖਸ਼ਾ ਪਾਤਰ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸੈਨਿਕ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਖੇਤਰ ਦੀ ਸੈਨਿਕ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਬਦਲੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਲਗਾਇਆ, ਉਸੇ ਸਮੋਂ ਉਸ ਨੇ ਸਾਮਰਾਜ ਖਾਤਮੇ ਦੇ ਬੀਜ, ਬੀਜ ਦਿੱਤੇ।

ਪਰ ਮੌਰਿਆ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਲਈ ਇਸ ਕਾਰਨ ਨੂੰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਸਾਮਰਾਜਾਂ ਦਾ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਖਤਮ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸੈਂਕੜੇ ਉਦਾਹਰਣ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਅਹਿੰਸਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਮੌਰਿਆ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਕਦੇ ਨਾ ਕਦੇ ਖਾਤਮਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਾਰਨ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਠੀਕ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਬਿਲਕੁਲ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਹਮਲਾਵਰ ਯੁੱਧ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾ ਲੈਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੈਨਿਕ ਬੱਲ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਸੀ, ਜੇਕਰ ਅਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਸੇ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵਿਦਰੋਹ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਹਮਲੇ ਹੋਣ ਲੱਗਦੇ ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਸ਼ਾਂਤੀ ਬਣੀ ਰਹੀ, ਸਾਰੇ ਉਸ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਸਨ ਅਤੇ ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਯੱਸ਼ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਉਂਗਲੀ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਜੁਅੱਰਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਦਭੁੱਤ ਉਨਤ ਹੋਈ। **ਆਰ. ਕੇ. ਮੁਖਰਜੀ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ "ਇਹ ਕਾਰਨ ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਾਂ ਠੀਕ ਅਤੇ ਸਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਮੌਰਿਆ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਦਾ ਕੇਵਲ ਇਹ ਕਾਰਨ ਇਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ, ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਹੈ।" **ਪ੍ਰੋ. ਨਿਕਲਾਂਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀ** ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ "ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਸ਼ਾਂਤੀਵਾਦ, ਯੁੱਧ ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਆਦਿ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਗੱਲਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੋਂ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਠੀਕ ਹੀ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਨਤੀਜਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਸੈਨਾ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।"

ਡਾ. ਮੁਖਰਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਮੌਰਿਆ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸੈਨਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਮੌਰਿਆ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਮਰਾਜ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਰਾਜਤੰਤਰ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਦੋਸ਼ ਇਹ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਰਾਜਾ ਆਪਣੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਹੋਣ ਦਾ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਦਿਵਾ ਸਕਦਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਸ਼ਾਸਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂਵੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਧਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲੜਖੜਾਉਣ ਲੱਗੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਰਾਜ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਜਨਤਾ ਦੀ ਇੱਛਾ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਸੀ। ਉਪਯੁਕਤ ਲੇਖਕ ਦਾ

ਨੋਟ

ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਖੁਦ ਅਸ਼ੋਕ ਵੱਲੋਂ ਉਸ ਨੇ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਅਸੁਤੰਤਰ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਸਾਰੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਅਤੇ ਲੋਕ ਬਰਾਬਰ ਹਨ, ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਵੀ ਖਾਤਮੇ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਨ ਬਣਿਆ, ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦੀ ਦਬਾਉਣ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਾਪਿਸ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਗੰਧਾਰ, ਕਮਰੋਜ, ਯਵਨ, ਨਾਭਪੰਥੀ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ, ਭੋਜ, ਪਿਟੀਨਕ, ਪੁਲਿੰਦ, ਆਂਧਰ, ਚੋਲ, ਪਾਂਡੀਆ, ਸੱਤਯ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਕੇਰਲ ਪੁੱਤਰ ਇਹ ਵੀ ਉਪਰੋਕਤ ਲੋਕ ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਣ ਗਏ ਅਤੇ ਮੌਰਿਆ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣੇ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੌਰਿਆ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਲਈ ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜੇਕਰ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਮਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਆਈ ਤਾਂ ਇਸ ਲਈ ਅਸ਼ੋਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਠਹਿਰਾਉਣਾ ਗਲਤ ਹੋਵੇਗਾ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਮੌਰਿਆ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹਨ-

ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ- ਕਦੇ-ਕਦੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਵੀ ਉਸ ਲਈ ਬਹੁਤ ਘਾਤਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਅਤੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਮੌਰਿਆ ਸਾਮਰਾਜ ਇਕ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਸਾਮਰਾਜ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਠੀਕ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ ਸੀ। ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ 'ਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋਈ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਅਯੋਗ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਇੰਨੇ ਵੱਡੇ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਹੇ।

ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ- ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਮਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੌਰਿਆ ਸਾਮਰਾਜ 'ਤੇ ਕਈ ਰਾਜਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਇੰਨੇ ਵੱਡੇ ਸਾਮਰਾਜ 'ਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਸਹੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਸਕੇ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਮੋਢਿਆਂ 'ਤੇ ਚਲਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਮੋਢੇ ਇਸ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਰਮਪ੍ਰਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕ ਨਾ ਸਕੇ ਜੋ ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮਾਰਿਆ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸੇ ਸੁਤੰਤਰ ਹੁੰਦੇ ਗਏ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਖਾਤਮਾ ਹੋ ਗਿਆ। "ਰਾਜਤ੍ਰੰਗਣੀ" ਦਾ ਲੇਖਕ ਕਲਿਆਣ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਾਲੋਕ, ਜੋ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਇਕ ਸੀ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰ ਬਣ ਬੈਠਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਕਨੋਜ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲਿਆ। ਤਿੱਬਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਕਾਰਾਨਾਥ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਵੀਰ ਸੈਨ ਨੇ ਜੋ ਮਗਧ ਦੀ ਗੱਦੀ ਦਾ ਸਵਾਮੀ ਅਤੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਸੀ। ਕੰਧਾਰ ਦਾ ਰਾਜ ਖੋਹ ਲਿਆ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਤਹਿਸ-ਨਹਿਸ ਹੋਣ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਰੋਕ ਸਕੇ।

ਪ੍ਰਾਂਤੀ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ- ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਮਰਦੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਂਤੀ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਨ ਅਤੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਾਂਤ ਇਕ-ਇਕ ਕਰਕੇ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਜਲੋਕ ਨੇ ਜੋ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਉਤਰੀ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦਾ ਸ਼ਾਸਕ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਐਲਾਨਿਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਲਿੰਗ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਲਦੀ ਹੀ ਮੌਰਿਆ ਸਾਮਰਾਜ ਖੰਡਿਤ ਹੋ ਕੇ ਖਾਤਮੇ ਦੇ ਰਸਤੇ 'ਤੇ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਲੱਗਾ।

ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਨੀਤੀ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ- ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਨੀਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਲੱਗੀਆਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀ ਉਨਤੀ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਧਰਮ ਦੀ ਗੈਰ-ਉਨਤੀ ਨੂੰ ਸਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਇਸ ਧਰਮ ਪ੍ਰਤੀ ਈਰਖਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਅੰਤ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਦੇਖ ਕੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਲੋਕ ਪੁਨਰ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਸੱਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪ੍ਰਤੀਕਰਿਆ ਵੀ ਮੌਰਿਆ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋਈ।

ਪਤੀਆਂ ਦੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰ- ਮੌਰਿਆ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਸੀ, ਦੂਰ ਦੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਮੌਰਿਆ ਗਵਰਨਰਾਂ ਦੀ ਜਨਤਾ 'ਤੇ ਅੰਨਿਆ ਪੂਰਨ ਵਿਵਹਾਰ, ਇਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬਿੰਦੂਸਾਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਦੇ ਅੰਨਿਆ ਪੂਰਨ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਵਿਦਰੋਹ ਦਾ ਝੰਡਾ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗਵਰਨਰ ਦਾ ਮਾੜਾ ਮੰਤਰੀ ਕਹਿ ਕੇ ਸੱਦਿਆ ਸੀ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵਾਰ ਪੁਨਰ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਵਿੱਚ ਵਿਦਰੋਹ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਇਸ ਵਿਦਰੋਹ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਗਾ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਦਰੋਹ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਕੁਰਨਾਲ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ, ਜਦ ਕੁਰਨਾਲ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਉਥੋਂ ਦੀ ਜਨਤਾ ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਰਾਟ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਹੀਂ, ਕੇਵਲ ਸਮਰਾਟ ਵੱਲੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਨਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਉਹ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ **ਡਾ. ਰਾਏ ਚੌਧਰੀ** ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਤਾਂ ਕਲਿੰਗ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ ਗਿਆ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਮੇਰੀ ਔਲਾਦ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰੀ ਔਲਾਦ ਵਧੇ-ਫੁਲੇ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਲੋਕ ਦੇ ਸੁੱਖ ਦੇ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਬਣਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੀ ਇੱਛਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੀ ਜਨਤਾ 'ਤੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾ ਆਵੇ ਪਰ ਸਿਰਫ ਮੇਰੀ ਇਸ ਸੱਚਾਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਨਿਭਾਉਂਦੇ, ਤੁਹਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ-ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰੀ ਮੇਰੇ ਸੱਚ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦਾ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖੋ

ਨੋਟ

ਕਿ ਤੁਹਾਡਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਹੋਰ ਲੋਕ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਅਤੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।"

ਰਾਜ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਫੁੱਟ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਛਡਯੰਤਰ- ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਵਾਰਥ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਦਾ ਵਿਦਰੋਹੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦੀ ਫੁੱਟ ਨੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਖੋਖਲੀਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਵਿਦਰੋਹ ਅਤੇ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਖੁਦ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਕੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਅਸ਼ੋਕ ਕਮਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਅਯੋਗ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਦੀ ਆਪਸੀ ਫੁੱਟ ਇੰਨੀ ਉਜਾਗਰ ਹੋਈ ਕਿ ਰਾਜ ਵੀ ਸਹੀ ਵਿਵਸਥਾ ਜਾਂ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਿੰਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੀਆਂ ਕਈ ਰਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਈ ਛਡਯੰਤਰ ਹੋਏ, ਫਲਸਰੂਪ ਸਾਮਰਾਜ ਖਾਤਮੇ ਵੱਲ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਦਲਬੰਦੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਿਆ।

ਸੈਨਾ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਉਦਾਸੀਨਤਾ- ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਸੈਨਾ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਵੀ ਇਹੀ ਹਾਲਤ ਹੋਈ। ਕਲਿੰਗ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸ਼ੋਕ ਇਸ ਵਿਭਾਗ ਵੱਲੋਂ ਉਦਾਸੀਨ ਹੋ ਗਿਆ, ਫਲਸਰੂਪ ਸੈਨਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਥਿਰਤਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਸੈਨਾ ਦੇ ਪੱਧਰ ਬਹੁਤ ਹੇਠਾਂ ਡਿੱਗ ਗਏ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਉਹ ਪੁਰਾਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਈ ਪਰ ਇਹ ਸਮਾਂ ਸੈਨਿਕ ਬਲ ਦਾ ਸੀ। ਉਸੇ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸਾਮਰਾਜ ਸਥਾਈ ਬਣ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ- ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਸਥਿਰ ਪੈਣ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਮੌਰਿਆ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਹ ਵਿਭਾਗ ਕਾਫੀ ਸੰਗਠਿਤ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਇਕ ਸੰਗਠਿਤ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਤੁਰੰਤ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿੱਚ ਦੂਰ-ਦੇਸ਼ੀ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਛਡਯੰਤਰ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ ਪਰ ਅਸ਼ੋਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਤਹਿਸ-ਨਹਿਸ ਹੋ ਗਈ। ਰਾਜ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਬਹੁਤਾ ਹਿੱਤਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਭਾਰਤ 'ਤੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਯੂਨਾਨੀ ਹਮਲੇ ਨੂੰ ਵੀ ਮੌਰਿਆ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਖਾਤਮੇ ਦਾ ਕਾਰਨ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਹਮਲੇ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਪੋਲੀਬੀਅਸ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। "ਗਾਰਗੀ ਸਹਿੰਨਤਾ" ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। "ਗਾਰਗੀ ਸਹਿੰਨਤਾ" ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਕਦੋਂ ਅਨੈਤਿਕ ਪਰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਯੂਨਾਨੀ ਸੰਕੇਤ (ਅਵਧ ਵਿੱਚ)" ਪਚਾਲ ਅਤੇ ਮੁਥਰਾ ਨੂੰ ਜਿੱਤਦੇ ਹੋਏ ਕੁਸੁਮਦ੍ਵਜ ਪਹੁੰਚਣਗੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਪੁਸ਼ਟਪੁਰ (ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ) ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਤਹਿਸ-ਨਹਿਸ ਕਰ ਦੇਣਗੇ।" ਯੂਨਾਨੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ ਕਾਰਨ ਮੌਰਿਆ ਰਾਜਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਡਿੱਗ ਗਏ ਹੋਣਗੇ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਮੌਰਿਆ ਸਾਮਰਾਜ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇਰ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਟਿਕ ਸਕਿਆ ਹੋਵੇਗਾ।

ਪੁਸ਼ਪ ਮਿੱਤਰ ਸ਼ੁੰਗ ਵੱਲੋਂ ਬ੍ਰਿਹਦ੍ਰਥ ਦਾ ਕਤਲ- ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਜਨਮਤ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿੱਚ ਲੜਖੜਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਮੌਰਿਆ ਸਾਮਰਾਜ ਹੁਣ ਖਾਤਮੇ ਦੀ ਕਗਾਰ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੁਸ਼ਪ ਮਿੱਤਰ ਦੇ ਇਕ ਸਧਾਰਣ ਧੱਕੇ ਨੇ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ਾਂਤੀਵਾਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸੈਨਿਕ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਸਨ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਲਈ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਤੋਂ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸੈਨਾਪਤੀ ਪੁਸ਼ਪ ਮਿੱਤਰ ਸ਼ੁੰਗ ਨੇ ਅੰਤਿਮ ਮੌਰਿਆ ਸਮਰਾਟ ਬ੍ਰਿਹਦ੍ਰਥ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮਗਧ ਦੀ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ।

ਸਿੱਟਾ- ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨਾਲ ਮੌਰਿਆ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਖਾਤਮੇ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, "The age of impertal unity" **ਡਾ. ਰਾਧਾ ਕੁਮੁਧ ਮੁਖਰਜੀ** ਨੇ ਲਿਖਿਆਹੈ— "ਅਸੀਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਸਾਮਰਾਜ ਅਗਲੇ 50 ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਤਹਿਸ-ਨਹਿਸ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਹੈਰਾਨੀ ਤਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹੈ ਕਿ ਫਿਰ ਇੰਨਾ ਵੱਡਾ ਸਾਮਰਾਜ ਲੱਗਭਗ ਇਕ ਸਦੀ ਤੱਕ ਲਗਾਤਾਰ ਇਕ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਤ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅਸ਼ੋਕ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੱਕ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਅਨੇਕ ਸਾਮਰਾਜ ਜੋ ਮੌਰਿਆ ਸਾਮਰਾਜ ਤੋਂ ਕਈ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ ਛੋਟੇ ਸਨ, ਉਠੇ ਅਤੇ ਵਿੱਚ ਮਿੱਟੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਗਏ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਦੇ ਕਈ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਕਾਰਨ ਜ਼ਰੂਰ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ। ਸਥਾਨਕ ਸਵਾਯਤਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਦੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ, ਸੂਬੇਦਾਰੀ ਦਾ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਭਰਪੂਰ ਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਦਰੋਹੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਮਹਿਲਾਂ ਦੇ ਚੱਕਰ, ਪਦਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਘਾਤ ਆਦਿ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਨ ਮੰਨ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਹਮਲਾ ਇਕ ਹੋਰ ਤੱਤ ਹੈ ਜੋ ਦੂਸਰੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਬਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੌਰਿਆ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਤੀਜੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਕਾਰਨ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਦੇ ਦੂਰ-ਦੇਸ਼ੀ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੇ ਸਥਾਨਕ ਪਦਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਤਸੀਹੇ ਦੇਣ ਕਾਰਨ ਲਗਾਤਾਰ ਵਿਦਰੋਹ ਹੋਏ, ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਹੋਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲੱਗਭਗ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਵਿਵਸਥਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਕਲਿੰਗ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸ਼ੋਕ ਖੁਦ ਆਪਣੇ ਪਦਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਤਸੀਹਿਆਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਪੁਸ਼ਪ ਮਿੱਤਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਘਾਤ ਅਨੁਸਾਰ ਆਚਰਣ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦੇ ਪਦ ਅਧਿਕਾਰੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦੇ ਸਵਾਮੀ ਭਗਤ ਨੌਕਰ ਨਹੀਂ ਸਨ।"

ਮੌਰਿਆ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਪਯੁਕਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

6.8 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਰਜਾ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਉਨਤੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕੇਵਲ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਲਈ, ਉਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੌਤਿਕ ਉਨਤੀ ਅਤੇ ਸੁੱਖ ਦੇ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਕੰਮ ਕੀਤੇ। ਉਸ ਨੇ ਖੁਦ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਮੈਂ ਸੜਕਾਂ 'ਤੇ ਬਰਗਦ ਅਤੇ ਅੰਬਾਂ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਲਗਵਾਏ, ਹਰ ਅੱਧੇ ਕਿਲੋਮੀਟਰ 'ਤੇ ਖੂਹ ਖੁਦਵਾਏ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਲਈ ਤਾਲਾਬ ਬਣਵਾਏ।" ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਹਸਪਤਾਲ ਖੁੱਲ੍ਹਵਾਏ।

6.9 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

- **ਇਤਿਹਾਸਿਕ** (**Historical**) : ਅਸਲ ਇਤਿਹਾਸ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ।
- **ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ** (**Surprise**) : ਅਚਾਨਕ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਕੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦੇਣਾ।

6.10 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਮੌਰਿਆ ਕੌਣ ਸਨ? ਸਮਰਾਟ ਅਤੇ ਵਿਜੇਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਮੌਰਿਆ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰੋ।
2. ਮੈਗਸਥੀਨਜ਼ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।
3. ਬਿੰਦੂਸਾਰ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨਕਾਲ 'ਤੇ ਇਕ ਸੰਖੇਪ ਟਿੱਪਣੀ ਲਿਖੋ।
4. ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਨੀਤੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।
5. ਮੌਰਿਆ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਦੀ ਕੀ ਕਾਰਨ ਸਨ।

ਉਤਰ : ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (**Answer: Self Assessment**)

1. ਤੀਸਰੀ	2. ਵਿਸ਼ਾਖਦੱਤ	3. ਪਲੂਟਾਰਕ
4. (ਅ)	5. (ਬ)	6. (ਸ)
7. (ਅ)	8. ਸਹੀ	9. ਗਲਤ
10. ਸਹੀ	11. ਗਲਤ।	

6.11 ਸਬੰਧਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ-ਡਾ. ਵਿਪਨ ਬਿਹਾਰੀ ਸਿਨਹਾ, ਗਿਆਨੰਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ।
2. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ-ਸ਼ੈਲਿੰਦਰ ਸੇਂਗਰ, ਐਟਲਾਂਟਿਕ ਪਬਲੀਸ਼ਰਜ਼ ਐਂਡ ਡਿਸਟਰੀਬਿਊਟਰਜ਼।
3. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ-ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਬੁਕਸ।
4. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਇਕ ਨਵਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ-ਕਿੱਟੂ ਰੈਡੀ ਗਿਆਨ ਬੁਕਸ।
5. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਇਤਿਹਾਸ-ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਨਿਊ ਐਂਡ ਪਬਲੀਸ਼ਿੰਗ।

ਨੋਟ

ਇਕਾਈ-7: ਅਸ਼ੋਕ: ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਧਾਰ (The Ashoka: Social, Economic and Religious Reforms)

ਵਿਸ਼ਾ ਸੂਚੀ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)
ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)
7.1 ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ (Social Life)
7.2 ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ (Economical Life)
7.3 ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ (Religious Life)
7.4 ਕਲਾ ਕੌਸ਼ਲ (Art Skill)
7.5 ਸਿੱਖਿਆ ਭਾਸ਼ਾ, ਲਿਪੀ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ (Education, Language, Script and Literature)
7.6 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)
7.7 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)
7.8 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)
7.9 ਸਬੰਧਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ-

- ਮੌਰਿਆ ਕਾਲੀਨ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ।
- ਮੌਰਿਆ ਕਾਲੀਨ ਕਲਾ-ਕੌਸ਼ਲ ਦੇ ਵਰਨਣ ਸਬੰਧੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਕੌਟਲਿਆ ਦੇ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖ ਅਤੇ ਸਮਾਰਕਾਂ ਅਤੇ ਯੂਨਾਨੀ ਰਾਜਦੂਤ ਮੈਗਸਥੀਨਜ਼ ਦੇ ਵਰਨਣ ਸਬੰਧੀ ਮੌਰਿਆ ਕਾਲੀਨ, ਸਮਾਜਿਕ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ 'ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਮੌਰਿਆ ਕਾਲੀਨ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਚਿੱਤਰ ਖਿੱਚਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

7.1 ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ (Social Life)

ਵਰਨ-ਵਿਵਸਥਾ- ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਸ਼ਿਲਾ ਲੇਖ ਅਨੁਸਾਰ ਮੌਰਿਆ ਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਵਰਨ ਸਨ, ਵਰਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖੱਤਰੀ, ਵੈਸ਼ਵ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਵਰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਕਰਮ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਜਨਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣਾ ਵਰਨ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਵਰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਰਾਜ ਦਾ ਇਕ ਮੁੱਖ ਕਰਤਵ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਵਰਣ-ਮਿਹਨਤ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਕੋਲੋਂ ਇਹ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ

ਨੋਟ

ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ, ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ, ਵਾਨਪ੍ਰਸਦ ਅਤੇ ਸੰਨਿਆਸ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਧਾਰ ਵਰਨ-ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਵਰਨ-ਮਿਹਨਤ ਸਨ।

ਚਾਰ ਵਰਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੌਰਿਆ ਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਹੋਰ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਵਰਨ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਹੋਰ ਚਾਰ ਵਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਰ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੈਗਸਥੀਨਜ਼ ਨੇ ਸੱਤ ਜਾਤੀਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸੱਤ ਜਾਤੀਆਂ ਸਨ- (1) ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, (2) ਕਿਸਾਨ, (3) ਗਵਾਲਾ, (4) ਕਾਰੀਗਰ, (5) ਸੈਨਿਕ, (6) ਨਿਰੀਖਕ ਅਤੇ (7) ਅਮਾਤਯ। ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਮੈਗਸਥੀਨਜ਼ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਾ ਸਮਝਿਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਯੂਨਾਨੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਵਰਨ, ਕੁਝ ਕਾਰੋਬਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਵਰਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ। ਯੂਨਾਨੀ ਲੇਖਕਾਂ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਜੀਵਿਕਾ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਜੀਵਿਕਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਬਾਹਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਨਾਲ ਕੁਝ ਅੰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀ ਬੰਧਨ ਜ਼ਰੂਰ ਢਿੱਲੇ ਪਏ ਹੋਣਗੇ ਅਤੇ ਅੰਤਰਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵੀ ਚੱਲੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਖੁਦ ਸਮਰਾਟ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਸੈਲਿਊਕਸ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਯੁੱਗ ਤੋਂ ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਦਾ ਫਰਕ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਮਿਟਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮੈਗਸਥੀਨਜ਼ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੌਰਿਆ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹਰ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਅਸਾਨ, ਸਾਦਾ ਅਤੇ ਅਰਾਮਦਾਇਕ ਸੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਕਾਫੀ ਉਚਾ ਸੀ। ਜਾਤੀਆਂ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਮ-ਪਿਆਰ ਰੱਖਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ 'ਤੇ ਅਟੁੱਟ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ। ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯਮ ਦਾ ਪਾਲਣ ਆਪਣਾ ਕਰਤਵ ਮੰਨਦੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਆਪਸੀ ਝਗੜੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸਾਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਮੈਗਸਥੀਨਜ਼ ਦੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਤੋਂ ਜਾਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਗਲਤਫਹਿਮੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ 'ਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਾਨਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੇ ਲੇਖ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਨੋਰੰਜਕ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਰਗ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ- ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰਮ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰਮ ਵਰਗ ਅਧੀਨ ਬੁੱਧ ਸੰਨਿਆਸੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਹੋਰ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸੰਨਿਆਸੀ ਵੀ ਸ਼੍ਰਮ ਅਖਵਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਮੈਗਸਥੀਨਜ਼ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਜੀਵਨ ਦੋ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਹਿਲੀ ਸਥਿਤੀ ਉਹ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਸਾਨ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਜੀਵਨ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਨਜ਼ਰ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਕਿਸੇ ਕੁੱਜ ਵਿੱਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮਧ-ਮਾਂਸਿਦ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਇੰਦਰ ਸੁੱਖਾਂ ਦੇ ਉਪਭੋਗ ਨਾਲ ਵਾਂਝਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਮੇਂ ਗਿਆਨ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਰਵਣ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜੀਵਨ ਦੇ 37 ਸਾਲ ਤੱਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਸੁੱਖ-ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਈ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਭੜਕੀਲੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਮਾਸ ਆਦਿ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਉਸ ਲਈ ਵੰਚਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਗਸਥੀਨਜ਼ ਦਾ ਇਹ ਵਰਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਆਸ਼ਰਮਾਂ, ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਅਤੇ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਦੇ ਉਸ ਵਰਨ ਨਾਲ ਕਾਫੀ ਮਿਲਦਾ-ਜੁਲਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਸਮ੍ਰਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਥਾਵਾਂ ਭਰੋ (Fill in the blanks):

1. ਮੈਗਸਥੀਨਜ਼ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ..... ਜਾਤੀਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ।
2. ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਵੀ ਦਾਸ ਨਹੀਂ ਹੈ ..... ਲਿਖਦਾ ਹੈ।
3. ਮੌਰਿਆ ਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ..... ਅਤੇ ..... ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਨ।

ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਵਰਗ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰਮ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸ਼੍ਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਲੋਕ ਕਾਫੀ ਵਿਖਿਆਤ ਸਨ, ਉਹ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਤਪੱਸਿਆ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਦਰੱਖਤਾਂ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਅਤੇ ਫਲਾਂ 'ਤੇ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਦੇ ਹੀ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ। ਸ਼੍ਰਮਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਲੋਕ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਚਕਿੱਤਸਕ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਲੋਕ ਵੀ ਫਰੀ ਇਲਾਜ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਸਥਾਨ- ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਵਿੱਚ ਦਇਆ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਆਪਣੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਦੁਰਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨ 'ਤੇ ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਸਜ਼ਾ

ਨੋਟ

ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਸੰਤਾਨ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਪਤੀ ਦੂਸਰਾ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੁਨਰ ਵਿਆਹ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ ਪਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਹੁਣ ਉੱਨੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ, ਜਿੰਨੀ ਰਿਸ਼ੀ-ਵੈਦਿਕ ਵਿੱਚ ਸੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘਰ ਅੰਦਰ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਵੱਛ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਣ-ਫਿਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਭਿਖਸ਼ੂਣੀਆਂ ਹੋ ਜਾਣ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘੁੰਮਣ-ਫਿਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਦੇ ਨਿਯਮ ਇਕ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ 8 ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦਾ ਵਰਨਣ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਵਿੱਚ ਲੜਕੀਆਂ ਲਈ ਪਤੀ ਚੁਣਨ ਦੇ ਲਈ ਕੁਸ਼ਤੀਆਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿੱਤਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਇਸਤਰੀ ਸਤੀ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਪ੍ਰਥਾ ਕੇਵਲ ਖੱਤਰੀਆਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਸੀ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਪਰਦਾ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਨਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਲਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵੀ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਉਪਲੱਬਧ ਸਨ। ਕੁਝ ਇਸਤਰੀਆਂ ਸੰਗੀਤ, ਨ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਚਿੱਤਰ ਲੇਖਣ ਆਦਿ ਲਲਿਤ ਕਲਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇੰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੈਨਿਕ ਕਾਰੋਬਾਰ ਅਪਣਾਉਣ ਦਾ ਰਸਤਾ ਵੀ ਇਸਤਰੀਆਂ ਲਈ ਕੋਈ ਮਾੜਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਗਸਥੀਨਜ਼ ਨੇ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੀਆਂ ਮਹਿਲਾ ਅੰਗ ਰੱਖਿਅਕਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਕੁਝ ਇਸਤਰੀਆਂ ਰੱਥਾਂ 'ਤੇ, ਘੋੜਿਆਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹਾਥੀਆਂ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਹਰੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਸਤਰ ਨਾਲ ਲੈਸ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਹਮਲੇ ਲਈ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹੋਣ।" ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵੈਸ਼ ਭਗਤ ਵੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਕੰਟਰੋਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕੌਟਲਿਆ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਮਨੀਕਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਤੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਇਸ ਮਹਾਮਾਤਰ ਦਾ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕੌਟਲਿਆ ਨੇ ਵਿਸ਼-ਕੰਨਿਆ ਦਾ ਵੀ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਨੋਟਸ ਮੈਗਸਥੀਨਜ਼ ਨੇ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੀਆਂ ਮਹਿਲਾ ਅੰਗ ਰੱਖਿਅਕਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਵਿਆਹ ਪ੍ਰਥਾ- ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਵਿਆਹ ਸੰਸਥਾ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ, ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਨਾਲ ਮਰਿਯਾਦਾ ਭਰਪੂਰ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਵਾਦ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੁਝ ਵਿਆਹ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਅੱਠ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸਨ- (1) ਬ੍ਰਾਹਮਣ (ਕੰਨਿਆ ਨੂੰ ਅਲਕਤ ਨੂੰ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਰ ਨੂੰ ਪਿਤਾ ਵੱਲੋਂ ਸੌਂਪਣਾ) (2) ਪਰਜਾਪਤੀ (ਸੰਤਾਨ ਲਈ ਵਿਆਹ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਧਰਮ, ਅਰਥ ਅਤੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਕੰਨਿਆ ਅਤੇ ਵਰ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਬਰਾਬਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ), (3) ਆਰਸ਼ (ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਰ ਪੱਖ ਕੋਲੋਂ ਗਊਆਂ ਦਾ ਇਕ ਜੋੜਾ ਲੈ ਕੇ ਕੰਨਿਆ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾਨ ਵਿੱਚ ਵਰ ਨੂੰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ), (4) ਦੈਵ (ਦੈਵ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਯੋਗ ਅਤੇ ਸੁਸ਼ੀਲ ਰਿਸ਼ਤ੍ਰਵਿਜ ਨੂੰ ਕੰਨਿਆ ਦੇਣਾ), (5) ਆਸੁਰ (ਦਿਵਿਆ ਲੈ ਕੇ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਵਿਆਹੁਣਾ), (6) ਗਾਦ੍ਰਵ (ਕੰਮ ਵੰਸ਼ ਬਿਨਾਂ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੀ ਆਗਿਆ ਤੋਂ ਵਰ ਅਤੇ ਕੰਨਿਆ ਨੂੰ ਸੰਯੁਕਤ ਹੋਣਾ), (7) ਰਾਖਸ਼ (ਕੰਨਿਆ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਖੋਹ ਲੈਣਾ), (8) ਪੈਸ਼ਛਵ (ਧੋਖੇ ਅਤੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸੁੱਤੀ ਹੋਈ ਜਾਂ ਮਾਦਾ ਵਸਤੂਆਂ ਨਾਲ ਮਤ ਕੰਨਿਆ ਦਾ ਉਪਭੋਗ ਕਰਨਾ) ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਚਾਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਸਹੀ ਅਤੇ ਪਿਛਲੇ ਚਾਰ ਗਲਤ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਪਿਛਲਿਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਵਿਆਹ ਭਾਵ ਆਪਣੇ ਵਰਨ ਅਤੇ ਜਾਤੀ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਅਸਵਨ ਅਤੇ ਅੰਤਰਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਵੀ ਸੰਭਵ ਸਨ। ਕੁਝ ਜਾਤੀਆਂ ਸ਼ਾਕਿਆ ਮੌਰਿਆ ਆਦਿ- ਵਿੱਚ ਸੰਗੋਤਰ ਵਿਆਹ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਦਹੇਜ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸਨ। ਪੁਰਸ਼ ਇੱਕੋ ਵਾਰ ਕਈ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ "ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਲਈ ਵਿਆਹ, ਇਸਤਰੀ-ਪੁੱਤਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹੈ।" ਮੈਗਸਥੀਨਜ਼ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਇਸਤਰੀਆਂ ਆਨੰਦ ਅਤੇ ਕੁਝ ਇਸਤਰੀਆਂ ਔਲਾਦ ਲਈ ਵਿਆਹੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਵਿਆਹ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ। ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਦੁਬਾਰਾ ਲਈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਯਮ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ 8 ਸਾਲ ਤੱਕ ਕੋਈ ਔਲਾਦ ਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਲੜਕੀ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇ, ਲੜਕਾ ਪੈਦਾ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਜੋ ਬਾਂਝ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਦਾ ਪਤੀ ਦੁਬਾਰਾ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 8 ਸਾਲ ਤੱਕ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰੇ, ਜੇਕਰ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਮ੍ਰਿਤਕ ਔਲਾਦ ਪੈਦਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ 10 ਸਾਲ ਤੱਕ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਨਾ ਪੁਰਸ਼ ਲਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸੀ।

ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਹੀ ਹਰ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਨਿਯਮਾਂ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਪਤੀ ਦੇ ਮਰਨ 'ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਵਸੁਰ ਅਤੇ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਧਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਿਸ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਸ਼ਵਸੁਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਬੰਧੀਆਂ ਦੀ ਰਾਏ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਵਾਉਣ 'ਤੇ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਮਿਲੇ ਧਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਵਿਆਹ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਗਏ ਹੋਏ ਪਤੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਇਸਤਰੀ ਕੋਲੋਂ ਕੋਈ ਔਲਾਦ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ

ਨੋਟ

ਇਕ ਸਾਲ ਤੱਕ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਔਲਾਦ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਜੇਕਰ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਤੀ ਆਪਣੀ ਇਸਤਰੀਆਂ ਲਈ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਦੁੱਗਣੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਵਿਦਿਆ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਗਏ ਹੋਏ ਪਤੀ ਦੀ ਔਲਾਦ ਰਹਿਤ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ 10 ਸਾਲ ਤੱਕ ਅਤੇ ਔਲਾਦ ਸਹਿਤ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ 12 ਸਾਲ ਤੱਕ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਵਿਧਾਨ ਸੀ।

ਦਾਸ ਪ੍ਰਥਾ- ਦਾਸ ਪ੍ਰਥਾ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਇਕ ਮੰਨਣਯੋਗ ਵਿਵਸਥਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੌਰਿਆ ਕਾਲੀਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ, ਜਦ ਕਿ ਯੂਨਾਨੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹਨ। ਏਰੀਅਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਵੀ ਦਾਸ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਗਸਥੀਨਜ਼ ਨੇ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਟਰੈਬੋ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਦਾਸ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ ਪਰ ਹੋਰ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਦਾਸ ਪ੍ਰਥਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਸਬੂਤ ਇੰਨੀ ਪ੍ਰਚੁਰਤਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਯੂਨਾਨੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣ ਵਹਿਮ ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਸਮ੍ਰਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਦਾਸ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਦਾਸਾਂ ਅਤੇ ਭਾੜੇ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਫਰਕ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਦਇਆ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਮੈਗਸਥੀਨਜ਼ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭੂ-ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਦਾਸ ਪ੍ਰਥਾ ਬਿਲਕੁਲ ਨਾਲ ਦਿਸਦੀ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮਝ ਲਿਆ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਦਾਸ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੈਗਸਥੀਨਜ਼ ਦੇ ਇਹ ਲਿਖਣ ਦਾ ਕੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਦਾਸ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ, ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੇ ਯੂਨਾਨ ਦੇ ਠੀਕ ਉਲਟ, ਦਾਸਾਂ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਡੇਵਿਡਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਦਾਸ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਘਰੇਲੂ ਨੌਕਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਾੜਾ ਵਿਵਹਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਮਹੱਤਵ ਜ਼ੀਰੋ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।"

ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ- ਮੈਗਸਥੀਨਜ਼ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੌਰਿਆ ਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤੀ ਮਿੱਤਰਤਾ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਚ ਕੋਟੀ ਦੀ ਸਰਲਤਾ ਭਾਤਰੀ ਚਿੱਤਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਰਤੀ 'ਤੇ ਕਦੇ ਝੂਠ ਬੋਲਣ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਚੋਰੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਸੀ। ਪਾਰਸਪ੍ਰਿਕ ਸਮਝੌਤੇ ਵਿੱਚ ਗਵਾਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾਲਾ ਲਗਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਮੁਕੱਦਮੇਬਾਜ਼ੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਸਾਨ ਅਤੇ ਸਿੱਧਾ-ਸਾਦਾ ਸੀ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਬਹੁ-ਵਿਕਲਪੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Multiple Choice Questions):

4. ਭਾਰਤੀ ਸੱਚ ਅਤੇ ਸਦਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬੰਧੂਆਂ ਨੂੰ ਉਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਮਾਣ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਨਾ ਹੋਣ, ਕਥਨ ਹੈ-

   (ਅ) ਏਰੀਅਨ (ਬ) ਸਟਰੈਵੋ

   (ਸ) ਮੈਗਸਥੀਨਜ਼ (ਦ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

5. ਜਲ ਸਿੰਚਨ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ..... ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

   (ਅ) ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ (ਬ) ਨੀਤੀਸਾਰ

   (ਸ) ਅਸਟਾਧਿਆਇ (ਦ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

6. ਮੌਰਿਆ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ..... ਰਾਜ ਧਰਮ ਬਣਾ ਅਤੇ ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਇਸ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੰਨ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਫੈਲਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ।

   (ਅ) ਜੈਨ ਧਰਮ (ਬ) ਬੁੱਧ ਧਰਮ

   (ਸ) ਸ਼ਾਕਤ ਧਰਮ (ਦ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

7. ਅਸ਼ੋਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ..... ਨੇ ਅਜੀਵਿਕ ਸਾਧੂਆਂ ਦੇ ਲਈ ਬਰਾਬਰ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਗੁਫਾ-ਮੰਦਿਰ ਬਣਵਾਇਆ।

   (ਅ) ਦਸ਼ਰਥ (ਬ) ਬਿੰਦੂਸਾਰ

   (ਸ) ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਮੌਰਿਆ (ਦ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

ਨੋਟ

ਭੋਜਨ- ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਭੋਜਨ ਰੋਟੀ, ਫਲ ਅਤੇ ਮਾਸ ਸੀ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਜਨਤਾ ਮਾਸ ਖਾਂਦੀ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਲਿਖ ਆਏ ਹਾਂ, ਰਾਜ ਮਹੱਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਭੋਜਨ ਲਈ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਪਸ਼ੂ ਕੱਟੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਕਿ ਸ਼ਰਾਬ ਅਤੇ ਤਾੜੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪਸੰਦ ਸਨ। ਅਮੀਰ ਲੋਕ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਵੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਰਾਬ ਵੇਚਣ ਅਤੇ ਪੀਣ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਮੈਗਸਥੀਨਜ਼ ਲਿਖਦਾ ਹੈ "ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਜਦ ਭੋਜਨ ਕਰਨ ਬੈਠਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਤਿਪਾਈ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦੀ ਇਕ ਮੇਜ ਰੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਪਰ ਇਕ ਸੋਨੇ ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਚਾਵਲ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਬਲੇ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਬਲੇ ਹੋਏ ਜੌਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੱਕੇ ਹੋਏ ਭੋਜਨ ਪਰੋਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਧੀ ਮੁਤਾਬਿਕ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"

ਕੱਪੜੇ- ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲੋਕ ਸੂਤੀ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ। ਤੜਕ-ਬੜਕ, ਹੀਰੇ-ਜਵਾਹਰਾਤ ਦਾ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸ਼ੌਂਕ ਸੀ। ਧੁੱਪ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਲੋਕ ਛਤਰੀਆਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਭਾਰਤੀ ਬਰੀਕੀ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੱਪੜਿਆਂ 'ਤੇ ਸੋਨੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕੱਪੜੇ ਮਹਿੰਗੇ ਰਤਨਾਂ ਨਾਲ ਜੜੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਲੋਕ ਮਲਮਲ ਦੇ ਬਣੇ ਫਲਦਾਰ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ।

ਅਮੋਦ-ਪ੍ਰਮੋਦ - ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਮੋਦ-ਪ੍ਰਮੋਦ ਦਾ ਵੀ ਸ਼ੌਂਕ ਸੀ। ਰੱਥਾਂ ਅਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਦੌੜ ਅਤੇ ਸਾਨ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਹਾਥੀਆਂ ਦੀ ਕੁਸ਼ਤੀਆਂ, ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਪ੍ਰਚਾਵੇ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਸਨ। ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣ ਦਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਰਿਵਾਜ਼ ਸੀ। ਮੈਕਸਥੀਨਜ਼ ਨੇ ਵੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵਿਹਾਰ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਜੂਆ ਵੀ ਖੇਡਦੇ ਸਨ ਪਰ ਜੂਆ ਖੇਡਣ ਦੇ ਅੱਡਿਆਂ 'ਤੇ ਰਾਜ ਦਾ ਕੰਟੋਰਲ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਰੋਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਖੁਦ ਨੱਚਣ-ਗਾਉਣ ਅਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਮਾਰੋਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਚਲਾਈ ਸੀ। ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਿੱਚ ਯੁੱਧ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਹਿੰਸਾਤਮਕ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕੌਟਲਿਆ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਧਾਰਣ ਜਨਤਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਬਹੁਤ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕ-ਨ੍ਰਿਤਕ, ਗਾਇਕ, ਵਾਦਕ, ਮਦਾਰੀ, ਰੱਸੀ 'ਤੇ ਨੱਚਣ ਵਾਲੇ ਤਰ੍ਹਾਂ-ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਆਦਿ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰੰਜਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। **ਪਤੰਜਲੀ** ਨੇ ਨਾਟਕੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਸ਼ਤਰੰਜ ਦਾ ਖੇਡ ਅਤੇ ਸ਼ੂਤ ਕ੍ਰੀੜਾ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਗੇਂਦ ਦੀ ਖੇਡ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਿਯ ਸੀ। ਰਾਜੇ-ਮਹਾਰਾਜੇ ਅਤੇ ਜਗੀਰਦਾਰ ਲੋਕ ਅਖੇਟ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਮੌਰਿਆ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਅਖੇਟ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮੈਗਸਥੀਨਜ਼ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਮੌਰਿਆ ਰਾਜਾ ਜਦੋਂ ਸ਼ਿਕਾਰ ਲਈ ਰਾਜ ਤੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸਜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਭੀੜ ਉਸ ਨੂੰ ਘੇਰੀ ਰੱਖਦੀ ਸੀ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਬਰਸ਼ਾਧਾਰੀ ਸੈਨਿਕ ਦਾ ਪ੍ਰਬਲ ਘੇਰਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਮਾਰਗ ਦਿਸ਼ਾ ਰਸਤੇ ਤਾਨ ਕੇ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਰੱਸੀ ਨਾਲ ਘਿਰੇ ਰਸਤੇ ਅੰਦਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਇਸਤਰੀ-ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਆਉਣਾ ਮੌਤ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਣਾ ਸੀ। ਢੋਲ ਵਾਦਕ ਅਤੇ ਝਾਂਜ ਵਜਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਸਮੂਹ ਉਕਤ ਰਾਜ ਦਲ ਦੇ ਅੱਗੇ ਵਾਜੇ ਵਜਾਉਂਦਾ ਚੱਲਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੀ 2-3 ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਇਸਤਰੀਆਂ ਉਸ ਦੇ ਅੱਗੇ-ਪਿੱਛੇ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਜੇਕਰ ਰਾਜੇ ਦੀ ਇੱਛਾ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਹਾਥੀ 'ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਤੀਰ ਚਲਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਇਸਤਰੀਆਂ ਘੋੜੇ 'ਤੇ, ਰੱਥਾਂ 'ਤੇ ਅਤੇ ਹਾਥੀਆਂ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਘੇਰੀ ਰੱਖਦੀਆਂ ਸਨ।"

ਨੈਤਿਕ ਪੱਧਰ- ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਾਲ ਨੈਤਿਕ ਪੱਖ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮਾਡੰਬਰ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਅੰਤ ਸ਼ੁੱਧੀ 'ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮੰਨਣਾ, ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ, ਸਬੰਧੀਆਂ, ਮਿੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਉਧਾਰ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨਾ, ਸੱਚ, ਕੋਮਲਤਾ, ਅਹਿੰਸਾ, ਦਾਨ, ਮਾਫ, ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਆਦਿ ਸਦਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨੈਤਿਕ ਜੀਵਨ ਸਥਿਰ ਹੇਠਲਾ ਸੀ। ਮੈਗਸਥੀਨਜ਼ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਚਿੱਤਰ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ- ਭਾਰਤੀ ਅਚਾਰਿਆ ਵਿੱਚ ਅਸਾਨ ਅਤੇ ਮਿੱਤਰਤਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਕਾਫੀ ਸੁੱਖ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਯੱਗ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਚੋਰੀ ਭਾਵ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਆਪਣੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭਾਵ ਰਾਖਵੀਆਂ ਹੀ ਛੱਡ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਸਮਝੌਤੇ ਅਸਾਨ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਯੋਗਤਾ ਉਮਰ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਸਨਮਾਨ ਭਰਪੂਰ ਸੀ। ਮੈਗਸਥੀਨਜ ਅੱਗੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ-ਭਾਰਤੀ ਸੱਚ ਅਤੇ ਸਦਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬੰਧੂਆਂ ਨੂੰ ਉਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਮਾਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਸ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਨਾ ਹੋਣ।

7.2 ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ (Economical Life)

ਨੋਟ

ਖੇਤੀ- ਮੌਰਿਆ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਦਸ਼ਾ ਬਹੁਤ ਉਨਤ ਸੀ। ਖੇਤੀ, ਸ਼ਿਲਪ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਤਿੰਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਅਦਭੁਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਹੀ ਸਥਿਤੀ ਚੰਗੀ ਸੀ। ਕਿਸਾਨ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਸਮੇਂ ਖੇਤੀ ਵਿੱਚ ਲਗਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਕਿਸਾਨ ਸਮਾਜ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਯੁੱਧ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਕਿਸਾਨ ਨਿਰਵਿਘਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਜਨਤਾ ਦੀ ਭਲਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਮੈਕਸਥੀਨਜ਼ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ- "ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਸੋਕਾ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਪਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖਾਦ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਹੋਈ।" ਖੇਤੀ ਹੱਲ-ਬੈਲ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਸਿੰਚਾਈ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਉਪਜਾਊ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਖਾਦ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੜ੍ਹ, ਅਗਨੀਕਾਂਡ ਅਤੇ ਟਿੱਡੀਆਂ ਦੇ ਆਉਣ ਦਾ ਡਰ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਲੋਕ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਆਗਾਹ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤਿ ਵਰਿਸ਼ਟ ਅਤੇ ਅਨਾ ਵਰਿਸ਼ਟ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਅਨਾਗਾਰ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸੰਕਟਕਾਲ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਬੀਜ ਅਤੇ ਭੋਜਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਖੇਤੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਖੇਤੀ ਦੀ ਉਨਤੀ ਲਈ ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਹਿੱਤਕਾਰੀ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸਿੰਚਾਈ ਦੀ ਉਤਮ ਵਿਵਸਥਾ ਸੀ। ਮੈਕਸਥੀਨਜ਼ ਸਿੰਚਾਈ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਰਤਵ "ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਨਾਪਣਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਛੋਟੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹੋ ਕੇ ਪਾਣੀ ਸਿੰਚਾਈ ਦੀਆਂ ਨਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਹੀ ਹਿੱਸਾ ਮਿਲ ਸਕੇ।" ਇਕ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਯੂਨਾਨੀ ਰਾਜਦੂਤ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਭੂਮੀ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਹਿੱਸਾ ਸਿੰਚਾਈ ਅਧੀਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਦੋ-ਦੋ ਫਸਲਾਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।" ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜਲ ਸਿੰਚਾਈ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਲੇਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਸਿੰਚਾਈ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ- (ਅ) ਹੱਥ ਨਾਲ ਸਿੰਚਾਈ, (ਬ) ਮੋਟਾਂ ਨਾਲ ਸਿੰਚਾਈ, (ਸ) ਸਾਫ-ਸੁਥਰਾ ਪਾਣੀ ਯੰਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸਿੰਚਾਈ।

ਉਦਯੋਗ ਧੰਦੇ- ਉਦਯੋਗ ਧੰਦਿਆਂ ਕਾਰਨ ਵਪਾਰ ਦੀ ਅਦਭੁਤ ਉਨਤੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਸਥਲ ਅਤੇ ਜਲ ਮਾਰਗ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸਨ। ਨਦੀਆਂ ਵਪਾਰਕ ਮਾਲ ਲਿਜਾਣ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਬਨਾਰਸ ਤੱਕ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਜਲਿਆਨ ਗੰਗਾ ਨਦੀ ਦੇ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਪਹੁੰਚਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਸੜਕ ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਬਨਾਰਸ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਹੋਈ ਉਤਰਾ ਪੱਥ ਤੱਕ ਚਲੀ ਗਈ ਸੀ। ਦੂਸਰਾ ਵਪਾਰਕ ਮਾਰਕ ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਤੋਂ ਬਨਾਰਸ, ਉਜੈਨ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਪੱਛਮੀ ਤੱਟ ਦੀਆਂ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਤੱਕ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਪ੍ਰਧਾਨ ਥਲ ਮਾਰਗਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਪਾਰਕ ਮਾਰਗ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੇ ਕਾਫਲੇ ਆਉਂਦੇਜਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਸੜਕਾਂ ਦੇ ਦੋਵਾਂ ਪਾਸੇ ਛਾਂਦਾਰ ਅਤੇ ਫਲਦਾਰ ਦਰੱਖਤ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਕ ਮੀਲ ਅੰਦਰ ਸ਼ੀਤਲ ਜਲ ਦੇ ਖੂਹ ਅਤੇ ਯਾਤਰੀਆਂ ਦੇ ਠਹਿਰਣ ਲਈ ਸਥਾਨ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਵਪਾਰਕ ਉਨਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਾਮਰਾਜ ਭਰ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਵਪਾਰੀ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਸਮ੍ਰਿਧੀਸ਼ਾਲੀ ਨਗਰਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋ ਗਈ। ਤਕਸ਼ਿਲਾ, ਉਜੈਨ, ਕੋਸ਼ਾਂਬੀ, ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ, ਤੋਸ਼ਲੀ ਆਦਿ ਨਗਰ ਵਪਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰ ਤੱਟ 'ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਸਨ, ਜਿੱਥੋਂ ਲੰਕਾ, ਸੁਮਾਤਰਾ, ਜਾਵਾ, ਬ੍ਰਹਮਾ, ਮਿਸਤਰ, ਸੀਰੀਆ, ਯੂਨਾਨ, ਰੋਮ, ਫ੍ਰਾਂਸ ਆਦਿ ਦੇ ਵਪਾਰਕ ਜਹਾਜ਼ ਆਉਂਦੇ-ਜਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਗਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ ਸੀ।

ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਿਲਪ- ਮੈਕਸਥੀਨਜ਼ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਦਾ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਿਲਪ ਵੀ ਉਨਤੀ ਦੇ ਉਚ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦੀ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਬਰਾਬਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸੂਤੀ, ਰੇਸ਼ਮੀ ਅਤੇ ਊਨੀ ਤਿੰਨਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਤਿ ਆਕਰਸ਼ਕ ਡਿਜ਼ਾਈਨਦਾਰ ਕੱਪੜੇ ਇੰਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਾਤਰਾ ਦੇ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੂਰਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਨਿਰਯਾਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਤਰੀ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਹਿਸਤਰ ਕੱਪੜੇ ਦੀਆਂ ਮੰਡੀਆਂ ਸਨ ਜੋ ਇੱਥੋਂ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦਾ ਕੱਪੜਾ ਜਿਵੇਂ ਮਲਮਲ, ਸ਼ੀਂਟ, ਰੇਸ਼ਮੀ ਕੱਪੜਾ ਆਦਿ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਲ ਕਰੋੜਾਂ ਰੁਪਏ ਦਾ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਯਾਤ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸ **ਸਟਰੋਬੀ** ਨੇ ਤਾਂ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਕੱਪੜਿਆਂ 'ਤੇ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਨਾਲ ਵੇਲ-ਬੂਟੇ ਕੱਢੇ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁ ਕੀਮਤੀ ਗਹਿਣਿਆਂ ਨਾਲ ਸਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜੁਲਾਹਿਆਂ, ਠਠੇਰਿਆਂ, ਲੁਹਾਰਾਂ, ਸਵਰਨਕਾਰਾਂ, ਤੇਲੀਆਂ, ਬੜੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸ਼ਿਲਪੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਸੰਘ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹ ਸੰਘ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਲਪੀਆਂ ਲਈ ਬੈਂਕਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸੰਘ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦਾ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਭਾਰੀ ਮਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। **ਡਾ. ਮਜੂਮਦਾਰ** ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ "ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਅਤੇ ਸ਼ਿਲਪੀ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਘਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ

ਨੋਟ

ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਸਨਮਾਨ ਯੋਗ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਕਾਇਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਤੋਂ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ।"

ਪੱਥਰ ਨੂੰ ਕੱਟ ਕੇ ਸੁੰਦਰ ਵਸਤੂਆਂ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੇ ਕਾਰੀਗਰ ਬਹੁਤ ਮੰਨੇ-ਪ੍ਰਮੰਨੇ ਸੀ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਪਾਸ਼ਾਨ ਸਤੰਭ ਉਸ ਯੁੱਗ ਦੀ ਤਕਸ਼ਣਕਲਾ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਉਦਾਹਰਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। **ਡਾ. ਸਮਿੱਥ** ਨੇ ਠੀਕ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ "ਸਖਤ ਪਾਸ਼ਾਨ ਨੂੰ ਚੀਕਨਾ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕਲਾ ਇਸ ਪੂਰਨਤਾ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦੀਆਂ ਕਲਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਲਈ ਇਹ ਇਕ ਗੁਆਚੀ ਹੋਈ ਕਲਾ ਹੀ ਹੈ।" ਬਾਰਬਰਾ ਦੀਆਂ ਗੁਫਾਵਾਂ ਨੂੰ, ਜੋ ਪਾਲਿਸ਼ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਚੀਕਨੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਾਂਗ ਚਮਕਦੀ ਹੈ। ਦੇਖਣ 'ਤੇ ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੀ ਅਦਭੁਤ ਕਲਾ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੁਗੰਧਿਤ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੌਰਿਆ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਉਨਤੀ ਹੋਈ। ਕੌਟਲਿਆ ਨੇ ਪੰਜ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਗੰਧਿਤ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਦਾਰਥ ਹਨ- ਚੰਦਰ, ਅਗੁਰੂ, ਤੈਲ ਪਰਨਿਕ, ਭੱਦਰ ਸ਼੍ਰੀ ਅਤੇ ਕਾਲਿਯਕ ਇਹ ਪਦਾਰਥ ਆਪਣੇ ਉਚੇ ਸਥਾਨ ਰੰਗ ਅਤੇ ਸੁਗੰਧ ਦੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਵੱਖ ਸਮਝਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਸਿੱਕਾ ਅਤੇ ਵਿਨਮਯ ਦੇ ਸਾਧਨ- ਕੌਟਲਿਆ ਦੇ 'ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ' ਵਿੱਚ ਸੁਵਰਨ ਕਾਰਸ਼ਾਪ ਮਾਸ਼ਕ ਅਤੇ ਕਾਕਣੀ ਵਰਗੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮੁਦਰਾ ਨਿਰਮਾਣ ਇੱਕੋ-ਇਕ ਸਰਕਾਰੀ ਟਕਸਾਲ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਘਾਤੂ ਦੇਖ ਕੇ ਸਰਕਾਰੀ ਟਕਸਾਲ ਵਿੱਚ ਵਿੱਚ ਰੁਪਿਆ ਬਣਵਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਕੌਟਲਿਆ ਨੇ ਸੋਵਰਨਿਕ ਅਤੇ ਲਕਸ਼ਣਾਧਿਅਕਸ਼ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਿੱਕੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਿਨਮਯ ਦੇ ਹੋਰ ਸਾਧਨ ਵੀ ਸਨ। ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਕਰਜ਼ ਅਤੇ ਸੂਦ- ਮੌਰਿਆ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ, ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਵਿਆਜ਼ ਦੀ ਦਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 15 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸਾਲਾਨਾ ਵਿਆਜ਼ ਠੀਕ ਸੀ। ਦਲਿੱਦਰਾਂ, ਨਾਬਾਲਿਗਾਂ, ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਯੱਗ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲੋਂ ਵਿਆਜ਼ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ- ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਵਾਧੇ ਅਤੇ ਰੱਖਿਆ ਵੱਲ ਵੀ ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਇਕ ਅਲੱਗ ਵਿਭਾਗ ਸੀ ਜੋ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦਾ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਚਰਾਗਾਹਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਦੁੱਧ ਆਦਿ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਨਿਯਮ ਬਣਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਬਿਮਾਰ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਇਲਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਘੋੜਿਆਂ ਅਤੇ ਹਾਥੀਆਂ ਵੱਲ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਵਣਾਂ ਅਤੇ ਵਨੈਲੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦਾ ਵੀ ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੀ। ਮੌਰਿਆ ਸਮਰਾਟ ਸ਼ਿਕਾਰ ਦੇ ਸ਼ੌਕੀਨ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਵਣਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਿੱਸੇ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਲਈ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਧਾਰਣ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਦਖਲ ਦੇਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਵਣਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਗ ਲਗਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਖਤ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਵਣਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਨਾਲ ਉਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਵਰਖਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

7.3 ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ (Religious Life)

ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ, ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਯੂਨਾਨੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ 'ਤੇ ਅਵੀਲੰਭਿਤ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਸਾਕਸ਼ਾਂ ਦਾ ਅਵਲੰਭਨ ਕਰਨ 'ਤੇ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੌਰਿਆ ਕਾਲ ਦਾ ਸਮਾਜ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਵੈਦਿਕ, ਜੈਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧ। ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਕਿਸੇ ਧਰਮ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਵਰਨਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ-

ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ- ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਧਰਮ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਵੈਦਿਕ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਅਨੇਕਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯੱਗ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਯੱਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਬਲੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਹਿਤਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਦਾਨ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਯੱਗ ਬਹੁਤ ਖਰਚੀਲੇ ਸਨ। ਕੇਵਲ ਰਾਜੇ-ਮਹਾਰਾਜੇ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਲੋਕ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਰਵਾ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰੋਹਿਤਾਂ ਨੂੰ ਯੱਗਾਂ ਤੋਂ ਆਰਥਿਕ ਲਾਭ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਲਾਲਚ 'ਚ ਵਾਧਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਪਸ਼ੂ ਯੱਗਾਂ 'ਤੇ ਰੋਕ ਲਗਾਈ ਸੀ, ਇਸ ਦਾ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਨਣ ਕਰ ਚੁਕੇ ਹਾਂ। ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਅਸ਼ਵਮੇਧ, ਬਾਜਪੇਯ ਆਦਿ ਯੱਗਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ਾਸਕ ਨੇ ਅਸ਼ਵਮੇਧ ਯੱਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਨੋਟ

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ	ਭੱਦਰ ਬਾਹੂ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਮੌਰਿਆ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀਨ ਅਤੇ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦਾ ਛੇਵਾਂ ਥੇਰ (ਸਥਾਵਿਰ) ਸੀ।

ਮੈਕਸਥੀਨਜ਼ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਵਰਨਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਓਪਨਿਸ਼ਦਿਕ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਜਿਸ ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ ਦਾ ਪਰਵਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੱਤਵੇਂ ਸਤੰਭ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਅਤੇ ਨਿਰਗੰਥਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਅਜੀਵਿਕਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ 12ਵੇਂ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਬਰਾਬਰ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਦੋ ਗੁਫਾਵਾਂ ਅਜੀਵਿਕ ਭਿਖਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਨਾਤੀ ਦਸ਼ਰਥ ਨੇ ਵੀ ਨਾਗਾਰਜੁਨ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਜੀਵਿਕ ਭਿਖਸ਼ੂਆਂ ਲਈ ਗੁਫਾਵਾਂ ਬਣਵਾਈਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੌਰਿਆ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਅਜੀਵਿਕਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਫੀ ਵਧ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਗਧ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਸੀ। ਮੈਕਸਥੀਨਜ਼ ਨੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦੇ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਜੀਵਨ ਭਰ ਨੰਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਮਾਸ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਫਲ-ਫੁੱਲ ਇਕੱਠੇ ਕਰਕੇ ਜੀਵਨ ਜਿਊਂਦੇ ਸਨ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੈਕਸਥੀਨਜ਼ ਦਾ ਅਰਥ ਨਿਰਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸੀ। ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸੱਤਵੇਂ ਸਤੰਭ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਅਜੀਵਿਕਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਿਰਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਜੈਨ ਧਰਮ- ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਸਾਸਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਅਧੀਨ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਵਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਕ ਮਹਾਨ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਭੱਦਰਬਾਹੂ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਮੌਰਿਆ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀਨ ਅਤੇ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦਾ ਛੇਵਾਂ ਥੇਰ (ਸਥਵਿਰ) ਸੀ। ਜੈਨ ਅਨੁਸ਼ਰੁਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸੇ ਨੇ ਮੌਰਿਆ ਸਮਰਾਟ ਨੂੰ ਜੈਨ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਦਿਕਸ਼ਿਤ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ, ਜਦ ਕਿ ਭੱਦਰਬਾਹੂ ਜੈਨ ਦੇ ਥੇਰ ਸਨ। ਮਗਧ ਵਿੱਚ ਭਿਆਨਕ ਦੁਰਭਾਗ ਪਿਆ ਅਤੇ ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਨੂੰ ਭਿਖਸ਼ਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਅਨਿਸ਼ਟ ਦੇ ਸ਼ੱਕ ਨਾਲ ਭੱਦਰਬਾਹੂ ਨੇ ਮਗਧ ਛੱਡ ਕੇ ਕਰਨਾਟਕ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਹ ਫੜ੍ਹੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜੈਨ ਸਥੂਲ ਭੱਦਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਮਗਧ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਗਏ। ਦੁਰਭਾਗ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭੱਦਰਬਾਹੂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਚੇਲੇ ਮਗਧ ਵਾਪਿਸ ਆ ਗਏ ਪਰ ਭੱਦਰਬਾਹੂ ਖੁਦ ਨੇਪਾਲ ਚਲੇ ਗਏ। ਨੇਪਾਲ ਵਿੱਚ ਭੱਦਰਬਾਹੂ ਨੇ ਵੀ ਤਪ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸਰੀਰ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ। ਮਗਧ ਵਿੱਚ ਜੋ ਜੈਨ ਸਾਧੂ ਬਚੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਵਿੱਚ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਭਾ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ,ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਜੈਨ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ੁੱਧ ਰੂਪ ਕਾਫੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੀਸ਼ਕਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਭਾ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਇਸੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਇਸੇ ਦਰਮਿਆਨ ਜੋ ਜੈਨ ਸਾਧੂ ਮੈਸੂਰ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਜੋ ਇੱਥੇ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ, ਇਕ ਮਤਭੇਦ ਉਠ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ। ਮਗਧ ਦੇ ਜੈਨੀਆਂ ਸ਼ਵੇਤ ਵਸਤਰ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਭੱਦਰਬਾਹੂ ਦੇ ਚੇਲਿਆਂ ਨੇ ਮਹਾਵੀਰ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਨੰਗਾ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲੇ ਸੰਘਭੇਦ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਜੈਨ ਸੰਘ ਦਿਗੰਬਰ ਅਤੇ ਸ਼ਵੇਤਾਂਬਰ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ।

ਬੁੱਧ ਧਰਮ- ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਮੌਰਿਆ ਕਾਲ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਰਾਜ ਧਰਮ ਬਣਿਆ ਅਤੇ ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਇਸ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੰਨ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਫੈਲਾਉਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਇਆ ਪਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਫੁੱਟ ਬਹੁਤ ਵਧ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਦੋ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਫੁੱਟ ਨੇ ਉਗਰ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਫੁੱਟ ਦੇ ਖੂਹ ਨੂੰ ਪੁੱਟਣ ਲਈ ਸਮਰਾਟ ਨੇ ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਭਿਖਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਸਭਾ ਬੁਲਾਈ। ਮੋਗਲੀਪੁੱਤ ਤਿਸ ਇਸ ਦੇ ਸਭਾਪਤੀ ਸਨ। ਇਸ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਥੇਰਵਾਦੀ, ਭਿਖਸ਼ੂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਏ। ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਗੈਰ ਥੇਰਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸਭਾ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਕਥਾ ਵਸਤੂ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਸੰਗ੍ਰਹਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਭਿਡਮ ਪਿਟਕ ਦਾ ਅੰਗ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਸੰਘ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਹੋਰ ਵੀ ਉਪਾਅ ਕੀਤੇ, ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਸੰਘ ਦੀ ਫੁੱਟ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨ। ਸਾਰਨਾਥ ਦੇ ਸਤੰਭ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਸਮਰਾਟ ਦਾ ਹੇਠਲਾ ਲੇਖ ਖੁਦਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ- "ਸੰਘ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਫੁੱਟ ਨਾ ਪਾਵੇ ਪਰ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਸੰਘ ਵਿੱਚ ਫੁੱਟ ਪਾਵੇ ਤਾਂ ਚਾਹੇ ਉਹ ਭਿਖਸ਼ੂ ਹੋ ਚਾਹੇ ਭਿਖਸ਼ੂਣੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਵੇਥ ਵਸਤਰ ਪਹਿਨਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀ ਜਗ੍ਹਾ ਰਹਿਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਜੋ (ਭਿਖਸ਼ੂਆਂ ਦਾ) ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ।"

ਅਸ਼ੋਕ ਬੁੱਧ ਸੰਘ ਦੀ ਫੁੱਟ ਨੂੰ ਤਾਂ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਜੋ ਕੰਮ ਕੀਤੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਹੋਇਆ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ।

ਨੋਟ

7.4 ਕਲਾ ਕੌਸ਼ਲ (Art Skill)

ਕਲਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਮੌਰਿਆ ਕਾਲ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੌਰਿਆ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ, ਵਿਵਸਥਾ, ਸੁੱਖ ਅਤੇ ਸਮ੍ਰਿਧੀ ਬਿਰਾਜਣ ਲੱਗੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਕਲਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਿਲਿਆ। **ਡਾ. ਬਾਗਚੀ** ਅਤੇ **ਪ੍ਰੋ. ਸ਼ਾਸਤਰੀ** ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਮੌਰਿਆ ਕਾਲ ਨੇ ਕਲਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਭਾਰੀ ਕੰਮ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਕਲਾ ਦਾ ਅਰੰਭ ਮੌਰਿਆ ਕਾਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਥਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਹੀ/ਗਲਤ ਲੱਭੋ (Write True/False in the following statements):

8. ਸਾਂਚੀ ਦਾ ਸਤੂਪ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਕਲਾ ਦਾ ਅਦਭੁਤ ਨਮੂਨਾ ਹੈ।
9. ਸੁਬਨਧੁ ਨਾਮਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਮੰਤਰੀ ਸੀ।
10. ਅਚਾਰਿਆ ਭੱਦਰਬਾਹੂ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਮੌਰਿਆ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਨ।
11. ਵਾਸਵਦਤਾ ਉਜੈਨ ਦੀ ਉਹ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਉਦਯਨ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨਾਲ ਹੈ।

ਭਵਨ ਨਿਰਮਾਣ ਕਲਾ- ਪਹਿਲੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕਲਾ ਤੋਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੀ ਕਲਾ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਵਿੱਚ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਭਵਨ ਸਤੰਭਾਂ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ, ਜਿਸ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਮੂਰਤੀ ਅਤੇ ਚਿੱਤਰਕਲਾ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਗਸਥੀਨਜ਼ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਈਰਾਨ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੂਸਾ ਦੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੋਂ ਮੌਰਿਆ ਪ੍ਰਬੰਧ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਜਿਆ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਸੀ। ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਵੀ ਕਈ ਰਾਜ ਭਵਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਵਾਇਆ। ਜਦੋਂ ਚੀਨੀ ਯਾਤਰੀ ਫਾਹਿਯਾਨ ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਭਵਨ ਸਨ ਜੋ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਬਣਵਾਏ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਇਹ ਯਾਤਰੀ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਦੇਵਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਬੁੱਧ ਅਨੁਸ਼ਰੁਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਸਤੂਪ (ਠੋਸ ਅੰਡਾਕਾਰ ਸਮਾਧੀ), ਚੈਤਯ (ਸਮੂਹਿਕ ਪੂਜਾ ਮੰਦਿਰ) ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ (ਭਿਖਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਮੱਠ) ਬਣਵਾਏ ਸਨ। ਸਾਰਨਾਥ ਵਿੱਚ ਬਣਵਾਏ ਹੋਏ ਧਰਮ ਰਾਜ ਦਾ ਹੇਠਲਾ ਭਾਗ ਅਜੇ ਵੀ ਵਰਤਮਾਨ ਹੈ। ਬੋਧਗਯਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੇ ਚੈਤਯ ਬਣਵਾਇਆ ਜੋ ਸਮੇਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਡਿੱਗ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਮੰਦਿਰ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ। ਅਸ਼ੋਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਸ਼ਰਥ ਨੇ ਆਜੀਵਿਕ ਸਾਧੂਆਂ ਲਈ ਬਰਾਬਰ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਗੁਫਾ ਮੰਦਿਰ ਬਣਵਾਇਆ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਲੱਕੜੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਜਦ ਕਿ ਇੱਟਾਂ ਅਤੇ ਪੱਥਰ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ, ਫਿਰ ਵੀ ਲੱਕੜੀ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਾਫੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮਹੱਤਵ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਅਤੇ ਸਜਾਵਟ ਮੁੱਖ ਸੀ।

ਸਤੰਭ- ਇਸ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਕਲਾਤਮਕ ਕਰੀਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸਤੰਭਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਲੇਖਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਘੋਸ਼ਣਾ ਮੁਤਾਬਿਕ ਧਰਤੀ ਦੀਆਂ ਉਠੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤੰਭਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਈ ਸਥਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਤੰਭ ਚੁਨਾਰ ਦੇ ਬਲੂਆ ਪੱਥਰ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਕ ਸਤੰਭ ਪੂਰਾ ਇਕ ਪੱਥਰ ਦੀ ਸ਼ਿਲਾ ਨੂੰ ਕੱਟ ਕੇ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਤੰਭਾਂ ਦੀ ਔਸਤ ਉਚਾਈ 40 ਫੁੱਟ ਹੈ। ਸਤੰਭ ਅਧਾਰ ਵੱਲ ਮੋਟੇ ਅਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਪਤਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸੇ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ (ਅ) ਧਵਜ ਜਾਂ ਸਤੰਭ ਦਾ ਤਣਾ ਜੋ ਬਿਲਕੁਲ ਸਾਦਾ ਪਰ ਚੀਕਨਾ ਅਤੇ ਚਮਕੀਲਾ ਹੈ, (ਬ) ਅੰਡ ਜਾਂ ਗਲਾ ਜੋ ਗੋਲ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਚੱਕਰ ਪਸ਼ੂ, ਪੰਛੀ, ਲਤਾ, ਪੁਸ਼ਪ ਆਦਿ ਨਾਲ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਅਲੰਕ੍ਰਿਤ ਹੈ, (ਸ) ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਉਤੇ ਸਤੰਭ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ (ਸਿਰ) ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਿੰਘ, ਹਸਤੀ, ਅਸ਼ਵ, ਵਰਸ਼ਭਾਦੀ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਇਕ ਜਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਸੁੰਦਰ ਉਦਾਹਰਣ ਸਾਰਨਾਥ ਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਸਿਰ ਵਾਲਾ ਸਤੰਭ ਹੈ। ਮੂਰਤੀਕਲਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਸਤੰਭ ਅਤੇ ਉਸ 'ਤੇ ਬਣੀ ਹੋਈ ਪਸ਼ੂ, ਪੰਛੀ, ਲਤਾ, ਪੁਸ਼ਪ, ਦੀਆਂ ਅਨੁਕਰਤੀਆਂ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਵਸਤੂਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਨੁਰੂਪਤਾ ਅਤੇ ਸਜੀਵਤਾ ਸਲਾਹੁਣਯੋਗ ਹੈ। ਮੂਰਤੀ ਕਲਾ ਦਾ ਇਹ ਵਿਕਾਸ ਕਈ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਥੁਰਾ ਦੇ ਪਾਰਖਮ ਵਿੱਚ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਯਸ਼ ਮੂਰਤੀ, ਵੇਸਨਗਰ ਵਿੱਚ ਮਿਲੀ ਸਤਰੀ ਦੀ ਮੂਰਤੀ, ਪਟਨਾ ਅਤੇ ਦੀਦਾਰਗੰਜ 'ਚੋਂ ਮਿਲੀ ਹੋਈ (ਪਾਰਖਮ ਦੇ ਯਸ਼ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ-ਜੁਲਦੀ) ਮੂਰਤੀਆਂ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ 'ਤੇ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮੂਰਤੀ ਕਲਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ।

ਪਰੇਕਸ਼ਾ ਗ੍ਰਹਿਂ (ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਅਭਿਨੈ ਲਈ ਬਣੇ ਹੋਏ ਭਵਨ) ਅਤੇ ਰੰਗ ਸ਼ਾਲਾਵਾਂ (ਨਾਟਕ ਮੰਚ) ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਨਾ ਵੀ (ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੀ ਕਲਾ ਦੇ ਨਾਲ) ਜ਼ਰੂਰੀ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਪਰੇਕਸ਼ਾ ਗ੍ਰਹਿਂ ਦੇ ਕਈ ਵਰਨਣ ਹਨ।

ਨੋਟ

ਗੁਫਾਵਾਂ- ਗੁਫਾਵਾਂ ਉਸ ਯੁੱਗ ਦੀ ਕਲਾ ਦੇ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਮੂਨੇ ਹਨ। ਇਹ ਗੁਫਾਵਾਂ ਭਿਖਸ਼ੂਆਂ ਲਈ ਚਤੁਮਾਰਸ ਵਿੱਚ ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਬਣਵਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਅਸ਼ੋਕ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਦਸ਼ਰਥ ਦੀਆਂ ਬਣਵਾਈ ਹੋਈ ਬਰਾਬਰ ਅਤੇ ਨਾਗਾਰਜੁਨੀ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗੁਫਾਵਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਇਸ ’ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਰਾਟਾਂ ਦੇ ਵਰਨਣ ਵੀ ਹਨ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਲੱਕੜੀ ਅਤੇ ਘਾਹ-ਫੂਸ ਦੀਆਂ ਝੌਂਪੜੀਆਂ ਦੇ ਨਮੂਨਿਆਂ ’ਤੇ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੰਭਵ ਤੌਰ ’ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੁਦਾਮਾ ਨਾਮ ਦੀ ਗੁਫਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨਕਾਲ ਦੇ 12ਵੇਂ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਤੇ ਆਜੀਵਿਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਭਿਖਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਦੋ ਕਮਰੇ ਹਨ, ਬਾਹਰ ਦਾ ਕਮਰਾ ਆਇਤਾਕਾਰਰ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਛੱਤ ਮੇਹਰਾਬਦਾਰ ਗੁੰਬਜ ਦੇ ਅਕਾਰ ਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦਰਵਾਜਿਆਂ ’ਤੇ ਢਾਲੂ ਪਾਖ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਇਕ ਹੋਰ ਗੁੰਬਜਦਾਰ ਛੱਤ ਦੀ ਵ੍ਰਿਤਾਕਾਰ ਕੋਠਰੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਦੁਆਰ ਹੈ ਅਤੇ ਕੋਠਰੀ ਦੇ ਬਾਹਰ ਵੱਲ ਛੱਪਰ ਦੇ ਢੰਗ ਦੀਆਂ ਔਲਤੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਹਨ। ਦੂਸਰੀ ਗੁਫਾ ਕਰਣ ਚੌਪਾਲ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ’ਤੇ ਖੁਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨਕਾਲ ਦੇ 19ਵੇਂ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਆਇਤਾਕਾਰ ਕਮਰਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਛੱਤ ਮੇਹਰਾਬਦਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕਲਾਤਮਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਸਤੂਪ- ਕਦੇ-ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘਟਨਾ ਦੀ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਵੀ ਸਤੂਪ ਬਣਵਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸਤੂਪਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਚੱਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਜੈਨਾਂ ਅਤੇ ਬੁੱਧਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਬੁੱਧ ਦੀਆਂ ਅਸਥੀਆਂ ਨੂੰ ਖੱਤਰੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਵਿੱਚ ਗੱਡ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ’ਤੇ ਸਤੂਪ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਸਤੂਪ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਕਰਨ ਲਈ ਚਬੂਤਰਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਕੜੀ ਨਾਲ ਘੇਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬੁੱਧ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ 84 ਹਜ਼ਾਰ ਸਤੂਪਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਤੂਪਾਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਤੋਂ ਬੁੱਧ ਦੀਆਂ ਅਸਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕਢਵਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ’ਤੇ ਨਵੇਂ ਸਤੂਪ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਵਾਏ ਸਨ। ਉਸ ਦੇ ਸਤੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਂਚੀ, ਸਾਰਨਾਥ ਅਤੇ ਭਾਰਹੁਤ ਦੇ ਸਤੂਪ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਸਾਂਚੀ ਦਾ ਸਤੂਪ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਕਲਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਮੂਨਾ ਹੈ। ਮੂਲ ਸਤੂਪ ਇੱਟਾਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਅਕਾਰ ਵਿੱਚ ਛੋਟਾ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਕ-ਅੱਧੀ ਸਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਪੱਥਰ ਦੀ ਚਿਨਾਈ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਅਕਾਰ ਨੂੰ ਦੁੱਗਣਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਵਰਤਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਹ ਲੱਗਭਗ 120 ਫੁੱਟ ਵਿਆਸ ਦਾ ਗੋਲਾਕਾਰ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ 16 ਫੁੱਟ ਉਚਾ ਅਤੇ ਚੌੜਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਪੱਥ ਹੈ। ਧਰਤੀ ਦੇ ਤਲ ’ਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਪੱਥ ਹੈ, ਉਹ ਪੱਥਰ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਮੂਲ ਵੇਸ਼ਟਣੀ ਲੱਕੜੀ ਦਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ’ਤੇ ਪੱਥਰ ਦੀ 9 ਫੁੱਟ ਉਚੀ ਵੇਸ਼ਟਣੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਉਪਰ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਪੱਥ ’ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਪੌੜੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਵੇਸ਼ਟਣੀ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਤੋਰਣ ਹਨ, ਇਹ ਵੀ ਬਾਅਦ ’ਚ ਬਣਵਾਏ ਗਏ ਸਨ।

ਗਹਿਣੇ- ਗਹਿਣੇ ਬਣਾਉਣੇ ਅਤੇ ਰਤਨਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੌਰਿਆ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੁਚੀ "ਅਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ਲਤਾਪੂਰਵਕ ਢਾਲਣ ਵਿੱਚ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦੀ ਦਕਸ਼ਤਾ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਚਮਕੀਲੇ ਪੱਥਰ ਨੂੰ ਕੱਟ ਕੇ ਚਮਕਾਉਂਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਧਾਤੂ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ’ਤੇ ਕੋਮਲ ਖੁਦਾਈ ਕਰਦੇ ਸੀ ਜਾਂ ਦਾਣੇਦਾਰ ਨਮੂਨੇ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਨ।" ਪਿਪਰਾਹਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਫਟਿਕ ਪਿਆਲਾ ਅਤੇ ਭੱਟੀ ਪਰੋਲੂ ਸਤੂਪ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨੀਲੀ ਮਣੀ ਦਾ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਪਾਤਰ ਸਰ ਜਾਨ ਮਾਰਸ਼ਲ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਮੌਰਿਆ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਕਰੀਤੀਆਂ ਹਨ।

ਟਾਸਕ ਮੌਰਿਆ ਕਾਲੀਨ ਕਲਾ-ਕੌਸ਼ਲ ’ਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

7.5 ਸਿੱਖਿਆ, ਭਾਸ਼ਾ, ਲਿਪੀ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ (Education, Language, Script and Literature)

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੌਰਿਆ ਯੁੱਗ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਵਿਦਿਆਲਾ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਸੀ। ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਸ਼ਿਲਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਤੰਭਾਂ ’ਤੇ ਧਰਮ ਲੇਖ ਖੁਦਵਾਏ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸਧਾਰਣ ਜਨਤਾ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਆਚਰਣ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਮ ਲੋਕ ਪੜ੍ਹਨਾ-ਲਿਖਣਾ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਮੇਂ ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਦਾ ਨਾਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣਯੋਗ ਸੀ।

ਨੋਟ ਮੌਰਿਆ ਕਾਲੀਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਦੋ ਧਾਰਾਵਾਂ ਸਨ (ਅ) ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਵੈਦਿਕ ਸਹਿੰਨਤਾ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਆਰਣਯਕ, ਉਪਨਿਸ਼ਧ ਅਤੇ ਸੂਤਰ ਸਾਹਿਤ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਸਵਰੂਪ ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨਾਲ ਬੱਝਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪ੍ਰਕਿਰਤ ਅਤੇ ਪਾਲੀ ਜੋ ਸਧਾਰਣ ਜਨਤਾ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ। ਅਰੰਭਿਕ ਬੁੱਧ-ਤ੍ਰਿਪਿਟਕ ਅਤੇ ਜਾਤਕ-ਇਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਗਏ। ਇਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨੇ ਹੀ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕੀਤਾ ਪਰ ਇਹ ਫਿਰ ਵੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਜਨਤਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸੀ। ਇਹ ਉਤਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਜਨ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੀ ਜਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਦਾ ਮੇਲ ਸੀ। ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਇਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਰਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਧਰਮ ਲੇਖ ਜੋ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਇਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਗਏ। ਦੋ ਲਿਪੀਆਂ ਸਨ-ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਜੋ ਆਧੁਨਿਕ ਨਾਗਰੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ, ਬਾਹਰੀ, ਲੰਕਾ, ਤਿੱਬਤ ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਦੀ ਜਨਨੀ ਹੈ, ਪੱਛਮੀ-ਉਤਰ ਹੱਦ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ। ਇਹ ਸੱਜੇ ਤੋਂ ਖੱਬੇ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਲਿਪੀ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਇਸੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਉਚੀ ਪ੍ਰਤਿਮਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। (ਬ) ਦੂਸਰੀ ਲਿਪੀ ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪੱਛਮੀ-ਉਤਰ ਹੱਦ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਇਹ ਅਰਬੀ ਲਿਪੀ ਵਾਂਗ ਸੱਜੇ ਤੋਂ ਖੱਬੇ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਜੋ ਧਰਮ ਲੇਖ ਇਸ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪਾਲੀ ਹੈ ਪਰ ਲਿਪੀ ਖਰੋਸ਼ਠੀ। ਲਿਖਣ ਲਈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਾੜ ਪੱਤਰ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਤਿੰਨ ਧਾਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਵੈਦਿਕ ਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਾਲ ਸੂਤਰ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਕਈ ਗ੍ਰਹਿ ਸੂਤਰ, ਧਰਮ ਸੂਤਰ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂਗ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖੇ ਗਏ। ਸ਼ੁੱਧ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਭਾਸ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਰਚਨਾਕਾਲ ਵੀ ਇਹੀ ਹੈ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਮਾਇਣ ਅਤੇ ਮਹਾਭਾਰਤ ਦੇ ਕੁਝ ਅੰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਰਿਵਰਧਨ ਇਸੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਕਾਲ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗ੍ਰੰਥ ਰਾਜਨੀਤੀ 'ਤੇ ਕੌਟਲਿਆ ਦਾ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਹੈ। ਕੌਟਲਿਆ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖੇ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹੁਣ ਉਪਲੱਬਧ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸੁਬਨਧੁ ਨਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਅੰਤਿਮ ਨੰਦ ਸਮਰਾਟ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਅਤੇ ਬਿੰਦੂਸਾਰ ਦਾ ਮੰਤਰੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਵਾਸਵਦਤਾ ਨਾਟਕਧਾਰਾ ਨਾਮ ਦਾ ਨਾਟਕ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਵਾਸਵਦਤਾ ਉਜੈਨ ਦੀ ਉਹੀ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਉਦਯਨ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨਾਲ ਹੈ। ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਨਾਮ ਦਾ ਇਕ ਮੰਤਰੀ ਸੀ, ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਕਵੀ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਬੁੱਧ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਯੁੱਗ ਕਾਫੀ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਤ੍ਰਿਪਿਟਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸਮਾਂ ਤੀਸਰਾ ਬੁੱਧ ਸੰਗੀਤ, ਜੋ ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਰਾਜਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਸੀ, ਦੇ ਕੁਝ ਬਾਅਦ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੋਗਲੀਪੁਤ ਤਿਸਸ ਨੇ ਅਭਿਧਮਪਿਟਕ ਦੇ ਕਥਾ ਵਸਤੂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਹੋਰ ਕਈ ਸੂਤਰਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ, ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਮੌਰਿਆ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੇਖਕਾਂ-ਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਅਧੀਕ੍ਰਿਤ, ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਚਾਰਿਆ ਭੱਦਰਬਾਹੂ ਦੂਸਰੇ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤਾ ਮੌਰਿਆ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਨ ਅਤੇ ਜੈਨ ਅਨੁਸ਼ਰੁਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੌਰਿਆ ਸਮਰਾਟ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਲੈ ਆਂਦਾ ਸੀ। ਭੱਦਰਬਾਹੂ ਨੇ ਨਿਰੁਕਤ ਅਤੇ ਅਰੰਭਿਕ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ 'ਤੇ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਣਯਨ ਕੀਤਾ। ਜੈਨੀਆਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸੂਜਨ ਅਤੇ ਸੰਕਲਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਤਾਂ ਮੌਰਿਆ ਯੁੱਗ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਚਾਰਾਂਗ ਸੂਤਰ, ਸਮਵਾਏ ਸੂਤਰ, ਭਗਵਤੀ ਸੂਤਰ, ਉਪਾਸਕ ਦਸ਼ਾਂਗ, ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵਿਆਕਰਣ ਆਦਿ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜੈਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਹਿੱਸੇ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਲਿਖੇ ਗਏ।

7.6 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

ਮੈਗਸਥੀਨਜ਼ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੌਰਿਆ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਅਸਾਨ, ਸਾਦਾ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਿਤ ਸੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਕਾਫੀ ਉਚਾ ਸੀ। ਜਾਤੀਆਂ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਵ ਰੱਖਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ 'ਤੇ ਅਟੁੱਟ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ। ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪਾਲਣ ਆਪਣਾ ਕਰਤਵ ਮੰਨਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਆਪਸੀ ਝਗੜੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸਾਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

7.7 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

- **ਸਤੂਪ (Pillar)** : ਖੰਭਾ।
- **ਗਹਿਣੇ (Ornament)** : ਗਹਿਣਾ।

7.8 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

ਨੋਟ

1. ਮੌਰਿਆ ਕਾਲੀਨ ਜਨਤਾ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।
2. ਮੌਰਿਆ ਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।
3. ਕੌਟਲਿਆ ਦੇ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਰਕਾਂ ਤੋਂ ਮੌਰਿਆ ਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ 'ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।

ਉਤਰ: ਸਵ ਮੁਲਾਂਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. 7	2. ਏਰੀਅਨ	3. ਜੌ ਕੀ ਸ਼ਰਾਬ, ਤਾੜੀ
4. (ਸ)	5. (ਅ)	6. (ਬ)
7. (ਅ)	8. ਸਹੀ	9. ਗਲਤ
10. ਸਹੀ	11. ਸਹੀ।	

7.9 ਸਬੰਧਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਇਕ ਨਵੀਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ-ਕਿੱਟੂ ਰੈਡੀ, ਗਿਆਨ ਬੁਕਸ।
2. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ-ਸ਼ਲਿੰਦਰ ਸੇਂਗਰ, ਐਟਲਾਂਟਿਕ ਪਬਲੀਸ਼ਰਜ਼, ਐਂਡ ਡਿਸਟਰੀਬਿਊਟਸ।
3. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ-ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਬੁਕਸ।
4. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਇਤਿਹਾਸ- ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਨਿਊ ਐਂਡ ਪਬਲੀਸ਼ਰਜ਼।
5. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ- ਡਾ. ਬਿਪਨ ਬਿਹਾਰੀ ਸਿਨਹਾ, ਗਿਆਨੰਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ।

ਨੋਟ

ਇਕਾਈ-8: ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ (The Gupta's Empire)

ਵਿਸ਼ਾ ਸੂਚੀ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

8.1 ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸਾਧਨ (Means of Gupta's History)

8.2 ਗੁਪਤ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਆਰੰਭ (Rising of Gupta's Dynasty)

8.3 ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ : ਸਿੰਗਾਸਨਨਾਰੋਹਣ, ਜਿੱਤ ਅਤੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਸੰਗਠਨ (Samudragupta : Crowned, Victory and Organization of Kingdom)

8.4 ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੂਸਰਾ ਵਿਕਰਾਦਿੱਤ (Chandragupt II Vikramaditya)

8.5 ਫਾਹਿਯਾਨ (399-411 ਈ.) ਦਾ ਵੇਰਵਾ (Explanation of Phaiyan)

8.6 ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਦੇ ਕਾਰਨ (The Reason of Decline Gupta's Kingdom)

8.7 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

8.8 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

8.9 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

8.10 ਸਬੰਧਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ -

- ਗੁਪਤ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਆਰੰਭ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ।
- ਫਾਹਿਯਾਨ ਵੱਲੋਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਰੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ।
- ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਸਬੰਧੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਗੁਪਤ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਲ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਪੁਨਰ-ਉਥਾਨ ਦਾ ਕਾਲ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਪਲੱਬਧ ਹਨ। ਗੁਪਤ ਕਾਲੀਨ ਸਰੋਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤਤਵ ਦੋਵੇਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਗਰੀਆਂ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ।

8.1 ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸਾਧਨ (Means of Gupta's History)

ਸਾਹਿਤਕ ਸਾਧਨ- ਸਾਹਿਤਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਪੁਰਾਣ ਅਤੇ ਕਾਵਿ, ਨਾਟਕ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਆਦਿ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਪੁਰਾਣਾ ਤੋਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ 18 ਹੈ, ਗੁਪਤ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਪਰ ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਨਣਯੋਗ

ਨੋਟ

ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿੱਚ **ਵਿਸ਼ਨੂਪੁਰਾਣ**, **ਵਾਯੂਪੁਰਾਣ**, **ਬ੍ਰਮਾਂਡਪੁਰਾਣ** ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਗੁਪਤਾਂ ਦੇ ਅਰੰਭਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਦਿ-ਰਾਜ-ਸੀਮਾ ਸਬੰਧੀ ਪੂਰਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੁਰਾਣਾ ਵਿੱਚ ਵਰਣਿਤ ਹੈ ਕਿ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਪਹਿਲੇ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਯਾਗ, ਸਾਕੇਤ ਅਤੇ ਮਗਧ ਤੋਂ ਉਪਰ ਸੀ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਨਾਗਾਂ, ਵਾਕਾਟਕਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਪੁਰਾਣਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਧਰਮਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਨੀਤੀਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਗੁਪਤ ਕਾਲੀਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮ੍ਰਿਤੀਕਰਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਾਕ-ਗੁਪਤਕਾਲੀਨ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਨਵੇਂ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਫਿਰ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਪਹੁੰਚਾਈ। ਬ੍ਰਹਸਪਤੀ, ਨਾਰਦ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਸਮ੍ਰਿਤੀਆਂ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸੇ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ 'ਕਾਮੰਦਕੀਯ' ਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕੌਟਲਿਆ ਦੇ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ-ਜੁਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜੇ ਸੁਚਾਰੂ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਨ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਸਿੱਖ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਗੁਪਤ ਕਾਲੀਨ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ 'ਤੇ ਚੰਗਾ ਚਾਨਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ- ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਵੀ ਗੁਪਤ ਕਾਲੀਨ ਇਤਿਹਾਸ, ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਚੰਗੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਵਿਸ਼ਾਖਦਤ ਵਿਰਚਿਤ, **ਦੇਵੀਚੰਦਰਗੁਪਤਮ**, **ਮੁਦਰਾਰਾਖਸ**, **ਮੰਜੂਸ਼੍ਰੀਮੂਲਕਲਪ**, **ਵਾਤਯਸਯਾਇਨ** ਦਾ **ਕਾਮਸੂਤਰ**, ਵਸੁਬੰਧ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਿਰਤਾਂਤ, **ਕਾਮੁਦੀ ਮਹਾਉਤਸਵ**, ਸ਼ੁਦਰਕ ਦੀ **ਮਰਛਟਿਕਮ** ਅਤੇ ਕਾਲੀਦਾਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਵਿਸ਼ਾਖਦਤ ਨੇ **ਦੇਵੀਚੰਦਰਗੁਪਤਮ** ਅਤੇ **ਮੁਦਰਾਰਾਖਸ਼** ਨਾਮਕ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਦੇਵੀਚੰਦਰਗੁਪਤਮ ਵਿੱਚ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੂਸਰਾ ਅਤੇ ਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। **ਮੁਦਰਾਰਾਖਸ਼** ਵਿੱਚ ਕੂਟਨੀਤੀ ਦਾ ਚੰਗੀ ਵਰਨਣ ਹੈ। **ਕਾਮੁਦੀ ਮਹਾਉਤਸਵ** ਦੀ ਲੇਖਿਕਾ ਕਿਸ਼ੋਰਿਕਾ ਨਾਮਕ ਇਕ ਵਿਦੁਸ਼ੀ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਮਗਧ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਸੁੰਦਰਵਰਮਨ ਅਤੇ ਚੰਦਰ ਸੈਨ (ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਪਹਿਲੇ) ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਨਾਲ ਗੁਪਤਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰ੍ਕਸ਼ 'ਤੇ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। **ਮੰਜੂਸ਼੍ਰੀਮੂਲਕਲਪ** ਤੋਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ੁਦਰਕ ਦੀ **ਮਰਛਕਟਿਕ** ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਸਥਿਤੀ 'ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। **ਕਾਮਸੂਤਰ** ਤੋਂ ਨਾਗਰਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕਾਲੀਦਾਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਗੁਪਤ-ਕਾਲ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ, ਜਦ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਘੱਟ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਕਾਲੀ ਦਾਸ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ 'ਵਿਕਰਾਦਿਤ' ਦੇ ਨੌਂ ਰਤਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸਨ। ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਸਜੀਵ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ **ਸ਼ਤਰੂਸੰਹਾਰ**, **ਰਘੁਵੰਸ਼**, **ਕੁਮਾਰਸੰਭਵ**, **ਮੇਘਦੂਤ**, **ਮਾਲਵਿਕਾਗਿਨਮਿਤਰ** ਅਤੇ **ਅਭਿਗਿਆਨ-ਸ਼ਾਕੁੰਤਲਮ** ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਨਣ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਾਹਿਤਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੋਂ ਗੁਪਤ ਕਾਲੀਨ ਇਤਿਹਾਸ, ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਚੰਗੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਯਾਤਰੀਆਂ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ- ਗੁਪਤਕਾਲੀਨ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਯਾਤਰੀਆਂ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਚੀਨੀ ਯਾਤਰੀ **ਫਾਹਿਯਾਨ** ਦਾ ਵਰਨਣ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਪੁਸ਼ਕਲਾਵਤੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਤਾਮਰਲਿਪਿਤ ਤੱਕ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁਕ ਕੇ ਸਥਾਨਕ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਜਲਵਾਯੂ ਅਤੇ ਬਨਸਪਤੀਆਂ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। **ਹੇਮਸਾਂਗ**, **ਹਰਸ਼** ਦੇ ਸਮੇਂ ਸੱਤਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਆਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰਸੰਗਵੰਸ਼ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ **ਨਾਲੰਦਾ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਾ** ਦਾ ਸੰਸਥਾਪਕ ਕੁਮਾਰ ਗੁਪਤ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ **ਬੁੱਧਗੁਪਤ** ਅਤੇ **ਬਾਲਾਦਿੱਤਯ** ਅਤੇ ਵਰਜ ਆਦਿ ਨਰੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵੀ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ ਚੀਨੀ ਯਾਤਰੀ ਇਤਿਸੰਗ ਜਲ ਮਾਰਗ ਰਾਹੀਂ **ਸ਼੍ਰੀ ਵਿਜੈ** ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਤਾਮਰਲਿਪਿਤ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਨਾਲੰਦਾ-ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। **ਅਲਬੇਰੂਨੀ** ਦਾ ਯਾਤਰਾ ਬਿਰਤਾਂਤ '**ਤਹਿਕੀਕੇ ਹਿੰਦ**' ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਿੰਦੂ ਕੁਸ਼ਲ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਜੋਤਿਸ਼ ਅਤੇ ਖਗੋਲ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਮਮਰਗਯਾ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਗਣਿਤਗਯਾ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਕਾਸ਼ੀ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਮੱਕਾ ਕਿਹਾ ਹੈ।

ਪੁਰਾਤਤਵ ਸਾਧਨ- ਇਸ ਅਧੀਨ ਅਭਿਲੇਖ, ਸਿੱਕੇ, ਸਮਾਰਕ, ਮੁਹਰ ਆਦਿ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਭਿਲੇਖਾਂ ਅਧੀਨ ਸਤੰਭ ਲੇਖ, ਸ਼ਿਲਾ ਲੇਖ ਅਤੇ ਤਾਮਰਲੇਖ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਅਭਿਲੇਖ- ਪੁਰਾਤਤਵ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਅਭਿਲੇਖਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਗੁਪਤ ਕਾਲੀਨ ਅਭਿਲੇਖ ਸ਼ੀਲਾ, ਸਤੰਭ ਅਤੇ ਤਾਮਰ ਪੱਤਰਾਂ 'ਤੇ ਖੁਦੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਮੁਹਰੋਂ (Seals) ਅਤੇ ਮੁਦਰਾਵਾਂ 'ਤੇ ਤੱਤਕੀਰਣ ਲੇਖ ਵੀ ਸਾਡੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਭਿਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਗੁਪਤ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੀ ਵੰਸ਼ਾਵਲੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕ੍ਰਿਤਿਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਾਨਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਨੋਟ ਗੁਪਤ ਕਾਲੀਨ ਲੇਖ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਪਤ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਮੁਦਰਗੁਪਤ ਦੀ ਪ੍ਰਯਾਗ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਪਤ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਮੁਦਰਗੁਪਤ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਸਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਲੇਖ ਕੌਸ਼ਾਂਬੀ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਮੌਰਿਆ ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾ ਸਤੰਭ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਖੁਦਿਆ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਤੰਭ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਸਤੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਹਰੀ ਸ਼ੇਣ ਸਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਇਸੇ ਲੇਖ ਵਿੱਚੋਂ ਉਸ ਦੇ 'ਦਿਗਵਿਜੇ' ਦੀ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੇ ਗੁਪਤ ਸ਼ਾਸਕ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਪਤ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਤੱਕ ਦੇ ਗੁਪਤ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ– **''ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਪਤ ਪੋਤਰਾ ਮਹਾਰਾਜ ਸ਼੍ਰੀ ਘਟੋਤਕਚ, ਪੁੱਤਰ, ਮਹਾਰਾਜਧਿਰਾਜ ਸ਼੍ਰੀ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ, ਪੁੱਤਰ ਲਿਚਵਿਦੌਹੀਤਰ, ਕੁਮਾਰ ਦੇਵਯਾਂ, ਉਤਪੰਨਸਯ ਮਹਾਰਾਜਾਧਿਰਾਜ, ਸ਼੍ਰੀ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ।''** ਇਸ ਲੇਖ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਪਤ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਤੱਕ ਰਾਜੇ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਵੱਧਦੀ ਗਈ। ਇਸ ਲੇਖ ਤੋਂ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ 'ਤੇ ਵੀ ਚੰਗਾ ਚਾਨਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੁਪਤ ਕਾਲੀਨ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਏਰਣ ਪ੍ਰਸ਼ਸਤੀ, ਨਾਲੰਦਾ ਅਤੇ ਗਯਾ ਲੇਖ, ਰਾਮ ਗੁਪਤ ਦਾ ਪੂਰਬੀ ਮਾਲਵਾ ਦਾ ਅਭਿਲੇਖ, ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੂਸਰੇ ਦਾ ਮਹਿਰੋਲੀ ਲੌਹ ਸਤੰਭ ਲੇਖ, ਮਥੁਰਾ ਸ਼ਿਲਾ ਲੇਖ, ਪਹਿਲੇ ਕੁਮਾਰ ਗੁਪਤ ਦਾ ਦਾਮੋਦਰਪੁਰ ਤਾਮਰਲੇਖ, ਮੰਦਸੌਰ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ, ਸਕੰਦਗੁਪਤ ਦਾ ਅੰਦਰਲਾ ਸਤੰਭ ਲੇਖ ਆਦਿ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਭਿਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਗੁਪਤ ਨਰੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਗੁਪਤ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਮਸਮਾਇਕ ਨਰੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਸਤੀਆਂ, ਉਤਰ ਗੁਪਤ ਵੰਸ਼ੀ ਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਸਾਮੰਤਾਂ ਦੇ ਲੇਖ ਵੀ ਗੁਪਤ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਯਸ਼ੋਧਰਮਨ, ਤੋਰਮਾਣ ਅਤੇ ਮਿਹਿਰਕੁਲ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਪਤਾਂ–ਹੂਣਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਯਾਗ ਪ੍ਰਸ਼ਸਤੀ ਵਿੱਚ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਨੂੰ **ਲੋਕਧਿਆਨੋਦੇਵ** ਅਤੇ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਦੇਵਤਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਵੀ ਰਾਜੇ ਦੇ ਆਰੰਭ ਦੈਵੀ ਸਿਧਾਂਤ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਸੀ। ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ–ਵੱਖ ਮੰਤਰੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਭਾਗਾਂ, ਵਿਭਾਗ ਪ੍ਰਧਾਨਾਂ, ਰਾਜ ਦੇ ਪੱਦ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ, ਕਰਾਂ ਦੇ ਸਵਰੂਪ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਇਕਾਈਆਂ ਆਦਿ ਦੀ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਵੀ ਇਹ ਲੇਖ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। 'ਵਰਨ ਵਿਵਸਥਾ' ਦੀ ਚਰਚਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।' 'ਦਿਵਜਾਂ' ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਾਇਸਥਾਂ ਦਾ ਵੀ ਵਰਨਣ ਹੋਇਆ ਹੈ। 'ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਵਸਥਾ' ਦੀ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਅਧਾਰ ਸਤੰਭ ਸਨ। 'ਸ਼੍ਰੇਣੀ' ਅਤੇ 'ਨਿਗਮਾਂ' ਅਤੇ ਭੂਮੀ ਮਾਪ ਦੇ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜ਼ਮੀਨ ਦਾਨ ਦੇਣ ਦੀ ਚਰਚਾ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਹੈ। ਸ਼ਿਵ ਪੂਜਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੂਜਾ, ਅਵਤਾਰ ਦੀ ਕਲਪਨਾ, ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਜੈਨ ਧਰਮ ਆਦਿ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਮੁਹਰ- ਮੁਹਰ ਵੀ ਗੁਪਤ ਕਾਲੀਨ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਹਨ। ਗੁਪਤ ਕਾਲੀਨ ਮੁਹਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ 'ਤੇ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਮੁਹਰਾਂ ਭਾਵ ਸਿਰਫ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸਿਰਫ ਕੁਮਾਰ ਗੁਪਤ ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਰਾਜ ਮੁਦਰਾ ਅੱਪਵਾਦ ਹੈ, ਉਹ ਚਾਂਦੀ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਗੁਪਤ ਕਾਲੀਨ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮੁਹਰਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮੁਹਰਾਂ ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਨਾਲੰਦਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਮੁਹਰਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਪੱਦ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਤਾਂ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀਗਤ। ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਦੀਆਂ ਮੁਹਰਾਂ ਵਿੱਚ ਧਰੁਵ ਸਵਾਮਣੀ ਦੀ ਮੋਹਰ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਧਰੁਵ ਸਵਾਮਣੀ (ਧਰੁਵ ਦੇਵੀ) ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸੀ। ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮੁਹਰਾਂ ਵਿੱਚ **ਕੁਮਾਰਾਮਾਤਿਆਧੀਕਰਣ** ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵਾਰ–ਵਾਰ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੁਹਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਪੱਦ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ **ਰਣਭਾਂਡਾਗਾਰਿਕ, ਮਹਾਦੰਡ ਨਾਇਕ, ਵਿਨਤਸਥਿਤੀਸਥਾਪਕ** ਆਦਿ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਮੁਹਰਾਂ ਤੋਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। **ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠੀ, ਕੁਲਿਕ** ਅਤੇ ਸਾਰਥਵਾਹਕ ਦਾ ਵੀ ਵਰਨਣ ਮੁਹਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਤੋਂ ਦਾਨ ਪਾਤਰ ਸਬੰਧੀ ਇਕ ਮੁਹਰ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਕੁਮਾਰਾਮਾਤਿਆ ਨੇ ਅੰਕਿਤ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ। ਨਾਲੰਦਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗੁਪਤ ਕਾਲੀਨ ਮੁਹਰਾਂ ਰਾਜਕੀ ਵੰਸ਼ਾਵਲੀ ਦੀਆਂ ਵੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਕੁਮਾਰ ਗੁਪਤ ਤੋਂ ਬੱਾਦ ਸਿੰਗਾਸਨ ਸਬੰਧੀ ਵਿਵਾਦ ਦਾ ਵਰਨਣ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਕੁਮਾਰ ਗੁਪਤ ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਨਾਲੰਦਾ ਮੁਹਰ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਪਤ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕੁਮਾਰ ਗੁਪਤ ਤੱਕ ਦੀ ਵੰਸ਼ਾਵਲੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਨਾਲੰਦਾ ਮੁਹਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਬੂਤ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਵਿਸ਼ਨੂਗੁਪਤ ਦਾ ਗੁਪਤ ਵੰਸ਼ਾਵਲੀ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨ ਸਥਿਰ ਹੋ ਸਕਿਆ ਹੈ।

ਸਿੱਕੇ- ਗੁਪਤਕਾਲੀਨ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਸਿੱਕੇ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋਏ ਹਨ। ਗੁਪਤ ਨਰੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਸੋਨੇ, ਚਾਂਦੀ ਅਤੇ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਗੁਜਰਾਤ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਬੰਗਾਲ ਤੱਕ ਵੱਖ–ਵੱਖ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਸਥਾਰ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਸਿੱਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਘਟਨਾਵਾਂ ਉਕਰੀਆਂ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ

ਨੋਟ

ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕ ਸਵਰਨ ਮੁਦਰਾ ਦੇ ਇਕ ਹਿੱਸੇ 'ਤੇ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਪਹਿਲਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਕੁਮਾਰ ਦੇਵੀ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ 'ਲਿਛਵਯ' ਸ਼ਬਦ ਉਕਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਗੁਪਤਾਂ ਅਤੇ ਲਿਛਵੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹੁਤਾ ਸਬੰਧ ਕਾਇਮ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਮੁਦਰਗੁਪਤ ਦੇ ਇਕ ਸਿੱਕੇ ਵਿੱਚ ਅਸ਼ਵਮੇਧ ਦੇ ਘੋੜੇ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਅਸ਼ਵਮੇਧ ਯੱਗ ਦਾ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਵਿਕਰਾਦਿੱਤ ਦੇ ਰਜਤ ਸਿੱਕੇ ਸ਼ਕ-ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ 'ਤੇ ਪਾਏ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਕਾਰੀ ਦੀ ਵਿਰੁੱਧ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਨੂੰ ਇਕ ਸਿੱਕੇ ਵਿੱਚ ਵੀਣਾ ਵਜਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰੇਮੀ ਹੋਣ ਦਾ ਸਬੂਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਸਿੱਕਿਆਂ ਨਾਲ ਗੁਪਤ ਸਮਰਾਟ ਵਿਆਘਰ ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਸਿੱਕਿਆਂ ਨਾਲ ਗੁਪਤ ਸਮਰਾਟਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ, ਸਮ੍ਰਿਧੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸਮਾਰਕ- ਗੁਪਤ ਕਾਲੀਨ ਸਮਾਰਕਾਂ ਵਿੱਚ ਮੰਦਿਰ, ਸਤੰਭ, ਮੂਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਗੁਫਾਵਾਂ, ਵਰਨਣਯੋਗ ਹਨ। ਗੁਪਤ ਕਾਲੀਨ ਮੰਦਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾਗੋਦ ਰਾਜ ਸਥਿਤ ਭੂਮਰਾ ਦਾ ਸ਼ਿਵ ਮੰਦਿਰ, ਜਬਲਪੁਰ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਤਿਬਵਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਮੰਦਿਰ, ਅਜੇਗੜ੍ਹ ਰਾਜ ਦੇ ਨਚਨਾਕੁਟਾਰ ਦਾ ਪਾਰਵਰਤੀ ਮੰਦਿਰ, ਦੇਵਗੜ੍ਹ ਦਾ ਦਸ਼ਾਵਤਾਰ ਮੰਦਿਰ, ਭੀਤਰ ਪਿੰਡ ਦਾ ਇੱਟ ਨਿਰਮਿਤ ਮੰਦਿਰ ਅਤੇ ਲਾਡਖਾਨ ਮੰਦਿਰ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹਨ। ਇਹ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਵਾਸਤੂਕਲਾ, ਉਤਕੀਰਣ ਭਾਸਕਰ, ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਲਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਜਾਣਕਾਰ ਹਨ। ਮੰਦਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਖਰ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਗੁਪਤਕਾਲ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੇਵਗੜ੍ਹ ਦਾ ਦਸ਼ਾਵਤਾਰ ਮੰਦਿਰ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ। ਕੁਮਾਰ ਗੁਪਤ ਦੂਸਰਾ ਕਾਲੀਨ ਮੰਦਸੌਰ ਦੇ ਲੇਖ (ਮਾਲਵ ਸੰਮਤ 529 = 372-72 ਈ) ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਲਵਾ ਦੇ ਦਸ਼ਪੁਰ ਦਾ ਸੂਰਜਮੰਦਿਰ ਆਪਣੇ ਉਤੁੰਗ ਸ਼ਿਖਰ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ। ਮੌਰਿਆ ਕਾਲੀਨ ਸਤੰਭਾਂ ਵਾਂਗ ਗੁਪਤ ਕਾਲੀਨ ਸਤੰਭ ਵੀ ਇਕ ਹੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਖੰਡ ਨੂੰ ਤਰਾਸ਼ ਕੇ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਸਕੰਦ ਗੁਪਤ ਕਾਲੀਨ ਅੰਦਰਲਾ-ਸਤੰਭ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਕਾਲੀਨ ਏਰਣ ਦਾ ਗਰੂੜ ਸਤੰਭ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ। ਮਹਿਰੌਲੀ ਦਾ ਲੌਹ-ਸਤੰਭ ਸਦੀਆਂ ਦੀ ਧੁੱਪ-ਵਰਖਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਜੰਗ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਉਨਤ ਲੌਹ-ਕਾਰੋਬਾਰ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ। ਅਨੇਕਾਂ ਵੈਸ਼ਨੋ, ਸ਼ੈਵ, ਜੈਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਮੂਰਤੀਆਂ ਉਪਲੱਬਧ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਜੋ ਸਮਕਾਲੀਨ ਤਕਸ਼ਣ ਕਲਾ ਦੇ ਉਜਵਲ ਪੱਖ 'ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਗੁਪਤ ਸਮਰਾਟਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਕੁਮਾਰ ਗੁਪਤ ਦੂਸਰਾ ਕਾਲੀਨ ਸਾਰਨਾਥ ਦੀ ਬੁੱਧ ਮੂਰਤੀ ਦੇ ਅੱਧੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਇਕ ਲੇਖ ਉਕਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਪਤ ਸੰਮਤ 154 (423 ਈ) ਵਿੱਚ ਅਭੇਮਿਤਰ ਨਾਮਕ ਭਿਖਸ਼ੂ ਨੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਮੂਰਤੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਗੁਪਤ ਕਾਲੀਨ ਗੁਫਾ ਮੰਦਿਰ (ਚੈਤ ਗ੍ਰਿਹ) ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਗੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਅਤੇ ਹੌਂਸਲੇ ਨਾਲ ਸ਼ਿਲਾਖੰਡ ਤਰਾਸ਼ ਕੇ ਨਿਰਮਿਤ ਇਹ ਗੁਫਾਵਾਂ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਤਕਸ਼ਣ-ਕਲਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਬ੍ਰਾਹਮਮ ਗੁਫਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਬੁੱਧ ਗੁਫਾਵਾਂ ਹਨ। ਉਦੇਗਿਰੀ ਦੀ ਗੁਫਾ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਵਿਕਰਾਦਿੱਤ ਕਾਲੀਨ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਦੀਵਾਰ ਉਪਰ ਇਕ ਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਉਸ ਦੇ ਸੰਧੀਵਿਗ੍ਰਹਿਕ ਸਕੱਤਰ ਵੀਰਸੈਨ ਨੇ ਸ਼ਿਵ ਪ੍ਰਤੀ ਭਗਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਗੁਫਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਚੱਟਾਨ ਨੂੰ ਕੱਟ ਕੇ ਬਣਾਈ ਗਈ ਸੀ, ਇਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਦੇਵਾਲਿਆ ਹੈ ਜੋ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗੁਫਾ ਮੰਦਿਰ ਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਗੁਫਾਵਾਂ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਬਾਘ ਅਤੇ ਅਜਨਤਾ ਨਾਮਕ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਬਾਘ ਦੀਆਂ ਗੁਫਾਵਾਂ ਚੱਟਾਨ ਖੰਡ ਨੂੰ ਕੱਟ ਕੇ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਮੱਠ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਭਿਖਸ਼ੂ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੂਜਾ ਲਈ ਸਤੂਪ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ 'ਤੇ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਵੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਅਜਨਤਾ ਦੀਆਂ ਗੁਫਾਵਾਂ (ਸੰਖਿਆ 16, 17 ਅਤੇ 19) ਗੁਪਤ ਕਾਲੀਨ ਹਨ। ਉਹ ਮਹਾਯਾਨ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਪ੍ਰਚੂਰ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਉਪਲੱਬਧ ਹਨ, ਇਹ ਆਪਣੀ ਚਿੱਤਰਕਲਾ ਲਈ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ।

ਗੁਪਤ ਕੌਣ ਸਨ?

ਗੁਪਤਾਂ ਦੀ ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਆਰੰਭ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਅੱਜ ਵੀ ਮਤਭੇਦ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕੁਝ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੈਸ਼ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕੁਝ ਖੱਤਰੀ, ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨ ਹਨ ਜੋ ਗੁਪਤਾਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰੋ. ਐਚ. ਸੀ. ਰਾਏ ਚੌਧਰੀ ਨੇ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਦੀ ਪੋਤਰੀ ਅਤੇ ਵਾਕਾਟਕ ਨਰੇਸ਼ ਰੁਦਰਸੇਨ ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਪਤਨੀ ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਦੇ ਪੂਨਾ ਅਤੇ ਸਥੀਪੁਰ ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਗੁਪਤਾਂ ਨੂੰ 'ਧਾਰਣ' ਗੋਤ ਦਾ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ੁੰਗ ਸਮਰਾਟ ਅਗਨੀ ਮਿੱਤਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਜਾਰਿਣੀ ਦੇ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਸਨ ਪਰ ਪ੍ਰੋ. ਗੋਇਲ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ "ਕਿਸੇ ਰਾਣੀ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਸਬੰਧ ਉਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲੱਗਭਗ ਪੰਜ ਸੌ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਸਾਮਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵੰਸ਼ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ ਕਦੇ ਵੀ ਤਰਕਸੰਗਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।"

ਨੋਟ ਏਲਨ ਸਾਹਿਬ ਗੁਪਤਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਮੌਰਿਆ ਸ਼ੂਦਰ ਸੀ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਪਤ ਸ਼ਾਸਕ ਵੀ ਸ਼ੂਦਰ ਸਨ। ਏਲਨ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਕੱਟਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਵਿਦਵਾਨ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਮੌਰਿਆ ਨੂੰ ਖੱਤਰੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਗੁਪਤ ਸ਼ਾਸਕ ਖੱਤਰੀ ਹੋਏ ਨਾ ਕਿ ਸ਼ੂਦਰ।

ਏਲਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਦੂਸਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ ਗੁਪਤਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੂਦਰ ਜਾਤੀ ਦਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਡਾ. ਕਾਸ਼ੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਜੈਸਵਾਲ ਅਤੇ ਬੀ. ਜੀ. ਗੋਖਲੇ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੌਰਿਆ ਵਾਂਗ ਹੀ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਦੇ ਜਾਂ ਸ਼ੂਦਰ ਜਾਤੀ ਦਾ ਸਾਬਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਡਾ. ਜੈਸਵਾਲ ਹੇਠਲੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਗੁਪਤਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੂਦਰ ਸਾਬਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

(ਕ) **ਕੌਮੁਦੀ ਮਹਾਉਤਸਵ** ਨਾਮਕ ਗੁਪਤ ਕਾਲੀਨ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਪਹਿਲੇ (ਚੰਦਰ ਸੈਨ) ਨੂੰ 'ਕਾਰਸਕਰ' ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਨੀਚ ਜਾਤੀ ਦੇ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਰਾਜ ਗੱਦੀ ਲਈ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ। ਇਸੇ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵੀ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਹੇਠਲੀ ਜਾਤੀ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਚੰਦਰ ਸੈਨ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਲਈ ਅਯੋਗ ਐਲਾਨਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

(ਖ) ਡਾ. ਜੈਸਵਾਲ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੌਮੁਦੀ ਮਹਾਉਤਸਵ ਵਿੱਚ ਗੁਪਤਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਸਬੰਧ ਲਿਛਵੀਆਂ ਨਾਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਲਿਛਵੀ ਮਲੇਛ ਸਨ ਅਤੇ ਗੁਪਤ ਵੀ ਸ਼ੂਦਰ ਜਾਤੀ ਦੇ ਹੋਏ। ਬੀ. ਬੀ. ਗੋਖਲੇ ਵੀ ਲਿਛਵੀਆਂ ਨੂੰ 'ਵਰਾਤਯ ਖੱਤਰੀ' ਮੰਨਦੇ ਸਨ।

(ਗ) ਡਾ. ਜੈਸਵਾਲ ਨੇ 'ਧਾਰਣ' ਗੋਤ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ, ਗੁਪਤਾਂ ਨੂੰ ਜਾਟ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। **ਮੰਜੂਸ਼੍ਰੀਮੂਲਕਲਪ** ਤੋਂ ਵੀ ਗੁਪਤਾਂ ਦੇ ਜਾਟ ਹੋਣ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਜੈਸਵਾਲ ਨੇ ਨੇਪਾਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰ ਰਹੇ ਗੁਪਤ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪੰਨੇ ਵੀ ਪਲਟੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ 'ਅਹੀਰ' ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਡਾ. ਸ਼ਰਮਾ ਵੀ ਗੁਪਤਾਂ ਨੂੰ ਜਾਟ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਧਾਰਣ' ਗੋਤ ਅੱਜ ਵੀ ਜਾਟਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੈ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਥਾਵਾਂ ਭਰੋ (Fill in the blanks):

1. ਫਾਹਿਯਾਨ ..... ਦੇ ਸ਼ਾਸਨਕਾਲ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਆਇਆ ਸੀ।
2. ਸਕੰਦਗੁਪਤ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨਕਾਲ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘਟਨਾ ਭਾਰਤ 'ਤੇ ..... ਦੀ ਹੈ।
3. ਸਮਿੱਥ ਨੇ ..... ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦਾ ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਕਿਹਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਸਬੂਤਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਗੁਪਤਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੂਦਰ, ਜਾਟ ਜਾਂ ਨੀਚ ਵੰਸ਼ (ਜਾਤੀ) ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਦਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। **ਕੌਮੁਦੀ ਮਹਾਉਤਸਵ** ਦੇ 'ਕਾਰਸਕਾਰ' ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਚੰਦਰ ਸੈਨ ਨੂੰ ਸ਼ੂਦਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਪੱਖਪਾਤ ਦਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਚੰਦਰ ਸੈਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਦਵੰਦੀ ਕਲਿਆਣਵਰਮਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਸੀ। ਅੰਤ ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜੇ ਦਾ ਪੱਖ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ ਚੰਦਰ ਸੈਨ ਨੂੰ ਹੇਠਲੀ ਜਾਤੀ ਦਾ ਦਰਸਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਿ ਚੰਦਰ ਸੈਨ ਗੱਦੀ ਦਾ ਦਾਅਵੇਦਾਰ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਲਿਛਵੀਆਂ ਨੂੰ ਮਲੇਛ ਮੰਨਣ ਦਾ ਕੋਈ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਬੂਤ ਇਹ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਲਿਛਵੀ ਖੱਤਰੀ ਸਨ। ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲਿਛਵੀ ਖੱਤਰੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸਨ। ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ 'ਧਾਰਣ' ਸ਼ਬਦ ਸਾਮਯ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਪ੍ਰਤੀਪਲ ਹੈ ਅਤੇ ਧਾਰਣ 'ਧਾਰੀ' ਦੋਵਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਮੂਲਰੂਪ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜਾਤੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਗੋਤ ਸਮਾਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਣ, ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਗੋਤ ਨਿਰਧਾਰਣ ਬਹੁਧਾ ਪ੍ਰੋਹਿਤਾਂ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਅੰਤ 'ਧਾਰਣ' ਅਤੇ 'ਧਾਰੀ' ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਜਾਂ ਇਸ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਗੁਪਤਾਂ ਨੂੰ ਜਾਟ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੂਦਰ ਸਾਬਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸਬੂਤ ਉਪਲੱਬਧ ਨਹੀਂ ਹਨ।

ਹੋਰ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ, ਜਿਵੇਂ ਅਨੰਤ ਸਦਾਸ਼ਿਵ ਅੱਲੇਕਰ, ਐਸ. ਕੇ. ਏ. ਆਯੰਗਰ, ਮਿਰਾਸ਼ੀ ਆਦਿ ਗੁਪਤਾਂ ਨੂੰ ਵੈਸ਼ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਧਾਰਨਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਪਦਵੀ 'ਗੁਪਤਾਂ' ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ, ਸ਼ਾਸਕਾਂ, ਰਾਜ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅੰਤ 'ਗੁਪਤ' ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਗੁਪਤ' ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਬਹੁਧਾ ਵੈਸ਼ ਹੀ ਧਾਰਣ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਗੁਪਤਾਂ ਨੂੰ ਗੋਤ 'ਧਾਰਣ' ਵੈਸ਼ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਅਗਰਵਾਲਾਂ ਦਾ ਗੋਤ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਪਤ ਸ਼ਾਸਕ ਵੈਸ਼ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸਨ

ਨੋਟ

ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰੋ. ਗੋਇਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ ਕਿ "ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਗੁਪਤ ਨਾਮ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਾਰੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।" ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਲੇਖਕ ਵਿਸ਼ਨੂਗੁਪਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਖਗੋਲ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਬ੍ਰਹਮਾ ਗੁਪਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਰਛਕਟਿਕ ਦਾ ਕੁਮਾਰ ਗੁਪਤ ਖੱਤਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਗੁਪਤਾਂ ਨੂੰ ਵੈਸ਼ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ।

ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਗੁਪਤ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਖੱਤਰੀ ਜਾਤੀ ਦਾ ਸਾਬਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਕਾਂ ਵਿੱਚ ਗੌਰੀ ਸ਼ੰਕਰ, ਹੀਰਾਨੰਦ ਔਝਾ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰ ਚਟੋਪਾਧਿਆਇ ਵਰਗੇ ਵਿਦਵਾਨ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਵਿਚਾਰ ਹੈ-

(ਕ) **ਕੌਮੁਦੀ ਮਹਾਉਤਸਵ**- ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਮਗਧ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਸੁੰਦਰਵਰਮਨ ਨੂੰ ਖੱਤਰੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਚੰਦਰ ਸੈਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਦਤਕ ਪੁੱਤਰ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਵਜਾਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਦਤਕ ਪੁੱਤਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਚੰਦਰ ਸੈਨ ਖੱਤਰੀ ਜਾਤੀ ਦਾ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਚੰਦਰ ਸੈਨ ਜਾਂ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਪਹਿਲਾ ਖੱਤਰੀ ਸੀ, ਗੁਪਤ ਸ਼ਾਸਕ ਵੀ ਖੱਤਰੀ ਹੀ ਸਨ।

(ਖ) ਜਦ ਕਿ ਗੁਪਤ ਨਰੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਜਾਤੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ 'ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਪਰਵਰਤੀ ਗੁਪਤ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਕੁਝ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਗਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਇਕ ਗੁਪਤ ਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਮਹਾਸ਼ਿਵ ਗੁਪਤ ਨੂੰ ਸਿਰਪੁਰ (ਰਾਏਪੁਰ) ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਚੰਦਰ ਵੰਸ਼ੀ ਖੱਤਰੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੰਚੋਭ (ਬਿਹਾਰ) ਤਾਮਰ ਪੱਤਰ- ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਵੀ ਗੁਪਤ ਨਾਮਕ ਉਪਾਧੀ ਵਾਲੇ 6 ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼ੈਵ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਅਰਜੁਨ (ਖੱਤਰੀ) ਦਾ ਵੰਸ਼ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

(ਗ) ਧਾਰਵਾੜ (ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ) ਦੇ ਗੁਤਲ ਨਰੇਸ਼ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੂਸਰੇ ਦਾ ਵੰਸ਼ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੋਮਵੰਸ਼ੀ ਖੱਤਰੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਗੁਪਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਖੱਤਰੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਮੰਜੁਸ਼੍ਰੀਮੂਲਕਲਪ ਤੋਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

(ਘ) ਜਾਵਾ ਦੇ ਇਕ ਗ੍ਰੰਥ **ਤੰਤਰੀ-ਕਾਮਾਂਦਕ** ਵਿੱਚ ਇਸ਼ਵਾਕੁਵੰਸ਼ੀ ਮਹਾਰਾਜ ਏਸ਼ਵਰਿਆਪਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਦੱਸਦੇ ਹਨ।

(ਙ) ਗੁਪਤ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਨਾਗਾਂ, ਲਿਛਵੀਆਂ ਅਤੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਵੀ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਪਤ ਰਾਜਾ 'ਖੱਤਰੀ ਵੰਸ਼ੀ' ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਖੱਤਰੀਯਤਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਤੀਲੋਮ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਨਿੰਦਣਯੋਗ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਨਾਗ ਅਤੇ ਲਿਛਵੀ ਸ਼ਾਸਕ ਆਪਣੀਆਂ ਪੁੱਤਰੀਆਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੇਠਲੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਕਰਦੇ, ਜਦ ਕਿ ਵਾਕਾਟਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਗੁਪਤ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਹੋਣਾ ਵਿਆਹ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵੰਸ਼ੀ ਵਾਕਾਟਕ ਰਾਜਾਂ ਨੇ ਖੱਤਰੀ ਤੋਂ ਵੀ ਹੇਠਲੇ ਗੁਪਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਸਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਪਤਾਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਵੀ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਪਤ ਖੱਤਰੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸਨ।

ਪ੍ਰੋ. ਗੋਇਲ ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਨਣ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਗੁਪਤਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਗੁਪਤ ਵੀ ਖੱਤਰੀ ਹੀ ਸਨ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਪਤਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਆਹ ਸੰਧੀਆਂ ਤੋਂ ਸਿਰਫ ਇੰਨਾ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਪਤ ਖੱਤਰੀ ਤੋਂ ਹੇਠਲੇ ਧਰਮ ਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੈਸ਼ ਜਾਂ ਸ਼ੂਦਰ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਗੋਇਲ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਪਤ ਸ਼ਾਸਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸਕੰਦ-ਪੁਰਾਣ ਵਿੱਚ ਧਰਮਾਣਯ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ (ਪੂਰਬੀ ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਮਿਰਜ਼ਾਪੁਰ) ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਧਾਰਣ ਗੋਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਪਤ ਵੀ ਪੂਰਬੀ ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੋਤਰ **'ਧਾਰਣ'** ਸੀ, ਉਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਨ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਦੂਸਰਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਬੂਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਅਰੰਭਿਕ ਗੁਪਤ ਸ਼ਾਸਕ ਨੇ ਕਦੰਬ ਨਰੇਸ਼ ਕਾਕਰਤਸਥ ਵਰਮਾ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਰਮਾ (ਕਦੰਬ ਰਾਜ) ਦੇ **ਤਾਲਗੁੰਡ ਲੇਖ** ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਦੰਬ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣੀ ਪੁੱਤਰੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਗੁਪਤ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪੁੱਤਰੀਆਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਗੁਪਤ ਦਾ ਵਿਆਹ ਵਾਕਾਟਕ ਰਾਜਾ ਰੁਦਰ ਸੈਨ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਵਾਲਾਦਿੱਤ ਅਤੇ ਭਾਨੂ

ਨੋਟ ਗੁਪਤ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਪਤ ਸ਼ਾਸਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਉਪਲੱਬਧ ਸਬੂਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਦੇ ਚਾਰਾਂ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਗੁਪਤਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਜੋੜਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਕ ਠੋਸ ਸਿੱਟੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ।

ਗੁਪਤਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ

ਗੁਪਤਾਂ ਦੀ ਹੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਮਤਭੇਦ ਹਨ। ਇਤਸਿੰਗ (I-tsing) ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਪਤਾਂ ਦਾ ਆਦਿ ਸਥਾਨ ਮਗਧ ਸੀ। ਇਤਸਿੰਗ ਦਾ ਤਾਂ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ **ਚੇ-ਲਿ-ਕਿ-ਤੋ** ਨਾਮਕ ਰਾਜਾ (ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਪਤ) ਨੇ ਮਰਗਸ਼ਿਖਾਵਨ (ਸਾਰਨਾਥ) ਦੇ ਨੇੜੇ ਚੀਨੀ ਯਾਤਰੀਆਂ ਲਈ ਇਕ ਮੰਦਿਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਵਾਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਾਲਣ ਦੇ ਲਈ 24 ਗ੍ਰਾਮ ਦਾਨ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ। ਇਹ ਰਾਜਾ ਕਿਉਂਕਿ ਚੀਨੀ ਯਾਤਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਬੋਧ ਗਯਾ ਵਿੱਚ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਗਧ ਦਾ ਸ਼ਾਸਕ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਮਗਧ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਹੋਣ ਦਾ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਤਾਂ ਇਸੇ ਗੱਲ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਪੂਰਬੀ ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੇ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਕੋਲ ਇਕ ਮੰਦਿਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ।

ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਵੀ ਇਸ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਚੰਦਰ ਪਹਿਲੇ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਅਯੁੱਧਿਆ, ਲਖਨਊ, ਸੀਤਾਪੁਰ, ਟਾਂਡਾ, ਗਾਜੀਪੁਰ ਅਤੇ ਬਨਾਰਸ ਆਦਿ ਸਥਾਨਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਬਿਹਾਰ ਤੋਂ ਸਿਰਫ ਇਕ ਮੁਦਰਾ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਗੁਪਤ ਸਵਰਣ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪੂਰਬੀ ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਰੰਭਿਕ ਗੁਪਤ ਸਮਰਾਟਾਂ ਦਾ ਪੂਰਬੀ ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗਹਿਰਾ ਸਬੰਧ ਸੀ।

ਵਰਨਣ ਕੀਤੇ ਸਬੂਤਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਇਸੇ ਗੱਲ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਪਤਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਪੂਰਬੀ ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੀ। ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਕੰਦ ਗੁਪਤ ਦੇ ਕਾਲ ਤੱਕ ਦੇ 15 ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 8 ਪੂਰਬੀ ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਦੋ ਲੇਖ (ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਦਾ ਗਯਾ ਅਤੇ ਨਾਲੰਦਾ ਤਾਮਰ ਪੱਤਰ ਲੇਖ) ਮਿਲੇ ਹਨ, ਇਸ ਦੀ ਭਰੋਸੇਯੋਗਤਾ ਵੀ ਸ਼ੱਕ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਬਿਹਾਰ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ (5) ਵਿੱਚ ਮਿਲੇ ਲੇਖ ਦਾਨ ਪੱਤਰ ਹਨ, ਜਦ ਕਿ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਲੇਖ (ਪ੍ਰਯਾਗ ਪ੍ਰਸ਼ਸਤੀ) ਪੂਰਬੀ ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਿਲੇ ਹਨ।

ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਗੁਪਤ ਵੰਸ਼ ਸਬੰਧੀ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਪਤ ਪੂਰਬੀ ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਹੀ ਸਨ। **ਵਾਯੂਪੁਰਾਣ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ "ਗੁਪਤ ਵੰਸ਼ੀ ਨਰੇਸ਼ ਅਨੁਗੰਗਾ, ਪ੍ਰਯਾਗ, ਸਾਕੇਤ ਅਤੇ ਮਗਧ ਨੂੰ ਭੋਗਣਗੇ।" **ਵਿਸ਼ਨੂਪੁਰਾਣਾ** ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਅਨੁਗੰਗਾ ਪ੍ਰਯਾਗ ਮਾਗਧਾਗੁਪਤਾਪਛਚ ਭੌਕਸ਼ਯੰਤੀ" ਅਤੇ ਪ੍ਰਯਾਗ ਤੱਕ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਗਯਾ ਦੇ ਤਟਵਰਤੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮਾਗਧ ਅਤੇ ਗੁਪਤ ਭੋਗਣਗੇ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਗੁਪਤਾਂ ਅਤੇ ਲਿਛਵੀਆਂ ਦੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ ਅਤੇ ਲਿਛਵੀਆਂ ਨੂੰ ਮਗਧ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪੂਰਬੀ ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਯਾਗ ਤੱਕ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਭੂਖੰਡ ਅਤੇ ਮਗਧਾਂ ਦੇ ਸਾਹ-ਸ਼ਾਸਕ ਹੋਣ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਕਾਰਨ ਮਗਧ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯਾਗ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਇਸ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਗ ਸਨ ਅਤੇ ਗੋਇਲ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਪਤਾਦੀਰਾਜ ਮਗਧ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਪ੍ਰਯਾਗ ਸੀ।

8.2 ਗੁਪਤ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਆਰੰਭ (Rising of Gupta's Dynasty)

ਗੁਪਤ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਅਰੰਭਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਪਤਾਂ ਦਾ ਅਰੰਭ ਅਤੇ ਸਾਕੇਤ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੱਗਭਗ ਤੀਸਰੀ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਦਾ ਸੰਸਥਾਪਕ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਪਤ ਸੀ।

ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਪਤ- ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਗੁਪਤ ਦੇ ਪੂਨਾ ਤਾਮਰ ਪੱਤਰ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਪਤ ਨੂੰ 'ਗੁਪਤ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਆਦਿਰਾਜ' ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਰਧਾਪੁਰ ਤਾਮਰ ਪੱਤਰ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਪਤ ਧਾਰਣ ਗੋਤ ਦਾ ਸੀ। ਡਾ. ਆਰ. ਸੀ. ਮਜੂਮਦਾਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸੀਂ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਤੋਂ ਗੁਪਤ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਪਤ ਨੂੰ ਇਤਸਿੰਗ ਵੱਲੋਂ ਵਰਨਣ ਕੀਤੇ ਮਹਾਰਾਜ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਪਤ ਮੰਨ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਤਸਿੰਗ ਦਾ ਦੱਸਿਆ ਹੋਇਆ ਮੰਦਿਰ ਮਗਧ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਉਤਰੀ ਜਾਂ ਕੇਂਦਰੀ ਬੰਗਾਲ ਦੀਆਂ ਪੱਛਮੀ ਸੀਮਾਵਾਂ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਸੀ। ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਪਤ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਬੰਗਾਲ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਨੋਟ

ਗੁਪਤ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ 'ਮਹਾਰਾਜ' ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਪਤ ਅਤੇ ਘਟੋਤਕਚ ਦੋਵਾਂ ਲਈ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਉਪਾਧੀ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਮੰਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਰੰਭਿਕ ਗੁਪਤ ਰਾਜਾ ਮੁਰੁੰਡੋ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸ਼ਾਸਕ ਸਨ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਦ੍ਰਿੜ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਘਟੋਤਕਚ- ਘਟੋਤਕਚ ਨੂੰ ਗੁਪਤ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਪਤ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਗੁਪਤ ਦੇ ਦੋ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਘਟੋਤਕਚ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾ ਗੁਪਤ ਰਾਜਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਘਟੋਤਕਚ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਪਤ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਸੰਸਥਾਪਕ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ, ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਦੇ ਘਟੋਤਕਚ ਨੂੰ ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੁਝ ਮੁਹਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਘਟੋਤਕਚ ਗੁਪਤ ਸਮਝਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਘਟੋਤਕਚ ਗੁਪਤ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਸੀ। ਇਹ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ 'ਮਹਾਰਾਜ' ਨਾ ਕਹਿ ਕੇ ਕੇਵਲ 'ਕੁਮਾਰਾਮਾਤਯ' ਹੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਪਹਿਲਾ- ਇਸ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਤੀਸਰਾ ਰਾਜਾ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਾਸਕ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ 'ਮਹਾਰਾਜਾਧਿਰਾਜ' ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਹੋਰ ਦੋ ਰਾਜਿਆਂ ਵਾਂਗ ਅਧੀਨ ਸ਼ਾਸਕ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਸ਼ਾਸਕ ਬਣ ਬੈਠਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਗੁਪਤਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਰਾਜੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦਾ ਵੀ ਵਿਸਥਾਰ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਸੰਮਤ ਵੀ ਚਲਾਇਆ ਸੀ ਜੋ 20 ਦਿਸੰਬਰ 318 ਈ. ਅਤੇ 26 ਫਰਵਰੀ 328 ਈ. ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੰਮਤ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਪਹਿਲੇ ਨੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਚਲਾਇਆ ਸੀ।

ਲਿਛਵੀ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ- ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘਟਨਾ ਉਸ ਦਾ ਲਿਛਵੀ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ **ਕੁਮਾਰੀਦੇਵੀ** ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਆਹ ਸਬੰਧ ਦਾ ਸਬੂਤ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ-ਕੁਮਾਰ ਦੇਵੀ ਦੀਆਂ ਮੁਦਰਾਵਾਂ, ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਦੀ ਪ੍ਰਯਾਗ ਪ੍ਰਸ਼ਸਤੀ ਅਤੇ ਪਰੋਕਸ਼ਤਾ ਪੁਰਾਣਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਿੱਕੇ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਲਿਛਵੀ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ ਕੁਮਾਰਦੇਵੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਦੀ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਸਿੱਕੇ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਪਹਿਲੇ ਅਤੇ ਲਿਛਵੀ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ ਕੁਮਾਰਦੇਵੀ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਸੁੱਖ ਅਤੇ ਸੰਪਨਤਾ ਦੀ ਦੇਵੀ ਲਕਸ਼ਮੀ ਦੇਵੀ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਪ੍ਰਯਾਗ ਪ੍ਰਸ਼ਸਤੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਨੂੰ 'ਲਿਛਵੀ ਦੋਹਿਤਰ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਗੁਪਤ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਇਸ ਵਿਆਹ ਸਬੰਧ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਆਹ ਸਬੰਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਗੁਪਤ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਮਾਣ ਵਧਿਆ ਸੀ। ਡਾ. ਵੀ. ਏ. ਸਮਿੱਥ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਲਿਛਵੀ ਵੰਸ਼ੀ ਸ਼ਾਸਕ ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਵਿੱਚ ਕੁਸ਼ਾਣਾਂ ਦੇ ਸਾਮੰਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਸਬੰਧੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਫਲਸਰੂਪ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਸ਼ਾਸਕ ਬਣ ਗਿਆ। ਅੱਲੇਕਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਵਿਆਹ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਲਿਛਵੀ ਅਤੇ ਗੁਪਤ ਰਾਜ ਸੰਯੁਕਤ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਲਿਛਵੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਪਤਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਮਾਣ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ ਕੁਮਾਰਦੇਵੀ ਕੇਵਲ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੀ ਰਾਣੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਰਾਜ ਅਧਿਕਾਰਣੀ ਸ਼ਾਸਕਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ 'ਮਹਾਦੇਵੀ' ਅਖਵਾਈ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਕਿ ਕੁਮਾਰ ਦੇਵੀ ਰਾਜ ਦੀ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰਣੀ ਸੀ। ਪ੍ਰੋ. ਗੋਇਲ ਨੇ ਇਹ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਮਾਰ ਦੇਵੀ ਲਿਛਵੀ ਰਾਜ ਦੀ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰਣੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਦੀ ਸਹਿ ਸ਼ਾਸਕਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਲਿਛਵੀ ਰਾਜ ਦਾ ਵਿਧੀ ਸੰਮਤ ਅਧਿਕਾਰੀ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਕੁਮਾਰੀ ਦੇਵੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੋ ਘਟੋਤਕਚ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸੀ, ਦੀ ਮੌਤ 319 ਈ. ਪੂ. ਦੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਮੁਦਰਗੁਪਤ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਮਰ ਦੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਲਿਛਵੀ ਰਾਜ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਭਾਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਹੀ ਸੰਭਾਲਿਆ ਹੋਵੇਗਾ।

ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਸਥਾਰ- ਚੰਦਰ ਪਹਿਲੇ ਦੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸਬੂਤ ਉਪਲੱਬਧ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਪੁਰਾਣੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਹੱਦ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। **ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਸਮਿੱਥ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਪਹਿਲੇ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਤਿਰਹੁਤ, ਦੱਖਣੀ ਬਿਹਾਰ, ਅਵਧ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਰਬਤੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ 'ਤੇ ਸੀ। **ਵਾਯੂਪੁਰਾਣਾ** ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਪਤ ਦੇ ਵੰਸ਼ਜ ਅਨੁਗੰਗਾ, ਪ੍ਰਯਾਗ, ਸਾਕੇਤ ਅਤੇ ਮਗਧ 'ਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨਗੇ। ਇਸ ਉਕਤੀ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵੈਸ਼ਾਲੀ 'ਤੇ ਵੀ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ **ਸ਼ਕਾਂ** ਅਤੇ **ਕੁਸ਼ਾਣਾਂ** ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ ਅਤੇ ਮਗਧ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੰਗੁਲ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕੀਤਾ ਪਰ ਹੋਰ ਲੇਖਕ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਕੁਝ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦਾ ਪੈਤ੍ਰਕ ਰਾਜ ਸੀ ਅਤੇ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਤੇ ਕੁਮਾਰ ਦੇਵੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਨਾਲ ਗੁਪਤਾਂ ਅਤੇ ਲਿਛਵੀਆਂ ਦੇ ਰਾਜ ਇਕ ਹੋ ਗਏ।

ਨੋਟ

ਆਰ. ਡੀ. ਬਨਰਜੀ ਦਾ ਵੀ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਉਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕੁਸ਼ਾਣਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੁਤੰਤਰ ਸੰਗਰਾਮ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ। ਕਾਸ਼ੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਜੈਸਵਾਲ ਨੇ ਕੌਮੁਦੀ ਮਹਾਉਤਸਵ ਨਾਟਕ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਮਗਧ ਨਰੇਸ਼ ਸੁੰਦਰ ਵਰਮਾ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕਰਕੇ ਮਗਧ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਆਰ. ਜੀ. ਵਸਾਕ ਅਤੇ ਐਸ. ਕੇ. ਆਯੰਗਰ ਵਰਗੇ ਵਿਦਵਾਨ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ **ਮਹਿਰੌਲੀ ਲੇਖ** ਦਾ ਸ਼ਾਸਕ 'ਚੰਦਰ' ਵੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਲਈ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸਬੂਤ ਉਪਲੱਬਧ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ।

ਸਬੂਤਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਖਰੀ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰਯਾਗ ਪ੍ਰਸ਼ਸਤੀ ਵਿੱਚ **ਹਰੀਸ਼ੇਣ** ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਜਿਸ ਦੇ ਲੂ ਕੰਡੇ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਫਖਰ ਦੇ ਹੰਝੂ ਸਨ, ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਨੂੰ 'ਤੂੰ ਸਰਵਸ੍ਰੇਸ਼ੈ ਹੈਂ' ਕਹਿ ਕੇ ਗਲੇ ਲਗਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਵੱਲੋਂ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਨੂੰ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਐਲਾਨਣ ਦੀ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ **ਏਰਣ ਲੇਖ** ਅਤੇ ਰਿਥਪੁਰ ਦਾਨ ਸ਼ਾਸਨ ਤੋਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਪਹਿਲਾ ਹੀ ਗੁਪਤਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਾਸਕ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਗੁਪਤਾਂ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਵਧਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਣ ਗਏ। ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਗਯਾ-ਤਾਮਰ ਲੇਖ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੀ ਮੌਤ ਲੱਗਭਗ 328 ਈ. ਵਿੱਚ ਹੋਈ।

8.3 ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ : ਸਿੰਗਾਸਨਨਾਰੋਹਣ, ਜਿੱਤ ਅਤੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਸੰਗਠਨ (Samudragupta : Crowned, Victory and Organization of Kingdom)

ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਸਾਧਨ- ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਦੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ, ਰਾਜ ਵਿਸਥਾਰ ਅਤੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਪੂਰੇ ਸਾਧਨ ਉਪਲੱਬਧ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਿਲਾ ਲੇਖ ਅਤੇ ਦੋ ਤਾਮਰ ਲੇਖਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਧਨ ਹੈ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਦੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸਬੰਧ 'ਤੇ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਦਾ ਉਕਰਿਆ ਲੇਖ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਦੀਆਂ ਸਫਲਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਸਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਮਰਾਟ ਦੇ ਉਚ ਪਦਾਧਿਕਾਰੀ ਹਰੀਸ਼ੇਣ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਏਰਣ ਲੇਖ, ਰਘੁਵੰਸ਼, ਆਰਿਆਮ-ਸ਼੍ਰੀਮੂਲਕਲਪ ਅਤੇ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਆਦਿ ਨਾਲ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਚਾਨਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਯਾਗ ਪ੍ਰਸ਼ਸਤੀ ਹੀ ਹੈ।

ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਦਾ ਸਿੰਗਾਸਨਨਾਰੋਹਣ- ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ-ਬਲ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਚੁਣਿਆ। ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਥਰੂ ਭਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਤੂੰ ਯੋਗ ਹੈਂ, ਇਸ ਸਾਰੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰੋ।" ਕਵੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਐਲਾਨ ਨਾਲ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਹੋਈ ਪਰ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ ਅਤੇ ਖੁਦ ਸਿੰਗਾਸਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਇਛੁੱਕ ਸਨ, ਬਹੁਤ ਠੇਸ ਪਹੁੰਚੀ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਖਰੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਨੂੰ ਸਿੰਗਾਸਨ 'ਤੇ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬੈਠਿਆ।

ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਉਸ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਦਰੋਹ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਕਾਚ ਨੂੰ ਸਿੰਗਾਸਨ 'ਤੇ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ। ਕਾਚ ਨਾਮ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦੇ ਕੁਝ ਸਿੱਕੇ ਮਿਲੇ ਹਨ ਜੋ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਮਿਲਦੇ-ਜੁਲਦੇ ਹਨ ਪਰ ਏਲਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ "ਕਾਚ ਸਮਰਾਟ ਦਾ ਹੀ ਮੂਲ ਨਾਮ ਸੀ, ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਨਾਮ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ।"

ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਸਿੰਗਾਸਨ 'ਤੇ ਬੈਠਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਗੜਬੜੀ ਫੈਲ ਗਈ ਸੀ। ਗੁਆਂਢ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਰਾਜਾਂ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਉਸ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਵੀ ਕੀਤਾ ਪਰ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ 'ਤੇ ਜੇਤੂ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰ ਲਿਆ।

ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਰਾਜਯਾਰੋਹਣ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮਤਭੇਦ ਹਨ। ਕੁਝ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ 340 ਅਤੇ 350 ਈ. ਦਰਮਿਆਨ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਸਿੰਗਾਸਨ 'ਤੇ ਬੈਠਿਆ। ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਦੇ ਸਿੰਗਾਸਨ 'ਤੇ

ਨੋਟ

ਬੈਠਣ ਦੀ ਮਿਤੀ 325 ਅਤੇ 335 ਈ. ਦਰਮਿਆਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਪਹਿਲੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 328 ਈ. ਜਾਂ 330 ਈ. ਵਿੱਚ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬੈਠਿਆ ਅਤੇ 380 ਈ. ਤੱਕ ਲੱਗਭਗ ਸ਼ਾਸਕ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ।

ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਦੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ- ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਮਹਾਨ ਸ਼ਾਸਕ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ 'ਭਾਰਤੀ ਨੈਪੋਲੀਅਨ' ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਨਾਲ ਸਜਾਇਆ ਹੈ, ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬੈਠਿਆ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਿਤੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਡਾਵਾਂਡੋਲ ਸੀ। ਨਾਗ ਅਤੇ ਵਾਕਾਟਕ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਦਬਾਅ ਕਾਰਨ ਗੰਗਾ-ਯਮੁਨਾ, ਦੁਆਬਾ ਵਿੱਚ ਮਹਾਨ ਕੁਸ਼ਾਣਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਪਰ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਸੀਮਿਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਹੁਣ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ (ਪੂਰਬੀ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਪੰਜਾਬ) ਵੀ ਹੋਰ ਕਈ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਲੱਗਭਗ ਇਹੀ ਸਥਿਤੀ ਮੱਧ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੀ। ਬੁੰਦੇਲਖੰਡ ਅਤੇ ਵਿੰਦਿਆ ਦੇ ਦੂਰ-ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰ ਜਾਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸੀ ਜੋ ਸਥਾਨਕ ਸਾਮੰਤਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹੋਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੁਤੰਤਰ ਸ਼ਾਸਕ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਇਕਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਅਹਿਸਾਸ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਿਤੀ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਮੌਰਿਆ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸੀ। ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਮਰਾਟ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਇਕ ਸੰਗਠਿਤ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਦਿਗਵਿਜੇ ਦੀ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਈ। ਪ੍ਰਯਾਗ ਪ੍ਰਸ਼ਸਤੀ ਤੋਂ ਇਸ 'ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਦੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਦਾ ਹੈ-

(1) ਆਰਿਆਵਰਤ (ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ), (2) ਆਟਵਿਕ ਰਾਜ, (3) ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਜ, (4) ਸੀਮਾਂਤ ਰਾਜ ਅਤੇ (5) ਗਣਰਾਜ

(1) **ਆਰਿਆਵਰਤ ਦੀ ਜਿੱਤ-** ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵਿੰਦਿਆ ਪਰਬਤ ਅਤੇ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ 'ਆਰਿਆਵਰਤ' ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਜ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਰਿਆਵਰਤ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿੱਚ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ 9 ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾ ਲਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੇ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਕ ਛਤਰ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਪ੍ਰਯਾਗ ਪ੍ਰਸ਼ਸਤੀ ਵਿੱਚ 'ਆਰਿਆਵਰਤ' ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸੀਮਾ ਨਹੀਂ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਸਨ- **ਰੁਦਰਦੇਵ, ਮਤਿਲ, ਨਾਗਦਤ, ਚੰਦਰ ਵਰਮਨ, ਗਣਪਤੀ ਨਾਗ, ਨਾਗ ਸੈਨ, ਅਚਯੁਤ, ਨੰਦੀ ਅਤੇ ਬਲਵਰਮਾ।**

ਇਨ੍ਹਾਂ 9 ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। **ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਰੈਪਸਨ** ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰਾਜਾ **ਵਿਸ਼ਨੂਪੁਰਾਣ** ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਥ **ਨਵ ਨਾਗ ਨਰੇਸ਼** ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਗਵੰਸ਼ੀ ਨਰੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਇਕ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਹਰਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾ ਲਿਆ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਸਕ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਰਾਜ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਜੈਸਵਾਲ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਦੀਕਸ਼ਿਤ ਰੁਦਰਦੇਵ ਨੂੰ ਵਾਕਾਟਕ ਨਰੇਸ਼ ਰੁਦਰ ਸੈਨ ਪਹਿਲਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਉਸ ਸਮੀਕਰਣ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹਨ। **ਮਤਿਲ** ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਅਜੇ ਤੱਕ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਬੁਲੰਦ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨਕਰਤਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਇੱਥੇ ਉਸ ਦੀ ਨਾਮ ਦੀ ਮੋਹਰ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਏਲਨ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਕਾਸ਼ੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਜੈਸਵਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਅੰਤਰ ਦੇਵੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨਾਗਵੰਸ਼ੀ ਸ਼ਾਸਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। **ਨਾਗਦੱਤ** ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਮਥੁਰਾ ਦੇ ਨੇੜਿਓਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ 'ਨਾਗਦੱਤ' ਨੂੰ ਮਥੁਰਾ ਦੇ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਸ਼ਾਸਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਪਰ ਡਾ. ਜੈਸਵਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਗ-ਰਾਜਾ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਚੰਦਰ ਵਰਮਨ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਵੀ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ। ਸੁਸੂਨੀਆ (ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼, ਬਾਂਕੁੜਾ) ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ 'ਪੁਸ਼ਕਰਣ' ਦਾ ਸ਼ਾਸਕ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸ਼ਕਰਣ ਨੂੰ ਹਰਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਮਾਰਵਾੜ ਦਾ ਪੋਕਰਣ ਅਤੇ ਚੰਦਰ ਵਰਮਨ ਨੂੰ ਮਾਰਵਾੜ ਦਾ ਸ਼ਾਸਕ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਪਰ ਡਾ. ਭੰਡਾਰਕਰ ਅਤੇ ਡਾ. ਚੈਟਰਜੀ ਇਸ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੈਸਵਾਲ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸ਼ਾਸਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਰਾਜੇ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਬੂਤ ਉਪਲੱਬਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗਣਪਤੀ ਨਾਗਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਸੀ। ਇਹ ਨਾਗਾਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਪਦਮਾਵਤੀ (ਗਵਾਲੀਅਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਦਮ-ਪਵਾਯਾ) ਦਾ ਸ਼ਾਸਕ ਸੀ। ਡਾ. ਭੰਡਾਰਕਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਨਾਗਾਂ ਦੀ ਵਿਦਿਸ਼ਾ ਸ਼ਾਖਾ 'ਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਵਿਸਨੂੰਪੁਰਾਣ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਜੇ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਮਾਰਵਾੜ ਅਤੇ ਬੇਸਨਗਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਨਾਗ ਸੈਨ ਵੀ ਨਾਗਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਸੀ। ਉਹ ਨਾਗਾਂ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਸ਼ਾਖਾ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਥੁਰਾ ਦਾ ਸ਼ਾਸਕ ਸੀ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਨੂੰ ਹਰਸ਼ਚਰਿਤ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣਯੋਗ ਨਾਗ ਸੈਨ ਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਜੋ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਚਯੁਤ ਦੇ ਸਮੀਕਰਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮਤਭੇਦ ਹਨ। ਜੈਸਵਾਲ ਅਚਯੁਤ ਅਤੇ ਨੰਦੀ ਨੂੰ ਇਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਹਿਛਤਰਾ (ਬਰੇਲੀ, ਉ. ਪ੍ਰ.) ਦਾ ਸ਼ਾਸਕ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਅਚਯੁਤ ਵੀ ਕੋਈ ਨਾਗਵੰਸ਼ੀ ਸ਼ਾਸਕ ਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਅਹਿਛਤਰਾ ਦਾ ਸ਼ਾਸਕ ਸੀ। ਨੰਦੀ ਵੀ ਨਾਗ ਰਾਜਾ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸੀਮਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬਲਵਰਮਾ ਪ੍ਰਯਾਗ ਪ੍ਰਸ਼ਸਤੀ ਦੀ 'ਆਰਿਆਵਰਤ' ਸੂਚੀ ਦਾ

ਨੋਟ

ਅੰਤਿਮ ਸ਼ਾਸਕ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਧਾਰਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਨੂੰ ਹਰਸ਼ਵਰਧਨ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਆਸਾਮ ਦੇ ਰਾਜਾ ਪ੍ਰਭਾਕਰ ਬਰਮਨ ਦਾ ਪੂਰਵਜ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਜੋ ਯੁਕਤ ਸੰਗਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਸੀਮਾ ਕਾਫੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਕਰ ਲਈ।

(2) **ਆਟਵਿਕ ਰਾਜ**- ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਦੱਖਣ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਾਂ ਵੱਲ ਕੀਤਾ ਪਰ ਦੱਖਣ ਜਿੱਤਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ **ਆਟਵਿਕ ਨਰੇਸ਼ਾਂ** ਨੂੰ ਹਰਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਾਰਨ ਦੱਖਣ ਜਾਣ ਲਈ ਮੱਧ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਸੰਘਣੇ ਜੰਗਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਜ਼ਰਨਾ ਪੈਂਦਾ। ਪ੍ਰਯਾਗ ਪ੍ਰਸ਼ਸਤੀ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, **'ਪਰਿਚਾਰੀਕੀਕ੍ਰਤ ਸਵਾਰਟਵਿਕਰਾਜਸਯ'।** ਉਸ ਨੇ ਆਟਵਿਕ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸੇਵਕ ਬਣਾਇਆ। ਏਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਸਤੀ ਤੋਂ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। **ਫਲੀਟ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਟਵਿਕ ਨਰੇਸ਼ ਗਾਜ਼ੀਪੁਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਜਬਲਪੁਰ ਤੱਕ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਪਰਿਵਾਰਜਕ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਇਕ ਰਾਜੇ ਦੇ ਇਕ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਟਵਿਕ-ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ 18 ਸੀ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਨੂੰ **ਮਹਾਕਲਾਂਤਰ** ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਡਾ. ਹੇਮ ਚੰਦਰ ਰਾਏ ਚੌਧਰੀ ਮੱਧ ਭਾਰਤ ਦਾ ਜੰਗਲ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਰਾਏ ਦਾਸ ਜੀ ਜਬਲਪੁਰ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਨਾਗਪੁਰ ਤੱਕ ਝਾਰਖੰਡ ਦਾ ਖੇਤਰ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਉਹ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਵਧਿਆ।

(3) **ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਦੀ ਜਿੱਤ**- ਮੱਧ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਦੱਖਣ ਪੱਥ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਪ੍ਰਯਾਗ ਪ੍ਰਸ਼ਸਤੀ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਡਾ. ਕਾਸ਼ੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਜੈਸਵਾਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੱਖਣੀ ਨਰੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਸੰਯੁਕਤ ਹੋ ਕੇ **ਕੋਲੇਰੂ** ਤਲਾਬ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਦਾ ਰਸਤਾ ਰੋਕ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ **ਮੰਤਰਾਜ** ਅਤੇ **ਵਿਸ਼ਨੂੰਗੋਪ** ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਯੁੱਧ 345-46 ਈ. ਦੇ ਲੱਗਭਗ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਰ ਅਨੇਕਾਂ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਦੱਖਣੀ ਨਰੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਯੁੱਧ ਹੋਏ, ਇਸ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਦੱਖਣ ਦੇ ਰਾਜੇ ਹਾਰ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਈ। ਦੱਖਣ ਪੱਥ ਦੇ ਹਾਰੇ ਹੋਏ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯਮਾਵਲੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ।

ਕੋਸ਼ਲ ਦਾ ਮਹਿੰਦਰ (ਮਹਾਕੋਸ਼ਲ, ਵਿਲਾਸਪੁਰ, ਰਾਏਪੁਰ ਅਤੇ ਸੰਬਲਪੁਰ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ)- ਇਸ ਕੋਸ਼ਲ ਨੂੰ ਦੱਖਣੀ ਕੋਸ਼ਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸ਼੍ਰੀਪੁਰ (ਰਾਏਪੁਰ) ਸੀ।

ਮਹਾਕਾਨਤਾਰ ਵਿਆਘਰਾਜ- ਵਿਆਘਰਾਜ ਮਹਾ ਕਲਾਂਤਰ ਦਾ ਸ਼ਾਸਕ ਸੀ। ਮਹਾ ਕਲਾਂਤਰ ਵਿਸਥਾਰਤ ਜੰਗਲਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਕੇਰਲ ਦਾ ਮੰਤਰਾਜ (ਕੋਸ਼ਲ ਦਾ ਮੰਤਰਾਜ)- ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਦਾ ਕੋਰਾੜ ਅਤੇ ਸੋਨਪੁਰ ਦਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਜਿਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਮਹਾਨੰਦੀ ਦੇ ਤੀਰ 'ਤੇ ਯਯਾਤਿਨਗਰੀ ਸੀ। ਕੋਲਹਰਣ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਗੋਦਾਵਰੀ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਲੇਰੁਕਾਸਾਰ ਸੀ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰਾਂਤ ਉੜੀਸਾ ਅਤੇ ਮਦਰਾਸ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੀ।

ਪੈਸ਼ਟਪੁਰਕ-ਮਹਿੰਦਰਾਗਿਰੀ-ਕੌਟੂਰ ਦਾ ਸਵਾਮਿਦਤ- ਪਿਸ਼ਟਪੁਰ, ਮਹਿੰਦਰਗਿਰੀ ਅਤੇ ਕੌਟੂਰ ਦਾ ਸ਼ਾਸਕ ਸਵਾਮਿਦਤ ਸੀ। ਪਿਸ਼ਟਪੁਰ ਨੂੰ ਕੁਝ ਲੋਕ ਕਲਿੰਗ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਗਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਮਹਿੰਦਰਗਿਰੀ ਅਤੇ ਕੌਟੂਰ ਗੰਜਾਮ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਹੈ।

ਏਰੰਡਪਲ ਦਾ ਖਾਤਮਾ- ਇਹ ਸਥਾਨ ਗੰਜਾਮ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਚਿਕਾਕੋਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਏਰੰਡਪਲੀ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਖਾਤਮੇ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਕਾਂਚੇ ਦਾ ਵਿਸ਼ਨੂੰਗੋਪ- ਵਿਸ਼ਨੂੰਗੋਪ ਕਾਂਚੀ ਦਾ ਸ਼ਾਸਕ ਸੀ, ਮਦਰਾਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਕਾਂਜੀਵਰਮ ਦੀ ਕਾਂਚੀ ਹੈ।

ਆਵਮੁਕਤ ਦਾ ਨੀਲਰਾਜ- ਇਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਗੋਦਾਵਰੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਿਥੁੰਡਾ ਸੀ।

ਬੈਂਗੇਯ ਦਾ ਹਸਤੀਵਰਮ- ਹਸਤੀਵਰਮ ਬੈਂਗੀ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੀ, ਇਹ ਸਥਾਨ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਏਲੇਰ ਵਿੱਚ ਪੇਡਬੇਗੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਪੱਲਕ ਦਾ ਉਗਰ ਸੈਨ- ਰਾਜਾ ਉਗਰ ਸੈਨ ਪੱਲਕ ਦਾ ਸ਼ਾਸਕ ਸੀ। ਇਹ ਸਥਾਨ ਨੇਲੋਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਇਸ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਦੈਵ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਕੁਬੇਰ- ਰਾਜਾ ਕੁਬੇਰ ਦੈਵ ਰਾਸ਼ਟਰ ਜਗ੍ਹਾ ਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਜਗ੍ਹਾ ਵਿਜਗਾਪਟਮ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਏਲਮੰਚੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਨੰਦ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸੀ।

ਕੌਸਥਲਪੁਰ ਦਾ ਧਨੰਜੈ- ਕੌਸਥਲਪੁਰ ਦਾ ਸ਼ਾਸਕ ਧਨੰਜੈ ਸੀ। ਇਹ ਸਥਾਨ ਉਤਰ ਆਰਕਟ ਦਾ ਕੁਟਲੁਰ ਹੈ।

ਨੋਟ

(4) **ਸੀਮਾ ਵਰਤੀ ਰਾਜ**- ਦੱਖਣ ਭਾਰਤੀ ਨਰੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਸੀਮਾ ਵਰਤੀ ਸ਼ਾਸਕਾਂ (ਪ੍ਰਤਯਮ ਨਰਪਤੀਆਂ) ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕੀਤਾ। ਅਜਿਹੇ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ 'ਨਰਪਤੀ' (ਰਾਜਾ) ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 9 ਹੋਰ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਵੀ ਨਾਮ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜੋ ਗਣਰਾਜ ਸਨ। ਇਸ ਅਭਿਆਨ ਅਧੀਨ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਉਤਰ ਅਤੇ ਪੂਰਬ ਦੇ ਰਾਜਾਂ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ 9 ਗਣਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸੀਮਾ ਵਰਤੀ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਤਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਸਤੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਅਜਿਹੇ ਰਾਜਤੰਤਰਾਤਮਕ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ***(i)* ਸਮਤਟ *(ii)* ਦਵਾਕ *(iii)* ਕਾਮਰੂਪ *(iv)* ਨੇਪਾਲ *(v)* ਕਰਤਰਪੁਰ** ਦੇ ਰਾਜ ਸਨ। ਸਮਤਟ ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਦਾ (ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼) ਸਮੁੰਦਰੀ ਤਟ ਦਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਸੀ। ਇਹ ਗੰਗਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਪੁੱਤਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਥਿਤ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਕਰਮਾਂਤ ਸੀ। ਦਵਾਕ ਵਿੱਚ ਬੋਗਰਾ, ਦੀਨਾਜਪੁਰ ਅਤੇ ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ (ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼) ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਕਾਮਰੂਪ (ਆਸਾਮ) ਪ੍ਰਾਗਜੋਤਿਸ਼ਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਸੀ। ਨੇਪਾਲ ਦਾ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਸ਼ਾਸਕ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੈਦੇਵ ਪਹਿਲਾ ਸੀ, ਜਦ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਵਰਨਣ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਪਰ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਨੇਪਾਲ ਵਿੱਚ ਗੁਪਤ ਸੰਵਤ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਕਰਤਪੁਰ ਆਧੁਨਿਕ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਹੈ ਜੋ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਕੋਲ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੁਮਾਯੂ, ਗੜਵਾਲ, ਅਤੇ ਰੁਹੇਲਖੰਡ ਦੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਇਸ ਰਾਜ ਦੀ ਜਿੱਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਮੁੜ ਗਿਆ ਅਤੇ ਗਣਰਾਜ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕੀਤਾ।

(5) **ਗਣਰਾਜ**- ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਤਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਗਣਾਂ (ਸੰਘਾ) ਦਾ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਸੀ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਰਾਜਕਤਾ ਦਾ ਲਾਭ ਲੈ ਕੇ ਇਹ ਗਣਰਾਜ ਕਾਫੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਮੌਰਿਆ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਾਣਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਜਦ ਕਿ ਉਹ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਪਰ ਉਹ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਾਜ ਬਣ ਗਏ। ਇਹ ਗਣਰਾਜ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸਨ- (1) ਮਾਲਵ ਗਣਰਾਜ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਜਮੇਰ ਤੋਂ ਚਿਤੌੜ ਤੱਕ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਸੀ। (2) ਅਰਜੁਨਾਇਕ, ਇਹ ਅਲਵਰ ਅਤੇ ਭਰਤਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਖੇਤਰ ਸੀ। (3) ਯੌਧੇ ਗਣਰਾਜ, ਇਹ ਯਮੁਨਾ ਅਤੇ ਸਤਲੁਜ ਨਦੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੀ। (4) ਮਦਰਕ ਰਾਵੀ ਅਤੇ ਝਨਾਬ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਖੇਤਰ। (5) ਆਮੀਟ ਗਣਰਾਜ, ਇਹ ਸੋਰਾਸ਼ਟਰ ਅਤੇ ਮੱਧ ਭਾਰਤ ਖੇਤਰ ਦੇ ਪਰਬਤੀ ਅਤੇ ਬੇਤਵਾ ਨਦੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਸੀ। (6) ਅਰਜੁਨ ਗਣਰਾਜ, ਇਹ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਰਸਿੰਘਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸੀ। (7) ਖਰਪਰਿਕ ਗਣਰਾਜ, ਇਹ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਦਮੋਹ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸੀ। (8) ਸੰਕਾਨਿਕ ਅਤੇ (9) ਕਾਕ ਗਣਰਾਜ ਵਿਦਿਸ਼ਾ ਦੇ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਸੀ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਜੇਤੂ ਅਭਿਆਨਾਂ ਤੋਂ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦਾ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਵਿਸਥਾਰ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਦਿਗਵਿਜੇ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕੇਵਲ ਆਰਿਆ ਵਰਤ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਹੋਰ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ 'ਚ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ ਲਈ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੇਵਲ ਸਮਰਾਟ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਲਾਨਾ ਕਰ ਦੇ ਕੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਰੱਖਿਆ।

ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਰਾਜਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ- ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਰਾਜ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਸਿੰਘਲ ਅਤੇ ਸਮੁੰਦਰ ਪਾਰ ਦੇ ਦੀਪ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਨੇੜਲੇ ਸਬੰਧ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਉਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ 'ਤੇ 'ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀਆਂ ਸੰਧੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ-

- ਆਤਮ ਨਿਵੇਦਨ (ਮਿੱਤਰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ)
- ਕੰਨਿਓਪਾਇਨ (ਰਾਜ ਮਹਿਲ ਵਿੱਚ ਸੇਵਾ ਲਈ ਕੰਨਿਆਵਾਂ ਦਾ ਤੋਹਫਾ)
- ਦਾਨ (ਸਥਾਨਕ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਭੇਂਟ)
- ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਵਾਯਤਤਾ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ (ਸਵਵਿਸ਼ੇਭੁਕਤੀ) ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਮੁਦਰਾਂਕਿਤ ਸੰਦਾਂ ਦਾ ਯਾਚਨ (ਗੁਰੂਤਮਦੰਕ ਸਵਾਵਿਸ਼ੇ ਭੁਕਤੀ ਸ਼ਾਸਨ ਯਾਚਨ)[1]

ਇਹ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਰਾਜ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਨਣ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ- (1) **ਦੈਵ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਾਹੀ ਸ਼ਾਹਾਨੁਸ਼ਾਹੀ**[2]- ਇਹ ਲੋਕ ਉਤਰ ਪੱਛਮੀ ਵਿੱਚ

1. ਸਰਵ-ਦਾਨ-ਆਗਿਆਕਰਣ-ਪ੍ਰਮਾਣ ਆਗਮਨ-ਪਰਿਤੋਸ਼ਿਥ-ਪ੍ਰਚੰਡ ਸ਼ਾਸਨ
2. ਦੈਵ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਾਹੀ ਸ਼ਾਹਾ ਨੁਸ਼ਾਹਿਸ਼ ਕਮੁਰੁੰਡੈ: ਸੈਂਹਲਕਾਦੀਭਿਸ਼, ਸਰਵਦੀਪ ਵਾਸੀ ਭਿਰਾਤਮ ਨਿਵੇਦਨਕ ਨਿਓਪਾਇਨ ਦਾਨ ਗੁਰੂਤਪਦੰਕ ਸਵਵਿਸ਼ੇ ਭੁਕਤੀ ਸ਼ਾਸਨ ਯਾਚਨਦਿਊਪਾਏ ਸੇਵਾਕ੍ਰਿਤ ਵਾਹਵੀਯਰਪਰਸਰਧਰਣਿਬਨਧਸਯ

ਨੋਟ

ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕੁਸ਼ਾਣ ਸਨ। (2) **ਸ਼ਕ-** ਜੋ ਉਤਰ ਪੱਛਮੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। (3) ਮੁਰੂੰਡ ਇਕ ਕੁਸ਼ਾਣ ਜਾਤੀ ਦਾ ਨਾਮ ਸੀ। **ਸਿੰਘਲ ਅਤੇ ਹਿੰਦ ਮਹਾਸਾਗਰ** ਦੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਦੀਪਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਮੁਦਰਗੁਪਤ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦੇ। ਪ੍ਰਯਾਗ ਪ੍ਰਸ਼ਸਤੀ ਵਿੱਚ **ਸਰਵਦੀਪਵਾਸਿਨ** ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ। **ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬੀ ਏਸ਼ੀਆ** ਦੇ ਦੀਪ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਸੇ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਭਾਰਤ ਦਾ ਅਜੇ ਤੱਕ ਗਹਿਰਾ ਸਬੰਧ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਿੰਘਲ ਦੇ ਰਾਜ ਮੇਘਵਮਰਨ ਨੇ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਦੀ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਤੋਹਫੇ ਸਮੇਤ ਇਕ ਦੂਤ ਮੰਡਲ ਭੇਜ ਕੇ ਬੋਧ ਗਯਾ ਵਿੱਚ ਯਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਠਹਿਰਣ ਲਈ ਇਕ ਮੰਦਿਰ ਬਣਵਾਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮੰਗੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਵੀ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਫਾਹਿਯਾਨ ਨੂੰ ਜਾਵਾ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸੰਪਨ ਹਿੰਦੂ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਜਾਬਾਨੀ **ਤਾਂਤ੍ਰਿਕਾ ਮੰਡਕ** ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਥੋਂ ਦਾ ਇਸ਼ਵਾਕੁਵੰਸ਼ ਦਾ ਮਹਾਰਾਜ ਏਸ਼ਵਰਿਆਪਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ **ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ** ਦੇ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਮੰਨਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਕਾਰਨਾਂ ਤੋਂ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਨੂੰ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਨੌ ਸੈਨਾ ਰੱਖਣ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਸਮੁਦਰ ਪਾਰ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਦੀਪਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸਬੰਧ ਨਿਭਾ ਸਕਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ **ਬ੍ਰਹਿਤਰ ਭਾਰਤ** ਦਾ ਸ਼੍ਰੀ ਗਣੇਸ਼ ਹੋਇਆ।

ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ- ਡਾ. ਆਰ. ਸੀ. ਮਜੂਮਦਾਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ "ਕਸ਼ਮੀਰ, ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ, ਪੱਛਮੀ ਰਾਜਪੂਤਾਨਾ, ਸਿੰਧ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਾਕੀ ਭਾਰਤ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ ਅਤੇ ਛੱਤੀਸਗੜ੍ਹ ਤੇ ਉੜੀਸਾ ਦੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਤੱਟ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਵਿੰਗਨਪਟ ਤੱਕ ਜਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਗੇ ਤੱਕ ਦੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ।" **ਡਾ. ਆਰ. ਕੇ. ਮੁਖਰਜੀ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਮਰਾਜ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮਪੁੱਤਰ ਤੱਕ, ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਨਰਮਦਾ ਤੱਕ ਅਤੇ ਉਤਰ ਵਿੱਚ ਹਿਮਾਲਿਆ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੱਕ ਵਧਾਇਆ। **ਡਾ. ਵੀ. ਏ. ਸਮਿੱਥ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ "ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿੱਚ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜਨਸੰਖਿਆ ਅਤੇ ਉਪਜਾਊ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਯਮੁਨਾ ਅਤੇ ਚੰਬਲ ਤੱਕ ਅਤੇ ਉਤਰ ਵਿੱਚ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੋਂ, ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਨਰਮਦਾ ਤੱਕ, ਇਹ ਸਾਮਰਾਜ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਆਸਾਮ ਅਤੇ ਗੰਗਾ ਦੇ ਡੈਲਟਾ ਦੇ ਸੀਮਾ ਵਰਤੀ ਰਾਜ ਅਤੇ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੀਆਂ ਦੱਖਣੀ ਢਲਾਨਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜਪੂਤਾਨਾ ਅਤੇ ਮਾਲਵਾ ਦੀਆਂ ਸੁਤੰਤਰ ਜਾਤੀਆਂ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਤਾ ਭਰਪੂਰ ਸੰਧੀਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸਨ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਦੇ ਲੱਗਭਗ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ 'ਤੇ ਸਮਰਾਟ ਦੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਨੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸਾਮਰਾਜ 6 ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸਾਮਰਾਜ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤ 'ਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ ਕਿ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਰਾਜ ਵੀ ਉਸ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਸਵਾਮੀ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕਰਨ।"

ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਸੰਗਠਨ- ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਕੇਵਲ ਮਹਾਨ ਵਿਜੇਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੇ ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇੱਛਾਵਾਂ ਵਾਲਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਕ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਸਾਰੇ ਸਾਮਰਾਜ 'ਤੇ ਇਕ ਕੇਂਦਰ ਨਾਲ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਨੇ ਵਿਕੇਂਦਰੀਕਰਣ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਅਤੇ ਸਾਮਰਾਚ ਨੂੰ ਤਿਤਰ-ਬਿਤਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਦਰਢ ਕੇਂਦਰੀ ਸੱਤਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਦੂਰਦੇਸ਼ੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਕਰਦ ਬਣਾ ਕੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਆਂਢ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਿੱਤਰਤਾ ਵਾਲਾ ਸਬੰਧ ਰੱਖਿਆ। ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਨੀਤੀ ਬਹੁਤ ਦੂਰਦਰਸ਼ੀ ਸੀ।

ਅਸ਼ਵਮੇਧ- ਉਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਨਰੇਸ਼ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਹਾਨ ਜਿੱਤ ਰੂਪੀ ਯੱਗ ਦੀ ਪੂਰਨ ਅਹੂਤੀ ਸਵਰੂਪ ਹੁਣ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਅਸ਼ਵਮੇਧ ਯੱਗ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕੀਤਾ। ਅਸ਼ਵਮੇਧ ਦਾ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਸਾਰੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਸੀ। ਇਸ ਯੱਗ ਵਿੱਚ ਦਾਨ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਵੀ ਢਲਵਾਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਕਿਆਂ 'ਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਯੱਗ ਸਤੰਭ (ਯੂਪ) ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੋਏ ਘੋੜੇ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਹੈ, ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਚੰਵਰ ਲਏ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਦੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਅੰਕਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਕਿਆਂ 'ਤੇ ਅਸ਼ਵਮੇਧ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੰਸ਼ਾਂ ਨੇ 'ਚਿਰੋਤਸਨਾਸ਼ਵਮੇਧਾਹਰਤੁ: ਕਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਨਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਅਸ਼ਵਮੇਧ ਯੱਗ ਦਾ ਉਸ ਨੇ ਫਿਰ ਤੋਂ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਕੀਤਾ, ਇਸ ਦਾ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਉਸ ਨੇ ਸਾਮਰਿਕ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਯਾਗ ਪ੍ਰਸ਼ਸਤੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਨਹੀਂ। ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਗੁਪਤ ਦੇ ਪੂਨਾ ਪਲੇਟ ਲੇਖ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਸ਼ਵਮੇਧ ਯੱਗਾਂ ਦਾ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਧਰਮ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪੁਨਰ ਉਥਾਨ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਏਕਤਾ ਦਾ ਵੀ ਕੇਂਦਰ ਸੀ।

ਮੁਦਰਾਵਾਂ- ਉਸ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀਆਂ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਣ ਅਤੇ ਕਰਮ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਧਵਜ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਧਨੁਰਧਰ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਪਰਸ਼ੂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। **ਵੀਨਾਵਾਦਕ** ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਅਸ਼ਵਮੇਧ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ

ਨੋਟ

ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ 'ਅਪ੍ਰਤਿਵਾਰਿਆਵੀਰਯ:' ਅਜੇ ਸ਼ਕਤੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। **ਵਿਆਘ੍ਰਹਿਣਤਾ** ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਜੰਗਲੀ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਮੁਦਰਾਵਾਂ 'ਤੇ ਰਾਜੇ ਦੇ ਪਹਿਰਾਵੇ, ਦੁਰਗਾ, ਲਕਸ਼ਮੀ, ਕਾਰਤੀਕੇਯ ਆਦਿ ਭਾਰਤੀ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ, ਪ੍ਰਯਾਘਰ, ਸਿੰਘ, ਗੈਂਡਾ, ਹਾਥੀ ਆਦਿ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਅਤੇ ਗਰੂੜ ਧਵਜ ਦਾ ਅੰਕਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕੁਸ਼ਾਣ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਸ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ 'ਤੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ **ਅਪ੍ਰਤਿਵਾਰਿਆਵੀਰਯ**, **ਅਜਿਤਰਾਜਜੇਤਾਜਿਤ**: (ਨਾ ਹਾਰਣ ਵਾਲੇ ਰਾਜਿਆਂ 'ਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ), **ਵਿਆਘ੍ਰਪਰਾਕ੍ਰਮ** (ਵਿਆਘਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਭਿਆਨਕ), **ਧਰਣੀਬੰਧਸਯ** (ਦੇਸ਼ ਦਾ ਏਕੀਕਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ), **ਮਰਦੁਹਿਰਦਯ**: (ਕੋਮਲ ਦਿਲ ਵਾਲਾ), **ਅਨੁਕੰਚਾ**, **ਲੋਕਾਨੁਗ੍ਰਹਿ**, **ਵਿਗ੍ਰਹਵਾਨ**, **ਅਮਨੁਜ** ਅਤੇ **ਕਵਿਰਾਜ** ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਨੂੰ 6 ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ- *(i)* **ਗਰੂੜਧਵਜਾਂਕਿਤ** ਸਮਰਾਟ ਦੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਦੇ ਥੱਲੇ ਸਮੁਦਰ ਜਾਂ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ **ਪਰਾਕ੍ਰਮ** ਲਿਖਿਆ ਹੈ। *(ii)* ਦੂਸਰੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਵਿੱਚ **ਅਪਰਤੀਰਥਾ ਵਿਜੇਤਾ ਕਿਸ਼ਤਿਸੁਚਰਿਤੈ** : **ਦਿਵੇ ਜਯਤਿ** ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। *(iii)* ਤੀਸਰੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਗੋਲਾਈ ਵਿੱਚ **ਕ੍ਰਤਾਂਤਪਰਸ਼ੁਰਜਿਆਤਿਆਜਤਰਾਜਜੇਤਾਜਿਤ** : ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। *(iv)* ਚੌਥੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਵਿੱਚ **ਵਿਆਘ੍ਰਪਰਾਕ੍ਰਮ** : ਅਤੇ ਰਾਜਾ **ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ** ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। *(v)* ਪੰਜਵੇਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸਮਰਾਟ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਹੈ। *(vi)* ਛੇਵੇਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਵਿੱਚ **ਰਾਜਾ ਧਿਰਾਜ** : **ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਵਿਜੇਤਾ ਦਿਵੰ ਜਯਤਿਆਹਤਵਾਜੀਮੇਧ** : ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ **ਅਸ਼ਵਮੇਧ-ਪ੍ਰਾਕਰਮੇ:।** ਉਸ ਦੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੀ ਤੋਲ 118-122 ਗ੍ਰੇਨ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਦੋ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਵੀ ਮਿਲੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਗਰੂੜ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਹੈ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਬਹੁਵਿਕਲਪੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Multiple Choice Questions):

4. ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੀ ਆਮਦਨੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ..... ਸੀ।
   (ਅ) ਵਣ ਕਰ (ਬ) ਭੂਮੀ ਕਰ
   (ਸ) ਸਿੰਚਾਈ ਕਰ (ਦ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ
5. ਮਹਾ ਸੈਨਾਪਤੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ-
   (ਅ) ਸੈਨਾ ਦੇ ਸਰਵਉਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ (ਬ) ਹਾਥੀਆਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੂੰ
   (ਸ) ਅਸ਼ਵਾਰੋਹੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੂੰ (ਦ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ
6. ਧਰੁਵਦੇਵੀ ਅਤੇ ਧਰੁਵ ਸਵਾਮਣੀ ਪਤਨੀ ਸੀ।
   (ਅ) ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ (ਬ) ਸਕੰਦ ਗੁਪਤ
   (ਸ) ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਵਿਕਰਮਾਦਿੱਤ (ਦ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ
7. ਨਰਸਿੰਘ ਗੁਪਤ ਨੂੰ ਕਰ ਦੇਣ 'ਤੇ ..... ਨੇ ਵਚਨਬੱਧ ਕੀਤਾ ਸੀ।
   (ਅ) ਮਿਹਿਰਕੁਲ (ਬ) ਤੋਰਮਾਣ
   (ਸ) ਸਿਕੰਦਰ (ਦ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ- ਮਹਾਨ ਵਿਜੇਤਾ, ਸੂਰਵੀਰ, ਅਤੇ ਸੰਗੀਤਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਇਕ ਸਫਲ ਸ਼ਾਸਕ ਵੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕੇਵਲ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਿਤ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਵੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀਕਰਣ ਦੀ ਨੀਤੀ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਂਤ ਸ਼ਾਸਕ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਸਕਾਂ 'ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਟਰੋਲ ਸੀ। ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਭਾਗ ਸਨ ਜੋ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਗਠਿਤ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਿਤ ਸਨ। ਸ਼ਾਸਨ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਮਰਾਜ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਸਲਾਹ ਦੇਣ ਲਈ ਇਕ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਵੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਪਦਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਉਪਾਧੀਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਨਵਾਂ ਨਾਮ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੈਨਾਪਤੀ ਨੂੰ ਮਹਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜੱਜ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਇੰਨਾ ਸੰਗਠਿਤ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਅਧੀਨ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਦਰੋਹ ਅਤੇ ਛਡਯੰਤਰ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਥਿਰ ਰਹੀ।

ਨੋਟ **ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ- ਡਾ. ਰਮਾਸ਼ੰਕਰ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ** ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ "ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਦੀ ਅਰੰਭਿਕ ਸਥਿਤੀ ਚਾਹੇ ਜੋ ਵੀ ਰਹੀ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਗੁਪਤ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਇਕ ਮਹਾਨ ਸਮਰਾਟ ਸੀ।"[1] **ਸਮਿੱਥ** ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ "ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਜੋ ਗੁਪਤ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਸਮਰਾਟ ਸੀ, ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਸਰਵਗੁਣ ਸੰਪਨ ਸਮਰਾਟ ਸੀ।"[2] ਉਸ ਦੀ ਬਹੁਮੁਖੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ **ਡਾ. ਮਜੂਮਦਾਰ** ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ "ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਦੀ ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਤਾਂ ਮਹਾਨ ਸੀ ਹੀ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਾਧਨਾਵਾਂ ਵੀ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ ਕਵੀ (ਹਰੀਸ਼ੇਣ) ਨੇ ਵਿਜਿਤ ਲੋਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸ ਦੀ ਉਦਾਰਤਾ, ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ, ਉਸ ਦੇ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ, ਉਸ ਦਾ ਕਾਵਿ ਸੋਸ਼ਠਵ, ਉਸ ਦੀ ਸੰਗੀਤ ਯੋਗਤਾ ਦੀ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।" ਸੂਰਵੀਰ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਦਾ ਰਾਜਕਾਲ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪੰਨਿਆ 'ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਨਿਰਦਰਸ਼ਨ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਬਹੁਮੁਖੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਸਾਰੇ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਨ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਸਮਰਾਟ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕੁਸ਼ਲ ਯੋਧਾ, ਪ੍ਰਵੀਨ ਸੈਨਾਪਤੀ, ਸਫਲ ਸੰਗਠਨ ਕਰਤਾ, ਕਾਵਿ ਪ੍ਰੇਮੀ ਅਤੇ ਕਲਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਨਾਇਕ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਅੱਗੇ ਲਿਖੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ-

ਆਕਰਸ਼ਕ ਵਿਅਕਤੀਤਵ- ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਬਹੁਤ ਹੀ ਆਕਰਸ਼ਕ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੀ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੂਰਵੀਰ ਅਤੇ ਸਾਹਸੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਚਰਚਾ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। **ਸਮਿੱਥ** ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ "ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਅਦਭੁੱਤ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਮਰੱਥਾ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਅਸਧਾਰਣ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਗੁਣ ਸਨ। ਉਹ ਇਕ ਵਾਸਤਵਿਕ ਵਿਅਕਤੀ, ਇਕ ਵਿਦਵਾਨ, ਇਕ ਕਵੀ, ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਅਤੇ ਸੈਨਾ ਨਾਇਕ ਸੀ।"[3] ਉਸ ਦੇ ਉਚ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਹਰੀਸ਼ੇਣ ਨੇ ਪ੍ਰਯਾਗ ਪ੍ਰਸ਼ਸਤੀ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਹੈ, "ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਜਟਾ-ਰੂਪੀ ਅੰਤਗ੍ਰਹਿਾਂ ਦੇ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਉਨਮੁਕਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੰਗਾ ਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਜਲ ਤਿੰਨਾਂ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਠੀਕ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਸਮਰਾਟ ਦਾ ਸੰਚਿਤ ਪੱਖ, ਦਾਨ-ਪਰਾਇਣਤਾ, ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰ-ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਅਨੇਕਾਂ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਵਕ ਉਪਰ ਉਠਦਾ ਹੋਇਆ ਤਿੰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।"[4] ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਮਹਾਨ ਸੀ।

ਮਹਾਨ ਵਿਜੇਤਾ- ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਕ ਮਹਾਨ ਵਿਜੇਤਾ ਵੀ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਉਤਰ ਭਾਰਤ, ਮੱਧ ਭਾਰਤ, ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਸੀਮਾ ਵਰਤੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਉਹ ਸਫਲ ਵਿਜੇਤਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਤਾ ਹੈ ਉਸ ਨੇ ਆਰਿਆਵਰਤ ਦੇ 9 ਰਾਜਿਆਂ, ਰੂਦਰਦੇਵ, ਮਤਿਲ, ਨਾਗ ਦੱਤ, ਚੰਦਰ ਵਰਮਨ, ਗਣਪਤੀ ਨਾਗ, ਨਾਗਸੈਨ ਅਚਯੂਤ, ਨੰਦੀ ਅਤੇ ਬਲ ਵਰਮਾ ਨੂੰ ਜਿੱਤਿਆ। ਇੰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਮੁੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਆਟਵਿਕ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ 18 ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸੀਮਾ ਜਬਲਪੁਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਗਾਜੀਪੁਰ ਅਤੇ ਛੋਟਾ ਨਾਗਪੁਰ ਤੱਕ ਫੈਲ ਗਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਵਿੰਧਿਆ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਉਸ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ। ਪ੍ਰਯਾਗ ਪ੍ਰਸ਼ਸਤੀ ਵਿੱਚ 'ਸਰਵ ਦੱਖਣ ਪੱਥ ਰਾਜ ਗ੍ਰਹਿਣ' ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਨਤਮਸਤਕ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਸ਼ਲ ਦਾ ਮਹਿੰਦਰ, ਮਹਾਕਾਂਤਾਰ ਦਾ ਵਿਆਘਰ ਰਾਜ, ਕੇਰਲ ਦਾ ਮੰਤਰਾਜ, ਪਿਸ਼ਟਪੁਰ ਦਾ ਮਹਿੰਦਰ ਗਿਰੀ, ਕੋਟੁਰ ਦਾ ਸਵਾਮੀ ਦੱਤ, ਕਾਂਚੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਨੂ ਗੋਪ, ਅਵਮੁਕਤ ਦਾ ਭੀਲ ਰਾਜ, ਬੇਂਗੀ ਦਾ ਹਸਤੀ ਵਰਮਾ, ਪਲਕ ਦਾ ਉਗਰਸੈਨ, ਦੇਵ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਕੁਬੇਰ ਅਤੇ ਕੌਸਥਲਪੁਰ ਦਾ ਧਨੰਜੈ ਸੀ। ਦੱਖਣ ਜਿੱਤਣ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਦੀ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਸਮਰਾਟ ਬਣਨ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇੱਛਾ ਪੂਰੀ ਹੋਈ। ਉਸ ਦੇ ਦੱਖਣ ਜਿੱਤਣ ਤੋਂ ਡਰ ਕੇ ਸੀਮਾ ਵਰਤੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜੇ ਸਵੈ-ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਸਮੁਦਰਗੁਪਤ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਸਮਰਾਟ ਨੂੰ ਤੋਹਫਾ ਭੇਂਟ ਆਦਿ ਦੇਣਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦੀ ਦਿਗਵਿਜੇ ਉਸ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸੈਨਾ ਨਾਇਕ ਹੋਣ ਦਾ ਸਬੂਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ '**ਸਮਰਸ਼ਤਾਵਤਰਨਦਕਸ਼ਕ:**' ਅਤੇ 'ਸੌ ਯੁੱਧਾਂ ਦਾ ਜੇਤੂ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਸ਼ਿਲਾ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ 'ਅਪ੍ਰਤੀਵਾਰਿਆਵੀਰਯ' ਅਤੇ ਅਜੈ ਵੀਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਸਾਮਰਾਜ ਉਤਰ ਵਿੱਚ ਹਿਮਾਲਿਆ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਵਿੰਧਿਆਚਲ ਤੱਕ ਅਤੇ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਪੂਰਬੀ ਮਾਲਵਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਬੰਗਾਲ ਤੱਕ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਬਾਹਰ ਵੀ ਸਥਿਤੀ ਅਨੇਕਾਂ ਗਣਰਾਜ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਰਾਜ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਖੇਤਰ ਅਧੀਨ

1. "Whatever his earlier position, Samudragupta turned out to be one of the ablest Gupta sovereigns and by his exploits more than justified his father's selection." — *R. S. Tripathi*
2. "Samudragupta, the second Gupta monarch was one of the most remarkable and accomplished Kings of Indian history." — *V. A. Smith*
3. "Samudragupta was a man of exceptional personal capacity and unusually varied gifts. He stands forth as a real man, a scholar, musician and a warrior." —*V. A. Smith*
4. "ਯਸਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ-ਭੁਜ ਵਿਕਰਮ-ਪ੍ਰਸ਼ਮ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਾਕਿਓਦਿਐ ਰੂਪਚਯੂਰਪਰ-ਸੰਚਿਓਛਿਤ ਮਨੇਕ ਮਾਰਗ ਯਸ਼ : ਪੁਨਾਤਿ ਭੁਵਨਤਰਿਯ ਪਸ਼ੂ ਪਤੇਜਰਰਾਨਤਗ੍ਰਹਾ ਨਿਰੋਧ-ਪਰਿਮੋਸ਼-ਲੀਘਰਮਿਵ ਪਾਂਡੂਗਾਂਗਪਯਃ।"

ਨੋਟ

ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੱਛਮੀ ਉਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਕੁਝ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ, ਸਿੰਘਲ ਦੀਪ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਦੀਪਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਮਿੱਤਰਤਾ ਭਰਪੂਰ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਸਨ।

ਮਹਾਨ ਸ਼ਾਸਕ- ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਇਕ ਮਹਾਨ ਜੇਤੂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਕ ਮਹਾਨ ਸ਼ਾਸਕ ਵੀ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਸਾਮੰਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਦੂਰਦੇਸ਼ੀ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਆਪਣੇ ਸਾਮੰਤਾਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਸਮਰਾਟ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸੰਧੀਵੀਗ੍ਰਹਿਕ ਕੁਮਾਰਾਮਾਤਿਆ, ਮਹਾਦੰਡ ਨਾਇਕ ਆਦਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਪੱਦ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਨ। ਹਰੀਸ਼ੇਣ ਸਦੀਵੀਗ੍ਰਹਿਕ ਜਾਂ ਪਰ-ਰਾਸ਼ਟਰ ਮੰਤਰੀ ਸੀ। ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਪੱਦ ਅਧਿਕਾਰੀ ਕੁਮਾਰਾਮਾਤਿਆ ਸਨ। ਮਹਾਦੰਡ ਨਾਇਕ ਸੈਨਾਪਤੀ ਸੀ ਜੋ ਸੈਨਾ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਯਾਗ ਪ੍ਰਸ਼ਸਤੀ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਭੁਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਭੁਕਤੀ ਦਾ ਭਾਵ ਆਧੁਨਿਕ ਪ੍ਰਾਂਤ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਆਧੁਨਿਕ ਜਨਪਦ ਅਤੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਤੋਂ ਸੀ। ਅਹਿਛਤਰ, ਸ਼ਰਾਵਸਤੀ, ਕੋਸ਼ਾਂਬੀ, ਵਰਧਮਾਨ ਆਦਿ ਇਸ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨਕਾਲ ਦੇ ਭੁਕਤੀ ਸਨ। ਪੂਰਬੀ ਮਾਲਵਾ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਾਂਤ ਸੀ।

ਮੁਦਰਾ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆ ਕੇ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਇਕ ਕੁਸ਼ਲ ਸ਼ਾਸਕ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੱਤਾ, ਉਸ ਨੇ ਉਤਰ ਕਾਲੀਨ ਕੁਸ਼ਾਣਾਂ ਦੀ ਹੇਠਲੀ ਕੋਟੀ ਦੀਆਂ ਸਵਰਨ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਸ਼ੁੱਧ ਸਵਰਨ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਕਰਵਾਇਆ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਵਰਨ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਛੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ (ਗਰੂੜ, ਧਨੁਰਧਰ, ਪਰਸ਼ੁ, ਅਸ਼ਵਮੇਧ, ਵਿਆਘਰ-ਨਿਹੰਨਤਾ ਅਤੇ ਵੀਨਾ ਧਾਰਣ) ਦੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਦਰਾਵਾਂ (ਗਰੁੜ, ਧਨੁਰਧਰ ਅਤੇ ਪਰਸ਼ੁ) ਸਮਰਾਟ ਦੇ ਸੈਨਿਕ ਅਤੇ ਵੀਰ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਗਰੁੜ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਇਸੇ ਸਮਰਾਟ ਨੇ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ। ਵਿਆਨਾ-ਨਿਧੀ ਵਿੱਚ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਦੀਆਂ 183 ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ 136 ਗਰੁੜ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਗਰੁੜ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਸਨ। ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗਰੁੜ, ਧਨੁਰਧਰ ਅਤੇ ਪਰਸ਼ੁ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਦ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੀਦਵੰਧੀਆਂ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦੇ ਉਨਮੂਲਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਦਿਗਵਿਜੇ ਹੋਣ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਅਸ਼ਵਮੇਧ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਆਪਣੇ ਕੁਲ ਵਿੱਚ ਉਸੇ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸ਼ਵਮੇਧ ਯੱਗ ਦਾ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਸ਼ਵਮੇਧ ਹਰਤਾ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਵਿਆਘਰ-ਨਿਹੰਨਤਾ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸਰਵਾਟਵਿਕਰਾਜ-ਵਿਜੇ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਪੱਥ-ਨਰੇਸ਼ ਵਿਆਘਰ ਰਾਜ ਵਿਜੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੁਚੀ (ਅਥਾਹ-ਪ੍ਰੇਮ) ਦੀ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ। ਵੀਨਾ ਧਾਰਣ (ਗਾਂਧਰਵ-ਲਲਿਤ) ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਕਲਾ ਪ੍ਰੇਮ 'ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਯਾਗ ਪ੍ਰਸ਼ਸਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਸੰਗੀਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਮਰਮਗਿਆ ਸੀ। ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੁਚੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਉਪਲੱਬਧੀਆਂ, ਸਾਮਰਾਜ ਸੀਮਾ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀਆਂ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਕਾਫੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਿੱਧ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਉਸ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਮੰਤਰਾਲੇ, ਲਖਨਊ-ਮੰਤਰਾਲੇ ਅਤੇ ਬਿਆਨਾ-ਨਿਧੀ, ਭਾਰਤੀ ਮੰਤਰਾਲੇ, ਆਕਸਫੋਰਡ ਮੰਤਰਾਲੇ ਆਦਿ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹਨ।

ਮਹਾਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ- ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਇਕ ਮਹਾਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵੀ ਸੀ। **ਡਾ. ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਵਰੀ ਲਾਲ ਗੁਪਤ** ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, "ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜ ਸੰਕਲਪ ਸ਼ਾਸਕ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਇਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦੇ ਮਹਾਨ ਗੁਣ ਮੌਜੂਦ ਸਨ।"[1] ਪ੍ਰਯਾਗ ਸਤੰਭ ਲੇਖ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਇਕ ਰਾਸ਼ਟਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸੀ ਪਰ ਇਕ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਔਖਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਕੇਵਲ ਉਤਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੀ ਕੁਝ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਕੇ ਇਕ ਸੰਗਠਿਤ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਿਤ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ- ਇਕ ਤੇਜ਼ ਅਤੇ ਦੂਰਦਰਸ਼ੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਾਂਗ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਆਟਵਿਕ ਨਰੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸੇਵਕ ਬਣਾਇਆ। ਸੀਮਾ ਵਰਤੀ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਕਰ ਦੇ ਕੇ, ਉਸ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮੰਨ ਕੇ ਅਤੇ ਅਭਿਵਾਦਨ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਸੱਤਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੀਮਾ ਵਰਤੀ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਬਹੁਤ ਆਦਰ ਅਤੇ ਦਇਆ ਪੂਰਨ ਵਿਵਹਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਵਿਜਿਤ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਪਦਉਨਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਨ ਵਾਪਿਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਹ ਸਮਰਾਟ ਦੇ ਪਰਮ ਭਗਤ ਬਣ ਗਏ। ਇਸ ਨਾਲ ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਸਥਾਇਤਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਇਕ ਮਹਾਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹੋਣ ਦਾ ਦੇ ਦਾਅਵੇ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਕਲਾ ਦਾ ਪੋਸ਼ਕ- ਡਾ. ਰਮਾਸ਼ੰਕਰ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ "ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਅਦਭੁੱਤ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਗੋਂ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੁਸ਼ਲ ਸੀ। ਉਹ ਖੁਦ ਹੀ ਸੁਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ

1. "It appears that samudragupta was a vigorous and resolute ruler and had the great qualities of a stateman." — *P. L. Gupta*

ਨੋਟ

ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਿਯ ਸੀ।"[1] ਉਸ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਹਰੀਸ਼ੇਣ ਨੇ ਪ੍ਰਯਾਗ ਪ੍ਰਸ਼ਸਤੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, "ਸੰਗੀਤ, ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਨਾਰਦ ਅਤੇ ਤੁੰਬਰੂ ਨੂੰ ਵੀ ਬੇਇੱਜ਼ਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅਨੇਕਾਂ ਕਾਵਿਆਂ ਨੂੰ ਲਿਖ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਕਵੀ ਰਾਜ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ।" ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਸਰਸਵਤੀ ਅਤੇ ਲਕਸ਼ਮੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਆਕਸ਼ਿਆਦਾਤਾ ਸੀ। ਬੁੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਵਸੁੰਬਧੂ ਕਵੀ ਹਰੀਸ਼ੇਣ ਆਦਿ ਉਸ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਕਲਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਵੀ ਸੀ। ਨਾਰਦ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀਣਾ-ਵਾਦਨ ਦਾ ਮਰਮਗਿਯ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਇਕ ਸਿੱਕੇ 'ਤੇ ਵੀਣਾ ਵਜਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰੇਮੀ ਹੋਣ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਉਦਾਰ ਸ਼ਾਸਕ- ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਇਕ ਉਦਾਰ ਸ਼ਾਸਕ ਸੀ, ਉਹ ਦਾਨੀ ਅਤੇ ਕੋਮਲ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ (ਮਰਦੁਹਦਸਯ) ਦਾ ਸੀ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਉਹ ਥੱਕਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੁਪਤ ਵੰਸ਼ੀ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਟੀ, ਗੋਓਂ ਅਤੇ ਸਵਰਨ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਦਾਤਾ (ਅਨੇਕਾਂ-ਗੋ-ਹਿਰਣਯ-ਕੋਟੀ-ਪ੍ਰਦਸਯ) ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਸੱਜਣਾਂ ਦਾ ਉਦਾਰਕ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣ (ਸਾਧਵਸਾਧੂਦਯ-ਪ੍ਰਲਯ-ਹੇਤੁ-ਪੁਰਸ਼ਸਯ) ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਅਸਹਾਏ, ਦੀਨ, ਅਨਾਥ ਅਤੇ ਰੋਗੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਲਈ ਅਵਲੰਭ ਸੀ। ਫਾਹਿਯਾਨ ਦੇ ਯਾਤਰਾ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਦੀਨ-ਦੁਖੀਆਂ, ਅਪੰਗ-ਅਕਿੰਚਨ ਅਤੇ ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਦਾ ਫਰੀ ਇਲਾਜ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਕੱਪੜੇ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਪ੍ਰਜਾਵਤਸਲ ਸਮਰਾਟ ਹੋਣ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਧਰਮ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲ- ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਧਰਮ ਪ੍ਰਾਯਣ ਸਮਰਾਟ ਸੀ। ਪ੍ਰਯਾਗ ਪ੍ਰਸ਼ਸਤੀ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੀ ਚਾਰ-ਦੀਵਾਰੀ (ਧਰਮ ਪ੍ਰਾਚੀਰਬੰਧ) ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਉਹ ਵੈਸ਼ਨੋ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਰਾਜ ਆਗਿਆਵਾਂ ਗਰੂੜ ਮੁਦਰਾ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ (ਗਰੁਤਮੰਦਕ) ਹੋਇਆ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ 'ਤੇ ਗਰੂੜ ਧਵਜ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ਨੋ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ (ਜੈਨ, ਬੋਧ) ਪ੍ਰਤੀ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲ ਸੀ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬੁੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਵਸੁਬਧੁ ਉਸ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਹੇਮਚੰਦਰ ਰਾਏ ਚੌਧਰੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਦਿਆਲਤਾ ਅਤੇ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀਲੰਕਾ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਮੇਘ ਵਰਣ ਨੇ ਬੁੱਧ ਗਯਾ ਵਿੱਚ ਇਕ ਬੁੱਧ ਮੰਦਿਰ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਕੋਲ ਇਕ ਦੂਤ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਬੁੱਧ ਮੰਦਿਰ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਕਾਲਾਂਤਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਮੰਦਿਰ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਬੁੱਧ ਮੱਠ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ।

ਭਾਰਤ ਦਾ ਨੈਪੋਲੀਅਨ- ਕਿਉਂਕਿ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਵੀਰ, ਸਾਹਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਯੋਧਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਮਿੱਥ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ **'ਭਾਰਤ ਦਾ ਨੈਪੋਲੀਅਨ'** ਕਿਹਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ "ਉਹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਵਿਲੱਖਣ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਭਾਰਤ ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਅਖਵਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੈ।"[2] ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਰਾਂਸ ਦਾ ਸਮਰਾਟ ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਇਕ ਮਹਾਨ ਯੋਧਾ ਅਤੇ ਵਿਜੇਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਬਲ ਅਤੇ ਰਣ ਕੌਸ਼ਲ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਯੂਰਪ ਵਿੱਚ ਦਹਿਸ਼ਤ ਫੈਲਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਅਲੌਕਿਕ ਬਲ ਨਾਲ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਬਲਕਿ ਸੀਮਾ ਵਰਤੀ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਤਮਸਤਕ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ 40 ਯੁੱਧਾਂ ਦਾ ਜੇਤੂ ਸੀ ਪਰ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਨੂੰ ਸਮਰਸ਼ਤ (ਸੌ ਯੁੱਧਾਂ) ਦਾ ਜੇਤੂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਇਸ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਵਾਂਗ ਹੀ ਇਕ ਮਹਾਨ ਵਿਜੇਤਾ ਸੀ। ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਵਾਂਗ ਨਫਰਤ, ਉਸ ਦਾ ਧਰਮ, ਬਦਲਾ, ਉਸ ਦਾ ਕਰਤਵ ਅਤੇ ਮੁਆਫ ਕਰਨਾ ਕਲੰਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਛੋਟਾ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਪਯੁਕਤ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ, ਗੁਪਤ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਦਿਗਵਿਜੇ ਸਮਰਾਟ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਸ਼ਲ ਸ਼ਾਸਕ, ਪ੍ਰਵੀਨ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਧਰਮ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਕਲਾ ਦਾ ਪੋਸ਼ਕ ਸੀ।

ਰਾਮ ਗੁਪਤ- ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੱਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੂਸਰਾ ਸਿੰਗਾਸਨ 'ਤੇ ਬੈਠਿਆ ਸੀ ਪਰ ਕੁਝ ਹੋਰ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਬਦਲ ਗਈ। ਵਿਸ਼ਾਖਦਤ-ਰਚਿਤ 'ਦੇਵੀ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ' ਨਾਮਕ ਇਕ ਨਾਟਕ ਦੇ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਮੂਲ ਗ੍ਰੰਥ ਤਾਂ ਗਾਇਬ ਹੋ

1. "Samudragupta was versatile genious. He was proficient not only in war but also in the sacred lore. Himself highly cultured he was fond of the company of the learned."
— *R. S. Tripathi*

2. "He was in fact a man of genius who may fairly claim the title of Indian Napoleon."
— *Smith*

ਨੋਟ

ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਾਮ ਗੁਪਤ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬੈਠਿਆ ਪਰ ਉਹ ਕਮਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਡਰਪੋਕ ਨਿਕਲਿਆ। ਇਕ ਵਾਰ ਕਿਸੇ ਸ਼ਕ ਰਾਜੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਯੁੱਧ ਛਿੜ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਖੁਦ ਘਿਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਭਿਆਨਕ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਵਿੱਚ ਫਸ ਗਿਆ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਅਤੇ ਪਰਜਾ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਰਾਮ ਗੁਪਤ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਾਣੀ **ਧਰੁਵਦੇਵੀ** ਅਤੇ **ਧਰੁਵ ਸਵਾਮਣੀ** ਨੂੰ ਸ਼ਕ ਰਾਜੇ ਦੇ ਘਰ ਭੇਜਣਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। **ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ** ਇਸ ਅਪਮਾਨ ਨੂੰ ਨਾ ਸਹਿ ਸਕਿਆ। ਆਪਣੇ ਵੰਸ਼ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਭਾਬੀ ਦੇ ਸਨਮਾਨ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਚਾਲ ਖੇਡੀ, ਉਹ ਖੁਦ ਧਰੁਵ ਸਵਾਮਣੀ ਦੇ ਭੇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕ ਰਾਜੇ ਦੇ ਖੇਮੇ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚਿਆ ਅਤੇ ਉਥੇ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਪਰਜਾ ਅਤੇ ਧਰੁਵਦੇਵੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਬਹੁਤ ਵਧ ਗਈ ਅਤੇ ਰਾਮ ਗੁਪਤ ਆਪਣੀ ਕੀਤੀ ਭੁਗਤਣੀ ਪਈ। ਦੋਵਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨ-ਮੁਟਾਵ ਹੋ ਗਿਆ। ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦਾ ਜੀਵਨ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਵਿੱਚ ਪੈ ਗਿਆ। ਆਤਮ ਰੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਪਾਗਲ ਹੋਣ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਰਾਮ ਗੁਪਤ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਸਿੰਗਾਸਨ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਧਰੁਵ ਸਵਾਮਣੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਣੀ ਬਣਾ ਲਿਆ।

ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਪੱਖ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਾਨ ਭੱਟ-ਰਜਿਤ 'ਹਰਸ਼ਚਰਿਤ' ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੁਝ ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਫਿਰ ਵਿਸ਼ਾਖਦਤ ਗੁਪਤ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਨਾਟਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਅਧਾਰ ਜ਼ਰੂਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਮ ਗੁਪਤ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਗੁਪਤਾਂ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨਾ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਯੁਕਤੀ ਸੰਗਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰਾਮ ਗੁਪਤ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨਕਾਲ ਬਹੁਤ ਛੋਟਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿੱਕੇ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਗੁਪਤਾਂ ਦੇ ਰਾਜਕੀ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਮ ਗੁਪਤ ਦਾ ਵਰਨਣ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਕੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਸ਼ਾਵਲੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਨਾ ਕਿ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ। ਫਿਰ ਵੀ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚੇ ਪੂਰਵਕ ਪ੍ਰਮਾਮਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਰਾਮ ਗੁਪਤ ਨਾਮ ਦਾ ਕੋਈ ਰਾਜਾ ਸੀ, ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਇਹ ਸਵਾਲ ਵਿਵਾਦ-ਗ੍ਰਸਤ ਹੀ ਰਹੇਗਾ।

8.4 ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੂਸਰਾ ਵਿਕਰਾਦਿੱਤ (Chandragupt II Vikramaditya)

ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਪਤ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਸਮਰਾਟ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੂਸਰਾ 'ਵਿਕਰਾਦਿੱਤ' ਹੋਇਆ। ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਹੀ ਸਮਾਨ ਉਹ ਯੋਗ ਸੈਨਾਨੀ ਅਤੇ ਕੂਟਨੀਤਿਕ ਸੀ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਰਾਮ ਗੁਪਤ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਤੋਂ ਲਾਹ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਉਤਰਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਚੁਣਿਆ ਸੀ। **ਵਿਸ਼ਾਖਦਤ ਰਚਿਤ ਦੇਵੀ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤਮ** ਨਾਟਕ ਤੋਂ ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਰਾਮ ਗੁਪਤ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕਰਕੇ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਮ ਗੁਪਤ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਧਰੁਵਦੇਵੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ, ਜਦ ਕਿ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕਤਾ ਸ਼ੱਕ ਵਿੱਚ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ ਕਿ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਦਾ ਅਸਲੀ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੂਸਰਾ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਜਿਸ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਦੱਤ ਦੇਵੀ ਸੀ, ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਛੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ- **ਮਥੁਰਾ ਸਤੰਭ ਲੇਖ, ਉਦਯਗਿਰੀ ਗੁਹਾ ਲੇਖ, ਗੜਵਾ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ, ਸਾਂਚੀ ਲੇਖ, ਉਦਯਗਿਰੀ ਗੁਫਾ ਲੇਖ, ਮਥੁਰਾ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਅਤੇ ਮਹਿਰੋਲੀ ਦਾ ਲੋਹ ਸਤੰਭ ਲੇਖ।**

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਰੋਤਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਲੱਗਭਗ 380 ਤੋਂ 414-15 ਈ. ਤੱਕ ਸ਼ਾਸਕ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਦੱਤ ਦੇਵੀ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਨਾਮ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਸੀ ਪਰ ਸਮਰਾਟ ਬਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੇ **'ਵਿਕਰਾਦਿੱਤ'** ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਧਾਰਣ ਕੀਤੀ। ਗੁਪਤ ਅਤੇ ਵਾਕਾਟਕ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਨਾਮ ਦੇਵਰਾਜ ਅਤੇ ਦੇਵ ਗੁਪਤ ਵੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਰਾਣੀ ਦਾ ਨਾਮ **ਕੁਬੇਰ ਨਾਗਾ** ਸੀ ਜੋ ਇਕ ਨਾਗ ਕੰਨਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਰਾਣੀ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਸੀ। ਧਰੁਵਦੇਵੀ ਅਤੇ ਧਰੁਵ ਸਵਾਮਣੀ ਉਸ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਪਤਨੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਗੋਬਿੰਦ ਗੁਪਤ ਅਤੇ ਕੁਮਾਰ ਗੁਪਤ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਵਿਆਹ ਸਬੰਧ- ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਾਜਵੰਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਵਿਆਹ ਸਬੰਧ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਨਾ ਗੁਪਤ ਸਮਰਾਟਾਂ ਦੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਇਕ ਮੁੱਖ ਅੰਗ ਸੀ। ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਪਹਿਲੇ ਨੇ ਲਿਛਵੀਆਂ ਤੋਂ ਨਾਤਾ ਜੋੜ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਵੀ ਇਹੀ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਈ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਨੇਕਾਂ ਅਧੀਨ ਸਾਮੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਕੰਨਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਬੰਧਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਅਤੇ ਨਾ ਜਿੱਤੇ ਦੇਸ਼ਾਂ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਸੱਤਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੂਸਰੇ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪੂਰਵਜਾਂ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕੀਤਾ। ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਸਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੇ ਨਾਗ ਵੰਸ਼ ਦੀ ਇਕ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ ਕੁਬੇਰ ਨਾਗਾ ਨਾਲ ਆਪਣਾ

ਨੋਟ

ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਗੁਪਤ ਨਾਮਕ ਪੁੱਤਰੀ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਉਸ ਨੇ ਵਾਕਾਟਕ ਨਰੇਸ਼ ਰੁਦਰ ਸੈਨ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਆਹ ਸਬੰਧਾਂ ਨਾਲ ਨਾਗਾਂ ਅਤੇ ਵਾਕਾਟਕਾਂ ਦੀ ਮਿੱਤਰਤਾ ਸਹਿਜ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ। ਨਾਗਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਾਕਾਟਕਾਂ ਤੋਂ ਵਿਆਹ ਸਬੰਧ ਸੀ। ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵਾਕਾਟਕ ਨਰੇਸ਼ ਕਾਫੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਨ, ਜਦ ਕਿ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਵਾਕਾਟਕ ਨਰੇਸ਼ ਰੁਦਰ ਸੈਨ (ਰੁਦਰ ਦੇਵ) ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਰੁਦਰ ਸੈਨ ਦੂਸਰੇ ਨੇ ਮੱਧ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕਾਫੀ ਵਧਾ ਲਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਾਸਕ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੀ, ਜਿੱਥੋਂ ਉਹ ਗੁਜਰਾਤ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਸ਼ਕ ਕਸ਼ਤਰਪਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਿਸੇ ਵੀ ਉਤਰ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜੇ ਦੇ ਅਭਿਆਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਜਾਂ ਰੁਕਾਵਟ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਵਾਕਾਟਕ ਨਰੇਸ਼ ਤੋਂ ਵਿਆਹ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਵਿਆਹ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੀ ਬਿਨਾਂ ਕਠਿਨ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਹੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਤਾ ਹੋ ਗਈ।

ਵਾਕਾਵਟਕਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੂਸਰੇ ਨੇ ਕੁੰਤਲ ਨਰੇਸ਼ ਨਾਲ ਵੀ ਮਿੱਤਰਤਾ ਭਰਪੂਰ ਸਬੰਧ ਬਣਾਏ। ਕੁੰਤਲ (ਬੰਬਈ ਦਾ ਦੱਖਣੀ ਅਤੇ ਮੈਸੂਰ ਦਾ ਉਤਰੀ ਭਾਗ) 'ਤੇ ਕਦੰਬ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ। ਕੁੰਤਲੇਸ਼ਵਰ ਦੇ ਨਾਲ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਗਹਿਰੇ ਸਬੰਧ ਦਾ ਸਬੂਤ ਉਪਲੱਬਧ ਹੈ। ਮਹਾਕਾਵਿ ਭੋਜ ਦੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਾਲੀਦਾਸ ਅਤੇ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਕੁੰਤਲ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਗੱਲਬਾਤ ਹੋਣ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਾਲੀਦਾਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਰਾਜਦੂਤ ਬਣਾ ਕੇ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਕੁੰਤਲ ਸ਼ਾਸਕ ਕੋਲ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਕਦੰਬ ਸ਼ਾਸਕ ਮਯੂਰਸ਼ਰਮਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਪੋਤਰਾ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਸਮਵਰਤੀ ਸ਼ਾਸਕ ਸਨ। ਤਾਲਗੁੰਡਾ ਪ੍ਰਸ਼ਸਤੀ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁੰਤਲ ਨਰੇਸ਼ (ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਕੁਤਸਯਵਰਮਨ) ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁੱਤਰੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਗੁਪਤ ਨਰੇਸ਼ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਕਸ਼ੇਮਿੰਦਰ ਦੀ **ਠੀਕ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ** ਤੋਂ ਵੀ ਇਸ ਵਿਆਹ ਸਬੰਧ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸ਼ਾਂਤੀਬਰਮਨ ਦੇ ਤਾਲਗੁੰਡਾ ਲੇਖ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਦੰਬ ਸ਼ਾਸਕ ਕਕੁਤਸਯਵਰਮਨ ਨੇ ਗੁਪਤ ਵੰਸ਼ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵੰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਸਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ। ਡਾ. ਦਿਨੇਸ਼ ਚੰਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਹੈ ਕਿ ਕਦੰਬ ਰਾਜੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਕ ਪੁੱਤਰੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਨਰਿੰਦਰ ਸੈਨ (ਵਾਕਾਟਕ) ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਜਾਂ ਪੋਤਰੇ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਆਹ ਸਬੰਧਾਂ ਨਾਲ 'ਵਿਕਰਮਾਦਿੱਤ' ਨੇ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੀ ਮਿੱਤਰਤਾ ਨੇ ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਜੇਤੂ ਅਭਿਆਨਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਉਸ ਦੇ ਵਿਆਹ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦਾ ਜੇਤੂ ਅਭਿਆਨ- ਹਿੰਦੂ ਅਨੁਸ਼ਰੁਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਇਕ ਬਹੁਤ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਵਿਜੇਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀਰ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿੱਚ ਮਿਲਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਸਾਮਰਾਜ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਕੰਮ ਉਸ ਨੂੰ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਫਿਰ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਅੰਦਰ ਅਨੇਕਾਂ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਾਸਕ ਸਨ ਜੋ ਕੇਵਲ ਨਾਮਾਤਰ ਨੂੰ ਗੁਪਤ ਸਮਰਾਟ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮਲਾਵਾ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਸ਼ਕ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੁਸ਼ਾਣ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਨ। ਸ਼ਕਾਂ 'ਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪੂਰੀ ਤਿਆਰੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਯੁੱਧ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮੰਤਰੀ ਵੀਰ ਸੈਨ ਦਾ ਮਾਲਵਾ ਵਿੱਚ ਉਦੇਗਿਰੀ ਦੀ ਪਹਾੜੀ ਵਿੱਚ ਇਕ ਲੇਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਵੀਰ ਸੈਨ ਸਮਰਾਟ ਦੇ ਨਾਲ ਖੁਦ ਮੁਹਿੰਮ 'ਤੇ ਗਿਆ ਸੀ। ਲੇਖ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਿਲਸਾ ਦੇ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਗੁਪਤ ਸੈਨਾਵਾਂ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਕਸ਼ਤਰਪ ਰੁਧਰ ਸਿੰਘ ਤੀਸਰਾ ਹਾਰਿਆ ਅਤੇ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੀ ਇਹ ਜਿੱਤ ਹਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਪੂਰਨ ਨਿਰਣਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋਈ। ਮਾਲਵਾ, ਗੁਜਰਾਤ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਅੰਗ ਬਣ ਗਏ। ਸਾਮਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਪੱਛਮੀ ਤੱਟ ਤੱਕ ਫੈਲ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਦੋਵੇਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਪਾਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਿਲਿਆ। ਪੱਛਮੀ ਸਮੁੰਦਰ ਤੱਟ ਦੇ ਵਪਾਰਕ ਨਗਰ ਅਤੇ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ 'ਤੇ ਗੁਪਤ ਸਮਰਾਟਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਉਨਤੀ ਹੋਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਨਾਲ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਵਪਾਰ ਚੱਲਦਾ ਸੀ। ਵਿਜਿਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਰਾਜ ਦੀ ਆਮਦਨ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਗਈ। ਇਸ ਜਿੱਤ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਤੀਜਾ ਹੋਇਆ। ਉਜੈਨ ਜੋ ਵਿਦਿਆ ਕਲਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ, ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣ ਗਈ।

ਨੋਟਸ

ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ 6 ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ-ਮਥੁਰਾ ਸਤੰਭ ਲੇਖ, ਉਦੇਗਿਰੀ ਗੁਰੂ ਲੇਖ, ਗੜਵਾ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ, ਸਾਂਚੀ ਲੇਖ, ਮਥੁਰਾ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਅਤੇ ਮਹਿਰੌਲੀ ਦਾ ਲੌਹ ਸਤੰਭ ਲੇਖ।

ਨੋਟ

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੂਸਰੇ ਨੇ ਹੋਰ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜਿੱਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ। ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਕੁਤਬ ਮਿਨਾਰ ਦੇ ਕੋਰ ਲੌਹ ਸਤੰਭ ਹੈ, ਉਸ 'ਤੇ ਚੰਦਰ ਨਾਮਕ ਇਕ ਰਾਜੇ ਦੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਚੰਦਰ ਨੇ ਬੰਗ ਵਿੱਚ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦੇ ਇਕ ਸੰਘ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਿੰਧੂ ਦੇ ਨਾਲ ਮੋਹਾਨਾ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਵਾਹਵਿਕ ਨੂੰ ਜਿੱਤਿਆ। ਇਹ ਚੰਦਰ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੂਸਰਾ ਵਿਕਰਾਦਿੱਤ ਹੀ ਸੀ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਚੰਦਰ ਰਾਜੇ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਬੰਗਾਲ ਤੱਕ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਸਿੰਧ ਨਦੀ ਦੇ ਉਸ ਪਾਰ ਤੱਕ ਜਿੱਤ ਦੇ ਝੰਡੇ ਗੱਡੇ ਹੋਣ। ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਸਾਮੰਤਾਂ ਨੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ, ਗੁਪਤ ਸਮਰਾਟ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇਕ ਸੰਯੁਕਤ ਮੋਰਚਾ ਖੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਦਾ ਜੂਆ ਉਤਾਰ ਸੁੱਟਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਹ ਹਾਰ ਗਏ ਅਤੇ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੁਣ ਸਾਰਾ ਬੰਗਾਲ ਸਿੱਧਾ ਗੁਪਤ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆ ਗਿਆ।

ਪੱਛਮੀ ਉਤਰ ਵਿੱਚ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਕੁਸ਼ਾਣ ਸ਼ਾਸਕਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਵਾਹਿਕ ਦਾ ਅਰਥ ਬਲਖ (ਬੈਕਟੀਰੀਆ) ਲਗਾਈ, ਉਦੋਂ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੂੰ ਜੋ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲੀ, ਉਹ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕੀ। ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਮੌਰਿਆ ਵੀ ਉਥੋਂ ਤੱਕ ਨਾ ਪਹੁੰਚ ਸਕਿਆ ਪਰ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦਾ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਸੱਚ ਵੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਜਿੱਤਾਂ ਦੇ ਕੋਈ ਸਥਾਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨਤੀਜੇ ਹੋਏ ਹੋਣ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਤੀਜਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਬੰਗਾਲ ਵਾਂਗ ਸਾਰਾ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਕਦੇ ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਅੰਗ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵਾਹਿਕ ਦਾ ਅਰਥ ਵਿਆਸ ਨਦੀ ਦੀ ਘਾਟੀ ਲਿਆ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਵੀ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੀਆਂ ਸੈਨਿਕ ਸਫਲਤਾਵਾਂ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਸਨ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਿੱਤਾਂ ਦੇ ਸਮਾਰਕ ਸਵਰੂਪ ਹੀ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪਦ ਪਹਾੜ 'ਤੇ ਲੌਹ ਸਤੰਭ ਖੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ 11ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਰਾਜੇ ਅਨੰਗਪਾਲ ਦਿੱਲੀ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਿੱਤਾਂ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕਾਫੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਾਰਾ ਬੰਗਾਲ, ਬਿਹਾਰ, ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਪੰਜਾਬ, ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ, ਸਾਰਾ ਮੱਧ ਭਾਰਤ, ਗੁਜਰਾਤ ਅਤੇ ਕਾਠੀਆਵਾੜ ਦੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ।

ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੀਆਂ ਉਪਾਧੀਆਂ- ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੂਸਰੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੌਹਰ, ਪ੍ਰਤਾਪ ਅਤੇ ਦਿਗਵਿਜੇ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਨੇਕਾਂ ਉਪਾਧੀਆਂ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀਆਂ। ਜਿਵੇਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਗਣਰਾਜ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕਰਕੇ 'ਗਣਾਰੀ' ਅਤੇ ਸ਼ਕਾਂ 'ਤੇ ਜਿੱਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 'ਸ਼ਕਾਰੀ' ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀ। ਆਪਣੀ ਦਿਗਵਿਜੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੇ 'ਵਿਕਰਾਦਿੱਤ' ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਦੀ ਹੋਰ ਉਪਾਧੀਆਂ ਵਿੱਚ 'ਨਰਿੰਦਰ ਚੰਦਰ', 'ਸਿੰਘ ਚੰਦਰ', 'ਸਿੰਘ ਵਿਕਰਮ', 'ਦੇਵ ਰਾਜ', 'ਦੇਵ ਸ਼੍ਰੀ' ਅਤੇ 'ਦੇਵ ਗੁਪਤ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਰਾਜਧਾਨੀਆਂ- ਸਿਰਫ ਇਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਹੀ ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ ਪਰ ਜਦੋਂ ਸ਼ਕਾਂ ਨੇ ਹਮਲੇ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਅਸਥਾਈ ਰਾਜਧਾਨੀ ਪੂਰਬੀ ਮਾਲਵਾ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਸ਼ਾ ਬਣਾਈ। ਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਉਜੈਨ ਹੋ ਗਈ। ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ 'ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਨਗਰ ਉਜੈਨ ਦਾ ਸਵਾਮੀ' ਅਤੇ 'ਸਰਵਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਨਗਰ ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ' ਦਾ ਸਵਾਮੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਉਤਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਜੇਤੂ ਅਭਿਆਨ ਸਮੇਂ ਅਯੁੱਧਿਆ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਅਜਿਹਾ ਵਸੁਬੰਧੁ ਦੀ ਜੀਵਨ ਕਥਾ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਉਜੈਨ ਤੋਂ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵੱਲ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਾਜ ਮਾਰਗਾਂ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਕੋਸ਼ਾਂਬੀ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਅਸਥਾਈ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਏਲਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਵੱਲੋਂ ਚਲਾਏ ਗਏ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਸਿਰਫ ਅਯੁੱਧਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਾਏ ਗਏ ਹਨ।

ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ- ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੂਸਰਾ ਇਕ ਮਹਾਨ ਵਿਜੇਤਾ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਫਲ ਸ਼ਾਸਕ ਵੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਠੀਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਇਕਤੰਤਰ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਰਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਤੋਂ ਚੱਲਦਾ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਵੰਸ਼ਨੁਗਤ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸਾਰੀ ਸੱਤਾ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਉਹ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਇਛੁੱਕ ਸਮਰਾਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਧਰਮ, ਨੀਤੀ, ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਉਸ ਦੀ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ਤਾ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸਨ। ਸਮਰਾਟ ਪਰਜਾਵਤਸਲ ਸੀ। ਉਹ ਸੈਨਾ ਦਾ ਖੁਦ ਪ੍ਰਧਾਨ, ਸੈਨਾਪਤੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦਾ ਸਰਵਉਚ ਜੱਜ ਵੀ ਸੀ। ਯੁੱਧ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਹ ਖੁਦ ਵੀ ਵੀਰ ਯੋਧਾ ਦੇ ਸਮਾਨ ਯੁੱਧ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਇਕ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਪੈਤ੍ਰਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ 'ਮੰਤਰੀ' ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਸੀ। 'ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਿਗ੍ਰਹਿਕ' ਯੁੱਧ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਸੰਧੀ ਦਾ ਮੰਤਰੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਵੀਰ ਸੈਨ ਉਸ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਮੰਤਰੀ ਸੀ ਜੋ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਸੰਭਾਲਦਾ ਸੀ, ਉਹੀ ਸੈਨਾ ਦੀ ਵੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਨੋਟ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਲਈ ਸਾਰੇ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਦੇਸ਼' ਜਾਂ 'ਮੁਕਤੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਸਰਵਉਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ 'ਗੋਤਰੀ', ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ 'ਉਪਰਿਕ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਾਂਤ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਜਾਂ 'ਵਿਜੇ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਸਰਵਉਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ 'ਵਿਸ਼ੇ ਪਤੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹਰੇਕ ਵਿਸ਼ੇ ਕਈ ਨਗਰਾਂ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਬਣਿਆ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਨੂੰ 'ਗ੍ਰਾਮੀਕ' ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੁਖੀਆ ਨੂੰ ਇਹ ਅਹੁਦਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਗ੍ਰਾਮੀਕ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ।

ਕੇਂਦਰੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਂਤੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ-ਪਹਿਲੀਆਂ ਪਦਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ- 'ਉਪਰਿਕ', 'ਬਲਾਅਧਿਕਰਣ', 'ਰਣ ਮੰਡਾਧੀਕਰਣ', 'ਮਹਾਦੰਡ ਨਾਇਕ', 'ਮਹਾਪ੍ਰਤਿਹਾਰ', 'ਮਸ਼ਵਪਤੀ' ਆਦਿ।

ਉਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਾਰੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਚਾਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਸਮਰਾਟ ਨੇ ਨਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੀ। ਉਹ ਖੁਦ ਮੁਕੱਦਮੇ ਸੁਣ ਕੇ ਫੈਸਲਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਅਪਰਾਧ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਭਿਅੰਕਰ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਨੂੰ ਸਖਤ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਰਾਜ ਧ੍ਰੋਹੀਆਂ ਦਾ ਸੱਜਾ ਹੱਥ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਸੁੱਖ-ਸੁਵਿਧਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਵਿਆਪਕ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗ ਧੰਦਿਆਂ ਦਾ ਖੂਬ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਦਾ ਪੱਛਮੀ ਤੱਟ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਨਾਲ ਸਮੁੰਦਰੀ ਵਪਾਰ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅੰਦਰੂਨੀ ਵਪਾਰ ਵੀ ਉਨਤੀ 'ਤੇ ਸੀ। ਵਪਾਰ ਵੀਨਿਯਮ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਕਲਾਪੂਰਨ ਸੋਨੇ, ਚਾਂਦੀ ਅਤੇ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਕੀਤੇ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਧਰਮ ਪ੍ਰੇਮੀ, ਉਦਾਰ ਅਤੇ ਦਾਨੀ ਸਮਰਾਟ ਸੀ। ਉਹ ਦੀਨ-ਦੁਖੀਆਂ, ਅਨਾਥਾਂ ਅਤੇ ਪੀੜ੍ਹਤਾਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦਾਨ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਧਾਰਮਿਕ ਮੌਕਿਆਂ 'ਤੇ ਉਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਖੂਬ ਦਾਨ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੇ ਕੰਟਰੋਲ ਵਿੱਚ ਦਾਨ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ।

ਉਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਧਰਮ ਦਾ ਅਨੁਯਾਈ ਸੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਉਪਾਸਕ ਸੀ ਪਰ ਸ਼ੈਵ, ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਜੈਨ ਧਰਮ ਆਦਿ ਸਾਰਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲ ਸੀ। ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਮੰਨਣ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਮੰਤਰੀ ਬੁੱਧ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਵੈਸ਼ਨਵ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੇ ਬੜੀ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਪੂਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਹਰੇਕ ਅੰਗ ਦਾ ਪਰਜਾ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਨਿਰੀਖਣ ਕੀਤਾ।

ਮੁਲਾਂਕਣ- ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਵਿਕਰਾਦਿੱਤ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਉਪਲੱਬਧੀਆਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤੱਥ ਬਿੰਦੂਆਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ-

ਜੇਤੂ- ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਇਕ ਮਹਾਨ ਜੇਤੂ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਵਾਂਗ ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਦਿਗਵਿਜੇ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਪੱਛਮੀ ਮਾਲਵਾ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਨੂੰ ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਵਾਹਿਕਾਂ ਜਾਂ ਉਤਰ ਕੁਸ਼ਾਣਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਬੰਗ ਜਿੱਤ ਦਾ ਵੀ ਸਿਹਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਗਣਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਹਾਨ ਜਿੱਤ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਅਸ਼ਵਮੇਧ ਯੱਗ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਵਿਕਰਮਾਦਿੱਤ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਦਾ ਸਾਮਰਾਜ ਪੱਛਮ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਬੰਗਾਲ ਤੱਕ ਅਤੇ ਉਤਰ ਵਿੱਚ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਦੱਖਣੀ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦੱਖਣ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਗੁਜਰਾਤ ਅਤੇ ਕਾਠੀਆਵਾੜ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਸ਼ਾਸਕ- ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਇਕ ਕੁਸ਼ਲ ਸ਼ਾਸਕ ਸੀ। ਸ਼ਾਸਨ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਅਤੇ ਸਲਾਹ ਦੇਣ ਲਈ ਇਕ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਸੀ। ਵੀਰ ਸੈਨ ਸੰਧੀ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਸੀ। ਸ਼ਿਖਰ-ਸਵਾਮੀ, ਆਮਰਕਾਰਦਵ, ਗੋਵਿੰਦ ਪੁੱਤਰ, ਸੰਕਾਨਿਕ ਮਹਾਰਾਜ, ਮਹਾਰਾਜ ਤ੍ਰਿਕਮਲ ਆਦਿ ਉਚ ਪੱਦ ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸਾਮੰਤ ਸਨ। ਪ੍ਰਾਂਤੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਉਪਰਿਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਾਂਤ ਕਈ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਸੀ। ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਨਗਰ ਅਤੇ ਗ੍ਰਾਮ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਉਤਮ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੀ। ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਕਾਫੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਭਿਨਵ ਵੀ ਸੀ। ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਨਵੀਂ ਪੱਦਤੀ 'ਤੇ ਸੰਗਠਨ, ਆਤਮ ਮੰਡਲ ਦਾ ਸੰਗਠਨ, ਨਵੇਂ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ, ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਉਪਾਅ ਆਦਿ ਉਸ ਦੀ ਮੌਲਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਪਹਿਚਾਣ ਸਨ।

ਕੂਟਨੀਤਿਕ- ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਕੂਟਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਨਿਪੁੰਨ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕੂਟਨੀਤੀ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕਈ ਮੌਕਿਆਂ 'ਤੇ ਦਿੱਤੀ। ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਰੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਕਪਤੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਪਾਗਲ ਬਣਨ ਦਾ ਨਾਟਕ ਰਚ ਕੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਰਾਮ ਗੁਪਤ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕਰਕੇ ਰਾਜ ਸਿੰਗਾਸਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਵਿਆਹ ਨੀਤੀ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਕੂਟਨੀਤੀ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹੈ। ਨਾਗਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ ਕੁਬੇਰ ਨਾਗਾ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ, ਆਪਣੀ ਪੁੱਤਰੀ ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਗੁਪਤ ਦਾ ਵਾਕਾਟਕ ਨਰੇਸ਼ ਰੁਦਰ ਸੈਨ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਨਾਲ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਕੁਮਾਰ ਗੁਪਤ ਦਾ ਕਦੰਬ ਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰ ਲਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਵਿਦਵਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਨੋਟ

ਸਾਹਿਤ ਕਲਾ ਦਾ ਪੋਸ਼ਕ- ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੂਸਰਾ ਸਾਹਿਤ ਕਲਾ ਦਾ ਪੋਸ਼ਕ ਸੀ। ਉਹ ਖੁਦ ਵਿਦਿਆ ਅਨੁਰਾਗੀ ਸੀ। ਮਹਾਕਵਿ ਕਾਲੀਦਾਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, "ਸੁਭਾਅ ਤੋਂ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਰੋਧੀ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਲਕਸ਼ਮੀ ਅਤੇ ਸਰਸਵਤੀ ਨੇ ਇਸ ਨਰੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਸੰਯੁਕਤ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ।" ਕਾਵਿ ਮੀਮਾਂਸਾ ਦੇ ਰਚਣ ਵਾਲੇ ਰਾਜ ਸ਼ੇਖਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਰਾਟ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਤਃ ਪੁਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ-ਇਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਸੁਬੰਧੁ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਾਸਵਦਤਾ ਨਾਮਕ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਵਿਕਰਾਦਿੱਤ ਦੇ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਨਾਲ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਨਾ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਘਾਟਾ ਪਿਆ। ਉਹ ਕਵੀਆਂ ਅਤੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸੁਰੱਖਿਅਕ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਨਵਰਤਨ-ਧਨਵੰਤਰੀ, ਕਸ਼ਪਣਕ, ਉਦੇ ਸਿੰਘ, ਸ਼ੰਕੂ, ਬੇਤਾਲ ਭੱਟ, ਘਟਕਰਪਰ, ਕਾਲੀਦਾਸ, ਵਰਾਹਮਿਹਿਰ ਅਤੇ ਵਰ ਰੁਚੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਲੀਦਾਸ ਦਾ ਨਾਮ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਘੂਵੰਸ਼, ਮੇਘਦੂਤ, ਕੁਮਾਰ ਸੰਭਵ, ਰਿਤੂ ਸੰਹਾਰ, ਅਵਿਗਿਆਨ, ਸ਼ਾਕੁੰਤਲਮ ਆਦਿ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜੋ ਅੱਜ ਵੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਵਿਕਰਮਾਦਿੱਤ ਦਾ ਸੰਧੀਵਿਗ੍ਰਹਿਕ ਮੰਤਰੀ ਵੀਰ ਸੈਨ ਇਕ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦਾ ਵਿਆਕਰਣਚਾਰਿਆ, ਨਿਆਇਕ, ਰਾਜਾਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਕਵੀ ਸੀ। ਰਾਜ ਸ਼ੇਖਰ ਦੀ ਕਾਵਿ ਮੀਮਾਂਸਾ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਜੈਨ ਅਤੇ ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦਾਂ ਸਨ ਜੋ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਲਿਆ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ।

ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਕਲਾ-ਮਰਮਗਿਆ ਵੀ ਸੀ। ਮੁਦਰਾ-ਨਿਰਮਾਣ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਨਵਯੁੱਗ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਨਿਰਮਿਤ ਸਵਰਨ, ਰਜਤ ਅਤੇ ਤਾਮਰ ਸਾਰੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸਿੰਘ ਨਿਹੰਨਤਾ, ਅਸ਼ਵਰੋਹੀ, ਧਵਜਧਾਰੀ, ਚਕਰਵਿਕਰਮ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯਕ ਸਥਿਤੀ ਰਾਜਾ-ਰਾਣੀ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਮੌਲਿਕ ਅਤੇ ਨਿਊਨਤਮ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ 'ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਿੰਘ ਨਿਹੰਨਤਾ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਜੌਹਰ, ਵੀਰਤਾ ਅਤੇ ਸਾਹਸ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹਨ। ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਉਜੈਨ ਵਿੱਚ ਜੋ ਅਨੁਪੰਮ ਪ੍ਰਸਾਦ ਨਿਰਮਿਤ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਕਲਾ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕ ਬਨਾਵਟ ਦੇਖ ਕੇ ਫਾਹਿਯਾਨ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦੇਵ ਨਿਰਮਿਤ ਦੱਸਿਆ ਸੀ। ਕਥਾ ਸਰਿਤਾ ਸਾਗਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਜੈਨੀ ਨਗਰ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦਾ ਗਹਿਣਾ ਸੀ। ਕਾਲੀਦਾਸ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਸਵਰਨ ਦਾ ਇਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਭਰਪੂਰ ਖੰਡ ਕਿਹਾ ਸੀ।

ਧਰਮ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲ- ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੂਸਰਾ ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਉਦਾਰ ਅਤੇ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲ ਸੀ। ਉਹ ਖੁਦ ਵੈਸ਼ਨੋ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਹੋਰ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਸਾਂਚੀ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਆਮਰਕਾਰਦਵ ਉਸ ਦਾ ਸੈਨਾਪਤੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦਾ ਸੰਧੀ ਵਿਗ੍ਰਹਿਤ ਮੰਤਰੀ ਵੀਰ ਸੈਨ ਸ਼ੈਵ ਸੀ। ਬੁੱਧ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਅਤੇ ਜੈਨ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸੰਤੋਸ਼ਜਨਕ ਸੀ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਦਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਦਇਆ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਸੀ। ਲੋਕ ਮਿਲ-ਜੁਲ ਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਦੰਗਿਆਂ ਅਤੇ ਕਟੁਤਾ ਲਈ ਕੋਈ ਜਗ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਉਪਯੁਕਤ ਵੇਰਵੇ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੂਸਰਾ ਇਕ ਮਹਾਨ ਜੇਤੂ, ਕੁਸ਼ਲ ਸ਼ਾਸਕ, ਕੂਟਨੀਤੀ-ਵਿਸ਼ਾਰਦ, ਸਾਹਿਤ-ਕਲਾ-ਮਰਮਗਿਆ ਅਤੇ ਧਰਮ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲ ਸਮਰਾਟ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਰਾਜਕਾਲ ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਉਪਲੱਬਧੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਗੁਪਤ ਵੰਸ਼ੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸਵਰਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ੇਦ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। **ਅਰਵਿੰਦ** ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਵਰਗ ਭਰਪੂਰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸਫੁਟਨ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ।" ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ **ਸਮਿੱਥ** ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ, "ਭਾਰਤ ਪ੍ਰਾਚਯ-ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਦੇ ਸ਼ਾਸਤ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੂਸਰੇ ਅਧੀਨ ਇਹ ਸ਼ਾਸਤ ਸੀ।"

8.5 ਫਾਹਿਯਾਨ (399-411 ਈ.) ਦਾ ਵੇਰਵਾ (Explanation of Phaiyan)

ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਯਾਤਰਾਵਾਂ- ਫਾਹਿਯਾਨ ਇਕ ਚੀਨੀ ਯਾਤਰੀ ਸੀ, ਜੋ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਸਥਲ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਆਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਵਾਪਿਸ ਗਿਆ। ਉਹ ਇਕ ਬੁੱਧ ਭਿਖਸ਼ੂ ਸੀ। ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਕਸ਼ਟਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਬੁੱਧ ਦੇਵ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਭੂਮੀ ਆ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਪੂਰੀ ਯਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ 15 ਸਾਲ ਲੱਗੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 6 ਸਾਲ ਉਸ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਏ, ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ 3 ਸਾਲ ਉਹ ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਵਿੱਚ ਠਹਿਰਿਆ।

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਫਾਹਿਯਾਨ ਪੱਛਮੀ ਚੀਨ ਤੋਂ ਪੂਰਬ ਤੁਰਕਿਸਤਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਤਾਰਤਾਰ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਇੱਥੇ ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਬੁੱਧ ਭਿਖਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਦੇਖਿਆ। ਇੱਥੋਂ ਉਹ ਖੋਤਾਨ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਉਸ ਨੇ 14 ਵਿਹਾਰ ਦੇਖੇ। ਕੇਵਲ **ਗੋਮਤੀ** ਵਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਹੀ 14 ਹਜ਼ਾਰ ਭਿਖਸ਼ੂ ਸਨ। ਇੱਥੋਂ ਉਹ ਕਾਸ਼ਗਾਰ, ਕੁਫੇਨ (ਕਾਬੁਲ) ਗੰਧਾਰ ਅਤੇ ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਪੁਰਸ਼ਪੁਰ (ਪੇਸ਼ਾਵਰ) ਪਹੁੰਚਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਮਹਾਯਾਨ ਅਤੇ ਹੀਨਯਾਨ ਸ਼ਾਖਾ ਦੇ 3 ਹਜ਼ਾਰ ਬੁੱਧ ਭਿਖਸ਼ੂ ਦੇਖੇ। ਕੰਧਾਰ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੀਨਯਾਨ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲਿਆਂ

ਨੋਟ

ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ। ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਬੁੱਧ ਸਤੂਪਾਂ 'ਤੇ ਇੰਨੀ ਭੀੜ ਦੇਖੀ ਕਿ ਉਥੇ ਪੁਸ਼ਪ ਅਤੇ ਦੀਪ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਕਦੇ ਤਾਂਤਾ ਨਹੀਂ ਟੁੱਟਦਾ ਸੀ।

ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਤੋਂ ਫਾਹਿਯਾਨ ਪੰਜਾਬ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਉਸ ਦੀ ਭੇਂਟ ਲੱਗਭਗ 10 ਹਜ਼ਾਰ ਭਿਖਸ਼ੂਆਂ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਇੱਥੋਂ ਉਹ ਮਥੁਰਾ ਆਇਆ, ਜਿੱਥੇ ਉਸ ਨੇ 20 ਵਿਹਾਰ ਦੇਖੇ ਅਤੇ 3 ਹਜ਼ਾਰ ਬੁੱਧ ਭਿਖਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ, ਇੱਥੋਂ ਉਹ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਇੱਥੋਂ ਕਨੌਜ ਰੁਕਦਾ ਹੋਇਆ ਸ਼ਰਾਵਸਤੀ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਇੱਥੇ ਉਸ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਬੁੱਧ ਸਮਾਰਕ ਦੇਖੇ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੇ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸਾਰੇ ਸਥਾਨਾਂ ਕਪਿਲ ਵਸਤੂ, ਰਾਜ ਗ੍ਰਹਿ, ਕੁਸ਼ੀ ਨਗਰ, ਵੈਸ਼ਾਲੀ, ਸਾਰਨਾਥ, ਬੋਧਗਯਾ, ਨਾਲੰਦਾ, ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਆਦਿ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਹ ਤਾਮਰ ਲਿਪੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਇੱਥੋਂ ਉਹ ਸਿੰਘਲ ਦੀਪ (ਲੰਕਾ) ਪਹੁੰਚਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਉਸ ਨੇ 2 ਸਾਲ ਬਤੀਤ ਕੀਤੇ। ਇੱਥੋਂ ਉਹ ਯਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਸਮੁੰਦਰੀ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਚੀਨ ਵਾਪਿਸ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਸਭ ਤੋਂ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਫਾਹਿਯਾਨ ਆਪਣੀ ਭਾਰਤ ਯਾਤਰਾ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਇੰਨਾ ਲੀਨ ਰਿਹਾ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਹਾਰਿਆ ਪਰ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਸ਼ਾਸਕ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੂਸਰੇ ਦਾ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ–

ਫਾਹਿਯਾਨ ਦਾ ਭਾਰਤ-ਵਰਨਣ

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਸ਼ਾ- ਫਾਹਿਯਾਨ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਗਧ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲ ਸੀ। ਰਾਜ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜਨਤਾ ਦਾ ਹਿੱਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਰਾਜਧਾਨੀ ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਤੋਂ ਚੱਲਦਾ ਸੀ। ਰਾਜਤੰਤਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਵੰਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸੱਤਾ ਰਾਜੇ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਭੂਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਰਾਜ ਲੋਕ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਸਨ। ਧਰਮ, ਨੀਤੀ, ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਆਦਿ ਉਸ ਦੀ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ਤਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਸਨ।

ਸ਼ਾਸਨ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਭਾਵ ਪੈਤ੍ਰਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਯੁੱਧ, ਸੰਧੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਇਕ ਹੀ ਮੰਤਰੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜੋ 'ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਿਗ੍ਰਹਿਤ' ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਯੁੱਧ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਸਮਰਾਟ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਹੋਰ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਮੰਤਰੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਲਈ ਸਾਰਾ ਸਾਮਰਾਜ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਮੁਕਤੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਰਵਉਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ 'ਉਪਰਿਕ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਰਾਜ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਪ੍ਰਾਂਤ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੂੰ ਵਿਜੇ ਪਤੀ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਨੂੰ ਗ੍ਰਾਮੀਕ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਰਾਜ ਦੀ ਆਮਦਨੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਭੂਮੀ 'ਤੇ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਦਰੰਗ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਉਪਜ ਦਾ 6/1 ਭਾਗ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਭੂਮੀ ਦੇ ਉਪਜਾਊ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ 16% ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 25% ਕਰ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਪਰਿਕ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੂਮੀ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। 'ਵਟ', 'ਭੂਤ', 'ਧਾਨ' (ਅਨਾਜ ਕਰ), ਹਿਰਣਯ (ਕੀਮਤੀ ਧਾਤਾਂ 'ਤੇ ਕਰ), ਨਿਆ ਫਰੀ, ਅਰਥ ਸਜ਼ਾ, ਭੋਗ ਕਰ, (ਵਪਾਰਕ ਵਸਤੂਆਂ 'ਤੇ) ਆਦਿ ਸਨ।

ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫਾਹਿਯਾਨ ਨੇ ਸੂਚੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ–

(1) ਰਾਜਮਾਤਯ (ਸਮਰਾਟ ਦਾ ਸਲਾਹਕਾਰ) (2) ਮਹਾਸਾਮੰਤ ਅਤੇ ਮਹਾ ਪ੍ਰਤੀਹਾਰ (ਅੰਤਃ ਪੁਰ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ) (3) ਰਾਜਸਥਾਨੀ (ਸਮਰਾਟ ਦੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ), (4) ਦੇਸ਼ ਪਾਸ਼ਾ ਅਧਿਕਾਰੀ (ਪੁਲਿਸ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਸਰਵਉਚ ਅਧਿਕਾਰੀ), (5) ਚੌਰੋਦਵਰਣਿਕ (ਜਾਸੂਸੀ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ), (6) ਮਟ (ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਸਿਪਾਹੀ), (7) ਉਪਰਿਕ (ਨਿਆ ਅਤੇ ਰਾਜਸਵ ਅਧਿਕਾਰੀ), (8) ਵਿਨੇ-ਸਥਿਤੀ ਸਥਾਪਕ (ਮੁੱਖ ਸਜ਼ਾ ਅਧਿਕਾਰੀ), (9) ਦੰਡ ਨਾਇਕ ਅਤੇ ਮਹਾ ਦੰਡਨਾਇਕ (ਨਿਆ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਹੋਰ ਅਧਿਕਾਰੀ), (10) ਭਾਂਡਾਗਾਰਾਧਿਕ੍ਰਿਤ (ਕੋਸ਼ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ), (11) ਮਹਾਕਸ਼ਪਟਲਿਕ (ਰਾਜ ਦੇ ਲੇਖੇ-ਜੋਖੇ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ), (12) ਮਹਾ ਸੈਨਾਪਤੀ (ਸੈਨਾ ਦਾ ਸਰਵਉਚ ਅਧਿਕਾਰੀ), (13) ਮਹਾਪੀਲੂਪਤੀ (ਹਾਥੀਆਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ), (14) ਮਹਾਸ਼ਵਪਤੀ (ਅਸ਼ਵਾਰੋਹੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ), (15) ਰਣ ਭਾਂਡਾਗਾਰਿਕ (ਯੁੱਧ ਅਤੇ ਰਸਦ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ)।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਨਕਦ ਤਨਖਾਹ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਪੂਰੀ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਠਾ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਸੀ ਅਤੇ ਚੋਰੀ ਤੇ ਅਪਰਾਧ ਘੱਟ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਫਾਹਿਯਾਨ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਇਕੱਲਾ ਨਿਰਜਨ ਮਾਰਗਾਂ ਅਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਦਾ ਰਿਹਾ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਚੋਰ-ਲੁਟੇਰੇ ਨੇ ਤੰਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਪਰਾਧ

ਨੋਟ

ਘੱਟ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦੰਡ ਵਿਧਾਨ ਸਖਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਅਭਿਯੁਕਤ ਕੇਵਲ ਜੁਰਮਾਨੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦੰਡਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਵਾਰ-ਵਾਰ ਵਿਦਰੋਹ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਅੰਗ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਾਂ ਹਾਥੀ ਨਾਲ ਕੁਚਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਦੇਸ਼ ਧ੍ਰੋਹੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਕਢਵਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਯਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਆਦਰ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਪੱਤਰ ਦੇ ਇਕ ਜਗ੍ਹਾ ਤੋਂ ਦੂਸਰੀ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਘੁੰਮ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਥਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਹੀ/ਗਲਤ ਲੱਭੋ (Write True/False in the following statements) :

8. ਸ਼੍ਰੀਲੰਕਾ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਮੇਘਵਰਣ ਨੇ ਬੁੱਧਗਯਾ ਦੇ ਇਕ ਬੁੱਧ ਮੰਦਿਰ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਕੋਲ ਇਕ ਦੂਤ ਭੇਜਿਆ ਸੀ।
9. ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਪਹਿਲੇ ਨੇ ਲਿਛਵੀਆਂ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਜੋੜ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ।
10. ਰਘੂਵੰਸ਼, ਮੇਘਦੂਤ, ਕੁਮਾਰ ਸੰਭਵ ਦੀ ਰਚਨਾ ਬਾਣ ਭੱਟ ਨੇ ਕੀਤੀ।
11. ਮਹਾਸ਼ਵਪਤੀ ਯੁੱਧ ਅਤੇ ਰਸਦ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਦਾਨ-ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਕਈ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਨ, ਸੜਕਾਂ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਲੋਕ ਦਾਨ ਘਰ ਬਣਵਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਸੜਕ ਦੇ ਦੋਵਾਂ ਪਾਸੇ ਛਾਂਦਾਰ ਦਰੱਖਤ ਅਤੇ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਇੱਥੇ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭਿਖਸ਼ੂਆਂ ਅਤੇ ਯਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬਿਸਤਰੇ ਅਤੇ ਭੋਜਨ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਸਥਾਈ ਨਿਵਾਸੀ ਅਤੇ ਯਾਤਰੀ ਭਿਖਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਬਿਸਤਰਿਆਂ ਤੇ ਚਟਾਈਆਂ ਅਤੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਅਤੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਸਮੇਤ ਰਹਿਣ ਲਈ ਕਮਰੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸਾਰੀਪੁਤ, ਮੋਗਾਲਨ, ਅਭਿਧੱਮ, ਅਨੰਦ ਵਿਨੇ ਅਤੇ ਸੂਤਾਂ ਦੇ ਸਨਮਾਨ ਵਿੱਚ ਪੈਗੋਡੇ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਯਾਤਰੀ ਕਿਸੇ ਵਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਚ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਸਾਫਰਖਾਨੇ ਛੱਡਣ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਅਤੇ ਦਾਨਪਾਤਰ ਵੀ ਚੁੱਕਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੈਰ ਧੋਣ ਲਈ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਮਾਲਸ਼ ਲਈ ਤੇਲ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖਾਣਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਆਰਾਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਧਰਮਚਾਰਿਆ ਦੀ ਪੱਦਵੀ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ ਪੁੱਛੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਥਾਨ ਤੇ ਬਿਸਤਰਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਸਮਾਜਿਕ ਦਸ਼ਾ- ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ, ਸਮ੍ਰਿਧੀ, ਸੁੱਖ-ਸੁਵਿਧਾ, ਉਦਾਰਤਾ, ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ, ਵਿਦਿਆ ਅਨੁਰਾਗ ਅਤੇ ਲਲਿਤ ਕਲਾਵਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ 'ਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸਫੁਰਤੀ, ਪੁਨਰ ਜਾਗਰਣ, ਆਤਮ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਸਿਰਜਨ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸੁਖੀ ਅਤੇ ਸੰਪਨ ਸੀ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਉਦਾਰਤਾ, ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲਿਆਂ, ਦਾਨਸ਼ੀਲਤਾ, ਸੁੱਖ-ਸੁਵਿਧਾ ਭਰਪੂਰ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾਵਾਂ, ਕੁਸ਼ਲ ਖੇਤੀ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦਾਨ ਦੇ ਸਥਾਨ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਸਬੂਤ ਹਨ ਕਿ ਸਧਾਰਣ ਜਨਤਾ ਸੁਖੀ ਅਤੇ ਸਮ੍ਰਿਧ ਸੀ।

ਫਾਹਿਯਾਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰ, ਦਾਨ, ਮਹਿਮਾਨ ਸਤਿਕਾਰ, ਸਦਾਚਾਰ, ਉਚ ਨੈਤਿਕਤਾ ਆਦਿ ਗੁਣ ਕਾਫੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਲੋਕ ਇੰਨੇ ਇਮਾਨਦਾਰ ਸਨ ਕਿ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਦੇ ਲਈ ਪੜ੍ਹਿਆ-ਲਿਖਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਚੋਰੀ, ਲੁੱਟ ਅਤੇ ਅਪਰਾਧ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲੋਕ ਅਹਿੰਸਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣਾ ਮਾੜਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਲੋਕ ਮਾਸ, ਲਸੁਣ, ਪਿਆਜ਼ ਵੀ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੇ ਸਨ। ਚੰਡਾਲ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਜਾਤੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਕ, ਪਵਲ, ਹੂਣ, ਯੂਨਾਨੀ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਾਣ ਆਦਿ ਆਈਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਸਮਾਜ ਵਰਨ-ਵਿਵਸਥਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਸੀ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖੱਤਰੀ, ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਚਾਰ ਆਸ਼ਰਮ-ਬ੍ਰਹਮਚਾਰ, ਗ੍ਰਹਿਸਥ, ਵਾਨਪ੍ਰਸਥ ਅਤੇ ਸੰਨਿਆਸ ਆਸ਼ਰਮ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਰਗ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਨਮਾਨ ਸੀ। ਉਹ ਵੈਦਿਕ ਮੰਤਰਾਂ, ਸੂਤਰਾਂ, ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਧਾਰਮਿਕ ਕੰਮ ਸੰਪਨ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਖੱਤਰੀ ਪਰਜਾ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਵੈਸ਼ ਵਪਾਰ, ਵਣਿਜ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਸੇਵਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਹੀਣ ਕਾਰੋਬਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਵੀ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ-ਚੰਡਾਲ ਆਦਿ। ਇਹ ਲੋਕ ਨਗਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜਦ ਨਗਰ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੱਕੜੀ ਵਜਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਚੱਲਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੂਹ ਨਾ ਸਕੇ।

ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ। ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਮੁਖੀਆ ਬਜ਼ੁਰਗ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸਾਰੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਦਾਸ ਪ੍ਰਥਾ ਵੀ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ। ਇਹ ਖਰੀਦੇ ਜਾਂ ਵੇਚੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਜੋ ਰਣ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਖੁਦ ਨੂੰ ਵੇਚ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਦਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਪਰਦੇ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨਾਂਹ ਦੀ ਬਰਾਬਰ ਸੀ, ਇਸਤਰੀਆਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾਪੂਰਵਕ ਘੁੰਮਦੀਆਂ ਸਨ। ਇੱਥੇ ਉਚ ਘਰਾਣੇ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲਣ 'ਤੇ ਘੁੰਢ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ।

ਨੋਟ ਇਸਤਰੀਆਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹ ਗਾਉਣ, ਨ੍ਰਿਥ ਅਤੇ ਘਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਪੁੰਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਉਹ ਸ਼ਾਸਨ ਸੰਚਾਲਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਦੱਖਣ ਭਾਰਤੀ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾਂ ਸਰਵਜਨਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨ੍ਰਿਤ ਕਲਾ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵਿਆਹ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ ਪਰ ਉਚ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਆਹ ਵੀ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸਨ। ਵਿਧਵਾ ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਕੁਝ ਅੰਸ਼ਾਂ ਤੱਕ ਬੇਮੇਲ ਵਿਆਹ ਵੀ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸਨ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਨੁਲੋਮ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਲੋਮ ਦੋਵੇਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸਨ। ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਸੂਤੀ, ਊਨੀ ਅਤੇ ਰੇਸ਼ਮੀ ਕੱਪੜਿਆਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪੁਰਸ਼ ਇਕ ਉਪਰਲਾ ਕੱਪੜਾ ਅਤੇ ਹੇਠਾਂ ਧੋਤੀ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਸਾੜ੍ਹੀ, ਲੁੰਗੀ ਅਤੇ ਚੋਲੀ ਪਹਿਨਦੀਆਂ ਸਨ। ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਘੱਗਰਾ ਅਤੇ ਦੁਪੱਟਾ ਪਹਿਨਦੀਆਂ ਸਨ। ਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਕੋਟ, ਓਵਰ ਕੋਟ ਅਤੇ ਪੈਜਾਮੇ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਵੀ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਪੱਗੜੀ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ਼ ਵੀ ਸੀ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਜਾ ਪੁਰਸ਼ ਭਾਵ ਨੰਗੇ ਪੈਰ ਰਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਅਤੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੂੰਹ ਅਤੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਗੰਧਿਤ ਲੇਪਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਚੰਦਨ ਦਾ ਪਾਊਡਰ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਫਾਹਿਯਾਨ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਿੱਚ ਇਤਰ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਸੁਗੰਧ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਗੰਧਿਤ ਤੇਲਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਸਜਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਗਹਿਣਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੰਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਲੀਆਂ, ਮੋਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮਾਲਾਵਾਂ, ਚੰਪਾ ਕਲੀ ਅਤੇ ਤਰ੍ਹਾਂ-ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਾਰ, ਦਸਤਬੰਦ, ਚੂੜੀਆਂ, ਰਤਨ ਜੜ੍ਹੀਆਂ ਚੂੜੀਆਂ ਅਤੇ ਅੰਗੂਠੀਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਰਿਵਾਜ਼ ਸੀ। ਨੱਥ ਜਾਂ ਨੱਕ ਦੇ ਕੋਕੇ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਆਰਥਿਕ ਦਸ਼ਾ- ਫਾਹਿਯਾਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਧਨ, ਧਾਨ ਤੋਂ ਭਰਪੂਰ ਸੀ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਮ੍ਰਿਧੀ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰੋਬਾਰ ਖੇਤੀ ਸੀ। ਕਣਕ, ਦਾਲ, ਚਾਵਲ, ਜੂਟ, ਮੱਕੀ, ਕਪਾਹ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਫਲ ਅਤੇ ਸਬਜ਼ੀਆਂ, ਮਸਾਲੇ, ਸੁਪਾਰੀ, ਨੀਲ ਆਦਿ ਦੀ ਖੇਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਦੇਸ਼ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰੋਬਾਰ ਕੱਪੜਾ ਉਦਯੋਗ ਸੀ ਜੋ ਗੁਜਰਾਤ, ਬੰਗਾਲ, ਆਸਾਮ ਅਤੇ ਤਾਮਿਲ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਰੇਸ਼ਮੀ ਕੱਪੜੇ ਬਨਾਰਸ ਅਤੇ ਮਥੁਰਾ ਵਿੱਚ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਧਾਤਾਂ ਨੂੰ ਢਾਲ ਕੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਸਤੂਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਮਹਿਰੌਲੀ ਦਾ ਲੌਹ ਸਤੰਭ ਉਸ ਦੀ ਧਾਤ ਕਲਾ ਦਾ ਸਰਵਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ। ਜੋ ਅੱਜ ਵੀ ਬਿਨਾਂ ਜੰਗ ਲੱਗੇ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਕੱਟਣ-ਵੱਢਣ ਅਤੇ ਚਮਕਾਉਣ ਦੀ ਕਲਾ ਉਨਤ ਦਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਤਾਲਾਬ ਵੀ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਹਾਥੀ ਦੰਦ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਮੂਰਤੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ।

ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਾਰੋਬਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ਿਲਪੀਆਂ, ਜੁਲਾਹਿਆਂ, ਘੁਮਿਆਰਾਂ ਅਤੇ ਮਹਾਜਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵਪਾਰਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਸਨ। ਵੱਡੇ ਨਗਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਣਿਕਾਂ, ਮਹਾਜਨਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਲਪੀਆਂ ਦੇ ਨਿਗਮ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵੈਸ਼ਾਲੀ 'ਚ ਇਕ ਵਿਆਪਕ ਨਿਗਮ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਯਮ, ਉਪ-ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਵਿਧੀਆਂ ਸਨ। ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਜਲ-ਸਥਲ ਦੋਵਾਂ ਰਸਤਿਆਂ ਤੋਂ ਵਪਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਵਪਾਰ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਵਿੱਚ ਸੂਤੀ ਅਤੇ ਰੇਸ਼ਮੀ ਕੱਪੜੇ, ਸੋਨਾ, ਚਾਂਦੀ, ਰਤਨ, ਨਮਕ, ਅਤੇ ਮਸਾਲੇ ਮੁੱਖ ਸਨ। ਵਪਾਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਵਿਦਿਸ਼ਾ, ਉਜੈਨ, ਮਥੁਰਾ, ਸਾਕੇਤ, ਪ੍ਰਯਾਗ, ਬਨਾਰਸ, ਗਯਾ, ਤਾਮਰ ਲਿਪੀ, ਭਗੁਕਚ (ਬੜੌਂਚ), ਪੁਸ਼ਪ ਪੁਰਾ, ਮਧੁਰਾ ਆਦਿ ਸਨ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਵਪਾਰ ਲਈ ਕਾਫੀ ਰਾਜ ਮਾਰਗ ਸਨ। ਇਕ ਥਰ ਮਾਰਗ ਜਬਲਪੁਰ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਪੂਰਬੀ ਸਮੁੰਦਰ ਤੱਟ ਦੇ ਨਗਰਾਂ ਵੱਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਵਿਦਿਸ਼ਾ, ਉਜੈਨ, ਨਾਸਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਪੱਛਮੀ ਸਮੁੰਦਰ ਤੱਟ ਦੀਆਂ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਤੇ ਨਗਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਤੋਂ ਇਕ ਥਲ ਮਾਰਗ ਪੱਛਮੀ ਉਤਰ ਸੀਮਾ ਪ੍ਰਾਂਤ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਥਲ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਉਤਰ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਤਿੱਬਤ, ਖੋਤਾਨ, ਚੀਨ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਇਰਾਨ, ਅਰਬ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਵਪਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਨਾਲ ਗੋਦਾਵਰੀ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਪੁੱਤਰ ਨਦੀ ਨਾਲ ਵਪਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਮੁੰਦਰੀ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਪੂਰਬੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਵਪਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਰੋਮਨ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਸਾਧਨ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਸਤੂਆਂ ਭੇਜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਚੀਨ ਤੋਂ ਰੇਸ਼ਮੀ ਕੱਪੜਾ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਵਪਾਰ ਵੀਨਿਯਮ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੋਨੇ, ਚਾਂਦੀ ਅਤੇ ਤਾਂਬੇ ਦੀਆਂ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਖਰੀਦਦਾਰ-ਵਿਕਰੇਤਾ ਵਿੱਚ ਕੌੜੀਆਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਧਾਰਮਿਕ ਦਸ਼ਾ- ਫਾਹਿਯਾਨ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਧਰਮ ਬਹੁਤ ਉਨਤ ਦਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸੀ ਅਤੇ ਮੱਧ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਸੀ। ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਖੁਦ ਵੈਸ਼ਨੋ ਧਰਮ ਦਾ ਅਨੁਯਾਈ ਸੀ ਪਰ ਪੰਜਾਬ, ਮਥੁਰਾ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮਹਾਯਾਨ ਅਤੇ ਹੀਨਯਾਨ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਫਾਹਿਯਾਨ ਨੇ ਖੁਦ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਬੁੱਧ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇਖੇ ਸਨ।

ਨੋਟ

ਫਾਹਿਯਾਨ ਸ਼ਾਨ-ਸ਼ਾਨ ਗਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀਨਯਾਨ ਧਾਰਾ ਦੇ 4,000 ਬੁੱਧ ਭਿਖਸ਼ੂ ਮਿਲੇ। ਤਾਰ-ਤਾਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਬੁੱਧ ਭਿਖਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਦੇਖਿਆ। ਖੋਤਾਨ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਮਹਾਯਾਨ ਧਾਰਾ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਭਿਖਸ਼ੂ ਦੇਖੇ। ਕੇਵਲ ਗੋਮਤੀ ਵਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਹੀ 3,000 ਭਿਖਸ਼ੂ ਸਨ ਅਤੇ ਖੋਤਾਨ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ 14 ਵਿਹਾਰ ਸਨ। ਕਾਸ਼ਗਰ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ 1,000 ਬੁੱਧ ਭਿਖਸ਼ੂ ਦੇਖੇ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਵੀ ਬੁੱਧ ਸੀ ਜੋ ਹੀਨਯਾਨ ਧਾਰਾ ਦਾ ਅਨੁਯਾਈ ਸੀ। ਫਾਹਿਯਾਨ ਨੇ ਗੰਧਾਰ, ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਥਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਬੁੱਧ ਸਮਾਰਕ ਸਨ। ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਮਹਾਯਾਨ ਅਤੇ ਹੀਨਯਾਨ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ 3,000 ਭਿਖਸ਼ੂ ਦੇਖੇ। ਉਸ ਨੇ ਬੰਨੂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਥੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬੁੱਧ ਭਿਖਸ਼ੂ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਬੁੱਧ ਵਿਹਾਰ ਦੇਖੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਦਾਜ਼ਨ ਤੌਰ 'ਤੇ 10,000 ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭਿਖਸ਼ੂ ਸਨ। ਕੇਵਲ ਮਥੁਰਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਸ ਨੇ 10 ਵਿਹਾਰ ਦੇਖੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ 3,000 ਬੁੱਧ ਭਿਖਸ਼ੂ ਦੇਖੇ। ਫਾਹਿਯਾਨ ਨੇ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਨਾਮਕ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ। ਸ਼ਰਬਸਤੀ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਬੁੱਧ ਸਮਾਰਕ ਦੇਖੇ। ਲੁੰਬਨੀ, ਵੈਸ਼ਾਲੀ, ਨਾਲੰਦਾ, ਗਯਾ, ਬੋਧਗਯਾ ਅਤੇ ਰਾਜ ਗ੍ਰਹਿ ਆਦਿ ਬੁੱਧ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਉਸ ਨੇ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਲੰਕਾ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਥੇ 2 ਸਾਲ ਰਿਹਾ। ਲੰਕਾ ਤੋਂ ਉਹ ਜਾਵਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਉਹ ਵਾਪਸ ਚੀਨ ਪਹੁੰਚਿਆ।

ਫਾਹਿਯਾਨ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ।

ਸਿੱਖਿਆ- ਫਾਹਿਯਾਨ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਪਤਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵੀ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਸੰਗਠਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਆਪਣੇ ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਅਚਾਰਿਆ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪਵਿੱਤਰ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨਾਂ, ਰਾਜਧਾਨੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਨਗਰਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪੂਜਾ-ਪਾਠ, ਦਾਨ-ਦਕਸ਼ਣਾ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਰਚ ਚੱਲਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿੱਖਿਆ ਕੇਂਦਰ ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ, ਪਦਮਾਵਤੀ, ਮਥੁਰਾ, ਉਜੈਨੀ, ਅਯੁੱਧਿਆ, ਵਸਤਗਲਮ, ਵਾਰਾਣਸੀ, ਨਾਸਿਕ ਅਤੇ ਲਲਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਸਨ। ਮੰਤਰ, ਸੂਤਰਾਂ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅਯੁੱਧਿਆ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਨ। ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਜੋ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਹੁਣ ਉਨਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਨਾਲੰਦਾ ਇਕ ਮਹਾਨ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਦਿਆਲਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਇੱਥੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦਾ ਵੀ ਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿੱਚ ਬਲੰਭੀ ਵੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿੱਖਿਆ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸੀ ਪਰ ਸ਼ੂਦਰ ਅਨਪੜ੍ਹ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਪੁਰਾਣ, ਸਮ੍ਰਿਤੀ, ਤਰਕ, ਦਰਸ਼ਨ, ਨਿਆ ਅਤੇ ਵਿਆਕਰਣ ਆਦਿ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਲੌਕਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜੋਤਿਸ਼, ਗਣਿਤ ਅਤੇ ਆਯੁਰਵੇਦ ਵੀ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਖਤਮ ਹੋਣ 'ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਗਤੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਹੋਈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਲੇਖ ਕਾਵਿ ਮਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ।

ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਵਰਨਣ- ਫਾਹਿਯਾਨ ਨੇ ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਵੀ ਇਕ ਵੇਰਵਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਨਗਰ ਅਤੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਮਹਿਲ ਤੋਂ ਫਾਹਿਯਾਨ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਕਈ ਭਵਨਾਂ ਵਾਲਾ ਮਹਿਲ ਆਤਮਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਬਣਾਇਆ ਸੀ ਜੋ ਪੱਥਰਾਂ 'ਤੇ ਪੱਥਰ ਰੱਖਦੀ ਗਈ, ਦੀਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਰਸਤੇ ਬਣਾਏ। ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਵੱਲ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਢਾਈ ਅਤੇ ਨਕਸ਼ਾਈ ਸੀ। ਫਾਹਿਯਾਨ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਮਹਿਲ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਬਣਵਾਏ ਇਕ ਸਤੂਪ ਦੇ ਨੇੜੇ ਫਾਹਿਯਾਨ ਨੇ ਦੋ ਵਿਹਾਰ ਦੇਖੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਵਿੱਚ ਮਹਾਯਾਨ ਧਾਰਾ ਵੱਲ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਵਿੱਚ ਹੀਨਯਾਨ ਧਾਰਾ ਦਰਮਿਆਨ ਭਿਖਸ਼ੂ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਦੋਵਾਂ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਲ 6-7 ਸੌ ਭਿਖਸ਼ੂ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਆਪਣੀ ਵਿਦਵਤਾ ਲਈ ਉਹ ਉਂਨੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਨ ਕਿ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੋਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਤੇ ਜਿਗਿਆਸੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਸ਼ਣ ਸੁਣਨ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਖੁਦ ਫਾਹਿਯਾਨ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ 3 ਸਾਲ ਲਗਾਏ। ਭਿਖਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਨੀਤੀ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਉਹ ਅਤਿ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਏ। 20 ਵੱਡੇ ਅਤੇ ਸੁਚੱਜਿਤ ਰੱਥਾਂ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜਲੂਸ ਦੀ ਉਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸਰਾਹਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਜਲੂਸ ਹਰ ਸਾਲ ਕੱਢੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਮਹੀਨੇ ਦੀ 8 ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਘੁਮਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਕ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤਕ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਫਾਹਿਯਾਨ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਜਲੂਸ ਹੋਰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੱਢੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਫਾਹਿਯਾਨ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਮੀਰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ "ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਫਰੀ ਹਸਪਤਾਲ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਜਾਂ ਬੇਸਹਾਰਾ ਰੋਗੀ, ਅਨਾਥ, ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਪੰਗ ਉਥੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੰਗੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵੈਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਖਾਣਾ ਤੇ ਦਵਾਈਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਫਰੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਰਾਮ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।"

ਕੁਮਾਰ ਗੁਪਤ (415 ਤੋਂ 455 ਈ. ਤੱਕ)

ਸਮਰਾਟ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਕੁਮਾਰ ਗੁਪਤ ਰਾਜ ਸਿੰਗਾਸਨ 'ਤੇ ਬੈਠਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨਕਾਲ

ਨੋਟ

ਵਿੱਚ ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸਥਿਰ ਰਹੀ ਪਰ ਆਖਰੀ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿੱਤਰ **ਸ਼ੁੰਗ** ਦੇ ਵੰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ 'ਤੇ ਭਿਆਨਕ ਹਮਲੇ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਕੁਮਾਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਖੁਦ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਕੰਮ ਦਾ ਭਾਰ ਆਪਣੇ ਯੋਗ ਪੁੱਤਰ ਸਕੰਦ ਗੁਪਤ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ। ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਮਾਰ ਗੁਪਤ ਖੁਦ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਯੁੱਧ ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਆਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਕੰਦ ਗੁਪਤ ਨੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕਰਨ ਲਈ ਯੁੱਧ ਭੂਮੀ ਵੱਲ ਗਿਆ। ਸਕੰਦ ਗੁਪਤ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਬੜੇ ਵਿਕਰਾਲ ਸਾਧਨ ਸੰਪਨ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਨਰਮਦਾ ਤੱਟ 'ਤੇ ਨਰਮਦਾ ਤੋਂ ਉਦਗਮ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸੀ। ਸਕੰਦ ਗੁਪਤ ਨੇ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਜੌਹਰ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।

ਕੁਮਾਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨਕਾਲ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਲੇਖ ਉਪਲੱਬਧ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਇੰਨੇ ਲੇਖ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਗੁਪਤ ਸ਼ਾਸਕ ਦੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਜਕਾਲ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚਾਨਣਾ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ ਪਰ ਇੰਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਸਾਮਰਾਜ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਕੋਲੋਂ ਮਿਲਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਨਾਂਹ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਰੱਖਿਆ। ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਉਸ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਮਿਲੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਪਯੁਕਤ ਕਥਨ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਕੁਮਾਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਦਾਦੇ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਵਾਂਗ ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਅਸ਼ਵਮੇਧ ਯੱਗ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਯੱਗ ਕਿਹੜੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਨਾਲ ਇਹ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਹੈ। ਕੁਮਾਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਨਵੇਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਚਲਾਏ। ਇਕ ਸਿੱਕੇ ਵਿੱਚ ਇਕ ਪਾਸੇ ਕਾਰਤੀਕੇਯ ਨੂੰ ਮੋਰ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਰਾਜਾ ਮੋਰ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਾਰਤੀਕੇਯ ਦਾ ਪਰਮ ਭਗਤ ਅਤੇ ਉਪਾਸਕ ਸੀ। ਲੱਗਭਗ 445 ਜਾਂ 446 ਈ. ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ **ਡਾ. ਆਰ. ਸੀ. ਮਜੂਮਦਾਰ** ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ-"ਕੁਮਾਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਰੁਚੀ ਹੀਣ ਅਤੇ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਅਤੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਠੀਕ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵੇਰਵਿਆਂ ਨੂੰ ਉਪਯੁਕਤ ਮਹੱਤਤਾ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਇਕ ਸੈਨਿਕ ਅਭਿਆਨ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਰਾਜਕਾਲ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਰਬ ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਖਾੜੀ ਤੱਕ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਅਤੇ ਸਥਿਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੰਨੇ ਵੱਡੇ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇਕ ਸਸ਼ਕਤ ਅਤੇ ਉਪਕਾਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਟਰੋਲ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਜਲਦੀ ਹੀ ਹੂਣਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦੀ ਹਾਰ ਤੋਂ ਰਾਜ ਸੈਨਾ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕੁਮਾਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਸਿਹਰਾ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ ਲੱਗਭਗ 40 ਸਾਲ ਤੱਕ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਰਾਜ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਅਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਕੁਮਾਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਸਿਹਰਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਿਹਰਾ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਇਕ ਅੰਧਕਾਰ ਮਈ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਸ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਦੋ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਰਾਜ ਚਮਕਦੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸਲੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੱਥ ਤੋਂ ਸੰਗਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।"

ਸਕੰਦ ਗੁਪਤ ਵਿਕਰਾਦਿੱਤ (455-467 ਈ. ਲੱਗਭਗ)

ਸਕੰਦ ਗੁਪਤ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਮਹਾਨ ਸਮਰਾਟ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਵੱਲੋਂ ਬਣਾਏ ਗਏ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਿਆ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਮਰਾਜ 'ਤੇ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਦੇ ਬੱਦਲ ਮੰਡਰਾਉਣ ਲੱਗੇ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਸ ਦੇ ਮੌਤ ਦੇ ਕੁਝ ਹੀ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਵਿਸ਼ਾਲ ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਖਾਤਮੇ ਲਈ ਦਿਨ ਦੇਖਣੇ ਪਏ।

ਡਾ. ਰਮੇਸ਼ ਚੰਦਰ ਮਜੂਮਦਾਰ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਕੁਮਾਰ ਗੁਪਤ ਪਹਿਲੇ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਗ੍ਰਹਿ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਸਕੰਦ ਗੁਪਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਭਰਾਵਾਂ, ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਪੁਰੁਗੁਪਤ ਨੂੰ ਵੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਿੰਘਾਸਨ 'ਤੇ ਜਾਇਜ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ, ਨੂੰ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਖੁਦ ਸਮਰਾਟ ਬਣ ਬੈਠਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੇ ਖੁਦ ਸਮਰਾਟ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀ, ਜਿਵੇਂ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇਵਕੀ ਦਾ ਉਧਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਉਵੇਂ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਉਧਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਡਾ. ਮਜੂਮਦਾਰ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਭਿਟਾਰੀ ਲੇਖ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਚਰਚਾ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵੰਸ਼ਾਵਲੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਕੰਦ ਗੁਪਤ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮੁੱਖ ਰਾਣੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਕੰਦ ਗੁਪਤ ਸਿੰਘਾਸਨ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿੰਘਾਸਨ ਦਾ ਅਸਲੀ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਕੁਮਾਰ ਗੁਪਤ ਅਤੇ ਅਨੰਦ ਦੇਵੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਪੁਰੁਗੁਪਤ ਸੀ।

ਨੋਟ

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ	ਸਕੰਦ ਗੁਪਤ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਹੂਣ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਲੇਖ ਉਸ ਦੇ ਭਿਟਾਰੀ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਅਨੇਕਾਂ ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਮੌਦਰਿਕ ਸਾਕਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਕੁਮਾਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਖਰੀ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦਾ ਭਾਰ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਪੁੱਤਰ ਪ੍ਰੋ. ਗੋਇਲ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸਕੰਦ ਗੁਪਤ ਹੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ **ਕਥਾਸਰਿਤਸਾਗਰ** ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਕਰਾਦਿੱਤ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਸਕੰਦ ਗੁਪਤ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਲੇਛਿਆਂ 'ਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਗੌਰਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਡਾ. ਮਜੂਮਦਾਰ ਦੀ ਗ੍ਰਹਿ-ਯੁੱਧ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਬਹੁਤ ਤਰਕ ਭਰਪੂਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਕੰਦ ਗੁਪਤ ਦੀ ਸੈਨਿਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ (ਮਿੱਤਰਾਂ ਦਾ ਖਾਤਮਾ) ਤੋਂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਕੁਮਾਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਚੁਣਿਆ ਸੀ।

ਸਕੰਦ ਗੁਪਤ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨਕਾਲ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਘਟਨਾ ਭਾਰਤ 'ਤੇ ਹੂਣ ਹਮਲੇ ਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਹੂਣ ਬਰਬਰ ਜਾਦੀ ਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਕੇ ਉਹ ਯੂਰਪ ਅਤੇ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿੱਚ ਲੁੱਟਮਾਰ ਮਚਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪੰਜਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਈ. ਵਿੱਚ ਹੂਣ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਦੀ ਇਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸ਼ਕਤੀ ਬਣ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਾਖਾ **ਸ਼ਵੇਤ ਹੂਣ** ਨੇ ਆਕਸੀਸ ਘਾਟੀ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਜਮਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਇੱਥੋਂ ਉਹ ਗੰਧਾਰ ਤੱਕ ਵਧ ਆਏ ਅਤੇ ਹੁਣ ਭਾਰਤ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਗਿੱਦ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖ ਕੇ ਬੈਠੇ ਸਨ।

ਸਕੰਦ ਗੁਪਤ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਹੂਣ ਹਮਲੇ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਵਰਨਣ ਉਸ ਦੇ ਭਿਟਾਰੀ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੂਨਾਗੜ੍ਹ ਪ੍ਰਸ਼ਸਤੀ ਵਿੱਚ ਹੂਣ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ 'ਮਲੇਛ' ਨਾਮ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਦ ਕਿ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ (ਸੁਧਾਰ ਚਟੋਪਾਧਿਆਇ, ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੌਧਰੀ ਆਦਿ) ਕਿ ਹੂਣ ਅਤੇ ਮਹੇਸ਼ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਸਨ ਪਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਦਵਾਨ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਹੂਣਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਸੋਮਦੇਵ ਕ੍ਰਿਤ ਕਥਾਸਰਿਤਸਾਗਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਨਣ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਰੋਤਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਕੰਦ ਗੁਪਤ ਅਤੇ ਹੂਣਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਿੱਥੇ ਹੋਇਆ ਪਰ ਇਸ ਹਮਲੇ ਦੀ ਭਿਆਨਕਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਭਿਟਾਰੀ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਸਕੰਦ ਗੁਪਤ ਨੇ ਹੂਣਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਯੁੱਧ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਾਪ ਨਾਲ ਧਰਾ ਕੰਬਣ ਲੱਗ ਪਈ ਅਤੇ ਇਕ ਭਿਅੰਕਰ ਤੂਫਾਨ ਉਠ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਕੰਦ ਗੁਪਤ ਦੀ ਹੂਣਾਂ 'ਤੇ ਜਿੱਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਜਿੱਤ ਨੇ ਹੂਣਾਂ ਦੇ ਹੌਂਸਲੇ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਪਸਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਪੰਜਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਅਤੇ ਛੇਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੱਕ ਫਿਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹਿੰਮਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਔਖੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬੈਠਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਸਕੰਦ ਗੁਪਤ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਠਿਨਾਈਆਂ 'ਤੇ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੂਰਵਜਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਿਆ, ਜਦ ਕਿ ਉਹ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਜੂਗਾਗੜ੍ਹ ਲੇਖ ਅਤੇ ਗਰੂੜ, ਵੇਦੀ ਅਤੇ ਨੰਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਜਤ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ 'ਤੇ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੰਦੌਰ (ਬੁਲੰਦ ਸ਼ਹਿਰ), ਭਿਡਾਰੀ (ਗਾਜੀਪੁਰ), ਕਹੋਮ (ਗੋਰਖਪੁਰ) ਅਤੇ ਸੂਪੀਆ (ਰੀਵਾ) ਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਮਯੂਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ 'ਤੇ ਵੀ ਸੀ। ਬੰਗਾਲ ਅਤੇ ਬਿਹਾਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਵਰਨ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਣ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੁਮਾਰ ਗੁਪਤ ਪਹਿਲੇ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿੱਚ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਬੰਗਾਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਗੁਜਰਾਤ-ਕਠੀਆਵਾੜ ਤੱਕ ਦੇ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੱਛਮੀ ਸੀਮਾ, ਉਤਰ ਵਿੱਚ ਹਿਮਾਲਿਆ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਵਿੰਧਿਯ ਪਰਬਤ ਤੱਕ ਦੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਭੂਮੀ ਉਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ।

ਸਕੰਦ ਗੁਪਤ ਨੇ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਬਚਾਈ ਰੱਖਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਸ ਦੇ ਕੁਸ਼ਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਵੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤੇ। ਪੁਰਾਣੇ ਪ੍ਰਾਂਤਪਤੀਆਂ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਗਵਰਨਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਜੂਨਾਗੜ੍ਹ ਲੇਖ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਪਰਣਦੱਤ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਚੱਕਰਪਾਲਿਤ ਨੂੰ ਗਿਰਨਾਰ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੇ 456 ਈ. ਵਿੱਚ ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਝੀਲ ਦਾ ਪੁਨਰ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਵਾਇਆ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਯੱਗ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਝੀਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ (ਚੱਕਰ ਭ੍ਰਤ) ਦਾ ਇਕ ਮੰਦਿਰ ਵੀ ਬਣਵਾਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸ਼ਵਵਰਨਾਗ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਕਰ ਅਤੇ ਭੀਮ ਵਰਮਾ ਵੀ ਸਕੰਦ ਗੁਪਤ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸ਼ਾਸਕ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਂਤਪਤੀ ਸਨ।

ਨੋਟ

ਸਕੰਦ ਗੁਪਤ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਸਥਾਨਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ 'ਤੇ ਵੀ ਕੁਝ ਚਾਨਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਹਾਰ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਵਿੱਚ **ਅਗ੍ਰਹਾਰਿਕ**, **ਮੌਲਿਕ** ਅਤੇ **ਗੌਲਮਿਕ** ਨਾਮਕ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰ ਵਸੂਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਜੰਗਲਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ। ਜੂਨਾਗੜ੍ਹ ਲੇਖ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ-**ਨਗਰ ਰੱਖਿਅਕ** ਦੇ ਕੰਮਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਚਾਨਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਚੱਕਰਪਾਲਿਤ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਇਕ ਨਗਰ ਰੱਖਿਅਕ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਅਸੀਂ ਉਪਰ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ।

ਸਕੰਦ ਗੁਪਤ ਆਪਣੀ ਵੀਰਤਾ, ਜਨ-ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਚਰਿੱਤ੍ਰਿਕ ਵਿਮਲਤਾ ਦੇ ਲਈ ਵਿਖਿਆਤ ਸੀ। ਭਿਟਾਰੀ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ **ਜਗਤੀਭੁਜ-ਬਲਾਢਿਆਂ ਗੁਪਤ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਵੀਰ** : ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਇੰਦਰ ਅਤੇ ਰਾਮ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਧਰਮ ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਅਤੇ ਸੱਤਵਾਦਤਾ ਦੀ ਵੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਧਰਮ ਰਾਜ ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਮੁਦਰਾਵਾਂ 'ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ 'ਪਰਾਹਿੱਤਕਾਰੀ' ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਕੰਦ ਗੁਪਤ ਧਾਰਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕੋਣ ਨਾਲ ਵੈਸ਼ਨੋ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲਾ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਦਰ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਦੇਖਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਮੰਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ।

ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਕੰਦ ਗੁਪਤ ਆਪਣੇ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਇਕ ਮਹਾਨ ਸਮਰਾਟ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸੰਕਟ ਦੀ ਘੜੀ ਵਿੱਚ ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ। **ਆਰਿਆਮੰਜੂਸ਼੍ਰੀਮੂਲਕਲਪ** ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ 'ਉਸ ਅਧਮ ਯੁੱਗ' ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ **'ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ' 'ਬੁੱਧੀਮਾਨ'** ਅਤੇ **'ਧਰਮਵਤਸਲ'** ਰਾਜਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।

ਪੁਰੂਗੁਪਤ ਅਤੇ ਕੁਮਾਰ ਗੁਪਤ ਦੂਸਰਾ

ਸਕੰਦ ਗੁਪਤ ਦੀ ਮੌਤ 467 ਈ. ਦੇ ਲੱਗਭਗ ਹੋਈ, ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੁਰੂ ਗੁਪਤ ਸਿੰਘਾਸਨ 'ਤੇ ਬੈਠਿਆ। ਉਹ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਕੰਦ ਗੁਪਤ ਦਾ ਮਤਰੇਆ ਭਰਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕੁਮਾਰ ਗੁਪਤ ਦੀ ਮੁੱਖ ਰਾਣੀ ਅਨੰਦ ਦੇਵੀ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ 'ਸ਼੍ਰੀ ਵਿਕਰਮ' ਅਤੇ 'ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਾਦਿੱਤ' ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਧਾਰਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਸੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕੁਮਾਰ ਗੁਪਤ ਦੂਸਰੇ ਨਾਮ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਗੁਪਤ ਰਾਜੇ ਦਾ ਵਰਨਣ ਆਇਆ ਹੈ। ਉਹ 474 ਈ. ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਕੀ ਸਬੰਧ ਸੀ। ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਔਖਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਕੰਦ ਗੁਪਤ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਹਟਾ ਕੇ ਪੁਰੂਗੁਪਤ ਨੇ ਸਿੰਘਾਸਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪੁਰੂਗੁਪਤ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੰਘਾਸਨ 'ਤੇ ਬੈਠਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨਕਾਲ ਅਤਿਅੰਤ ਸੀਮਿਤ ਸੀ।

ਬੁੱਧ ਗੁਪਤ

ਪੁਰੂਗੁਪਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੁੱਧ ਗੁਪਤ ਸਿੰਘਾਸਨ 'ਤੇ ਬੈਠਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਲੇਖ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਉਹ 477 ਈ. ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ 20 ਸਾਲ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖੀ। ਮਾਲਵਾ, ਗੁਜਰਾਤ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਆਦਿ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ 'ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਕਾਇਮ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਘੱਟ ਹਣ ਲੱਗੀ ਸੀ। ਦੂਰ-ਦਰਸ਼ੀ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਧਾ ਲਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੇਵਲ ਨਾਮਾਤਰ ਲਈ ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਬੁੱਧ ਗੁਪਤ ਦੀ ਮੌਤ 500 ਈ. ਦੇ ਲੱਗਭਗ ਹੋਈ ਹੋਵੇਗੀ।

ਆਖਰੀ ਗੁਪਤ ਸ਼ਾਸਕ

ਬੁੱਧ ਗੁਪਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦਾ ਭਰਾ ਨਰਸਿੰਘ ਗੁਪਤ ਸਿੰਘਾਸਨ 'ਤੇ ਬੈਠਿਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੁਮਾਰ ਗੁਪਤ ਤੀਸਰਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂ ਗੁਪਤ ਸ਼ਾਸਕ ਹੋਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਲੱਗਭਗ 570 ਈ. ਤੱਕ ਰਾਜ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵੈਨਯ ਗੁਪਤ ਅਤੇ ਭਾਨੁ ਗੁਪਤ ਦੋ ਹੋਰ ਗੁਪਤ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁਪਤ ਵੰਸ਼ ਦੀ ਮੁੱਖ ਸ਼ਾਖਾ ਨਾਲ ਕੀ ਸਬੰਧ ਸੀ, ਇਹ ਨਿਸ਼ਚੇ ਪੂਰਵਕ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਭਾਨੁ ਗੁਪਤ ਦਾ ਕੇਵਲ ਇਕ ਲੇਖ ਏਰਨ (ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਗਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ) ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਨੁ ਗੁਪਤ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਇਕ ਕਰਦ ਸਾਮੰਤ ਗੋਪਰਾਜ ਨੇ ਇਕ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਮਹਾਨ ਸੂਰਵੀਰਤਾ ਦਿਖਾਈ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਯੁੱਧ ਹੂਣਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੱਗਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਗੋਪਰਾਜ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸਤੀ ਹੋ ਗਈ।

ਗੁਪਤਾਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਸ਼ਾਖਾ ਵਿੱਚ ਨਰਸਿੰਘ ਗੁਪਤ ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਉਪਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਆਖਰੀ ਮਹਾਨ ਸ਼ਾਸਕ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਬਾਲਾਦਿੱਤ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀ।

ਨਰਸਿੰਘ ਗੁਪਤ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨਕਾਲ ਵਿੱਚ ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ 'ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਆਈਆਂ। ਮਾਲਵਾ ਵਿੱਚ ਯਸ਼ੋਧਰਮਨ ਨਾਮ ਦਾ

ਨੋਟ

ਇਕ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਵਿਜੇਤਾ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਦੱਸਾਂਗੇ।

ਇਸੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਮਿਹਿਰਕੁਲ ਹੂਣ ਨੇ ਵੀ ਸਾਮਰਾਜ 'ਤੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਨਰਸਿੰਘ ਗੁਪਤ ਨੂੰ ਕਰ ਦੇਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ। ਹੂਣ ਵਿਜੇਤਾ ਨੇ ਜਨਤਾ 'ਤੇ ਭਿਆਨਕ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਵੀ ਕੀਤੇ। ਵਿਕਰਾਦਿੱਤ ਅਤੇ ਸਕੰਦ ਗੁਪਤ ਦਾ ਵੰਸ਼ ਇਸ ਅਪਮਾਨ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਸਹਿਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਯੁਵਾਨ ਚਵਾਂਗ ਦੇ ਵਰਨਣ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਰਸਿੰਘ ਗੁਪਤ ਬਾਲਾਦਿੱਤ ਨੇ ਮਿਹਿਰਕੁਲ 'ਤੇ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਲਿਆ ਪਰ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਯੁਵਾਨ ਚਵਾਂਗ ਦੇ ਵਰਨਣ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਰਸਿੰਘ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਰੱਖਿਅਕ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਨਾਲੰਦਾ ਵਿੱਚ ਇਕ ਬੁੱਧ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਵਾਇਆ।

ਨਰਸਿੰਘ ਗੁਪਤ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਨਿਕਲੇ ਅਤੇ ਖਾਤਮੇ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਨਾ ਰੋਕ ਸਕੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਗੁਪਤਾਂ ਦਾ ਭਾਗ ਪੂਰੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਅਸਤਾਚਲ ਵੱਲ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਵਿਦਰੋਹ ਉਠ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਏ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਅਤੇ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਵਿਕਰਾਦਿੱਤ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਨਿਰਮਿਤ ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਖਾਤਮੇ ਦੇ ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਗਿਆ।

8.6 ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਦੇ ਕਾਰਨ (The Reason of Decline Gupta's Kingdom)

ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਅਤੇ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੂਸਰੇ ਨੇ ਬਹੁਤ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਇੰਨੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਨਿਕਲੇ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਹੇ। ਅਯੋਗ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਉਤਰਾਧਰ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਿਤੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਹੋਂਦ 'ਤੇ ਪਿਆ। ਸੱਚਮੁਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਨੇਕਾਂ ਸਥਾਨਕ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੱਲਦੇ ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ। ਜੇ ਵਿਚਾਰਣਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਾਲ ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕੋਈ ਆਕਸਮਿਕ ਘਟਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਵਾਂਗ ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਵੀ ਕ੍ਰਮਿਕ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਕਮਜ਼ੋਰ ਅਧਿਕਾਰੀ, ਰਾਜ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਫੁੱਟ, ਪ੍ਰਾਂਤਪਤੀਆਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਨਵੇਂ ਰਾਜਵੰਸ਼ਾ ਦਾ ਆਰੰਭ, ਆਰਥਿਕ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲੇ ਮੁੱਖ ਸਨ। " ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ-

ਅਯੋਗ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ- ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਅਤੇ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੂਸਰੇ ਦਾ ਪੂਰਾ ਯੋਗਦਾਨ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨਕਾਲ ਤੱਕ ਤਾਂ ਸਥਿਤੀ ਸੰਤੋਸ਼ਜਨਕ ਬਣੀ ਰਹੀ ਪਰ ਸਕੰਦ ਗੁਪਤ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਪਤ ਵੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਸਮਰਾਟ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜੋ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਸੂਤਰ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਰੱਖ ਸਕਦਾ। **ਬੁੱਧ ਗੁਪਤ**, **ਭਾਨੁ ਗੁਪਤ**, **ਵੈਨਯ ਗੁਪਤ**, **ਨਰਸਿੰਘ ਗੁਪਤ** ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸ਼ਾਸਕ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾ ਤਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੁਯੋਗ ਸ਼ਾਸਕ ਦੇ ਗੁਣ ਹੀ ਸਨ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਾਮਰਾਜ ਖਾਤਮੇ ਵੱਲ ਵਧਣ ਲੱਗਾ।

ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲੇ- ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ 'ਤੇ ਹੋਏ ਬ੍ਰਾਹਮ ਹਮਲਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਪੁਸ਼ਯਮਿੱਤਰਾਂ, ਹੂਣਾਂ ਅਤੇ ਯਸ਼ੋਧਰਮਨ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਹਰੇਕ ਹਮਲੇ ਨੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਤਰਸਯੋਗ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ 'ਤੇ ਪਹਿਲਾ ਹਮਲਾ ਕੁਮਾਰ ਗੁਪਤ ਪਹਿਲੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਪੁਸ਼ਯਮਿੱਤਰਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਜਦ ਕਿ ਇਸ ਹਮਲੇ ਨਾਲ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚੀ ਪਰ ਇਸ ਹਮਲੇ ਨੇ ਹੋਰ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦਾ ਰਸਤਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਪੱਧਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਾਂ ਬਾਅਦ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਹੀ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ। ਪੁਸ਼ਯਮਿੱਤਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਨੇ ਗੁਪਤ ਸਮਰਾਟਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਠੇਸ ਪਹੁੰਚਾਈ।

ਪੁਸ਼ਯਮਿੱਤਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਘਾਤਕ ਹੂਣਾਂ ਦਾ ਹਮਲਾ ਸੀ। ਇਸ ਹਮਲੇ ਨੇ ਗੁਪਤ ਸਮਰਾਟਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕੁਮਾਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਹੂਣਾਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਤਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਸਕੰਦ ਗੁਪਤ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਜਦ ਕਿ ਇਸ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਜਿੱਤ ਸਕੰਦ ਗੁਪਤ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਪਰ ਹਮਲੇ ਦੇ ਦੂਰਦਰਸ਼ੀ ਨਤੀਜੇ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਿੱਧ ਹੋਏ। ਹੂਣਾਂ ਦੇ ਹੌਂਸਲੇ ਲਗਾਤਾਰ ਵੱਧਦੇ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਕੰਦ ਗੁਪਤ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਮਰਾਜ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਕਮਜ਼ੋਰ ਗੁਪਤ ਸ਼ਾਸਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਸਿੱਧ ਹੋਏ। ਪੁਰੂਗੁਪਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੂਣਾਂ ਦੇ ਹੌਂਸਲੇ ਹੋਰ ਵਧ ਗਏ। ਪੰਜਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਆਖਰੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੂਣਾਂ ਦਾ ਹੜ੍ਹ ਜਿਹਾ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੰਮ ਗਏ। ਤੋਰਮਾਣ ਅਤੇ ਮਿਹਿਰ ਕੁਲ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਹੂਣਾਂ ਨੇ ਸਾਮਰਾਜ 'ਤੇ ਚੋਟ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਦੇ ਚੱਲਦੇ ਸਾਮਰਾਜ ਕਾਫੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੂਣਾਂ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਸੇਧ ਲੈ ਕੇ ਹੋਰ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵੀ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਅੱਧੀ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਕਈ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ

ਨੋਟ ਹੂਣ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਗਹਿਰਾ ਧੱਕਾ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਹੂਣ ਹਮਲੇ ਹੀ ਸਨ ਪਰ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਹੂਣ ਹਮਲੇ ਨਾਲ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਿਆ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਰ ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਡਾ. ਮਜੂਮਦਾਰ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਮੂਲੋਛੇਦਨ ਵਿੱਚ ਹੂਣਾਂ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੱਥ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਰਦਾਰ ਯਸ਼ੋਧਰਮਨ ਦਾ ਸੀ।

ਟਾਸਕ ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਦੇ ਕਾਰਨ 'ਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

ਨਵੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਉਦੇ- ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅੰਦਰ ਉਭਰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਨਵੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਕਾਫੀ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਗੁਪਤ ਸਮਰਾਟਾਂ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਅਤੇ ਹੂਣਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈ ਕੇ ਕਈ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਉਦੇ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮਾਲਵਾ ਦਾ **ਯਸ਼ੋਧਰਮਨ** ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਗੁਪਤ ਸਮਰਾਟਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਵਧਾਇਆ। **ਨਰਸਿੰਘ ਗੁਪਤ** ਦੇ ਸ਼ਾਸਨਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਇਸ ਨੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਿਆ। ਯਸ਼ੋਧਰਮਨ ਦੇ ਉਦੇ ਨੇ ਰਾਹੁ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਕਰ ਲਿਆ। ਮੰਦਸੌਰ ਲੇਖ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਰਾਜਾ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਵਰ ਦੀਆਂ ਉਪਾਧੀਆਂ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਲੇਖ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ 'ਤੇ ਗੁਪਤ ਨਰੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਸਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਹੂਣ ਵੀ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਪਿੱਛਾ ਛੁਡਾ ਕੇ ਦੌੜਦੇ ਸਨ। ਯਸ਼ੋਧਰਮਨ ਸਾਮੰਤ ਕੁਲ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠਤਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਆਕਸਮਿਕ ਸੀ। **ਮੰਦਸੌਰ-ਸਤੰਭ ਲੇਖ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦਾ ਅਤਿਕ੍ਰਮਣ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵੰਸ਼ ਨੂੰ ਔਲਿਕਰ ਵੰਸ਼ (ਵਿਖਿਆਤ ਅਲੌਕਿਕ ਲਾਛਨ ਆਤਮਵੰਸ਼ੀ) ਕਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਵਧਰਵਨ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਐਲਾਨ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਦਾ ਸਾਮਰਾਜ ਪੂਰਬੀ ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਲੋਹਿਤ ਨੰਦੀ ਦੇ ਉਪਕੰਠ ਤੱਕ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਮਗਧ ਨਰੇਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਗੁਪਤ ਤੀਸਰੇ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਘਟਨਾ 532 ਈ. ਦੀ ਹੈ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੇ ਹੂਣ ਨਰੇਸ਼ ਮਿਹਿਰ ਕੁਲ ਨੂੰ ਵੀ ਹਰਾਇਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈ ਕੇ ਹੋਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋ ਗਈ। ਫਲਸਰੂਪ ਗੁਪਤਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੁੰਗੜ ਕੇ ਮਗਧ ਅਤੇ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਖੇਤਰਾਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੌਖਰੀ, ਮੈਤ੍ਰਕ, ਗੌੜ ਆਦਿ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਗੁਪਤਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਖਤਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਦੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਿਯਮ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ- ਇਨ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਭਾਵੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਪਤ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰ ਦੇ ਨਿਯਮ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਸਿੰਘਾਸਨ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਹੋਰ ਹੋਰ ਰਾਜ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬੈਠਣ ਦੀ ਜੋ ਪ੍ਰਥਾ ਆਰੰਭ ਹੋਈ, ਉਸ ਨੇ ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਖਤਰੇ ਵਿੱਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਤਰਾਧਿਕਾਰ ਦੇ ਨਿਯਮ ਦੀ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਲੱਗਭਗ ਹਰੇਕ ਸ਼ਾਸਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਕਲੇਸ਼ ਅਤੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਦੇ ਯੁੱਧ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਗੁਪਤ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਜਿਵੇਂ ਹਰੀ ਗੁਪਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਿੱਤ ਨੇ ਹੂਣ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਚੱਲਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਾਮਰਾਜ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੈਣ ਲੱਗਾ। ਗੁਪਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਵੀ ਘਟਦੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਦਾ ਲਾਭ ਅਧੀਨ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਚੁੱਕਿਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੇ ਤਾਂ ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਗੁਪਤ ਵੰਸ਼ ਨੂੰ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ।

ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ- ਪ੍ਰੋ. ਰੋਮੀਲਾ ਥਾਪਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਗੋਇਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਉਨਤੀ ਅਤੇ ਖਾਤਮੇ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਉਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਸਥਿਤੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਅਧਾਰਸ਼ੀਲਾ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਸਾਮੰਤੀ ਇਕਾਈਆਂ ਦੇ ਸੰਘ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਗੰਗਾ ਘਾਟੀ ਦੇ ਬਾਹਰ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਗਣਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਅੰਸ਼ਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਇਹ ਪਰਿਵਾਰਜਿਕਾ ਅਤੇ ਉਚ ਕਲਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਜਿੱਤੇ ਗਏ ਵਿਸ਼ਾਲ ਭੂ ਭਾਗ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਸਾਮੰਤੀ ਅਧਿਕਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਸਮਰਾਟਾਂ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਕੰਟਰੋਲ ਸੀ। ਗੁਪਤ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਜੋ ਉਪਾਧੀਆਂ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀਆਂ-**ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਵਰ**, **ਮਹਾਰਾਜਾ ਧਿਰਾਜ**, **ਪਰਮ ਭਟਾਰਕ** ਆਦਿ- ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਗੁਪਤਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਾਮੰਤਾਂ ਜਾਂ ਅਧੀਨ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ

ਨੋਟ

ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਅਧੀਨ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੀ ਕੀਤਾ। ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਮਾਲਵਾ ਦੀ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਿਤੀ ਸੀ। ਉਥੋਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਗੁਪਤਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਗੁਪਤ ਸੰਵਤ ਦਾ ਵਰਨਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਛੂਟ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਮਾਲਵਾ ਵਿੱਚ ਵੰਸ਼ਾਨੁਗਤ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਗੁਪਤ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੀ ਇਕ ਭਿਅੰਕਰ ਭੁੱਲ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਭੁਗਤਣਾ ਪਿਆ। ਭੂਮੀ ਅਨੁਦਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੇ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਮੰਤਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵੀ ਵਾਧਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਸੁਯੋਗ ਸ਼ਾਸਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਟਿਕ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਕਮਜ਼ੋਰ ਗੁਪਤ ਸ਼ਾਸਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧੀਨ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੰਟਰੋਲ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕੇ। ਮੌਕੇ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਇਹ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਗਏ। ਇੰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੇ ਗੁਪਤਾਂ ਤੋਂ ਉਲਟ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਅਤੇ ਨਿਵੇਧਿਤ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਵੀ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦੇ ਚੱਲਦੇ ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਈ।

ਆਰਥਿਕ ਕਾਰਨ- ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਦੇ ਕੁਝ ਆਰਥਿਕ ਕਾਰਨ ਵੀ ਸਨ। ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਭੂਮੀ ਦਾਨ ਦੇਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ। ਦਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਮਕ ਅਤੇ ਖਾਣਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਮਾਲਕਾਨਾ ਹੱਕ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ 'ਤੇ ਪਹਿਲੇ ਰਾਜੇ ਦਾ ਮਾਲਕਾਨਾ ਹੱਕ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਵੇਂ ਭੂਮੀ ਅਨੁਦਾਨ ਦੇ ਮਾਲਿਕਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਇਸ ਨਾਲ ਜਿੱਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਰਾਜੇ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਆਈ, ਉਥੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ 'ਤੇ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੇਤੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਅਤੇ ਅਰਧ ਖੇਤੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਚੱਲਦੇ ਖੇਤੀ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਿਆ, ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਆਉਣ ਲੱਗੀ। ਬੇਗਾਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ (Vishti) ਨੇ ਤਾਂ ਹੋਰ ਮਾੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ। ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਿਸਾਨਾਂ, ਕਾਰੀਗਰਾਂ, ਸ਼ਿਲਪੀਆਂ ਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ (Mobility) ਸੀਮਿਤ ਹੋ ਗਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਸਾਰੀਆਂ ਗ੍ਰਾਮ ਸੰਸਥਾਵਾਂ (Self-sufficient village units) ਦਾ ਉਦੇ ਹੋਇਆ। ਉਤਪਾਦਨ ਹੁਣ ਸਿਰਫ ਆਪਣੀ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਉਪਯੋਗ ਲਾਇਕ ਸਮਾਨ ਹੀ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਨੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ 'ਤੇ ਮਾੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਵਪਾਰ, ਨਗਰ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗ-ਧੰਦਿਆਂ ਵਿੱਚ ਗਿਰਾਵਟ ਆਉਣ ਲੱਗੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਪਤਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੋ ਮੁਦਰਾ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ (Money Economy) ਸੀ, ਉਹ ਵੀ ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵਰਤਮਾਨ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕੀ। ਇਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸਬੂਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਦੇ ਸਵਰਨ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਤਾਂ ਕਾਫੀ ਹੈ ਪਰ ਨਿੱਤ ਦਿਨ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਚਾਂਦੀ ਅਤੇ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਕਾਫੀ ਘੱਟ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਈਸਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀਆਂ 2-3 ਸ਼ਤਾਬਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਮੁਦਰਾ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ (ਕੁਸ਼ਾਣਾਂ ਦੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਮਕਾਲੀਨ ਰਾਜਾਂ, ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਗਣਰਾਜਾਂ ਦੇ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਕਾਫੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਮਿਲੇ ਹਨ) ਉਹ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੈ ਗਈ। ਫਾਹਿਯਾਨ ਨੇ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੌਡੀਆਂ ਦੇ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਰਿਵਾਜ਼ ਸੀ। ਮੁਦਰਾ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿੱਚ ਵਪਾਰ, ਨਗਰ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗ-ਧੰਦਿਆਂ ਨੇ ਤਰੱਕੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਗ੍ਰਾਮੀਣ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਨੇ ਫਿਰ ਤੋਂ ਜ਼ੋਰ ਫੜ੍ਹ ਲਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਪਤ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਦਾ ਵੀ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਸਕੰਦ ਗੁਪਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਤਾਂ ਸੋਨੇ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਗਿਰਾਵਟ ਆਉਣ ਲੱਗੀ (Debasement of Gold Coins) ਹੂਣ ਹਮਲੇ ਅਤੇ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਨੇ ਵੀ ਆਰਥਿਕ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਹਿਲਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ 'ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਦ੍ਰਿੜ ਆਰਥਿਕ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਹੋਂਦ ਬਹੁਤ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਇਹੀ ਘਟਨਾ ਗੁਪਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵੀ ਵਾਪਰੀ।

ਸਾਮੰਤਾਂ ਦੇ ਵਿਦਰੋਹ- ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਾਮੰਤਵਾਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ। ਪ੍ਰਯਾਗ ਪ੍ਰਸ਼ਸਤੀ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਮੰਤ ਲੋਕ ਵਰਤਮਾਨ ਸਨ ਜੋ ਸਮਰਾਟ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਮਰਾਟ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਾਮੰਤ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰ ਨਰੇਸ਼ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ **ਮੌਖਰੀ, ਪਰਿਵਾਰਜਕ ਮਹਾਰਾਜ, ਔਲਿਕਰ, ਮੈਤ੍ਰਕ** ਆਦਿ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹਨ। **ਮੰਦਸੌਰ ਪ੍ਰਸ਼ਸਤੀ** ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਪਤ ਕਾਲੀਨ ਸਾਮੰਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਲੈਸ ਸਨ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਅਨੁਕੂਲ ਮੌਕਾ ਆਉਣ 'ਤੇ ਉਹ ਸਮਰਾਟ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਦਰੋਹ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਕਾਲਾਂਤਰ ਵਿੱਚ ਸਾਮੰਤਵਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਲਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸਿੱਧ ਹੋਈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਆਉਣ ਲੱਗੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੱਲਭੀ ਦੇ ਮੈਤ੍ਰਕ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਗੁਪਤ ਸਮਰਾਟਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ **ਦ੍ਰੋਣਾ ਸਿੰਘ** ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਪਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦਾ ਕੋਈ ਵਰਨਣ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਪ੍ਰਾਂਤ (ਗੁਜਰਾਤ ਅਤੇ ਕਾਠੀਆਵਾੜ) ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 6ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਵਿੱਚ ਯਸ਼ੋਧਰਮਨ ਮਾਲਵਾ ਦਾ ਸੁਤੰਤਰ ਸ਼ਾਸਕ ਬਣ ਗਿਆ। 6ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਤੱਕ ਮੌਖਰੀਆਂ ਨੇ **ਈਸ਼ਾਨ ਵਰਮਾ** ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਕੰਨਿਆਕੁਬਜ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਉਸ ਦੇ **ਹਰਹਾ-ਲੇਖ** (554 ਈ.) ਵਿੱਚ ਗੁਪਤ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। **ਈਸ਼ਾਨ ਵਰਮਾ**

ਨੋਟ

ਬਿਲਕੁਲ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਨਰੇਸ਼ ਵਾਂਗ ਆਚਰਣ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਧਿਰਾਜ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਵੀ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ ਵੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ। (ਨਤਕਸ਼ਤਿਰੀਚਰਣਃ) ਕਰ ਲਈ। ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਮਗਧ ਵਿੱਚ **ਕੁਮਾਰ ਗੁਪਤ** ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਉਤਰੀ ਗੁਪਤ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। **ਅਫਸਢ-ਲੇਖ** ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਵੀਰਾਂ ਵਿੱਚ ਗਿਣਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ (ਪੁਰੂ : ਸਰਮ) ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਲਈ ਵਿਖਿਆਤ (ਵਿਖਿਆਤ ਸ਼ਕਤੀ ਭਾਜਿਸ਼ੂ) ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 543 ਈ. ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੰਗਾਲ, (ਪੁੰਡਰੂਵਰਧਨ ਭੁਕਤੀ ਅਤੇ ਵਰਧਮਾਨ ਭੁਕਤੀ) ਗੁਪਤਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। **ਹਰਹਾ-ਲੇਖ** ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ 554 ਈ. ਵਿੱਚ ਬੰਗਾਲ 'ਚ ਗੌੜ ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਂਡਲੀਕਾਂ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰ ਆਚਰਣ ਨਾਲ ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਧੱਕਾ ਲੱਗਾ। ਦੂਰ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਗਿਆ।

ਪ੍ਰਾਂਤਪਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ- ਰਾਜ ਕੁਮਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਅਤੇ ਸੁਯੋਗ ਕਰਮਚਾਰੀ ਵੀ ਪ੍ਰਾਂਤਪਤੀ ਦੇ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿੱਚ ਪਰਣਦੱਤ ਅਤੇ ਉਤਰੀ ਬੰਗਾਲ (ਪੁੰਡਰਵਰਧਨ ਭੁਕਤੀ) ਵਿੱਚ ਚਿਰਾਤਦਤ ਪ੍ਰਾਂਤਪਤੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਤਰ ਵੇਦ (ਗੰਗਾ ਯਮੁਨਾ ਦੇ ਦੋਆਬਾ) ਵਿੱਚ ਸ਼ਵਵਰਨਾਗ ਅਤੇ ਨਰਮਦਾ ਅਤੇ ਯਮੁਨਾ ਨਦੀ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਦੋਆਬਾ ਵਿੱਚ ਸੁਰਸ਼ਿਮ ਚੰਦਰ ਪ੍ਰਾਂਤਪਤੀ ਸਨ। ਇਹ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਉਪ ਨਰੇਸ਼ ਵਾਂਗ ਆਚਰਣ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਰਪ, ਮਹਾਰਾਜ, ਉਪਰਲਾ ਮਹਾਰਾਜ ਆਦਿ ਉਪਾਧੀਆਂ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਨ। ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਨੂੰ ਸਮਰਾਟ ਦਾ ਤਤਪਾਦਪਰੀਗ੍ਰਹਿਤ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਮਰਾਟ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕ੍ਰਿਪਾ ਪਾਤਰ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਂਤੀ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। **ਜੂਨਾਗੜ੍ਹ-ਲੇਖਾਂ** ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖੁਦ ਪਰਣਦੱਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਚੱਕਰਪਾਲਿਤ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੇ ਅਧਿਸ਼ਠਾਨ (ਰਾਜਧਾਨੀ) ਦਾ ਨਗਰ ਦਾ ਜੱਜ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪੁੰਡਰੁਵਰਧਨ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲ ਚਿਰਾਤ ਦੱਤ ਨੇ ਵੇਤਰਵਰਮਾ ਨੂੰ ਕੋਠੀਵਰਸ਼ ਨਾਮਕ ਵਿਸ਼ਾ (ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ) ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ ਪਤੀ (ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜੱਜ) ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਾਂਤੀ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ 'ਤਨਿਨਯੁਕਤ' ਅਤੇ ਰਾਜਪਾਲ ਵੱਲੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਦੱਤ ਪਰਿਵਾਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਉਤਰੀ ਬੰਗਾਲ (ਪੁੰਡਰੁਵਰਧਨ ਭੁਕਤੀ) ਦੇ ਰਾਜਪਾਲ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਪਰਣਦੱਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬ੍ਰਹਮਦੱਤ ਅਤੇ ਜੈ ਦੱਤ ਰਾਜਪਾਲਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਪਾਲ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਪੈਤ੍ਰਕ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਸਥਾਇਤਵ ਲਈ ਘਾਤਕ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ।

ਸੈਨਿਕ ਕਾਰਨ- ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਸੈਨਿਕ ਸੰਗਠਨ ਵੀ ਸੀ। ਮੌਰਿਆ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਪਤ ਦੇ ਕੋਲ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ, ਸੰਗਠਿਤ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਸੈਨਿਕ ਬੱਲ 'ਤੇ ਸੈਨਿਕ ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਕਿਤੇ ਵਰਨਣ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਚੀਨੀ ਯਾਤਰੀ ਫਾਹਿਯਾਨ ਨੇ ਵੀ ਗੁਪਤ ਸੈਨਾ ਦੇ ਸੰਖਿਆਤਮਕ ਸਵਰੂਪ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਯੂਨਾਨੀ ਰੋਮਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਪਤ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਮੰਤੀ ਅਤੇ ਅਧੀਨ ਰਾਜਿਆਂ 'ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਜਾਣ 'ਤੇ ਸਾਮੰਤਾਂ ਨੇ ਗੁਪਤ ਸਮਰਾਟਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਇੰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਗੁਪਤਾਂ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਤੋਂ ਲਾਭ ਲੈ ਕੇ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਹਾਵੀ ਹੋ ਗਏ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਗਿਆ।

ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਰਨ- ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਲਈ ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਰਨ ਵੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੀ। ਆਰੰਭਿਕ ਗੁਪਤ ਸਮਰਾਟ ਵੈਸ਼ਨੋ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲਾ ਪਰ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਮਰਾਟਾਂ ਨੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜੋ ਸਾਮਰਾਜ ਲਈ ਹਿੱਤਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਸ ਨੇ ਗੁਪਤ ਸਮਰਾਟਾਂ ਦੀ ਯੁੱਧ ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਜੋ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਥਾਇਤਵ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ, ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਨੀਤੀ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸੈਨਿਕਵਾਦੀ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਆ ਜਾਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ। ਇਸ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਪਤ ਸਮਰਾਟਾਂ ਨੇ ਸੈਨਿਕ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਹੇਨਸਾਂਗ ਨੇ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਮਿਹਿਰ ਕੁਲ ਬਾਲਾਦਿੱਤ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਉਦੋਂ ਬਾਲਾਦਿੱਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ "ਮੈਂ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਚੋਰ ਆ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਜੇਕਰ ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰ ਮੈਨੂੰ ਆਗਿਆ ਦੇਣ ਤਾਂ ਮੈਂ ਚਿੱਕੜ ਨੂੰ ਲੁਕ ਜਾਵਾਂ।" ਉਸ ਨੇ ਕੇਵਲ ਇਹ ਕਿਹਾ ਕਿ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਪਰਜਾ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਦੀਪ ਵਿੱਚ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਹੇਨਸਾਂਗ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਮਿਹਿਰ ਕੁੱਲ ਨੂੰ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਪਰ ਬਾਲਾਦਿੱਤ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪਰਵਰਤੀ ਸਮਰਾਟਾਂ ਦੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੀਤੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣੀ।

ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ- ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਦਾ ਇਕ ਮੌਲਿਕ ਕਾਰਨ ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ, ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਅਤੇ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੂਸਰੇ ਨੇ ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਕਾਫੀ ਵਿਸਥਾਰ ਕੀਤਾ। ਗੁਪਤਾਂ ਦਾ ਸਾਮਰਾਜ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਭੂ ਭਾਗ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵਿਕਸਿਤ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਜਸੂਸਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਠੋਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਇੰਨੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਮਰਾਜ 'ਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਸੀ। ਯੋਗ ਸਮਰਾਟਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਾਂ

ਨੋਟ

ਕੋਈ ਗੜਬੜੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਪਰ ਉਤਰ ਕਾਲੀਨ ਗੁਪਤ ਨਰੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਘਟਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਜ਼ੋਰ ਫੜ੍ਹਨ ਲੱਗੀਆਂ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਦੂਰ-ਦੇਸ਼ੀ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰ ਲਿਆ।

ਗੁਪਤ ਕਾਲੀਨ ਸਜ਼ਾ ਨੀਤੀ- ਗੁਪਤ ਕਾਲੀਨ ਸਜ਼ਾ ਨੀਤੀ ਬਹੁਤ ਨਰਮ ਸੀ। ਵੱਡੇ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਅਪਰਾਧ 'ਤੇ ਸਖਤ ਸਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸਜ਼ਾ ਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਉਦਾਰਤਾ ਲਿਆਉਣ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦੇਣ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਅੰਦਰੂਨੀ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੂੰ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਮਾੜੀ ਸਥਿਤੀ ਫੈਲਾਅ ਕੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋਣ ਲੱਗੇ।

ਵਿਦੇਸ਼ ਨੀਤੀ ਦਾ ਤਿਆਗ- ਪਰਵਰਤੀ ਗੁਪਤ ਸਮਰਾਟਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੂਰਵਜਾਂ ਦੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਨੀਤੀ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਪਹਿਲੇ ਨੇ ਲਿਛਵੀਆਂ ਨਾਲ, ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਜਾਤੀਆਂ ਨਾਲ, ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੂਸਰੇ ਨੇ ਵਾਕਾਟਕ ਨਾਗ ਅਤੇ ਕਦੰਬਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕੂਟਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਮਰਾਟਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੀਤੀ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੌਕਾ ਆਉਣ 'ਤੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਸੀ, ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਿਆ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਵੇਚਨ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਲੱਗਭਗ 550 ਅਤੇ 595 ਈ. ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਸੂਰਜ ਡੁੱਬ ਗਿਆ। ਗੁਪਤ ਵੰਸ਼ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ 319 ਈ. ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਸੀ। ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਪਹਿਲੇ, ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਅਤੇ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੂਸਰੇ ਨੇ ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਕੁਮਾਰ ਗੁਪਤ ਅਤੇ ਸਕੰਦ ਗੁਪਤ ਤੱਕ ਤਾਂ ਸਾਮਰਾਜ ਖੜ੍ਹਾ ਰਿਹਾ ਪਰ ਸਕੰਦ ਗੁਪਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਮਜ਼ੋਰ ਗੁਪਤ ਨਰੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਰਾਜਕਾਲ ਵਿੱਚ ਡਗਮਗਾਉਣ ਲੱਗਾ। ਪੁਸ਼ਯਮਿੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਹੂਣਾਂ ਦੇ ਹਮਲੇ ਵੱਧ ਗਏ। ਅੰਦਰੂਨੀ ਕਲੇਸ਼ ਵੀ ਵਧਣ ਲੱਗਾ। ਉਤਰ ਕਾਲੀਨ ਗੁਪਤ ਨਰੇਸ਼ਾਂ (ਬੁੱਧ ਗੁਪਤ, ਬਾਲਾਦਿੱਤਯ ਆਦਿ) ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ-ਅਹਿੰਸਾ ਨੀਤੀ ਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਲਈ ਘਾਤਕ ਸਿੱਧ ਹੋਈ। ਸਾਮੰਤਾਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਮਾਲਵਾ ਦੇ ਗੁਪਤ, ਕੰਨਿਆਕੁਬਜ ਦੇ ਮੌਖਰੀ ਅਤੇ ਵੱਲਭੀ ਦੇ ਮੈਤ੍ਰਕਾਂ ਦੇ ਉਦੇ ਨੇ ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਗ੍ਰਸ ਲਿਆ।

8.7 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ 40 ਯੁੱਧਾਂ ਦਾ ਵਿਜੇਤਾ ਸੀ ਪਰ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਨੂੰ ਸੌ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ (ਸੌ ਯੁੱਧਾਂ) ਦਾ ਵਿਜੇਤਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਇਸ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਮਹਾਨ ਵਿਜੇਤਾ ਸੀ। ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਵਾਂਗ ਨਫਰਤ, ਉਸ ਦਾ ਧਰਮ, ਬਦਲੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ, ਉਸ ਦਾ ਕਰਤਵ ਅਤੇ ਮਾਫ ਕਰਨਾ ਕਲੰਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਮਾੜਾ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

8.8 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

- **ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ** (**Administration**): ਸ਼ਾਸਨ-ਤੰਤਰ।
- **ਨਿਆ** (**Justice**): ਇਨਸਾਫ।

8.9 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਇਕ ਮਹਾਨ ਵਿਜੇਤਾ ਸੀ, ਇਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।
2. ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਦੀ ਕਾਰਨ ਸਨ?
3. ਗੁਪਤ ਸਮਰਾਟਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ, ਵਰਨਣ ਕਰੋ।

ਉਤਰ: ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (**Answer : Self Assessment**)

1. ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੂਸਰਾ ਵਿਕਰਾਦਿੱਤਾ	2. ਹੂਣ ਹਮਲਾ	3. ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ
4. (ਬ)	5. (ਅ)	6. (ਸ)
7. (ਅ)	8. ਸੱਚ	9. ਸੱਚ
10. ਝੂਠ	11. ਝੂਠ।	

ਨੋਟ

8.10 ਸਬੰਧਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ-ਡਾ. ਬਿਪਿਨ ਬਿਹਾਰੀ ਸਿਨਹਾ, ਗਿਆਨੰਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ।
2. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਇਤਿਹਾਸ-ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਨਿਊ ਐਂਡ ਪਬਲੀਸ਼ਰਜ਼।
3. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ-ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਬੁਕਸ।
4. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ-ਸ਼ੈਲਿੰਦਰ ਸੇਂਗਰ, ਐਟਲਾਂਟਿਕ ਪਬਲੀਸ਼ਰਜ਼ ਐਂਡ ਡਿਸਟਰੀਬਿਊਟਰਜ਼।
5. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਇਕ ਨਵਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ-ਕਿੱਟੂ ਰੈਡੀ, ਗਿਆਨ ਬੁਕਸ।

ਨੋਟ

ਇਕਾਈ-9: ਗੁਪਤ ਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ
(India in Gupta's Age)

ਵਿਸ਼ਾ ਸੂਚੀ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)
ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)
9.1 ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਾਸਨ (Central Ruling)
9.2 ਸਥਾਨਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ (Local Administration)
9.3 ਸਮਾਜਿਕ ਦਸ਼ਾ (Social Conditions)
9.4 ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਿਤੀ (Religious Conditions)
9.5 ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ (Economical Conditions)
9.6 ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ (Education and Literature)
9.7 ਕਲਾ (Art)
9.8 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)
9.9 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)
9.10 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)
9.11 ਸਬੰਧਿਤ ਪੁਸ਼ਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ-

- ਗੁਪਤ ਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਸਬੰਧੀ।
- ਗੁਪਤ ਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਲਾ ਦਾ ਸਰਵੋਤਮ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ, ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਮੌਰਿਆ ਸਾਮਰਾਜ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਫਿਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸੂਤਰ ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਗੁਪਤ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੂੰ ਹੈ। ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਅਤੇ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੂਸਰੇ ਵਰਗੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਮਰਾਟਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਮਗਧ ਦੇ ਗੁਪਤ ਗੌਰਵ ਦਾ ਪੁਨਰਗਠਨ ਹੋਇਆ। ਫਿਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਹੋਇਆ। ਗੁਪਤ ਸਮਰਾਟਾਂ ਨੇ ਨਾ ਸਿਰਫ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਵੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪੱਦਤੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਫਾਹਿਯਾਨ ਦਾ ਵੇਰਵਾ, ਲੇਖ ਅਤੇ ਸਿੱਕੇ, ਵਿਸ਼ਾਲਖ ਦੱਤ ਦਾ 'ਮੁਦਰਾਕਸ਼', ਕਾਲੀਦਾਸ -ਗ੍ਰੰਥਾਵਲੀ, ਕਾਮੰਦਕੀਯ, 'ਨੀਤੀਸਾਰ', ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮ੍ਰਿਤੀਆਂ ਆਦਿ ਸਮੱਗਰੀਆਂ ਉਪਲੱਬਧ ਹਨ ਪਰ ਗੁਪਤਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਉਂਨੀ ਦ੍ਰਿੜ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿੰਨੀ ਕਿ ਮੌਰਿਆ ਦੀ। ਦੋਵਾਂ ਸ਼ਾਸਨ ਪੱਦਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਅੰਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੇ ਮੌਰਿਆ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੱਤਾ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀਕਰਣ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਥੇ ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਸੱਤਾ ਦਾ ਵਿਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਪਾਉਂਦੇ ਹਾਂ।

ਗੁਪਤ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਅਸੀਂ ਕੇਂਦਰੀ, ਪ੍ਰਾਂਤੀ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਸ਼ਾਸਨ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਨੋਟ

9.1 ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਾਸਨ (Central Ruling)

ਰਾਜਾ- ਰਾਜਤੰਤਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਹੀ ਅਨੁਰੂਪ ਗੁਪਤ ਸਮਰਾਟਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜੇ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹ ਰਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਉਸ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਚੱਲਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾ ਉਤਪਦੀ ਦਾ ਦੈਵੀ ਸਿਧਾਂਤ ਕਾਫੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਸੀ, ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਯਾਗ ਪ੍ਰਸ਼ਸਤੀ ਵਿੱਚ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਨੂੰ '**ਪ੍ਰਿਥਵੀ 'ਤੇ ਦੇਵਤਾ** (**ਲੋਕ ਧਾਮਨੋਦੇਵਸਯ**)' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਰਿਵਾਜ਼ ਨੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ। ਗੁਪਤ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਹੋਰ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ **ਮਹਾਰਾਜਾਧਿਰਾਜ**, **ਪਰਮ ਭਟਾਰਕ**, **ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਵਰ**, **ਪਰਮ ਦੇਵਤਾ** ਵਰਗੀਆਂ ਉਪਾਧੀਆਂ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀਆਂ। ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਗੁਪਤ ਸ਼ਾਸਕ ਉਜਵਲ ਸਨ, ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਅਤੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਰਾਜਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਰਤਵ ਪਰਜਾ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਸਮ੍ਰਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੇ ਆਦਰਸ਼ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਰਾਜੇ 'ਤੇ ਕੁਝ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਕੰਟਰੋਲ ਵੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਰਣੀ, ਨਿਆਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਸੈਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ।

ਯੁਵਰਾਜ- ਗੁਪਤ ਸਮਰਾਟਾਂ ਨੇ ਯੁਵਰਾਜ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਸਹੀ ਜਗ੍ਹਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਰਾਜ ਕੁਮਾਰਾਂ ਦੀ ਵਾਜਬ ਸਿੱਖਿਆ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਅਹੁਦੇ ਸੌਂਪੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸਮਰਾਟ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਯੁਵਰਾਜ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਛੋਟੇ ਪਰ ਯੋਗ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਯੁਵਰਾਜ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਗ੍ਰਹਿ ਯੁੱਧ ਨੂੰ ਬੜ੍ਹਾਵਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਯੁਵਰਾਜ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਸਮਰਾਟ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਂਤਪਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ- ਰਾਜਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੰਤਰੀਆਂ ਜਾਂ ਸਕੱਤਰਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੰਮ ਰਾਜੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦੇਣਾ ਸੀ। **ਨਾਰਦ ਸਮ੍ਰਿਤੀ** ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੰਤਰੀ "ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਕੁਸ਼ਲ, ਅਰਥ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਲੀਨ, ਕੁਸ਼ਲ ਅਤੇ ਸੱਤਵਾਦੀ ਸਨ।" ਰਾਜਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਬਹੁਧਾ ਵੰਸ਼ਾਨੁਗਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਹੀ ਮੰਤਰੀ ਕਈ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਹਰੀਸ਼ੇਣ ਇੱਕੋ ਹੀ ਸਮੇਂ **ਸੰਧੀ-ਵਿਗ੍ਰਹਿਕ-ਕੁਮਾਰਾਮਾਤਯ ਅਤੇ ਮਹਾਦੰਡਨਾਇਕ** ਸੀ। ਰਾਜਾ ਖੁਦ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਨੂੰ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਜਗ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਭਾਗ ਸੌਂਪੇ ਗਏ ਸਨ। **ਸੰਧੀ ਵਿਗ੍ਰਹਿਕ ਕੁਮਾਰਾਮਾਤਯ ਮਹਾਦੰਡਨਾਇਕ** ਆਦਿ ਅਹੁਦਿਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ।

ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ- ਕੇਂਦਰੀ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉਪਲੱਬਧ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਅਹੁਦਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਪਤ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਨਵੀਂ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ, ਸਗੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪੁਰਾਣੀ ਪੱਦਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖਿਆ।[1] ਗੁਪਤਕਾਲੀਨ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਹੁਦੇ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੋਇਆ ਹੈ-

ਮਹਾ ਸੈਨਾਪਤੀ- ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜਾ ਖੁਦ ਸੈਨਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੈਨਾਪਤੀ ਅਤੇ ਮਹਾ ਸੈਨਾਪਤੀ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਯੁੱਧ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸੈਨਾ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਸਮੱਗਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ- ਇਹ ਵੀ ਸੈਨਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨਾਲ ਹੀ ਸਬੰਧਿਤ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੰਮ ਸੈਨਾ ਦੇ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ ਸੀ।

ਬਹਾਲੀ ਕਰਨਾ- ਇਹ ਸੈਨਾ ਛਾਉਣੀ ਅਤੇ ਵਯੂਹਰਚਨਾ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਅਨੇਕਾਂ ਬਲਾਧਿਕ੍ਰਤ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੈਨਿਕ ਦੀ ਬਹਾਲੀ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਦੰਡਪਾਸ਼ਿਕ- ਇਹ ਪੁਲਿਸ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ। ਇਸ ਅਧੀਨ ਸ਼ਾਂਤੀ-ਵਿਵਸਥਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਅਨੇਕਾਂ ਕਰਮਚਾਰੀ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਚੌਰੋਧਰਣਿਕ (ਚੋਰਾਂ ਨੂੰ ਫੜ੍ਹਨ ਵਾਲਾ), ਦੂਤ, ਭੱਟ ਆਦਿ ਸਨ। ਕੁਝ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਦੰਡਪਾਸ਼ਾਧਿਕਰਣਿਕ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮਹਾ ਦੰਡਨਾਇਕ- ਇਸ ਦਾ ਕੰਮ ਯੁੱਧ ਅਤੇ ਨਿਆ ਸਬੰਧੀ ਸੀ। ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਉਹ ਮਹਾ ਸੈਨਾਪਤੀ ਅਧੀਨ ਸੈਨਾ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਅਧੀਨ **ਮਹਾਸ਼ਵਪਤੀ**, **ਅਸ਼ਵਪਤੀ**, **ਮਹਾਪੀਲੂਪਤੀ**, **ਪੀਲੂਪਤੀ** (ਹਾਥੀ ਦੀ ਸੈਨਿਕ ਟੁੱਕੜੀ ਦਾ ਸੈਨਾਪਤੀ)

1. "If imperial Gupta's continued the traditional machinery of bureaucratic administration with nomenclature mostly borrowed or adopted from earlier times." — *U. N. Ghosal*

ਨੋਟ

ਆਦਿ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਸਧਾਰਣ ਸੈਨਿਕ ਨੂੰ 'ਚਾਟ' ਅਤੇ ਸੈਨਾ ਦੀ ਛੋਟੀ ਟੁੱਕੜੀ ਨੂੰ 'ਚਮੂ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਪਸ਼ੂ, ਸ਼ਰ, ਅੰਕੁਸ਼, ਸ਼ਕਤੀ, ਤੋਮਰ ਅਸਤਰਾਂ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮਹਾ ਦੰਡਨਾਇਕ ਜੱਜ ਦਾ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਥਾਵਾਂ ਭਰੋ (Fill in the blanks):

1. ਮੁਦਰਾਖਸ਼ ..... ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ।
2. ..... ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੰਮ ਸੈਨਾ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ ਸੀ।
3. ਸਕੰਦ ਗੁਪਤ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਚਕਰਪਾਲਿਤ ..... ਵਿੱਚ ਨਗਰ ਪਤੀ ਸੀ।

ਮਹਾਸੰਧੀਵਿਗ੍ਰਹਿਕ- ਉਸ ਦਾ ਕੰਮ ਰਾਜਦੂਤ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸੀ। ਉਹ ਹੋਰ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਜਾਂ ਸੰਧੀ ਸਬੰਧੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਣ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਰਾਜ ਦੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਨੀਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਵਿਨਯ ਸਥਿਤੀ ਸਥਾਪਕ- ਉਹ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ (ਧਰਮ ਨੀਤੀ) ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ।

ਭੰਡਾਗਾਰਾਧੀਕ੍ਰਿਤ- ਇਹ ਰਾਜਕੀ ਕੋਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਮਹਾਕਸ਼ਪਾਟਲਿਕ- ਇਹ ਅਭਿਲੇਖ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ।

ਸਰਵ ਪ੍ਰਧਾਨ- ਇਹ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ।

ਮਹਾਪ੍ਰਤੀਹਾਰ- ਇਹ ਰਾਜ ਪ੍ਰਾਸਾਦ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ।

ਧਰੁਵਾਧੀਕਰਣ- ਇਸ ਵਿਭਾਗ ਅਧੀਨ ਰਾਜ ਦੀ ਕਰ ਵਸੂਲੀ ਦਾ ਕੰਮ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਭਾਗ ਅਧੀਨ ਟੈਕਸ (ਭੂਮੀ ਕਰ ਵਸੂਲਣ ਵਾਲਾ) ਸੀ।

ਗੋਲਮਿਕ- (ਜੰਗਲਾਂ ਤੋਂ ਰਾਜਸਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ), **ਗੋਪ** (ਗ੍ਰਾਮਾਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲਾ), **ਕਰਣਿਕ** (ਆਧੁਨਿਕ ਰਜਿਸਟਰਾਰ) ਅਤੇ ਲੇਖਕ ਜਾਂ ਲਿਪਿਕ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਪੁਸਤਪਾਲ- ਮਹਾਕਸ਼ਪਾਟਲਿਕ ਦਾ ਸਹਾਇਕ।

ਅਗ੍ਰਹਾਰਿਕ- ਦਾਨ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵੀ ਹੋਰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੱਦ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਈ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ **ਸਥਾਪਿਤ ਸਮਰਾਟ ਪ੍ਰਤੀਨਰਤਕ, ਯੁਵਰਾਜ ਕੁਮਾਰਾਮਾਤਯ, ਪਰਮ ਭੱਟਾਰਕ, ਪਾਦੀਯ, ਕੁਮਾਰਾਮਾਤਯ, ਯੁਵਰਾਜ ਭੱਟਾਰਕ, ਪਾਦੀਯ ਕੁਮਾਰਾਮਾਤਯ** ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਭਾਗ ਅਧੀਕਰਣ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਹੁਦਿਆਂ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰਾਜਕੁਲ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਵਿਅਕਤੀ **ਕੁਮਾਰਾਮਾਤਯ** ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਹਰੇਕ ਅਧੀਕਰਣ ਦੀ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਮੁਦਰਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਵੰਸ਼ਾਨੁਗਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਕਦ ਤਨਖਾਹ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਭੂਮੀ ਅਨੁਦਾਨ ਵੀ ਸੇਵਾ ਦੇ ਬਦਲੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਇਹ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਣਦੇ ਗਏ।

ਸੈਨਿਕ ਸੰਗਠਨ- ਸੈਨਿਕ ਵਿਭਾਗ ਕੇਂਦਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਭਾਗ ਸੀ। ਸਮਰਾਟ ਹੀ ਸੈਨਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਬਜ਼ੁਰਗ ਸਮਰਾਟ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਯੁਵਰਾਜ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਦੇ ਥੱਲੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੈਨਾਪਤੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਹਾ ਦੰਡਨਾਇਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹਾਥੀ ਸੈਨਾ ਅਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅੰਗ ਸਨ। ਹਾਥੀ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੂੰ **ਮਹਾਪੀਲੂਪਤੀ** ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਕਈ ਉਪ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ **ਪੀਲੂਪਤੀ** ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੂੰ **ਮਹਾਸ਼ਵਪਤੀ** ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਯਾਗ ਪ੍ਰਸ਼ਸਤੀ ਵਿੱਚ ਫਰਸਾ (ਪਰਸ਼ੂ), ਵਾਣ (ਸ਼ਰ) ਸ਼ੰਕੁ, ਤੋਮਰ, ਭਿੰਦੀਪਾਲ ਆਦਿ ਯੁੱਧ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਪੁਲਿਸ- ਗੁਪਤਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਠੀਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਸੀ। ਪੁਲਿਸ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਵੱਡਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਸਧਾਰਣ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਚਾਟ ਅਤੇ ਭਾਟ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਨੂੰ ਰੱਖਿਅਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਫਾਹਿਯਾਨ ਦੇ ਯਾਤਰਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਚੋਰੀ-ਡਕੈਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੁਲਿਸ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਕਾਫੀ ਸਖਤ ਸੀ। ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਸੀ। ਚੋਰੀ, ਡਕੈਤੀ, ਹੱਤਿਆ ਆਦਿ ਅਪਰਾਧ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਜਾਸੂਸ ਵਿਭਾਗ ਕਾਫੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸੀ, ਇਸ ਦੇ ਕਰਚਾਰੀ ਦੂਤ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਜਾਸੂਸ ਕਾਫੀ ਸੁਚੇਤ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਨੋਟ

ਨਿਆ ਵਿਵਸਥਾ- ਗੁਪਤ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਨਿਆ ਨਿਧਾਨ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਸੀ। ਨਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਬਹੁਤ ਉਤਮ ਸੀ। ਨਿਆ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਸਰਵਉਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਮਰਾਟ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਨਾਰਦ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਚਾਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਸਨ- (ਅ) ਕੁਲ ਅਦਾਲਤਾਂ, (ਬ) ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਅਦਾਲਤ, (ਸ) ਗੁਣ ਅਦਾਲਤ, (ਦ) ਰਾਜਕੀ ਅਦਾਲਤ, ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਜਨਤਾ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਸਨ। ਚੌਥੀ ਸਰਕਾਰੀ ਅਦਾਲਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਸ਼ਿਲਪ ਸੰਘਾਂ ਦੀ ਅਦਾਲਤ ਸ਼ਿਲਪੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਦੇ ਵਿਵਾਦਾਂ ਨੂੰ ਨਿਪਟਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਗੁਪਤ ਸਮਰਾਟਾਂ ਦਾ ਸਜ਼ਾ ਵਿਧਾਨ ਸਖਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਦੇਸ਼-ਧ੍ਰੋਹੀਆਂ ਅਤੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਚੋਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਦਾ ਹੱਥ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਭਾਵ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਸਜ਼ਾ ਹੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸਜ਼ਾ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਅਪਰਾਧੀ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੱਜ ਵੱਲੋਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਫਾਹਿਯਾਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਪਰਾਧ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਗੁਪਤ ਸਮਰਾਟ ਨਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਉਦਾਰ ਸਨ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਨੂੰ ਅਦਾਲਤ ਤੋਂ ਸਜ਼ਾ ਦਿਵਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੁਆਫੀ ਦੀ ਅਰਜ਼ੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ 'ਤੇ ਮੁਆਫ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਭਿਆਨਕ ਅਪਰਾਧ ਵੀ ਮੁਆਫੀ ਦੀ ਅਰਜ਼ੀ ਦੇਣ 'ਤੇ ਮੁਆਫ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਰਾਜ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ- ਰਾਜ ਦੀ ਆਮਦਨ ਦੇ ਕਈ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਸਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਆਮਦਨ ਭੂਮੀ ਕਰ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਆਮਦਨ ਦੇ ਕਈ ਹੋਰ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ- ਨਿਯਮਿਤ ਕਰ, ਸਮਾਜਿਕ ਕਰ, ਅਰਥ ਦੰਡ, ਰਾਜ ਸੰਪਤੀ ਤੋਂ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਅਧੀਨ ਸਾਮੰਤਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਤੋਹਫੇ। ਨਿਯਮਿਤ ਕਰ ਦੇ ਅਧੀਨ **ਉਦ੍ਰੰਗ** (ਭੂਮੀ ਕਰ), **ਉਪਰਲਾ ਕਰ** (ਭੋਗ ਕਰ), **ਭੂਤੋਵਾਤ**, **ਪ੍ਰਯਾਏ**, **ਵਿਸ਼ਟੀ** ਅਤੇ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰ ਸਨ। ਰਾਜਾ ਉਪਜ ਦਾ 6ਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਕਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਨਗਰਾਂ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਹਰੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਮਾਲ 'ਤੇ ਚੁੰਗੀ ਲੱਗਦੀ ਸੀ। ਬੰਜਰ ਜ਼ਮੀਨ, ਜੰਗਲਾਂ, ਚਾਰਾਗਾਹਾਂ, ਨਮਕ ਦੀਆਂ ਖਾਨਾਂ 'ਤੇ ਰਾਜ ਦਾ ਮਾਲਕਾਨਾ ਹੱਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਆਮਦਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਸਨ।

ਪ੍ਰਾਂਤੀ ਸ਼ਾਸਨ- ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਲਈ ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਇਕਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਗੁਪਤ ਕਾਲੀਨ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਂਤ ਨੂੰ 'ਭੁਕਤੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ **ਦੇਸ਼**, **ਰਾਸ਼ਟਰ**, **ਪ੍ਰਿਥਵੀ** ਆਦਿ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ **ਭੁਕਤੀਆਂ** ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

1. **ਪੁੰਡਰਵਰਧਨ ਭੁਕਤੀ-** ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਤਰੀ ਬੰਗਾਲ ਅਤੇ ਪੂਰਣੀਆ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਇੱਥੇ ਕਰਣ ਕਾਇਸਥ ਵੰਸ਼ੀ ਉਪਰਲਾ ਮਹਾਰਾਜ ਜੈ ਦੱਤ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੱਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।
2. **ਵਰਧਮਾਨ ਭੁਕਤੀ** (ਬੰਗਾਲ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਹਿੱਸਾ)- ਇਹ ਮਹਾਰਾਜ ਵਿਜੇ ਸੈਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ।
3. **ਤੀਰ ਭੁਕਤੀ** (ਤਿਰਹੁਤ ਜਾਂ ਉਤਰੀ ਬਿਹਾਰ)- ਇੱਥੋਂ ਦਾ ਰਾਜਪਾਲ ਗੋਬਿੰਦ ਗੁਪਤ ਸੀ।
4. **ਮਾਲਵਾ ਭੁਕਤੀ** (ਮੰਦਸੋਰ, ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼)।
5. **ਕੋਸ਼ਾਂਬੀ ਭੁਕਤੀ** (ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼)।
6. **ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਭੁਕਤੀ** (ਕਾਠੀਆਵਾੜ) ਇੱਥੋਂ ਦਾ ਰਾਜਪਾਲ ਪਰਣਦੱਤ ਸੀ।
7. **ਮਗਧ ਜਾਂ ਸ਼੍ਰੀਨਗਰ ਭੁਕਤੀ**।
8. **ਨਵਯਾਵ ਕਾਸ਼ਿਕ ਭੁਕਤੀ**- ਇੱਥੇ ਨਾਗਦੇਵ ਰਾਜਪਾਲ ਸੀ।

ਭੁਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ **ਪ੍ਰਾਂਤਪਤੀ**, **ਉਪਰਿਕ ਮਹਾਰਾਜ**, **ਰਾਸ਼ਟਰੀ**, **ਭੋਗਪਤੀ**, **ਗੋਪਤਾ** ਆਦਿ ਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਰਾਜਪਾਲ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਵੀ ਖੇਤਰੀ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਸੀ। ਦਾਮੋਦਰਪੁਰ ਤਾਮਰ ਪੱਤਰ 'ਤੇ ਅੰਕਿਤ ਲੇਖਾਂ ਦਾ ਅਨੁਸ਼ੀਲਨ ਇਹ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭੁਕਤੀ ਦੀ ਕਾਰਜ ਵਿਧੀ 5 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। **ਮਹਾ ਦੰਡਨਾਇਕ**, **ਮਹਾ ਪ੍ਰਤੀਹਾਰ**, **ਰਣਭਾਂਡਾ ਗਾਰਿਕ** ਆਦਿ ਕਰਮਚਾਰੀ ਭੁਕਤੀ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਭੁਕਤੀ ਅਧੀਨ ਕਈ ਵਿਸ਼ੇ ਜਾਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਸ਼ਾਸਕ **ਵਿਸ਼ੇਪਤੀ** ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ **ਤਨਿੰਯੁਕਤ** ਵੀ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਾਂਤਪਤੀ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਾਸਕ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਗਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਅਧਿਸ਼ਠਾਨ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਦਫਤਰ ਨੂੰ ਅਧੀਕਰਣ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮੋਹਰਾਂ 'ਤੇ ਇਸ ਉਪਰ ਕਾਫੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਪਤੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਵੀ ਇਕ ਸਥਾਨਕ ਸੰਮਤੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਉਹ ਸ਼ਾਸਨ ਚਲਾਉਂਦਾ ਸੀ। **ਵਿਸ਼ੇ** ਦੀ ਖੇਤਰੀ ਕਾਰਜ ਸੰਮਤੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਦਾਮੋਦਰਪੁਰ ਤਾਮਰ ਪੱਤਰ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਸੰਮਤੀ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਚਾਰ ਮੈਂਬਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ- ਨਗਰ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠੀ, ਸਾਰਥਵਾਹ, ਪਹਿਲਾ ਕੁਲੀਕ ਅਤੇ ਪਹਿਲੀ ਕਾਇਸਥਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਗਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਾਰਥਵਾਹ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪਹਿਲਾ ਕੁਲੀਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ਼ਿਲਪੀ ਅਤੇ ਸ਼ਿਲਪ ਸੰਘ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੀ। ਪਹਿਲਾ ਕਾਇਸਥ ਪ੍ਰਧਾਨ ਲਿਪਿਕ ਸੀ। ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ

ਨੋਟ

ਹੋਰ ਅਧਿਕਾਰੀ **ਸਾਧਨਿਕ** ਦਾ ਵੀ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਉਪਾਅ ਕਰਦਾ ਸੀ। **ਵਿਸ਼ੇਪਤੀ** ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੇ **ਮਹਾ ਪੱਤਰਾਂ** ਦੀ ਵੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। (ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਅਕਤੀ) ਜੋ ਸ਼ਾਸਕੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਿਵਸਥਾ, ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਕਰ ਵਸੂਲਣ ਦਾ ਕੰਮ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ 'ਤੇ ਹੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੰਮਾਂ ਉਹ **ਯੁਕਤ**, **ਆਯੁਕਤ**, **ਨਿਯੁਕਤ**, **ਦੰਡ ਪਾਸ਼ਿਕ**, **ਚੌਰੋਧਰਣਿਕ**, **ਦੰਡਨਾਇਕ**, **ਪੁਸਤਪਾਲ** ਆਦਿ ਦੀ ਮਦਦ ਲੈਂਦਾ ਸੀ।

ਵਿਸ਼ੇਪਤੀ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਰਨੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਪਤਾ ਦਾਮੋਦਰਪੁਰ ਤਾਮਰ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੀ ਨਿਯੁਕਤੀ 5 ਸਾਲ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਲੇਖ ਵਿੱਚ (ਗੁ. ਸ. 124 ਅਤੇ 129) ਇਕ ਬਰਾਬਰ ਪੱਦ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਦਾ ਸਮਾਂ 5 ਸਾਲ ਦੀ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਪੱਦ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਨ- ਵਿਸ਼ੇਪਤੀ-ਕੁਮਾਰਾਮਾਤਯ, ਵੇਤਰਮਰਵਨ, ਨਗਰ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠੀ-ਧਰਤੀ, ਸਾਰਥਵਾਹ-ਬੰਧੁਮਿਤਰ, ਪਹਿਲਾ ਕੁਲੀਕ-ਧਰਤੀ ਮਿੱਤਰ, ਪਹਿਲਾ ਕਾਇਸਥ-ਸ਼ਾਂਬਪਾਲ ਅਤੇ ਪੁਸਤਪਾਲ-ਰਿਸੀਦਤ, ਜੈ ਨੰਦੀ ਅਤੇ ਵਿਭੁਦਤ।

ਨੋਟਸ ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਰਾਜਵੰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਕਾਟਕ ਅਤੇ ਕਦੰਬ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਨ।

ਵਿਸ਼ੇਪਤੀ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਉਪਾਧੀਆਂ ਸਨ। ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਉਪਾਧੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ- ਕੁਮਾਰਾਮਾਤਯਧੀਕਰਣ, ਯੁਵਰਾਜ ਪਾਦੀਯ ਕੁਮਾਰਾਮਾਤਯ, ਯੁਵਰਾਜ ਭੱਟਾਰਕ ਪਾਦੀਯ ਕੁਮਾਰਾਮਾਤਯ ਅਤੇ ਪਰਮਭੱਟਾਰਕ ਪਾਦੀਯ ਕੁਮਾਰਾਮਾਤਯ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਮਾਰਾਮਾਤਯ ਸ਼ਬਦ ਵਿਵਾਦਗ੍ਰਸਤ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਦੇ ਸਭਾਸਦ ਤੋਂ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਯਾਗ ਪ੍ਰਸ਼ਸਤੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹਰੀਸ਼ੇਣ ਨੂੰ ਵੀ ਕੁਮਾਰਾਮਾਤਯ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਅਮਾਤਯ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸਨਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। 'ਯੁਵਰਾਜ ਪਾਦੀਯ' ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਵੀ ਅਰਥ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਦੇ ਦਫਤਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਪਤ ਸਮਰਾਟਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਾਂਤੀ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ 'ਤੇ ਕਾਫੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਂਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਮੌਰਿਆ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦ੍ਰਿੜ ਸੀ।

9.2 ਸਥਾਨਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ (Local Administration)

ਗੁਪਤਕਾਲੀਨ ਲੇਖ ਸਾਨੂੰ ਨਗਰ ਅਤੇ ਗ੍ਰਾਮ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਨਗਰ ਦਾ ਪੱਦ ਅਧਿਕਾਰੀ **ਦ੍ਰਾਂਗਿਕ** ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਸਕੰਦ ਗੁਪਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਚੱਕਰਪਾਲਿਤ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ (ਗਿਰਨਾਰ) ਵਿੱਚ ਨਗਰਪਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕੰਮ ਨਗਰ ਨੂੰ ਸਵੱਛ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣਾ, ਨਗਰ ਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਸਿਹਤ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਨਗਰ ਤੋਂ ਕਰਾਂ ਦੀ ਵਸੂਲੀ ਕਰਵਾਉਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਮਦਦ ਦੇ ਲਈ ਨਗਰ ਸਭਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। **ਪੁਰਪਾਲ** ਨਾਮਕ ਕਰਮਚਾਰੀ ਦਾ ਵੀ ਵਰਨਣ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਗਮ ਸਭਾਵਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਵਿਸ਼ੇ ਅਧੀਨ ਕਈ ਗ੍ਰਾਮ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ **ਗ੍ਰਾਮਪਤੀ** ਜਾਂ **ਮਹੱਤਰ** ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਗ੍ਰਾਮ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਪੰਚਾਇਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਪੰਚਾਇਤ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ **ਦਾਮੋਦਰਪੁਰ** ਤਾਮਰਪੱਤਰ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਮੈਂਬਰ ਸਨ- **ਮਹੱਤਰ**, **ਆਟਕੁਲਾਧਿਕਾਰੀ**, **ਗ੍ਰਾਮਿਕ**, ਅਤੇ **ਕੁਟੰਬਿਨ।**

ਗ੍ਰਾਮ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਭਾਰ ਇਸੇ ਪੰਚਾਇਤ 'ਤੇ ਸੀ। ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੀ। ਗ੍ਰਾਮਾਂ ਦੇ ਆਮਦਨ ਖਰਚ ਦਾ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਕਰਮਚਾਰੀ **ਤਲਵਾਰਕ** ਸੀ। ਗ੍ਰਾਮ ਸਭਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੰਮ ਗ੍ਰਾਮਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣਾ, ਕਰ ਦੀ ਵਸੂਲੀ ਕਰਵਾਉਣਾ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਖਰੀਦ-ਵੇਚ ਦਾ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਰੱਖਣਾ ਸੀ।

9.3 ਸਮਾਜਿਕ ਦਸ਼ਾ (Social Conditions)

ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ- ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਦਾ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਚਾਰ ਵਰਣਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ-ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖੱਤਰੀ, ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰ। ਦਾ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਸਥਾਨ ਸਰਵਉਚ ਸੀ। ਸਿੱਖਿਅਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਨ। ਉਸ ਦੇ 6 ਕ੍ਰਮ ਸਨ- ਵੇਦ ਪੜ੍ਹਨਾ, ਵੇਦ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ, ਯੱਗ ਕਰਨਾ, ਯੱਗ ਕਰਵਾਉਣਾ,

ਨੋਟ ਦਾਨ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਦਾਨ ਲੈਣਾ।[1] ਇਹ ਕ੍ਰਮ ਉਸ ਦੇ ਧਰਮ ਅਧੀਨ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤਤਪਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਤਪੱਸਿਆ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਹੀ ਰਸਤੇ ਅਤੇ ਸਦਭਾਵਨਾ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਗੁਪਤ ਕਾਲੀਨ ਸਾਹਿਤਿਕ ਕਰੀਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸ਼ੂਦਰ ਦੇ ਮੁਛਕਟਿਕ ਦੇ 9ਵੇਂ ਅੰਕ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਚਾਰੂਦੱਤ ਨੂੰ ਹਤਿਆਰਾ ਸਿੱਧ ਕੀਤੇ ਜਾਣ 'ਤੇ ਵੀ ਹਮਲਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਮਨੂ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਹੱਤਿਆ ਨੂੰ ਮਹਾਪਾਪ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।[2] ਦਸ਼ਕੁਮਾਰਚਰਿਤ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਮੰਤਰੀ ਰਾਜ ਧ੍ਰੋਹ ਦਾ ਦੋਸ਼ੀ ਹੋਣ 'ਤੇ ਕੇਵਲ ਅੰਨ੍ਹਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੁਪਤਕਾਲ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਰਾਜਵੰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਕਾਟਕ ਅਤੇ ਕਦੰਬ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਨ। ਗੁਪਤ ਦਾ ਸਾਮੰਤ ਸ਼ਾਸਕ ਮਾਤਰਵਿਸ਼ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੀ। ਮਨੂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਖੱਤਰੀ ਕਰਮ ਨਾਲ ਜੀਵਨ-ਨਿਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵੈਸ਼ ਦੇ ਕਰਮ-ਖੇਤੀ, ਗਾਂ-ਪਾਲਣ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ।[3] ਸੰਕਟ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਹ ਵਪਾਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮਨੂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਧਨ ਵਾਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵੇਚਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਖੱਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੀ। ਗੁਪਤ ਕਾਲੀਨ ਸਾਰੇ ਸਮ੍ਰਿਤੀਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣਕਾਰਾਂ ਨੇ ਖੱਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਸਰਾ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੀ। ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਜਿੱਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਖੱਤਰੀ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਮਨੂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰੱਥ, ਘੋੜਾ, ਹਾਥੀ, ਛਤਰ, ਧਨ, ਧਾਨ, (ਸਾਰੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਨ), ਪਸ਼ੂ ਇਸਤਰੀਆਂ (ਦਾਸੀ ਆਦਿ), ਸਾਰੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਵ (ਗੁੜ੍ਹ, ਨਮਕ) ਆਦਿ ਅਤੇ ਕੁਪਯ (ਸੋਨਾ-ਚਾਂਦੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਤਾਂਬਾ ਪਿੱਤਲ ਆਦਿ ਧਾਤਾਂ) ਜੋ ਯੋਧਾ ਜਿੱਤ ਕੇ ਲਿਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਉਸੇ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।[4] ਜਿੱਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਵਸਤੂਆਂ 'ਤੇ ਪੂਰਾ ਮਾਲਕਾਨਾ ਹੱਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹੀ ਨਹੀਂ, ਵਿਜਿਤ ਰਾਜਾਂ ਅਤੇ ਅਧੀਨ ਰਾਜਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਤੋਹਫੇ ਰਾਜੇ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਸਤੂਆਂ ਸਨ। ਸਮਰਾਟ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਅਨੇਕਾਂ ਰਾਜਾਂ ਤੋਂ ਤੋਹਫੇ ਵਿੱਚ ਕੀਮਤੀ ਧਨ, ਸੰਪਤੀ ਅਤੇ ਰਾਜ-ਕੰਨਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਮਨੂ ਨੂੰ ਖੱਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੈਸ਼ ਕਰਮ ਅਪਨਾਉਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਪਰ ਖੇਤੀ ਕਰਮ ਦੇ ਲਈ ਮਨਾਹੀ ਹੈ।[5] ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਸੰਕਟਕਾਲ ਵਿੱਚ ਉਹ ਵਣਿਜ ਵਪਾਰ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ।

ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵੈਸ਼ ਦਾ ਸਥਾਨ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਤੀਸਰਾ ਸੀ। ਵਪਾਰਕ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਭਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਸੀ। ਸਤਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠੀ, ਵਣਿਕ, ਸਾਰਥਵਾਹ ਆਦਿ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਰਾਜ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਕਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਰਗ ਵੈਸ਼ ਹੀ ਸੀ ਜੋ ਆਪਣੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਵੇਚਣ ਦੀ ਆਮਦਨ ਵਿੱਚ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਖੱਤਰੀ ਵਾਂਗ ਵੈਸ਼ ਦੇ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਦੂਸਰੇ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਗਾਂ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਵਰਣ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਵੈਸ਼ ਵੀ ਸ਼ਸਤਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ੂਦਰ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਬਹੁਤ ਨੀਵੀਂ ਸੀ। ਹੇਮਚੰਦਰ ਨੇ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਦੇ ਲਈ 6 ਨਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਸ਼ੂਦਰ, ਅੰਤਯਵਰਣ, ਵਰਸ਼ਲ, ਪਦਯਃ ਪੱਜਃ ਅਤੇ ਜਘਨਯ। ਉਹ ਪਤਿਤ ਅਤੇ ਹੇਯ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਉਤਸ਼ਾਹ, ਯਤਨ, ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਨਿਯਮ ਸਨ, ਸਾਰੇ ਉਸ ਦੀ ਨੀਚਤਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮਨੂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਕਾਸ਼ਠ ਸ਼ਿਲਪ, ਧਾਤੂ ਸ਼ਿਲਪ, ਭਾਂਡ ਸ਼ਿਲਪ, ਚਿੱਤਰ ਕਲਾ ਆਦਿ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿੱਦਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਵੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਦਾਰ ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇੰਦਰਯ ਨਿਗ੍ਰਹ ਨਾਲ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਵੀ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਸ਼ੂਦਰ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਦਇਆ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਸਨ।

ਗੁਪਤ ਕਾਲੀਨ ਸਮ੍ਰਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਮਿਸ਼ਰਤ ਜਾਤੀਆਂ-ਮੂਧਿਯੋਵਿਸ਼ੀਕਤ, ਅੰਬਸ਼ਠ, ਪਾਰਸ਼ਵ, ਉਗਰ ਅਤੇ ਕਰਣ ਦੇ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਅਦ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਉਪ ਜਾਤੀਆਂ 'ਚ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਵਧੇਰੇ ਸੀ। ਫਾਹਿਯਾਨ ਦੇ ਯਾਤਰਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਤੋਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਇਕ ਅਸਮਰਸ਼ (ਅਛੂਤ) ਜਾਤੀ ਦਾ ਵਰਨਣ

---

1. "ਅਧਿਆਪਨਮਧਯਨ ਯਜਨ ਅਤੇ।
ਦਾਨ, ਪ੍ਰਤਰੀਗ੍ਰਹਿਸ਼ਚਵ ਪਟ ਕਰਮਾਵਯਗ੍ਰਜਨਮ:॥" -ਮਨੂ ਸਮ੍ਰਿਤੀ, 10.75
2. "ਬ੍ਰਹਮ ਹੱਤਿਆ ਸੁਰਾਯਾਨ ਸਤੇਯੰ ਗੁਰਵੰਡਨਾਗਮ:।
ਮਹਾਨਤੀ ਪਾਤਕਾਨਯਾਹੂ: ਸੰਸਰਗਸ਼ਚਾਤਿ ਨੈ. ਸਹ।" - ਮਨੂ ਸਮ੍ਰਿਤੀ, 11.54
3. "ਉਭਾਭਯਾਮਪਯਜੀਵੰਸਤੂ ਕਥੰ ਸਥਾਦਿਤੀ ਚੇਦਭਵੇਤ।
ਕ੍ਰਿਸ਼ੀ ਗੋਰਕਸ਼ਮਾਸਥਾਯ ਜੀਵੇ ਦਵੈਸ਼ਯਸਯ ਜੀਵੀਕਾਮ।"
4. ਰਥਾਸ਼ਚੰ ਹਸਤੀਨੰ ਧਨੰ ਧਾਨਯੰ ਪਸ਼ੂਨਿਸਤਰਯ:।
ਸਰਵਦ੍ਰਵਯਾਣੀ ਕੁਪਯੰ ਚ ਯੋ ਯੱਜਯਤੀ ਤਸਯ ਤਤ॥ - ਮਨੂ ਸਮ੍ਰਿਤੀ, 7.96
5. ਵੈਸ਼ਯਵ੍ਤਯਾਪੀ ਜੀਵੰਸਤੂ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ : ਖੇਤਰੀਯੋਡਪਿਵ।
ਹਿੰਸਾਪ੍ਰਾਯਾਂ ਪਰਾਧੀਨਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ੀ ਯਤਨੇਨ ਵਜੇਯੇਤ॥

ਨੋਟ

ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਹੇਠਲੀ ਵਿਰਤੀ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨਾ, ਮੱਛਲੀ ਮਾਰਨਾ, ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਘਾਟ ਦੀ ਰੱਖਵਾਲੀ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਸਤੀ ਦੇ ਬਾਹਰ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਗ੍ਰਾਮ ਜਾਂ ਨਗਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਉਹ ਢੋਲ ਵਜਾਉਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੂਹਣ ਤੋਂ ਬਚ ਜਾਣ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮ੍ਰਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਤਿਅੰਤ, ਚੰਡਾਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਲੋਮ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਵਿਆਹ ਪ੍ਰਥਾ- ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਵਿਆਹ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਵੰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਖੱਤਰੀ ਗੁਪਤਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਸਬੰਧ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਵਾਕਾਟਕ ਅਤੇ ਨਾਗ ਰਾਜਿਆਂ ਨਾਲ ਸੀ। ਵਿਧਵਾ ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਵੀ ਰਿਵਾਜ਼ ਸੀ। ਬਹੁ-ਵਿਆਹ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵੀ ਸੀ। ਅਣ-ਮੇਲ ਵਿਆਹ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਕੁਮਾਰ ਗੁਪਤ ਹੈ। ਉਚੀ ਜਾਤੀ ਦਾ ਪੁਰਸ਼ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤੀ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਆਹਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਲੋਮ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਚੀ ਜਾਤੀ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਹੇਠਲੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਪੁਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਬੰਧ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਲੋਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਆਹਾਂ ਦੇ ਵੀ ਉਦਾਹਰਣ ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਕਦੰਬ ਰਾਜਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੰਨਿਆਵਾਂ ਗੁਪਤ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਬਹੁ ਵਿਕਲਪੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Multiple Choice Questions):

4. ਗੁਪਤ ਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ..... ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਸਰਵਉਚ ਸੀ।

   (ਅ) ਬ੍ਰਾਹਮਣ (ਬ) ਖੱਤਰੀ

   (ਸ) ਵੈਸ਼ (ਦ) ਸ਼ੂਦਰ

5. ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਗਣੀਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ..... ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

   (ਅ) ਹੇਯ (ਬ) ਸਨਮਾਨ ਪੂਰਨ

   (ਸ) a, b ਦੋਵੇਂ (ਦ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

6. ਇਸ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਭੂਮਰਾ ਅਤੇ ਖੋਹ ਵਿੱਚ ਇਕ ਮੁੱਖ ਸ਼ਿਵਲਿੰਗ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

   (ਅ) ਜਬਲਪੁਰ (ਬ) ਕਾਸ਼ੀ

   (ਸ) ਨਾਗੌਦੇ (ਦ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

7. ਗੁਪਤ ਕਾਲੀਨ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ..... ਦੇ ਦਫਤਰ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

   (ਅ) ਅਜਮੇਰ (ਬ) ਵਾਰਾਨਸੀ

   (ਸ) ਕਨੌਜ (ਦ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

ਦਾਸ ਪ੍ਰਥਾ- ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਾਂਗ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਘਰੇਲੂ ਢੰਗ ਦੀ ਦਾਸ ਪ੍ਰਥਾ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਚੱਲੀਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਮਹਾਜਨ ਪਦਾਂ ਦੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਯਾਤਰੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਯੁੱਧਬੰਦੀਆਂ, ਕਰਜ਼ਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਹਾਰੇ ਹੋਏ ਜੁਆਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਗੁਲਾਮੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਸੋਕੇ ਸਮੇਂ ਗਰੀਬ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਅਮੀਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਨਿਰਵਾਹ ਲਈ ਭੋਜਨ ਆਦਿ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਦਾਸ ਪ੍ਰਥਾ ਯੂਰਪੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਦਾਸ ਸੁਤੰਤਰ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘਰੇਲੂ ਕੰਮ-ਧੰਦੇ ਹੀ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਪੁਰਾਣੇ ਯੂਨਾਨ ਅਤੇ ਰੋਮ ਵਾਂਗ ਅਸੀਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਦਾਸਾਂ ਨੂੰ ਖੇਤਾਂ 'ਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ।

ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ- ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਜਨਤਾ ਦਾ ਭੋਜਨ ਸਧਾਰਣ ਅਤੇ ਸਾਦਾ ਸੀ। ਲੋਕ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸ਼ਾਕਾਹਾਰੀ ਸਨ, ਮਾਸ, ਸ਼ਰਾਬ ਆਦਿ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਚੰਡਾਲ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜੈਨ ਧਰਮ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ।

ਜਨਤਾ ਸਧਾਰਣ ਕੱਪੜਿਆਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਸਧਾਰਣ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਲੋਕ ਸੂਤੀ ਕੱਪੜੇ ਅਤੇ ਉਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਲੋਕ ਰੇਸ਼ਮੀ ਕੱਪੜਿਆਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਗਹਿਣਿਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਚਾਅ ਸੀ। ਤਰ੍ਹਾਂ-ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁੰਦਰ

ਨੋਟ

ਗਹਿਣੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਵਿੱਚ ਲਿਆਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜੜਾਊ ਅਤੇ ਵਾਲੀਆਂ, ਗਲੇ ਵਿੱਚ ਮੋਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮਾਲਾਵਾਂ ਅਤੇ ਹਾਰ, ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਰਤਨ ਜੜ੍ਹੀਆਂ ਚੂੜੀਆਂ, ਕੰਗਨ ਅਤੇ ਕੜੇ, ਉਂਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅੰਗੂਠੀਆਂ ਅਤੇ ਲੱਕ ਵਿੱਚ ਕਰਧਨੀ ਪਹਿਣਦੀਆਂ ਸਨ। ਪੈਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜੇਬ ਵੀ ਪਹਿਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਵਾਲ ਸੰਵਾਰਨ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੁਚੀ ਲੈਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵਾਲ ਵਿਨਿਆਸ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਅਜਨਤਾ ਦੀ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਨਮੂਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਆਕਰਸ਼ਕ ਹਨ। ਪੁਰਸ਼ ਵੀ ਗਲੇ ਵਿੱਚ ਮਾਲਾਵਾਂ, ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁੰਡਲ, ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਕੜੇ ਅਤੇ ਉਂਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅੰਗੂਠੀਆਂ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ। ਮੂੰਹ ਅਤੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਲਈ ਰੰਗਾਂ ਅਤੇ ਸੁਗੰਧਿਤ ਪਾਊਡਰਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਵਿਲਾਸਤਾ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ।

ਮਨੋਰੰਜਨ- ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਖੇਡ-ਕੁੱਦ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸੀ। ਇਸਤਰੀ-ਪੁਰਸ਼ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਚੌਪੜ ਅਤੇ ਸ਼ਤਰੰਜ ਖੇਡਦੇ ਸਨ। ਭੇਡਾਂ ਅਤੇ ਮੁਰਗਿਆਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੇਖਣ ਦਾ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਚਾਅ ਸੀ। ਸਮਾਰੋਹਾਂ ਅਤੇ ਉਤਸਵਾਂ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ 'ਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਗਾਉਂਦੀਆਂ, ਵਜਾਉਂਦੀਆਂ, ਨੱਚਦੀਆਂ ਅਤੇ ਗੇਂਦ ਦੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੇਡ ਖੇਡਦੀਆਂ ਸਨ। ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਗੇਂਦ ਅਤੇ ਲੁਕਣਮੀਟੀ ਦੀਆਂ ਖੇਡਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਸੀ। ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਖੇਡ-ਤਮਾਸ਼ੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਯੁੱਗ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਉਤਸਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸੀ। ਜਨਤਾ ਉਤਸਵਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਰੁਚੀ ਰੱਖਦੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਅਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਰੱਥਾਂ ਦੀ ਦੌੜ ਅਤੇ ਰੱਥ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸੀ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਵੀ ਰੱਥ ਯਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਗਾਇਕਾ ਨੱਚ-ਗਾ ਕੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਮਨੋਰੰਜਨ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਗਾਇਕਾ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਨਮਾਨ ਭਰਪੂਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਗੁਪਤ ਸਮਰਾਟਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ੌਂਕ ਸੀ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਤਿਆਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ਿਕਾਰ ਲਈ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਰਿਵਾਜ਼ ਸੀ। ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਸਿਰਫ ਇਕ ਹੀ ਪੱਧਰ ਅਤੇ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ।

ਕੌਟੁੰਬਿਕ ਸਥਿਤੀ- ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਟੁੰਬ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਸੀ। ਪਿਤਾ ਕਟੁੰਬ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਭਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦਾ ਵੀ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਪਿਤਾਕਸ਼ਰ ਨਿਯਮ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਆਪਣੇ ਪੂਰਵਜਾਂ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਸਿੱਧ ਅਧਿਕਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਜੀਵਨ ਬਿਰਤੀ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਕੰਨਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪਿਤਾ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਸੀ।

ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ- ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸੰਤੋਸ਼ਜਨਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਾਲ-ਵਿਆਹ ਦਾ ਰਿਵਾਜ਼ ਸੀ। ਕੁਝ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪਿਤਾਵਾਂ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਠਹਿਰਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਕੰਨਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਜਸਵਲਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਰ ਦੇਣ ਜੋ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਉਹ ਨਰਕ ਦੇ ਭਾਗੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਗੁਪਤ ਕਾਲੀਨ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਗ੍ਰੰਥ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ। ਫਿਰ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਚ ਕੁਲਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਆਸ਼ਰਮ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕੰਨਿਆਵਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਖੁਦ ਵੀ ਪਦ ਰਚਨਾ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਅਵਿਗਿਆਨ ਸ਼ਕੁੰਤਲਮ ਅਨਸੂਆ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਦੇ ਛੰਦੋਬੱਧ ਪ੍ਰਣਯ-ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਮਹਾ ਕਵੀ ਕਾਲੀਦਾਸ ਨੇ ਆਦਰਸ਼ ਪਤਨੀ ਦੇ ਹੋਰ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਲਲਿਤ ਕਲਾ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਦਾ ਵੀ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਦੀ ਸਹੇਲੀ ਅਨਸੂਆ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਯਸ਼ ਦੀ ਪਤਨੀ ਵੀਣਾ ਵਾਦਨ ਵਿੱਚ ਕੁਸ਼ਲ ਸਨ। ਅਮਰਕੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਨਾਰੀ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ (ਉਪਾਧਿਆਇ ਅਤੇ ਉਪਾਧੀ) ਅਤੇ ਵੈਦਿਕ ਮੰਤਰਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਾਰੀਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ। 'ਲਲਿਤ ਵਿਸਤਰ' ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੋਪਾ ਨਾਮਕ ਰਾਜ ਕੰਨਿਆ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੀਣਾ ਸੀ। ਮਨੂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੱਭਿਆ ਨਾਗਰਿਕ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ਾਨਾ, ਮਹੀਨਾਵਾਰ ਅਤੇ ਸਾਲਾਨਾ ਆਮਦਨ ਖਰਚ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਰੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ਪਤਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਸੰਪਤੀ 'ਤੇ ਵੀ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ। ਯਾਗਿਆ ਵਾਲਕਿਆ ਨੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਵਿਧਵਾ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿੱਚ ਪੁੱਤਰੀ ਹੀ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰਣੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਸਪਤੀ ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਯਕਾਰ ਵਿਗਿਆਨੇਸ਼ਵਰ ਨੇ ਵੀ ਇਸਤਰੀ ਧਨ ਨੂੰ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ 6 ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ- ਪਿਤਾ, ਮਾਤਾ, ਭਰਾ ਅਤੇ ਪਤੀ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਅੱਗ ਦੀ ਸਨਿਧੀ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕੰਨਿਆ ਦਾਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਤੇ ਅਧਿਬੰਦਨ ਦੌਰਾਨ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਧਨ। ਇਹੀ ਨਹੀਂ, ਵਿਆਹ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਤੀਪੂਰਵਕ ਸੱਸ, ਸਹੁਰਾ ਆਦਿ ਤੋਂ ਪਾਦਵੰਦਨਾਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਜੋ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਵੀ ਇਸਤਰੀ ਧਨ ਸੀ। ਇਸਤਰੀ ਧਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਭੂਮੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸ ਦੇ ਕੀਮਤੀ ਕੱਪੜੇ-ਗਹਿਣੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਹ ਖੁਦ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਗੁਪਤ ਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਪਰਦਾ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਵੀ ਰਿਵਾਜ਼ ਸੀ। ਕੁਲੀਨ ਇਸਤਰੀਆਂ ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਨਿਕਲਣ 'ਤੇ ਘੁੰਢ ਅਤੇ ਪਰਦੇ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਤਰਸਯੋਗ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਕੇਵਲ ਪੂਰਨ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ 'ਸਤੀ' ਹੋ ਜਾਣਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਤਰ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸੈਨਿਕ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਿਧਵਾਵਾਂ 'ਤੇ ਸੜ ਕੇ ਮਰ ਜਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਸੀ।

ਨੋਟ

ਵੇਸਵਾ ਬਿਰਤੀ- ਮੁਛਕਟਿਕ ਦੇ ਨਾਲ ਗਣੀਕਾਵਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ 'ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਵੇਸਵਾ ਦੇ ਘਰ ਨੂੰ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵੇਸਵਾ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਨੀਵੀਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਦੇਖਦਾ ਸੀ ਜੋ ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਬੁੱਢੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਵਪਾਰ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਕੁਟਨੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਵੀਆਂ ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਲਈ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਕ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਮਦਨੀ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਤਰਸਯੋਗ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਪਈਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਗਣੀਕਾ ਵਿਰਤੀ ਸਿਖਾ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਭਟਕਾਉਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਸੀ। ਕੁਟਣੀਆਂ ਦੇ ਦੇ ਹੱਥਕੰਡਿਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਕੇ ਦੋ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੰਥ 'ਕੁਟੀਨੀਮਤਮ' ਅਤੇ 'ਦੂਤੀਕਰਮ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਵਰਨਣਯੋਗ ਹੈ।

ਜਨਜੀਵਨ- ਗੁਪਤ ਕਾਲੀਨ ਜਨਤਾ ਸਮ੍ਰਿਧੀ ਸੰਪਨ ਅਤੇ ਸੁਖੀ ਸੀ। ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਸਮ੍ਰਿਧੀ ਭਰਪੂਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਨਗਰ ਆਪਣੀ ਅਦਭੁੱਤ ਅਹਿਸਾਸ ਨਾਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਤੇਜ਼ ਗਤੀ ਨਾਲ ਵੱਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਦੇ ਸੁੱਖਮਈ ਜੀਵਨ, ਭੋਜਨ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਅਤੇ ਕੱਪੜਿਆਂ-ਗਹਿਣਿਆਂ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਸੀ। ਚੀਨੀ ਯਾਤਰੀ ਫਾਹਿਯਾਨ ਨੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੇ ਸਦਾਚਾਰ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਮੂੰਹੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਵਿਵਹਾਰ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਸੀ, ਉਹ ਪ੍ਰੇਮ ਭਰਪੂਰ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਸਨ।" ਮਾਸ, ਸ਼ਰਾਬ ਆਦਿ ਦਾ ਸੇਵਨ ਸਿਵਾਏ ਚੰਡਾਲਾਂ ਤੋਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਲਸੁਨ, ਪਿਆਜ਼ ਆਦਿ ਦਾ ਵੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸੂਰ ਅਤੇ ਮੁਰਗੀ ਪਾਲਣਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਅੰਤਯਜ ਅਤੇ ਚੰਡਾਲ ਹੀ ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਬਲ ਸੀ। ਸਮ੍ਰਿਧ ਲੋਕ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਦੀਨ-ਦੁਖੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮੰਦਿਰ ਤੇ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਪਿਆਊ ਆਦਿ ਲਗਵਾਉਣ ਵਿੱਚ ਭਾਰੀ ਧਨ ਰਾਸ਼ੀ ਖਰਚ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਮੀਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਧਾਰਮਿਕ ਹਸਪਤਾਲ ਅਤੇ ਹੋਰ ਖੇਤਰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਮਾਰਾਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਭੁੱਖੇ-ਪਿਆਸੇ ਅਪਾਹਿਜਾਂ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦੁਕਾਨਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ਰੂਰਤ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਵੇਚਣ ਲਈ ਰੱਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ।

9.4 ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਿਤੀ (Religious Conditions)

ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ- ਗੁਪਤ ਸਮਰਾਟ ਵੈਸ਼ਨੋ ਸਨ ਅਤੇ ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਗੰਗਾ-ਯਮੁਨਾ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਮੱਧ ਭਾਰਤ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਦਾ ਕੁਝ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਇਆ। ਪਿਛਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵੈਦਿਕ ਯੱਗਾਂ ਦਾ ਰਿਵਾਜ਼ ਪੁਨਰ ਵਧ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੁਪਤ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਚੱਲਦੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਨਾਮ ਵਾਕਾਟਕ ਗੁਪਤ ਆਦਿ ਵੰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਅਸ਼ਵਮੇਧ ਅਤੇ ਹੋਰ ਯੱਗ ਕੀਤੇ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਹੁਣ ਉੱਨਾ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਯੱਗ ਆਦਿ ਕਰਨਾ ਰਾਜੇ-ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੀ ਕੰਮ ਸੀ। ਸਧਾਰਣ ਜਨਤਾ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਉਹ ਪਰ੍ਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੀਆਂ ਸਮ੍ਰਿਤੀਆਂ ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਯੱਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੰਡਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਲਈ ਕਾਫੀ ਸਾਧਨ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋਵੇ। ਸਧਾਰਣ ਲੋਕ ਸਮ੍ਰਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਿਤ ਧਰਮ ਵੱਲ ਝੁਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਅਵਨਤੀ ਵੱਲ ਅੱਗੇ ਵਧ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਘਟ ਗਿਆ।

ਵੈਸ਼ਨੋ- ਗੁਪਤ ਸਮਰਾਟਾਂ ਦੇ ਵੈਸ਼ਨੋ ਭਾਗਵਤ ਧਰਮ ਦਾ ਅਨੁਯਾਈ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਇਹ ਧਰਮ **ਨਿਰਬਾਧ** ਗਤੀ ਨਾਲ ਉਨਤੀ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਅਨੇਕਾਂ ਵੈਸ਼ਨੋ ਮੰਦਿਰਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਸਵਰੂਪ ਤਬਦੀਲ ਹੋਇਆ। ਵਿਸ਼ਨੂ ਦੇ ਦਸ ਅਵਤਾਰਾਂ ਵਿੱਚ 12 ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਰਿਵਾਜ਼ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ 'ਚ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਅਵਤਾਰ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਣਾਂ 'ਚ ਵਰਨਣ ਹੈ ਕਿ ਵਰਾਹ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਧਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਉਹ ਭੂਚਾਲ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਗਤੀ ਵਿੱਚ ਮਗਨ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਰਾਹ ਅਵਤਾਰ ਦੀ ਪੂਜਾ ਨੂੰ ਇਸੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗਾਥਾ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਪਤ ਸਮਰਾਟਾਂ ਨੇ ਵੀ ਦਸਯੁਆਂ ਅਤੇ ਮਲੇਛਿਆਂ ਦੇ ਲਗਾਤਾਰ ਹਮਲਿਆਂ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਭੂਚਾਲ ਦੀ-ਸੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਭਾਰਤ ਭੂਮੀ ਦਾ ਵਰਾਹਵਾਤਾਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਉਦਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਲ ਤੱਕ ਰਾਮ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨ ਕੇ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਸ਼੍ਰੀਗਣੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਮ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਅਨਿਵੇਸ਼ਨ ਕਰਨ 'ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੁਣ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਿਆ। ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਵਾਂਗ ਹੀ ਰਾਮ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਅਜੇ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਰਾਮ ਦੇ ਅਤਿਅੰਤ ਮਹਾਨ ਅਤੇ ਪਵਨ-ਪਾਵਨ ਚਰਿੱਤਰ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਦੈਵੀ ਅੰਸ਼ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣਾ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਫਿਰ ਵੀ ਰਾਮ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ 6ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਬਾਅਦ ਹੀ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਨੋਟ

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ — ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ 10 ਅਵਤਾਰਾਂ ਵਿੱਚ 12 ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ।

ਸ਼ੈਵ ਧਰਮ- ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ੈਵ ਧਰਮ ਦਾ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸੀ। ਗੁਪਤ ਸਮਰਾਟਾਂ ਦੇ ਮੰਤਰੀ, ਸੈਨਾ ਨਾਇਕ ਅਤੇ ਉਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸ਼ੈਵ ਸਨ। ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਵੀਰ ਸੈਨ ਨੇ ਉਦਰਗਿਰੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਵ ਮੰਦਿਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਕੁਮਾਰਾ ਗੁਪਤ ਪਹਿਲੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਧਰੁਮ ਸ਼ਰਮਾ ਸ਼ੈਵ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਕਾਰਤਿਕੇਯ ਮੰਦਿਰ ਨੂੰ ਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਗੁਪਤਾਂ ਦੇ ਸਾਮੰਤ ਮਹਾਰਾਜ ਹਸਤਿਨ ਦੇ ਖੋਹ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ 'ਨਮੋਂ ਮਹਾਦੇਵ' ਸ਼ਬਦ ਉਤਕੀਰਣ ਹਨ। ਦਾਮੋਦਰ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਵ ਪੂਜਾ ਦੇ ਨਮਿਤ ਅਗ੍ਰਿਹਾਰਦਾਰਨ ਦਾ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮਥੁਰਾ ਵਿੱਚ ਮਹਾ ਮਹੇਸ਼ਵਰ ਨਾਮਕ ਅਤੇ ਸ਼ੈਵ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਸੀ। ਵਾਕਾਟਕ, ਨਲ, ਮੈਤ੍ਰਿਕ, ਕਦੰਬ, ਪਰਿਵਰਾਜਕ ਵੰਸ਼ੀ ਨਰੇਸ਼ ਸ਼ੈਵ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਸਨ।

ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਵ ਮੂਰਤੀਆਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਕ ਮੂੰਹ ਜਾਂ ਚਾਰ ਮੂੰਹ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਸੀ। ਨਾਗੋਦ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਭੁਮਰਾ ਅਤੇ ਖੋਹ ਵਿੱਚ ਇਕ ਮੂੰਹ ਸ਼ਿਵਲਿੰਗ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਪਤ ਕਾਲੀਨ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਅਜਮੇਰ ਦੇ ਦਫਤਰ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਚਹੁਮੁਖੀ ਲਿੰਗ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਬਹੁਤ ਹਨ। ਕਰਮਦੰਡਾ ਤੋਂ ਵੀ ਇਕ ਸ਼ਿਵਲਿੰਗ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਿਥਵੀਸ਼ੇਣ ਨੇ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ। ਤ੍ਰਿਸ਼ੂਲ ਅਤੇ ਨੰਦੀ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹ ਮਿਲੇ ਹਨ।

ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ (ਦੇਵੀ) ਪੂਜਾ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਨ ਸੀ। ਕਾਲਾਂਤਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ ਪੂਜਾ ਦਾ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਸਮਨਵਯ ਹੋਣਾ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ। ਸ਼ਿਵ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਪੂਜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਰਣਾਮਈ ਅਤੇ ਭਿਆਨਕ ਦੋਵੇਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਦੇਵੀ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਉਮਾ, ਗੌਰੀ, ਪਾਰਵਤੀ, ਭਵਾਨੀ, ਅੰਨਪੁਰਣਾ, ਲਲਿਤਾ ਆਦਿ ਕਰੁਣਾਸ਼ੀਲ ਰੂਪ ਸਨ ਅਤੇ ਚਮੁੰਡਾ, ਦੁਰਗਾ, ਕਾਲ ਰਾਤਰੀ, ਕਾਤਿਯਾਨੀ ਅਤੇ ਭੈਰਵੀ ਦੇ ਰੂਪ ਭਿਅੰਕਰ ਸਨ। ਦੇਵੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰੂਪਾਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਬੰਗਾਲ ਸ਼ਾਕਤ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕੇਂਦਰ ਸੀ।

ਸ਼ਿਵ ਪੂਜਾ ਦੇ ਨਾਲ ਗਣੇਸ਼ ਅਤੇ ਕਾਰਤੀਕੇਯ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਸੀ। ਗਣੇਸ਼ ਅਤੇ ਕਾਰਤੀਕੇਯ ਸ਼ਿਵ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ (ਪਾਰਵਤੀ) ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਕਾਰਤੀਕੇਯ ਨੂੰ ਸਵਾਮੀ ਮਹਾਦੇਵ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਗਣੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਕਾਲਾਂਤਰ ਵਿੱਚ ਗਣੇਸ਼ ਦੇ ਉਪਾਸਕ ਦਾ ਇਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਬਣ ਗਿਆ। ਪਹਾੜਪੁਰ ਵਿੱਚ ਗਣੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਕਈ ਮੂਰਤੀਆਂ ਪੱਥਰਾਂ ਅਤੇ ਧਾਤੂਆਂ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ। ਗਣੇਸ਼ ਬਹੁਤ ਹੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਦੇਵਤਾ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਸਫਲਤਾਦਾਇਕ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਨਾ ਕੇਵਲ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਸਗੋਂ ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਜੈਨ ਵਰਗੇ ਨਾਸਤਿਕ ਮਤਿਆਂ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਬੁੱਧਾਂ ਨੇ ਗਣੇਸ਼ ਮੂਰਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹਿੰਦੇਸ਼ੀਆ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਜੈਨ ਧਰਮ- ਗੁਪਤ ਕਾਲੀਨ ਉਤਕੀਰਣ ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਅੰਕੜਿਆਂ ਤੋਂ ਸਾਫ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਵੀ ਕਾਫੀ ਸਨ ਪਰ ਉਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜੈਨ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸੀ। ਇਕ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਸਖਤ ਆਚਰਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਅਚਾਰਿਆ ਹੀਣ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਜੈਨ ਧਰਮ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਖਿਸਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਵੈਦਿਕ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਾਂਗ ਜੈਨ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਵੀ ਤੀਰਥੰਕਰਾਂ ਦੀ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਮੰਦਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਪੂਜਾ-ਅਰਚਨਾ, ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ, ਦਾਨ-ਪ੍ਰਣਯਾਦਿ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸਨ। ਦੇਵਰਿਆ ਜਨਪਦ ਵਿੱਚ ਸਕੰਦ ਗੁਪਤ ਕਾਲੀਨ, ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਦਰ ਨਮਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਪੰਜ ਜੈਨ ਤੀਰਥੰਕਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਸੂਰਜ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ- ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸੂਰਜ ਦੇ ਵੀ ਕਈ ਮੰਦਿਰ ਬਣੇ ਸਨ। ਸੂਰਜ ਦਾ ਇਕ ਮੰਦਿਰ ਮਾਲਵਾ ਵਿੱਚ ਮੰਦਸੋਰ ਵਿੱਚ, ਦੂਸਰਾ ਗਵਾਲੀਅਰ ਵਿੱਚ, ਤੀਸਰਾ ਇੰਦੌਰ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਚੌਥਾ **ਬਘੇਲਖੰਡ** ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਸੂਰਜ ਦੇਵਤਾ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵੀ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ।

ਨਾਗ ਅਤੇ ਯੱਸ਼ ਦੀ ਪੂਜਾ- ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਨਾਗ ਅਤੇ ਯੱਸ਼ ਦੀ ਵੀ ਪੂਜਾ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਪੂਜਾ ਕੇਵਲ ਹੇਠਲੇ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਸੀ।

ਮੰਦਿਰਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ- ਗੁਪਤਕਾਲ ਵਿੱਚ ਮੰਦਿਰਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੰਦਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕ

ਨੋਟ

ਪੂਜਾ-ਪਾਠ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਮੰਦਿਰਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸ਼ਿਲਪ ਕਲਾ ਅਤੇ ਚਿੱਤਰ ਕਲਾ ਦੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਉਨਤੀ ਹੋਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੰਦਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਨ੍ਰਿਤ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਨ੍ਰਿਤ ਕਲਾ ਦਾ ਵੀ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੰਦਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਮੂਰਤੀਆਂ ਬਣਨ ਲੱਗ ਗਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਆਦਿ ਦਾ ਢੰਗ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਦੇਵਤਾ ਨੂੰ ਭਾਵ ਮਧੁਰ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਜਗਾਉਣਾ, ਸੁੰਦਰ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨਾਉਣਾ, ਆਰਤੀ ਉਤਾਰਨਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭੋਗ ਲਗਾਉਣਾ ਆਦਿ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਭਜਨ ਸੰਧਿਆ, ਉਪਾਸਨਾ, ਵਰਤ, ਉਪਵਾਸ, ਸ਼ਰਧਾ ਆਦਿ ਦਾ ਵੀ ਮਹੱਤਵ ਵੱਧ ਗਿਆ। ਕਹਿਣ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਪਤ ਯੁੱਗ ਦੇ ਆਉਂਦੇ-ਆਉਂਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਨਾਤਨ ਧਰਮ ਦਾ ਰੂਪ ਲੱਗਭਗ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਸਧਾਰਣ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜੇ ਵੀ ਸੱਪਾਂ, ਦਰੱਖਤਾਂ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਆਦਿ ਦੀ ਪੂਜਾ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ ਅਤੇ ਬਲੀ ਆਦਿ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵੀ ਜਾਰੀ ਸੀ।

ਧਾਰਮਿਕ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ- ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਵੈਸ਼ਨੋ, ਸ਼ਿਵ, ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਜੈਨ ਧਰਮ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਧੇ-ਫੁਲੇ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਗੁਪਤ ਸਮਰਾਟ ਵੈਸ਼ਨੋ ਸਨ ਪਰ ਸ਼ਿਵ, ਸੂਰਜ ਆਦਿ ਦੇ ਉਪਾਸਕਾਂ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਜੈਨਾਂ ਦਾ ਉਹ ਸਨਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਦਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹੀ ਨਹੀਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਪੂਜਾ-ਪਾਠ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੀ, ਬਲਕਿ ਦਾਨ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀਆਂ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭੇਦਭਾਵ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਵਿਕਰਾਦਿੱਤ ਦਾ ਸੈਨਾਪਤੀ ਅਮਰਕਰਦਵ ਬੁੱਧ ਸੀ। ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਪੱਕਾ ਹਿੰਦੂ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਭਾਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬੁੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਵਸੁਬੰਧੁ ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ। ਨਾਲੰਦਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬੁੱਧ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਗੁਪਤ ਸਮਰਾਟਾਂ ਨੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸੰਸਥਾ ਖੂਬ ਵਧੀ-ਫੁਲੀ। ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੇ ਹੋਰ ਰਾਜਵੰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਵੀ ਇਹੀ ਨੀਤੀ ਸੀ।

9.5 ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ (Economical Conditions)

ਗੁਪਤ ਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਗਤੀ ਹੋਈ। ਗੁਪਤਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਾਫੀ ਸੀ ਅਤੇ ਖੇਤੀ, ਉਦਯੋਗ ਧੰਦੇ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਦੇਸ਼ ਧਨ-ਧਾਨ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਲੋਕ ਸੁਖੀ ਸੰਪਨ ਸਨ। ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹਿਲੂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸਨ-

ਖੇਤੀ- ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪਰਬਤੀ ਕਾਲ ਤੱਕ ਆ ਕੇ ਖੇਤੀ ਆਪਣੀ ਚਰਮ ਸੀਮਾ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਵੱਧ ਗਿਆ ਸੀ। ਵਰਾਹਮਿਹਿਰ ਨੇ ਤਿੰਨ ਫਸਲਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ- ਗਰਮੀ (ਰਬੀ), ਪਤਝੜ (ਖਰੀਫ) ਅਤੇ ਸਧਾਰਣ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਅਮਰਕੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਣਕ, ਧਾਨ, ਜਵਾਰ, ਈਮਲੀ, ਬਾਜਰਾ, ਮਟਰ, ਦਾਲ, ਤਿੱਲ, ਸਰ੍ਹੋਂ, ਅਲਸੀ, ਅਦਰਕ, ਸਬਜ਼ੀ, ਕਾਲੀ ਮਿਰਚ ਆਦਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਨਾਜ ਬੀਜੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਧਾਨ ਦੇ ਨੀਵਾਰ, ਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਕਲਮ ਨਾਮਕ ਅਨੇਕਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਚਾਵਲ ਦੀ ਇਕ ਫਸਲ 60 ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਮਗਧ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਚਾਵਲ ਦੀ ਸੁਗੰਧ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਮਹਿੰਗਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਦਾ ਵਪਾਰ ਉਚ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸੇਬ, ਅੰਗੂਰ, ਅਨਾਰ ਆਦਿ ਵੀ ਬੀਜੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਕੇਲਾ, ਅੰਬ, ਦਰਾਸ਼ਾ, ਕਟਹਲ ਆਦਿ ਵੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਕੇਸਰ ਦੀ ਖੇਤੀ ਦਾਟੇਲ (ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ) ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਗਰਮ ਮਸਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਾਲੀ ਮਿਰਚ, ਲਾਚੀ, ਲੌਂਗ ਆਦਿ ਵੀ ਬੀਜੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਪਾਂਡਯ ਦੇਸ਼ (ਆਧੁਨਿਕ ਕੇਰਲ) ਦੇ ਤੱਟੀ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੇਤੀ ਵਧੇਰੇ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਸਿੰਚਾਈ ਦੇ ਲਈ ਲੋਕ ਵਰਖਾ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਵਰਖਾ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਸਿੰਚਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਝੀਲ, ਕੂਪ, ਤੜਾਗ, ਕੁਲਪਾ ਆਦਿ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਸਿੰਚਾਈ ਦੇ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਵਰਾਹਮਿਹਿਰ ਨੇ ਜੋਤਿਸ਼ੀ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਨਕਸ਼ੱਤਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਸਾਲ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਵਿਸਥਾਰ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਿੰਚਾਈ ਦੇ ਲਈ ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਝੀਲਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆ ਸਨ। ਸਕੰਦ ਗੁਪਤ ਦੇ ਜੂਨਾਗੜ-ਲੇਖ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ ਸੌਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਗਿਰਿਨਾਰ ਨਗਰ ਦੀ ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਝੀਲ ਦਾ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਉਪਲੱਬਧ ਸਬੂਤਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭੂਮੀ 'ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਮਾਲਕਾਨਾ ਹੱਕ ਸੀ। ਜੋ ਜ਼ਮੀਨ ਬੇਕਾਰ ਪਈ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਰਾਜ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਯੋਗ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀ ਜ਼ਮੀਨ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਜੋ ਰਾਜ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਅਜਿਹੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਦਾਨ ਵਿੱਚ ਦਿੰਦਾ ਸੀ, ਦਾਨ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਮਾਲਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਜੋ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਮਾਲਕ ਖੁਦ ਖੇਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੀ

ਨੋਟ

ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨ ਨੂੰ ਉਪਜ ਦਾ 33 ਤੋਂ 50 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੱਕ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਮੂੱਲ ਉਸ ਦੀ ਉਭਰਾ ਸ਼ਕਤੀ 'ਤੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਜੰਗਲਾਂ ਤੋਂ ਸਾਗੌਨ, ਸੰਦਲ ਅਤੇ ਆਬਨੂਸ ਦੀ ਲੱਕੜੀ ਮਿਲਦੀ ਸੀ।

ਉਦਯੋਗਿਕ ਧੰਦੇ- ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਧੰਦੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸੂਤ ਦੀ ਕਤਾਈ ਅਤੇ ਕੱਪੜੇ ਦੀ ਬੁਣਾਈ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਬੜਈ, ਲੁਹਾਰ, ਘੁਮਿਆਰ ਆਦਿ ਕਾਰੋਬਾਰ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਸਦਾ ਰੁੱਝੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਮੋਤੀ, ਸੋਨਾ, ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਬਣਦੇ ਸਨ। ਤਾਂਬੇ ਅਤੇ ਕਾਂਸੇ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਬਰਤਨ ਸਨ। ਲੋਹਾ-ਵਪਾਰ ਬੜਾ ਹੀ ਉਨਤ ਸੀ। ਲੋਹਾਰ ਬੜੇ ਹੀ ਨਿਪੁੰਨ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕੋਲ ਦਾ ਲੌਹ-ਸਤੰਭ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਲੋਹ-ਕਲਾ ਦਾ ਸਰਵੋਤਮ ਨਮੂਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਦੀਆਂ ਦੀ ਧੁੱਪ ਅਤੇ ਵਰਖਾ ਦੀ ਚਪੇਟ ਨੂੰ ਹੱਸਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਜੰਗ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਕਿਸ਼ਤੀ-ਜਹਾਜ਼ ਵੀ ਬਣਦੇ ਸਨ। ਹਾਥੀ ਦੰਦ ਨਾਲ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁੰਦਰ ਵਸਤੂਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ।

ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੇ ਨਿਗਮ ਅਤੇ ਸ਼ਿਲਪੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਈ ਵਾਰ ਵਰਨਣ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਬਲਕਿ ਵੱਧ ਗਿਆ ਸੀ।[1] ਇਹ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਲੋਕ ਸਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਇਕ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਦੂਸਰੇ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਸੰਮਤੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਮੈਂਬਰ ਅਤੇ ਇਕ ਸਭਾਪਤੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਰਾਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਖੁਦ ਆਪਣੇ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਉਪਨਿਯਮ ਬਣਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਪਾਰਸਪ੍ਰਿਕ ਝਗੜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾਵਾਂ ਤੈਅ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ।

ਨਗਰ- ਗੁਪਤਕਾਲ ਵਿੱਚ ਨਗਰ ਵਪਾਰ-ਕਾਰੋਬਾਰ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਟਲੀਪੁੱਤਰ, ਵੈਸ਼ਾਲੀ, ਉਜੈਨੀ, ਦਸ਼ਪੁਰ, ਭੁਗੁਕਛ, ਤਾਮਰ ਲਿਪੀ ਆਦਿ ਮੁੱਖ ਸਨ। ਫਾਹਿਯਾਨ ਨੇ ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਾ ਬੜਾ ਰੋਚਕ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਤੀਰ ਭੁਕਤੀ (ਤਿਰਹੁਤ) ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ। ਫਾਹਿਯਾਨ ਇਸ ਨਗਰ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਵਿਹਾਰ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਮਰਪਾਲੀ ਨਾਮ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵੇਸਵਾ ਨੇ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਦੇ ਨਮਿਤ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਪੱਛਮ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਉਜੈਨੀ ਦਾ ਨਗਰ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ। ਮੁਛਕਟਿਕ ਦੇ ਵਰਨਣ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਪਤਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਨਗਰ ਬਹੁਤ ਸਮ੍ਰਧਸ਼ਾਲੀ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਕਈ ਵਿਹਾਰ, ਦੇਵਾਲ, ਸਰੋਵਰ, ਕੂਪ ਅਤੇ ਯੱਗਯੂਪ ਮੌਜੂਦ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਵਰਨਣ ਯੋਗ ਸੀ। ਨਗਰ-ਵੇਸ਼ਿਆ ਵਸੰਤਸੈਨਾ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਬੜਾ ਮਨਮੋਹਕ ਸੀ। ਰਘੂਵੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਉਜੈਨੀ ਦੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਸਾਦ ਮਹਾਕਾਲ -ਮੰਦਿਰ, ਸ਼ਿਪ੍ਰਾ ਨਦੀ ਅਤੇ ਉਪਵਨਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਸੁੰਦਰ ਵਰਨਣ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਦਸ਼ਪੁਰ ਵੀ ਪੱਛਮ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਗਰ ਸੀ। ਮੰਦਸੋਰ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਬੜਾ ਮਨੋਰਥ ਅਤੇ ਸਜੀਵ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਮੇਘਦੂਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦਸ਼ਪੁਰ ਦਾ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਭੁਗੁਕਛ (ਭੜੌਂਚ) ਪੱਛਮ ਸਮੁਦਰ ਤੱਟ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬੰਦਰਗਾਹ ਸੀ। ਪੇਰੀਪਲਸ ਦੇ ਵਰਨਣ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਨਗਰ ਭਾਰਤੀ ਆਯਾਤ-ਨਿਰਯਾਤ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਤਾਮਰ ਲਿਪੀ ਪੂਰਬੀ ਸਮੁੰਦਰ ਤੱਟ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਸੀ। ਪੈਠਨਠ ਵਿਦਿਸ਼ਾ, ਪ੍ਰਯਾਗ, ਬਨਾਰਸ, ਗਯਾ, ਕੋਸ਼ਾਮਬੀ, ਮਥੁਰਾ, ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਆਦਿ ਵੀ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਮੁੱਖ ਨਗਰ ਸਨ।

ਟਾਸਕ ਗੁਪਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

ਵਪਾਰ- ਗੁਪਤਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਵਪਾਰ ਦੀ ਕਾਫੀ ਉਨਤੀ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਨਗਰ ਵਧੇ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋਏ। ਗੁਪਤਕਾਲ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਮ੍ਰਿਦੀ ਜਾਰੀ ਰਹੀ। ਨਾ ਕੇਵਲ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਨਾਲ ਬਲਕਿ ਦੱਖਣੀ-ਪੂਰਬ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਨਾਲ ਵੀ ਵਪਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਪਾਰੀ ਮਾਲ ਲੈ ਕੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਮੁਨਾਫੇ 'ਤੇ ਵੇਚਣ ਲੱਗੇ। ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਵਾਧੇ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਮੁੰਦਰੀ ਯਾਤਰਾ ਅਤੇ ਜਹਾਜ਼-ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ।

1. "The mention, in an inscription of the corporation of guild presidents, traders and chiefs of groups of artisans and of kindered bodies, etc. provides interest in glimpses in the economic organisation of the Gupta period. Corporate activity seems to have been the outstanding feature of all the three aspects of national life, social, political and economic."

— *R.N. Dandekar:* A history of the Gupta's, P. 195

ਨੋਟ

ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਜਹਾਜ਼ ਬਣਾਏ ਜਾਣ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਤੇ ਪੂਰਬੀ ਤਟਾਂ ਦੀਆਂ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜਹਾਜ਼ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਲੱਗੇ।

ਗੰਗਾ ਦੇ ਡੈਲਟਾ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ **ਤਾਮਰ ਲਿਪੀ** (ਤਾਮਲੁਕ) ਬੰਦਰਗਾਹ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਪੂਰਬ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ **ਸੁਵਰਣ ਭੂਮੀ** (ਵਰਮਾ), **ਯਵਦੀਪ** (ਜਾਵਾ) ਅਤੇ **ਕੰਬੋਜ** (ਕੰਪੂਚਿਆ) ਵਰਗੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਪਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। **ਭੜੌਂਚ**, **ਸੋਪਾਰਾ ਅਤੇ ਕਲਿਆਣ** ਪੱਛਮੀ ਤੱਟ 'ਤੇ ਮੁੱਖ ਬੰਦਰਗਾਹ ਸੀ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਵੀ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬ ਭੇਜੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਵਪਾਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ-ਬੁੱਧ ਧਰਮ, ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਪਾਸ਼ਾ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਹੋਰ ਰੂਪ ਦੱਖਣੀ-ਪੂਰਬੀ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚੇ। ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਕੁਝ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ। ਅੱਜ ਵੀ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬ ਏਸ਼ੀਆ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਵਿੱਚ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਬਰਾਬਰ ਹਨ।

ਮਾਲਾਬਾਰ ਤੱਟ ਦੇ **ਕਾਲੀਕਟ ਅਤੇ ਕੋਚੀਨ** ਵਰਗੀਆਂ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਤੋਂ ਭਾਰਤੀ ਮਾਲ ਅਫਰੀਕਾ, ਅਰਬ, ਈਰਾਨ ਅਤੇ ਮੁੱਧ ਸਾਗਰੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲਿਜਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੇ ਕਾਫਿਲੇ ਅਤੇ ਧਰਮ-ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਦੇ ਦਲ ਵੀ ਸਥਲ-ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਚੀਨ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਅੰਦੂਰਨੀ ਵਪਾਰ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਕੱਪੜੇ, ਖਾਦ-ਪਦਾਰਥ, ਮਸਾਲੇ, ਨਮਕ ਅਤੇ ਬਹੁ ਕੀਮਤੀ ਧਾਤੂਆਂ ਸਨ। ਭੜੌਂਚ, ਉਜੈਨੀ, ਪੈਠਨ, ਵਿਦਿਸ਼ਾ, ਤਾਮਰ ਲਿਪੀ, ਪ੍ਰਯਾਗ, ਬਨਾਰਸ, ਗਯਾ, ਪਾਟਲੀਪੁੱਤਰ, ਵੈਸ਼ਾਲੀ, ਕੌਸ਼ਾਂਬੀ, ਮਥੁਰਾ, ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਆਦਿ ਨਗਰ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹ ਵਪਾਰ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਸਨ। ਵਸਤੂਆਂ ਸੜਕਾਂ ਅਤੇ ਨਦੀਆਂ ਦੋਨੋਂ ਵੱਲੋਂ ਭੇਜੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸਮਾਨ ਬੈਲ ਗੱਡੀਆਂ ਅਤੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀ ਪਿੱਠ 'ਤੇ ਢੋਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਛੋਟੀਆਂ- ਵੱਡੀਆਂ ਸਾਰੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਚੱਲਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਿੰਧੂ, ਰਾਵੀ, ਝਨਾਬ, ਗੰਗਾ, ਯਮੁਨਾ, ਸਰਯੂ ਆਦਿ ਨਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਸਨ। ਕਾਲੀਦਾਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਵਾਂ ਪਹਾੜੀ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾ ਚੱਲਦੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਵਨ ਹੋਣ, ਨਦੀਆਂ 'ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਹਰਤੇ ਸਨ ਮੰਨ ਲਓ ਉਹ ਕੂਪ ਹੋਣ ਅਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜਿਵੇ ਉਹ ਉਪਵਨ ਹੋਣ।[1] ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਜਲਪੋਤ ਸਾਗਰਾਂ ਅਤੇ ਮਹਾਸਾਗਰਾਂ ਵਿੱਚ ਚੱਲਦੇ ਸਨ। ਬਲੀ, ਸੁਮਾਤਰਾ, ਜਾਵਾ, ਸੁਵਰਣ ਭੂਮੀ ਵਰਗੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਵਪਾਰੀ ਸਮੁੰਦਰੀ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਤਾਮਰ ਲਿਪੀ ਬੰਗਾਲ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਚੀਨ, ਲੰਕਾ, ਜਾਵਾ ਅਤੇ ਸੁਮਾਤਰਾ ਤੋਂ ਵਪਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਗੋਦਾਵਰੀ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਮੁਹਾਨੇ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਚੰਗੇ-ਚੰਗੇ ਬੰਦਰਗਾਹ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪੂਰਬੀ ਦੀਪ ਸਮੂਹ ਅਤੇ ਚੀਨ ਨਾਲ ਵਪਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਕਲਿਆਣ, ਚੋਲ, ਭੜੌਂਚ ਅਤੇ ਕਾਮਬੇ-ਦੱਖਣ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬੰਦਰਗਾਹ ਸਨ। ਬਹੁ ਕੀਮਤੀ ਪੱਥਰ, ਕੱਪੜੇ, ਸੁਗੰਧਿਤ ਵਸਤੂਆਂ, ਮਸਾਲੇ, ਨੀਲ, ਦਵਾਈਆਂ, ਨਾਰੀਅਲ, ਹਾਥੀ ਦੰਦ ਆਦਿ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਨਿਰਯਾਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੋਨਾ, ਚਾਂਦੀ, ਤਾਂਬਾ, ਟਿਨ, ਸ਼ੀਸ਼ਾ, ਰੇਸ਼ਮ, ਕਪੂਰ, ਮੂੰਗਾ, ਖਜੂਰ, ਘੋੜੇ ਆਦਿ ਦਾ ਆਯਾਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਭੁਗੁਕਛ (ਭੜੌਂਚ) ਬੰਦਰਗਾਹ ਨਾਲ ਨਿਰਯਾਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਭਾਰਤੀ ਵਿਲਾਸ ਸਮੱਗਰੀਆਂ ਦੀ ਰੋਮ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਮੰਗ ਸੀ। ਉਥੇ ਦੇ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਮਲਮਲਠ ਜਵਾਹਰਾਤ, ਮੋਤੀ ਅਤੇ ਸਿਲਕ ਭਰੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਪਿਲਨੀ ਨੇ ਹਾਰਦਿਕ ਕਲੇਸ਼ ਪਕਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਦੇਸ਼ਵਾਸੀ ਆਪਣੀ ਵਿਲਾਸਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਤੁਲ ਧਨ ਰਾਸ਼ੀ ਭਾਰਤ ਭੇਜ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਲ ਰੋਮ ਦੀ ਲੱਗਭਗ ਪੰਜ ਕਰੋੜ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਭਾਰਤ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ।

ਪਰ ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਉਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਪਾਰ ਦਾ ਪਤਨ ਹੋਇਆ। ਗੰਗਾ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪਤਨ ਦੇ ਲੱਛਣ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਅੰਸ਼ਿਕ ਕਾਰਨ ਸੀ ਹੂਣਾਂ ਦੀ ਹਲਚਲ ਨਾਲ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਅਸਥਿਰ ਸਥਿਤੀਆਂ। ਇਕ ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ-ਹੜ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅਤੇ ਨਦੀ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਗੰਗਾ ਦੀ ਦ੍ਰੋਣੀ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਪਰਿਵਰਤਨ।

ਲੈਣ-ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਵਸਤੂ ਵੀਨਿਯਮ-ਪ੍ਰਥਾ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ। ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਖਰੀਦਣ ਵਿੱਚ ਕੌੜੀ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਗੁਪਤ ਸਮਰਾਟਾਂ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਵਰਣ, ਰਜਤ, ਤਾਂਬੇ ਆਦਿ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਏਸ਼ਵਰਿਆ ਅਤੇ ਸੰਪਨਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

1. "The high standard of living and the luxury of town life, to which the literary records of the Gupta age bear witness, tell their own tale of economic prosperity at least among the upper classes of the people." — *R.C. Majumdar*

ਨੋਟ

9.6 ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ (Education and Literature)

ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਬਹੁਤ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਗੁਪਤ ਯੁੱਗ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਸਮ੍ਰਿਧੀ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਏਥਨਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਪੁਰਾਣੇ ਯੁੱਗ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਏਲੀਜ਼ਾਬੇਥ ਯੁੱਗ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ।[1]

ਜਦ ਕਿ ਉਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਆਪਣੇ ਨਿਵਾਸ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਚਾਰਿਆ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ, ਮਥੁਰਾ, ਉਜੈਨ, ਅਯੁੱਧਿਆ, ਬਨਾਰਸ, ਨਾਸਿਕ, ਵਤਸਗੁਲਮ ਅਤੇ ਵਲਲਭੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਸਨ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਨਾਲੰਦਾ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੌਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿੱਚ ਵਲਲਭੀ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਦਿਆ ਪੀਠ ਸਨ। ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਕਾਂਚੀ ਸੀ, ਇੱਥੇ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਦੋਨਾਂ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਬੁੱਧ ਵਿਹਾਰ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਚਲਨ ਸੀ। ਤੰਤ੍ਰਿਕ ਅਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਸ਼ਿਲਪੀਆਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਪਰਾਦ, ਸਮ੍ਰਿਤੀ, ਮਹਾਕਾਵਿ, ਵਿਚਾਰ, ਦਰਸ਼ਨ, ਨਿਆ, ਵਿਆਕਰਣ ਆਦਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜੋਤਿਸ਼, ਹਿਸਾਬ ਅਤੇ ਆਯੁਰਵੇਦ ਵਰਗੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵੀ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਅਤੇ ਅਛੂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਸੀ। ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਸਕੂਲ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਿਪੀ ਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਸਾਹਿਤ- ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਕਾਫੀ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਲੇਖ, ਸਤੰਭ ਲੇਖ, ਦਾਨ ਪਾਤ ਲੇਖ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਗੌਰਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਜੈਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤ ਅਤੇ ਪਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਸਫਰਤੀ ਮਿਲੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇੰਨੀ ਉਨਤੀ ਕੀਤੀ ਜਿੰਨੀ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਗੁਪਤ ਸਮਰਾਟਾਂ ਨੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਆਸਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਕੁਝ ਸ਼ਾਸਕ ਤਾਂ ਖੁਦ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਵਿੱਚ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਕਾਵਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਸੀ।

ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਵਿਕਰਮਾਦਿੱਤ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਨਵਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ 'ਕਾਲੀਦਾਸ' ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤਿਭਾਵਾਨ ਨਕਸ਼ੱਤਰ ਸੀ, ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵਿਸ਼ਵ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਅਨੁਪਮ ਵਿਭੂਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਨਾਟਕਕਾਰ ਅਤੇ ਕਵੀ ਸੀ। ਕਾਲੀਦਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਮਾਰ ਸੰਭਵ ਅਤੇ ਰਘੂਵੰਸ਼ ਦੋ ਮਹਾਕਾਵਿ, 'ਅਭਿਗਿਆਨਸ਼ਾਕੁੰਤਲਮ', 'ਵਿਕ੍ਰਮੋਰਵਸ਼ੀਯਮ', 'ਮਾਲਵਿਕਾਗਿਨਮਿਤਰ' ਤਿੰਨ ਨਾਟਕ, 'ਮੇਘਦੂਤ' ਅਤੇ 'ਰਿਤੁਸੰਹਾਰ' ਦੋ ਗਤੀ ਕਾਵਿ ਹਨ।

ਰਾਮਾਇਣ ਅਤੇ ਮਹਾਭਾਰਤ ਤੋਂ ਜਿਸ ਮਹਾਕਾਵਿ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਕਾਲੀਦਾਸ ਦੀ ਲੇਖਣੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚਰਮ ਸੀਮਾ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਅਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾ ਦੀ ਬਹੁਤ ਪਰਿਸ਼ਕ੍ਰਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਭਿਵਯੰਜਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਹੋਰ ਮਹਾ ਕਵੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਤਸਭੱਟੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਰਾਵਣ ਵਧ' ਨਾਮ ਦਾ ਮਹਾ ਕਾਵਿ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਦੇ ਹਰੇਕ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਨਿਯਮ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਦੰਡੀ ਵਿੱਚ 'ਦਸ਼ਕੁਮਾਰ ਚਰਿਤ' ਅਤੇ 'ਰੀਤੀ ਗ੍ਰੰਥ ਕਾਵਿਆਦਰਸ਼' ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਵੀਰ ਸੈਨ ਸਾਵ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੂਜਾ ਦੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਅਤੇ ਮਹਾਵਿਆਕਰਣ ਚਾਰਿਆ ਸੀ। 'ਕਿਰਾਤਾਜੁਰਨੀਯਮ' ਦਾ ਲੇਖਕ ਭਾਰਵੀ ਇਸ ਯੁੱਗ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਸੰਪਨ ਕਵੀ ਸੀ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਭਰਤਹਰੀ ਵੀ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੋਏ, ਜਿਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਕਾਵਿ ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ-

'ਸ਼ੰਗਾਰ ਸ਼ਤਕ', 'ਵੈਰਾਗ ਸ਼ਤਕ' ਅਤੇ 'ਨੀਤੀ ਸ਼ਤਕ'। ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੇ ਹੋਰ ਕਵੀਆਂ ਵਿੱਚ ਭ੍ਰਾਤਗੁਪਤ, ਸੌਮਿਲ ਅਤੇ ਕੁਲਪੁੱਤਰ ਵਰਨਣ ਯੋਗ ਹਨ। ਮਮਟ 'ਕਾਵਿਆਲੰਕਾਰ' ਦਾ ਲੇਖ ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੀ ਨਿਧੀ ਸੀ।

ਇਹ ਕਾਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਕਾਲੀਦਾਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਸ਼ੂਦਰ ਨੇ 'ਮ੍ਰਚਛਕਟਿਕ' ਨਾਟਕ ਲਿਖਿਆ। ਵਿਸ਼ਾਖ ਦੱਤ ਦੇ 'ਮੁਦਰਾਖਸ਼' ਅਤੇ 'ਦੇਵੀ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ' ਨਾਟਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। 'ਸਵਪਨਵਾਸਵਦਤਾ' ਦਾ ਲੇਖਨ ਭਾਸ ਵੀ ਇਸ ਯੁੱਗ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਟਕਕਾਰ ਸੀ।

ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਰਹੇ ਗਏ ਨੀਤੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ 'ਕਾਮਨਦਕ ਦਾ ਨੀਤੀ ਸਾਰ' ਗ੍ਰੰਥ ਅਨੁਪਮ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਜਾਂ

1. "Gupta period is in the annals of classical, India almost what periclean age in the history of Greece." —*Barnett*

ਨੋਟ

ਕਾਨੂੰਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਵੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਾਰਦ ਸਮ੍ਰਿਤੀ, ਕਾਤਯਾਇਨ ਸਮ੍ਰਿਤੀ, ਬ੍ਰਹਸਪਤੀ ਸਮ੍ਰਿਤੀ, ਪਰਾਸ਼ਰ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਸਾਗਵਲਕਿਆ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਆਦਿ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ।

ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕੋਸ਼ ਅਤੇ ਵਿਆਕਰਣਾਂ ਦੀ ਵੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ। ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਅਮਰ ਕੋਸ਼' ਇਸੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪਾਣਿਨੀ, ਕਾਤਆਇਨ ਅਤੇ ਪਤੰਜਲੀ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣ ਗ੍ਰੰਥ ਸਨ ਪਰ ਚੰਦਰਗੋਪੀ ਨਾਮ ਦਾ ਬੁੱਧ ਭਿਕਸ਼ੂ ਦਾ 'ਚੰਦਰ ਵਿਆਕਰਣ' ਬਹੁਤ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਹੋਇਆ।

ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ 'ਪੰਚਤੰਤਰ' ਅਤੇ 'ਹਿਤੋਪਦੇਸ਼' ਦੋ ਗਲਪ-ਗ੍ਰੰਥ ਵੀ ਲਿਖੇ ਗਏ। ਪੰਚਤੰਤਰ ਮੂਲ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਸ਼ਰਮਾ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਗਲਪ-ਗ੍ਰੰਥ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਥਾਵਾਂ ਨਾਲ ਮਨੋਰੰਜਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨੀਤੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

ਗੁਪਤਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਅਚਾਰਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਰਤਕਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਸਪਰ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਅਤੇ ਮੰਨ-ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਲਈ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਜੈਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਕਾਫੀ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਕਈ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ।[1]

ਸ਼ਵਰ ਸਵਾਮੀ ਨੇ ਮੀਮਾਂਸਾ ਦਰਸ਼ਨ 'ਤੇ 'ਸ਼ਵਰਭਾਸ਼ਾਯ' ਸੰਨ 300 ਦੇ ਲੱਗਭਗ ਲਿਖਿਆ। ਈਸ਼ਵਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਸੰਖਿਆ ਪਦਤੀ 'ਤੇ 'ਸੰਖਿਆਕਾਰਿਕਾ' ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖਿਆ। ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ 'ਤੇ ਅਚਾਰਆ ਵਿਆਸ ਨੇ 'ਵਿਆਸ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਵਾਤਸਯਾਇਨ ਨੇ ਨਿਆ ਦਰਸ਼ਨ 'ਤੇ 'ਨਿਆ ਭਾਸ਼ਣ' ਲਿਖਿਆ।

ਗੁਪਤਕਾਲ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵੀ ਖੂਬ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਆਰਿਆ ਦੇਵ ਨੇ 'ਚਤੁ:ਸ਼ਤਕ', ਆਸੰਗ ਨੇ 'ਯੋਗਾਚਾਰ ਭੂਮੀ ਸ਼ਾਸਤਰ', 'ਮਹਾਯਾਨਸੂਤਰਾਲੰਕਾਰ' ਅਤੇ ਬਸੁਬੰਧੂ ਨੇ ਕਈ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖੇ, 'ਅਧਿਧਰਮ ਕੋਸ਼', 'ਵਿੰਸ਼ਤਿਕਾ,' 'ਤਿਰੰਸ਼ਤਿਕਾ'। ਇਸ ਕਾਲ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬੁੱਘ ਲੇਖਕ ਦਿਗਨਾਥ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ 'ਪ੍ਰਮਾਣ ਸਮੁਚਯ' ਅਤੇ 'ਨਿਆਇਮੁਖ' ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ। ਬੁੱਧ ਘੋਸ਼ ਨੇ ਤਿਰਪਿਟਕਾਂ 'ਤੇ ਕਈ ਭਾਸ਼ਣ ਲਿਖੇ।

ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਜੈਨ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵੀ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਜੈਲ ਅਚਾਰਿਆ ਸਿੱਧ ਸੈਨ ਨੇ ਨਿਆ ਦਰਸ਼ਨ 'ਤੇ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖੇ, ਉਨ੍ਹਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗ੍ਰੰਥ, 'ਨਿਆਵਤਾਰ' ਹੈ। ਭੱਦਰਬਾਹੂ ਦੂਸਰਾ ਨੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਜੈਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ 'ਤੇ ਭਾਸ਼ਯ ਲਿਖੇ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ। ਅਚਾਰਿਆ ਉਮਾਸਵਾਮੀ, ਜਿਨ ਚੰਦਰਮਣੀ ਅਤੇ ਦੇਵਨੰਦਨੀ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ।

ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧ ਕਰਕੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਧਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਦੁਬਾਰਾ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਕਈ ਸਮ੍ਰਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸੂਤਰਾਂ 'ਤੇ ਭਾਸ਼ਯ ਲਿਖੇ ਗਏ। ਪੁਰਾਣ, ਮਹਾਭਾਰਤ ਅਤੇ ਰਾਮਾਇਣ ਆਦਿ ਮਹਾਕਾਵਿ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਸੰਪਾਦਨ ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਹੋਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਸ ਯੁੱਗ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦਾ 'ਆਗਸਟਨ ਯੁੱਗ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਗਿਆਨ- ਗੁਪਤਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਗਤੀ ਹੋਈ। ਖਗੋਲ ਵਿੱਦਿਆ, ਹਿਸਾਬ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਅਨਵੇਸ਼ਣ ਹੋਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਾਹਮਿਹਿਰ, ਆਰੀਆ ਭੱਟ, ਨਾਗਾਰਜੁਨ, ਵਾਣ ਭੱਟ ਪਹਿਲੇ ਦੇ ਨਾਮ ਵਰਨਣ ਯੋਗ ਹਨ। ਵਰਾਹਮਿਹਿਰ ਖਗੋਲ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਂਡ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਵ੍ਰਹਤਸੰਹਿਤਾ ਅਤੇ ਪੰਚਸਿਧਾਂਤਕਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ। ਬ੍ਰਾਹਤਸੰਹਿਤਾ ਵਿੱਚ ਜੋਤਿਸ਼, ਵਾਸਤੂ ਅਤੇ ਤਕਸ਼ਣ ਕਲਾ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੰਚਸਿਧਾਂਤਕਾ ਵਿੱਚ ਜੋਤਿਸ਼ ਦੇ ਪੰਜ ਸਿਧਾਂਤਾ (ਪੈਤਾਮਹ ਸਿਧਾਂਤ, ਵਸ਼ਿਸ਼ਠ ਸਿਧਾਂਤ, ਸੂਰਜ ਸਿਧਾਂਤ, ਪੌਲਿਸ਼ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਰੋਮਕ ਸਿਧਾਂਤ) ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਰਿਆ ਭੱਟ ਮਹਾਨ ਗਣਿਤਗ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਪਰ ਸਿੱਧ ਗ੍ਰੰਥ ਆਰਿਆ ਭੱਟਿਅਮ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਸ਼ਮਲਵ, ਪਾਈ ਦੇ ਮੂਲ (ਵ੍ਰਤ ਦੇ ਵਿਆਸ ਅਤੇ ਪਰਿਧੀ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ), ਗ੍ਰਹਿਣ ਆਦਿ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਗ੍ਰਹਿਣ ਵਿੱਚ ਰਾਹੂ ਅਤੇ ਕੇਤੂ ਦਾ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਸੂਰਜ ਅਤੇ ਚੰਦਰਮਾ 'ਤੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦੇ ਪ੍ਰਛਾਵੇਂ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪ੍ਰਿਥਵੀ 'ਤੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਾਗਾਰਜੁਨ ਇਕ ਲਬਧਪ੍ਰਤੀਸ਼ ਹਕੀਮ ਸੀ। ਉਹ ਰਸਾਇਣਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅਚਾਰਿਆ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਸ-ਰੋਗ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨਾਮ ਦਾ ਇਕ ਨਵੀਂ ਪਦਤੀ ਦਾ ਚਮਤਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਾਬਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਲੋਹਾ, ਤਾਂਬਾ, ਸੋਨਾ, ਚਾਂਦੀ ਆਦਿ ਧਾਤੂਆਂ ਦੀਆਂ ਭਸਮਾਂ ਨਾਲ ਰੋਗਾਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਪਾਰ (ਪਾਰਾ) ਦਾ ਚਮਤਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਵਾਗ ਭੱਟ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਆਯੁਰਵੈਦ ਅਚਾਰਿਆ ਅਤੇ ਹਕੀਮ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਸ਼ਟਾਂਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨਾਮ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਚਰਕ-ਸੰਹਿਤਾ ਅਤੇ ਸੁਤਰੂਤ ਸੰਹਿਤਾ ਦਾ ਸਾਰਅੰਸ਼ ਹੈ।

1 "The glories of Gupta age proper have been made permanent through the visible creations of its art." — *V.S. Agarwal*

ਨੋਟ

9.7 ਕਲਾ (Art)

ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕਲਾ ਦੀ ਬੜੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਹੋਈ। **ਡਾ. ਵੀ. ਐਸ਼ ਅਗਰਵਾਲ** ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, "ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗਤ ਕਲਾ ਕਰੀਤੀਆਂ ਨੇ ਗੁਪਤਕਾਲ ਦੇ ਗੌਰਵ ਨੂੰ ਹੋਂਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ।"[1] ਗੁਪਤਕਾਲੀਨ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਔਜ਼, ਸੰਯਮ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਵਿਧਿਕ ਸੌਸ਼ਠਵ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। **ਡਾ. ਰਮੇਸ਼ ਚੰਦਰ ਮਜੂਮਦਾਰ** ਦੇ ਸ਼ਬਦਾ ਵਿੱਚ, "ਸਾਮਾਨਯਤ: ਉਚ ਕੋਟੀ ਦਾ ਆਦਰਸ਼, ਮਾਧੁਰੇ ਅਤੇ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਭਾਵਨਾ ਗੁਪਤ ਕਲਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ।" ਗੁਪਤਕਾਲੀਨ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਵਿਦੇਸ਼ੀਪਨ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਭਾਰਤੀ ਕਲਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਗੰਧਾਰ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾ ਤਾਂ ਭਾਰਤੀ ਜਿੱਤ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਯੂਨਾਨੀ ਹੱਥ ਹੈ। ਯੂਨਾਨੀ, ਕਿਸ਼ਾਣ, ਸੀਥੀਅਨ ਆਦਿ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਜਾਤੀਆਂ ਦੀ ਕਲਾ ਨਾਲ ਗੁਪਤ ਕਾਲੀਨ ਕਲਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੀ ਕਲਾ ਦੀ ਇਕ ਦੂਸਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸਰਲਤਾ ਹੈ। ਗੁਪਤ ਕਾਲੀਨ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਾ ਤਾਂ ਕੱਪੜੇ-ਗਹਿਣੇ ਦਾ ਭਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਕੋਮਲਾਂਗਾ ਦਾ ਉਭਾਰ ਹੀ। ਇਕ ਤੀਸਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾਪ੍ਰਿਯਤਾ ਹੈ। ਗੁਪਤਕਾਲੀਨ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਪਾਰਦਰਸ਼ਕ ਕੱਪੜਿਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਅਜਿਹੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਤੇ ਮਨੋਹਰਤਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਰਨਾਥ ਵਿੱਚ ਪਦਮਾਸੀਨ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੀ ਜੋ ਸ਼ਾਂਤ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਮੁਦਰਾ ਵਿੱਚ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਹਨ, ਉਸ ਨਾਲ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਭਦ੍ਰਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਲੀਨਤਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਨੰਗੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਬਰਾਬਰ ਅਨੁਪਾਤ ਅਤੇ ਸੰਤੁਲਨ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦਾ ਹਰੇਕ ਹਿੱਸਾ ਨਾਪਿਆ ਤੋਲਿਆ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ ਨਾ ਘੱਟ। ਗੁਪਤਕਾਲੀਨ ਕਲਾ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅੰਗ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ-

ਸਥਾਪਿਤ ਕਲਾ- ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਕਈ ਮੰਦਿਰ ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਕੇਵਲ ਮੂਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਬੈਠਣ ਦੇ ਲਈ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਭਾ ਭਵਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਛੱਤਾ ਚਪਟੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਰ ਸ਼ਿਖਰ ਬਣਾਏ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਾਲ ਦੇ ਸਤੰਭਾਂ ਅਤੇ ਚੌਖਟਾਂ 'ਤੇ ਅਸਧਾਰਣ ਕਲਾ ਉਤਕੀਰਣ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੰਦਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਹਾਲੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ- ਦੇਵਗੜ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਝਾਂਸੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਣੂ ਦਾ ਮੰਦਿਰ ਜਿਸ ਦਾ 12 ਮੀਟਰ ਉਚਾ ਸ਼ਿਖਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਭੂਮਰਾ (ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼) ਦਾ ਸ਼ਿਵ ਮੰਦਿਰ, ਨਚਨਾ ਕੁਠਾਰ (ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼) ਦਾ ਪਰਬਤੀ ਮੰਦਿਰ, ਭੀਤਰ ਪਿੰਡ (ਕਾਨਪੁਰ) ਦਾ ਮੰਦਿਰ, ਬੀਜਾਪੁਰ ਦਾ ਏਹੋਲ ਮੰਦਿਰ, ਉਦੇਗਿਰੀ (ਵਿਦਿਸ਼ਾ) ਦਾ ਵਿਸ਼ਣੂ ਮੰਦਿਰ, ਚਿਤੌੜ ਅਤੇ ਮਾਂਡੂ ਦਾ ਸੂਰਜ ਮੰਦਿਰ।

ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਵੀ ਕਈ ਵਿਹਾਰ, ਸਤੂਪ ਅਤੇ ਚੈਤਯ ਬਣਾਏ ਗਏ। ਸਾਰਨਾਥ ਵਿੱਚ ਗੁਪਤਕਾਲੀਨ ਕਈ ਬੁੱਧ ਵਿਹਾਰਾਂ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਪਾਏ ਗਹੇ ਹਨ। ਰਾਜਗੀਰ ਦਾ ਸਤੂਪ, ਜੌਲਿਯਾਲ ਅਤੇ ਪੁਸ਼ਕਲਾਵਤੀ ਦਾ ਬੁੱਧ ਵਿਹਾਰ ਅਤੇ ਸਤੂਪ, ਸਾਂਚੀ ਅਤੇ ਬੋਧ ਗਯਾ ਦੇ ਬੁੱਧ ਮੰਦਿਰ ਵੀ ਗੁਪਤਕਾਲੀਨ ਹਨ।

ਉਦਯਗਿਰੀ ਦੀ ਪਹਾੜੀ ਵਿੱਚ ਵੇਸ਼ਣਵ ਅਤੇ ਸ਼ੈਵਮਤ ਦੀ ਕਈ ਗੁਫਾਵਾਂ ਕੱਟ ਕੇ ਹਿੰਦੂ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਅਜਨਤਾ, ਅਲੋਰਾ (ਮਹਾਰਾਜਸ਼ਟਰ) , ਬਾਘ (ਮੱਧ-ਪ੍ਰਦੇਸ਼) ਦੀਆਂ ਗੁਫਾਵਾਂ, ਵਿਹਾਰ, ਚੈਤਯ ਅਤੇ ਸਤੂਪ ਪਹਾੜੀ ਕੱਟ ਕੇ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਅਜਨਤਾ ਦੀ ਗੁਫਾ ਨੰਬਰ 16, 17, 19 ਗੁਪਤਕਾਲ ਦੀ ਸਰਵੋਤਮ ਕਲਾਕ੍ਰਿਤੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਭੋਗਲਰਾਜਪੁਟਸ ਅਤੇ ਅਖੰਨ-ਮਦੰਨ ਦੀਆਂ ਗੁਫਾਵਾਂ ਵੀ ਗੁਪਤਕਾਲ ਵਿੱਚ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤਰ ਸਤੰਭ ਅਤੇ ਧਵਜ ਸਤੰਭ ਵੀ ਬਣਾਏ ਗਏ। ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਵਸਤੂ ਕਲਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਗੁਪਤਾਂ ਦੀਆਂ ਉਪਲੱਬਧੀਆਂ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹਨ।

ਚਿੱਤਰ ਕਲਾ- ਗੁਪਤਕਾਲ ਵਿੱਚ ਚਿੱਤਰ ਕਲਾ ਦੀ ਬੜੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਹੋਈ। **ਡਾ. ਵਾਸੁਦੇਵ ਅਗਰਵਾਲ** ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, "ਗੁਪਤਕਾਲ ਵਿੱਚ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਆਪਣੇ ਪੂਰੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਸੀ।"[2] ਮਹਾ ਕਾਵੀ ਕਾਲੀਦਾਸ ਨੇ ਚਿੱਤਰ ਕਲਾ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦੇ ਲਈ 'ਚਿੱਤਰਾਚਾਰਿਆ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵਾਤਸਯਾਯਨ ਨੇ ਚਿੱਤਰ ਕਲਾ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 64 ਕਲਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਕਾਮ ਸੂਤਰ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਲਾ ਦੇ ਰੂਪ-ਭੇਦ, ਪ੍ਰਮਾਣ ਭਾਵ, ਲਾਵਣਿਆ-ਯੋਜਨ, ਸਾਦ੍ਰਿਸ਼ ਅਤੇ ਵਾਣਿਕਾ-ਭੰਗ ਆਦਿ ਛੇ ਅੰਗਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਅਜੰਤਾ ਅਤੇ ਬਾਘ ਦੀ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਗੁਪਤਕਾਲੀਨ ਚਿੱਤਰ ਕਲਾ ਦੇ ਅਨੁਪਮ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਲਾਵਿਦ **ਰਾਥੇਨਸਟੀਨ** ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, "ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੱਟਾਨਾਂ ਨਾਲ ਕੱਟੇ ਮੰਦਿਰਾਂ ਦੀ ਸੈਂਕੜੇ ਦੀਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਤੰਭਾਂ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਨਾਟਕ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਜਿਸ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰਾਂ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਨਾਇਕਾਂ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜਨ ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ

1. "In general a subline idealism combined with a highly developed sense of rhythem and beauty characterises the Gupta sculpture." — *R.C. Majumdar*
2. "The art of painting reached its perfection in the Gupta age." — *V.S. Agarwal*

ਨੋਟ

ਅਭਿਨੀਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।" **ਡਾ. ਅਗਰਵਾਲ** ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, "ਰੇਖਾਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਸ਼ਵਾਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਮੀਨਤਾ, ਰੰਗਾ ਦੀ ਸ਼ੁਭਰਤਾ, ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮ੍ਰਧਦਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਦਿਤਯ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਪੰਦਿਤ ਜੀਵਨ ਨੇ ਇਸ ਕਲਾ ਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਕਲਾਵਾ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਸਮਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਸਰਵੋਤਮ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।"[1] ਪਾਣੀ ਪਿੰਡ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ 35 ਮੀਲ ਦੂਰ ਫਰਦਾਪੁਰ ਨਾਮ ਦੇ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮ ਚਾਰ ਮੀਲ ਦੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਅਜਨਤਾ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਉਥੇ ਚੱਟਾਨ ਨੂੰ ਤਰਾਸ਼ ਕੇ 29 ਗੁਫਾਵਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। 10ਵੀਂ ਗੁਫਾ ਦੇ ਸਤੰਭ ਲੇਖ ਅਤੇ 16ਵੀਂ-17ਵੀਂ ਗੁਫਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਚੀਰ ਚਿੱਤਰ ਗੁਫਾਕਾਲੀਨ ਹਨ। 10ਵੀਂ ਗੁਫਾ ਤੋਂ ਸਤੰਭਾਂ 'ਤੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਇਸਤੀਆਂ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਅਤੇ ਪਹਿਰਾਵਾ ਗੰਧਾਰ ਕਲਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹਨ। 16ਵੀਂਆਂ ਅਤੇ 17ਵੀਂਆਂ ਗੁਫਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕਥਾਨਕ ਨੂੰ ਚਿੱਤਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਲੰਕਣ ਦੇ ਅਧੀਨ ਫਲ-ਪੱਤੇ, ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀਆਂ ਆਦਿ ਹਨ। 16ਵੀਂ ਗੁਫਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਚਿੱਤਰ ਵਿੱਚ ਮਰਣਾਸੰਨ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਅੰਕਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਚਿੱਤਰ ਬੜਾ ਹੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਚਤੁਰਦਿਕ ਖੜੇ ਉਸ ਦੇ ਲੋਕ ਬਹਤੁ ਬਹੁਤ ਮਜ਼ਬੂਰ ਅਤੇ ਦੁਖੀ ਦਿਖਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਚਿੱਤਰ ਆਖਿਆਨਾਤਮਕ ਜਾਂ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਚਿੱਤਰ ਦਾ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ। 17ਵੀਂ ਦੁਫਾ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਵਰਣਾਤਮਕ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚਿੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਚਿੱਤਰ ਬੜੇ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ, ਸਜੀਵ ਅਤੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨਿਰਲਿਪਤ ਮੁਦਰਾ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਗੁਫਾ ਵਿੱਚ ਚਿੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਤਾ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰ ਨਾਮ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਇਸ ਚਿੱਤਰ ਵਿੱਚ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੀ ਪਤਨੀ ਯਸ਼ੋਧਰਾ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਰਾਹੁਲ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਦਿੰਦੀ ਹੋਈ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਾਤਾ ਦੀ ਮਮਤਾ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰ-ਵਤਸਲਤਾ ਦੇਖਣ ਯੋਗ ਹੈ। ਇਸ ਗੁਫਾ ਦੇ ਹੋਰ ਚਿੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸਮਰਾਟ ਇਕ ਸੁਨਹਿਰੇ ਰਾਜਹੰਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਹੀ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਦਾ ਹੋਇਆ ਚਿੱਤਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। 17ਵੀਂ ਗੁਫਾ ਦੇ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਚਿੱਤਰ ਵਿੱਚ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੇ ਮਹਾਭਿਨਿਸ਼ਕ੍ਰਮਣ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਫੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ।

ਬਾਘ ਦੀ ਚਿੱਤਰ ਕਲਾ ਵੀ ਅਨੁਪਮ ਹੈ। ਬਾਘ ਗਵਾਲੀਅਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਪਿੰਡ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਵਿੰਧਿਆ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਨੂੰ ਤਰਾਸ ਕੇ ਗੁਫਾਵਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਦੀਵਾਰ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਗੁਪਤਕਾਲੀਨ ਹਨ। ਅਜਨਤਾ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹਨ ਪਰ ਬਾਘ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਲੌਕਿਕ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਲਏ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਪਹਿਰਾਵੇ, ਕੇਸ਼-ਵਿਨਿਆਸ ਅਤੇ ਅਲੰਕਾਰ ਪ੍ਰਸਾਧਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਆਸਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਚਿੱਤਰ ਵਿੱਚ ਮਹਿਲਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨੱਚਦੀਆਂ-ਗਾਉਂਦੀਆਂ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਾਘ ਦੀ ਚਿੱਤਰ ਕਾਲਾ ਦੀ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਚਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਇਕ ਹੀ ਸਮੇਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਫਲਸਰੂਪ ਇਹ ਚਿੱਤਰ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਮਰੂਪਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਪਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਮੂਰਤੀ ਕਲਾ- ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਹਿੰਦੂ, ਜੈਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਦੀ ਕਲਾਪੂਰਣ ਮੂਰਤੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਰਨਾਥ, ਮਥੁਰਾ ਅਤੇ ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਵਿੱਚ ਕਈ ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਬੋਧੀਆਂ ਦੀਆ ਮੂਰਤੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਤਾਂਬੇ ਅਤੇ ਕਾਂਸੇ ਦੀਆਂ ਵੀ ਮੂਰਤੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਇੱਥੇ ਕਈ ਪ੍ਰਸਤਰ ਖੰਡਾਂ 'ਤੇ ਬੁੱਧ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਘਟਨਾਵਾਂ ਉਲੀਕੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਸ਼ਿਵ ਅਤੇ ਪਾਰਵਤੀ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵੀ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਕਈ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੀ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾਵਾਂ ਪੱਥਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਲੀਕੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ-ਦੇਵਗੜ ਦੇ ਮੰਦਿਰ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਲੀਲਾ, ਕਿਸ਼ਨ ਦਾ ਗੋਕੁਲ ਜਾਣਾ, ਕੰਸ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ, ਕਿਸ਼ਨ-ਸੁਧਾਮਾ ਮਿਲਣ ਆਦਿ। ਰਾਮ ਲੀਲਾ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼, ਰਾਮ ਵਨਗਮਨ ਆਦਿ। ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਲੀਲਾ ਸਬੰਧੀ ਕਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ।

ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਮਥੁਰਾ ਅਤੇ ਗੋਰਖਪੁਰਾ ਵਿੱਚ ਜੈਨ ਤੀਰਥਕਰਾ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵੀ ਉਪਲੱਬਧ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਪਕਾਈ ਹੋਈ ਮਿੱਟੀ ਅਤੇ ਮਸਾਲਿਆਂ ਦੀਆ ਵੀ ਮੂਰਤੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਕ੍ਰਿਤੀ, ਮੁਦਰਾ ਅਤੇ ਹਾਵ-ਭਾਵ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਹਨ।

ਧਾਤੂ ਕਲਾ- ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕਈ ਧਾਤੂਆਂ ਨੂੰ ਗਲਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਕਰਕੇ ਕਈ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਮੂਰਤੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਤਾਂਬੇ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਗਤੀ 'ਤੇ ਸੀ। ਸੁਲਤਾਨਗੰਜ (ਬਿਹਾਰ) ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਮੂਰਤੀ, ਨਾਲੰਦਾ ਵਿੱਚ 80 ਫੁੱਟ ਉਚੀ ਕਾਂਸੇ ਦੀ ਬੁੱਧ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਅਤੇ ਮਹਰੌਲੀ ਦਾ ਢਾਲਿਆ ਹੋਇਆ ਲੋਹਾ ਸਤੰਭ ਗੁਪਤ ਯੁੱਗ ਦੀ ਧਾਤੂ ਕਲਾ ਦੇ ਉਚ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ।

ਸੰਗੀਤ, ਨਰਿੱਤ ਅਤੇ ਅਭਿਨੈ ਕਲਾ- ਗੁਪਤ ਸਮਰਾਟ ਖੁਦ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰੇਮੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਉਦਾਰ ਸੁਰੱਖਿਅਕ ਸਨ। ਪ੍ਰਯਾਗ ਦੀ

1. "The assurance and delicacy of lines, the brilliancy of colours, the richness of expression with buoyant feelings and pulsating life have rendered this art supreme for all time."

—*Ibid*

ਨੋਟ

ਸਤੰਭ ਪ੍ਰਸ਼ਸਤੀ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਵੀਣਾ ਵਜਾਉਣ ਵਿੱਚ ਨਾਰਦ ਅਤੇ ਤੁਮਬਾਰੂ ਤੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਸੀ। ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਗਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਨ੍ਰਿਤ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਭੇਰੀ, ਝਾਂਝ, ਟਿੱਪਰੀ, ਬੰਸਰੀ ਆਦਿ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਦ ਯੰਤਰ ਵਜਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਰੰਗਮੰਚ ਅਤੇ ਨਾਟਕ ਕਲਾ ਦਾ ਵੀ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਮੁਦਰਾ ਕਲਾ- ਭਾਰਤੀ ਢੰਗ ਦੇ ਕਈ ਸੋਨੇ ਅਤੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਢਾਲੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਕਿਆਂ 'ਤੇ ਗੁਪਤ ਨਰੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ, ਲਕਸ਼ਮੀ ਦੀ ਮੂਰਤੀ, ਗਰੁੜਧਵਜ ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਅੰਕਿਤ ਹਨ। ਇਹ ਗੁਪਤ ਸਮਰਾਟਾਂ ਦੀ ਗੌਰਵ ਕਥਾਵਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਥਨਾ ਵਿੱਚ ਸਹੀ/ਗਲਤ ਲੱਭੋ (Write True/False in the following statements):

8. ਗੁਪਤਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵੈਸ਼ਨੋ ਮੰਦਿਰਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।
9. ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਵਿਕਰਾਦਿੱਤ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਨਰਾਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ।
10. ਵਰਾਹਮਿਹਿਰ ਖਗੋਲ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਂਡ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ।
11. ਗੁਪਤਕਾਲ ਵਿੱਚ ਬਾਲ ਵਿਆਹ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾ ਗੁਪਤ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ, ਕਲਾ, ਧਰਮ, ਦਰਸ਼ਨ, ਸਾਹਿਤ, ਵਿਗਿਆਨ ਕਲਾ ਆਦਿ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਯੁੱਗ ਨੂੰ ਸਵਰਣ ਯੁੱਗ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਵਰਣ ਯੁੱਗ- ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਗੁਪਤਕਾਲ ਨੂੰ ਸਵਰਨ ਯੁੱਗ ਦੀ ਸੰਘਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਸਵਰਨ ਯੁੱਗ ਉਸ ਕਾਲ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਅਤੇ ਪ੍ਰਜਾ ਦਾ ਚਹੁਮੁਖੀ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਗੁਪਤਕਾਲ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਬਹੁਮੁਖੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਹੋਰ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਦਿਮਾਗ ਉਨਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਪਰਜਾ ਦੀ ਆਧਿਆਤਮਿਕ, ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਹੋਈ। **ਡਾ. ਸਮਿੱਥ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ, "ਹਿੰਦੂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਮਹਾਨ ਗੁਪਤ ਸਮਰਾਟਾਂ ਦਾ ਕਾਲ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਕਾਲ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚੰਗੇ ਅਤੇ ਸੰਤੋਸ਼ਜਨਕ ਚਿੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸਧਾਰਣ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਨਤੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਦੇ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਮਾਗਤ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸਮਪਾਦਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ।"** ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਗੁਪਤਕਾਲ ਨੂੰ ਸਵਰਨ ਯੁੱਗ ਕਹੇ ਜਾਣ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ–

ਮਹਾਨ ਸਮਰਾਟਾਂ ਦਾ ਯੁੱਗ- ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਗੁਪਤਕਾਲ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਯੁੱਗ ਸੀ। ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਕਈ ਮਹਾਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾਵਾਨ ਸਮਰਾਟ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਸਧਾਰਣ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ। ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ, ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੂਜਾ, ਸਕੰਦ ਗੁਪਤ ਆਦਿ ਵੀਰ ਅਤੇ ਸਾਹਸੀ ਸਮਰਾਟ ਇਸੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਸਮਾਰਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਵੀ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਵੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ 'ਤੇ ਜਿੱਤ ਕਰਕੇ ਉਸ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਭਾਰਤ 'ਚੋਂ ਖਦੇੜ ਕੇ ਦੌੜਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਭੂਮੀ 'ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਪੈਰ ਜਮਾਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੁਤੰਤਰ ਰਿਹਾ। ਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਰਵਗੀਣ ਉਨਤੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀ ਗੁਪਤ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਰਾਜਾ ਮਹਾਨ ਸਨ। ਗੁਪਤ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪਰਜਾ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਏਕਤਾ ਦਾ ਗੁਣ- ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤ ਦੀ ਏਕਤਾ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਟੁੱਕੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਲੁਪਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਗੁਪਤ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਫਿਰ ਤੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਕੀਤਾ। ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਦਿਗਵਿਜੈ ਦੀ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾ ਕੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠਾ ਅਤੇ ਸਰਵਭੌਮਿਕ ਸੱਤਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਚੰਡ ਸੂਰਵੀਰਤਾ ਅਤੇ ਅਦਭੁੱਤ ਤਾਕਤ ਦੇ ਜ਼ੋਰ 'ਤੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਇਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੂਤਰ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠਾ ਸਾਮਰਾਜ ਗੁਪਤ ਸਮਰਾਟਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਾ ਧੋਤਕ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਏਕਤਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵੀ ਗੁਪਤਕਾਲ ਮਹਾਨ ਸੀ।

ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਯੁੱਗ- ਗੁਪਤਕਾਲ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਯੁੱਗ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਯੁੱਗ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਉਨਤੀ ਦਾ ਚੰਗੀ ਮੌਕਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਅਤੇ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੂਜੇ ਨੇ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ਾਲ, ਸੰਗਠਿਤ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਈ ਸਦੀਆ ਤੱਕ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਜ਼ਾ-ਵਿਧਾਨ ਜਦਕਿ ਮੌਰਿਆ ਕਾਲ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਖਤ ਨਾ ਸੀ ਪਰ ਨਿਆ ਦੀ ਠੀਕ ਵਿਵਸਕਾ

ਨੋਟ

ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਕਾਫੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਕੇ ਗੁਪਤ ਸਮਰਾਟਾਂ ਨੇ ਵਪਾਰ ਨੂੰ ਖੂਬ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ। ਖਾਨਾਂ ਅਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਵੀ ਯਤਨ ਕੀਤਾ, ਖੇਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ 'ਤੇ ਵੀ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਤਲਾਬਾਂ ਅਤੇ ਜਲ-ਕੁੰਡਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਕੇ ਸਿੰਚਾਈ ਦੀ ਠੀਕ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਪਰਜਾ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਦੀਨ-ਦੁਖੀਆਂ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲੇ ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਰਾਜ ਨੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ। ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਸਾਫ-ਸੁਥਰੇ ਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪੂਰਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਇਹ ਕਾਲ ਸਵਰਨ ਯੁੱਗ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠਤਾ ਦਾ ਯੁੱਗ- ਗੁਪਤਕਾਲ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਦਭੁੱਤ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਕਈ ਗੁਪਤ ਸਮਰਾਟ ਖੁਦ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਲੇਖਕ ਸਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵੀ ਸਨਮਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਮੁੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦਾ ਨਾਮ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਨਣ ਯੋਗ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਬੜਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ **ਹਰੀਸ਼ੇਣ** ਉਚ ਕੋਟੀ ਦਾ ਵਿਦਵਾਨ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯਾਗ ਸਥਿਤ ਪ੍ਰਸ਼ਸਤੀ-ਲੇਖ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਤੁਤਯ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੂਜਾ ਦਾ ਇਕ ਮੰਤਰੀ **ਵੀਰ ਸੈਨ** ਵੀ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦਾ ਵਿਦਵਾਨ ਸੀ। **ਵਸੂਬੰਧੂ** ਅਤੇ **ਦਿੰਗਨਾਗ** ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਵਿਖਿਆਤ ਬੁੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੂਜਾ ਵੀ ਵਿੱਦਿਆ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸੀ। ਅਨੁਸ਼ਰੁਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਦਾ ਦਰਬਾਰ ਨੌਂ ਪ੍ਰਕਾਂਡ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨਾਲ ਸਜਿਆ ਸੀ। ਨਵਰਤਨ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਵਿਖਿਆਤ ਸੀ। ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਨਾਮਾਂ ਦਾ ਠੀਕ-ਠਾਕ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ **ਕਾਲੀਦਾਸ** ਦਾ ਨਾਮ ਸਭ ਤੋਂ ਉਪਰ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਨਾਟਕ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਸਾਨੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾ ਦਾ ਉਹੀ ਸਥਾਨ ਹੈ ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਦਾ ਹੈ।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ **ਅਭਿਗਿਆਨਸ਼ਾਕੁੰਤਲਮ** ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਦੁਸ਼ਨਤ ਅਤੇ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਦੁਸ਼ਨਤ ਇਕ ਰਾਜਾ ਦਾ ਲੜਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਇਕ ਅਪਸਰਾ ਦੀ ਲੜਕੀ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਿਰਫ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਵਿਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਮੁਕਤ ਕੰਠ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਕ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਵਾਨ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ "ਨਰਮ ਅਤੇ ਕੋਮਲ ਦਿਲ ਵਾਲੀ ਜੰਗਲ ਦੀ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ ਮ੍ਰਦੁ ਅਤੇ ਮਨੋਹਰ ਕਲਪਨਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਲਿਖਣ ਨਾਲ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦੀ। ਇਕ ਜਰਮਨ ਮਹਾਕਾਵਿ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ "ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਉਹ ਚੀਜ਼ ਹੈ ਜੋ ਜਵਾਨੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ, ਅਨੁਰਾਗਰੂਪੀ ਕਲੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰੌੜ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਭਾਵ ਰੂਪੀ ਫਲ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦਾ ਸਵਰਗ ਦੇ ਨਾਲ ਮੇਲ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ।" **ਮੇਘਦੂਤ ਵੀ** ਵਿਰਹ ਦਾ ਇਕ ਉਤਮ ਨਮੂਨਾ ਹੈ। ਕਾਲੀਦਾਸ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ।

ਕਾਲੀਦਾਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਟਕਕਾਰ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਵੀ ਹੋਏ। ਸ਼ੂਦਰਕ ਨੇ ਮੁਛਕਟਿਕਮ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਖਾਦਤ ਨੇ ਮੁਦਰਾਖਸ਼ ਅਤੇ ਦੇਵੀਚੰਦਰਗੁਪਤਮ ਨਾਮ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਭੱਟੀ ਨੇ ਰਾਵਣ ਦੀ ਮੌਤ ਨਾਮ ਦਾ ਮਹਾ ਕਾਵਿ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ । ਗਧ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਸੁਬੰਧੁ ਨੇ ਵਾਸਵਦਤਮ ਲਿਖਿਆ ਅਤੇ ਬਾਣ ਨੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪੰਚਤੰਤਰ ਵੀ ਵਰਨਣ ਯੋਗ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਰੋਚਕ ਅਤੇ ਉਪਯੋਗੀ ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਦੀਆਂ ਕਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਰਥਰ ਰਾਈਡਰ ਇਕ ਬਾਅਦ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਪੰਚਤੰਤਰ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਦਾ ਸਰਵੋਤਮ ਕਥਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਉਨਤੀ ਦਾ ਯੁੱਗ- ਗੁਪਤਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਵੀ ਬੜੀ ਉਨਤੀ ਹੋਈ। ਹਿਸਾਬ, ਜੋਤਿਸ਼, ਵੈਧਕ, ਰਸਾਇਣ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਧਾਤੂ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਸਬੂਤ ਉਪਲੱਬਧ ਹੋਏ ਹਨ ਕਿ ਰੇਖਾ ਹਿਸਾਬ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਦਸ਼ਮਲਵ ਵੱਖ ਦਾ ਅਨਵੇਸ਼ਣ ਵੀ ਇਸੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਆਰਿਆ ਭੱਟ ਨਾਮ ਦਾ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ 'ਆਰਿਆ ਭੱਟੀਯਮ' ਨਾਮ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਇਸੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅੰਕਗਣਿਤ, ਬੀਜਗਿਣਤ ਅਤੇ ਰੇਖਾ ਗਣਿਤ ਤਿੰਨਾਂ ਦੀ ਵਿਵੇਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜੋਤਿਸ਼ ਦੀ ਵੀ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਉਨਤੀ ਹੋਈ। ਆਰਿਆ ਭੱਟ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਜੋਤਸ਼ੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਰੁਤੀਆਂ ਦੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਗ੍ਰਹਿਣ ਰਾਹੁ-ਕੇਤੁ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਕਿ ਚੰਦਰਮਾ ਦੇ ਸੂਰਜ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਵਿੱਚੋਂ ਆ ਜਾਣ ਨਾਲ ਗ੍ਰਹਿਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਆਰਿਆ ਭੱਟ ਨੇ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਵੀ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਆਪਣੀ ਧੂਰੀ 'ਤੇ ਘੁੰਮਦੀ ਹੈ। ਵਰਾਹਮਿਹਿਰ ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਤ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੂਤ ਜੋਤਸ਼ੀ ਸਨ। ਵੈਧਕ ਦੀ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਉਨਤੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਨਗਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦਵਾਈਆਂ ਦਾ ਠੀਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਚਰਕ ਅਤੇ ਸੁਸ਼ਰੁਤ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵੈਦ ਸਨ।

ਨੋਟ

ਕਲਾ ਦੀ ਉਨਤੀ ਦਾ ਯੁੱਗ- ਗੁਪਤਕਾਲ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਕਲਾ ਦਾ ਖੂਬ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਵਾਸਤੂਕਲਾ, ਸ਼ਿਲਪ ਕਲਾ, ਮੂਰਤੀ-ਨਿਰਮਾਣ ਕਲਾ, ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਆਦਿ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਕਾਫੀ ਵਿਕਾਸ ਗੁਪਤਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਜਨਤਾ ਦੀਆਂ ਗੁਫਾਵਾਂ ਦੀ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ, ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਮੂਰਤੀਆਂ, ਮੰਦਿਰ, ਬਿਹਾਰ, ਚੈਤਯ ਅਤੇ ਸਤੂਪ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਬਲ ਸਬੂਤ ਹਨ। ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੇ ਪੱਥਰ ਅਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਕਈ ਮੰਦਿਰ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਗਨਾਵਸ਼ੇਸ਼ ਹੁਣ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜਬਲਪੁਰ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਮੰਦਿਰ, ਨਾਗੌੜ ਦਾ ਸ਼ਿਵ ਮੰਦਿਰ, ਅਜੇਗੜ੍ਹ ਦੇ ਕੋਲ ਦਾ ਪਾਰਵਤੀ ਮੰਦਿਰ, ਦੇਵਗੜ੍ਹ ਦਾ ਦਸ਼ਾਵਤਾਰ ਅਤੇ ਕਾਨਪੁਰ ਜਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਭੀਤਰਪਿੰਡ ਦਾ ਮੰਦਿਰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਭੀਤਰਪਿੰਡ ਦਾ ਮੰਦਿਰ ਇੱਟਾਂ ਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦੀਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ 'ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਪੌਰਾਣਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਸਥਾਪਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਇਸ ਮੰਦਿਰ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਿਸ ਦੀ ਮੇਹਰਾਬਾਂ ਦੇ ਲਈ। ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੇ ਮੰਦਿਰਾਂ ਦੀਆਂ ਛੱਤਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਤਲ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਡਿਊੜੀ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਮੰਦਿਰਾਂ 'ਤੇ ਸ਼ਿਖਰ ਬਨਾਉਣ ਦੀ ਪਰਿਪਾਟੀ ਵੀ ਚੱਲ ਪਈ ਸੀ। ਦੇਵਗੜ੍ਹ ਦੇ ਦਸ਼ਾਵਤਾਰ ਦੇ ਮੰਦਿਰ ਦਾ ਸ਼ਿਖਰ ਲਗਭਗ 40 ਫੁੱਟ ਉਚਾ ਸੀ। ਅੱਗੇ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਨਾਲ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ।

ਪੱਥਰ ਦੀਆਂ ਚੱਟਾਨਾ ਨੂੰ ਕੱਟ ਕੇ ਵਿਹਾਰ ਅਤੇ ਚੈਤਯ ਬਨਾਉਣ ਦੀ ਕਲਾ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਪੁਰਾਣੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਅਜਨਤਾ, ਅਲੋਰਾ ਅਤੇ ਬਾਘ ਦੇ ਗੁਹਾ-ਵਿਹਾਰ ਇਸੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਪੱਟੇ ਗਏ ਸਨ। ਛੈਣੀ ਅਤੇ ਹਥੌੜੀ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਚੱਟਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕੱਟ ਕੇ ਇੰਨੀਆਂ ਸੁੰਦਰ ਗੁਫਾਵਾਂ ਬਣਾਉਣਾ ਅਲੌਕਿਕ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਸੀ।

ਵੈਦਿਕ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦਾ ਯੁੱਗ- ਗੁਪਤ ਯੁੱਗ ਦੇ ਰਾਜਾ ਵੈਦਿਕ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਪੋਸ਼ਕ ਸਨ। ਉਹ ਆਰਿਆ ਸੱਭਿਅਤਾ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਆਦਰ ਨਾਲ ਦੇਖਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਉਨਤੀ ਦੇ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪਤਨ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਗੁਪਤ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਜਾਨ ਪਾ ਦਿੱਤੀ। ਅਸ਼ਵਮੇਧ-ਯੱਗ ਕਰਾ ਕੇ ਗੁਪਤ-ਸਮਰਾਟਾਂ ਨੇ ਫਿਰ ਤੋਂ ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕਈ ਸ਼ੈਵ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ਨੋ ਮੰਦਿਰ ਬਣਾਏ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਦਾਨ ਦੇ ਕੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕਰਕੇ ਗੁਪਤ ਸਮਰਾਟਾਂ ਨੇ ਵਰਣਸ਼੍ਰਮ ਧਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਫਿਰ ਤੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ। ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਵੀ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਫਿਰ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਪੁਰਾਣਾ ਗੌਰਵ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਅਤੇ ਜੈਨ ਧਰਮ ਵਾਲੇ ਵੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੈਦਿਕ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਗੁਪਤ ਸਮਰਾਟਾਂ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਉਨਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਪੂਰਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ।

ਧਾਰਮਿਕ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਯੁੱਗ- ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਗੁਪਤਕਾਲ ਧਾਰਮਿਕ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ, ਸਰਵਭੌਮਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸਦਾਸ਼ੇਤਾ ਦਾ ਯੁੱਗ ਸੀ। ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਕਦੀ ਹਿੰਸਾ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਅਤੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਪੁਰਾ ਅਵਲੰਬਨ ਕੀਤਾ। ਗੁਪਤਾਂ ਦਾ ਯੁੱਗ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਪੁਨਰ ਸਥਾਪਨ ਦਾ ਯੁੱਗ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਿਰਫ ਸਾਰੇ ਰਾਜੇ-ਮਹਾਰਾਜੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਜੇਕਰ ਗੁਪਤ ਸਮਰਾਟ ਚਾਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਸਮੂਲੋਨਮੂਲਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਅਪੂਰਵ ਧਾਰਮਿਕ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ **ਬੁੱਧ ਧਰਮ** ਅਤੇ **ਜੈਨ ਧਰਮ** ਦੋਨਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਲ ਵਧਣ-ਫੁਲਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਧਰਮ ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਚੱਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਸ਼ਮੀਰ, ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਸਨ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਈ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਹਾਲੇ ਵੀ ਬੜਾ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਆਈ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਸਾਰੇ ਗੁਪਤਕਾਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕੇ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਬੁੱਧ ਦੇ ਨਾਲ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਕੋਈ ਅੰਨਿਆ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਰਾਜਾ, ਸੇਠ-ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ, ਸ਼ਿਲਪੀਆਂ ਦੇ ਸੰਘ ਆਦਿ ਬੁੱਧ ਵਿਹਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਾਨ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕੁੰਡ ਮਹਾਰ, ਬੇਡਸਾ ਕਨੇਹਰ, ਜਨਹਾਰ, ਅਜਨਤਾ-ਅਲੋਰਾ ਆਦਿ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਮੰਦਿਰਾਂ, ਵਿਹਾਰਾਂ ਅਤੇ ਗੁਫਾਵਾਂ ਦੇ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਚੂਰ ਧਨ ਰਾਸ਼ੀ ਦਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਵਿੱਚ ਕਾਂਚੀ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕੇਂਦਰ ਸੀ।

ਜੈਨ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵੀ ਗੁਪਤ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਬੜਾ ਸ਼ਲਾਘਾ ਯੋਗ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਜੈਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਟੀਕਾਵਾਂ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਜਦਕਿ ਜੈਨ ਧਰਮ, ਬੁੱਧ ਧਰਮ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਪ੍ਰਤਿਸਪ੍ਰਧਾ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਧਾਰਮਿਕ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਛਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਦਾ ਯੁੱਗ- ਗੁਪਤਕਾਲ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਦੇ ਕਾਰਨ

ਨੋਟ

ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਹੇਗਾ। ਬ੍ਰਾਮ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਪਰਕ ਜਿੰਨਾ ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਵਧਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਂਨਾ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਵਧਿਆ ਸੀ। ਗੁਜਰਾਤ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਲਯ ਹੋ ਜਾਣ 'ਤੇ ਯੂਰਪੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵਪਾਰਕ ਸਬੰਧ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ। ਗੁਪਤ ਸਮਰਾਟਾਂ ਦੇ ਰਾਜਦੂਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਨਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਗਾਤਾਰ ਸੰਪਰਕ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵੀ ਆਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਉਤਥਾਨ ਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਸਹਿਯੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਚੀਨ, ਮੱਧ, ਏਸ਼ੀਆ, ਜਾਹਵਾ, ਸੁਮਾਤਰਾ, ਹਿੰਦਚੀਲ, ਬੋਰਨਿਯੋ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਭਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਰ ਹੋਇਆ। ਸਦੀਆਂ ਤੱਕ ਉਥੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਥਾਪਿਤ ਰਿਹਾ। ਅੱਜ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰੋੜਾਂ ਬੁੱਧ ਅਨੁਯਾਈ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ, ਉਤਸਵਾਂ ਅਤੇ ਤਿਓਹਾਰਾ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਛੁੱਟ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਸਪੱਸ਼ਟ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਮੀਖਿਆ- ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਖੇਤਰ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਨਤੀ ਆਪਣੀ ਚਰਮ ਸੀਮਾ 'ਤੇ ਨਾ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਸਾਹਿਤ, ਕਲਾ, ਵਿਗਿਆਨ, ਧਰਮ, ਸਮਾਜ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਵਪਾਰ, ਉਦਯੋਗ-ਧੰਦੇ, ਖੇਤੀ, ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਗਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਗੁਪਤ ਸਮਰਾਟਾਂ ਦੇ ਉਦਾਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ, ਕਲਾ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਮੁਖੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਉਦੇ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਨਾਲ ਗੁਪਤਕਾਲ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਸਰਵਣ ਯੁੱਗ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਰ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਤੱਤ ਮੌਜੂਦ ਸਨ ਜੋ ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜ, ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਸੈਨਾ ਦਾ ਸਵਰੂਪ ਸਾਮੰਤਵਾਦੀ ਸੀ। ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਕੁਸ਼ਾਣਾਂ ਦਾ ਕਾਲ ਗੁਪਤਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮ੍ਰਿਧੀ ਦਾ ਕਾਲ ਸੀ। ਪੁਨਰ ਗੁਪਤਕਾਲੀਨ ਸਮ੍ਰਿਧੀ ਕੇਵਲ ਉਤਰ ਭਾਰਤ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਸੀ। ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਗੁਪਤੋਤਰ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਗੁਪਤਕਾਲ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਪੁਨਰਉਥਾਨ ਦਾ ਕਾਲ ਸੀ, ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਪਤਨ ਦਾ ਵੀ ਕਾਲ ਸੀ ਅਤੇ ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਨੂੰ ਸਵਰਣ ਕਾਲ ਨਾ ਕਹਿ ਕੇ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦਾ ਕਾਲ ਕਹਿਣਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਠੀਕ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਂਝ ਵੀ ਸਵਰਨ ਯੁੱਗ ਇਕ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਲਪਨਾ ਹੈ।

9.8 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

ਗੁਪਤ ਸਮਰਾਟਾ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਵਿਧਾਨ ਸਖਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਦੇਸ਼ ਧ੍ਰੋਹੀ ਜਾਂ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਚੋਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਦਾ ਹੱਥ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਿਰਫ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਸਜ਼ਾ ਹੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸਜ਼ਾ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਅਪਰਾਧੀ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੱਜਾਂ ਵੱਲੋਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਫਾਹਿਯਾਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਪਰਾਧ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਗੁਪਤ ਸਮਰਾਟ ਨਿਆ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬੜੇ ਉਦਾਰ ਸਨ। ਉਹ ਸਿਰਫ ਸਾਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਨੂੰ ਅਦਾਲਤ ਤੋਂ ਸਜ਼ਾ ਪਾਉਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਮਾਫੀ ਮੰਗਣ 'ਤੇ ਮਾਫ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਅਪਰਾਧੀ ਵੀ ਮਾਫੀ ਮੰਗਣ ਤੇ ਮਾਫ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

9.9 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

- **ਮੁਦਰਾ (Coin)**-ਸਿੱਕਾ।
- **ਵਪਾਰ (Trade)**- ਉਧਮ।

9.10 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਗੁਪਤਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।
2. ਗੁਪਤਕਾਲ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਹੇਗਾ ਇਸ ਕਥਨ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਕਰੋ।
3. ਗੁਪਤਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸੰਤੋਸ਼ਜਨਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਾਓ।

ਉਤਰ: ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Answer: Self Assessment)

1. ਵਿਸ਼ਾਖ ਦੱਤ	2. ਰਣਭਾਣਡਾਗਾਰਿਕ	3. ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ (ਗਿਰਨਾਰ)
4. (ਅ)	5. (ਬ)	6. (ਸ)

ਨੋਟ

7. (ਅ) 8. ਗਲਤ 9. ਸਹੀ

10. ਸਹੀ 11. ਗਲਤ।

9.11 ਸਬੰਧਿਤ ਪੁਸ਼ਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ-ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਬੁਕਸ।
2. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ-ਸ਼ੈਲੇਂਦਰ ਸੇਂਗਰ, ਅਟਲਾਂਟਿਕ ਪਬਲੀਸ਼ਰਜ਼ ਐਂਡ ਡਿਸਟ੍ਰੀਬਿਊਟਰਜ਼।
3. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਇਕ ਨਵਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ-ਕਿੱਟੂ ਰੈਡੀ, ਗਿਆਨ ਬੁਕਸ।
4. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਇਤਿਹਾਸ-ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ, ਨਿਊ ਐਂਡ ਪਬਲੀਸ਼ਰਜ਼।
5. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ-ਡਾ ਬਿਪਨ ਬਿਹਾਰੀ ਸਿਨਹਾ, ਗਿਆਨੰਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ।

ਨੋਟ

ਇਕਾਈ-10: ਧਾਰਮਿਕ ਅੰਦੋਲਨ (Religious Movement)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)
ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)
10.1 ਧਾਰਮਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਸਵਰੂਪ (Nature of Religious Movement)
10.2 ਧਾਰਮਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਸਫਲਤਾ (Success of Religious Movement)
10.3 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)
10.4 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)
10.5 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)
10.6 ਸਬੰਧਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ-

- ਧਾਰਮਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਸਵਰੂਪ ਅਤੇ ਸਫਲਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਬੰਧੀ।
- ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਧਾਰਮਿਕ ਅੰਦਲੋਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਬੰਧੀ।
- ਧਾਰਮਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਆਏ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਸਬੰਧੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਉਤਰ ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੱਧ ਗੰਗਾ ਘਾਟੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕਈ (62) ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਆਂ ਦਾ ਉਦੇ ਹੋਇਆ। ਕਈ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਦੁਰਭਾਵ ਨੇ ਬੌਧਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰਾ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਸੰਨਿਆਸੀ (ਪਰਿਵ੍ਰਾਜਕ) ਘੁੰਮ-ਘੁੰਮ ਕੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਜਨ ਸਮੁਦਾਇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਬੌਧਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਮਗਧ ਸੀ। ਇਹ ਆਕਸਮਿਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੇ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਧਾਰਮਿਕ ਬੌਧਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਪੁਰਾਣੇ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਚੱਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਵੀ ਘੱਟ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾ ਦੇ ਬੌਧਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਸਬੂਤ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਚੀਨ, ਈਰਾਨ ਅਤੇ ਯੂਨਾਨ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਤਨ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਕ੍ਰਮਸ਼ਃ ਕੰਫਿਊਸ਼ੀਅਸ, ਜਰਥੁਸ਼ਟਰ ਅਤੇ ਪਾਹਿਥਾਗੋਰਸ ਸੀ।

10.1 ਧਾਰਮਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਸਵਰੂਪ (Nature of Religious Movement)

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਕਈ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਸਨ ਜੋ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵੈਦਿਕ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਕਈ ਤੱਤ ਕੇਵਲ ਰੂੜੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਏ, ਜੋ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਸਿੱਧ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਈਸਾ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਕੇਵਲ ਜੈਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ।

ਨੋਟ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਨੇ ਪੁਰਾਣੇ ਵੈਦਿਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਧਰਮ ਦੇ ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਚਰਚਾ ਅਸੀਂ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਕਰਾਂਗੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦੇ ਉਦੇ ਦੇ ਕੀ ਕਾਰਨ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸੰਚਾਲਿਤ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਰੂਪ ਕੀ ਸੀ, ਇਸ ਦੀ ਉਪਰੋਕਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਪ੍ਰੀਖਣ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾ ਸਮਝ ਲਈਏ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਥਾਵਾਂ ਭਰੋ (Fill in the blanks):

1. ਈਰਾਨ ਅਤੇ ਯੂਨਾਨ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਤਨ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦੇਣ ਵਾਲੇ..... ਸਨ।
2. .....ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਰਨਣ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਯੱਗ ਅਗਨੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਜੰਗਲ ਜਲਾ ਕੇ ਲੋਕ ਅੱਗੇ ਵਧੇ।
3. ਵੈਦਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਨਾਲ .....ਵਿੱਚ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਯੱਗ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਵਿੱਚ ਕੁਰੂ ਪੰਚਾਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਉਤਰ-ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਫੈਲਣ ਲੱਗਾ। ਇਹ ਸਿਰਫ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਇਕ ਨਵੀਂ ਉਤਪਾਦਨ ਤਕਨੀਕ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਸੀ। ਸ਼ਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਿੱਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਵਰਨਣ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਯੱਗ ਅੱਗ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਜੰਗਲ ਜਲਾ ਕੇ ਵੈਦਿਕ ਲੋਕ ਅੱਗੇ ਵਧੇ। ਇਹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਜੰਗਲ ਜਲਾ ਕੇ ਜਾਂ ਦਰੱਖਤਾਂ ਨੂੰ ਕੱਟ ਕੇ ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਖੇਤੀ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸੀ। ਜੰਗਲ ਦੀ ਸਫਾਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੀ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਕੰਮ ਸੀ। ਇਸ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਲੋਹੇ ਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਲੋਹਾ (ਭਾਵ ਲੋਹੇ ਦੇ ਅਸਤਰ) ਪਹਿਲਾਂ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਇਸਤੇਮਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਸੀ ਪਰ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਖੇਤੀ ਦੇ ਉਪਕਰਣ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਯੁੱਧ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਦੋਨਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਖਤ ਧਾਤੂ ਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਨਾਲ ਕੁਝ ਮੂਲਭੂਤ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਣ ਲੱਗੇ। ਇਕ ਸ਼ਸਤਰਧਾਰੀ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਨਵੇਂ ਖੱਤਰੀ ਵਰਗ ਦਾ ਉਦੈ ਹੋਇਆ, ਜੋ ਬਦਲੇ 'ਚ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗ ਜਾਂ ਆਪਣੀ ਮਲਕੀਅਤ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਦੋਨੋਂ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਲਗਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਖੇਤੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਨਤੀਜੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣ ਲੱਗੇ। ਜੰਗਲ ਸਾਫ ਹੋਣਾ ਸਰਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਲੋਹੇ ਦੇ ਫਾਲ ਨਾਲ ਗਹਿਰੀ ਵਹਾਈ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਪਜ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ। ਘੱਟ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵਧੀ। ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾ ਕ੍ਰਮ ਨੇ ਵਿਆਪਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਰਸਤਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ।

ਨੋਟਸ ਈਸਾ ਪੂਰਵ 6ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਕੇਵਲ ਜੈਨ ਧਰਮ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ।

ਲੋਹੇ ਦੀ ਤਕਨੀਕ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਨਵੇਂ ਖੇਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਇਹ ਵੱਡੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਦੁਰਭਾਵ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਉਤਰ ਪੂਰਬ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਜਨਜਾਤੀ (ਕਬਾਇਲੀ) ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਨਵੀਂ ਉਤਪਾਦਨ ਤਕਨੀਕ ਨੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਜਨ ਜਾਤੀ ਲੋਕ ਛਿਟਪੁਟ ਆਬਾਦੀ ਵਾਲੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਮਾਸਾਹਾਰ ਦੇ ਲਈ ਹੀ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਪਾਲਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਦੁੱਧ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੇਤੀ ਵਿੱਚ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਨਹੀਂ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਤਪਾਦਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਪੱਦਤੀ ਵੈਦਿਕ ਆਰਿਆ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਕਾਫੀ ਪੱਛੜੇ ਢੰਗ ਦੀ ਸੀ।

ਕੁਰੂ ਪੰਚਾਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਖੇਤੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮਾਸਹਾਰ ਦੇ ਲਈ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਜਾਰੀ ਸੀ। ਯੱਗ ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪਸ਼ੂ ਬਲੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ ਪਰ ਨਵੀਂ ਖੇਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਕੰਮ ਦੇ ਲਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਣ ਲੱਗੀ। ਲੋਕ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਚਾਹੇ ਵੈਦਿਕ ਯੁੱਗਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਉਤਰ ਪੂਰਬ ਦੇ ਜਨ ਜਾਤੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਹੁਣ ਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਰੂੜੀ ਬਣ ਗਹੀ ਸੀ। ਵੈਦਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਨਾਲ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿੱਚ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ ਗਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਹਿੰਸਾ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਉਪਦੇਸ਼ ਉਨੇ ਪ੍ਰਬਲ ਨਹੀਂ ਹਨ ਜਿੰਨੇ ਬੁੱਧ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਸੁੱਖ ਦੇਣ ਵਾਲਾ (ਸੁਖਦਾ) ਅਤੇ ਹੋਰ ਦੇਣ ਵਾਲਾ (ਅੰਨਦਾ) ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਖੇਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਲੋਹ ਉਪਕਰਣਾਂ ਦੇ ਵੱਧਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਨਾਲ ਕਈ ਸ਼ਿਲਪ ਅਤੇ ਵੱਧਦੇ ਉਦਯੋਗ ਧੰਦਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਹੋਈ। ਫਲਸਰੂਪ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਕਾਫੀ ਵਿਕਾਸ ਤਾਂ ਹੋਇਆ

ਨੋਟ

ਹੀ, ਨਗਰੀਕਰਨ ਦੀ ਯੁਗਾਂਤਕਾਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵੀ ਉਤਰ ਪੂਰਬ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਪਾਲੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੱਧ ਗੰਗਾਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਕਈ ਨਗਰਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਚੰਪਾ, ਰਾਜਗ੍ਰਹਿ, ਵੈਸ਼ਾਲੀ, ਵਾਰਾਨਸੀ, ਕੌਸ਼ਾਂਬੀ, ਕੁਸ਼ੀਨਗਰ, ਸ਼੍ਰਾਵਸਤੀ ਅਤੇ ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੀ। ਈਸਾ ਪੂਰਵ 600 ਤੋਂ 300 ਦੇ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿੱਚ 60 ਨਗਰਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਸਬੂਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਨਗਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰ ਅਤੇ ਛੋਟੇ-ਵੱਡੇ ਵਪਾਰੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਮੁਦਰਾ (ਆਹਤਮੁਦਰਾਵਾਂ) ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਵਿਸਥਾਰ ਹੋਇਆ। ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਬਾਇਲੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਟੁੱਟਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਅਤੇ ਵਪਾਰੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਮੀਰ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਨਿੱਜੀ ਸੰਪਤੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦ੍ਰਿੜ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਨਤਾ ਵੀ ਮਿਲੀ। ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਕੌਸ਼ਾਂਬੀ ਦਾ ਇਹ ਕਥਨ ਸਹੀ ਹੈ ਕਿ ਗੰਗਾ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਿਰਵਿਵਾਦ ਰੂਪ ਨਾਲ ਹੈ। ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵੈਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਨਵਵੈਦਿਕ ਚਰਵਾਹਾ ਵਰਗ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਹੁਣ ਅਜਿਹੇ ਕਿਸਾਨ ਆ ਗਏ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਈ ਕਬੀਲੇ ਦੀ ਕੋਈ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਧਨਾਢ ਵਪਾਰੀ (ਸ੍ਰੇਸ਼ਠੀ ਅਤੇ ਗ੍ਰਹਿਪਤੀ) ਆਪਣੀ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਨ। ਹੁਣ ਕੇਵਲ ਪਸ਼ੂ ਹੀ ਸੰਪਤੀ ਦੀ ਇਕਾਈ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਏ। ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਸਹੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਵਪਾਰ, ਉਤਪਾਦਨ ਜਾਂ ਖੇਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਨਾਲ ਹੀ ਗਰੀਬੀ ਵੀ ਵੱਧਦੀ। ਬੁੱਧ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਧਨ ਉਪਾਰਜਨ ਨਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਗਰੀਬੀ ਦਾ ਪ੍ਰਾਦੁਰਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗਰੀਬੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਚੋਰੀ, ਝੂਠ, ਹਿੰਸਾ, ਨਫਰਤ, ਕਰੂਰਤਾ ਆਦਿ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਹੱਲ ਦੇ ਲਈ ਬੁੱਧ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਬੀਜ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ, ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਧਨ ਅਤੇ ਮਜਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਉਪਯੁਕਤ ਮਿਹਨਤਾਨਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਭੌਤਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਪ੍ਰਖਣ 'ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕੁਰੂ ਪੰਚਾਲ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਵੈਦਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਕਈ ਤੱਤ ਅਰਥਹੀਣ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਪੂਰਬ-ਉਤਰ ਭਾਰਤ ਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਜਨਜਾਤੀ ਜੀਵਨ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਪੱਛਮੀ ਗੰਗਾ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਪੱਲਵਿਤ ਵੈਦਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸਨ। ਵੈਦਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਕਈ ਤੱਤ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ- ਜਾਤੀ ਵਿਵਸਥਾ, ਯੱਗ ਵਾਦ, ਪ੍ਰੋਹਿਤਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਸਬੰਧੀ ਧਾਰਨਾ ਅਤੇ ਵੇਦਵਾਦ। ਉਤਰ ਪੂਰਬ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਹਾਰ ਬਿੰਦੂ ਬਣਾਇਆ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਬਹੁ ਵਿਕਲਪੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Multiple Choice Questions):

4. ਵੈਦਿਕ ਮੰਤਰ ਦੇਵ ਵਾਕ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਬਦੀਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ.....ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

   (ਅ) ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਨਾਲ (ਬ) ਆਰਣੇਕਾਂ ਨਾਲ

   (ਸ) ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨਾਲ (ਦ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।

5. ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰੀ ਵੱਲੋਂ ਸੱਚ ਸੋਧ ਅਤੇ ਉਲਝੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

   (ਅ) ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿੱਚ (ਬ) ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ

   (ਸ) ਆਰੇਕਾਂ ਵਿੱਚ (ਸ) ਬੁੱਧ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ।

6. ਬੁੱਧ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਅੰਨ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਕਿੱਥੇ ਗਿਆ ਹੈ।

   (ਅ) ਸੁਖਦਾ (ਬ) ਅਨੰਦਾ

   (ਸ) ਪਸ਼ੂਦਾ (ਦ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।

7. ਪੂਜਾ ਪਾਠ, ਯੱਗ ਆਦਿ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ..... ਸੀ।

   (ਅ) ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਹਿਤਾਂ 'ਤੇ (ਬ) ਰਾਜਪੂਤਾਂ 'ਤੇ

   (ਸ) ਵੈਸ਼ੀਆਂ 'ਤੇ (ਦ) ਸ਼ੂਦਰਾਂ 'ਤੇ।

ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ ਵੈਦਿਕ ਮੰਤਰ ਦੇਵ ਵਾਕ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲਿਆ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਯੱਗ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਪੂਜਾ ਦੇ ਮੰਤਰ ਉਚਾਰਣ

ਨੋਟ

ਵਿੱਚ ਥੋੜੀ ਤਰੁਟੀ ਹੋਣ 'ਤੇ ਭਿਅੰਕਰ ਨਤੀਜਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਜਿਹੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰੋਹਿਤਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧਨਲੋ ਲੁਪਤ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲਈ ਦੁਖਦਾਈ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਯੱਗ ਅਤੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਵੀ ਨੀਰਸ, ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਅਡੰਬਰ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਏ। ਰਾਜਸੂਯ ਅਤੇ ਅਸ਼ਵਮੇਧ ਆਦਿ ਕਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਅਤੇ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਯੱਗਾਂ ਵਿੱਚ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਹਿਤਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਬਹੁ ਕੀਮਤੀ ਦਕਸ਼ਣਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਧਨ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਦੀ ਹਾਨੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਯੱਗਾਂ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਅਤੇ ਧਨਾਢ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਯੱਗ ਅਤੇ ਕਰਮਕਾਂਡ ਨਾਲ ਵੀ ਸਵਰਗ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਯੱਗ ਸਵਰਗ ਲੈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਕਿਸ਼ਤੀ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਉਸੇ ਨਾਲ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਲਾਭ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਾਹਮੰਡ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਵਿੱਚ ਯੱਗ ਹੀ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ ਨੇ ਸੰਪਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸ਼ਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਿੱਚ ਵੈਦਿਕ ਯੱਗ ਵਿਧਾਨ ਦਾ ਉਤਰ ਪੂਰਬ ਭਾਰਤ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਸਾਰ ਹੋਣ ਦੀ ਚਰਚਾ ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਾ ਜਨਕ ਨੇ ਵੱਡੇ ਵੈਦਿਕ ਯੱਗਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਪਰ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਯੱਗ ਮੂਲਕ ਵੈਦਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ। ਕਰਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵੈਦਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਰਸਤਾ, ਧਰਮ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਦੇ ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰਵਣ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੇ ਨਿਵ੍ਰਤਿਮਾਰਗੀ ਸੰਨਿਆਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਧਰਮ ਦੇ ਉਲਟ ਸੀ। ਵੈਦਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਖੱਤਰੀ, ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਚਾਰ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਕਰਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਣ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਵਰਣ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਖੱਤਰੀ ਵਰਣਾਂ ਦੀ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਮਾਂ ਚਯੁਤ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰਨਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਨਮਾਨ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਵਰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਉਤਰ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ। ਜਨਜਾਤੀ ਵਰਗ ਦੇ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਨਵੀਂ ਉਤਪਾਦਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਉਹ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਆਪਣੀ ਹੈਸੀਅਤ ਅਤੇ ਸਮਰਥਾ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਵਰਨ ਨਾਲ ਮੈਂਬਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਨਵੀਂ ਉਤਪਾਦਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜਨ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਵਾਧਾ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਵਰਨ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵੀ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਰਨ ਸਬੰਧੀ ਅਵਿਵਸਥਾ ਫੈਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਦੂਸਰੇ ਖੱਤਰੀ ਵਰਗ ਹੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਇਸੇ ਨਵੇਂ ਖੱਤਰੀ ਵਰਗ 'ਤੇ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਂਹ ਟਿਕੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਥੇ ਪਰਜਾ ਤੋਂ ਕਰ ਵਸੂਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੋਂ ਉਪਜ ਦਾ ਬਾਕੀ ਹਿੱਸਾ ਵੀ। ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਖੱਤਰੀ ਵਰਗ ਦਾ ਆਪਣੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਹਿਸ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ

ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਤਾ ਕਰਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਨ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਵਰਨ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਸੀ।

ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਲੂਥਰ ਅਤੇ ਕਾਲਿਵਨ ਨੇ ਯੂਰਪ ਵਿੱਚ ਕੈਥੋਲਿਕ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਆਈਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਿਆ ਸੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਅਤੇ ਜੈਨ ਧਰਮ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਆਈ ਬੁਰਾਈ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਬੁੱਧ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਅਵਰੁੱਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬੰਧਨਾਂ ਨੂੰ ਕੱਟ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਪੱਥ 'ਤੇ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮਹਾਵੀਰ ਅਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਨਾਮ ਇਨ੍ਹਾ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨੋਂ ਮਹਾਨ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਦੇ ਦੱਸੇ ਹੋਏ ਰਸਤੇ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਨਵਾਂਪਣ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿੱਚ ਆ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਮਹਾਤਮਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਿਤ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਵੀ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰੀ ਵੱਲੋਂ ਸੱਚ ਸੋਧ ਅਤੇ ਉਲਝੀਆਂ ਹੋਈਆ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸੰਪਨ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ, ਗਿਆਨ ਵਾਧਾ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਪੱਥ 'ਤੇ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਸੀ ਅਤੇ ਵੈਦਿਕ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਨਤਾ ਸੀ।

10.2 ਧਾਰਮਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਸਫਲਤਾ (Success of Religious Movement)

ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਦਾ ਇਹ ਧਰਮ ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨ ਜੈਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਕਾਰ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੂਰੀ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲੀ। ਇਸ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਇਕ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਧਰਮ ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨ ਨੇ ਜਾਤੀ ਵਿਵਸਥਾ

ਨੋਟ

ਦਾ ਘੋਰ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। 6ਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਪੂਰਵ ਦੇ ਆਉਂਦੇ-ਆਉਂਦੇ ਜਾਤੀ ਦਾ ਬੰਧਨ ਇੰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਅਤੇ ਕਠੋਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਧਾਰਣ ਜਨਤਾ ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਕ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਮਹਾਵੀਰ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਨੇ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਗਲਤ ਦੱਸਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਫਿਰ, ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਆ ਗਈਆਂ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ। ਧਰਮ ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਪ੍ਰਵਰਤਕਾਂ ਨੇ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰਮ ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਪ੍ਰਵਰਤਕਾਂ ਨੇ ਕਰਮਕਾਂਡ, ਯੱਗ ਆਦਿ ਨੂੰ ਗਲਤ ਦੱਸਿਆ। ਸਧਾਰਣ ਜਨਤਾ ਕਈ ਕਾਰਨਾਂ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਯੱਗਾਂ ਤੋਂ ਨਫਰਤ ਕਰਨ ਲੱਗੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਧਰਮ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਵਰਤਕਾਂ ਨੇ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਧੇ ਅਸਾਨ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਤਾਂ ਜਨਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਕ ਹੋ ਗਈ।

ਟਾਸਕ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਧਾਰਮਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਸਫਲਤਾ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਦਿਓ।

ਆਰਿਆ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਿਯ ਸੀ। ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਅਤੇ ਮਹਾਕਾਵਿ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਅਤੇ ਖੱਤਰੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨੇ ਜਨਤਾ ਦੀ ਇਸ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਘਾਣ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਭਾਰੀ ਵਿਰੋਧ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਵੇਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਵੈਸ਼ਨੋ ਦੇ ਬਹੁ ਸੰਖਿਅਕ ਲੋਕ ਪਦਦਲਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤਾਂ ਨਾਮਾਤਰ ਦੀ ਵੀ ਬਾਕੀ ਨਾ ਰਹਿ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀਣ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਈ. ਪੂ. ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਜਾਗਰੂਕ ਹੋਣ 'ਤੇ ਜਨਤਾ ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਬੰਧਨਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਪਣੀ ਆਵਾਜ ਉਚੀ ਕਰਨ ਲੱਗੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਵੋਦਿਤ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਦਦਲਿਤ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਚਾ ਚੁੱਕਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਦਾਰ ਦਾ ਰਸਤਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਕੇ ਨਵੇਂ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਸਫਲ ਬਣਾਉਣ ਲੱਗਾ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਥਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਹੀ/ਗਲਤ ਲੱਭੋ (Write True/False in the following statements):

8. ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਉਤਰ ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੱਧ ਗੰਗਾ ਘਾਟੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕਈ (62) ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਆਂ ਦਾ ਉਦੇ ਹੋਇਆ।
9. ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਈ. ਪੂ. ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਜਾਗਰੂਕ ਹੋਣ 'ਤੇ ਜਨਤਾ ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਬੰਧਨਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਪਣੀ ਆਵਾਜ਼ ਉਚੀ ਕਰਨ ਲੱਗੀ।
10. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦਾ ਸਵਰੂਪ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਸੀ।
11. ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਯੱਗ ਨੂੰ ਸਵਰਗ ਲੈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਕਿਸ਼ਤੀ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਪੂਜਾ ਪਾਠ, ਯੱਗ ਆਦਿ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਹਿਤਾਂ 'ਤੇ ਸੀ। ਇਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਅਣਉਚਿਤ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ ਸੀ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਬੋਲਬਾਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਮੁਕਤੀ ਦਿਵਾਉਣ ਦੇ ਠੇਕੇਦਾਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਧਰਮ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਵਰਤਕਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ। ਜਨਤਾ, ਜੋ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਧਰਮ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਭਾਰੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਨੁਯਾਈ ਬਣਨ ਲੱਗੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਨਵੇਂ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲੀ।

ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਜਨਤਾ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਭਾਰੀ ਅਸੰਤੋਸ਼ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਸੰਘਣੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕੱਲੇ ਰਹਿ ਕੇ ਆਤਮਾ, ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ, ਮੁਕਤੀ ਆਦਿ ਕਈ ਗੂੜ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀਆ ਗੁੱਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਤਿੰਨ ਮਾਰਗ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਜੋ ਬੁੱਧ ਮਾਰਗ, ਤਪ ਮਾਰਗ ਅਤੇ ਕਰਮ ਮਾਰਗ ਕਹਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਕਰਨਾ ਕੇਵਲ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਜਨਸਧਾਰਣ 'ਤੇ ਬੜਾ ਹੀ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ।

ਨੋਟ

10.3 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ ਵੈਦਿਕ ਮੰਤਰ ਦੇਵ ਵਾਕਿਆ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਲੋਕਾ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਯੱਗ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਪੂਜਾ ਦੇ ਮੰਤਰ ਉਚਾਰਣ ਵਿੱਚ ਥੋੜੀ ਤਰੁਟੀ ਹੋਣ 'ਤੇ ਭਿਅੰਕਰ ਨਤੀਜਾ ਹੋਵੇਗਾ।ਅਜਿਹੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰੋਹਿਤਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧਨਲੋ ਲੁਪਤਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲਈ ਦੁੱਖਦਾਈ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਯੱਗ ਅਤੇ ਕਰਮਕਾਂਡ ਵੀ ਨੀਰਸ, ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਅਡੰਬਰ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਏ।

10.4 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

- **ਰਾਜ ਗ੍ਰਹਿ (Palace)** -ਰਾਜ ਮਹਿਲ।
- **ਅਹਿੰਸਾ (Non-Violence)**- ਹਿੰਸਾ ਰਹਿਤ।

10.5 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਕਾਰਨ ਸਨ?
2. ਧਾਰਮਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਸਵਰੂਪ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ?
3. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦੇ ਕੀ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਸਨ।

ਉਤਰ : ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. ਜਰਥ੍ਰਸ਼ਟ ਅਤੇ ਪਾਇਥਾਗੋਰਸ	2. ਸ਼ਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ	3. ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ
4. (ਅ)	5. (ਅ)	6. (ਬ)
7. (ਅ)	8. ਸਹੀ	9. ਸਹੀ
10. ਗਲਤ	11. ਸਹੀ।	

10.6 ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ-ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਬੁਕਸ।
2. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ-ਸ਼ੈਲੇਂਦਰ ਸੇਂਗਰ, ਅਟਲਾਂਟਿਕ ਪਬਲੀਸ਼ਰਜ਼ ਐਂਡ ਡਿਸਟ੍ਰੀਬਿਊਟਰਜ਼।
3. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ-ਡਾ. ਬਿਪਨ ਬਿਹਾਰੀ ਸਿਨਹਾ, ਗਿਆਨੰਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ।
4. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਇਤਿਹਾਸ-ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਨਿਊ ਐਂਡ ਪਬਲੀਸ਼ਰਜ਼।
5. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਇਕ ਨਵਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ-ਕਿੱਟੂ ਰੈਡੀ, ਗਿਆਨ ਬੁਕਸ।

ਨੋਟ

ਇਕਾਈ-11: ਜੈਨ ਧਰਮ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ (Jainism and Buddhism)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

11.1 ਮਹਾਵੀਰ ਸਵਾਮੀ ਅਤੇ ਜੈਨ ਧਰਮ (Mahavir Swami and Jainism)

11.2 ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ (Mahatma Buddha and Buddhism)

11.3 ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ (Comparative Study of Buddhism and Jainism)

11.4 ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀ ਦੇਣ (Buddhism Gift to Indian Culture)

11.5 ਵੈਦਿਕ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ 'ਤੇ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ (Differentiation of Jainism from Vedic and Buddhism)

11.6 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

11.7 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

11.8 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

11.9 ਸਬੰਧਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ-

- ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ।
- ਜੈਨ ਧਰਮ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਪਤਨ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਸਬੰਧੀ।
- ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਬੰਧੀ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਕੋਈ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਜੈਨ ਧਰਮ ਨੂੰ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਾਖਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਇਆ ਕਿ ਜੈਨ ਮਤ ਬੁੱਧ ਮਤ ਦੀ ਸ਼ਾਖਾ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਇਕ ਅਲੱਗ ਧਰਮ ਹੈ। ਜੈਨ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਰੂਪ ਦੇਣ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਮਹਾਵੀਰ ਨੂੰ ਹੈ, ਪਰ ਜੈਨ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੈਨ ਧਰਮ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੈ। ਜੈਨ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਹਾਵੀਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਧਰਮ ਦੇ 23 ਗੁਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਜੋ ਤੀਰਥੰਕਰ ਕਹਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਮਹਾਵੀਰ ਅੰਤਿਮ ਅਤੇ 24ਵੇਂ ਤੀਰਥੰਕਰ ਸਨ। ਅਰੰਭਿਕ ਤੀਰਥੰਕਰਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ। ਜੈਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਜੋ ਤੱਥ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਉਹ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਅਤੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹਨ। 23 ਤੀਰਥੰਕਰ ਪਾਰਸ਼ਵਨਾਥ, ਲੱਗਭਗ ਅੱਠਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਪੂਰਵ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਅਤੇ ਉਹ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪੁਰਸ਼ ਲੱਗੇ ਹਨ। ਕਲਪ ਸੂਤਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਇਸ਼ਕਵਾਕੁ ਵੰਸ਼ੀ ਖੱਤਰੀ ਰਾਜਾ ਅਸਵ ਸੈਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ ਉਹ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਰਾਜਾ ਸਨ। 30 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ

ਨੋਟ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਜੀਵਨ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕਈ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਅਹਿੰਸਾ, ਸੱਚ, ਝੂਠ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਾਰ ਮੁੱਖ ਉਪਦੇਸ਼ ਸਨ।

11.1 ਮਹਾਵੀਰ ਸਵਾਮੀ ਅਤੇ ਜੈਨ ਧਰਮ (Mahavir Swami and Jainism)

ਮਹਾਵੀਰ ਦੀ ਜੀਵਨੀ- ਜੈਨੀਆਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਅਖੀਰਲੇ 24ਵੇਂ ਤੀਰਥੰਕਰ ਮਹਾਵੀਰ ਸਵਾਮੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਈਸਾ ਦੇ ਲਗਭਗ ਛੇ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਦੇ ਕੋਲ ਕੁੰਡ ਗ੍ਰਾਮ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜੋ ਆਧੁਨਿਕ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਜਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਕੁੰਡ ਗ੍ਰਾਮ ਵਿੱਚ ਜਾਨਿਤਰਕ ਨਾਮ ਦਾ ਗਣਰਾਜ ਸੀ। ਮਹਾਵੀਰ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸਿਧਾਰਥ ਉਸੇ ਦੇ ਗਣ ਮੁੱਖ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤਾ ਤ੍ਰਿਸ਼ਲਾ ਦੇਵੀ ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਗਣਰਾਜ ਦੇ ਅਧੀਲ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਰਾਜ ਲਿਛਵੀ ਦੇ ਅਧਿਪਤੀ ਰਾਜਾ ਚੇਤਕ ਦੀ ਭੈਣ ਸੀ। ਵੱਡੇ ਹੋਣ 'ਤੇ ਯਸ਼ੋਦਾ ਨਾਮ ਦੀ ਇਕ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਮਹਾਵੀਰ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਬਾਅਦ 30 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਤੱਕ ਸਖਤ ਤਪੱਸਿਆ ਕੀਤੀ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾਠੀਆਂ ਨਾਲ ਮਾਰਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਇੱਟਾਂ, ਪੱਥਰ ਅਤੇ ਗੰਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸੁੱਟੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਹੋਰ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਪੱਸਿਆ ਭੰਗ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਹਟੇ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਸਖਤ ਤਪੱਸਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਿਲ ਗਿਆਨ ਲੋਕ ਨਾਲ ਜਗਮਗਾ ਉਠਿਆ। ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਸਾਰਿਕ ਬੰਧਨਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਮਾਇਆ ਮੋਹ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਨਿਗ੍ਰੰਥ ਅਖਵਾਏ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਬੰਧਨਹੀਣ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਇੰਦਰੀਆਂ 'ਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ **ਜਿਨ** ਅਖਵਾਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਤੱਕ ਤਪੱਸਿਆ ਦੇ ਬਾਅਦ ਜੂਮਿਕ ਗ੍ਰਾਮ ਦੇ ਬਾਹਰ ਤ੍ਰਿਜੁਪਾਲਿਕਾ ਨਦੀ ਦੇ ਤੱਟ 'ਤੇ ਕੈਵਲੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਉਹ ਅਰਹਤ (ਪੂਜਣ ਯੋਗ) ਕਹਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਉਹ ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹਾਤੇ-ਧੋਤੇ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਖਾਧੇ-ਪੀਤੇ ਤਪੱਸਿਆ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਰਹੇ ਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਦੀ ਆਪਣੇ ਜ਼ਖਮਾਂ ਨੂੰ ਭਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਨਾ ਦਵਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਅਥਾਹ ਧੀਰਜ ਦੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਹ ਮਹਾਵੀਰ ਕਹਾਏ। ਪਾਸ਼ਰਵਨਾਥ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 24ਵੇਂ ਤੀਰਥੰਕਰ ਮੰਨਣ ਲੱਗੇ। ਪਾਸ਼ਰਵਨਾਥ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਨਿਰਗ੍ਰੰਥ ਕਹਾਉਂਦੇ ਸਨ ਪਰ ਮਹਾਵੀਰ ਦੇ ਜਿਨ ਜਾਂ ਜਿਤੇਂਦਰੀ ਬਣ ਜਾਣ ਨਾਲ ਉਹ "ਜੈਨ" ਕਹਾਉਣ ਲੱਗੇ।

ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਦੇ ਬਾਅਦ ਮਹਾਵੀਰ ਨੇ ਇਕ ਥਾਂ 'ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਨਹੀਂ ਬਿਤਾਇਆ, ਬਲਕਿ ਤੀਹ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਘੁੰਮ-ਫਿਰ ਕੇ ਮਗਧ, ਕੌਸ਼ਲ, ਅੰਗ, ਮਿਥਿਲਾ, ਕਾਸ਼ੀ ਆਦਿ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਉਹ ਇਕੱਲੇ ਹੀ ਘੁੰਮਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਘੋਸ਼ਾਲ ਨਾਮ ਦਾ ਇਕ ਸਹਿਯੋਗੀ ਵੀ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਮਹਾਵੀਰ ਅਤੇ ਘੋਸ਼ਾਲ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਭੇਂਟ ਨਾਲੰਦਾ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਸੀ। ਕੋਲਾਗ ਨਾਮ ਦੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਉਹ ਦੋਨੋਂ ਲਗਭਗ ਛੇ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਨਾਲ ਰਹੇ। ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਅਲੱਗ ਹੋ ਗਏ। ਘੋਸ਼ਾਲ ਮਹਾਵੀਰ ਦੀ ਅਤੇ ਮਹਾਵੀਰ ਘੋਸ਼ਾਲ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਘੋਸ਼ਾਲ ਨੂੰ ਹੀ ਅਜੀਵਿਕਾ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਨਿਰਮਾਤਾ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਮਹਾਵੀਰ ਨੂੰ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਸਧਾਰਣ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਦਾ ਹੀ ਸਾਹਮਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਦੇ ਕਈ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਅਤੇ ਕੁਝ ਨਵੇਂ ਧਾਰਮਿਕ ਦਲ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਸਪਤੀ, ਨਾਸਤਿਕ ਜਾਂ ਚਾਰਵਕ, ਵੇਦਾਂਤੀ ਸੰਖਿਆ, ਅਰਸ਼ਠਨਾਦੀ, ਅਜੀਵਿਕ, ਤ੍ਰੈਸ਼ਿਕ ਅਤੇ ਸ਼ੈਵੇ ਮਤ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹਨ। ਮਹਾਵੀਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸਨ। ਕਿਰਿਆਵਾਦ, ਅਕਿਰਿਆਵਾਦ, ਅਗਿਆਨਵਾਦ ਆਦਿ ਕਈ ਵਾਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਕਾਫੀ ਜ਼ੋਰਾਂ 'ਤੇ ਸੀ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਵਾਦਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸਪ੍ਰਧਾ ਵਿੱਚ ਮਹਾਵੀਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮਤ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਸੀ।

ਮਹਾਵੀਰ ਨੇ ਬੜੀ ਲਗਨ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਜ਼ਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਕਈ-ਕਈ ਰਾਜੇ-ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ, ਅਮੀਰ ਵਪਾਰੀ, ਵੈਸ਼, ਜਨਸਧਾਰਣ ਦੇ ਲੋਕ ਆਦਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਧਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਬਣ ਗਏ। ਮਹਾਵੀਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਕਈ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਕੁਝ ਗਣ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਅਕਤੀ ਮਹਾਰਾਜ ਬਿੰਬੀਸਾਰ, ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ ਅਤੇ ਅਜੀਵਿਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਘੋਸ਼ਾਲ ਸਨ। ਮਹਾਵੀਰ ਨੇ ਪਾਸ਼ਰਵਨਾਥ ਵੱਲੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਚਾਰ ਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤਾ ਭਾਵ ਅਹਿੰਸਾ, ਸੱਚ, ਝੂਠ ਅਤੇ ਅਪਰਿਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਵਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਮਚਾਰੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪੰਜ ਨਿਯਮ ਮਿਲ ਕੇ 'ਪੰਚਯਮ' ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮਹਾਵੀਰ ਅਹਿੰਸਾ, ਅਪਰਿਗ੍ਰਹ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਮਚਾਰਿਆ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਕੇਵਲ ਉਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਕੈਵਲੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਵਰਤਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰੇਗਾ। ਈਸਾ ਤੋਂ 527 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਸੱਤਰ ਸਾਲ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਪਟਨਾ ਦੇ ਕੋਲ ਪਾਵਾਪੁਰੀ ਨਾਮ ਦੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਵਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ।

ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ

ਨੋਟ

ਈਸ਼ਵਰ ਸਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ- ਜੈਨੀਆ ਦਾ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰੀ ਮਤਭੇਦ ਸਨ। ਪਰ ਹੁਣ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਜੈਨ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਮਹਾਵੀਰ ਖੁਦ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕਰਤਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ "ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕੁਝ ਮਹਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਭਗਵਾਨ ਹੈ।" ਜੈਨੀਆਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਵ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਈਸ਼ਵਰ ਵਰਗੀ ਕਿਸੇ ਅਲੌਕਿਕ ਸੱਤਾ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਤੀਰਥੰਕਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਈਸ਼ਵਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਮੰਦਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਬਜਾਏ ਤੀਰਥੰਕਰਾਂ ਦੀ ਹੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੇ। ਜੈਨ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਨਿਰਾਕਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਤਾ ਦੇ ਹੱਥ ਪੈਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਿਰਾਕਾਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਹੈ ਉਹ ਵਿਸ਼ਵ ਕਰਤਾ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਉਨ੍ਹਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਸ਼ਾਸ਼ਵਤ, ਅਨੰਤ, ਅਨਾਦਿ ਅਤੇ ਸਵਾਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਉਹ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਸਵਰਗ ਅਤੇ ਵੀਰਤਰਾਗ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਆਤਮਵਾਦ- ਅਨੀਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਮਹਾਵੀਰ ਅਨਾਤਮਵਾਦੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਦੋ ਬੁਨਿਆਦੀ ਪਦਾਰਥ ਹਨ, ਜੀਵ ਅਤੇ ਅਜੀਵ। ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਅਨਾਦੀ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਰਚਿਆ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹਨ। ਜੀਵ ਦਾ ਅਰਥ ਆਤਮਾ ਹੀ ਹੈ। ਮਹਾਵੀਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਜੀਵ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖ, ਪਸ਼ੂ ਅਤੇ ਬਨਸਪਤੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਣ-ਕਣ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੱਥਰਾਂ ਅਤੇ ਚੱਟਾਨਾਂ, ਜਲ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜੀਵ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਅਣਗਿਣਤ ਜੀਵ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਬਰਾਬਰ ਹਨ।

ਨੋਟਸ ਮਹਾਵੀਰ ਨੂੰ ਈਸਾ ਤੋਂ 527 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ 77 ਸਾਲ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਪਤਨ ਦੇ ਕੋਲ ਪਾਵਾਪੁਰੀ ਨਾਮ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਨਿਰਵਾਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ।

ਅਜੀਵ ਦਾ ਅਰਥ ਕੇਵਲ ਪਦਾਰਥ (ਸੈਟਰ) ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਕੱਢ ਕੇ ਜੋ ਵਿਸ਼ਵ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਹ ਸਭ ਅਜੀਵ ਹੈ। ਅਜੀਬ ਦੇ ਅਧੀਨ ਪੰਜ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ-ਪੁਦਗਲ (ਪਦਾਰਥ ਸੈਟਰ), ਆਕਾਸ਼, ਧਰਮ, ਅਧਰਮ ਅਤੇ ਕਾਲ (ਸਮੇਂ)। ਛੂੰਹਣਾ, ਰਸ, ਮਹਿਕ, ਅਤੇ ਵਰਣਯੁਗਤ ਦ੍ਰਵ ਪੁਦਗਲ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੇ। ਮੋਟੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੁਦਗਲ ਦੀਆਂ ਦੋ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ-ਅਣੂ ਜੋ ਅਵਿਭਾਜ ਹਨ ਅਤੇ ਸਕੰਧ ਜੋ ਅਣੂਆਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ। ਦੂਸਰਾ ਦ੍ਰਵ ਧਰਮ ਹੈ। ਧਰਮ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਗਤੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਅਧਰਮ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ। ਆਕਾਸ਼ ਜੋ ਚੌਥਾ ਦ੍ਰਵ ਹੈ ਸਭ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਅਵਕਾਸ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਕਾਸ਼ਾਂ ਦੇ ਦੋ ਭੇਦ ਲੋਕਾਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਅਲੋਕਾਕਾਸ਼ ਹਨ। ਪੰਜਵਾਂ ਦ੍ਰਵ ਕਾਲ ਸਾਰੇ ਦ੍ਰਵਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਜੀਵ ਹੋਰ ਅਜੀਵ ਦੇ ਘਾਤ ਪ੍ਰਤੀਘਾਤ ਨਾਲ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਕਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ- ਜੈਨ ਲੋਕ ਕਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਜਨਮ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਵੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਾਡਾ ਜਨਮ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਸਾਡਾ ਸਰੀਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਕਰਮ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫਲ ਵੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਰਾਜਾ ਜਾਂ ਭੰਗੀ ਦੇ ਘਰ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਜਨਮ ਦੇ ਚੰਗੇ ਕਰਮ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣਾ ਭਵਿੱਖ ਚੰਗਾ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਲਈ ਫਲ ਜ਼ਰੂਰ ਭੋਗਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਗੁੱਸਾ, ਮਾਇਆ, ਲਾਲਚ ਆਦਿ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਆਤਮਾ ਬੰਧਨ ਵਿੱਚ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਜੈਨ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ 'ਤੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਤਮਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬੱਝੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਜਨਮ ਲੈਣ 'ਤੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੰਧਨਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਕੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੈਨ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਆਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਮਰਤਵ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਕਰਮ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਘੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੈਨੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਆਤਮਾ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦਕਿ ਇਸ ਦੀ ਕੋਈ ਮੂਰਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਪਰ ਚਾਨਣ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਜੈਨੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਆਤਮਾ ਸੁਭਾਅ ਤੋਂ ਹੀ ਪੂਰਨ ਅਤੇ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਹੈ ਪਰ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਬੰਧਨ ਵਿੱਚ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਆਤਮਾ ਦੀ ਮੁਕਤੀ- ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਕਰਮ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਜੈਨ ਧਰਮ ਸਮਯਕ ਦਰਸ਼ਨ, ਸਮਯਕ ਗਿਆਨ,

ਨੋਟ ਸਮਯਕ ਕਰਮ ਰੂਪੀ ਤਿੰਨ ਰਤਨ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਵੀਰ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਤਮਾ ਸਾਰੀ ਜੀਵਧਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਚੰਗਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵਧਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਸਮਝੇ। ਇਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਯਕ ਦਰਸ਼ਨ ਸੀ। ਸਮਯਕ ਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਹੀ ਸਮਯਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਗਿਆਨਤਾ, ਗੁੱਸਾ, ਲਾਲਚ, ਮੋਹ ਆਦਿ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾ ਦੋਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਯਤਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਮਯਕ ਕਰਮ ਜਾਂ ਚਰਿੱਤਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਇੰਦਰੀਆਂ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਣਾਂ 'ਤੇ ਕਾਬੂ ਰੱਖਣ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤ੍ਰਿਰਤਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਣ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦੋਨਾਂ ਨੂੰ ਕਰਮ ਦੇ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਥਾਵਾਂ ਭਰੋ (Fill in the blanks):

1. ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁੱਖ ਪਾਪ .....ਹਨ।
2. ਖਾਰਵੇਲ.....ਦਾ ਅਨੁਯਾਈ ਸੀ।
3. ਤਰੁਵੱਲੂਵਰ ਦਾ "....." ਤਮਿਲ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਉਤਮ ਕਿਤਾਬ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਅਠਾਰਾਂ ਪਾਪ- ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਠਾਰਾਂ ਮੁੱਖ ਪਾਪ ਹਨ। ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੂਤਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ-(1) ਹਿੰਸਾ, (2) ਝੂਠ, (3) ਚੋਰੀ, (4) ਮੈਥੁਨ, (5) ਪਰਿਗ੍ਰਹ, (6) ਕ੍ਰੋਧ, (7) ਹੰਕਾਰ, (8) ਮਾਇਆ, (9) ਲਾਲਚ, (10) ਰਾਗ, (11) ਗੁੱਸਾ, (12) ਕਲੇਸ਼, (13) ਦੋਸ਼ਰੋਪਣ, (14) ਚੁਗਲੀ, (15) ਅਸੰਯਮ ਵਿੱਚ ਰਤੀ ਅਤੇ ਸੰਯਮ ਵਿੱਚ ਅਰਤੀ, (16) ਨਿੰਦਾ, (17) ਧੋਖਾ-ਚਲਾਕੀ, (18) ਮਿੱਥਿਆ ਦਰਸ਼ਨ।

ਪੰਜ ਮਹਾਵ੍ਰਤ- ਮਹਾਵੀਰ ਸਵਾਮੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਸਧਾਰਣ ਜਨਤਾ ਦੇ ਲਈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਧਰਮ ਵਿਸ਼ੇਸਾਂ ਜਾਂ ਧਰਮਤ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਹੈ। ਜਿੰਨੇ ਨਿਯਮ ਹਿੰਦੂ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ ਉਹ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਸਤੇਮਾਲ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਲਿਆਏ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਸਾਰੇ ਤਪ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਅਤੇ ਨਾ ਸਾਰੇ ਯੋਗ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਿਆ-(ਅ) ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਅਤੇ (ਬ) ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਜਾਂ ਸ਼ਰਾਵਕਾਂ ਦੇ ਲਈ। ਮਹਾਵੀਰ ਨੇ ਸਰਵ ਸਧਾਰਣ ਦੇ ਲਈ ਪੰਜ ਨਿਯਮ ਦੱਸੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੰਜ ਮਹਾਵ੍ਰਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੈਨ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਲਣ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਪੰਜ ਮਹਾਸ਼ੀਲ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਜ ਵ੍ਰਤ ਅਹਿੰਸਾ, ਸੱਚ, ਝੂਠ। ਅਪਰਿਗ੍ਰਹ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਮਚਾਰੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਮਹਾਵਰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਰਾਤ ਦਾ ਭੋਜਨ ਨਾ ਕਰਨਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਜੈਨ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਅਹਿੰਸਾ ਦੇ ਪਾਲਣ 'ਤੇ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਹਿੰਸਾ ਦਾ ਕੇਵਲ ਇਹ ਹੀ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਸਗੋਂ ਅਹਿੰਸਾ ਦਾ ਅਸਲ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨਾ ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਕਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਉਸ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਹਿੰਸਾ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੱਚ 'ਤੇ ਵੀ ਜੈਨ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕੇਵਲ ਸੱਚ ਬੋਲਣ ਦਾ ਹੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ, ਬਲਕਿ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੱਚ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਮਧੁਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਰਤ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਗੁੱਸਾ, ਡਰ, ਅਤੇ ਲਾਲਚ 'ਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਜੈਨੀ ਲੋਕ ਅਸਤੇਯ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਚੋਰੀ ਨਾ ਕਰਨਾ, ਨੂੰ ਵੀ ਅਪਣਾ ਕੇ ਮਹਾਵਰਤ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਜੈਨ ਲੋਕ ਦੂਸਰੇ ਦਾ ਧਨ ਨਹੀਂ ਲੈਣ 'ਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਝੂਠ ਅਤੇ ਅਹਿੰਸਾ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਗਹਿਰਾ ਸਬੰਧ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਜੈਨੀਆਂ ਦਾ ਚੌਥਾ ਮਹਾਵਰਤ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ, ਭਾਵ ਵਿਸ਼ੇ ਵਾਸਤਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦੇਣਾ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ। ਜੈਨੀਆਂ ਦਾ ਪੰਜਵਾਂ ਅਤੇ ਅੰਤਿਮ ਮਹਾਵਰਤ ਅਪਰਿਗ੍ਰਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਵਿੱਚ ਇੱਛਾ ਨਾਂ ਰੱਖਣੀ। ਇੰਦਰੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਕ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦੇਣਾ ਹੀ ਅਪਰਿਗ੍ਰਹ ਹੈ।

ਤਪੱਸਿਆ- ਮਹਾਵੀਰ ਨੇ ਸਖਤ ਤਪੱਸਿਆ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਖਤ ਤਪ ਦੇ ਬਾਅਦ ਹੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਲਈ ਵਰਤ, ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਕਸ਼ਟ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਮਨਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜੈਨ ਸਾਧੂ ਤਪੱਸਿਆ ਨੂੰ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵਸ ਵਿੱਚ ਕਰਨ ਦਾ ਅਪੂਰਨ ਸਾਧਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਤਪੱਸਿਆ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਹੈ ਬ੍ਰਾਮ ਤਪੱਸਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਭੁੱਖ-ਹੜਤਾਲ, ਕਾਇਆ ਨੂੰ ਕਸ਼ਟ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਰਸਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਦੂਸਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਪੱਸਿਆ ਵਿੱਚ ਮਾਪ ਦਾ ਪਛਤਾਵਾ ਕਰਨਾ ਵਿਨਯ, ਸੇਵਾ, ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਸਵਧਿਆਏ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਕੇਸ਼ਲੁੰਚਨ ਅਤੇ ਭੁੱਖ ਹੜਤਾਲ ਵਰਤ

ਨੋਟ

ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗਣਾ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਉਤਮ ਤਪੱਸਿਆ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਜੈਨ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਗੀਨ ਚੱਟਾਨਾਂ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਮੌਦ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਅਸੀਮ ਵੇਦਨਾ ਸਹਿੰਦੇ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

ਵਰਤ ਤਿਆਗ- ਮਹਾਵੀਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੂਰਨ ਨਿਰਵਾਹ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰਕ ਬੰਧਨਾਂ ਦਾ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਕੱਪੜਿਆਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਦ ਕਿ ਹੁਣ ਦਿਗੰਬਰ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਭਿਕਸ਼ੂ ਵੀ ਕੱਪੜੇ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਾਲੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੂਰਨ ਨਿਰਵਾਹ ਦੇ ਲਈ ਕੱਪੜੇ ਦਾ ਤਿਆਗ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਮਹਾਵੀਰ ਦੇ ਬਾਅਦ ਜੈਨ ਧਰਮ

ਸ਼ਵੇਤਾਂਬਰ ਅਤੇ ਦਿਗੰਬਰ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ- ਮਹਾਵੀਰ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਬਾਅਦ ਲੱਗਭਗ ਦੋ ਸਦੀਆਂ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਭਿਕਸ਼ੂ ਅਤੇ ਉਪਾਸਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਿਤ ਬਣੇ ਰਹੇ। ਮਹਾਵੀਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਗਿਆਰਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦਸ ਦੀ ਮੌਤ ਮਹਾਵੀਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਮਹਾਵੀਰ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਬਾਅਦ ਸੁਧਰਮਨ ਜੈਨੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣਿਆ। ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਮਗਧ ਦੀ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬੈਠਣ ਵਾਲੇ ਉਦਯਨ ਰਾਜਾ ਨੇ ਵੀ ਜੈਨਮਤ ਦਾ ਪੱਖ ਲਿਆ। ਕਲਿੰਗ ਦੇ ਰਾਜਾ ਖਾਰਵੇਲ ਦੇ ਹਾਥੀ ਗੁਫਾ ਸ਼ਿਲਾ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਾ ਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵੀ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਵੱਲ ਸੀ।

ਮੌਰਿਆ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੋ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ। ਇਕ ਦਿਗੰਬਰ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਸ਼ਵੇਤਾਂਬਰ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਅਖਵਾਇਆ। ਜੈਨ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਮੌਰਿਆ ਦੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਮਗਧ ਵਿੱਚ ਭਿਅੰਕਰ ਸੋਕਾ ਪਿਆ। ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਪਿਆ ਅਤੇ ਅੱਧੇ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜੈਨੀ ਦੌੜ ਗਏ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜਾ ਵਸੇ। ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦੇ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਸੋਕਾ ਖਤਮ ਹੋਇਆ ਉਦੋਂ ਉਹ ਦੁਬਾਰਾ ਵਾਪਿਸ ਆਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੈਨ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਦੋ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਫੁੱਟ ਪਈਆਂ। ਦੋਨਾਂ ਦਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਹੋਏ। ਭਦਰਬਾਹੂ ਨੇਪਾਲ ਦੇ ਵੱਲ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ "ਚੌਦਾਂ ਪੂਰਵਾਂ" ਵਿੱਚੋਂ ਕੇਵਲ "ਦਸ ਪੂਰਵ' ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਸਥੂਲਭਰਦ ਨੂੰ ਦੇ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਦਲਾਂ ਵਿੱਚ ਮਤਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਵਿੱਚ ਇਕ ਜੈਨ ਸਭਾ ਬੁਲਾਈ ਗਈ ਪਰ ਜੋ ਭਿਕਸ਼ੂ ਦੱਖਣ ਤੋਂ ਵਾਪਿਸ ਆਏ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਜੈਨ ਸਭਾ ਨੇ ਜੈਨ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਇਕ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸ਼ਵੇਤਾਂਬਰਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ

ਦੂਸਰੀ ਜੈਨ ਸਭਾ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿੱਚ ਬਲੱਭੀ ਨਾਮ ਦੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਦੇਵ ਤ੍ਰਦਿਗਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਸੀ।

ਸ਼ਵੇਤਾਂਬਰ ਅਤੇ ਦਿਗੰਬਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਭੇਦ- ਸ਼ਵੇਤਾਂਬਰ ਅਤੇ ਦਿਗੰਬਰ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਮੌਲਿਕ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਜੈਨ ਮਤ ਦੇ ਸਿਧਾਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਸਿਧਾਤ ਸਿਰਫ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਹੈ। ਅੰਤਰ ਕੇਵਲ ਇੰਨਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਦਿਗੰਬਰ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਕੱਟੜਪੰਥੀ ਜੈਨੀਆਂ ਦਾ ਸੰਪ੍ਰਦਾਹਿ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਬੜੀ ਕਠੋਰਤਾ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਜੈਨ ਸਾਧੂਆਂ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਤਿਆਗ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਦਿਗੰਬਰ ਮੁਨੀ ਕੱਪੜੇ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨੰਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੰਦਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨੰਗੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੀ ਹੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦਿਗੰਬਰ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਸੰਨਿਆਸੀ ਅਤੇ ਸਾਧੂ ਪੂਰਨ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਦੀ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੁੱਖ, ਪਿਆਸ ਆਦਿ ਸਾਰੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਖੁਦ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਰਮ ਬੰਧਨ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਜਦ ਤੱਕ ਕਿ ਉਹ ਪੁਰਸ਼ ਯੂਨ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਨਾ ਲਵੇ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਸਵੇਤਾਂਬਰ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ। ਇਸ ਦੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿੱਚ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਕਠੋਰਤਾ ਘੱਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਅਣ-ਦੇਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਸਫੇਦ ਕੱਪੜੇ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਦੂਸਰੀ ਜੈਨ ਸਭਾ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿੱਚ ਵਲੱਭੀ ਨਾਮ ਦੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਦੇਵਰਿਸਟਦਿਗਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਸਭਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ ਪਵਿੱਤਰ ਮੂਲ ਪਾਠਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇਣਾ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਸਾਰੇ ਮੂਲ ਪਾਠਾਂ ਨੂੰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅੱਜ ਵੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਨੋਟ

ਜੈਨ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ

ਮਹਾਵੀਰ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਦਿਪਾਦਿਤ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਜਦ ਕਿ ਇਹ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅੰਦਰ ਚਾਰੋਂ ਪਾਸੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਇਆ। ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਇਸ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਬਿਹਾਰ, ਤਿਰਹੁਤ ਅਤੇ ਅਵਧ ਦੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਸੀ। ਮਗਧ ਵਿੱਚ ਘੋਰ ਸੋਕਾ ਪੈਣ 'ਤੇ ਜੋ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦੇ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਰਿਹਾ। ਸਹਿ-ਇਸਤਰੀਆਂ ਜੈਨੀ ਸਭ ਪਰਿਵਾਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜੈਨ ਧਰਮ ਭਦਰਬਾਹੂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਗਧ ਨਾਲ ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਸੂਰ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰਵਣ ਬੇਲਗੋਲਾ ਨਾਮ ਦੇ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਬਣਾਇਆ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਜਾ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਮੌਰਿਆ ਨੇ ਵੀ ਜੈਨ ਮਤ ਅੰਗੀਕਾਰ ਕਰਕੇ ਉਸੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਨਿਰਾਹਾਰ ਵਰਤ ਕਰਕੇ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇੱਥੋਂ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰੀਆਂ ਨੇ ਭਾਰੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਮਤ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ। ਕੁਸ਼ਾਣ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਮਥੁਰਾ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਇਹ ਮਤ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਗੁਜਰਾਤ, ਕਠਿਆਵਾੜਾ ਆਦਿ ਜਗ੍ਹਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਹੋਇਆ। ਉੜੀਸਾ ਦੇ ਰਾਜਾ ਖਾਰਵੇਲ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੀ ਉਨਤੀ ਦੇ ਲਈ ਗੰਭੀਰ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦਾ ਉਥਾਨ ਹੋਇਆ।

ਮਹਾਵੀਰ ਨੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਵਰਖਾ ਵਿੱਚ ਅੱਠ ਮਹੀਨੇ ਘੁੰਮ-ਘੁੰਮ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਵਰਖਾ ਰੁੱਤ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਨਗਰ ਵਿੱਚ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਮਹਾਵੀਰ ਦੀ ਖਿਯਾਤੀ ਵੱਧਦੀ ਗਈ ਤਿਉਂ-ਤਿਉਂ ਜਨਤਾ ਵੱਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਵੀ ਵੱਧਦਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਸਮਰਾਟ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਦੇ ਲਈ ਆਉਣ ਲੱਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਜੈਨ ਧਰਮ ਕੌਸ਼ਲ, ਵਿਦੇਹ, ਮਗਧ ਅਤੇ ਅੰਗ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਫੈਲ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਜੈਨ ਸਾਧੂ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਵਧੇ ਅਤੇ ਮਥੁਰਾ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਇਆ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੀ ਚੰਗੀ ਉਨਤੀ ਹੋਈ। ਪਹਿਲੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ਸਦੀ ਈ. ਪੂ. ਵਿੱਚ ਮਾਲਵਾ ਅਤੇ ਉਜੈਨੀ ਜੈਨ ਮਤ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਹੋ ਗਏ। ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਦਿਗੰਬਰ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਜੈਨੀਆਂ ਨੇ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਇਸ ਤੇਜ਼ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸਨ-

ਰਾਜ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ- ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਉਥਾਨ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿੱਚ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਧਰਮ ਨੂੰ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਮਿਲੀ। ਕਈ ਰਾਜੇ, ਮਹਾਰਾਜੇ, ਸਾਮੰਤ, ਉਚ ਰਾਜ ਦੇ ਪਦ ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਿਅਕਤੀ ਮਹਾਵੀਰ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਕੇ ਜੈਨ ਮਤ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਹੋ ਗਏ। ਰਾਜ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਮਿਲ ਜਾਣ ਨਾਲ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਉਨ੍ਹਾ ਦੀ ਪਰਜਾ ਵੀ ਇਸ ਧਰਮ ਦੀ ਅਨੁਯਾਈ ਹੋ ਗਈ। ਫਲਸਰੂਪ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦਾ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਇਆ।

ਬੋਲ ਚਾਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ- ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਦੀ ਸਾਰੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਕੇਵਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕ ਹੀ ਅਧਿਐਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਸਧਾਰਣ ਜਨਤਾ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਘਟਦੀ ਗਈ ਪਰ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਦੀ ਬੋਲਚਾਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਮਹਾਵੀਰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਅਸਾਨ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਜੈਨ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵਧੀ ਅਤੇ ਉਹ ਉਸ ਨਵੇਂ ਧਰਮ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਲੱਗੇ।

ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ- ਜੈਨ ਧਰਮ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਸੀ। ਮਹਾਵੀਰ ਨੇ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਦੁਆਰ ਸਾਰੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਖੋਲ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀ ਹੈ। ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭੇਦਭਾਵ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਹੇਠਲੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਧਰਮ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਮੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਜੈਨ ਧਰਮ ਨੇ ਸਾਰੀ ਤਰ੍ਹਾ ਦੇ ਕੰਟਰੋਲਾਂ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਪਦਦਲਿਤ ਮਨੁੱਖਤਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਇਸ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਹੋਏ। ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਨੇ ਇਸ ਨਵੇਂ ਧਰਮ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਮਰਥਨ ਦਿੱਤਾ।

ਜੈਨ ਧਰਮ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਹੋਣਾ- ਜੈਨ ਧਰਮ ਅਡੰਬਰਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਇਕ ਸਧਾਰਣ ਧਰਮ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਸਾਨ, ਸੁਬੋਧ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਯੋਗ ਅਤੇ ਸਭ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਨ। ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਦੇ ਲਈ ਮਹਾਵੀਰ ਨੇ ਬਹੁਤ ਅਸਾਨ ਧਾਰਮਿਕ ਨਿਯਮ ਬਣਾਏ ਤਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਠਿਨਾਈ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਨਾ ਕਰਨਾ ਪਵੇ। ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਠਿਨਾਈ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਰਗੀ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਦੀ ਕਿਲਸ਼ਟ ਵਿਧੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਅਹਿੰਸਾ ਦਾ ਪਾਲਣ, ਸੱਚ ਬੋਲਣਾ, ਚੋਰੀ ਨਾ ਕਰਨਾ, ਸਭ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਵਿਵਹਾਰ ਰੱਖਣਾ ਆਦਿ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਨਿਯਮ ਸਨ ਜੋ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਿਯ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਠਿਨਾਈ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਬਲਿਦਾਨ ਦਾ ਇਸ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜੈਨ ਸਾਧੂਆਂ ਦੇ ਲਈ ਨਿਯਮ ਤਾਂ

ਨੋਟ

ਜ਼ਰੂਰ ਸਖਤ ਸਨ ਪਰ ਸਧਾਰਣ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਯੋਗ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਧਰਮ ਕਾਫੀ ਉਨਤੀ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਕਾਫੀ ਅਸਾਨੀ ਮਿਲੀ।

ਸੰਘ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ- ਜੈਨ ਧਰਮ ਆਪਣੇ ਜਨਮ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਕ ਸੰਗਠਿਤ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਮਹਾਵੀਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਨੂੰ ਸੰਘ ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤਾ। ਸੰਘ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਯਮ ਪੂਰਨ ਅਤੇ ਅਸਾਨ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਗੋਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਸਮੇਂ ਬਿਤਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਲਗਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਮਹਾਵੀਰ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਜੈਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਜਿਉਂ ਦੀਆਂ ਤਿਉਂ ਬਣੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਜੈਨ ਸੰਘ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੁਧਰਮਨ ਨੇ 22 ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਲਗਾਤਾਰ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜੈਨ ਮੁਨੀ ਜਮਬਕੋ ਸੰਘ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦਾ ਖੂਬ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਇਆ।

ਜੈਨ ਧਰਮ ਦਾ ਪਤਨ

ਜਦਕਿ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਬੜੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਮਲਾਂਤਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਰੋਧ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਸ ਧਰਮ ਦੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯਤਾ ਘਟਣ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਇਹ ਪਤਨ ਵੱਲ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਪਤਨ ਦੇ ਕੁਝ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸਨ-

ਰਾਜ ਧਰਮ 'ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਤ ਨਾ ਹੋਣਾ- ਜਦ ਕਿ ਮਹਾਵੀਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਰਾਜ ਘਰਾਣਿਆਂ ਨੇ ਜੈਨ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰ ਕਦੀ ਵੀ ਧਰਮ ਨੂੰ ਰਾਜ ਧਰਮ ਦੇ ਪਦ 'ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਤ ਹੋਣ ਦਾ ਗੌਰਵ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਬਹੁ ਸੰਖਿਅਕ ਭਾਰਤੀ ਨਰੇਸ਼ ਇਸ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਦਾਰ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਰਹੇ ਪਰ ਇਹ ਉਦਾਰਤਾ ਧਰਮ ਦੀ ਦੇਸ਼ ਵਿਆਪਕਤਾ ਅਤੇ ਅੰਤਰਦੇਸ਼ਤਾ ਦੇ ਲਈ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਜੈਨ ਅਸ਼ੋਕ, ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਜਾਂ ਹਰਸ਼ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵੀ ਸੀਮਿਤ ਨਾ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ।

ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਪੁਨਰ ਪਤਨ- ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਜੈਨੀਆਂ ਨੇ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵੀ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦੀ ਨਵੀਨਤਾ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਨੀਵੀਂਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਅਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਹੋ ਗਿਆ।

ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ- ਕਾਲਾਂਤਰ ਵਿੱਚ ਜੈਨ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਜਿਹੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਰਹਿ ਗਏ ਜੋ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਅਤੇ ਪੂਰੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਨਾਲ ਇਸ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕਮੀ ਹੋ ਗਈ। ਜੋ ਥੋੜੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਬਚ ਗਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਆ ਗਈਆਂ। ਉਹ ਆਤਮ ਸੰਜਮੀ ਨਹੀਂ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਝੁਕਾਅ ਸੰਸਾਰਿਕ ਸੁੱਖ ਭੋਗ ਵੱਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਫਲਸਰੂਪ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦਾ ਪਤਨ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ।

ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਦੰਦਿਤਾ- ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ 'ਚ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਦੰਦੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਹੋ ਗਿਆ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਕਈ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਮਿਲਿਆ। ਮਥੁਰਾ ਦੇ ਜੈਨ ਮੰਦਿਰਾਂ ਨੂੰ ਚੋਲ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਸ਼ਿਵ ਮੰਦਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ। ਕੁਝ ਚਾਲੂਕਿਆ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਜੈਨ ਮੰਦਿਰਾਂ ਤੋਂ ਜੈਨ ਮੂਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਹਟਾ ਕੇ ਹਿੰਦੂ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਉੜੀਸਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸ਼ੈਵਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਇਆ। ਰਾਜਪੂਤ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਅਹਿੰਸਾ ਧਰਮ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਘੱਟ ਜਾਣ ਨਾਲ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦਾ ਪਤਨ ਹੋ ਜਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਗਿਆ।

ਅੰਦਰਲੇ ਮਤਭੇਦ- ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਜੈਨ ਧਰਮ ਇਕ ਸ਼ਕਤ ਅੰਦੋਲਨ ਸੀ। ਪਰ ਕਾਲਾਂਤਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਵਿੱਚ ਅੰਦਰਲੇ ਮਤਭੇਦ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜੈਨ ਧਰਮ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੋ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਆ-ਸ਼ਵੇਤਾਂਬਰ ਅਤੇ ਦਿਗੰਬਰ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਮਤ ਭੇਦ ਅਤੇ ਵੰਡ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਲਈ ਬੜਾ ਘਾਤਕ ਸਾਬਿਤ ਹੋਇਆ। ਮਤਭੇਦ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜਨਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਕਮੀ- ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਭਾਰੀ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਕਠੋਰ ਵਰਤ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ, ਇੱਛਾਵਾਂ ਦਾ ਦਮਨ ਕਰਕੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਤਪੱਸਿਆ ਨਾਲ ਸ਼ੁੱਧ ਕਰਕੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧੀ ਦੇ ਉਹ ਯਤਨ ਜਨਤਾ 'ਤੇ ਗਹਿਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਸੰਘ ਵਿੱਚ ਜਨਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਵਧਾਉਣ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਧਨ ਸਨ। ਹੁਣ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਵਿੱਚ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਾ ਸਰੋਤ ਵਹਿਣਾ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੰਘਾਂ ਦੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਮੀ ਆਉਣ ਲੱਗੀ ਸੀ। ਅਸਤੁ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਦਾ ਸਧਾਰਣ ਜਨਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਗਹਿਰਾ ਸਬੰਧ ਨਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਵਿੱਚ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕੋਈ ਖਿਚ ਜਾਂ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ।

ਨੋਟ

ਤਪੱਸਿਆ ਦੀ ਕਠੋਰਤਾ- ਜੈਨ ਧਰਮ ਤਪੱਸਿਆ 'ਤੇ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਨੰਗੇ ਰਹਿਣਾ, ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਭੋਜਨ ਨਾ ਕਰਨਾ, ਕੇਸ਼ਲੋਚਨ ਆਦਿ ਸਰੀਰਿਕ ਕਸ਼ਟ ਜ਼ਰੂਰੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਦੁਸ਼ਕਰ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਦਾ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਬਣਨਾ ਸੰਭਵ ਸੀ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਜੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਤਾ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੇ ਤਪੱਸਿਆ ਵਰਤ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਹ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮੰਦਾ ਪੈ ਗਿਆ।

ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ- ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਧਾਰਣ ਬੋਲਚਾਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਜੈਨ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸੰਸਕਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਫਲਸਰੂਪ ਜਨਤਾ ਨਾਲ ਇਸ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਸਧਾਰਣ ਜਨਤਾ ਜੈਨ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਰਹਿਣ ਲੱਗੀ।

ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਸੰਲੰਗਨੇ- ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਜੈਨ ਧਰਮ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ ਸੀ, ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਸ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਕਾਲਾਂਤਰ ਵਿੱਚ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆਉਂਦਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਧਰਮ ਦੇ ਕਈ ਦੋਸ਼ ਉਸ ਵਿੱਚ ਵੜ ਗਏ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਧਰਮ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਤੀਵਾਦ ਅਤੇ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਵਧ ਗਈ। ਫਲਸਰੂਪ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੀ ਨਵੀਨਤਾ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਵੀ ਇਸ ਧਰਮ ਦਾ ਪਤਨ ਹੋਇਆ।

ਜੈਨ ਧਰਮ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਫੈਲਿਆ, ਪਰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਘਾਟਾ ਹੋਣਾ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਈ। ਜੈਨੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੰਦਿਰਾਂ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ 1774-76 ਈ. ਵੀ. ਬਾਅਦ ਅਜੈਪਾਲ ਦੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਸੀ ਪਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਜਿੰਨੀ ਹਾਨੀ ਇਸ ਧਰਮ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਾਈ, ਉੰਨੀ ਹਾਨੀ ਇਸ ਧਰਮ ਨੂੰ ਅਜੈਪਾਲ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚੀ। ਅਲਾਊਦੀਨ ਖਿਲਜੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਗੁਜਰਾਤ ਨੂੰ 1297-98 ਵਿੱਚ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਸੀ, ਜੈਨੀਆਂ ਵੱਲੋਂ "ਖੂਨੀ" ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਜੈਨੀਆਂ ਦੇ ਕਈ ਮੰਦਿਰਾਂ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਢਾਹ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਜੈਨ ਧਰਮੀਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜੈਨੀਆਂ ਦੇ ਮੰਦਿਰਾ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਮੱਗਰੀ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਮਸਜਿਦਾਂ ਬਣਾਈਆਂ।

ਜੈਨ ਧਰਮ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਤੁਲਨਾ

ਜੈਨ ਧਰਮ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਨਵਾਂ ਧਰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਸ਼ਾਖਾ ਹੀ ਮੰਲ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਕਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਧਰਮ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ-ਜੁਲਦਾ ਹੈ। ਜੈਨ ਤੀਰਥੰਕਰਾਂ ਨੇ ਧਰਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨਵੇਂ ਧਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਨੂੰ ਹੀ ਸੁਧਾਰਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਤਰ੍ਹਾਂ-ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆ ਬੁਰਾਈਆਂ ਆ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਅਡੰਬਰ ਅਤੇ ਹਿੰਸਾ ਨਾਲ ਪੂਰਨ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਨਾਲ ਯੁਕਤ ਹੋ ਉਠਿਆ ਸੀ। ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਬਲੀ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਈ ਲੋਕ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਬਣ ਗਏ। ਮਹਾਵੀਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਜੈਨ ਧਰਮ 'ਨਿਰ-ਗ੍ਰੰਥ ਮਤ' ਕਹਾਉਂਦਾ ਸੀ ਜੋ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਜੈਨ ਧਰਮ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਜੈਨ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਸਰਵ ਵਿਆਪਕਤਾ, ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਅਤੇ ਚੰਗੇ-ਮਾੜੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲਾਂ ਨੂੰ ਭੋਗਣਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਦੇ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਜੈਨ ਧਰਮ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਜੈਨ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਵਾਕਾਂ ਦੀ ਵੇਦਵਿਰੁਦਤਾ ਅਤੇ ਨਾਸਤਿਕਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੈਨ ਧਰਮ ਵਰਨ-ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਫਰਕ ਕੇਵਲ ਇੰਨਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਜੈਨੀ ਕਰਮ ਨੂੰ ਹੀ ਜਾਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਅਧਾਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਸੰਸਕਾਰ ਜੈਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੂ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ। ਉਹ ਰਾਮ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪੂਜਣ ਯੋਗ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਜੈਨੀ ਹਿੰਦੂ ਜਾਤੀ ਦੇ ਵੈਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਆਦਿ ਵੀ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਦੇ ਕਰਤਵਾਂ ਦੀ ਵਿਵੇਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ **ਚਾਣਕਿਆ** ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਰਤਵ ਆਪਣੀਆਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵਸ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਸੰਸਾਰਿਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ, ਭੀਖ ਮੰਗ ਕੇ ਕਰ ਉਦਰ ਪੂਰਤੀ ਪਿੰਡਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਵਾਸ , ਆਪਣੇ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿਣਾ, ਜੀਵਾਂ 'ਤੇ ਦਇਆ ਦਿਖਾਉਣਾ, ਹਿੰਸਾਵਿਰਤੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣਾ, ਈਰਖਾ ਗੁੱਸਾ ਆਦਿ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਦਇਆ, ਮਾਫੀ ਅਤੇ ਸੰਤੋਸ਼ ਆਦਿ ਦਾ ਪਾਲਣ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮ ਅਤੇ ਅੰਦਰਲੀ ਸਵੈ ਇੱਛਾ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ੁੱਧ, ਪਵਿੱਤਰ ਅਤੇ ਸਾਦਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਨਿਯਮ ਸਿਰਫ ਸਾਰੇ ਜੈਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਲਈ ਆਪਣਾ ਮਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜੈਨ ਸਾਧੂਆਂ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਦੀ ਰੋਜ਼ਮਰਾ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ-ਜੁਲਦੀ ਹੇ। ਫਰਕ ਕੇਵਲ ਇੰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਜੈਨ ਧਰਮ ਨਾਸਤਿਕ ਧਰਮ ਹੈ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਆਸਤਿਕ ਧਰਮ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਸਰਵ ਵਿਆਪਕਤਾ ਵਿੱਚ ਆਸਥਾ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਰਚੇਤਾ, ਪਾਲਕ ਅਤੇ ਸਹਾਰਕਰਤਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਸਬੂਤ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਯੱਗ ਅਤੇ ਬਲੀਦਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਆਸਥਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਜੈਨ ਧਰਮ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਕਰਤਾ, ਭਰਤਾ ਅਤੇ ਹਰਤਾ ਨਹੀਂ

ਮੰਨਦਾ। ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਗਤ ਅਨਾਦਿ ਅਤੇ ਅਨੰਤ ਹੈ। ਜੈਨੀ ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਯੱਗ ਅਤੇ ਬਲੀਦਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਸਥਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। **ਨੋਟ**

ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੀ ਦੇਣ

ਸਾਹਿਤਕ ਦੇਣ- ਜਦਕਿ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਬੜਾ ਸੀਮਿਤ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਕਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ ਪਰ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਦੇਣ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦੇਣ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਕਲਾ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜੈਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਕੇ ਇਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਪਰਿਮਾਰਜਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਕਿਰਤ ਅਸਾਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਯੋਗਦਾਨ ਮਿਲਿਆ। ਰਾਜਪੂਤ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕਈ ਜੈਨ ਅਚਾਰਿਆ ਨੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਅਤੇ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖੇ। ਜੈਨ ਧਰਮ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਾਹਿਤ 'ਸ਼੍ਰੁਤੰਗ' ਮਾਗਧੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਾਰਾਂ ਅੰਗਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਅਧਾਰ ਹਨ।

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਜੈਨ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਤੇ ਜੈਨ ਕਵਿਤਾ 'ਤੇ ਜੈਨੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਈਸਵੀ ਸੰਮਤ ਦੇ ਬਾਅਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਫੈਲਣ ਲੱਗੀ। ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਬੁੱਧਾਂ ਨੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਜੈਨ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਅਪਣਾ ਲਿਆ। ਜੈਨ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅੱਧੇ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਾਹਿਤ ਮੱਧ ਕਾਲੀਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਰਚਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਦੇ ਸਮੇਂ ਨੈਤਿਕ ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਵਰਨਣ, ਵਿਆਕਰਣ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਿਦਹਸਤ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪੰਚ ਤੰਤਰਾਂ 'ਤੇ ਲਿਖੇ ਗਏ ਦੋ ਆਲੋਚਨਾ ਗ੍ਰੰਥ ਜੈਨੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਧੋਤਕ ਹਨ।

ਤਮਿਲ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਜੈਨੀਆਂ ਦਾ ਸਦੀਆ ਤੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। 'ਤਾਮਿਲ ਸਾਹਿਤ' ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਵਿਤਾ ਜੀਵਕ ਚਿੰਤਾਮਣੀ ਜੈਨੀਆਂ ਦੀ ਹੀ ਦੇਣ ਹੈ। **ਤਿਰੂਵਲੂਵਰ** ਦਾ "ਕੁੰਕਲ" ਤਮਿਲ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਉਤਮ ਕਿਤਾਬ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਰਚੇਤਾ ਇਕ ਜੈਨੀ ਸੀ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਤਮਿਲ ਵਿਆਕਰਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਤਮਿਲ ਕੋਸ਼ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਜੈਨ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਤੇਲਗੂ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਨੀਂਹ ਵੀ ਜੈਨ ਲੇਖਕਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਕਲਾਤਮਕ ਦੇਣ- ਕਲਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੀ ਦੇਣ ਅਪੂਵਰ ਹੈ। 11ਵੀਂ ਅਤੇ 12ਵੀਂ ਸਦੀਆਂ ਵਿੰਚ ਜੈਨ ਕਲਾ ਦਾ ਬੜਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਜੈਨੀਆਂ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਮੰਦਿਰ ਅੱਜ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬੁੱਧਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੈਨੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਭਿਕਸ਼ੂ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਅਤੇ ਗੁਫਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਭਿਕਸ਼ੂ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਅੱਜ ਵੀ ਉਦੇਗਿਰੀ ਵਿੱਚ ਸਿੰਘ ਗੁਫਾ, ਅਲੋਰਾ ਵਿੱਚ ਇੰਦਰ ਸਭਾ, ਲਕਕੁੰਡੀ, ਪੁਲਿਤਾਨ, ਆਬੂ ਪਰਬਤ, ਗਿਰਨਾਰ, ਪਾਸ਼ਵਰਨਾਥ ਦੀ ਪਹਾੜੀ ਦੇ ਭਗਨਾਵਸ਼ੇਸ਼, ਜੋਧਪੁਰ ਵਿੱਚ ਰਣਪੁਰ, ਬੁੰਦੇਲਖੰਡ ਵਿੱਚ ਖਜਾਹਾਰੀ, ਘੰਆਈ ਅਤੇ ਆਦਿਨਾਥ ਮੰਦਿਰ ਅਤੇ ਚਿਤੋੜ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜੈਨੀਆਂ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਸ਼ਰਵਣ, ਬੇਲਗੋਲ, ਮੁਦਰਾਬਿਰਦੀ ਅਤੇ ਗੁਰਵਾਯਕੇਰੀ ਦੇ ਸਬੂਤ ਅੱਜ ਵੀ ਹਨ। ਜੈਨੀਆਂ ਦੇ ਕਈ ਮੰਦਿਰਾਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਅੱਜ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦੇ ਧਵਸਾਵਸ਼ੇਸ਼ਾਂ 'ਤੇ ਮਸਜਿਦਾਂ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ।

ਹੱਥ ਨਾਲ ਲਿਖੇ ਜੈਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ 'ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਚਿੱਤਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਉਹ ਜੈਨ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਹਨ। ਜਦਕਿ ਜੈਨ ਚਿੱਤਰ ਕਲਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸਾਦਗੀ ਸੰਪਨ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਕਲਾ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਹਿਯੋਗ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਜੈਨੀਆਂ ਨੇ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਕਾਫੀ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦੇਣ- ਜੈਨੀਆਂ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦੇਣ ਵੀ ਕਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਨਾਲ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਸੱਚ ਦੀ ਖੋਜ ਦੇ ਲਈ ਜੈਨੀਆਂ ਨੇ ਜਿਸ ਸਯਾਦਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਵੱਡਮੁੱਲੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਸਯਾਦਾਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ 'ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਜਿਹਾ ਹੈ' ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਸੱਚ ਦੇ ਕੇਵਲ ਇਕ ਸਵਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਹੀ ਸਾਰੇ ਸੱਚ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸੱਚ ਦੇ ਕਈ ਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੈਨੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਰਹੱਸ ਦਾ ਉਦਘਾਟਨ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਇਕ ਮਹਾਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਦੇਣ ਨਾਲ ਸੰਪਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਦੀ ਮਹਾਨ ਦੇਣ ਹੈ। ਜਦ ਕਿ ਜੈਨ ਧਰਮ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਕ ਮੁੱਖ ਧਰਮ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਧਰਮ ਪਲਵਿਤ ਰਿਹਾ। ਇਕ ਸਮੀਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੇ ਠੀਕ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਜੈਨ ਧਰਮ ਇਕ ਧਰਮ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਨੈਤਿਕ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਉਨਾ ਹੀ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਉਹ ਸੀ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪਵੇ ਤਾਂ ਜੈਨ ਧਰਮ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸਭ ਦੇ ਪ੍ਰਿਯ ਦੇਵਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਨ

ਨੋਟ

ਨੂੰ ਤੱਤਪਰ ਸੀ। ਜਾਤੀ ਦੇ ਸਿਧਾਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵੀ ਇਹ ਧਰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦੂਸਰੇ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਸਦਾ ਤੱਤਪਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਤੱਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਜਾਂ ਅਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਵਾਪਿਸ ਅਸੰਭਵ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਸਾਰਾ ਗਿਆਨ ਸੰਭਵ ਹੈ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਰੋਧੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਉਂਨਾ ਹੀ ਠੀਕ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਕਿ ਤੁਹਾਡਾ। ਇਹੀ ਇਕ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਜੈਨ ਧਰਮ ਇੱਥੇ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਆਪਣੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਤੋਂ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ।

11.2 ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ (Mahatma Buddha and Buddhism)

ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੀ ਜੀਵਨੀ- ਧਰਮ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਈਸਵੀ 6ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਅਭਯੁਦਯ ਇਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਵੈਦਿਕ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਤਾਰਕਿਕ ਪ੍ਰਤੀਫਲ ਸੀ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਸਨ ਜੋ ਮਹਾਵੀਰ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਨ। ਇਹ ਜਾਤੀ ਦੇ ਖੱਤਰੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਰੰਭਿਕ ਨਾਮ ਗੌਤਮ ਜਾਂ ਸਿਧਾਰਥ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਇਕ ਰਾਜ ਕੁਲ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸ਼ਾਕਿਆਵੰਸ਼ੀ ਖੱਤਰੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਅਤਿ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗਣਰਾਜ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੀ ਤਰਾਈ ਵਿੱਚ ਨੇਪਾਲ ਰਾਜ ਦੀ ਹੱਦ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਸੀ। 6ਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਵਿੱਚ ਇਸ ਜਨਪਦ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਮਹਾਰਾਜ ਸ਼ੁਦੋਧਨ ਸਨ। ਬੁੱਧ ਦਾ ਜਨਮ 563 ਈ. ਪੂ. ਦੇ ਲਗਭਗ ਕਪਿਲਵਸਤੂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲੁੰਬਨੀ ਨਾਮ ਦੇ ਇਕ ਉਧਾਨ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਨਮ ਦੇ ਕੁਝ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੌਤੇਲੀ ਮਾਤਾ ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ ਗੌਤਮੀ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਗੌਤਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੋਤਰ ਦਾ ਨਾਮ ਸੀ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੋਧ ਹੋਇਆ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਬੁੱਧ ਕਹਾਏ।

ਸਿਧਾਰਥ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਚਿੰਤਨਮਗਨ, ਸ਼ਾਂਤ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਰਾਜਪਾਟ, ਧਨ-ਦੌਲਤ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ, ਪੁੱਤਰ ਜਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿਰਫ ਉਹ ਜੀਵਨ ਦੀ ਗੂੜ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਏਕਾਂਤਪ੍ਰੇਮੀ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਲਦੀ ਹੀ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਫਸਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੰਨ ਰਚ ਜਾਏ। ਜਨਮ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜੋਤਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਇਹ ਭਵਿੱਖਵਾਣੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਬੱਚਾ ਜਾਂ ਤਾਂ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਸਮਰਾਟ ਬਣੇਗਾ ਜਾਂ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸੰਨਿਆਸੀ ਬਣੇਗਾ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਹੋਰ ਵੀ ਚਿੰਤਤ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਸਿਧਾਰਥ ਦਾ ਵਿਆਹ ਯਸ਼ੋਧਰਾ ਨਾਮ ਦੀ ਇਕ ਪਰਮ ਸੁੰਦਰੀ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਭੋਗਵਿਲਾਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਈ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਵੀ ਜਨਮ ਹੋਇਆ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਬਹੁ ਵਿਕਲਪੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Multiple Choice Questions):

4. "ਮੇਰੇ ਮਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਜੋ ਸਿਧਾਂਤ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ ਉਹ ਹੀ ਤੁਹਾਡਾ ਪੱਥ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨਗੇ।" ਮੌਤ-ਸ਼ਾਇਆ 'ਤੇ ਆਨੰਦ ਨੂੰ ਇਹ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।
   (ਅ) ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ (ਬ) ਮਹਾਵੀਰ
   (ਸ) ਪਾਸ਼ਰਵਨਾਥ (ਦ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।
5. ਬੁੱਧ ਦੀ ਤੀਸਰੀ ਸਭਾ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਰਾਜ ਕਾਲ ਵਿੱਚ .....ਹੋਈ ਸੀ।
   (ਅ) ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ (ਬ) ਵੈਸ਼ਾਲੀ
   (ਸ) ਕੁੰਡਲਵਨ (ਦ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।
6. ਹੀਨਯਾਨ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿੱਚ .....ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਮੰਨ ਕੇ ਧਰਮ ਦੇ ਸ਼ੁੱਧ ਅਤੇ ਆਰੰਭਿਕ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।
   (ਅ) ਮਹਾਵੀਰ (ਬ) ਸੁਧਰਮਣ
   (ਸ) ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ (ਦ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।
7. ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ .....ਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਵਰਣਿਤ 'ਪੁਰਸ਼ ਸੂਕਤ' ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਵਰਨਣਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।
   (ਅ) ਅੱਠਵੇਂ (ਬ) ਦਸਵੇਂ
   (ਸ) ਨੌਵੇਂ (ਦ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।

ਨੋਟ

ਪਰ ਵਿਲਾਸ ਪੂਰਨ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੌਤਮ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚਾਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ 'ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਿਆ। ਸਿਜਫ ਕਾਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਲਈ ਕੱਢੇ ਹੋਏ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਸਿਣਾਰਥ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਸ਼ਃ ਇਕ ਅਤਿ ਕ੍ਰਸ਼ਕਾਯ ਰੋਗੀ, ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਚੱਲ ਸਕਣ ਯੋਗ ਬਜ਼ੁਰਗ ਪੁਰਸ਼, ਇਕ ਮਰਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਵਰੂਪ ਸਾਧੂ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਇਕ ਮਹਾਨ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਦਾ ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰਥੀ ਛੰਦਕ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਨਾ ਇਕ ਦਿਨ ਰੋਗਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣ ਕੇ ਸਾਰੇ ਦੁੱਖ ਸਹਿਣ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਬੁਢਾਪੇ ਵਿੱਚ ਸਖਤ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਭੋਗਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਮੌਤ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿਧਾਰਥ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ 'ਤੇ ਜਿੰਨਾ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਂਨੀ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਆਕੁਲਤਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਪਰ ਸਾਧੂ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਧਿਆਨ ਆਉਂਦੇ ਦੁਖੀ ਦਿਲ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੁੱਖਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਲੱਭਣ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। 19 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਸਿਧਾਰਥ ਰਾਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਨਵਜੰਮੇ ਬੱਚੇ ਰਾਹੁਲ ਅਤੇ ਪਤਨੀ ਯਸ਼ੋਧਰਾ ਨੂੰ ਸੁੱਤੇ ਛੱਡ ਕੇ ਜਵਾਨੀ, ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਅਸਥਾਈ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਅਨਿੱਤ ਅਤੇ ਦੁੱਖਮਈ ਜਾਣ, ਸਾਰੇ ਸੁੱਖ ਅਤੇ ਵੈਭਵ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ, ਘੋੜੇ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਛੰਦਕ ਦੇ ਨਾਲ ਮਹਿਲ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਪਏ।

ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਈ ਮਹਾਤਮਾ ਅਤੇ ਸਾਧੂਆਂ ਨਾਲ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਤਿਸੰਗ ਹੋਇਆ। ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਦੇ ਗੁਆਂਢ ਵਿੱਚ ਆਲਾਰ ਕਾਲਾਮ ਅਤੇ ਰਾਜਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਰਾਮ ਪੁੱਤਰ ਰੂਦਰਕ ਨਾਮ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋਈ। ਇੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗਿਆਪਿਪਾਸਾ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸੰਤੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਉਹ ਰਾਜਗ੍ਰਹਿ ਤੋਂ ਗਯਾ ਪਹੁੰਚੇ ਅਤੇ ਉਰੂਵੇਲਾ ਨਾਮ ਦੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪੰਜ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਕਠੋਰ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਨ ਬੈਠੇ। ਛੇ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਇਹ ਕ੍ਰਮ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਰੀਰ ਜਰਜਰ ਹੋ ਗਿਆ ਪਰ ਆਤਮਾ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਰਹੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਪੋਭੂਮੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਇਸਤਰੀਆਂ ਗੀਤ ਗਾ ਰਹੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਗੌਤਮ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪਈ। ਇਸ ਗੀਤ ਦਾ ਸਾਰ ਇਹ ਸੀ ਕਿ "ਵੀਣਾ ਦੇ ਤਾਰ ਨੂੰ ਇੰਨਾ ਨਾ ਕੱਸੋ ਜਿਸ ਨਾਲ ਤਾਰ ਹੀ ਟੁੱਟ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਨਾ ਵੀਣਾਂ ਦੇ ਤਾਰ ਨੂੰ ਇੰਨਾ ਢਿੱਲਾ ਰੱਖੋ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਕੋਈ ਆਵਾਜ਼ ਹੀ ਨਾ ਨਿਕਲ ਸਕੇ।" ਗੌਤਮ 'ਤੇ ਇਸ ਗੀਤ ਦਾ ਬੜਾ ਗਹਿਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਇਸ ਗੀਤ ਨਾਲ ਗੌਤਮ ਨੇ ਮੱਧ ਵਰਗ ਜਾਂ ਮੱਧ ਪ੍ਰਤੀਪਦਾ ਦਾ ਪਾਠ ਸਿੱਖਿਆ। ਉਹ ਘੋਰ ਤਪੱਸਿਆ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ ਵੀਣਾ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਸ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੁਣ ਮੱਧ ਵਰਗ ਅਪਣਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਤਪੱਸਿਆ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ। ਸੁਜਾਤਾ ਨਾਮ ਦੀ ਇਕ ਇਸਤਰੀ ਦਰੱਖਤ ਦੀ ਪੂਜਾ ਸਬੰਧੀ ਖੀਰ ਲੈ ਕੇ ਆਈ ਸੀ। ਗੌਤਮ ਨੇ ਉਸ ਤੋਂ ਖੀਰ ਲੈ ਕੇ ਖਾ ਲਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਟਕਿਆ ਮੰਨ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ।

ਹੁਣ ਸਿਧਾਰਥ ਇਕੱਲਾ ਜਪ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਬੈਠ ਕੇ ਉਹ ਘੋਰ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਗਏ। ਉਥੇ ਇਕ ਦਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਮਿਲਿਆ ਉਹ ਬੁੱਧਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸਿਧਾਰਥ ਬੁੱਧ ਕਹਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਜਿਸ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਹੇਠਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੋਧ ਹੋਇਆ ਸੀ ਉਹ ਬੋਧ ਦਰੱਖਤ ਕਹਾਇਆ।

ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੰਮ- ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਬਾਅਦ ਬੁੱਧ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਪਾਏ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਫੈਲਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਪੁਰਾਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਟਕਿਆ ਸਮਝ ਕੇ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਉਹ ਸਾਰਨਾਥ ਪਹੁੰਚੇ ਅਤੇ ਪਹਿਲਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਧਰਮ ਚੱਕਰ ਪ੍ਰਵਰਤਨ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਵਿਖਿਆਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬੁੱਧ ਵਾਰਾਣਸੀ ਗਏ ਅਤੇ ਉਥੇ ਇਕ ਅਮੀਰ ਸੇਠ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਚੇਲਾ ਬਣਾਇਆ। ਵਾਰਾਣਸੀ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਰਾਜਗ੍ਰਹਿ ਪਹੁੰਚੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਗਧ ਵਿੱਚ ਕਈ ਅਚਾਰਿਆ ਅਤੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਘੁੰਮ-ਘੁੰਮ ਕੇ ਜਨਤਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਮਾ ਲੱਗਿਆ ਪਰ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲੀ ਅਤੇ ਕਈ ਵਿਅਕਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੇਲੇ ਬਣ ਗਏ। ਰਾਜਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਗਧ ਨਰੇਸ਼ ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਨੇ ਬੁੱਧ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚਾਰੋਂ ਪਾਸੇ ਘੁੰਮ-ਘੁੰਮ ਕੇ ਰਾਜੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਭਿਖਾਰੀ ਤੱਕ ਸਾਰੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਅਨੁਯਾਈ ਬਣਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਮੌਗਦਲਿਆਨ, ਉਪਾਲੀ, ਸੇਠ ਅਨਾਥਪਿੰਡਕ ਅਤੇ ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਨ। ਰਾਜਗ੍ਰਹਿ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬੁੱਧ ਨੇ ਗਯਾ, ਨਾਲੰਦਾ, ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਆਦਿ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਵੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤਾ। ਕੌਸ਼ਲ ਵਿੱਚ ਅਨਾਰਥਪਿੰਡਕ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਅਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣਾ ਪੈਰ ਜਮਾਉਣ ਦਾ ਚੰਗਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਅਪਾਰ ਧਨ ਖਰਚ ਕਰਕੇ ਬੁੱਧ ਦੇ ਲਈ ਸ੍ਰਾਵਸਤੀ ਵਿੱਚ ਜੇਤਵਲ ਨਾਮ ਦਾ ਇਕ ਬਿਹਾਰ ਬਣਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਰਾਜਾ ਪ੍ਰਸੇਨਜੀਤ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਿਆ।

ਨੋਟ

ਇਕ ਵਾਰ ਬੁੱਧ ਕਪਿਲਵਸਤੂ ਵੀ ਗਏ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਕਈ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਰਾਹੁਲ ਅਤੇ ਵਿਮਾਤਾ ਮਹਾਪ੍ਰਜਾਪਤੀ ਗੌਤਮ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ, ਅਪਣਾ ਅਨੁਯਾਈ ਬਣਾਇਆ। ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬੁੱਧ ਨੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਿਤਾਏ। ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੌਤਮੀ ਦੇ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ 'ਤੇ ਭਿਕਸ਼ੂਣੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਸੰਘ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਮੱਲ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਬੁੱਧ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਫਿਰ ਵੀ ਕੁਝ ਮੱਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੇਲੇ ਹੋ ਗਏ। ਕੌਸ਼ਾਂਮਬੀ ਦੇ ਰਾਜਾ ਉਦੇਨ ਨੇ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ। ਉਸ ਦੀ ਇਕ ਰਾਣੀ ਜ਼ਰੂਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੇਲੀ ਹੋ ਗਈ। ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਮਥੁਰਾ ਤੱਕ ਗਏ। ਅਵਨਤੀ ਦੇ ਰਾਜਾ ਪ੍ਰਧੋਤ ਨੇ ਵੀ ਇਕ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਉਥੇ ਉਹ ਨਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਆਪਣੇ ਇਕ ਚੇਲੇ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭੇਜਿਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਅਵਨਤੀ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀ ਦੀਖਸ਼ਾ ਦਿੱਤੀ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 44 ਸਾਲ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ, ਉਦੇਨ, ਪ੍ਰਸੇਨਜੀਤ ਆਦਿ ਕਈ ਰਾਜਿਆਂ, ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀਆਂ, ਸੇਠ-ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਧਾਰਣ ਵਰਗ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਬਣਾ ਕੇ ਹਿਰਣਯਵਤੀ ਨਦੀ ਦੇ ਤੱਟ 'ਤੇ ਕੁਸ਼ੀਨਗਰ ਦੇ ਨੇੜੇ 80 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ 483 ਈਸਵੀ ਪੂਰਵ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ "ਮਹਾ-ਪ੍ਰੀਨਿਰਵਾਣ" ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਭਸਮੀ ਨੂੰ ਅੱਠ ਜਾਤੀਆਂ ਨੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਸਤੂਪ ਬਣਵਾਏ। ਕੁਸ਼ੀਨਗਰ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਮਹਾਪਰੀ ਨਿਰਵਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਸੀ ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੂਰਤੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਹ ਮੂਰਤੀ ਅੱਜ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਕੁਸ਼ੀਨਗਰ ਵੀ ਬੁੱਧਾਂ ਦਾ ਇਕ ਅਤਿ ਪਵਿੱਤਰ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਬੁੱਧ ਯਾਤਰੀ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੂਰਤੀ ਅਤੇ ਮਹਾ-ਪ੍ਰੀਨਿਰਵਾਣ ਸਥਾਨ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਪਿਲਵਸਤੂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਸਾਲ ਦਰੱਖਤਾਂ ਦੇ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਲੂੰਬਣੀ ਜੰਗਲ ਨਾਮ ਸਥਾਨ ਵੀ ਇੱਥੇ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਸੀ, ਬੁੱਧਾਂ ਦੇ ਲਈ ਪਵਿੱਤਰ ਸਥਾਨ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਬੁੱਧ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਉਪਦੇਸ਼

ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਈਸ਼ਵਰ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ ਸਨ, ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਨਿੱਤ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਸਨ, ਕਿਸੇ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨੂੰ ਇਸੇ ਸਰੀਰ ਤੰਕ ਪ੍ਰੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਊਚ-ਨੀਚ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧਾਂ ਦਾ ਕੱਟੜਤਾ ਪੂਰਵਕ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਛੂਆ-ਛੂਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਪੂਰਣ ਦੱਸਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖੱਤਰੀ, ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਵੇਸਵਾ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਚੇਲੀਆਂ ਬਣਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਥਨ ਸੀ ਕਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਾਤਾ ਦੇ ਗਰਭ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨਹੀਂ ਕਹਾਂਗਾ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਨਾਲ ਭੇਂਟ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਆਏ ਹੋਏ ਦੋ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੇ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਤੋਂ ਜਾਂ ਕਰਮ ਨਾਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੋਣ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਜੋ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਾਰ ਅੰਸ਼ ਅਸੀਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਕਥਾ ਸਾਨੂੰ ਬੁੱਧ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ-"ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਸ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ 'ਤੇ ਮਮਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਕੋਲ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਉਸੇ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕਹਾਂਗਾ।" ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਥਨ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਲੈਣ ਨਾਲ ਨਾ ਤਾ ਕੋਈ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਕੁਲ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਗੈਰ-ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸਿਰਫ ਇਕ ਕਰਮ ਹੀ ਹੈ।

ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਅਹਿੰਸਾ ਸੀ। ਉਹ ਕੇਵਲ ਯੱਗ ਧਾਰਮਿਕ ਪੂਜਾ ਵਿੱਚ ਪਸ਼ੂ ਬਲੀ ਦਾ ਹੀ ਕਠੋਰ ਵਿਰੋਧ ਨਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਸਗੋਂ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਾਨੀ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਨੂੰ ਵੀ ਹਿੰਸਾ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਬਲ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਸ਼ਟਾਂਗਿਕ ਮਾਰਗ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਵਾਸਤੈ' ਨਾਮ ਦਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਇਕ ਤਰਯੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਪੂਰਨ ਨਿਸ਼ਣਾਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਉਸ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਸਦਾਚਾਰ ਵਿੱਚ ਸਨਿੰਵਿਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਮੂੰਹ 'ਚੋਂ ਪ੍ਰਾਥਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ-ਮੈਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ ਦਾ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਇੰਦਰ ਦਾ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਮਹੇਸ਼ ਅਤੇ ਯਮ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਂਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਕੀ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਸਜੀਵ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਹੋ ਕੇ ਚਲੇ ਜਾਣਗੇ? ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਾਥਨਾ ਵਿੱਚ ਨਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਕੋਈ ਕਰਤੱਵ ਪਾਲਣ ਹੀ ਹੈ।

ਬੁੱਧ ਵਿਚਾਰ ਸੁਤੰਤਰ ਦੇ ਕੱਟੜ ਸਮਰਥਕ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾ ਨੂੰ ਅੰਧਾਨੁਕਰਨ ਦੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਖੁਦ ਉਚਿਤ-ਅਣਉਚਿਤ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਦਾ ਅੰਧਾਨੁਕਰਣ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਸਗੋਂ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਕਸੌਟੀ 'ਤੇ ਜੇਕਰ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਖਰਾ ਉਤਰੇ ਤਾਂ ਹੀ ਅਨੁਯਾਈ ਬਣਨ। ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਬੁੱਧੀਵਾਦੀ ਸਨ ਅਤੇ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਨੋਟ

ਚਤਵਾਰੀ ਆਰਿਆ ਸੱਤਿਆਨੀ- ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਨੇ ਚਾਰ ਆਰਿਆ ਸੱਚਾਂ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ: (ਅ) ਦੁੱਖ (ਬ) ਦੁੱਖ ਸਮੁਦਾਇ (ਸ) ਦੁੱਖ ਨਿਰੋਧ ਆਸ਼ਟਾਂਗਿਕ ਮਾਰਗ।

ਦੁੱਖ-ਬੁੱਧ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਆਗਾਰ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਦੁੱਖ ਹੀ ਦੁੱਖ-ਦੁੱਖ ਹਨ- 'ਸਰਵ ਦੁੱਖ ਦੂਖਮ'। ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਭੋਗਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਨੇ ਕਿਹਾ "ਜਨਮ ਵੀ ਦੁੱਖ ਹੈ, ਬੁਢਾਪਾ ਵੀ ਦੁੱਖ ਹੈ, ਮਰਨ, ਸ਼ੋਕਰੂਦਨ, ਮਨ 'ਚ ਖਿਜ, ਹੈਰਾਨੀ ਦੁੱਖ ਹੈ। ਅਪ੍ਰਿਯ ਨਾਲ ਸੰਯੋਗ, ਪ੍ਰਿਯ ਨਾਲ ਵਿਛੋੜਾ ਵੀ ਦੁੱਖ ਹੈ। ਇੱਛਾ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ -ਉਹ ਵੀ ਦੁੱਖ ਹੈ।" ਇਸ ਨਾਸ਼ਵਰ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਆਕ ਕੇ ਦੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਕ ਨਾ ਇਕ ਦੁੱਖ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਭੋਗਣਾ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਦੁੱਖ ਸਮੁਦਾਇ- ਬੁੱਧ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਲੋਕਾ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਦੁੱਖ ਦਾ ਹੀ ਬੋਧ ਨਹੀਂ ਕਰਾਇਆ ਬਲਕਿ ਉਸ ਦਾ ਸਮੁਦਾਇ (ਕਾਰਨ) ਵੀ ਦੱਸਿਆ। ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੌਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਜਨਮ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਸਰੀਰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮੁਕਤੀ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦਾ ਦੁੱਖ ਨਾ ਭੋਗਣਾ ਪਵੇ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਜ਼ਰਬੇਕਾਰ ਵੇਧ ਰੋਗ ਦੂਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਰਨ ਲੱਭ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਵੈਸੇ ਸੰਸਾਰ ਸਰਵ-ਵਿਆਪੀ ਦੁੱਖ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਬੁੱਧ ਨੇ ਲੱਭ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਾਰਿਕ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਤੋਂ ਹੰਕਾਰ, ਮਮਤਾ, ਰਾਗ, ਗੁੱਸਾ, ਕਲੇਸ਼ ਆਦਿ ਦੁੱਖ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਕਈ ਇੱਛਾਵਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੁਝ ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਪੂਰਣ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀਆ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦਾ ਦਮਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਦੁੱਖ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਦੁੱਖ ਨਿਰੋਧ- ਜੋ ਦੁੱਖ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਰੋਧ ਜਾਂ ਨਿਵਾਰਣ ਜਾਂ ਸ਼ਮਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਦੁੱਖ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਨਾ ਰਹੇ ਤਾਂ ਦੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਅਵਿਦਿਆ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਤੋਂ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਨਿਰਵਾਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਿਰਵਾਹ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਨਿਰਵਾਣ ਦਾ ਅਰਥ ਅਕਰਮਣ ਹੋਣ ਨਹੀਂ। ਰਾਗ, ਗੁੱਸਾ ਅਤੇ ਮੋਹ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਗਿਆਨਵਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਜੇਕਰ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਉਹ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਫਸ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਦੇ ਚੱਕਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਅਤੇ ਦੁੱਖ ਰਹਿਤ ਹਾਲਤ ਦਾ ਨਾਮ ਨਿਰਵਾਣ ਹੈ।

ਦੁੱਖ ਨਿਰੋਧਗਾਮੀ ਅਸ਼ਟਾਂਗਿਕ ਮਾਰਗ- ਦੁੱਖ ਨਿਰੋਧ ਦੇ ਅਸ਼ਟਾਂਗਿਕ ਮਾਰਗ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੰਜ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜੋ ਧਰਮ ਚੱਕਰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਵਿਖਿਆਤ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਨੇ ਇਹ ਮਤ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ, ਹਵਸ ਜਾਂ ਇੱਛਾ ਹੀ ਦੁੱਖ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣਾ ਪਰਮ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਮੌਤ ਵੀ ਦੁੱਖ ਦੇ ਬੰਧਨ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਕੱਟ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵਾਸਨਾ ਅਤੇ ਕਰਮ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਲ ਨੂੰ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਸਦਾ ਪਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦੇ ਦਮਨ ਦੇ ਲਈ ਬੁੱਧ ਨੇ ਅੱਠ ਮਾਰਗਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਸ਼ਟਾਂਗਿਕ ਮਾਰਗ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਅੱਠ ਗੱਲਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ : ਸਮਯਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਸਮਯਕ ਸੰਕਲਪ, ਸਮਯਕ ਵਾਕ, ਸਮਯਕ ਕਰਮ, ਸਮਯਕ ਆਜੀਵ, ਸਮਯਕ ਵਿਆਮ, ਸਮਯਕ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਸਮਯਕ ਸਮਾਧੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੋ ਗਿਆਨ, ਹੋਰ ਤਿੰਨ ਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਅੰਤਿਮ ਤਿੰਨ ਸਮਾਧੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਸ਼ਟਾਂਗਿਕ ਮਾਰਗ ਦਾ ਪੂਰਾ ਵਿਵੇਚਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ-

(1) **ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-** ਬੁੱਧ ਨੇ ਚਾਰ ਆਰਿਆ ਸੱਚਾਂ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਦੁੱਖ, ਦੁੱਖ ਦਾ ਕਾਰਨ, ਦੁੱਖ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਅਤੇ ਦੁੱਖ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਦੇ ਤਰੀਕੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਆਰਿਆ ਸੱਚਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਸਮਯਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ।

(2) **ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਕਲਪ-** ਸਾਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੋਗ ਵਿਲਾਸ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਿਕ ਸੁੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕਰਨਾ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਕਲਪ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਸੰਸਾਰਿਕ ਵਸਤੂਆਂ, ਸਕੇ-ਸਬੰਧੀਆਂ ਅਤੇ ਮਿੱਤਰ ਆਦਿ ਦਾ ਮੋਹ ਤਿਆਗਣਾ ਅਤੇ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਹਾਨੀ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੇ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

(3) **ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਾਕ-** ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੱਚ ਬੋਲਣਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਲਗਾ ਕੇ ਝੂਠ ਬੋਲਣ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਹੀ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਾਕ ਜਾਂ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਚਨ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਨਾ ਕਰਨਾ, ਕਠੋਰ ਵਚਨਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਨਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਮਾੜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਮੂੰਹ 'ਚੋਂ ਨਾ ਕੱਢਣਾ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਲਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

(4) **ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਮ-** ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਸ਼ੁੱਭ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਚੰਗੇ-ਚੰਗੇ ਕੰਮ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਾੜੇ ਤੇ ਨਿੰਦਾ ਕਰਮ ਜਿਵੇਂ-ਚੋਰੀ, ਜੂਆ ਖੇਡਣਾ ਆਦਿ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ-ਕਰਦੇ ਮਨੁੱਖ ਸਦਾਚਾਰੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਹਿੰਸਾ ਪ੍ਰਿਯ ਅਤੇ ਜੇਤੂ ਕਹਾਉਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

(5) **ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਜਿਊਣਾ**- ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜੀਵਿਕਾ ਕਮਾਉਣ ਵਿੱਚ ਪੂਰੇ ਰੂਪ ਨਾਲ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਿਕਾ ਕਮਾਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਅਜਿਹੇ ਕਰਮਾ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਹਾਨੀ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਵੀ ਮਿਸ਼ਰਣ ਹੋਵੇ।

(6) **ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰੋਬਾਰ**- ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਆਮ ਦਾ ਭਾਵ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਦਯੋਗ ਤੋਂ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਾੜੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਭੈੜੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਅਤੇ ਸਦਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਦਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

(7) **ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮ੍ਰਿਤੀ**- ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ-ਚੰਗੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਰੱਖਣਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਮਨ, ਵਚਨ, ਕਰਮ ਅਤੇ ਕੰਮਾਂ 'ਤੇ ਚੌਕੰਨੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰੱਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੱਥ ਤੋਂ ਭਟਕ ਨਾ ਸਕੇ।

(8) **ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਧੀ**- ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਮਨ ਨੂੰ ਇਕਾਗਰ ਕਰਕੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਸਥਿਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰਾਂ ਹਾਲਤਾ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨਿਰਵਾਹ ਜਾਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸ਼ੁੱਧ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋਣ ਦੇ ਨਿਮਿਤ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੀ ਸਥਿਤੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਦਿਲ ਹੀ ਕਰ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਦੱਸੇ ਚਾਰ ਆਰਿਆ ਸੱਚ ਵਿੱਚ ਪੂਰੇ ਰੂਪ ਨਾਲ ਆਸਥਾ ਰੱਖਣ ਲੱਗਾ ਹੈ।

ਅਨਿਸ਼ਵਰਵਾਦ- ਬੁੱਧ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਨਿਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਸਨ। ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਈਸ਼ਵਰ ਵਰਗੀ ਕਿਸੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਈਸ਼ਵਰ ਨਾਮ ਦੀ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ 'ਪ੍ਰਤੀਤਯ ਸਮੁਤਪਾਦ' ਦੇ ਨਿਯਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਨਿਯਮ ਦਾ ਅਧਾਰ ਕੋਈ ਕੰਮ ਅਤੇ ਕਾਰਨ ਦੀ ਸ਼੍ਰੰਖਲਾ ਮਾਤਰ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਰਨ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕੋਈ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਕੰਮ ਦੂਸਰੇ ਕੰਮ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਇਕ ਕੰਮ ਤੋਂ ਦੂਸਰਾ, ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਤੀਸਰਾ ਅਤੇ ਤੀਸਰੇ ਤੋਂ ਚੌਥਾ ਕੰਮ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੰਮ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੰਖਲਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਕੰਮ ਚੱਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਅਨਾਤਮਵਾਦ- ਆਤਮਵਾਦ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਅਧਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸੀ। ਆਤਮਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਹਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵਿੱਚ ਆਤਮਾ ਨਾਮ ਦਾ ਇਕ ਅਜਰ-ਅਮਰ ਤੱਤ ਹੈ ਜੋ ਸਰੀਰ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਬੁੱਧ ਨੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਆਤਮਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਰੋ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਤੱਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੋ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਹੋਵੇ। ਜਿਸ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਬਣਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸਭ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹਨ। ਉਹ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹੀਆ ਧੁਰੀ ਆਦਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੁਰਜਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕਾਰੀਗਰ ਗੱਡੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡੇ ਇਸ ਸਰੀਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਨਾਲ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬੋਲਚਾਲ, ਕੰਮ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਸੰਸਕਾਰ, ਸੰਘਿਆ, ਸਵਰੂਪ, ਸੰਵੇਦਨਾ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਪੰਜ ਸਮੂਹ ਨਾਲ ਸੰਪਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੱਡੀ ਦੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਕਰ ਦੇਣ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੁਰਜ਼ਿਆਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਤਮਾ ਨਾਮ ਦਾ ਕੋਈ ਅਲੱਗ ਤੱਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਕਰਮ ਵਾਦ ਅਤੇ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਵਾਦ- ਬੁੱਧ ਅਨਾਤਮਾਵਾਦੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਕਰਮ ਅਤੇ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਤਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਆਤਮਾ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਹੰਕਾਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਜਨਮ ਲੈਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਕ੍ਰਮਵਾਦ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਸਮੁਤਪਾਦ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦੇ ਤ੍ਰਪਤ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਅਤ੍ਰਪਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਅਹੰਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੇ ਅਤੇ ਇਸ ਅਹੰਕਾਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਦਾ ਚੱਕਰ ਚੱਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਰਵਾਣ ਦੇ ਲਈ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਪਰਮ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਨਿਰਵਾਣ- ਬੁੱਧ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਕਸ਼ਣਿਕ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹਨ ਜੋ ਲਗਾਤਾਰ ਬਦਲਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਥਾਈ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹੁਣ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸਥਾਈ ਵੀ ਹੈ? ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਵੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ ਹੈ? ਬੁੱਧ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸਥਾਈ ਅਤੇ ਦੁੱਖ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ ਪਰ ਬੁੱਧ ਨੇ ਨਿਰਵਾਣ ਦਾ ਅਰਥ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਕਈ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਰਵਾਣ ਉਹ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਭ ਕੁਝ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਭੌਤਿਕ ਸਰੀਰ ਹੀ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਬਲਕਿ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਤੱਤ ਵੀ ਲੁਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨਿਰਵਾਣ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ

ਕਿਤੇ ਵੀ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨਿਰਮਾਣ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਧਾਰਣ ਨਿਰਵਾਣ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੌਤ ਦੇ ਬਾਅਦ ਜੋ ਨਿਰਵਾਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰੀਨਿਰਵਾਣ ਕਹਾਂਗੇ।

ਨੋਟ

ਸਵ ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਥਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਹੀ/ਗਲਤ ਲੱਭੋ (Write True/False in the following statements):

8. ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦਾ ਜਨਮ 563 ਈ. ਪੂ. ਦੇ ਲਗਭਗ ਕਪਿਲਵਸਤੂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲੁੰਬਣੀ ਨਾਮ ਦੇ ਇਕ ਉਧਾਨ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ।
9. ਮਹਾਵੀਰ ਨੇ ਕਿਹਾ "ਜਨਮ ਵੀ ਦੁੱਖ ਹੈ, ਬੁਢਾਪਾ ਵੀ ਦੁੱਖ ਹੈ, ਮਰਨ, ਸ਼ੋਕਦਰੁਦਨ ਮਨ ਖਿਨਤਾ, ਹੈਰਾਨੀ ਦੁੱਖ ਹੈ। ਇੱਛਾ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਪਾਉਣਾ ਵੀ ਦੁੱਖ ਹੈ।"
10. ਬੁੱਧ ਅਨਾਤਮਵਾਦੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਕਰਮ ਅਤੇ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਸਨ।
11. ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਰੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ਬੁੱਧਾਂ ਦੀ ਚੌਥੀ ਸਭਾ ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਸੀ।

ਮੱਧਮ ਵਰਗ- ਬੁੱਧ ਦਾ ਧਰਮ ਮੱਧਮ ਵਰਗ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਦੋ ਅੰਤਾਂ ਤੋਂ ਬਚ ਕੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ- ਕਠੋਰ ਤਪ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਭੋਗ ਵਿਲਾਸ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਦੀ ਸਥਿਤੀ (ਮੱਧਮ ਪ੍ਰਤਿਪਦਾ) ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਕਰ ਹੈ। ਇਸ ਮਾਰਗ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ-ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ, ਸੰਨਿਆਸੀ ਨੂੰ ਦੋ ਅੰਤਾਂ ਦਾ ਸੇਵਨ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਉਹ ਦੋਨੋਂ ਅੰਤ ਕਿਹੜੇ ਹਨ?ਇਕ ਤਾਂ ਕੰਮ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਸੁੱਖ ਵਿੱਚ ਫਸਣਾ ਜੋ ਬਹੁਤ ਹੀਣ, ਗ੍ਰਾਮ (ਗੰਵਾਰੂ), ਅਨਾਰਿਆ ਅਤੇ ਅਨਰਥਕਰ ਹਨ, ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਸ਼ਰੀਰ ਨੂੰ ਵਿਅਰਥ ਵਿੱਚ ਅਤਿ ਕਸ਼ਟ ਦੇਣਾ ਜੋ ਅਨਾਰਿਆ ਅਤੇ ਅਨਰਥਕਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਅੰਤਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਤਥਾਗਤ (ਬੁੱਧ) ਨੇ ਮੱਧਮ ਪ੍ਰਤੀਪਦਾ (ਮੱਧਮ ਵਰਗ) ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹਣ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਹੈ।"

ਬੁੱਧ ਨੇ ਵੀਣਾ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਮਾਰਗ ਦਾ ਹੋਰ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕੀਤਾ। ਜਿਵੇਂ ਵੀਣਾਂ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਬਹੁਤ ਢਿੱਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾ ਉਹ ਬੱਝੇਗੀ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੱਸ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਤਾਰ ਟੁੱਟਣ ਦਾ ਡਰ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾ ਤਾ ਭੋਗ ਵਿਲਾਸ ਦਾ ਹੀ ਜੀਵਨ ਸੁੱਖ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਕਠਿਨ ਤਪੱਸਿਆ ਦਾ ਸਮ ਜੀਵਨ ਹੀ ਚੰਗਾ ਹੈ।

ਦਸ ਸ਼ੀਲ- ਬੁੱਧ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੀਲ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨੈਤਿਕ ਆਚਰਣ ਦੇ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਦਸ ਸ਼ੀਲਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ-(1) ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਦੀ ਚਾਹ ਨਾ ਕਰਨਾ, (2) ਹਿੰਸਾ ਨਾ ਕਰਨਾ, (3) ਝੂਠ ਨਾ ਬੋਲਣਾ, (4) ਮਾਦਕ ਦ੍ਰਵਾਂ ਦਾ ਸੇਵਨ ਨਾ ਕਰਨਾ, (5) ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਨਾ ਕਰਨਾ, (6) ਗਾਉਣ-ਵਜਾਉਣ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਨਾ ਲੈਣਾ, (7) ਸੁਗੰਧਿਤ ਪਦਾਰਥਾਂ, (8) ਫੁੱਲਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਨਾ ਕਰਨਾ, (9) ਕੁਸਮਯ ਭੋਜਨ ਨਾ ਕਰਨਾ, (10) ਆਰਾਮ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਚਾਰਪਾਈ 'ਤੇ ਨਾ ਸੋਣਾ ਅਤੇ (11) ਰੂਪਿਆ ਪੈਸਾ ਨਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਨਾ ਰੱਖਣਾ।

ਉਪਰੋਕਤ ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਬੁੱਧ ਨੇ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆ ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੀ ਆਗਿਆ ਪਾਲਣ ਕਰਨ, ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ, ਆਦਰ ਅਤੇ ਮਾਣ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ, ਸਤਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਦਾਨ ਦੇਣ, ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਉਦਾਰਤਾਪੂਰਨ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨ, ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਨਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸਦਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਵੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ।

ਬੁੱਧ ਦੇ ਬਾਅਦ ਬੁੱਧ ਧਰਮ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਯੰਤਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਘ ਦੇ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੋਨੇ-ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਬੁੱਧ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਵੇਰਵੇ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੂੰ ਵਧਣ ਦਾ ਕਾਫੀ ਮੌਕਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਲਈ ਬੁੱਧ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਗਾਹਮ ਸਨ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਸਾਦੇ ਸਰਲ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸਮਝ ਸਕਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਬੁੱਧ ਨੇ ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਜਲਦੀ ਹੀ ਇਹ ਧਰਮ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਫੈਲ ਗਿਆ।

ਪਹਿਲੀ ਬੁੱਧ ਸਭਾ- ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਬਾਅਦ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਕਰਨ ਜਾਂ ਸੰਘ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਬੁੱਧ ਸਭਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਿਵੇਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ। ਮੌਤ-ਛਾਇਆ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਚੇਲੇ ਆਨੰਦ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੇ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ "ਮੇਰੇ ਮਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਜੋ ਸਿਧਾਂਤ ਮੈਂ ਇਸ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ ਉਹ ਹੀ ਤੁਹਾਡਾ

ਨੋਟ

ਪਥ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨਗੇ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਦੀ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਸੀ ਪਰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਣ ਲੱਗੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਬੁੱਧ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ 487 ਈ. ਪੂ. ਵਿੱਚ ਰਾਜਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਤਪਤਨੀ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਬੁੱਧ ਸਭਾ ਹੋਈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ ਪੰਜ ਸੌ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਨੇ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਇੱਥੇ ਬੁੱਧ ਦੇ ਭਾਸ਼ਣਾਂ, ਵਾਰਤਾਲਾਪਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਬੁੱਧ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਹਿੱਸੇ **ਵਿਨਯਪਿਕਟ** ਅਤੇ **ਧੰਮਪਿਟਕ** ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ।

ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਤ੍ਰਿਪਿਟਕ, ਵਿਨਯਪਿਟਕ ਅਤੇ ਧੰਮਪਿਟਕ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਸੁਤਪਿਕਟ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਨਯਪਿਟਕ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਸੰਘ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਉਪਲੱਬਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਭਿਧੰਮਪਿਟਕ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਵੇਚਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸੁਤਪਿਟਕ ਵਿੱਚ ਹੀ ਜਾਤਕ ਕਕਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਹੈ।

ਦੂਸਰੀ ਸਭਾ- ਬੁੱਧ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਇਕ ਸੌ ਸਾਲ ਬਾਅਦ 387 ਈ. ਪੂ. ਵਿੱਚ ਬੁੱਧਾਂ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਸਭਾ ਹੋਈ। ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਦੇ ਬੁੱਧ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਨੇ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨ ਲਿਆ ਸੀ ਜੋ ਵਿਨਯਪਿਟਕ ਤੋਂ ਉਲਟ ਸਨ। ਫਲਵਰੂਪ ਬੁੱਧ ਮੱਠਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਭਾਰੀ ਵਿਵਾਦ ਉਠ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਭਿਕਸ਼ੂ ਸਥਵਿਰ ਅਤੇ ਮਹਾਸੰਘੀ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਥਵਿਰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਿਰੋਧੀ ਅਤੇ ਮਹਾਸੰਧਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਪੱਖੀ ਹੋ ਗਏ।

ਤੀਸਰੀ ਸਭਾ-ਬੁੱਧਾਂ ਦੀ ਤੀਸਰੀ ਸਭਾ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਰਾਜਤਵ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਸਭਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਬੁੱਧ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਫਿਰ ਤੋਂ ਵੰਡ ਕੇ ਇਕ ਨਵੇਂ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਾਰ ਬੁੱਧ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਾਲ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁਨਰ ਭੰਗ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਾ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਸੰਘ ਵਿੱਚ ਫੁੱਟ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਵਾਰ ਪੁਨਰ ਬੁੱਧ ਭਿਕਸ਼ੂ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਉਤਸ਼ਾਹ ਲੈਣ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਸਭਾ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਮੁੱਖ ਕੰਮ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਨਵੇਂ ਪਿਟਕ-ਅਭਿਧਮਪਿਟਕ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ। ਇਸ ਪਿਟਕ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਦੋ ਪਿਟਕਾਂ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੁੱਧਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤ੍ਰੀਪਿਟਕ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਇਸੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਚੌਥੀ ਸਭਾ- ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਰੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ਬੁੱਧਾਂ ਦੀ ਚੌਥੀ ਸਭਾ ਕਨਿਸ਼ਕ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਸੀ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਾਵਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਾਲਾਂਤਰ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੋ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ। ਇਕ ਸੀ ਮਹਾਯਾਨ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਹੀਨਯਾਨ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ। ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੌਥੀ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਆਂ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨਾਂ ਪਿਟਕਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮਹਾਭਾਸ਼ਾ ਰਚਿਤ ਹੋਏ ਅਤੇ ਮਹਾਯਾਨ ਧਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮਹਾਯਾਨ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਇਆ। ਮਹਾਯਾਨ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੇ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਨੂੰ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਹੀਨਯਾਨ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਬੁੱਧ ਦੇ ਮਾਰਗ 'ਤੇ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹੀਨਯਾਨ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਬਿਲਕੁਲ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੀਨਯਾਨ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਇਆ।

ਬੁੱਧ ਸੰਘ- ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਲਈ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੇ ਸੰਗਠਿਤ ਸੰਘ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਇੱਥੇ ਗ੍ਰਹਿ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਵਿਅਕਤੀ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਭਰ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਬੁੱਧ ਦੇ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਸਨ-ਉਪਾਸਕ ਅਤੇ ਭਿਕਸ਼ੂ। ਬੁੱਧ ਨੇ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਭਿਕਸ਼ੂ ਬਣੇ ਬਿਨਾਂ ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਨਿਰਵਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਸੰਘ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ 'ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਘ ਦੇ ਭਿਕਸ਼ੂ ਬੜੇ ਹੀ ਤਿਆਗੀ ਅਤੇ ਸੰਜਮੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਭਿਕਸ਼ਾਟਨ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਪੇਟ ਭਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਕੱਪੜੇ ਧਾਰਣ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਲੋਕ ਗੁਫਾਵਾਂ ਜਾਂ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਵਾਸ ਅਤੇ ਸਨ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਈ ਵਿਹਾਰਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਸੰਘ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਥਿਤੀ ਸੀ। ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੀ ਆਗਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਸੰਘ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਾਲ ਅਤੇ ਮੁੱਛਾਂ ਦਾੜ੍ਹੀ ਕਟਵਾਉਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ, ਗਰੂਏ ਕੱਪੜੇ ਧਾਰਨ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਸੰਘ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸੌਹਾਂ ਖਾਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਸਨ-"ਬੁੱਧ ਸ਼ਰਨ ਗਛਾਮੀ, ਧਰਮ ਸ਼ਰਣ ਗਛਾਮੀ, ਸੰਘ ਸ਼ਰਨ ਗਛਾਮੀ।" ਉਦੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਭਿਕਸ਼ੂ ਦੇ ਲਿਖੇ ਗਏ ਦਸ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਇਕ ਭਿਕਸ਼ੂ ਦਾ ਚੇਲਾ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਤੇ

ਨੋਟ

ਸਿਧਾਂਤਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਾਰੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਉਦੋਂ ਇਕ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹਾਜਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਦਸ ਭਿਕਸ਼ੂ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਲੋਕ ਸਰਵ ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਤਾਂ ਹੀ ਉਹ ਭਿਕਸ਼ੂ ਬਣਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਘ ਦਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਮੰਨਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਭੰਗ ਕਰਨ 'ਤੇ ਭਿਕਸ਼ੂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਸੰਘ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸੀ। ਸੰਘ ਦੀ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਦਸ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਭਿਕਸ਼ੂ ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਭਾ ਬਹੁਮਤ ਵੱਲੋਂ ਅਪਰਾਧੀ ਭਿਕਸ਼ੂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਗਣਮੰਤਰਾਤਮਕ ਸੀ ਇੱਥੇ ਬਹੁਮਤ ਦਾ ਧਿਆਨ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹਰੇਕ ਸੰਘ ਵਿੱਚ ਸੰਘ ਦਾ ਸਭਾਪਤੀ ਹਰ ਪੰਦਰਾ ਦਿਨ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਸੰਪਤੀ ਰੱਖਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਟਾਸਕ ਜੈਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਪਤਨ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

ਸੰਘ ਵਿੱਚ ਭਿਕਸ਼ੂ ਅਤੇ ਭਿਕਸ਼ਣੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਕਠੋਰ ਨਿਯਮ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਮਾਦਕ ਦ੍ਰਵ, ਸੰਪਤੀ, ਸੁਵਾਸਿਤ ਵਸਤੂਆਂ ਆਦਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਈ ਵਰਜਿਤ ਸਨ। ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਅੱਠ ਮਹੀਨੇ ਤਾਂ ਭਿਕਸ਼ੂ ਸੰਘ ਦੇ ਬਾਹਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਘੁੰਮ-ਘੁੰਮ ਕੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਵਰਖਾ ਰੁੱਤ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਤੱਕ ਸੰਘਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਬੁੱਧ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਈ ਸ਼ੰਕਾਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਘ ਵੱਲੋਂ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਬਿਨਾਂ ਸਵਾਰਥ ਸੇਵਾ, ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਇੰਨਾ ਜਲਦੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਿਆ।

ਬੁੱਧ ਸੰਘਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਸੰਘ ਧਰਮ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਵੀ ਕੇਂਦਰ ਸਨ। ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਜਿਗਿਆਸੂਆਂ ਦੀ ਗਿਆਨ ਪਿਪਾਸਾ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਨ ਦਾ ਇੱਥੇ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਘ ਨੇ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ।

ਪਰ ਸੰਘ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਕਦੇ ਦੋਸ਼ ਵੀ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਦੋਸ਼ ਇਕ ਕੇਂਦਰ ਸੱਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸੰਘ ਸਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਰ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਸੱਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨ ਰੱਖ ਸਕੇ। ਸਾਰੇ ਸੰਘ ਸੁਤੰਤਰ ਸਨ। ਇਸੇ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸੰਘ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵੀ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਹੋਰ ਸੰਘਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਸਮਾਚਾਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਸੰਭਵ ਸੀ ਕਿ ਹੋਰ ਸੰਘ ਉਸ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਾ ਕਰੇ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸੰਘਾਂ ਨੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੂੰ ਕਈ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੰਤਾ।

ਹੀਨਯਾਨ ਅਤੇ ਮਹਾਯਾਨ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ

ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਸਮਾਂ ਬੀਤਦਾ ਗਿਆ ਤਿਵੇਂ-ਤਿਵੇਂ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਕਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੋਣ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਆਉਣ ਲੱਗੀ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਕਾਲਾਂਤਰ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੋ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਆ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ। ਇਕ ਸੀ ਮਹਾਯਾਨ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਸੀ ਹੀਨਯਾਨ।

ਮਹਾਯਾਨ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਅਭਯੁੱਧ ਕਨਿਸ਼ਕ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀ ਇਹ ਸ਼ਾਖਾ ਹੀਨਯਾਨ ਸ਼ਾਖਾ ਤੋਂ ਵੱਖ ਸੀ। ਗੱਲ ਅਜਿਹੀ ਹੋਈ ਕਿ ਬੁੱਧ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਕਠੋਰਤਾ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਕਿ ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਅਸਾਨੀ ਪੂਰਵਕ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਅਲਿੰਗਨ ਕਰ ਸਕੇ ਪਰ ਜੋ ਲੋਕ ਕੱਟੜ ਬੁੱਧ ਸਨ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ ਅਤੇ ਮਤਭੇਦ ਦੀ ਖਾਈ ਚੌੜੀ ਹੋਣ 'ਤੇ ਕੱਟੜ ਅਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਬੁੱਧਾਂ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲੇ ਨਰਮ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਬੁੱਧ ਮਤ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਤੋਂ ਪਥਕ-ਕਰਨ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਠੋਰ ਮਾਰਗ 'ਤੇ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕੱਟੜ ਅਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਬੌਧਾਂ ਦੇ ਹੀਨਯਾਨ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਇਛੁੱਕ ਬੁੱਧਾਂ ਦੇ ਮਹਾਯਾਨ ਨਾਮ ਦੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਯਾਨ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਸੋਧ ਦਾ ਰੂਪ ਸੀ। ਜਦ ਕਿ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਇਕ ਹੀ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਭੇਦ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਹੀਨਯਾਨ ਅਤੇ ਮਹਾਯਾਨ ਵਿੱਚ ਅੰਦਰ- ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨੋਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਆਂ ਵਿੱਚ ਗਹਿਰਾ ਮਤਭੇਦ ਹੈ। ਹੀਨਯਾਨ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਮੰਨ ਕੇ ਧਰਮ ਦੇ ਸ਼ੁੱਧ ਅਤੇ ਅਰੰਭਿਕ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ

ਨੋਟ

ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪੂਜਾ, ਬੁੱਧ ਦੀ ਪ੍ਰਾਥਨਾ, ਕਰਮਕਾਂਡ ਅਤੇ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਦੇ ਲਈ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਫਲਸਰੂਪ ਇਹ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਨੁਦਾਨ, ਕਠੋਰ ਅਤੇ ਤੰਗ ਦਿਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਅਤੇ ਅਨਾਤਮਵਾਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿੱਚ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਨੂੰ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸਹਿਜ ਮਾਰਗ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਪਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਸਨ। ਸਯਾਮ, ਲੰਕਾ, ਬਰਮਾ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸੇ ਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਇਆ।

ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਮਹਾਯਾਨ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿੱਚ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਦਿਵਿਯ ਆਤਮਾ, ਈਸ਼ਵਰ, ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਅਤੇ ਭਗਵਾਨ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਬੋਧਿਸਤਵਾਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਬਣਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਠਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੇ ਮੰਦਿਰ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਈ ਸਨਮੁੱਖ ਭੇਂਟ, ਉਪਹਾਰ ਆਦਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀਮਤੀ ਪ੍ਰਦਾਰਥ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿੱਚ ਮੂਤਰੀ ਪੂਜਾ, ਕਰਮਕਾਂਡ, ਦੇਵਮੰਡਲ ਅਤੇ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਹ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਧਾਨ, ਆਤਮਵਾਦੀ ਅਤੇ ਉਦਾਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਯੁਕਤ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਪਾਸ਼ਰਵ, ਅਸ਼ਵਘੋਸ਼, ਨਾਗਾਰਜੁਨ, ਬਸੁਮਿੱਤਰ ਆਦਿ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਕਨਿਸ਼ਕ ਵਰਗੇ ਮਹਾਪ੍ਰਤਾਪੀ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਮਰਾਟ ਉਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਪੋਸ਼ਣ ਅਤੇ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਚੌਥੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸੇ ਮਤ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤਿੱਬਤ, ਚੀਨ, ਜਾਪਾਨ ਅਤੇ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਕਰੋੜ ਤੱਕ ਜਾ ਪਹੁੰਚੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਧਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ। ਮਹਾਯਾਨ ਦੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਭਿਕਸ਼ੂ ਅਤੇ ਭਿਕਸ਼ਣੀਆਂ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਬੁੱਧ ਨੇ ਕੇਵਲ ਖੁਦ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਰਵਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਦਾ ਸਰਲ ਮਾਰਗ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਦੁਖੀ ਅਤੇ ਆਵਾਗਮਨ ਦੇ ਫੇਰ ਵਿੱਚ ਪਏ ਹੋਏ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਖੀ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਬਣਾਉਣਾ ਹੀ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪਰਮ ਲਕਸ਼ ਬਣਾਇਆ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵੇਰਵੇ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੀਨਯਾਨ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਉਨਤੀ ਅਤੇ ਉਦਾਰ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਮਹਾਯਾਨ ਆਪਣੇ ਉਦਾਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਉਦਾਰ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਸੀ। ਹੀਨਯਾਨ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਮਹਾਯਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸੋਧ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਲ ਬਣਾ ਕੇ ਸਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਫਲਤਾਵਾਂ

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਇਆ। ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਫੈਲਾਉਣ ਵਿੱਚ ਅਪੂਰਵ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲੀ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਸ ਧਰਮ ਦਾ ਖੂਬ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਹ ਜ਼ਲਦੀ ਹੀ ਨਾ ਕੇਵਲ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਗੋਂ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪੂਰਵੀ ਅਤੇ ਉਤਰ ਦੱਖਣੀ ਖੇਤਰ ਦਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਧਰਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਸ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀ ਸਰਲਤਾ ਅਤੇ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯਤਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ-

ਧਾਰਮਿਕ ਸਰਲਤਾ- ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਅਣਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਉਦੈ ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸੀ। ਉਹ ਧਾਰਮਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਦੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਹਿਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋਈ ਸੀ। ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਉਦੈ ਹੋਇਆ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸਨ। ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਕਾਫੀ ਪੁਰਾਣਾ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਗੀ ਸਰਲਤਾ, ਸੁਭਾਵਿਕਤਾ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ। ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਯੱਗ ਆਦਿ ਧਾਰਮਿਕ ਪੂਜਾ ਵਿੱਚ ਇੰਨਾ ਅਡੰਬਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮਕਾਂਡ ਨੂੰ ਹੀ ਸਾਧਨਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਲੋਕ ਸਦਾਚਾਰ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਕੇ ਕਰਮਕਾਂਡ ਦੀਆਂ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਦਿਮਾਗ ਖਪਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਯੱਗਾਂ ਅਤੇ ਬਲਿਦਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਆ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਇੰਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਧਨ ਖਰਚ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਦੇ ਬਾਹਰ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਬੁੱਧ ਨੇ ਵੈਦਿਕ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠਤਾ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਕਈ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚੇਲਾ ਬਣਨਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਬੁੱਧ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਸਰਲ ਅਤੇ ਸਾਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਧਾਰ ਸਦਾਚਾਰ ਸੀ ਨਾ ਕਿ ਪੂਜਾ ਪਾਠ। ਅਜਿਹੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਜਨਤਾ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਜੋ ਵਿਵਸਥਾ ਦਿੱਤੀ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਜਾਂ ਦੁਰਬੋਧਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਸੀ। ਬੁੱਧ ਨੇ ਸਰਲ ਅਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੁੱਖਦਾਈ ਹੈ ਅਤੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਜਨਮ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਦੁੱਖ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਪਣੇ

ਨੋਟ

ਹਿੱਤ ਦੀਆਂ ਵਾਸਨਾਵਾਂ ਦੇ ਹੀ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਕਰਤਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸਮੂਲੋਂਮੂਲਨ ਕਰੇ। ਇਸ ਕੰਮ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ ਪੱਥ ਦਾ ਸੇਵਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਰਮਵਾਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਬੁੱਧ ਨੇ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬੜੇ ਸਰਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਝਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਕਠਿਨਾਈ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ ਪਵੇ। ਬੁੱਧ ਖੁਦ ਬੜੇ ਹੀ ਸੂਖਮ ਵਿਚਾਰਕ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਜਿਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਨਤਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਿਆ ਉਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਆਚਾਰ ਅਤੇ ਕਰਮ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ। ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਸੂਖਮਤਾ ਅਤੇ ਪੇਚੀਦਗੀ ਵਿੱਚ ਉਹ ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਏ। ਬੁੱਧ ਨੇ ਆਚਾਰਵਾਦਿਤਾ 'ਤੇ ਇੰਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੰਮਤੀ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਇਕ ਧਰਮ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਆਚਾਰ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਵਿਕ੍ਰਤੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਉਦੈ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਦੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀ ਉਨਤੀ ਬਹੁਤ ਦੁਰਗਤੀ ਨਾਲ ਹੋਈ।

ਬੁੱਧ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਤਵ- ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਚੁੰਬਕੀ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦਾ ਬਹੁਤ ਯੋਗਦਾਨ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਬੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ, ਤੇਜਸਵੀ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਰਿੱਤਰ ਸੀ ਕਿ ਜੋ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚਰਿੱਤਾਰਥ ਕਰਕੇ ਦੂਸਰਿਆਂ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠਤਾ ਦੀ ਧਾਕ ਜਮਾਈ। ਕੁਝ ਮਤਲਬੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦੀ ਉਚਤਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਯਤਨ ਅਸਫਲ ਰਹੇ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕ੍ਰੋਧ 'ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ, ਬੁਰਾਈ 'ਤੇ ਭਲਾਈ ਨਾਲ, ਲਾਲਚ 'ਤੇ ਉਦਾਰਤਾ ਨਾਲ ਅਤੇ ਝੂਠ 'ਤੇ ਸੱਚਾਈ ਨਾਲ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ। ਆਪਣੇ ਇਸ ਉਪਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਬੁੱਧ ਨੇ ਖੁਦ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਪੂਰੇ ਰੂਪ ਨਾਲ ਨਿਭਾਇਆ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬੁੱਧ ਦੇ ਧਰਮ ਦੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯਤਾ ਦੇ ਹੋਰ ਕੁਝ ਵੀ ਕਾਰਨ ਰਹੇ ਹੋਣ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਜਨਤਾ ਦਾ ਦਿਲ ਜਿੱਤ ਲਿਆ। ਬੁੱਧ ਦੇ ਅਦਭੁੱਤ, ਅਲੌਕਿਕ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਨੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀ ਉਨਤੀ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਉਥਾਨ ਅਤਿ ਜਲਦੀ ਹੋਇਆ।

ਬੁੱਧ ਖੁਦ ਇਕ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਸਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਸੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਲੋਕ ਕਲਿਆਣ ਦੇ ਲਈ ਸੰਨਿਆਸ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਸਾਰੇ ਬੁੱਧ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸਨ। ਉਹ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਸੁਣਨ 'ਤੇ ਵੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤੁਲਨ ਬਣਾਏ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ-ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਬੜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲੀ।

ਸਧਾਰਣ ਬੋਲਚਾਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ- ਬੁੱਧ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਸਧਾਰਣ ਜਨਤਾ ਦੀ ਬੋਲਚਾਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਧਾਰਮਿਕ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸਧਾਰਣ ਜਨਤਾ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਦਾਸੀਨ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਦੀ ਬੋਲਚਾਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪਾਲੀ ਸੀ। ਬੁੱਧ ਨੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪਾਲੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਾਲੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਸਹੂਲਤ ਮਿਲੀ। ਬੁੱਧ ਦਾ ਭਾਵ ਆਪਣੀ ਵਿਦਤਾ ਦਿਖਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਬਲਕਿ ਸਰਲ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰੱਖਣਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਠਿਨਾਈ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਸਕੇ। ਕਿਸੇ ਬੁੱਧ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਬੁੱਧ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਚੇਲੇ ਨੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ? ਇਸ 'ਤੇ ਬੁੱਧ ਨੇ ਉਤਰ ਦਿੱਤਾ "ਮੈਂ ਗਰੀਬਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਗਰੀਬਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।" ਬੁੱਧ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖਿਅਤਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੇਵਲ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੋ ਸਕੇਗਾ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਬੜੇ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਸਿੱਧ ਹੋਏ। ਅਨਪੜ ਇਸਤਰੀ-ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕਠਿਨਾਈ ਨਹੀਂ ਹੋਈ।

ਤਰਕ ਸੰਮਤ ਧਰਮ -ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਉਥਾਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੰਮਤ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਬੁੱਧ ਨੇ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਤਰਕ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਪੂਰਨ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਵੇਚਨਾ ਦੀ ਸਰਲਤਾ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਦਿੱਗਜ਼ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਤੱਕ ਨੂੰ ਹਾਰ ਕੇ ਨਿਰੁਤਰ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਮਹਾਕਸ਼ਯਪ ਸਾਰਿਪੁੱਤਰ ਵਰਗੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਮਹਾਨ ਅਚਾਰਿਆ ਤੱਕ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੇਲਾ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ।

ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ- ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਬੁੱਧ ਮਤਵਾਦੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੱਟੜਤਾ ਜਾਂ ਅਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜਾ, ਮਹਾਰਾਜਾ, ਸੇਠ, ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖੱਤਰੀ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ

ਨੋਟ

ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਕੱਟੜ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਵੀ ਸੰਗਠਿਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੁੱਧ ਨੇ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜੋ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਧਰਮ ਅਨੁਯਾਈ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਲੱਗਦਾ।

ਜਾਤ ਪਾਤ ਤੋਂ ਪਰੇ ਧਰਮ- ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੇ ਜਾਤ ਪਾਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵੱਲੋਂ ਸਾਰੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਰੱਖਿਆ। ਬੁੱਧ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੇ ਵਰਨਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਿਰਵਣਪਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਕੇਵਲ ਉਹ ਲੋਕ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਹੋਏ ਜਿਸ ਦੇ ਲਈ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਧਰਮ ਦੇ ਦਵਾਰ ਬੰਦ ਸਨ। ਜੋ ਜਨਤਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਊਚ-ਨੀਚ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਗਈ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਦੁਆਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤਾ। ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੇ ਆਚਾਰ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਪਦਦਲਿਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕਾਫੀ ਸੀ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਨਾਲ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਸਪ੍ਰਸ਼ਯਤਾ ਦੀ ਨਫਰਤ ਪ੍ਰਥਾ ਜੜ ਜੰਮੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਅੱਕ ਕੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਅਸਪ੍ਰਸ਼ਯ ਕਹੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੂੰ ਅੰਗੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸਬੰਧ ਤੋੜ ਲਿਆ।

ਪ੍ਰਚਾਰਕਾ ਦੀ ਲਗਨ- ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਲਈ ਘੋਰ ਯਤਨ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਧਰਮ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਚੇਲਿਆਂ ਅਤੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਦਾ ਦਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪੂਰੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਕੀਤਾ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਹਾ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਦੇ ਪਾਲਣ ਵਿੱਚ ਇੰਨਾ ਉਤਸ਼ਾਹ, ਇੰਨੀ ਤੱਤਪਰਤਾ ਅਤੇ ਇੰਨਾ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ, ਜਿੰਨਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਖੁਦ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸਨ। ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਲਈ ਕਾਫੀ ਯਤਨ ਕੀਤਾ।

ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਇਕ ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਾ ਖੁਦ ਸਾਧਨ ਸੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਹਥੇਲੀ 'ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਦੂਰ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਦੁਰਗਾਮੀ ਮਾਰਗਾਂ ਤੋਂ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਰਵਸਵ ਅਰਪਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਿਨਾ ਮਤਲਬ ਸੇਵਾ, ਮਨੀਸ਼ੀਆਂ, ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਅਚਾਰਿਆ ਅਤੇ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਨੇ ਮਹਾਸਾਗਰ ਦੀ ਉਤਾਲ ਤਰੰਗਾਂ ਤੋਂ ਉਦੇਲਿਤ ਲੰਗਾ, ਜਾਵਾ, ਸੁਮਾਤਰਾ ਅਤੇ ਚੀਨ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਕੇਵਲ ਆਰਿਆ ਧਰਮ ਦੇ ਅਹਿੰਸਾਤਮਕ ਬੁੱਧ ਸਿਧਾਂਤਾ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਦੇ ਲਈ ਹੀ ਲੰਬੀਆਂ-ਲੰਬੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਸ ਦਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਅਸਾਧਾਰਣ ਲਗਨ ਬਹੁਤ ਸਰਾਹਨਯੋਗ ਹੈ।

ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਿਆਂ 'ਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਸਭਾਵਾਂ ਹੋਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਸਹਿਯੋਗ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਬੁੱਧ ਸਭਾਵਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਿਆਂ 'ਤੇ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਜਿਸ ਧਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਪ੍ਰਚਾਰ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਰੋਚਕਤਾ- ਬੁੱਧ ਨੇ ਜਿਸ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਉਹ ਬਹੁਤ ਸਰਲ, ਸੁਬੋਧ ਅਤੇ ਲੋਕਰੁਚੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋਕ ਕਥਾਵਾਂ, ਲੋਕੋਵਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੂਰਤਾ ਨਾਲ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ। ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਉਹ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਅਤੇ ਉਪਮਾਵਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਧਾ ਸਬੰਧ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਹਾਸ ਹੈ ਵਿਯੰਗੈ ਦਾ ਵੀ ਠੀਕ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਫੁੱਟ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਰੋਚਕਤਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਗੂੜ੍ਹ ਤੱਤ ਗਿਆਨੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਿਪੁੰਨ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਬੁੱਧ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸੇ ਨੀਤੀ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੰਮ ਸਰਲ ਹੋ ਗਿਆ।

ਸੰਘ ਦਾ ਸੰਗਠਨ- ਬੁੱਧ ਕੇਵਲ ਇਕ ਮਹਾਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਅਪੂਰਵ ਸਮਰਥਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਅਰਾਮਦਾਇਕ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਧਰਮ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਟਿਕ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦ੍ਰਿੜ ਸੰਗਠਨ ਵਿੱਚ ਬੱਝ ਜਾਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਸੰਘ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਵੀ ਸੀ। ਬੁੱਧ ਦਾ ਜਨਮ ਇਕ ਸੰਘ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਸੰਘ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੁਚੀ ਸੀ। ਇਸ ਸਵਰੂਪ ਨੇ ਸੰਘ ਨੂੰ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਬਣਾਇਆ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਘਾਂ ਵਿੱਚ ਊਚ-ਨੀਚ ਅਤੇ ਛੋਟੇ-ਵੱਡੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪਦ ਅਧਿਕਾਰੀ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭੂਤੱਵ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਸਮਝ ਕੇ ਚੇਲੇ ਵਰਗ ਨਾਲ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲੈਣਾ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਉਹ ਸਧਾਰਣ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਸਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਇੰਨਾ ਪਵਿੱਤਰ ਅਤੇ ਸਰਲ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸੇਵਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਕੁੱਟ-ਕੁੱਟ ਕੇ ਭਰੀ ਸੀ, ਅਹੰਕਾਰ ਦਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਹਿਸਾਸ ਸੀ ਕਿ ਜਨਤਾ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗਹਿਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਬੁੱਧ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਨੂੰ ਇਸ

ਨੋਟ

ਤਰ੍ਹਾ ਦਿੱਤੀ- "ਭਿਕਸ਼ੂ!" ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਦੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੁੱਖ ਲਈ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਓ। ਇਕੱਠੇ ਦੋ ਮਤ ਜਾਓ।" ਇਹੀ ਆਦਰਸ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੇਲਿਆਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਅਪਣਾਇਆ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਹਟ ਗਏ ਤਾਂ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਆਪਣੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਤੋਂ ਹੀ ਲੁਪਤ ਹੋ ਗਿਆ।

ਰਾਜਿਆਂ-ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ- ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਧਰਮ ਦੇ ਉਥਾਨ ਦਾ ਇਕ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਰਾਜਾ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਇਸ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਬਣ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਭਰਪੂਰ ਯੋਗਦਾਨ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਖੁਦ ਇਕ ਰਾਜ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਸਨ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਐਸ਼ੋ-ਅਰਾਮ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਜੰਗ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਦਾ ਮਾਰਗ ਅਪਣਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਤਿਆਗ ਦਾ ਰਾਜੇ ਤੋਂ ਰੰਕ ਤੱਕ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜ ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਕੌਸ਼ਲ ਨਰੇਸ਼ ਪ੍ਰਸੇਨਜਿਤ, ਅਵੰਤੀ ਦੇ ਚੰਡ ਪ੍ਰਧੋਤ, ਕੌਸ਼ਾਂਬੀ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜ ਉਦਯਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ, ਕਨਿਸ਼ਕ, ਅਰਸ਼ਵਰਦਨ ਆਦਿ ਨੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਕੇ ਇਸ ਧਰਮ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੇ ਧਰਮ ਦਾ ਉਚ ਆਸਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ। ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ ਜੋ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਦੂਜੇ ਬੁੱਧ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਸਮਰਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਬਲ ਪੋਸ਼ਕ ਸੀ। ਕਲਿੰਗ ਜਿੱਤ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਰਾਜ ਧਰਮ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਲਈ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਯੰਤ ਉਦਯੋਗ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਨੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੂੰ ਇਕ ਸਧਾਰਣ ਸਥਾਨਕ ਧਰਮ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵ ਧਰਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੀਣਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਭਾਰਤ ਉਸ ਨੇ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ। ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਮਹਿੰਦਰ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰੀ ਸੁੰਘਮਿੱਤਰਾ ਤੱਕ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਲੰਕਾ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਧਨ ਨਾਲ ਸੰਘ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਕੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਲਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਤੰਭਾਂ 'ਤੇ ਕਈ ਲੇਖ ਲਿਖਵਾਏ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਜਨਤਾ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਨ ਲੱਗੀ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ ਵੀ ਧਰਮ ਨੂੰ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਨੇ ਰਾਜਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਬਾਅਦ ਕਨਿਸ਼ਕ ਨੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਚੀਨ ਤੱਕ ਕੀਤਾ। ਹਰਸ਼ ਵੀ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਬਲ ਪੋਸ਼ਕ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮਰਾਟਾਂ ਦੇ ਸੱਚੇ ਯਤਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਹੋਇਆ।

ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਪਤਨ

ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਉਥਾਨ ਜਿੰਨੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ ਉੰਨੀ ਹੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਪਤਨ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਧਰਮ ਦਾ ਇੰਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਤਨ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜਲਦੀ ਹੀ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਲੁਪਤ ਹੋ ਗਿਆ। 11ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਬਾਅਦ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਨਾਮ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਉਪਲੱਬਧ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਦੇ ਪਤਨ ਦੇ ਵੀ ਕਈ ਕਾਰਨ ਸਨ-

ਰਾਜ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਅੰਤ- ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀ ਉਨਤੀ ਅਤੇ ਦੁਰਗਤੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲੀ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦੇ ਲਈ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਰਾਜਸ਼ਰੇ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਆਸ਼ਰਮ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਧਰਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਧਰਮ ਵਧਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਪਤਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਕੁਸ਼ਾਣਾਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਹਰਸ਼ ਅਤੇ ਪਾਲ ਸਮਰਾਟਾਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਸਮਰਾਟਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਨੂੰ ਹੀ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਿੱਤਾ।

ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦਾ ਉਥਾਨ- ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਜੋ ਸ਼ਿਥਿਲਤਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਉਹ ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਦੀ ਲਗਨ ਨਾਲ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ। ਸ਼ੰਕਰਚਾਰਿਆ, ਕੁਮਾਰਿਲ ਭੱਟ, ਰਾਮਾਨੰਦ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਕਰ ਆਦ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਕ ਕੋਨੇ ਤੋਂ ਦੂਸਰੇ ਕੋਨੇ ਤੱਕ ਯਾਤਰਾ ਕਰਕੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਚਾਰਿਆ, ਵਿਦਵਾਨ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਆਦਿ ਤੋਂ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਰਥ ਕਰ ਸਥਾਨ-ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਸਮਰਾਟ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਵਿਅਕਤੀ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦਾ ਭਾਰੀ ਆਦਰ-ਮਾਣ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਫਲਸਰੂਪ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਪੁਨਰ ਉਥਾਨ ਨੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੂੰ ਪਤਨ ਤੋਂ ਮੁੱਖ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਸਤੇਜ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।

ਅੰਦੂਰਨੀ ਮਤਭੇਦ- ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਪਤਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਦੂਰਨੀ ਮਤਭੇਦ ਸਨ। ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਬਾਅਦ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀ ਏਕਤਾ ਖਤਮ ਹੋ ਗਹੀ ਅਤੇ ਉਹ ਕਈ ਸ਼ਾਖਾਵਾ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਿਧਾਂਤਕ ਮਤਭੇਦ ਸਨ। ਇਸ ਮਤਭੇਦ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪਾਰਸਪ੍ਰਿਕ ਨਫਰਤ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਤੋਂ ਉਠਣ ਲੱਗਾ।

ਚਿੰਤਕਾਂ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ- ਬੁੱਧ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਬਾਅਦ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਚਿੰਤਕ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਜੋ ਦੋਸ਼ ਆਉਣ ਲੱਗੇ, ਉਹ ਵੱਧਦੇ ਗਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਫਲਸਰੂਪ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਲਗਾਤਾਰ ਪਤਨ ਤੋਂ ਮੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ।

ਬੁੱਧ ਸੰਘ ਵਿੱਚ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ- ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਬੁੱਧ ਮੱਠ ਚਰਿੱਤਰਹੀਣਤਾ ਦੇ ਅੱਡੇ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਇਹ ਸੰਘ ਧਰਮ ਸੰਘ ਹੋਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਪਾਰਸਪ੍ਰਿਕ ਵਿਵਾਦ ਅਤੇ ਕਲੇਸ਼ ਦੇ ਘਰ ਬਣ ਗਏ। ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਅਤੇ ਭਿਕਸ਼ੂਣੀਆਂ ਨੇ ਸੁੱਖ ਅਤੇ ਵੈਭਵ

ਨੋਟ

ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਚਰਿੱਤਰਹੀਣਤਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਉਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਪਯੋਗੀ ਬਣ ਕੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਉਠਣ ਲੱਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸ਼ਕਤੀ ਖਤਮ ਹੋ ਚੱਲੀ ਸੀ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਨਫਰਤ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਦੇਖੇ ਗਏ। ਹੀਨਯਾਨ ਅਤੇ ਮਹਾਯਾਨ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਦੇ ਭਿਕਸ਼ੂ ਪ੍ਰਸਪਰ ਖੁੱਲੇਆਮ ਲੜਨ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਅੰਦੂਰਨੀ ਮਤਭੇਦ ਨੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਹਾਨੀ ਪਹੁੰਚਾਈ। ਇਹ ਸੱਚ ਹੇ ਕਿ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਬੁੱਧ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪਾਰਸਪ੍ਰਿਕ ਫੁੱਟ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਪਰ ਇਸ ਯਤਨ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਿਆ।

ਸੰਘ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼- ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਨੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਸੰਘ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਘ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੇਣੀ ਪਈ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਸੰਘ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਚਰਣ ਸਬੰਧੀ ਕਠੋਰ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਸਬੰਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਭਿਕਯੂ ਅਤੇ ਭਿਕਸ਼ੂਣੀਆਂ ਨੂੰ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨੈਤਿਕ ਪਤਨ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅਸੰਭਵ ਸੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਸੰਘ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਸਰਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਫਲਸਰੂਪ ਆਚਰਣ ਸਬੰਧੀ ਕਠੋਰਤਾ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ। ਇਹ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਆਚਰਣ ਅਤੇ ਸੰਯਮ ਦੇ ਲਈ ਬੜੀ ਘਾਤਕ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਵਿਹਾਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ੁੱਧ ਅਤੇ ਸਾਤਿਵ ਜੀਵਨ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਲਾਸਤਾ ਅਤੇ ਵਿਭਚਾਰ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ।

ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀਦੰਦਿਤਾ- ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀ ਅਵਨਤੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਦੰਦਿਤਾ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੈਨ, ਸ਼ਿਵ, ਵੈਸ਼ਣਵ ਆਦਿ ਪ੍ਰਤੀਸਪ੍ਰਧਾ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਆਂ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਸਰਲ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਜੈਨ ਧਰਮ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਿਲਦੇ-ਜੁਲਦੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਅੰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਚੇ ਸਨ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜੈਨ ਧਰਮ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੈਨ, ਸ਼ਿਵ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ਨੋ ਧਰਮ ਦਾ ਬੁੱਧ ਧਰਮ 'ਤੇ ਘਾਤਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ।

ਮਿਥਆਡੰਬਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼- ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਬੋਧਗਯਾ ਅਤੇ ਸਰਲ ਉਪਦੇਸ਼ ਸਨ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਗਏ। ਧਰਮ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਸਰਲਤਾ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਢਕੋਸਲੇ ਅਤੇ ਮਿਥਿਆਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਬੁੱਧ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਕਾਲਾਂਤਰ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਕੁਝ ਹੀ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਥਿਲ ਅਤੇ ਜਰਜਰ ਹੋ ਗਿਆ।

ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦਾ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠਤਾ- ਅੱਠਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਬਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਤੱਕ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦਾ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿੱਚ ਆ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਯੁੱਧ ਅਤੇ ਖ਼ੂਨ-ਖਰਾਬੇ ਵਿੱਚ ਆਨੰਦ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਬੁੱਧ ਦਾ ਅਹਿੰਸਾ ਮਾਰਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਘਰਸ਼ਮਈ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਨੂੰ ਹੀ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦੇ ਲਈ ਲੁਪਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਇੱਧਰ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਨੇ ਵੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਧਰਮ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਪੈਰ ਉਥੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜੰਮ ਸਕੇ।

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਹਾਰ- ਬੁੱਧ ਮੱਠ ਧਨ ਅਤੇ ਸਵਰਨ ਨਾਲ ਪੂਰਨ ਸਨ। ਇਸ ਧਨ ਦੇ ਆਕਰਸ਼ਣ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਖਿੱਚਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਵਿਹਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁੱਟ ਕੇ ਧਨ ਕੱਢ ਲਿਆ। ਇਸ ਧਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਬੁੱਧ ਮੱਠਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਧਨ ਰਾਸ਼ੀ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਕੇ ਲੈ ਗਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਸਲਿਮ ਜੇਤੂਆਂ ਨੇ ਵੀ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੂੰ ਕੜੀ ਚੋਟ ਪਹੁੰਚਾਈ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਤੋਂ ਨਫਰਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਬੁੱਧ ਦੀ ਕੋਈ ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਉਹ ਟਿਕ ਨਹੀਂ ਸਕੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਝਗੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬੁੱਧ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਤਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣ ਗਏ ਅਤੇ ਕੁਝ ਉਤਰ ਦੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵੱਲ ਦੌੜ ਗਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਹਮਲੇ ਨੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ 'ਤੇ ਘਾਤਕ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ।

ਦੇਵਤਵ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ- ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਦੇਵਤਵ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦੇਵਤਵ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਨੇ ਖੁਦ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਅਵਤਾਰ ਅਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਰੂਪ ਮੰਨਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬੁੱਧ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਬਣਨ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ 'ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਹ ਪਿਆ ਕਿ ਸਧਾਰਣ ਜਨਤਾ ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦਾ ਹੀ ਅੰਗ ਸਮਝਣ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕੋਈ ਅਲੱਗ ਤੋਂ ਆਕਰਸ਼ਣ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦ ਕਿ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਪਤਨ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਉਪਲੱਬਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਅਸਲ ਕਾਰਨ ਸੰਘ ਦੀ ਸ਼ਿਥਿਲਤਾ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਦਾ ਪਤਿਤ ਚਰਿੱਤਰ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਵਿਘਨ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਧਰਮ ਵੱਲ ਅਰੋਚੀ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਇਸ ਧਰਮ ਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲੋਕ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਦ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ

ਨੋਟ

ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਇਆ ਸੀ ਉਥੇ ਅੱਜ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਕਈ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਹਾਲ ਤੱਕ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੈ।

ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੂੰ ਪੁਨਰ ਜਿਉਂਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਕ ਮਹਾਬੋਧੀ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵੱਲੋਂ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਜੀਣੋਦਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਬੁੱਧ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ, ਵਿਹਾਰ, ਹਸਪਤਾਲ ਅਤੇ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵੀ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਰਨਾਥ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਨਾਲ ਇਹ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਸ਼੍ਰਾਵਸਤੀ, ਕੁਸ਼ੀਨਗਰ ਅਤੇ ਬੋਧਗਯਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਵਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਧਰਮ ਦੇ ਪੁਨਰ ਦੁਆਰ ਦੇ ਲਈ ਅਣਥੱਕ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

11.3 ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ (Comparative Study of Buddhism and Jainism)

ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ- ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਅਤੇ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਉਸ ਸਧਾਰਣ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਫਲ ਸਨ ਜਿਸ ਦਾ ਉਦਭਵ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ 7ਵੀਂ ਅਤੇ 8ਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਪੂਰਵ ਦੇ ਲੱਗਭਗ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਪਾਰਸਪ੍ਰਿਕ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਰਾਜਵੰਸ਼ੀ ਖੱਤੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਨਾ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ। ਦੋਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਲਈ ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਲਿੰਗ ਦੇ ਬੰਧਨ ਨੂੰ ਤੋੜ ਦਿੱਤ। ਬਲੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਦੋਨਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਦੋਨਾਂ ਨੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਤ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਦੋਨਾਂ ਨੇ ਹੀ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਜਨਮ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਦੋਨਾਂ ਧਰਮਾਂ ਨੇ ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰੀ ਵਾਕ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦਾ ਅਧਾਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਜਦ ਕਿ ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਦੋਨਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅੰਦੋਲਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਮੂਲ ਕਰਨ ਦਾ ਘੋਰ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਜੀਵਨ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਵਿੱਚ ਦੋਨਾਂ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ। ਉਚ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਆਚਰਣ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨਿਰਵਾਣ ਨੂੰ ਪਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਮਨ ਵਚਨ ਅਤੇ ਕਰਮ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਨਹੀਂ ਆਏਗੀ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਨਿਰਵਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੋਨਾਂ ਨੇ ਹੀ ਚੋਰੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਹਰਣ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਦੋਨਾਂ ਨੇ ਹੀ ਇੰਦਰੀ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੇ ਦਮਨ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਨਿਰਵਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਕਠਿਨ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੋਨਾਂ ਨੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ । ਇਹ ਦੂਸਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਲਕਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਇਕ ਨੇ ਇਸ ਕਠੋਰ ਜੀਵਨ ਜਾਪਣ 'ਤੇ ਕੁਝ ਘੱਟ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਜੈਨ ਮਤ ਦੋਨਾਂ ਨੇ ਹੀ ਨਿਰਵਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਸੱਚ ਚਰਿੱਤਰ ਅਤੇ ਸੱਚ ਗਿਆਨ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਵੈਦਿਕ ਵਿਧੀ-ਵਿਧਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਰਹੇ ਹਨ। ਨਿਰਵਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਦੋਨਾਂ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਦੋਨਾਂ ਦੇ ਸੰਘ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਸਨ। ਇਕ ਉਪਾਸਕ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਸਾਧਵੀ। ਦੋਨਾਂ ਨੇ ਸੰਘ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਸੰਘ ਦੇ ਨਿਯਮ ਬਹੁਤ ਸਖਤ ਰੱਖੇ ਗਏ ਸਨ। ਸੰਘ ਦੇ ਹਰੇਕ ਮੈਂਬਰ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਜ਼ਰੂਰੀ ਰੂਪ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਭੰਗ ਕਰਨ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਦੋਨੋਂ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਉਦੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਕ ਹੀ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਕਾਫੀ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਦੋਨਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਉਸੇ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਰਿਹਾ।

ਦੋਵੇਂ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਕਠਿਨਾਈਆਂ- ਜੀਵਨ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਵੱਲ ਤਾਂ ਦੋਨਾਂ ਨੇ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਜੈਨ ਧਰਮ ਬੁੱਧ ਧਰਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਅੱਗੇ ਸੀ। ਜੈਨ ਧਰਮ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਜੀਵ ਰੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਅੱਗੇ ਸਨ। ਉਹ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸਧਾਰਣ ਤੋਂ ਸਧਾਰਣ ਜੀਵ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮਰ ਜਾਵੇ। ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਭੋਜਨ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਮੂੰਹ ਦੇ ਅੱਗੇ ਹਰ ਸਮੇਂ ਕੱਪੜੇ ਦਾ ਟੁਕੜਾ ਧਾਰਣ ਕਰਕੇ ਰੱਖਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਪਰੋਕਤ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸਨ। ਨਿਰਵਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਜੈਨ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਬੁੱਧ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਖਤ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਬੁੱਧ ਨੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸ਼ਰੀਰ ਕਸ਼ਟ ਨੂੰ ਵਰਜਿਤ ਠਹਿਰਾਇਆ ਸੀ ਪਰ ਮਹਾਵੀਰ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਗਏ ਸਨ। ਮਹਾਵੀਰ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਕਸ਼ਟ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਜੈਨ ਮਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋਣ ਦੇ ਲਈ ਜੈਨ ਮੰਦਿਰ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦਾ ਤਾ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਦੇ ਇਕ-ਇਕ ਬਾਲ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਆਪਣੇ ਹੀ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਪੁੱਟਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਕਸ਼ਟ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਜੈਨ ਧਰਮ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਅੱਗੇ ਸੀ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਜੈਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਧਰਮ ਹਿੰਦੂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਨ ਪਰ ਇੱਕ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਲੱਗ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਥੇ ਜੈਨ ਧਰਮ ਮੰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਤਾ ਨਹੀਂ ਤੋੜਿਆ। ਜੈਨ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਬਣਾਏ ਰੱਖੇ।

ਨੋਟ

ਜੈਨ ਲੋਕ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਬੁੱਧ ਲੋਕ ਸੰਘ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਬੁੱਧ ਲੋਕ ਅਹਿੰਸਾ, ਸੱਚ, ਝੂਠ, ਦਰਸ਼ਨ, ਬ੍ਰਹਮਚਾਰ ਆਦਿ ਅੱਠ ਗੱਲਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਅਸ਼ਟਾਂਗਿਕ ਮਾਰਗ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਜੈਨ ਲੋਕ ਕੇਵਲ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਦਰਸ਼ਨ, ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਚਰਿੱਤਰ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਅਸ਼ਟਾਂਗਿਕ ਮਾਰਗ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਜੈਨ ਲੋਕ ਕੇਵਲ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਦਰਸ਼ਨ, ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਚਰਿੱਤਰ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਤਿੰਨ ਰਤਨ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਬੁੱਧ ਮਤ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਸਮਰਾਟਾਂ ਨੇ ਪੂਰੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਹੋਰ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਜੈਨ ਧਰਮ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸਮਰਾਟਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕੇ।

ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਜਿੰਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਉਨਾ ਉਪਾਸਕਾਂ (ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ) ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਜੈਨ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਨੂੰ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੈਨ ਧਰਮ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਨਾਲ ਕਦੀ ਵੀ ਅਲੱਗ ਹੋਣ ਦਾ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੇ ਅਲੱਗ ਹੋਣ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਹੀ ਅਵਲੰਬਨ ਕੀਤਾ। ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਬੁੱਧਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮੰਜਸਯ ਸਥਾਪਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਪਰ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਪੂਰਨ ਸੀ। ਜਦ ਕਿ ਜੈਨ ਮਤ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜਾਤੀ ਭੇਦ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਇਹ ਵਿਰੋਧ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਰਮ ਹੋਰ ਅਤੇ ਹਲਕਾ ਹੈ। ਖੁਦ ਬੁੱਧ ਨੇ ਕਈ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਜਾਤੀ ਭੇਦ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਯੱਗ ਆਦਿ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਪਰ ਜੈਨੀਆਂ ਨੇ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਬਲ ਹਮਲਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਕਾਲਾਂਤਰ ਵਿੱਚ ਜੈਨੀਆਂ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ਨੋ ਵਿੱਚ ਆਚਰਣ ਦੀ ਇੰਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਾਨਤਾ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਭੇਦ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਅੱਜ ਵੀ ਜੈਨੀਆਂ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ਣੋ ਦਾ ਆਚਰਣ ਬਿਲਕੁਲ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਹੈ।

ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ

ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਧਰਮ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਲੈਣ ਦੀ ਅਦਭੁੱਤ ਸਮਰਥਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਕਾਲਾਂਤਰ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਖਾ ਦੱਸਣ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਬੁੱਧ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਵੇਦਾਂ ਅਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬੁੱਧ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਉਨਮੂਲਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਚਲਾਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਅਡੰਬਰਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਕਈ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਦੋਨੋਂ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹਨ–

ਦੋਨੋਂ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਲਕਸ਼ ਬਰਾਬਰ ਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਅਤੇ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਦੇ ਚੱਕਰ ਨਾਲ ਨਿਵ੍ਰਤੀ। ਕਰਮ ਵਾਦ, ਪੁਨਰ ਜਨਮਵਾਦ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ ਆਦਿ ਸਿਧਾਂਤਾਂ 'ਤੇ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਧਰਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜ਼ੋਰ ਅਨੁਸਾਰ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ। ਜਦ ਕਿ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੋਇਆ ਪਰ ਉਹ ਬਹੁਤ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੋਇਆ, ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਜ਼ੋਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ। ਦੋਨੋਂ ਧਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਸਤਕਰਮ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਰੱਖਿਆ।

ਇੰਨੀਆਂ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਵੱਖ ਸੀ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਵੇਦ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਗਿਆਨ ਕਿਤੇ ਵੀ ਉਪਲੱਬਧ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿਚਾਰਾਂ 'ਤੇ ਆਸ਼ਰਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਧਾਰਮਿਕ ਕ੍ਰਤਯ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਪਰ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਉਚ ਵਰਗ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਸਤਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨਿਰਵਾਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਧਾਰਸ਼ਿਲਾ ਵਰਣਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਬਿਲਕੁਲ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੇ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਜਿੱਥੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਭੇਦ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਯੱਗ, ਬਲਿਦਾਨ ਅਤੇ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੰਤਰਾਂ-ਤੰਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦਾ ਬਿਲਕੁਲ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਰੂੜੀਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਦਾ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੇ ਘੋਰ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਲਈ ਸੰਘਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਵਿਵਸਥਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਪਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਣਾ ਸੀ ਪਰ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨਾਸਤਿਕ ਧਰਮ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਗਿਆਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਪਰ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੱਚੇ ਕਰਮ ਦੇ ਨਾਲ ਨਿਰਵਾਣ ਹੋ

ਨੋਟ

ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨਿਰਵਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਉਹ ਸੱਚੇ ਕਰਮ ਕਰੇ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਕਰਮ ਕਾਂਡ, ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਸਮਾਰੋਹ, ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਪ੍ਰਾਥਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਅਨੁਕੂਲੀਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਖੁਦ ਨੂੰ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਸਕਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਰਤ ਦੇ ਬਾਹਰ ਵੀ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਿਆ।

11.4 ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀ ਦੇਣ (Buddhism Gift to Indian Culture)

ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਇਕ ਸਸ਼ਕਤ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਹੀ ਲੁਪਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਇਕ ਮਹਾਨ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜੀਵਨ 'ਤੇ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ। ਇਸ ਧਰਮ ਦਾ ਉਦੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਲਈ ਬੜਾ ਹੀ ਹਿੱਤਕਾਰੀ ਸਾਬਿਤ ਹੋਇਆ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਸੰਪਨਤਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਧਰਮ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਾਫੀ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ।

ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਇਤਿਹਾਸ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ- ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੇ ਅਹਿੰਸਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ 'ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ 'ਅਹਿੰਸਾ ਪਰਮੋ ਧਰਮ:' ਦਾ ਨਾਰਾ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤਾ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ 'ਤੇ ਇਸ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਾ ਗਹਿਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ-ਨਰੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਖੂਨ-ਖਰਾਬੇ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਹੋਈ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਯੁੱਧ ਨੂੰ ਤਿਲਾਂਜਲੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਇਸ ਨੀਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੈਨਿਕ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਆਈ ਅਤੇ ਮੌਰਿਆ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਪਤਨ ਹੋਇਆ। ਬਾਅਦ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਨੀਤੀ ਵੀ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਪਰ ਇੱਥੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਪਤਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਉਸ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਸੇਵਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰਕੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸਰਵਜਨਿਕ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਨਮੁੱਖ ਕੀਤਾ।

ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ- ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਆਰਾ ਧਰਮ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਤੋਂ ਨ੍ਰਿਰਥਕ ਨਿਯਮ, ਵਿਧੀ ਵਿਧਾਨਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਹਿਤਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ 'ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਕਰਮਕਾਂਡ ਅਤੇ ਯੱਗਡੰਬਰ ਆਦਿ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਧਰਮ ਸਧਾਰਣ ਜਨਤਾ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਪਰੇ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਘੋਰ ਅੰਨਿਆ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੇ ਸਰਲ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਮੰਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਬਹੁਤ ਉਨਤ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ 'ਤੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪੈ ਜਾਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਤਿਸੰਗ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਨੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਬਣਾ ਕੇ ਪੂਜਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਵਿੱਤਰਤਾ, ਸੱਚ, ਅਹਿੰਸਾ ਆਦਿ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਯੱਗ ਆਦਿ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਘੱਟ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਰਲ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ 'ਤੇ ਵਿਸੇਸ਼ ਰੂਪ ਨਾਲ ਪਿਆ।

ਮੂਤਰੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਆਰੰਭ- ਬਹੁਤ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਨੂੰ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੇ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਯੁੱਧ ਦੇ ਕੁਝ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸੰਤੋਸ਼ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਬੋਧੀਆਂ ਦੀਆ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਹੜ੍ਹ ਜਿਹਾ ਆ ਗਿਆ। ਗੰਧਾਰ ਦੇਸ਼ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਉਥੇ ਇਹ ਮੂਰਤੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭਵਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਨਤੀਜੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਕ ਮਹਤੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਵਿਹਾਰ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦੀ ਇਹ ਪਦਤੀ ਬੁੱਧਾਂ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਪੁਰਾਣੀ ਆਰਿਆ ਪੂਜਾ ਪਦਤੀ ਦਾ ਸਥਾਨ ਬੁੱਧਾਂ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਨੇ ਲੈ ਲਿਆ।

ਮੱਠ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਆਰੰਭ- ਮੱਠ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਜਨਮਦਾਤਾ ਵੀ ਬੁੱਧ ਸਨ। ਬੁੱਧ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕਈ ਹਿੰਦੂ ਜੰਗਲਾਂ ਨੂੰ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਇਹ ਮਠ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਨਾ ਸੀ। ਬੁੱਧ ਨੇ ਇਕ ਤਟਸਥ ਭਰਾ ਧਰਮ ਨੂੰ ਵੀ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਰੇ ਭਿਕਸ਼ੂ ਬੰਧੂਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਕੱਠੇ ਸਰਵਪ੍ਰਿਯ ਗੁਰੂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਰਹਿ ਕੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਬੁੱਧ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਤਨਖਾਹ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬੁੱਧ ਮਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਧਨ ਦਾ ਖਰਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਸੰਘ ਵਿਵਸਥਾ- ਸੰਘ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਿਕਸ਼ੂ ਸੰਘਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਬੁੱਧ ਕਾਲ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਸੰਘ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਬੁੱਧਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ

ਨੋਟ

ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਵਿਵਸਥਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਇਕ ਨਵੇਂ ਤਰੀਕੇ ਦਾ ਸੂਤਰਪਾਤ ਹੋਇਆ। ਬੁੱਧ ਲੋਕ ਵਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਵਿਹਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਏ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਏਕਤਾ- ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਅੰਸ਼ ਤੱਕ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦਾ ਬੰਧਨ ਟੁੱਟਿਆ ਅਤੇ ਅਲੱਗ ਹੋਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ 'ਤੇ ਆਘਾਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਜਾਤੀ ਬੰਧਨਾਂ ਨੂੰ ਛਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੇ ਆਰਿਆ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਗਠਨ ਨੂੰ ਇਕ ਸੂਤਰ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦਾ ਇਕ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਸੂਤਰਪਾਤ ਕਰਾਇਆ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ **ਹੇਵੇਲ** ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ "ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੇ ਆਰਿਆਵਰਤ ਦੇ ਜਾਤੀ ਬੰਧਨਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਵੜੇ ਹੋਏ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਸਾਰੀ ਆਰਿਆ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਇਕਰੂਪਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮੌਰਿਆ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ।"

ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਬੰਧ- ਭਾਰਤ ਦਾ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਗਹਿਰਾ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਾਉਣ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੇ ਇਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੜੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਭਾਰਤ ਵੱਲੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਲਈ ਕੀਮਤੀ ਭੇਂਟ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਧਰਮ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਧਰਮ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ ਅੰਦੋਲਨ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਈਸਵੀ ਪੂਰਵ ਤੀਸਰੀ ਸਦੀ ਨਾਲ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫਲਸਰੂਪ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਦੀਕਸ਼ਿਤ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਲੋਕ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਇਕ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨ ਮੰਨਣ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਇਆ।

ਆਰਥਿਕ ਨਤੀਜਾ- ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਲਈ ਬੁੱਧ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੋਨੇ-ਕੋਨੇ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਆਸਾਨ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਕ ਸਥਾਨ ਨਿਵਾਸੀ ਅਸਾਨੀ ਪੂਰਵਕ ਦੂਸਰੇ ਸਥਾਨ ਤੱਕ ਜਾ ਸਕਣ। ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਦੇ ਬਾਹਰ ਜਾ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਹੋਣ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਕਈ ਹਿੱਸਿਆਂ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਸਬੰਧ ਕਾਇਮ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸਬੰਧਾ ਦੇ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਸਬੰਧ ਵੀ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਏ ਜਾਂ ਭਾਰਤ ਦਾ ਵਪਾਰ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਣ ਲੱਗਾ।

ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਆਦਰਸ਼- ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੇ ਆਚਰਣ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ 'ਤੇ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਦਇਆ, ਤਿਆਗ, ਸੱਚ, ਅਹਿੰਸਾ ਆਦਿ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਨਾਲ ਹੀ ਨੈਤਿਕ ਉਥਾਨ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਈ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਿਤ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ 'ਤੇ ਪਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵੈਦਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦਾ ਵੀ ਸਿਰਜਨ ਹੋਇਆ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਲੋਕ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਕਸੌਟੀ 'ਤੇ ਕੱਸ ਕੇ ਹੀ ਕਿਸੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ 'ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ।

ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਉਨਤੀ- ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਉਦੇ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਕ ਨਵੇਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਿਰਜਨ ਹੋਇਆ। ਨਾਮਾਤਰ ਅਤੇ ਮੱਧਾਮਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਨਾਗਾਰਜੁਨ ਦਾ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਅਖਿਲ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਵਿੱਚ ਗੌਰਵ ਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਬੁੱਧਾਂ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਚੂਰ ਅਤੇ ਸਮ੍ਰਿਧ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵਿਚਾਰਜਨਕ ਵੀ ਸੀ। ਖੁਦ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੀ ਕਈ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਏ। ਪ੍ਰਤੀਤਯ ਸਮੁਤਪਾਦ, ਸ਼ੂਨਯਵਾਦ, ਯੋਗਾਚਾਰ, ਸਰਵਸਿਤਵਾਦ, ਸੋਤਰਾਨਿਕ, ਵਿਗਿਆਨਵਾਦ ਅਤੇ ਅਨਿਤਯਵਾਦ ਆਦਿ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਾਦੂਰਭਾਵ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਸੰਗ, ਵਸੁਮਿੱਤਰ, ਦਿਗਨਾਗ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕੀਰਤੀ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਬਿਨਾ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਚਾਰਿਆ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਬੁੱਧਾਂ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਹੋਰ ਕਈ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ੰਕਰਚਾਰਿਆ ਦਾ ਨਾਮ ਅੱਗੇ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਰਬਤੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਵਿਵੇਚਨਾ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰਜਨ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਜਾਂ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਯੋਗਦਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਕਲਾ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ- ਕਲਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀ ਦੇਣ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ। ਕਲਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰ ਭਵਨ ਨਿਰਮਾਣ ਕਲਾ, ਸ਼ਿਲਪ ਕਲਾ, ਚਿੱਤਰ ਕਲਾ ਆਦਿ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਰਿਣੀ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਕਲਾ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਅੱਜ ਉਲੱਬਧ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਕਲਾ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਲੱਕੜੀ ਜਾਂ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜੋ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਕੰਮ ਦੇ ਲਈ ਪੱਥਰ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੱਥਰ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਇਸ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਮਰ ਹੋ ਜਾਣ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੱਥਰ ਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਹੀ ਹੱਥ ਸੀ। ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਚੁਰਾਸੀ ਹਜ਼ਾਰ ਸਤੂਪਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਾਇਆ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਂਚੀ ਸਤੂਪ ਅੱਜ ਵੀ ਕਲਾ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਕਈ ਸਤੰਭਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਬੁੱਧ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਲਈ ਸੁੰਦਰ ਪਾਲਿਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਗੁਫਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਵਿੱਚ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦੀ ਕਲਾ ਝਲਕਦੀ ਹੈ ਜੋ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀ ਹੀ ਦੇਣ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਬਾਅਦ ਹੋਰ ਸਮਰਾਟਾਂ ਅਤੇ ਅਮੀਰਾਂ ਨੇ ਕਈ ਸਤੂਪ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਾ ਕੇ ਭਵਨ ਨਿਰਮਾਣ ਕਲਾ ਨੂੰ ਜਿਊਂਦਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਿਆ। ਬੁੱਧ ਸਥਾਪਤਯ ਕਲਾ ਦੀ ਕੁਝ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਕਲਾ ਦੇ ਸਰਵ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠਤਾ ਉਦਾਹਰਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਂਚੀ, ਭਾਰਹੁਤ ਅਤੇ ਅਮਰਾਵਤੀ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦੀ ਕਲਾ-ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਇਆ। ਅਸ਼ੋਕ ਵੱਲੋਂ ਬਣਾਇਆ ਸਾਂਚੀ ਦੇ ਸਤੂਪ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦਵਾਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਰੇਲਿੰਗ ਕਲਾ ਦੀ ਵੱਡਮੁੱਲੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਹਨ।

ਸ਼ਿਲਪ ਕਲਾ ਦਾ ਜਨਮ ਵੀ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਮਹਾਯਾਨ ਧਰਮ ਦੇ ਅਭਯੁਦਯ ਦੇ ਬਾਅਦ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਪਿੰਡ-ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ। ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੀਆਂ ਇੰਨੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਕਿ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਮੂਰਤੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਦਫਤਰ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਬੁੱਧ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਨਾਂ ਮਿਲਦੀ ਹੋਵੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਨੇ ਸ਼ਿਲਪ ਕਲਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਕਨਿਸ਼ਕ ਦੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਗੰਧਾਰ ਕਲਾ ਦੇ ਜਨਮ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀ ਹੀ ਹੈ। ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸ਼ਿਲਪ ਕਲਾ ਦੇ ਸਰਵ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠਤਾ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਮੂਰਤੀਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪੱਥਰ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਧਾਤੂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵੀ ਬਣੀਆਂ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੁਲਤਾਨਗੰਜ ਦੀ ਤਾਂਬੇ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਨਾਲੰਦਾ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਦੀ 70 ਫੁੱਟ ਉਚੀ ਮੂਰਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸ਼ਿਲਪ ਕਲਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ।

ਚਿੱਤਰ ਕਲਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਧਾਮ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦੇਣ ਹੈ। ਗੁਫਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮੰਦਿਰਾਂ ਦੀਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ 'ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਚਿੱਤਰ ਕਲਾ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਅਜਨਤਾ ਅਤੇ ਅਲੋਰਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵ ਗੁਫਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਚਿੱਤਰ ਕਲਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਜਾਂ ਬੋਧੀ ਸਤਵਾਂ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਬਾਦਾਮੀ, ਬਾਘ, ਸਿਤਨ ਬਾਸਲ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਗੁਫਾ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਉਦਾਹਰਣ ਅੱਜ ਵੀ ਉਪਲੱਬਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਸਾਹਿਤ ਸੰਵਰਦਨ- ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੇ ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਦੇ ਲਈ ਹੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੋਹਿਤਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਕਿਰਤ ਅਤੇ ਪਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਬੜੀ ਉਨਤੀ ਹੋਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣ ਅੱਜ ਵੀ ਉਪਲੱਬਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

(ਅ) **ਅਭਿਧਮਪਿਟਕ**- ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਧਾਰਮਿਕ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸੱਤ ਉਪ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਕੇ ਹਰੇਕ ਉਪਭਾਗ ਨੂੰ ਇਕ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਗ੍ਰਹਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗ੍ਰੰਥ ਕਥਾਵਸੂ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਧਰਮ ਗੁਰੂ ਮੋਗਲਿਪੁਤ ਨੇ ਲਿਆ ਸੀ।

(ਬ) **ਵਿਨਯਪਿਟਕ**- ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੈਤਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਬੁੱਧ ਭਿਕਸ਼ੂ ਅਤੇ ਭਿਕਸ਼ੂਣੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਇਹ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ-ਸੂਤ ਵਿਭੰਗ, ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਖੰਦਕ-ਨਾਮ ਦੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਹਨ। ਸੂਤ ਵਿਭੰਗ ਨੂੰ ਭਿਕਸ਼ੂ ਨੂੰ ਭਿਕਸ਼ੂ ਵਿਭੰਗ ਅਤੇ ਭਿਕਸ਼ੂਣੀ ਵਿਭਗ ਨਾਮ ਦੇ ਦੋ ਹੋਰ ਉਪਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਨਯਪਿਟਕ ਦਾ ਸਾਰ ਅੰਸ਼ ਹੈ। ਖੰਦਕ ਨੂੰ ਦੋ ਉਪਭਾਗਾਂ-ਮਹਾਵਗੈ ਅਤੇ ਚੁਲੈਵਗੈ-ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਵਿੱਚ ਭਿਕਸ਼ੂ ਸੰਘ ਸਬੰਧੀ ਸਿਰਫ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਕਥਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਝਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਘ ਪ੍ਰਵੇਸ਼, ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਕੱਪੜੇ, ਸ਼ਯਯਾ, ਵ੍ਰਤ ਅਤੇ ਮੌਜੂਦ ਮੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸੁਲਝਾਉਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਵੇਰਵਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਬੁੱਧ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਕੇ ਸਮਝਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਬੁੱਧ ਅਮੁਕ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਸਨ ਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਜਾਂ ਸਮੱਸਿਆ ਆਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੱਲ ਕਰਕੇ ਇਹ ਨਿਯਮ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਖੰਦਕ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਦਸ਼ਾ 'ਤੇ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

(ਸ) **ਸੁੱਤਪਿਟਕ**- ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਪੰਜ ਹਿੱਸੇ ਹਨ- ਅੰਗੁਤਰ ਨਿਕਾਸ, ਦੀਰਘ ਨਿਕਾਸ, ਖੁਧਕ ਨਿਕਾਸ, ਮਜਿਝਮ ਨਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਨਿਕਾਸ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ-

(ਕ) ਅੰਗੁਤਰ ਨਿਕਾਸ- ਇਸ ਵਿੱਚ ਤੇਈ ਸੌ ਸੂਕਤ ਹਨ। ਸੁਕਤਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਰਾਂ ਖੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

(ਖ) ਦੀਰਘ ਨਿਕਾਸ- ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਚੌਂਤੀ ਸੂਕਤ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੂਕਤਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਸਾਰੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ

ਨੋਟ

ਗਈ ਹੈ। ਜੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ- ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਉਚਾ ਵੰਸ਼, ਜਨਮ ਅਤੇ ਕਰਮ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਭਰ ਹੈ, ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਅਤੇ ਨਿਰਵਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸੱਤਾ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਰਘ ਸੂਕਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਮੁੱਖ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ "ਮਹਾ-ਪ੍ਰੀਨਿਰਵਾਣ ਸੂਕਤ" ਹੈ,

(ਗ) **ਗੁਧਕ ਨਿਕਾਸ**-ਇਸ ਵਿੱਚ ਪੰਦਰਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਉਪਰ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਸੂਕਤ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਧੰਮਪਦ ਅਤੇ ਜਾਤਕ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ। ਧੰਮਪਦ ਬੁੱਧਾਂ ਦੀ ਗੀਤਾ ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਾਤਕ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਬੁੱਧ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਜਨਮਾਂ ਦੀਆਂ ਲਗਭਗ ਪੰਜ ਸੌ ਕਥਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

(ਚ) **ਮਜਿਝਮ ਨਿਕਾਸ**- ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸੌ ਪੱਚੀ ਸੂਕਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੂਕਤਾਂ ਵਿੱਚ ਦੀਰਘ ਨਿਕਾਸ ਦੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਸੂਕਤਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਸੂਕਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

(ਜ਼) **ਸੰਯੁਕਤ ਨਿਕਾਸ**- ਇਸ ਵਿੱਚ 56 ਸੂਕਤ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੂਕਤਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ, ਦੂਸਰੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਅਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸੂਕਤਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਬੁੱਧ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਣਯਨ 'ਤੇ ਵੀ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਬੁੱਧ ਚਰਿੱਤਰ ਨਾਮ ਦਾ ਮਹਾਕਾਵਿ ਅਤੇ ਸਾਰਿਪੁੱਤਰ ਪ੍ਰਕਰਣ ਨਾਮ ਦਾ ਨਾਟਕ ਬੁੱਧਾਂ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਮੰਜੂ ਸ਼੍ਰੀਮੂਲਕਲਪ ਅਤੇ ਦਿਵਿਆਦਾਨ ਨਾਮ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਬੁੱਧ ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ। ਬੁੱਧਾਂ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਕੇਵਲ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਧਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪੁਨਰ ਨਿਰਮਾਣ ਵਰਗੇ ਦੁਰੂਹ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮਿਲਿੰਦਪੰਹਾਂ ਅਤੇ ਮਹਾਵਸਤੂ ਨਾਮ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸਮੱਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ।

11.5 ਵੈਦਿਕ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ 'ਤੇ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ (Differentiation of Jainism from Vedic and Buddhism)

ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਮੱਧ ਗੰਗਾ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਕਈ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਆਂ ਦਾ ਉਦੈ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਕਰੀਬ 62 ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਜੈਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਸਭ ਤੋਂ ਮੁੱਖ ਸਨ। ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਥਾਨ ਹੋਇਆ।

ਜੈਨ ਧਰਮ ਕਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਵੈਦਿਕ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੈ।

ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਜੈਨ ਧਰਮ ਬਾਅਦ ਦਾ ਧਰਮ ਹੈ ਪਰ ਜੈਨ ਧਰਮ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀ ਤੁਲਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੈ। ਰਿਗਵੈਦਿਕ ਆਰਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਪੂਜਕ ਅਤੇ ਬਹੁਦੇਵਵਾਦੀ ਸਨ। ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਜਾਂ ਡਰਦੇ ਸਨ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ 33 ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ ਇਹ ਸਾਰੇ ਦੇਵਤਾ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਿਥਵੀ, ਅਗਨੀ, ਸੋਮ, ਬ੍ਰਿਸਪਤੀ, ਇੰਦਰ, ਹਵਾ, ਤਰੂਤ, ਪਰਜਨਯ, ਰੂਦ, ਸੂਰਜ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਅਸ਼ਵਿਨ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇੰਦਰ ਸਭ ਤੋਂ ਮੁੱਖ ਸਨ। ਉਹ ਵਰਖਾ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਨਿਆ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਈਰਾਨੀ ਦੇਵਤਾ ਅਹੁਰਮਜਦਾ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਆਰਿਆ ਨੇ ਅਰੁਣੋਦਯ ਦੇ ਪੂਰਵ ਦੀ ਰਮਣੀਯ ਵੇਲਾ ਨੂੰ ਉਸ਼ ਦੇਵੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਜੈਨ ਧਰਮ ਆਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਨਸਪਤੀ, ਪੱਥਰ, ਹਵਾ ਅਤੇ ਜਲ ਵਿੱਚ ਆਤਮਾ ਜਾਂ ਜੀਵ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਲੱਭਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਆਤਮਾ ਜਾਂ ਜੀਵ ਦੇ ਝਮੇਲੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਉਹ ਮੋਨ ਹੈ।

ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਪੂਜਾ ਪਾਠ ਅਤੇ ਯੱਗ ਅਹੂਤੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਠਾਂ ਦਾ ਰਿਗਵੇਦ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਸੀ। ਪਾਠ ਇਕੱਲੇ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਆਰਿਆ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਬਲਕਿ ਉਹ "ਸ਼ਤਵਰਸ਼ੀਯ ਉਮਰ, ਪੁੱਤਰ, ਧਨ ਧਾਨ ਅਤੇ ਜਿੱਤ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੰਦਿਰਾਂ ਜਾਂ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਣ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਾਠ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਰੱਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਯੱਗਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ। ਅਰੰਭਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਾਹਮ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਮੰਤਰਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਹੀ ਯੱਗ ਕਰਨਾ ਚੰਗਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਾਲਾਂਤਰ ਵਿੱਚ ਹਵਨਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਯੱਗ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵਧਣ ਲੱਗੀ। ਯੱਗਾਂ ਵਿੱਚ ਘਿਓ, ਧਾਨ, ਮਾਸ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਅਹੂਤੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ ਲੱਗੀਆਂ।

ਨੋਟ

ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਯੱਗ ਹਰੇਕ ਮਨੁੱਖ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖੁਦ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਸਮੂਹਿਕ ਪੈਮਾਨੇ 'ਤੇ ਵੀ ਯੱਗ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋਹਿਤਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਪ੍ਰੋਹਿਤਾਂ ਦੀ ਦਾਨ-ਦਕਸ਼ਣਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵਰਨ, ਗਾਂ ਅਤੇ ਦਾਸ-ਦਾਸੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਆਰਿਆ ਏਕੇਸ਼ਵਰਵਾਦ ਦੀ ਵੱਲ ਝੁਕੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਉਪਰ ਇਕ ਪਰਮ ਤੱਤ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਅਰੋਪਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਜਿਸ ਨੂੰ **ਹਿਰਣਯਗਰਭ**, **ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ** ਅਤੇ **ਵਿਸ਼ਵਕਰਮਾ** ਨਾਮ ਨਾਲ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਦੇਵ ਪੂਜਾ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਵੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਪਾਪ-ਪੁੰਨ ਅਤੇ ਸਵਰਗ-ਨਰਕ ਦੀ ਵੀ ਕਲਪਨਾ ਦੇਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਆਰਿਆ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਮਰਤੱਵ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਦੋਨੋਂ ਧਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਅਹਿੰਸਾ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਜੈਨੀਆਂ ਦੀ ਅਹਿੰਸਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਬੁੱਧਾ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਤਮ ਕੋਟੀ ਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਜੀਵ-ਜੰਤੂਆਂ ਦੀ ਵੀ ਹੱਤਿਆ ਕਰਨਾ ਪਾਪ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਹਾਨੀ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਪਾਪ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਖੇਤੀ ਕਰਮ ਵੀ ਪਾਪ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਕੀੜੇ-ਮਕੌੜਿਆਂ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਬੁੱਧ ਅਹਿੰਸਾ 'ਤੇ ਇੰਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਮਾਸ ਖਾਂਦੇ ਸਨ। ਅਜਿਹਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਖੁਦ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਸੂਰ ਦਾ ਮਾਸ ਖਾਣ ਨਾਲ ਅਤਿਸਾਰ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਹਿੰਸਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ 'ਤੇ ਬੁੱਧ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਵਾਹਰਿਕ ਸਨ।

ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਦਸਵੇਂ ਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਵਰਣਿਤ 'ਪੁਰਸ਼ ਸੂਕਤ' ਨਾਲ ਚਾਰ ਵਰਨਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਦਿ ਪੁਰਸ਼ (ਬ੍ਰਹਮਾ) ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਬਾਵਾਂ ਨਾਲ ਖੱਤਰੀ (ਰਾਜਨਯ) ਲੱਤਾਂ ਤੋਂ ਵੈਸ਼ (ਵਿਸ਼) ਅਤੇ ਪੈਰਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ੂਦਰ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਦਸਵਾਂ ਮੰਡਲ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਚੌਥੇ ਵਰਨ ਦਾ ਅਭਯੁਦਯ ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾ ਰਿਗਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗੀਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਰਗੀਕਰਨ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਉਸ ਕਾਲ ਦੇ ਧਰਮ 'ਤੇ ਸੀ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਜੈਨ ਧਰਮ ਜਾਤੀ ਭੇਦ ਵਿੱਚ ਬਿਲਕੁਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਜਾਤੀ ਭੇਦ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੀਤਾ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੈਨ ਧਰਮ ਨੇ ਵਰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਮਹਾਵੀਰ ਜੈਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲੇ ਜਨਮ ਅਰਜਿਤ ਪਾਪ ਜਾਂ ਸਦਗੁਣਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਜਨਮ ਉਚਾ ਜਾਂ ਨੀਵਾਂ ਵਰਨ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਕਠੋਰ ਤੱਪ ਅਤੇ ਤਿਆਗ 'ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਜੈਨ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਕਠੋਰ ਤੱਪ ਅਤੇ ਤਿਆਗ 'ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਮਹਾਵੀਰ ਜੈਨ ਨੇ ਕੱਪੜੇ ਤਿਆਗਣ ਨੂੰ ਵੀ ਕਿਹਾ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਪਾਉਂਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਰੇ ਕੱਪੜੇ ਤਿਆਗ ਦੇਣ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਧਰਮ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਤਿ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਸੀ। ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਇਸ ਧਰਮ ਨੇ **ਮੱਧਮ ਮਾਰਗ** ਅਪਣਾਉਣ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ।

ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਚਰਚਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਮਰ, ਪੁੱਤਰ, ਧਨ ਧਾਨਯ ਅਤੇ ਜਿੱਤ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਜੈਨ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ (ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼) ਨੂੰ ਨਿਰਵਾਣ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ। ਬਿਨਾ ਤਪੱਸਵੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਣ ਜਾਂ ਸੰਘ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਿਸ਼ਟ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ **ਨਿਰਵਾਣ** ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਧਰਮ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਵੀ **ਨਿਰਵਾਣ** ਜਾਂ **ਮੁਕਤੀ** ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਮੁਕਤੀ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੈਨੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਮੁਕਤੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਉਹ ਦਸ਼ਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਦੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਭਾਵ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਰੂਪ ਨਾਲ ਖਤਮ ਕਰ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇਸ ਜੀਵਨ ਦੇ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਣ 'ਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਬੁੱਧਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ **ਮੁਕਤੀ** ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇਸ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਸੰਘ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਧਾਰਮਿਕ ਪੂਜਾ ਪਾਠ ਦੇ ਲਈ ਇਕ ਜਗ੍ਹਾ ਬਹੁਤ ਲੋਕ ਬੈਠ ਕੇ ਪੂਜਾ ਪਾਠ ਅਤੇ ਯੱਗ ਅਹੂਤੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਸੰਘ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਤਿੰਨ ਰਤਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਮੁੱਖ ਰਤਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜੈਨ ਸੰਘ ਦਾ ਨਾ ਤਾ ਉਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਬੁੱਧ ਸੰਘ ਵਰਗਾ ਸੰਗਠਿਤ ਹੀ ਸੀ।

ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਯੱਗ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ। ਯੱਗਾਂ ਵਿੱਚ ਘਿਓ, ਦੁੱਧ, ਧਾਨ, ਮਾਸ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਅਹੂਤੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਯੱਗਾਂ ਅਤੇ ਮੰਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਨੈਤਿਕ ਆਦਰਸ਼ਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਪਾਪ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਥਨਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜੈਨ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਯੱਗ ਦਾ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਤਾਂ ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਹੋ ਸਕਿਆ।

ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਵੱਲੋਂ ਆਸਰੇ ਦੀ ਚਰਚਾ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੂੰ ਜਿੰਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰਾਜ ਆਸਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਿਆ ਉਨਾ ਜੈਨ ਧਰਮ ਨੂੰ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਵੀ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਇੰਨਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਹੋ ਸਕਿਆ।

ਨੋਟ

ਭਾਗਵਤਵਾਦ- ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡੀ ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੱਗਭਗ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਨਾਲ ਕਈ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਅੰਦੋਲਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਕੱਟੜਪਣ, ਪਸ਼ੂ ਬਲੀ ਅਤੇ ਕਰਮਕਾਂਡ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ ਧਰਮਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਭਗਵਤ ਧਰਮ ਸੀ ਪਰ ਹੋਰ ਨਾਸਤਿਕ ਧਰਮਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਧਰਮ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦਾ ਇਕ ਅੰਗ ਬਣ ਗਿਆ ਪਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਭਗਵਤ ਧਰਮ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਨੂੰ ਕਈ ਬੇਕਾਰ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕੀਤਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਪਸ਼ੂ ਬਲੀ ਤੋਂ। ਇਸ ਕ੍ਰਮ ਨਾਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਹੀ ਬਦਲ ਗਈ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਪੂਜਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਬਦਲਣ ਲੱਗੇ।

ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਭਗਵਤ ਧਰਮ ਇਕ ਹੋਰ ਵੱਡਾ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵੈਸ਼ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਆਰੰਭਿਕ ਹਿੱਸਾ ਹੈ, ਵੈਸ਼ਨੋ ਧਰਮ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੂਜਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ ਪਰ ਵੈਸ਼ਨੋ ਧਰਮ ਦਾ ਮੂਲ ਅਧਾਰ ਖੁਦ ਰਿਗਵੈਦ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਇਕ ਮਹੱਤਵਹੀਣ ਦੇਵਤਾ ਸੀ-ਕੇਵਲ ਸੂਰਜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਕਾਲ ਸੀ। ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਅਰੰਭਿਕ ਯਤਨ ਸਾਨੂੰ ਪਾਣਿਨੀ ਦੇ ਅਸ਼ਟਮ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਦੀ ਇਕ ਵਿਆਕਰਣ ਪੁਸਤਕ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ **ਵਾਸੂਦੇਵਕ**: ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਵਾਸੂਦੇਵ ਦਾ ਭਗਤ ਹੋਵੇ। ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਦਾ ਵੀ ਇਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਾਸੂਦੇਵ ਦੀ ਪੂਜਾ ਹੋਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਮੈਗਸਥੀਨਜ਼ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਇਹ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਥੁਰਾ ਖੇਤਰ ਦੇ ਲੋਕ ਹੇਰਾਕੁਲਿਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਦਿ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਹੇਰਾਕੁਲਿਸ ਵਾਸੂਦੇਵ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਯੂਨਾਨੀ ਸੰਘਿਆ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਵਾਸੂਦੇਵ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਵਾਸੂਦੇਵ ਦੇ ਪਿਤਾ ਵਾਸੂਦੇਵ ਸਨ। ਵਾਸੂਦੇਵ ਦੇ ਪਿਤਾ ਯਾਤਵ ਵੰਸ਼ ਦੇ **ਵਰਸ਼ਿਣ ਜਾਂ ਸਤਵਤ** ਸ਼ਾਖਾ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਵਾਸੂਦੇਵ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਇਸ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਇਕ ਮਹਾਨ ਨਾਇਕ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਸਮਕਾਲੀਨ ਧਰਮ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਇਕ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਹੋਂਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਗਵਤ ਦੀ ਸੰਘਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਭਗਤੀ ਦਿਖਾਈ ਜਾਵੇ। ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੂਸਰੀ ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਤੱਕ ਇਕ ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਜਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਹੇਲੀਓਡੋਰਸ ਦੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਤੰਭ ਲੇਖ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹੇਲੀਓਡੋਰਸ ਨੂੰ ਵਾਸੂਦੇਵ ਦੇ ਉਪਾਸਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ **ਛਾਂਦੋਗੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦ** ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਇਸ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਦੇਵਕੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ੀ ਦਾ ਚੇਲਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ 'ਤੇ ਇਸ ਰਿਸ਼ੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਸੀ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਭਗਤੀ ਧਰਮ ਦਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਸੂਰਜ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਭਗਤੀ ਦਿਖਾਉਣ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸੂਰਜ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੂਜਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਜੋ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ **ਗੀਤਾ** ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਰਿਸ਼ੀ ਘੋਰ ਪਸ਼ੂ ਬਲੀ ਆਦਿ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਕ ਚਮਕਦੇ ਹੋਏ ਰੂਪ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਲਗਾਉਣ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਸਨ, ਜਦਕਿ ਘੋਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਰਿਸ਼ੀ ਘੋਰ ਦੇ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਗੀਤਾ ਦਾ ਮੂਲ ਅਧਾਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਗੱਲਾਂ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਘੋਰ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਾਸਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਜੋੜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਭਾਗਵਤ ਧਰਮ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਸੂਦੇਵ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਕੀਤਾ, ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਵੈਸ਼ਨੋ ਧਰਮ ਦਾ ਅਧਾਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਧਰਮ ਸੂਰਜ ਪੂਜਾ ਦਾ ਹੀ ਵਿਕਾਸ ਸੀ।

ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਕਈ ਰੋਚਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬਣ ਗਈਆਂ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਚਪਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਰਾਸ ਲੀਲਾ ਸਭ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਚਰਵਾਹੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ। ਚਰਵਾਹੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਲਈ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵੈਦਿਕ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਨੂੰ (ਜਿਸ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਨ) ਨੂੰ ਗੋਪ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਾਂ ਮਵੇਸ਼ੀ ਦੇ ਰੱਖਿਅਕ। ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਕਾਰਨ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚਰਵਾਹੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਥੁਰਾ ਖੇਤਰ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਗਹਿਰਾ ਸਬੰਧ ਹੈ ਆਪਣੇ ਮਵੇਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਵੈਦਿਕ ਯੁੱਗ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਿਹਾ। ਤੀਸਰੇ ਸੰਘੀ ਵਿੱਚ ਤਾਂ **ਗੋਪਾਲ** ਨਾਮ ਦਾ ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਅਕ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਥੁਰਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕੁਝ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਾਸੂਦੇਵ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਿਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਨ ਇਹ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨਾ ਕੁਝ ਔਖਾ ਹੈ ਪਰ ਛਾਂਦੋਗਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੱਤਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਅਤੇ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਦੇ ਵਿੱਚ ਦਾ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਗਵਤ ਧਰਮ ਦਾ ਆਰੰਭ ਉਦੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸੰਤ ਵਾਸੂਦੇਵ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਵੈਦਿਕ ਦੇਵਤਾ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਰੂਪ ਜਾਂ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਇਹ ਕ੍ਰਮ ਭਾਗਵਤ ਗੀਤਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਭਾਗਵਤ

ਨੋਟ

ਧਰਮ ਵੈਸ਼ਨੋ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਵਾਸੂਦੇਵ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਜਾਣਬੁੱਝ ਕੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਮੰਨਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਇਸ ਨਵੇਂ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਘੱਟ ਹੋ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਦਾ ਇਕ ਅੰਗ ਬਣ ਜਾਵੇ।

ਸ਼ਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਬੋਧਾਯਨ ਧਰਮ ਸੂਤਰ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਕ ਹੋਰ ਮਹਾਨ ਰਿਸ਼ੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਸੀ ਨਰਾਇਣ ਅਤੇ ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਰੂਪ ਸਮਝੇ ਗਏ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵੀ ਸੂਰਜ ਪੂਜਾ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ (ਨਰਾਇਣ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਨਾਮ ਹਰਿ ਸੀ ਅਤੇ ਮਹਾਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਕ ਅਤਿ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਭਗਵਾਨ ਮੰਨੇ ਗਏ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਦੇਵ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਰਿਸ਼ੀ ਨਰਾਇਣ ਦੇ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ **ਪੰਚਰਾਤ੍ਰਿਕ** ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਪੰਚਰਾਤ੍ਰਿਕ ਭਗਵਤ ਧਰਮ ਦੇ ਉਪਾਸਕਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ-ਜੁਲ ਗਏ ਅਤੇ ਵਾਸੂਦੇਵ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਹੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਵਾਸੂਦੇਵ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਨਰਾਇਣ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਸੂਰਜ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਵਾਸੂਦੇਵ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨਰਾਇਣ ਸਭ ਇਕ ਹੀ ਸਮਝੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਭਾਗਵਤ ਧਰਮ, ਜਿਸ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਮਥੁਰਾ ਦੇ ਯਾਦਵ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਪੱਛਮ ਭਾਰਤ ਵੱਲ ਫੈਲ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਕਈ ਯਾਦਵ ਕਬੀਲੇ ਉਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਬਦਲਣ ਲੱਗੇ। ਸੰਤ ਵਾਸੂਦੇਵ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਰੂਪ ਨਾਲ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਹੋਂਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸਦੀਆਂ ਬੀਤ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਪਹਿਲੀ ਸਦੀ ਈ. ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਾਸੂਦੇਵ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਰੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਕਾਰੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਗਲਤੀ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ।

ਭਾਗਵਤ ਦਰਸ਼ਨ - ਭਾਗਵਤ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਸਰਵੋਤਮ ਉਦਾਹਰਣ ਭਾਗਵਤ ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਜਾਂ ਦੂਸਰੀ ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਦਾ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਗਵਤ ਧਰਮ ਦਾ ਮੂਲ ਤੱਤ ਕਰਮਯੋਗ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਉਦਾਹਰਣ ਅਰਜੁਨ ਦੇ ਸੰਕੋਚ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਅਰਜੁਨ ਆਪਣੇ ਕਰਤਵ ਤੋਂ ਦੌੜ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਰਮਯੋਗ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਕਰਤਵ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਕਰਮ ਦੇ ਫਲ ਨਾਲ ਲਗਾਵ ਰੱਖਣਾ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਨਾ ਨਿਸ਼ੇਦ ਹੈ। ਯੋਗ ਦਿਮਾਗ ਦਾ ਅਜਿਹੇ ਸੰਤੁਲਨ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਤਲਬ ਦੀ ਕੋਈ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਕਰਮ ਦੇ ਫਲ ਦਾ ਕੋਈ ਲੋਭ ਨਹੀਂ। ਯੋਗ ਤੋਂ ਲਾਭ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਕਰਮਯੋਗੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਹੀ ਕਰਮ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣੇਗਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਰੇਗਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕਰਮ ਨੂੰ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਹੱਦ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਵਧੇਗਾ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਕਰਮ ਸਹੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇਗਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਰਮ ਦੇ ਫਲ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿੱਚ ਹੀ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਕਰਤਵ ਦੀ ਹੱਦ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੀਤਾ ਨਿਵਰਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਰਸਤਾ ਅਪਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਵਰਨ ਸਾਧਨ ਹੈ।

ਗੀਤਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਮ ਜਾਂ ਕਰਤਵ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਫਲ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣਾ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਮ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਇਕ ਬੰਧਨ ਜਾਂ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜੋ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਰੋਕਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਕੱਟੜ ਸੰਨਿਆਸੀ ਵੀ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਰੋਕ ਸਕਦਾ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਜਿਊਂਦਾ ਹੈ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹ ਤਾਂ ਚੱਲਦੇ ਰਹਿਣਗੇ ਅਤੇ ਗੀਤਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਹ ਲੈਣਾ ਵੀ ਇਕ ਕਰਮ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਰਮ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਖਰਾਬ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਕਰਮ ਦੇ ਫਲ ਦਾ ਲਾਲਚ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਦੋਸ਼ ਅਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸੰਨਿਆਸ ਅਪਣਾਉਣਾ ਗੀਤਾ ਦਾ ਦੱਸਿਆ ਹੋਇਆ ਖੁਦ ਮਾਰਗ ਹੈ।

ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨਾਲ ਆਦਮੀ ਆਪਣੇ ਕਰਤਵ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਨਿਭਾਏ ਅਤੇ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਨਿਕੰਮਾ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਗੀਤਾ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾ ਜਾਣੂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਰਮ ਨੂੰ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਕਰਮਯੋਗੀ ਨੂੰ ਸਹੀ ਰਾਹ 'ਤੇ ਰੱਖ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰਰਣਾ ਗਿਆਨ ਮਾਰਗਾਂ ਦੇ ਲਈ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਆਤਮਾ ਸ਼ੁੱਧੀ ਅਤੇ ਆਮਤਾ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਨਣਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਲ ਆਤਮਾ ਬ੍ਰਾਹਮ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਇਕ ਹੋ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਜਾਂ ਲਕਸ਼ ਨਹੀਂ ਦੱਸੇ ਗਏ। ਸਗੋਂ ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਇਕ ਹੀ ਲਕਸ਼ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਬ੍ਰਾਹਮ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਇਕ ਹੋ ਜਾਣ। ਦੂਸਰਾ ਲਕਸ਼ ਜੋ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਲਈ ਹੈ ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਕਰਮਯੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੇ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਲਈ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਈਸ਼ਵਰ ਨਾਲ ਸੰਪੂਰਨ ਸੰਪਰਕ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਕਰਮਯੋਗੀ ਦੇ ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਮਾਰਗ ਦਾ ਅੰਤ, ਪ੍ਰਮਾਣ ਜਾਂ ਅੰਤਿਮ ਲਕਸ਼ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਇਕ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਅਤੇ ਪੂਰਨ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਗੀਤਾ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮ- ਗੀਤਾ ਇਕ ਹੋਰ ਅਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਗੁਣ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਨਸ਼ਵਰ ਗੁਣ ਵਿੱਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਅੰਤਰ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਜੋ ਅੰਤਿਮ ਸੱਚ ਹੈ। ਉਹ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਹੈ ਇਕ ਅਨੰਤ ਜੀਵ ਜੋ ਹਰ ਇਕ ਚੀਜ਼

ਨੋਟ

ਦੇ ਅੰਤਰ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਭੌਤਿਕ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਅਧਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਨ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੁੱਧ ਬ੍ਰਾਹਮ ਜਾ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਸਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਦਾ ਰਹੇਗਾ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਭੌਤਿਕ ਰੂਪ ਜਾਂ ਜੋ ਪ੍ਰਕਿਰਤ ਹੈ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪਲ-ਪਲ ਵਿੱਚ ਬਦਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਗਿਆਨ ਸਾਨੂੰ ਬਾਹਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਵੇਚਨਾ ਤੋਂ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਖੁਦ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕੁਝ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸਾਡੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹੀ ਹੈ ਆਤਮਾ ਜੋ ਨਾ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਮਰਦੀ ਹੈ ਨਾ ਤਾਂ ਇਹ ਸਰੀਰ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਅਨੁਭਵਿਕ ਦਿਮਾਗ। ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਆਤਮਾ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੈ। ਆਤਮਾਭਿਮਾਨ ਦਾ ਭ੍ਰਮ ਇਸ ਲਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਕਿ ਸਾਡੀ ਆਤਮਾ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਇਕ ਅੰਸ਼ ਹੈ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਸੇ 'ਤੇ ਆਤਮਾ ਦਾ ਇਕ ਰੂਪ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵੀ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਆਤਮਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਸਗੋਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਜੋ ਇਕ ਮਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਪਲ-ਪਲ ਵਿੱਚ ਬਦਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਰੂਪਧਾਰੀ ਈਸ਼ਵਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਅਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਦਾ ਸਮੰਜਸਯ ਹੈ। ਦੋਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਜਾਂ ਮਾਇਆ ਅਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਕੋਈ ਆਰੰਭ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਇਕ ਦੂਸਰੇ 'ਤੇ ਆਸ਼ਰਿਤ ਹਨ। ਗੀਤਾ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਵੀ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰੇਕ ਦੂਸਰੇ ਜਨਮ ਦੇ ਕਰਮ ਦਾ ਹੀ ਨਤੀਜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਹੀ ਰਾਸਤੇ 'ਤੇ ਚੱਲਣ ਨਾਲ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਦੇ ਚੱਕਰ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੀਤਾ ਦਾ ਭਾਗਵਤ ਦਰਸ਼ਨ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸੰਤੁਲਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਰਸਤੇ ਹਨ-ਕਰਮ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ।

ਕਰਮ ਮਾਰਗ ਵੈਦਿਕ ਯੱਗ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਬਲੀ ਦਾ ਇਕ ਨਵਾ ਅਰਥ ਹੈ। ਭੇਂਟ ਜਾਂ ਬਲੀ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਵੈਦਿਕ ਯੁੱਗ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਭੇਂਟ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦਾ ਨਹੀਂ ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥ ਦਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸਲੀ ਭੇਂਟ ਪ੍ਰਪਤੀ ਜਾਂ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਅੱਗੇ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਫਲ ਦੀ ਬਲੀ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੋਂ ਓਹਲੇ ਅੰਤਿਮ ਸੱਚ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਪਰ ਗੀਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਝੁਕਾਅ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਵੱਲ ਹੈ ਜੋ ਈਸ਼ਵਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਭਾਵਾਤਮਕ ਲਗਾਵ ਨਾਲ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਅਸਾਨ ਮਾਰਗ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਅਪਣਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਨਿਰਾਕਾਰ ਬ੍ਰਹਮ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਲਗਾਉਣਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗਿਆਨ ਮਾਰਗੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਸਭ ਦੇ ਲਈ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਇਕ ਰੂਪਧਾਰੀ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੂਜਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸਭ ਦੇ ਲਈ ਸੰਭਵ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਭਾਵਮਈ ਸੰਤੋਸ਼ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਗਵਤ ਧਰਮ ਦੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯਤਾ ਦਾ ਸਹੀ ਰਹੱਸ ਰਿਹਾ।

ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਇਹ ਵੀ ਪਾਉਂਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਕਰਮਯੋਗ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੋਨਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਸੱਚਾ ਭਗਤ ਇਕ ਕਰਮਯੋਗੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝ ਕੇ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਈਸ਼ਵਰ 'ਤੋਂ ਇਕ ਪਲ ਦੇ ਲਈ ਨਹੀਂ ਹਟਾਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਗਵਤ ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਕਰਮ ਮਾਰਗ, ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ ਦਾ ਇਕ ਚੰਗਾ ਸਮੰਜਸਯ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਾਸੂਦੇਵ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਾਰ ਹੋਰ ਸਬੰਧੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਨਾਮ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਵਤੇ ਦਾ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਹਨ-ਸੁਰੱਖਿਆ, ਪ੍ਰਦੁਮਨ, ਸਾਮਬ ਅਤੇ ਅਨਿਰੂਧ।

ਭਾਗਵਤ ਧਰਮ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਵੈਸ਼ਨੋ ਧਰਮ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਸਗੋਂ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ 'ਤੇ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰਿਹਾ। ਜਿਵੇਂ-ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸੇ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿੱਚ ਆਈ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵੀ ਇਸੇ ਧਰਮ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ।

11.6 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਜੈਨ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਤੇ ਜੈਨ ਕਵਿਤਾ 'ਤੇ ਜੈਨੀਆ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਜੈਨ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਈਸਵੀ ਸੰਵਤ ਦੇ ਬਾਅਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਫੈਲਣ ਲੱਗੀ। ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਬੁੱਧਾਂ ਨੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਜੈਨ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਅਪਣਾ ਲਿਆ। ਜੈਨ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅੱਧੇ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਾਹਿਤ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਰਚਨਹਾਰਿਆਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਦੇ ਸਮੇਂ ਨੈਤਿਕ ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਵਰਨ, ਵਿਆਕਰਣ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਿਦਹਸਤ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪੰਚਤੰਤਰਾਂ 'ਤੇ ਲਿਖੇ ਗਏ ਦੋ ਆਲੋਚਨਾ ਗ੍ਰੰਥ ਜੈਨੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਧੋਤਕ ਹਨ।

ਨੋਟ

11.7 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

- **ਪੂਜਾ (Worship)**- ਅਰਾਧਨਾ।
- **ਸ਼ਾਖਾ (Branch)**- ਸਥਾਨਕ ਦਫਤਰ ਜਾਂ ਮੁੱਖ ਦਫਤਰ ਨਾਲ ਸੰਚਾਲਿਤ ਕੰਟਰੋਲ ਦਫਤਰ ਆਦਿ।

11.8 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਕਾਰਨ ਸਨ?
2. ਵਰਧਮਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਅਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ 'ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਓ?
3. ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ?
4. ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਉਥਾਨ ਅਤੇ ਪਤਨ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸੋ?
5. ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੇ ਜੀਵਨ ਚਰਿੱਤਰ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰੋ?
6. ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਮਹਾਵੀਰ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਵਰਨਣ ਪੇਸ਼ ਕਰੋ?
7. ਭਾਗਵਤਵਾਦ ਕੀ ਹੈ? ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?

ਉਤਰ: ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Answer: Self Assessment)

1. 18	2. ਜੈਨ ਧਰਮ	3. ਕੁੰਡਲ
4. (ਅ)	5. (ਅ)	6. (ਸ)
7. (ਬ)	8. ਸਹੀ	9. ਗਲਤ
10. ਸਹੀ	11. ਗਲਤ	

11.9 ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਇਤਿਹਾਸ-ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਨਿਊ ਐਂਡ ਪਬਲੀਸ਼ਰਜ।
2. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ-ਡਾ. ਬਿਪਨ ਬਿਹਾਰੀ ਸਿਨਹਾ, ਗਿਆਨੰਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ।
3. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਇਕ ਨਵਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ-ਕਿੱਟੂ ਰੈਡੀ, ਗਿਆਨ ਬੁਕਸ।
4. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਹ ਇਤਿਹਾਸ-ਸ਼ੈਲੇਂਦਰ ਸੇਂਗਰ, ਅਟਲਾਂਟਿਕ ਪਬਲੀਸ਼ਰਜ਼।
5. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ-ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਬੁਕਸ।

ਨੋਟ

ਇਕਾਈ-12: ਭਾਗਵਤਵਾਦ, ਸ਼ੈਵਵਾਦ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ (Bhagvatism, Shaivism and Brahmanism)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)
ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)
12.1 ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ (Vedic Religion)
12.2 ਮਹਾਕਾਵਿਕਾਲੀਨ ਧਰਮ (Religion of Epic Age)
12.3 ਸ਼ਾਕਤ ਧਰਮ (Shakta Religion)
12.4 ਪੌਰਾਣਿਕ ਧਰਮ (Mythological Religion)
12.5 ਵੋਸ਼ਨੋ (ਭਾਗਤਵ) ਧਰਮ (Vaishnav Religion)
12.6 ਸ਼ੈਵ ਧਰਮ (Shaiv Religion)
12.7 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)
12.8 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)
12.9 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)
12.10 ਸਬੰਧਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ-

- ਸ਼ਾਕਤ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਬੰਧੀ।
- ਵੈਸ਼ਨੋ (ਭਾਗਵਤ) ਧਰਮ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਜੇਕਰ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਾਣ ਹੈ। ਅਤਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਨਾਲ ਧਰਮ ਨੂੰ ਇਕ ਪਵਿੱਤਰ ਪ੍ਰੇਰਕ ਤੱਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਭਾਰਤ-ਭੂਮੀ ਕਈ ਧਰਮਾਂ ਅਤੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਆਂ ਦੀ ਕ੍ਰੀੜਾਸਥਲੀ ਰਹੀ। ਧਾਰਮਿਕ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਜੋ ਆਦਰਸ਼ ਸਾਨੂੰ ਇੱਥੇ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਧਰਮ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ-ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ (ਵੈਦਿਕ) ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਜੈਨ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਦੇ ਮੁੱਖ ਧਰਮ ਹਨ। ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਲਾਈਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਵੇਰਵਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

12.1 ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ (Vedic Religion)

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੇ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਗਿਆਨ ਸਾਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵੇਦ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥ, ਅਰਣਇਕ ਅਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੰਥ ਰਿਗਵੇਦ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਹੁਦੇਵਵਾਦ (Polytheism) ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਰਿਆ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ

ਨੋਟ

ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਤਰ ਦੇਵਤਾ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨੁੱਖੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕੰਮ-ਕਲਾਪ ਸੰਚਾਲਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਦੇਵਤਾ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਅਤੇ ਨਿਯਨਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ : ਵੈਦਿਕ ਦੇਵਤਾਵਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਵਰਗ ਹਨ-

(ਅ) **ਧੁਸਥਾਨ (ਆਕਾਸ਼) ਦੇ ਦੇਵਤਾ-** ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰੂਣ, ਸ਼ੂਸ਼ਨ, ਮਿੱਤਰ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਅਸ਼ਵਿਨ, ਊਸ਼ਾ ਆਦਿ ਹਨ।

(ਬ) **ਅੰਤ੍ਰਿਕਸ਼ ਦੇ ਦੇਵਤਾ-** ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇੰਦਰ, ਅਪਾਮ, ਪਰਜਨਯ, ਆਪ:, ਰੂਦਰ, ਮਰੂਤ ਆਦਿ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਗੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

(ਸ) **ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦੇ ਦੇਵਤਾ-** ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਅਗਨੀ, ਬ੍ਰਹਸਪਤੀ, ਸੋਮ, ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।

ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਉਲੇਖ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਦੇਵਤਾ ਪੁਰਸ਼ ਹਨ ਅਤੇ ਦੇਵੀਆਂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਗੌਣ ਹੈ। ਅਦਿਤੀ ਹੀ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦੇਵੀ ਹਨ। ਕੁਝ ਦੇਵਤਾ ਅਮੂਰਤ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਧੋਤਕ ਹਨ ਜਿਵੇਂ-ਸ਼ਰਧਾ, ਮਨਯੂ, ਧਾਤੂ, ਪ੍ਰਾਣ, ਕਾਲ ਆਦਿ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਯੱਗਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਮੰਤਰਾਂ ਨਾਲ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਆਵਾਹਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕਹੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਯੱਗਾਂ ਵਿੱਚ ਅਗਨੀ, ਘ੍ਰਤ, ਅੰਨ, ਮਾਸ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਅਹੂਤੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਅਜਿਹੀ ਮਾਨਤਾ ਸੀ ਕਿ ਅਗਨੀ ਨਾਲ ਅਹੂਤੀ ਦੇਵਤਾ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਦੇਵਤਾ ਖੁਦ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਕੇ ਅਹੂਤੀਆਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੂੰਹ ਮੰਗਿਆ ਫਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਯੱਗ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਯੱਗ ਸਨ-ਸੋਮ ਯੱਗ, ਅਗਨੀ ਹੋਤਰ, ਪੁਰਸ਼ਮੇਧ, ਪੰਚਮਹਾ ਯੱਗ, ਵਾਜਪੇ, ਰਾਜਸੂ ਅਸ਼ਵਮੇ ਆਦਿ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਸੋਮ ਯੱਗ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਵਿਆਪਕ ਯੱਗ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਦੇਵੀਆਂ, ਤਿੰਨ-ਤਿੰਨ ਅਗਨੀਆ ਅਤੇ ਬਹੁ ਸੰਖਿਅਕ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਚਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਧਨ ਖਰਚ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਿਤ੍ਰਯੱਗ ਵਿੱਚ ਪਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਤੁਸਟੀ ਦੇ ਲਈ ਬਲੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸੋਮਯੱਗ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੀ ਪੁਰਸ਼ਮੇਧ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਗਿਆਰਾਂ ਜਾਂ ਪੰਚੀ ਸ਼ੂਪ ਬਣਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੱਧ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਪੰਜ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਚੱਲਦਾ ਸੀ। ਪੰਚਮਹਾਯੱਗ ਹਰੇਕ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਦੇ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਭੂਤ ਯੱਗ, ਮਨੁੱਖ ਯੱਗ, ਪਿਤ੍ਰ ਯੱਗ, ਦੇਵਯੱਗ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਯੱਗ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। 'ਰਾਜਸੂ ਯੱਗ' ਅਭਿਸ਼ਕਤੀ ਸ਼ਾਸਕ ਨਾਲ ਪੂਜਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਸੂ ਯੱਗ ਦੇ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਰਾਜੇ ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਘਰ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਜਪਦ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਯੱਗ ਕੇਵਲ ਰਾਜਨਯ (ਖੱਤਰੀ) ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਸ਼ਵਮੇਧ, ਸੋਮਯੱਗ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਕਿਸਮ ਸੀ। ਸਾਰੀ ਭੂਮੀ ਸੱਤਾ ਦੇ ਲਾਲਚੀ ਸਮਰਾਟ ਇਹ ਯੱਗ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਘੋੜੇ ਦੀ ਬਲੀ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਸੀ।

ਵੈਦਿਕ ਦੇਵਤਾ ਸਦਾਚਾਰ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਅਕ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ 'ਰੁੱਤ' ਨਾਲ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਰੁੱਤ' ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸੱਚ ਅਤੇ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਸੱਤਾ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਰੁੱਤ ਦੀ ਬੜੀ ਸੁੰਦਰ ਕਲਪਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰੁੱਤ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸੀ- "ਰੁੱਤ 'ਚ ਸੱਚ ਚਾਭੀਦਾਤ ਤਪਸੋ ਧਯਜਾਯਤ।" ਇਸ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਸੁਖ ਸੁਵਿਧਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਸਥਾਪਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰੁੱਤ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਨਿਯਾਮਕ ਹੈ। ਦੇਵਤਾ ਰੁੱਤ ਦੇ ਸਵਰੂਪ ਹਨ ਜਾਂ ਰੁੱਤ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰੁੱਤ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। 'ਸੋਮ ਰੁੱਤ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਅਤੇ ਵਰਧਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਸੂਰਜ ਰੁੱਤ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਦੀਆਂ ਇਸ ਰੁੱਤ ਦਾ ਵਹਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।' ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੁੱਤ ਤੋਂ ਭਾਵ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨਾਲ ਹੈ। ਡਾ. ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਤਾਂ ਰੁੱਤ ਨੂੰ ਸਦਾਚਾਰ ਦੇ ਮਾਰਗ ਅਤੇ ਬੁਰਾਈਆਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਸਥਾਰਥ ਪੱਥ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਿਰੂਪਤੀ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਵੈਦਿਕ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖੀ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਆਰੋਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਦੇਵਤਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਦੇਵਤਾ ਅਮਰ ਅਤੇ ਸਰਵਵਿਆਪੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵੋਚਿਤ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹ ਅਪਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਨਾਲ ਯੁਕਤ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਮਨੁੱਖ ਸੱਚ ਅਤੇ ਸੀਮਿਤ ਸਾਧਨਾਂ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਉਹ ਦੇਵਤਾ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦਾ ਅਭਿਲਾਸ਼ੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਉਥਾਨ ਉਸ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਭਵ ਸੀ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਸਰਵਨਾਸ਼ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸੱਚ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।

ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਦੇਵਤਾ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਉਸੇ ਨੂੰ ਸਰਵ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਉਪਰ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਦੀ ਵਰੂਣ ਅਤੇ ਕਦੀ ਇੰਦਰ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਉਪਰ ਮੰਨ ਕੇ ਹੋਰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਮੈਕਸਮੂਲਰ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ 'ਹੇਨੋਥੀਜ਼ਮ' (Henotheism) ਜਾਂ ਕੈਥੇਨੋਥੀਜ਼ਮ' (Kathenotheism) ਦੀ ਸੰਘਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਨੁਸ਼ੀਲਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ

ਨੋਟ

ਤੋਂ ਘਬਰਾ ਕੇ ਇਹ ਲੱਭਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਰਵ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਅਤੇ ਸਰਵਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਦੇਵਤਾ ਕੌਣ ਹੈ? ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਕਿ 'ਕਿਸ ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ?(ਕਸਮੈ ਦੇਵਾਯ ਹਵਿਸ਼ਾ ਵਿਧੇਮ) । ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਘੱਟ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕੁਝ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇਕ ਹੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਹਾ। ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਅਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ 'ਧਾਵਾਪ੍ਰਿਥਵੀ' ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮਿੱਤਰ-ਵਰੂਣ, ਉਸ਼ਾ-ਰਾਤ ਨੂੰ ਸੰਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮਰੂਤਾਂ, ਅਸ਼ਵੀਨਾਂ ਅਤੇ ਆਦਿਤੀਆਂ ਦੀ ਵੀ ਇਕ ਹੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਮੰਨੀ ਗਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਆਈ ਪਰ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਇੰਨੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਤੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਸੱਚਾ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਲੱਭਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਚਰਨ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਥ ਲੱਭ ਲਿਆ ਕਿ ਪਰਮ ਤੱਤ (ਸੱਚ) ਇਕ ਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਗਿਆਨੀ ਲੋਕ ਅਗਨੀ, ਯਮ, ਮਾਤਰਿਸ਼ਵਾ ਆਦਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਦੇ ਹਨ- 'ਇਕ ਸੱਚ ਵਿਪ੍ਰਾ: ਬਹੁਧਾ ਵਦਨਤੀ। ਅਗਨੀ ਯਮ ਮਾਤਰਿਸ਼ਵਾਨਮਾਹੁ:। ਇਸ ਨੂੰ ਪਰਮ ਤੱਤ ਦੀ ਹਿਰਣਯਗਰਭ, ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ, ਵਿਸ਼ਵਕਰਮਾ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਵਰਣਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ 'ਇਕੇਸ਼ਵਰਵਾਦ' ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਿਗਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਸਧਾਰਣ ਬਹੁਦੇਵਵਾਦ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਇਕੇਸ਼ਵਰਵਾਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਇਕੇਸ਼ਵਰਵਾਦ ਦੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਿਆਖਿਆ ਬਾਅਦ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਪਰਮ ਤੱਤ ਸਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਦੋ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ-

(ਅ) **ਸਰਵਸ਼ਵਰਵਾਦ (Pantheism)**- ਇਸ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ **ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਨਾਰਦੀਯ ਸੂਕਤ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ** ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਇਕ ਹੀ ਪਰਮ ਤੱਤ ਸੀ। ਉਸੇ ਨਾਲ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ। ਉਥੇ ਪੂਰਨ ਰੂਪ 'ਚ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਹੈ।

(ਬ) **ਇਕਤੱਵਵਾਦ (Monism)**- ਇਸ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ **ਪੁਰਸ਼ ਸੂਕਤ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ** ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਮੂਲ ਤੱਤ ਵਿਰਾਟ ਪੁਰਸ਼ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਅੰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰੇ ਹਨ।

ਰਿਗਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੌਕਿਕ ਸੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਜਿੱਤ, ਚੰਗੀ ਖੇਤੀ, ਸੰਤਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਆਦਿ ਦੇ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਯੱਗਾਂ ਨਾਲ ਸਵਰਗ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਰਿਆ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਸਨ। ਉਹ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੁੱਖਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ-ਪੂਰਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਤਪੱਸਿਆ, ਕਲੇਹ ਕਲੇਸ਼ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਯੱਗਾਂ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਬਹੁਤ ਅਸਾਨ ਸੀ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਚੱਲ ਕੇ ਇਹ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਅਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਯੱਗ ਬਹੁਤ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਯੱਗਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਘੱਟ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਕਰਮਕਾਂਡ ਦੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਤਪ, ਤਿਆਗ, ਸੰਨਿਆਸ ਆਦਿ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਲਈ ਕਾਯਾਕਲੇਸ਼ ਅਤੇ ਸੰਨਿਆਸ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਾਰਭੂਤ ਤੱਤ ਆਤਮਾ ਦਾ ਜਗਤ ਦੇ ਸਾਰਭੂਤ ਤੱਤ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਨਾਲ ਤਾਦਾਤਮਯ ਕਰਨਾ ਹੈ।

12.2 ਮਹਾਕਾਵਿਕਾਲੀਨ ਧਰਮ (Religion of Epic Age)

ਪਹਿਲੇ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲੀਨ ਕਰਮਕਾਂਡ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਤੇ ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲੀਨ ਗਿਆਨ ਮਾਰਗੀ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ ਮਹਾਕਵੀਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਲੋਕ ਧਰਮ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜੋ ਸਰਵ ਸਧਾਰਣ ਦੇ ਲਈ ਸੁਲਭ ਸੀ। ਕੁਝ ਵੈਦਿਕ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਘੱਟ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਕਿ ਕੁਝ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਦੇਵ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਸਰਵਉਚ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯਤਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ। ਹੋਰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਉਪਚਾਰਿਕ ਮਾਨਤਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਮਨੁੱਖੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣਾ ਨੂੰ ਆਰੋਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਉਹ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਿਥਵੀ 'ਤੇ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਲੀਲਾਵਾਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜਲਦੀ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਹੀ ਮਹਾਕਾਵਿ ਕਾਲੀਨ ਧਰਮ ਦੇ ਮੁੱਖ ਦੇਵਤਾ ਰਹਿ ਗਏ। ਰਾਮ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਹੀ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਰਾਮਾਇਣ ਵਿੱਚ ਚਰਿੱਤਰ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਚਰਿੱਤਰ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦੇਵਤਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਧਰਮ ਹੈ। ਨੈਤਿਕਤਾ, ਸੱਚ ਨਿਸ਼ਠਾ, ਸਦਾਚਰਣ ਆਦਿ ਰਾਮਾਇਣ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਧਰਮ ਦੇ ਗੁਣ ਹਨ। ਰਾਮ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਮਹਾਭਾਰਤ ਹਨ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇਵਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਹਾਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲੋਕ ਧਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਕਵੀਆਂ ਦੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਧਾਰਣ ਜਨਤਾ ਦੀ ਮੁਕਤੀ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਇਕ ਸਰਲ ਤਰੀਕਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਤਰੀਕਾ ਹੈ ਭਗਤੀ ਜਾਂ ਉਪਾਸਨਾ ਦਾ ਜੋ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਲਈ

ਨੋਟ

ਬਰਾਬਰ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸੁਲਭ ਸੀ। ਈਸ਼ਵਰ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਉਪਾਸਕ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦਿਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਰਜੁਨ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਥਾਵਾਂ ਭਰੋ (Fill in the blanks):

1. ਅਗਨੀ, ਬ੍ਰਹਿਸਪਤੀ, ਸੋਮ.....ਦੇ ਦੇਵਤਾ ਹਨ।
2. .....ਸੋਮਯੱਗ ਦੀ ਹੀ ਇਕ ਕਿਸਮ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਘੋੜੇ ਦੀ ਬਲੀ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਸੀ।
3. ਦੇਵੀ ਮਾਹਾਤਮਾ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਵੇਰਵਾ .....ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

'ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕੇਵਲ ਮੇਰੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਓ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਾਰੇ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਾਂਗਾ, ਅਫਸੋਸ ਨਾ ਕਰੋ।'

ਗੀਤਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਸਰਵ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਜਗਤ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾ ਅਤੇ ਅਧੀਸ਼ਵਰ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਅਤੇ ਲੋਕ ਧਰਮ ਦੇ ਵਾਸੂਦੇਵ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਸਮਨਵਯ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤੀ-ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਬਣ ਗਏ ਅਤੇ ਜਨ ਮਾਨਸ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਉਪਨਿਸ਼ਧ ਦਰਸ਼ਨ ਆਪਣੀ ਗੂੜ੍ਹਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਬੁੱਧਗਮਯ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਸਧਾਰਣ ਜਨਤਾ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਧਰਮ ਦੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ। ਜਨਮਤ ਨੂੰ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਦੇਵਤਾ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ, ਜਿਸ 'ਤੇ ਉਹ ਭਰੋਸਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਅਤੇ ਜੋ ਸੰਕਟ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਮਹਾ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਲੋਕ ਧਰਮ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਗਵਦ ਗੀਤਾ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਅਜਿਹੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਜਿਊਂਦਾ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਪ੍ਰਿਥਵੀ 'ਤੇ ਅਵਤਾਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਧਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸੱਜਣਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਉਪਨਿਸ਼ਧ ਗਿਆਨ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹੀ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਅਸਾਨ ਸਾਧਨ ਹੈ।

ਮਹਾਕਾਵਿਆ ਕਾਲੀਨ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਵੈਦਿਕ ਅਤੇ ਅਵੈਦਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸਮਾਂਵੇਸ਼ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਯੱਗਾਂ, ਸ਼ਿਵ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਦੁਰਗਾ, ਇੰਦਰ ਆਦਿ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਰਬਤ, ਨਾਗ, ਰਾਖਸ਼, ਯਖਸ਼ ਪੂਜਾ ਦਾ ਵੀ ਵਰਨਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯੱਗਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਅਸ਼ਵਮੇਧ ਅਤੇ ਰਾਜਸੂਯ ਵਰਗੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਯੱਗ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਮਹਾਕਵੀਆਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸੱਚ ਅਤੇ ਨਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਚਰਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਝੂਠ 'ਤੇ ਸੱਚ ਅਤੇ ਅੰਨਿਆ 'ਤੇ ਨਿਆ ਦੀ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

12.3 ਸ਼ਾਕਤ ਧਰਮ (Shakta Religion)

ਉਦਭਵ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ

ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਇਸ਼ਟ ਦੇਵੀ ਮੰਨ ਕੇ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ 'ਸ਼ਾਕਤ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਦੇਵ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਦੇਵੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ (ਦੇਵੀ) ਦੀ ਪੂਜਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਵੈਸ਼ਨੋ ਅਤੇ ਸ਼ੈਵ ਧਰਮ ਦੇ ਹੀ ਸਮਾਨ ਸ਼ਾਕਤ ਧਰਮ ਵੀ ਬਹੁਤ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਕਈ ਨਾਮ ਸੰਯੁਕਤ ਹੋ ਗਏ-ਦੁਰਗਾ, ਕਾਲੀ, ਭਵਾਨੀ, ਚਮੁੰਡਾ, ਰੁਧਰਾਣੀ, ਲਕਸ਼ਮੀ, ਸਰਸਵਤੀ ਆਦਿ। ਦੁਰਗਾ ਨੂੰ ਆਦਿ ਸ਼ਕਤੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਪਾਲਨ ਅਤੇ ਸੰਹਾਰ ਕਰਦਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਸ਼ਾਕਤ ਧਰਮ ਦਾ ਸ਼ੈਵ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਲ ਗਹਿਰਾ ਸਬੰਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਪਤਨੀ ਪਾਰਵਤੀ (ਉਮਾ) ਨੂੰ ਜਗ ਜਨਣੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੈਵ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਹੀ ਸਮਾਨ ਸ਼ਾਕਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਵੀ ਪਹਿਲੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਯੁੱਗ ਤੱਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਦੇਵੀ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ। ਖੁਦਾਈ ਵਿੱਚ ਮਾਤਾ ਦੇਵੀ ਦੀਆਂ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਮੂਰਤੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਆਦਿਤੀ, ਉਮਾ, ਸਰਸਵਤੀ, ਸ਼੍ਰੀ ਲਕਸ਼ਮੀ ਆਦਿ ਦੇਵੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ 10ਵੇਂ ਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਦੇਵੀ ਸੂਕਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਾਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਹ ਇਕ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ- ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਦੀ ਅਧੀਸ਼ਵਰੀ ਹਾਂ, ਆਪਣੇ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਧਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲੀ, ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲੋਂ ਅਨਿੱਖੜ੍ਹਵਾਂ ਮੰਨਣ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਭੂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹਾਂ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਮੇਰੇ ਲਈ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਦਿਤੀ ਦਾ ਮਾਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਈ ਰਿਚਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਾਤਾ, ਪਿਤਾ ਅਤੇ

ਨੋਟ ਪੁੱਤਰ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਦੇਵਤੇ, ਪੰਚਜਨ, ਭੂਤ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਅਦਿਤੀ ਹੀ ਹਨ। ਸਰਸਵਤੀ ਦੀ ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਭਾਗਸ਼ਾਲੀ ਕਹਿ ਕੇ ਉਪਾਸਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।(ਸਰਸਵਤੀ ਨਾ ਸੁਭਗਾਮਯਯਸਕਰਤ) ਅਰਥਰਵੇਦ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਕਹਿ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਪੁੱਤਰ, ਧਨ, ਮਿੱਠੇ ਬੋਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰਨਣਾਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੇ ਵੈਦਿਕ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਦੇ ਉਦਭਵ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਵੈਦਿਕ ਅਤੇ ਅਵੈਦਿਕ ਦੋਵਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਮਹਾਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਵੀ ਮਹਾਮਾਈ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਵਰਨਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਭਾਰਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਸ਼ਾਕਤ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਠੋਸ ਅਧਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਭੀਸ਼ਮਪਰਵ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣ ਹੈ ਕਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਸਲਾਹ 'ਤੇ ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਨਿਮਿਤ ਦੇਵੀ ਦੁਰਗਾ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਥੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਤ ਕਾਲ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲਕਸ਼ਮੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਰਾਟਪਰਵ ਵਿੱਚ ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ ਨੇ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਵਿੰਧਿਆ ਵਾਸਨੀ, ਮਨਸ਼ਾ ਮਹਿਸ਼ਾਸੁਰਮਰਦਿਨੀ ਯਸ਼ੋਦੇ ਦੇ ਗਰਭ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ, ਨਰਾਇਣ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਆਰੀ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਭੈਣ ਕਹਿ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਦੇਵੀ ਨੇ ਨੰਦ ਗੋਪ ਦੇ ਕੁੱਲ ਵਿੱਚ ਯਸ਼ੋਦਾ ਦੇ ਗਰਭ ਤੋਂ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਕੰਸ ਵੱਲੋਂ ਕੰਨਿਆ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਲਾ 'ਤੇ ਪਟਕੇ ਜਾਣ 'ਤੇ ਉਹ ਅਕਾਸ਼ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਚਲੀ ਗਈ ਅਤੇ ਵਿੰਧਿਆ ਪਰਬਤ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਵੱਸ ਗਈ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿੰਧਿਆ ਪਰਬਤ ਨੂੰ ਦੇਵੀ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਾਰਕੰਡੇ ਪੁਰਾਣ ਵਿੱਚ ਦੇਵੀ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਗੁਣਗਾਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਮਾਇਆ, ਚੇਤਨਾ, ਬੁੱਧੀ, ਨੀਂਦ, ਸ਼ੁਧਾ, ਪ੍ਰਛਾਵਾਂ, ਸ਼ਕਤੀ, ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ, ਸ਼ਰਮ, ਜਾਤੀ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਸ਼ਰਧਾ, ਕਾਂਤੀ, ਲਕਸ਼ਮੀ, ਵ੍ਰਿਤੀ, ਸਮ੍ਰਿਤੀ, ਦਇਆ, ਤ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਮਾਤਰ ਅਤੇ ਭ੍ਰਾਤੀ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਦੱਸ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਵਰਗ ਅਤੇ ਨਰਕ ਸਾਰੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੰਗਲਾਂ ਨੂੰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਪਾਲਣ ਅਤੇ ਸੰਹਾਰ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀਭੂਤਾ, ਸਨਾਤਨੀ ਦੇਵੀ, ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਅਧਾਰ ਅਤੇ ਗੁਣਮਈ ਕਹਿ ਕੇ ਉਪਾਸਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਵਰਨਣਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਮਹਿਸ਼ਾ ਸੁਰ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਸ਼ਿਵ, ਬ੍ਰਹਮਾ, ਇੰਦਰ, ਚੰਦਰ, ਵਰੁਣ, ਸੂਰਜ ਆਦਿ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਨਿ: ਸ੍ਰਤ ਤੇਜ਼ ਪੁਜ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਅਸਤਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ। ਸ਼ੰਕਰ ਨੇ ਤਿਰਸ਼ੂਲ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਚੱਕਰ, ਵਰੁਣ ਨੇ ਸ਼ੰਖ, ਹਵਾ ਨੇ ਤੀਰ-ਕਮਾਨ, ਅੱਗ ਨੇ ਤੇਜ਼, ਇੰਦਰ ਨੇ ਬ੍ਰਜ, ਯਮਰਾਜ ਨੇ ਸਜ਼ਾ, ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਕਮੰਡਲ, ਕਾਲ ਨੇ ਢਾਲ ਅਤੇ ਤਲਵਾਰ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਕਰਮਾ ਨੇ ਪਰਸ਼ੂ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਭੇਂਟ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਸ਼ਕਤੀ ਨੇ ਮਹਿਸ਼ਾਸੁਰ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਉਹ 'ਮਹਿਸ਼ਾ ਸੁਰ ਮਰਦਿਨੀ' ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਗਿਆ। ਮਾਰਕੰਡੇ ਪੁਰਾਣ ਵਿੱਚ ਦੁਰਗਾ ਦੀ ਕਥਾ ਅਤੇ ਉਪਾਸਨਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ 'ਦੁਰਗਾਸਤਪਸ਼ਤੀ' ਨਾਮਕ ਅੰਸ਼ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਪਾਠ ਨਰਾਤਿਆਂ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਧਾਪੂਰਵਕ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ ਕਥਾ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਦੇਵਤੇ ਜਦੋਂ ਸ਼ੁੰਭ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ੁੰਭ ਵਰਗੇ ਅਸੁਰਾਂ ਤੋਂ ਪੀੜ੍ਹਤ ਹੋਏ, ਉਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਉਪਾਸਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਦੇਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅਸੁਰਾਂ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਅੰਬਿਕਾ, ਕਾਲੀ, ਚਮੁੰਡਾ, ਕੌਸ਼ਕੀ ਆਦਿ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ।

ਦੇਵੀ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਤਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ-

(ਅ) ਸ਼ਾਂਤ ਜਾਂ ਸੌਮਯ ਰੂਪ।

(ਬ) ਉਗਰ ਜਾਂ ਪ੍ਰਚੰਡ ਰੂਪ।

(ਸ) ਕੰਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰੂਪ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਬਹੁ ਵਿਕਲਪੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Multiple Choice Questions):

4. ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਸਲਾਹ 'ਤੇ ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਦੇਵੀ ਦੁਰਗਾ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ..... ਵਿੱਚ ਵਰਨਣ ਹੈ।

   (ਅ) ਭੀਸ਼ਮ ਪਰਵ (ਬ) ਸ਼ਾਂਤੀ ਪਰਵ

   (ਸ) ਜੰਗਲ (ਦ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

5. ਵਿਰਾਟ ਪਰਵ ਵਿੱਚ ..... ਨੇ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਵਿੰਧਿਆਵਾਸਨੀ, ਮਹਿਸ਼ਾਸੁਰ ਮਰਦਿਨੀ, ਨਰਾਇਣ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਆਰੀ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਭੈਣ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

   (ਅ) ਅਰਜੁਨ (ਬ) ਭੀਮ

   (ਸ) ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ (ਦ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

ਨੋਟ

6. ਗੀਤਾ ਗੋਵਿੰਦ ਰਚਨਾ ਹੈ।

(ਅ) ਸੋਮ ਦੇਵ (ਬ) ਜੈ ਦੇਵ

(ਸ) ਵਾਣ ਭੱਟ (ਦ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

7. ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੂਸਰਾ ਕਾਲੀਨ ..... ਵਿੱਚ ਉਦਿਤਾਚਾਰਿਆ ਨਾਮਕ ਇਕ ਪਾਸ਼ੁਪਤ ਮਤਾ ਅਨੁਯਾਈ ਦਾ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦੋ ਲਿੰਗਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਵਾਈ ਸੀ।

(ਅ) ਅਯੁੱਧਿਆ ਲੇਖ (ਬ) ਮਥੁਰਾ ਲੇਖ

(ਸ) ਬਾਂਸ ਖੇੜਾ ਲੇਖ (ਦ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

ਉਪਰਕੋਤ ਤਿੰਨਾਂ ਅਧੀਨ ਅਨੇਕਾਂ ਦੇਵੀਆਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੇਵੀ ਦੇ ਸੋਮ ਰੂਪ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਮਾ, ਪਾਰਵਰਤੀ, ਲਕਸ਼ਮੀ ਆਦਿ ਨਾਮ ਦੇ ਸੋਮ ਰੂਪ ਦੇ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ। ਦੁਰਗਾ, ਚੰਡੀ, ਕਪਾਲੀ, ਭੈਰਵੀ ਆਦਿ ਨਾਮ ਉਗਰ ਰੂਪ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਪਾਲੀ ਅਤੇ ਕਾਲ ਮੁੱਖ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਲੋਕ ਇਸੇ ਰੂਪ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਬਲੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਰਾ, ਮਾਸ ਆਦਿ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੰਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਵੀ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਸ਼ਾਕਤ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਅਨੰਦ ਭੈਰਵੀ, ਤ੍ਰਿਪੁਰ ਸੁੰਦਰੀ, ਲਲਿਤਾ ਆਦਿ ਨਾਮ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੇਵੀ ਦੇ ਤਿੰਨਾਂ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਮੰਦਿਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਵੀ ਹਨ। ਸੋਮ ਰੂਪ ਦਾ ਮੰਦਿਰ ਜੰਮੂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਵੈਸ਼ਨੋ ਦੇਵੀ ਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਸ਼ਾਰਦਾ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਮੰਦਿਰ ਸਤਨਾ (ਮ. ਪ੍ਰ.) ਦੇ ਨੇੜੇ ਮੈਹਰ ਵਿੱਚ ਉਚੀ ਪਹਾੜੀ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਕਲਕਾਤਾ ਸਥਿਤ ਕਾਲੀ ਦਾ ਮੰਦਿਰ ਦੇਵੀ ਦੇ ਉਗਰ ਰੂਪ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸਾਮ ਦਾ 'ਕਾਮਾਖਿਆ ਮੰਦਿਰ' ਦੇਵੀ ਦੇ ਕੰਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰੂਪ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਪਹਿਲੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਯੁੱਗ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਆਬਾਦ ਗਤੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਆਈ ਹੈ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਜਨਤਾ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪੁਰਾਤਾਤਵਿਕ ਪੁਰਾਣ ਕੁਸ਼ਾਣ ਸ਼ਾਸਕ ਹੁਵਿਸ਼ਕ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ 'ਤੇ ਅੰਕਿਤ ਦੇਵੀ ਦੇ ਚਿੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਈਸਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਤੀ ਤੱਕ ਦੇਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਬਣਨ ਲੱਗੀਆਂ ਸਨ। ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਣੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਉਨਤੀ ਹੋਈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਦੇਵੀਆਂ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਵੀ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਰਚਨਾ ਕੁਠਾਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਮੇਂ ਪਾਰਵਤੀ ਦੇ ਮੰਦਿਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਇਆ। ਦੁਰਗਾ, ਗੰਗਾ, ਯਮੁਨਾ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਥਾਨਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੰਗਾ ਅਤੇ ਯਮੁਨਾ ਦਾ ਅੰਕਨ ਗੁਪਤ ਕਾਲੀਨ ਮੰਦਿਰਾਂ ਦੀਆਂ ਚੁਗਾਠਾਂ 'ਤੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਹਰਸ਼ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਖੂਬ ਰਿਵਾਜ਼ ਸੀ। ਹਰਸ਼ ਚਰਿਤ ਵਿੱਚ ਕਈ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਦੁਰਗਾ ਦੇਵੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਹੇਨਸਾਂਗ ਦੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੁਰਗਾ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਵੀ ਬਲੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਸਮੁੰਦਰ ਰਾਹੀਂ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨੂੰ ਡਾਕੂਆਂ ਨੇ ਫੜ੍ਹ ਲਿਆ ਅਤੇ ਦੁਰਗਾ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਬਲੀ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਲੈ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਤੂਫਾਨ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਜਾਨ ਬਚਾਈ। ਪੂਰਬ ਮੱਧ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਦੇਵੀ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਹੋ ਗਈ। ਦੇਵੀ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮੰਦਿਰ ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੇ ਬਣੇ ਹਨ। ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਜਬਲਪੁਰ ਵਿੱਚ ਬੇੜਾ ਘਾਟ ਦੇ ਕੋਲ ਚੌਸਟ ਯੋਗਨੀ ਦਾ ਮੰਦਿਰ ਹੈ। ਇੱਥੇ 9ਵੀਂ-10ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਵਿੱਚ ਕਈ ਦੇਵੀ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਦੁਰਗਾ ਅਤੇ ਸਪਤਮਾਤ੍ਰਿਕਾਵਾਂ ਦੀਆਂ 44 ਮੂਰਤੀਆਂ ਹਨ। ਖਜੁਰਾਹਾਂ ਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਉੜੀਸਾ, ਰਾਜਸਥਾਨ ਆਦਿ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਤੋਂ ਦੇਵੀ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਲੇਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਤਿਹਾਰ ਮਹਿੰਦਰ ਪਾਲ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਦੁਰਗਾ ਦੀ ਮਹਿਸ਼ਾ ਸੁਰ ਮਰਦਿਨੀ, ਕਾਂਚਨਦੇਵੀ, ਅੰਬਾ ਆਦਿ ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਕੂਟ ਅਮੋਘਵਰਸ਼ ਮਹਾ ਲਕਸ਼ਮੀ ਦਾ ਪੱਕਾ ਭਗਤ ਸੀ। ਸੰਜਨ ਲੇਖ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਦੀ ਉਂਗਲੀ ਕੱਟ ਕੇ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਪੂਰਬ ਮੱਧ ਕਾਲ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਦੇਵੀ ਦੇ ਮੰਦਿਰਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਲਹਣ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਰਦਾ ਦੇਵੀ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਗੌੜ ਨਰੇਸ਼ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਕਸ਼ਮੀਰ ਆਏ ਸਨ। ਅਬੁਲ ਫਜ਼ਲ ਵੀ ਸ਼ਾਰਦਾ ਦੇਵੀ ਦੇ ਮੰਦਿਰ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਾਕਤ-ਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ

ਪੂਰਬ ਮੱਧ ਕਾਲ ਤੱਕ ਆਉਂਦੇ-ਆਉਂਦੇ ਸ਼ਾਕਤ ਧਰਮ ਤੰਤਰਵਾਦ ਤੋਂ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ਾਕਤ ਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਹੋ ਗਈ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਧਰਮ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿੱਚ ਆ ਗਏ। ਬੁੱਧ, ਕਸ਼ਮੀਰ, ਸ਼ੈਵਮਤ, ਵੈਸ਼ਨੋ, ਜੈਨ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ 'ਤੇ ਸ਼ਾਕਤ ਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ

ਨੋਟ

ਆਸਥਾ ਤੰਤਰ-ਮੰਤਰ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿੜ ਹੋ ਗਈ। ਜੈਨ ਮਤ ਦੀ ਦੇਵੀ ਸਚਿਵਾ ਦੇਵੀ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਸ਼ਾਕਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਜੈਨ ਅਚਾਰਿਆਂ ਨੇ 64 ਯੋਗਣੀਆਂ ਉਪਰ ਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ। ਸ਼੍ਰੀ ਹਰਸ਼ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥ ਨੈਸ਼ਧਚਰਿਤ ਵਿੱਚ ਸਰਸਵਤੀ ਮੰਤਰ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕੀਤਾ, ਜਦ ਕਿ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਚਾਲੂਕਿਆ ਸ਼ਾਸਕ ਕੁਮਾਰ ਪਾਲ ਜੈਨ ਨਮਸਕਾਰ ਮੰਤਰ ਵਿੱਚ ਅਟੁੱਟ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਇਸੇ ਮੰਤਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਤੰਤਰਵਾਦ ਦੇ ਵੱਧਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦ੍ਰਿੜ ਹੋ ਗਏ ਪਰ ਤੰਤਰਵਾਦ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਕੁਝ ਲਾਭ ਵੀ ਹੋਇਆ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰਸਾਰਣਵ (12ਵੀਂ ਸਦੀ) ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੰਤਰਵਾਦ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਰਸਾਇਣ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਸੁਧਾਰਣ ਅਤੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਕੁਝ ਯੋਗਦਾਨ ਰਿਹਾ। ਸ਼ਾਕਤ ਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਮੱਤ ਵਿੱਚ ਇਕ ਦੇਵਤਾ ਦੀ ਪੂਜਾ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੇ ਪੂਰਬ ਮੱਧ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਵੇਗ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ। ਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਸਹਿਜਯਾਨ ਤੋਂ ਹੀ ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਉਦੇ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕਬੀਰ, ਦਾਦੂ, ਨਾਨਕ ਆਦਿ ਸੰਤਾਂ ਲਈ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ।

ਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਅਧਾਰ 'ਸ਼ਕਤੀਵਾਦ' ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਕਸ਼ਮੀਰ ਸ਼ੈਵ ਮੱਤ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਅੰਤ੍ਰਣਹਿੱਤ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਸਰਵਉਚ ਸ਼ਕਤੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਤੰਤ੍ਰਿਕ ਧਰਮ ਦਾ ਲਕਸ਼ 'ਗਿਆਨ ਕਰਮ ਸਮੁੱਚੇਵਾਦ' 'ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਜਪ, ਤਪ, ਮੰਤਰ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਧਕ, ਸਿਹਤ, ਧਨ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸੰਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਾਕਤ ਉਪਾਸਨਾ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਹਨ-ਕਸ਼ਮੀਰ, ਕਾਂਚੀ ਅਤੇ ਅਸਮ ਸਥਿਤ ਕਾਮਾਖਿਆ। ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਸ਼੍ਰੀ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਹਨ, ਜਦ ਕਿ ਅੰਤਿਮ ਕੌਲ ਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕੇਂਦਰ ਹੈ।

ਸ਼ਾਕਤ ਧਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਆਚਾਰ

ਸ਼ਾਕਤ ਮਤ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਮਹਾਮਾਤ੍ਰ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਆਦਿ ਸ਼ਕਤੀ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ, ਪਾਲਨ ਅਤੇ ਸੰਹਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀ ਸਾਧਕ ਦੇਵੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਰੂਪ ਨੂੰ ਇਸ਼ਟ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਦਾਤਮ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ, ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਹੀ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਮੱਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਰਮ ਤਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਤੰਤਰ-ਮੰਤਰ, ਧਿਆਨ, ਯੋਗ ਆਦਿ ਦਾ ਵੀ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਸੰਸਾਰਿਕ ਭੋਗਾਂ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਸਾਧਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਾਕਤ ਧਰਮ ਵਿੱਚ 'ਕੁੰਡਲਨੀ' ਨਾਮ ਰਹੱਸਮਈ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਸਾਧਨਾ ਅਤੇ ਮੰਤਰਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕੌਲ ਮਾਰਗੀ ਸ਼ਾਕਤ ਪੰਚਮਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਰਾਬ, ਮਾਸ, ਮਤਸੈ, ਸ਼ਰਾਬ ਅਤੇ ਮੈਥੂਨ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਮੁਕਤੀ ਪਾਉਣ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਚਰਣ ਬਹੁਤ ਗਹਿਰੇ ਹਨ।

ਸ਼ਾਕਤ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿੱਚ ਦੇਵੀ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ-

(ਅ) ਪਹਿਲੇ ਵਿੱਚ ਮਹਾਪਦਮਵਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿੱਚ ਵਿੱਚ ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਦੇਵੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਦਿਲ ਅਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੇਵੀ ਖੁਦ ਅਨੰਦ ਸਵਰੂਪ ਹੈ।

(ਬ) ਇਸ ਵਿੱਚ ਭੂਰਜਪੱਤਰ, ਰੇਸ਼ਮੀ ਕੱਪੜੇ ਅਤੇ ਸਵਰਨ ਪੱਤਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ 9 ਦੇਵੀਆਂ ਦਾ ਵਰਤ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਯੋਨੀ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਖਿੱਚ ਕੇ ਚੱਕਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ 'ਸ਼੍ਰੀ ਚੱਕਰ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ- ਇਕ ਜਿਊਂਦੀ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਯੋਨੀ ਦੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਕਾਲਪਨਿਕ ਯੋਨੀ ਦੀ। ਇਸ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਵੀ ਹਨ।

(ਸ) ਇਸ ਵਿੱਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਵੀ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਦਤੀ ਵਿੱਚ ਮੱਧ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਰਵਉਚ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਕੁਤਸਿਤ ਆਚਰਣਾਂ ਦੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਿੰਦਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਯਾਜਯ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅੰਤਿਮ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਦੇਵੀ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਸ਼ੁੱਧ ਅਤੇ ਸਾਤਵਿਕ ਭਗਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ਾਕਤ ਧਰਮ ਅੱਜ ਵੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਧਰਮ ਹੈ। ਦੇਵੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਗਾਂ 'ਚ ਅਤਿ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬੰਗਾਲ ਅਤੇ ਅਸਮ ਵਿੱਚ ਇਸ ਮੱਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੈ। ਦੁਰਗਾ ਪੂਜਾ ਦੇ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਨੋਟ

12.4 ਪੋਰਾਣਿਕ ਧਰਮ (Mythological Religion)

ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦਾ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਪੁਰਾਣੋਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਸੰਭਵ ਹੋਇਆ। ਪੋਰਾਣਿਕ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਵੈਦਿਕ, ਅਵੈਦਿਕ ਅਤੇ ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦਾ ਸਮਨਵਯ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣ ਆਪਣੀ ਅਸਾਨ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਚਿਤਰਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੋਰਾਣਿਕ ਧਰਮ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਨੂੰ ਅਸਾਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਮ ਜਨਤਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸ਼ਿਵ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਆਦਿ ਵੈਦਿਕ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਪੁਰਾਣੋਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ। ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਅਤੇ ਮਹੇਸ਼ ਨੂੰ ਤ੍ਰੀਦੇਵ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਕਰਤਾ, ਧਰਤਾ ਅਤੇ ਸੰਹਾਰ ਕਰਤਾ ਸਨ। ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਹੋਈ। ਪਰਮਤੱਤ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਦਭੁਤ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨਾਮ ਅਤੇ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੋਇਆ। ਭਗਤੀ ਦਾ ਪੂਰਨ ਵਿਕਾਸ ਪੋਰਾਣਿਕ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਹੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਹੋਇਆ। ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਪੁਰਸ਼ ਜਾਂ ਨਾਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੰਨ ਕੇ ਪੁਸ਼ਪ, ਧੁੱਪ, ਦੀਪ, ਨੈਵੇਧ ਆਦਿ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਯੱਗਾਂ ਨੂੰ ਅਸਾਨ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਕੇ ਪੁਰਾਣੋਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਅਸਾਨ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਕ੍ਰਿਪਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਅਜਿਹੀ ਪੁਰਾਣੋਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜ ਮਾਨਤਾ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਦੇ ਲਈ ਗੁਰੂ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਹੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਅਵੈਧਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਪੁਰਾਣੋਂ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦੇਵੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਦੁਰਗਾ, ਕਾਲੀ, ਚਮੁੰਡਾ ਆਦਿ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਰਤ, ਦਾਨ, ਤੀਰਥ-ਯਾਤਰਾ, ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਕਰਵਾਉਣਾ ਆਦਿ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਗ ਸਨ। ਸਰੀਰ 'ਤੇ ਰਾਖ ਲਗਾਉਣ ਅਤੇ ਤਿਲਕ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਵੀ ਇਸੇ ਧਰਮ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਅਜਿਹੀ ਮਾਨਤਾ ਸੀ ਕਿ ਵਰਤਾਂ ਨਾਲ ਧਾਰਮਿਕ ਪੂਜਾ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਸ਼ੁੱਧੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਰਤਾਂ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੁਰਾਣ ਵਰਣਾਸ਼ਰਮ ਧਰਮ ਦੇ ਪਾਲਣ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਗਿਆਨ ਸਾਥ-ਸਾਥ ਵਰਣਾਸ਼ਰਮ ਧਰਮ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਾਯੂ ਪੁਰਾਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਰਣਿਤ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਮੁਕਤੀ ਵਰਣਾਸ਼ਰਮ ਧਰਮ ਦਾ ਪਾਲਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਯਮਲੋਕ ਵਿੱਚ ਕਸ਼ਟ ਝੱਲਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ।

ਪੁਰਾਣੋਂ ਵਿੱਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਅਨੇਕਾਂ ਸੁਤੰਤਰ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦਾ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਤੋਂ ਵੈਸ਼ਨੋ, ਸ਼ਿਵ ਤੋਂ ਸ਼ੈਵ, ਸ਼ਕਤੀ ਉਪਾਸਨਾ ਨਾਲ ਸ਼ਾਕਤ ਆਦਿ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਉਪਾਸਨਾ ਪੱਦਤੀਆਂ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਸਨ। ਇਹ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੱਪ੍ਰਦਾਇ ਹਨ। ਕਾਲਾਂਤਰ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੀ ਕਈ ਉਪ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਬਣ ਗਏ।

ਅੱਗੇ ਲਿਖੀਆਂ ਲਾਈਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਨੋਟਸ ਵਾਯੂ ਪੁਰਾਣ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਬ੍ਰਹਮ ਆਸ਼ਰਮ ਧਰਮ ਦਾ ਪਾਲਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਯਮਲੋਕ ਵਿੱਚ ਕਸ਼ਟ ਝੱਲਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ।

12.5 ਵੋਸ਼ਨੋ (ਭਾਗਤਵ) ਧਰਮ (Vaishnav Religion)

ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ- ਵੈਸ਼ਨੋ ਧਰਮ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਭਾਗਤਵ ਧਰਮ ਤੋਂ ਹੋਇਆ। ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਵਿਸ਼ਨੂੰ (ਸਾਤਵਤ) ਵੰਸ਼ੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਸੂਦੇਵ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਵਾਸੂਦੇਵ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਥੁਰਾ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਸਨ। ਛਾਨਦੋਗ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਵਕੀ ਪੁੱਤਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਘੋਰ ਅੰਗਰਿਸ ਦਾ ਚੇਲਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਭਾਗਵਤ' (ਪੂਜਨੀਕ) ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਤਬਦੀਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਧਰਮ ਦੀ ਸੰਘਿਆ ਭਾਗਵਤ ਹੋ ਗਈ। ਮਹਾਭਾਰਤ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵਾਸੂਦੇਵ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਸਮੀਕਰਣ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਭਾਗਵਤ ਧਰਮ ਵੈਸ਼ਨੋ ਧਰਮ ਬਣ ਗਿਆ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਇਕ ਰਿਗਵੈਦਿਕ ਦੇਵਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ

ਨੋਟ ਸਮਾਨ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਦੇਵਤਾ ਹਨ। ਇਹ ਸੂਰਜ ਦੇ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਰੂਪ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਇਸ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਪੁੱਟਣ 'ਤੇ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਨੂੰ ਨਾਪਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਉਰਗਾਏ' (ਮਹਾਨ ਗਤੀ ਵਾਲਾ) ਅਤੇ 'ਉਰਕਰਮ' (ਵਿਸਤ੍ਰਪ ਪਾਦ ਸੰਖੇਪਾਂ ਵਾਲਾ) ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹੀ ਸਥਾਨ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਪ੍ਰਿਯ ਹੈ, ਉਹੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਉਤਮ (ਸਰੋਤ) ਹੈ। ਬਾਅਦ ਦੀਆਂ ਸਹਿੰਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਸ਼ਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯੱਗ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਐਲਾਨੇ ਗਏ। ਏਤ੍ਰੇਯ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੂੰ ਸਰਵਉਚ 'ਦੇਵਤਾ' ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਹਾਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸਰਵਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਾਰਾ ਭਾਰਤ ਹੀ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨਾਲ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਅਵਤਾਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਵਾਸੂਦੇਵ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਭਾਗਵਤ ਧਰਮ ਵੈਸ਼ਨੋ ਧਰਮ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਅਧਿਸ਼ਠਤਾ ਦੇਵਤਾ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਤੰਜਲੀ ਨੇ ਵੀ ਵਾਸੂਦੇਵ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਰੂਪ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਇਕ ਨਾਮ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਵਿਸ਼ਨੂੰ' ਹਰ ਜਗ੍ਹਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਵਾਸ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਵਾਸੂਦੇਵ ਹਨ।' ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਗਵਤ ਧਰਮ ਹੀ ਕਾਲਾਂਤਕ ਵਿੱਚ ਵੈਸ਼ਨੋ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਦਾਤਾਮਯ ਨਰਾਇਣ ਤੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਇਆ, ਉਦੋਂ ਵੈਸ਼ਨੋ ਧਰਮ ਦੀ ਇਕ ਸੰਘਿਆ 'ਪੰਚ ਰਾਜ ਧਰਮ' ਹੋ ਗਈ, ਕਿਉਂਕਿ ਨਰਾਇਣ ਦੇ ਉਪਾਸਕ ਪੰਚਰਾਤਰ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ 'ਨਰਾਇਣ' ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਸ਼ਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਪਰਮ ਪੁਰਸ਼' ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਵੇਦ, ਦੇਵਤਾ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਤ ਹਨ। ਅੱਗੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਅਤਿਕ੍ਰਮਣ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਚਰਾਤਰ ਯੱਗ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਰਵਉਚ ਅਤੇ ਸਰਵ-ਵਿਆਪੀ ਬਣ ਗਏ। ਮਹਾਭਾਰਤ ਦੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪੂਰਵ ਵਿੱਚ ਨਰਾਇਣ ਦਾ ਦਾਤਮਯ ਵਾਸੂਦੇਵ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਨਾਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਵਵਿਆਪੀ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਵਾਸੂਦੇਵ ਅਤੇ ਭਾਗਵਤ ਧਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਈਸਾ ਪੂਰਬ ਪੰਜਵੀਂ ਸ਼ਤੀ ਤੱਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਹਾਰਸ਼ੀ ਪਣੀਨੀ ਨੇ ਭਾਗਵਤ ਧਰਮ ਅਤੇ ਵਾਸੂਦੇਵ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਾਸੂਦੇਵ ਦੇ ਉਪਾਸਕਾਂ ਨੂੰ 'ਵਾਸੂਦੇਵਕ' ਕਿਹਾ ਹੈ। ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਮਥੁਰਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸੀਮਾ ਵਰਤੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ। ਯੂਨਾਨੀ ਰਾਜਦੂਤ ਮੈਕਸਥੀਨਜ਼ ਸ਼ੂਰਸੈਨ (ਮਥੁਰਾ) ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ 'ਹੇਰਾਕਲੀਜ' ਦਾ ਉਪਾਸਕ ਦੱਸਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਵਾਸੂਦੇਵ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨਾਲ ਹੀ ਹੈ। ਸਿਕੰਦਰ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਯੂਨਾਨੀ ਲੇਖਕ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੋਰਸ ਦੀ ਸੈਨਾ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੇਰਾਕਲੀਜ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਰੱਖ ਕੇ ਯੁੱਧ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਭਾਗਵਤ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸਰਵਉਚ ਦੇਵਤਾ ਮੰਨ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਹਾਵੀਰ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਵਾਂਗ ਹੀ ਵਾਸੂਦੇਵ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਵੀ ਹੁਣ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਿਅਕਤੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਉਹ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਨ। ਈਸਵੀ ਸੰਨ ਆਰੰਭ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੂਜਾ ਆਰੰਭ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਖੁਦ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਰਸ਼ਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਾਸੂਦੇਵ ਕਿਹਾ ਹੈ। (ਵਰਸ਼ਣੀਨਾ ਵਾਸੂਦੇਵੋ : ਸਿਮ)।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ

ਮੇਹਰੌਲੀ ਲੇਖ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੂਸਰੇ ਨੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪਰਬਤ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਧਵਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਵਾਈ ਸੀ।

ਮਥੁਰਾ ਵਿੱਚ ਭਾਗਵਤ ਧਰਮ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੋਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਫੈਲ ਗਿਆ। ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਉਤਰ, ਪੱਛਮ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਧਰਮ ਬਹੁਤ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਦਾ ਵਰਨਣ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਮੌਰਿਆ ਕਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਧਰਮ ਮੱਧ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਹੋ ਗਿਆ। ਸ਼ੁੰਗਾਂ ਦੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਧਰਮ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਨੂੰ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਯਵਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਰਿਹਾ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਬੂਤਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਧਰਮ ਦੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯਤਾ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਭਾਗਵਤ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਸਤਰ ਸਮਾਰਕ ਵਿਦਿਸ਼ਾ (ਬੇਸਨਗਰ) ਦਾ ਗਰੂੜ੍ਹ ਸਤੰਭ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਦੇ ਯਵਨ ਰਾਜਦੂਤ ਹੇਲੀਯੋਡੋਰਸ ਨੇ ਭਾਗਵਤ ਧਰਮ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਸਤੰਭ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਵਾ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ 'ਤੇ ਉਤਕੀਰਣ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਹੇਲੀਯੋਡੋਰਸ ਨੂੰ 'ਭਾਗਵਤ' ਅਤੇ ਵਾਸੂਦੇਵ ਨੂੰ 'ਦੇਵਦੇਵਸ' ਅਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਪੋਲੋਡੋਟਸ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ 'ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਗਵਤ ਧਰਮ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਨੋਟ

ਉਤਰ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੱਕ ਜਿੱਥੇ-ਜਿੱਥੇ ਯਵਨ ਗਏ ਇਹ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵੀ ਫੈਲ ਗਿਆ। ਈਸਾ ਪੂਰਬ ਦੂਸਰੀ ਸ਼ਤੀ ਤੱਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਾਸੂਦੇਵ ਨੂੰ ਸਰਵਉਚ ਦੇਵਤਾ ਮੰਨ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ ਸੀ। ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਬਹੁਤ ਜਨਮਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿਅਕਤੀ' ਸਭ ਕੁਝ ਵਾਸੂਦੇਵ ਹੀ ਹਨ' ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਜਪਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮਹਾਤਮਾ ਅਤਿ ਦੁਰਲਭ ਹੈ।' ਬੇਸਨਗਰ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਇਕ ਹੋਰ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਭਾਗਵਤ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਵਿੱਚ ਮੰਦਿਰ ਅਤੇ ਗਰੂੜ੍ਹ ਧਵਜ ਬਣਵਾਏ ਜਾਣ ਦਾ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਘੋਸੁੰਡੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਇਕ ਅਨੁਯਾਈ ਵੱਲੋਂ ਭਾਗਵਤ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦੇ ਨਮਿਤ 'ਸ਼ਿਲਾ ਪ੍ਰਕਾਰ' ਬਣਾਏ ਜਾਣ ਦਾ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਲੇਖ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਪਹਿਲੀ ਸਦੀ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਭਾਗਵਤ ਧਰਮ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਇਕ ਲੇਖ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਨਾਨਾ ਘਾਟ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੰਕਸ਼ਰਣ (ਬਲਰਾਮ) ਅਤੇ ਵਾਸੂਦੇਵ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਭਾਗਵਤ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਕੁਸ਼ਾਣ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹ ਧਰਮ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੋਇਆ। ਹੁਵਿਸ਼ਕ ਅਤੇ ਵਾਸੂਦੇਵ ਵਰਗੇ ਸ਼ਾਸਕ ਵੈਸ਼ਨੋ ਮੱਤ ਅਨੁਯਾਈ ਸਨ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਹ ਭਾਗਵਤ ਧਰਮ (ਵੈਸ਼ਨੋ ਧਰਮ) ਦਾ ਅਨਿੱਖੜ੍ਹਵਾਂ ਅੰਗ ਬਣ ਗਈ, ਜਦ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਦੇ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਵਰਨਣ ਛਿਟ-ਪੁਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਭਾਗਵਤ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ਨੋ ਧਰਮ ਦਾ ਚਰਮੋਤਕਰਸ਼ ਗੁਪਤ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨਕਾਲ (319-550 ਈ) ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਗੁਪਤ ਨਰੇਸ਼ ਵੈਸ਼ਨੋ ਅਨੁਯਾਈ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਰਾਜ ਧਰਮ ਬਣਾਇਆ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸ਼ਾਸਕ 'ਪਰਮ ਭਾਗਵਤ' ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਵਾਹਨ ਗਰੂੜ ਗੁਪਤਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸੀ। ਪ੍ਰਯਾਗ ਲੇਖ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਪਤ ਸ਼ਾਸਨ ਪੱਤਰਾਂ ਦੇ ਉਪਰ ਗਰੂੜ ਦੀ ਮੁਦਰਾ ਲੱਗੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। (ਗੁਰੂਤਮੰਦਕ ਸ਼ਾਸਨ)। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਮੰਦਿਰਾਂ ਅਤੇ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ। (ਮੇਹਰੌਲੀ ਲੇਖ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੂਸਰੇ ਨੇ ਵਿਸ਼ਣੂਪਦ ਪਰਬਤ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਧਵਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਵਾਈ ਸੀ) (ਪ੍ਰਾਂਸ਼ੁਵਿਰਸ਼ਣੁਪਦੇ ਗਿਰੌ ਭਗਵਤੋ ਵਿਸ਼ਣੋਧਰਵਜਃ ਸਥਾਪਿਤਃ) ਸਕੰਦ ਗੁਪਤ ਕਾਲੀਨ ਭਿਤਰੀ (ਗਾਜੀਪੁਰ) ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਜੂਨਾਗੜ੍ਹ ਲੇਖ ਤੋਂ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚਕਰਪਾਲਿਤ ਨੇ ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਝੀਲ ਦੇ ਤੱਟ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਵਾਈ ਸੀ, ਤਿਗਵਾਂ (ਜਬਲਪੁਰ ਮ. ਪ੍ਰ.), ਦੇਵਗੜ੍ਹ (ਝਾਂਸੀ), ਮਥੁਰਾ ਆਦਿ ਤੋਂ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਪਤਕਾਲ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਪੁਰਾਣੋਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੇ ਕੋਸ਼ਕਾਰ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ 39 ਨਾਮ ਗਿਣਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਸੂਦੇਵ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।

ਗੁਪਤਕਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਵੈਸ਼ਨੋ ਧਰਮ ਦਾ ਉਥਾਨ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਹਰਸ਼ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਧਰਮ ਸੀ। ਹਰਸ਼ਚਰਿਤ ਵਿੱਚ ਪਾਂਚਰਾਤਰ ਅਤੇ ਭਾਗਵਤ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਪੂਤ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਵੈਸ਼ਨੋ ਧਰਮ ਦਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਹੋਇਆ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ 'ਓਮ ਨਮੋ ਭਗਵਤੇ ਵਾਸੂਦੇਵਾਏ' ਕਹਿ ਕੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਸਨਮਾਨ ਵਿੱਚ ਮੰਦਿਰ ਅਤੇ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ। ਚੰਦੇਲ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਖਜੁਰਾਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਕਈ ਮੰਦਿਰ ਬਣਵਾਏ ਸਨ। ਚੇਦੀ, ਪ੍ਰਮਾਰ, ਪਾਲ ਅਤੇ ਸੈਨ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਕਈ ਮੰਦਿਰ ਅਤੇ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਆਂ ਚਾਰ ਬਾਹਵਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੰਖ, ਚੱਕਰ, ਗਧਾ ਅਤੇ ਪਦਮ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਲਕਸ਼ਮੀ ਅਤੇ ਗਰੂੜ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਿਰਮਿਤ ਕਰਵਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ 10 ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੀ ਕਥਾ ਦਾ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਚਲਨ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਇਆ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵੈਸ਼ਨੋ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਅਨੇਕਾਂ ਵਰਤਾਂ ਅਤੇ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਨ ਹੋ ਗਿਆ।

ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੀ ਸਮਾਨ ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵੈਸ਼ਨੋ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਇਆ। ਸੰਗਮ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਈਸਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸਤੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਤਾਮਿਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਧਰਮ ਸੀ। ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਕਈ ਮੰਦਿਰ ਅਤੇ ਮੂਰਤੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਬੇਂਗੀ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਚਾਲੂਕਿਆ ਸ਼ਾਸਕ ਵੈਸ਼ਨੋ ਮਤ ਅਨੁਯਾਈ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਚਿੰਨ੍ਹ ਗੁਪਤਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੀ 'ਗਰੂੜ' ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਰਾਹ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰ ਕੂਟ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਦੱਖਣ ਪੱਥ ਵਿੱਚ ਵੈਸ਼ਨੋ ਧਰਮ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ, ਜਦ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰ ਕੂਟ ਨਰੇਸ਼ ਜੈਨ ਮਤ ਦੇ ਕੋਸ਼ਕ ਸਨ। ਦੰਤੀਦੁਰਗ ਨੇ ਅਲੋਰਾ ਵਿੱਚ ਦਸ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮੰਦਿਰ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਦਸ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੀ ਕਥਾ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਹੈ।

ਤਮਿਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵੈਸ਼ਨੋ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਆਲਵਾਰ ਸੰਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। 'ਆਲਵਾਰ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ 'ਗਿਆਨੀ ਵਿਅਕਤੀ' ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਲਵਾਰ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ 12 ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਤਿਰੂਮੰਗਈ, ਪੇਰੀ, ਅਲਵਰ, ਆਣਡਾਲ, ਨਾਮੱਲਵਾਰ ਆਦਿ ਨਾਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਵਿਭਰਾਵ 7ਵੀਂ ਤੋਂ 9ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ

ਨੋਟ

ਹੋਇਆ। ਅਰੰਭਿਕ ਆਲਵਾਰ ਸੰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪੋਈਗਈ, ਪੂਡਮ ਅਤੇ ਪੇ ਦੇ ਨਾਮ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਕਾਂਚੀ, ਮਲਈ ਅਤੇ ਮਲਾਪੁਰਮ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਧੇ ਅਤੇ ਅਸਾਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਭਗਤੀ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਅਤੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਤਣਾਅ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਿਰੂਮਲਿਸ਼ਈ ਦਾ ਨਾਮ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੱਲਵ ਨਰੇਸ਼ ਮਹਿੰਦਰ ਵਰਮਨ ਪਹਿਲੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਤਿਰੂਮੰਗਈ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਆਲਵਰ ਸੰਤ ਹੋਇਆ। ਆਪਣੀ ਭਗਤੀ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਜੈਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨੇ ਵੈਸ਼ਨੋ ਧਰਮ ਦਾ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼੍ਰੀ ਰੰਗਮ ਦੇ ਮੱਠ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਨੇਗਪਟਮ ਦੇ ਬੁੱਧ ਵਿਹਾਰ ਤੋਂ ਇਕ ਸਵਰਨ ਮੂਰਤੀ ਚੋਰੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸ਼ੈਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕੋਣ ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਉਦਾਰ ਸੀ। ਆਲਵਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ-ਇਕ ਮਹਿਲਾ ਸਾਧਵੀ ਆਂਡਾਲ ਦਾ ਨਾਮ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਭਗਤੀ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਥਾਵਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੱਧ ਯੁੱਗ ਦੀ ਕਵਿਤਰੀ ਮੀਰਾ ਬਾਈ ਦੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ਅਣਡਾਲ ਦੀ ਵੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਵੀ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀਵਾਨੀ ਸੀ। ਆਲਵਰ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਆਖਰੀ ਕੜੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਾਮਲਵਾਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਿਯ ਚੇਲੇ ਮਧੁਰ ਕਵੀ ਦੇ ਨਾਮ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹਨ। ਨਾਮਾਲਵਾਰ ਦਾ ਜਨਮ ਤਿਨੇਵੇਲੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਇਕ ਵੇਲਾਲ ਕੁੱਲ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਵੱਡੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਗੀਤ ਲਿਖੇ। ਉਸ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਗੰਭੀਰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲਈ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੂੰ ਅਨੰਤ ਅਤੇ ਸਰਵ-ਵਿਆਪੀ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਬੰਦ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹੈ-

ਤੂੰ ਅਜੇ ਇੰਨਾ ਦਿਆਲੂ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਕਿ ਤੂੰ ਆਪਣੀ
ਕਰੁਣਾ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੇਸੀ (ਗਾਇਕਾ) ਨੂੰ ਦੇ ਸਕੇ।
ਤੇਰੀ ਉਪੇਕਸ਼ਾ ਤੋਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਉਹ ਆਪਣਾ ਸਰੀਰ ਤਿਆਗ ਦੇਵੇ
ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਤੂੰ ਇੰਨੀ ਦਇਆ ਤਾਂ ਕਰ
ਕਿ ਆਪਣੇ ਸੰਦੇਸ਼ਵਾਹਕ ਅਤੇ ਵਾਹਨ ਗਰੂੜ ਦੇ ਨਾਲ
ਉਸ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਨੂੰ ਸੰਦੇਸ਼ ਭੇਜ ਦੇ, ਹੇ ਦਇਆ ਦੇ ਸਾਗਰ,
ਕਿ ਉਹ ਬਲਾਂਤ ਨਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹਿੰਮਤ ਨਾਲ ਕੰਮ ਲਵੇ, ਜਦ ਤੱਕ
ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਸਵਾਮੀ ਵਾਪਸ ਆਏ, ਪ੍ਰਤਿਆਸ਼ਿਤ,
ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਜਲਦੀ ਆਏਗਾ ਤੂੰ।

ਨਾਮਾਲਵਾਰ ਦੇ ਚੇਲੇ ਮਧੁਰ ਕਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਗੁਣਗਾਨ ਕੀਤਾ। ਆਲਵਰ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਸਰੀਰ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸਲੀ ਆਨੰਦ ਉਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੈ। ਆਲਵਰ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਉਸ ਵਿਰਹਣੀ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਬਿਰਹਾ ਵੇਦਨਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣ ਗਵਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਲਵਰ ਸੱਚੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਭਗਤ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਜਨ-ਕੀਰਤਨ, ਨਾਮ ਉਚਾਰਣ, ਮੂਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਆਦਿ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਵੈਸ਼ਨੋ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕਮਾਤਰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੂੰ ਹੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਦੱਸਿਆ। ਜੋ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਅਵਤਾਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ, ਹੁਣ ਤੂੰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਭਗਤੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਜਾਨਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰੇ ਤਾਂ ਉਹ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਲਵਰ ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਅਚਾਰਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਕਈ ਪੱਲਵ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਵੈਸ਼ਨੋ ਧਰਮ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਜਧਰ ਦੱਸਿਆ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਸਨਮਾਨ ਵਿੱਚ ਮੰਦਿਰਾਂ ਅਤੇ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਵਾਇਆ। ਸਿੰਘ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਮਾਮਲਪੁਰਮ ਵਿੱਚ ਆਦਿਵਾਰਾਹ ਮੰਦਿਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ। ਨਰਸਿੰਘ ਬਰਮਾ ਦਿੱਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਕਾਂਚੀ 'ਚ ਵੈਂਕੁਟ ਪੈਰੂਮਾਲ ਮੰਦਿਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਦੰਤੀ ਬਰਮਾ ਵੀ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਮਹਾਨ ਉਪਾਸਕ ਸੀ। ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਾਦਾਮੀ ਦੇ ਚਾਲੂਕਿਆ ਨਰੇਸ਼ ਵੀ ਵੈਸ਼ਨੋ ਮਤ ਦੇ ਕੋਸ਼ਕ ਸਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਨੇ 'ਪਰਮ ਭਾਗਵਤ' ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਏਹੋਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਕਈ ਮੰਦਿਰਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਚੋਲ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੈਵ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵੈਸ਼ਨੋ ਧਰਮ ਦੀ ਵੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਹੋਈ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵੈਸ਼ਨੋ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਅਲਾਵਰਾਂ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਅਚਾਰਿਆਂ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਲਾਵਰਾਂ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸਮਨਵਯ ਕਰਮ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਅਚਾਰਿਆ ਤਮਿਲ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੋਵਾਂ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੋਵਾਂ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੈਸ਼ਨੋ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ

ਨੋਟ

ਕੀਤਾ। ਅਚਾਰਿਆ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਨਾਮ ਨਾਥ ਮੁਨੀ ਦਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਆਲਵਰ ਮਧੁਰ ਕਵੀ ਦਾ ਚੇਲਾ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਲਵਰਾਂ ਦੇ ਭਗਤੀ ਗੀਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਵਸਥਿਤ ਕੀਤਾ। 'ਨਿਆ ਤੱਤ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰੇਮ ਮਾਰਗ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਠੀਕ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਥ ਮੁਨੀ ਸ਼੍ਰੀ ਰੰਗਮ ਮੰਦਿਰ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਈਸ਼ਵਰ ਵਿੱਚ ਸਮਾ ਗਏ ਸਨ। ਦੂਸਰੇ ਮਹਾਨ ਅਚਾਰਿਆ ਅਲੰਬਰਦਾਰ ਹੋਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਨਾਮ ਯਾਮੁਨਾ ਚਾਰਿਆ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਆਗਮਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦੱਸਿਆ। ਆਪਣੇ ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਚੇਲਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ।

ਅਚਾਰਿਆ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਰਾਮਾਨੁਜ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ 1016-1137 ਈ. ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ ਕਾਂਚੀ ਦੇ ਕੋਲ ਸ਼੍ਰੀ ਪੇਰਮਬੁਦੂਰ ਨਾਮਕ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਾਂਚੀ ਵਿੱਚ ਯਾਦਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੇਦਾਂਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਸੀ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਯਾਦਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੁਝ ਸੂਤਰਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਸਵਾਲ 'ਤੇ ਮਤਭੇਦ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੈਸ਼ਨੋ ਅਚਾਰਿਆ ਯਾਮੁਨਾਚਾਰਿਆ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਧਾਰ ਲਿਆ। ਯਾਮੁਨਾਚਾਰਿਆ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਾਮਾਨੁਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਅਚਾਰਿਆ ਬਣੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਸੂਤਰ 'ਤੇ ਭਾਸ਼ਣ ਲਿਖਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਸ਼੍ਰੀਭਾਸ਼ਯ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਸ਼ਿਸ਼ਟਾਦਵੈਤ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ।

ਰਾਮਾਨੁਜ ਸਗੁਣ ਈਸ਼ਵਰ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸ਼੍ਰੀਰੰਗਮ (ਤ੍ਰਿਚਨਾਪੱਲੀ) ਦੇ ਮੱਠ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੈਸ਼ਨੋ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਲਈ ਮਹਾਨ ਕੰਮ ਕੀਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਇਹ ਧਰਮ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ 'ਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਚੋਲਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਧਰਮ ਸ਼ੈਵ 'ਤੇ ਪਿਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਇਸੇ ਨਾਲ ਸ਼ੁਬਧ ਹੋ ਕੇ ਕਿਸੇ ਕੱਟੜ ਸ਼ੈਵ ਚੋਲ ਸ਼ਾਸਕ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਹੋਣ ਪਰ ਇਸ ਚੋਲ ਰਾਜੇ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚੋਲ ਕਾਲ ਸ਼ੈਵਾਂ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ਨੋ ਦੇ ਪ੍ਰਸਪਰ ਸਦਭਾਵ ਅਤੇ ਸੰਮਿਲਨ ਦਾ ਕਾਲ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਰਾਮਾਨੁਜ ਦੀ ਕਥਾ ਵਿਵਾਦਗ੍ਰਸਤ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਸਮਾਨ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਸਨਮਾਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੰਦਿਰ ਬਣਵਾਏ ਗਏ ਅਤੇ ਮੱਠਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਮੰਦਿਰ ਅਤੇ ਮੱਠ ਚੋਲ ਯੁੱਗ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਸਨ। ਕਈ ਸੰਤ-ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਵਿੱਚ ਤਾਮਿਲ ਭਾਸ਼ਾ 'ਚ ਮੰਤਰਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਚਤੁਵਰਯੂਹ

ਭਾਗਵਤ ਅਤੇ ਪਾਂਚਰਾਤਰ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਵਾਸੂਦੇਵ ਵਿਸ਼ਨੂੰ (ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ) ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ-

(ਅ) **ਸੰਕਰਸ਼ਣ (ਬਲਰਾਮ)**- ਇਹ ਵਾਸੂਦੇਵ ਦੇ ਰੋਹਣੀ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਪੁੱਤਰ ਸਨ।

(ਬ) **ਪ੍ਰਦੁਮਨ**- ਇਹ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਰੁਕਮਣੀ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਪੁੱਤਰ ਸਨ।

(ਸ) **ਅਨਿਰੁਧ**- ਇਹ ਪ੍ਰਦੁਮਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਚਾਰਾਂ ਨੂੰ 'ਚਤੁਰਵਯੂਹ' ਸੰਘਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਾਸੂਦੇਵ ਦੇ ਸਮਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵੀ ਮੂਰਤੀਆਂ ਬਣਾ ਕੇ ਭਾਗਵਤ ਮਤ ਅਨੁਯਾਈ ਪੂਜਾ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮਹਾਭਾਰਤ ਦੇ ਨਰਾਇਣੀ ਖੰਡ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਵਰਨਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਾਯੂ ਪੁਰਾਣ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਂਬ (ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਜਾਂਬਵੰਤੀ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਪੁੱਤਰ) ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਪੰਚਵੀਰ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚਤੁਵਰਯੂਹ ਦੀ ਕਲਪਾਨ ਈ. ਪੂਰਵ ਦੂਸਰੀ ਸ਼ਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਵਰਨਣ ਬ੍ਰਹਮ ਸੂਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮਥੁਰਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਮੋਰਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਤੀ ਦੇ ਇਕ ਲੇਖ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੋਸ਼ਾ ਨਾਮਕ ਮਹਿਲਾ ਨੇ ਵਾਸੂਦੇਵ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਕਤ ਚਾਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਮੰਦਿਰ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ। ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਭਾਗਵਤ' ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਦਾ ਹੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਧਮੋਤਰ ਕੁਰਾਣ ਵਿੱਚ ਪੰਚਵੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਨਿਯਮ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੰਕਰਸ਼ਣ ਦੇ ਉਪਾਸਕਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਲੱਗਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੋਰ ਚਾਰਾਂ ਦੇ ਵੀ ਨਵੇਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਧਰਮਚਾਰਿਆ ਦੇ ਰੂਪ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਤ ਹੋਏ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਦੇਵਤਵ ਦਾ ਆਰੋਪਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਵਾਸੂਦੇਵ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪਰਮ ਤੱਤ ਮੰਨ ਕੇ ਹੋਰ ਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਕਰਸ਼ਣ, ਅਨਿਰੁਧ ਅਤੇ ਪ੍ਰਦੁਮਨ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਜੀਵ, ਹੰਕਾਰ ਅਤੇ ਮਨ (ਬੁੱਧੀ) ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਵੈਸ਼ਨੋ ਧਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ

ਵੈਸ਼ਨੋ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਈਸ਼ਵਰ ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਈਸ਼ਵਰ ਪ੍ਰਸੰਨ

ਨੋਟ

ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਭਗਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਵੈਸ਼ਨੋ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਸਰਵੋਤਮ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ, ਕਰਮ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸਮਨਵਯ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵਿਅਕਤੀ ਵੱਲੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਖੁਦ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਇੱਕੋ-ਇਕ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿੱਚ ਆਓ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਾਰੇ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦਿਆਂਗਾ।"

ਵੈਸ਼ਨੋ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਈਸ਼ਵਰ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਹਿੰਦੇ -'ਜਦੋਂ-ਜਦੋਂ ਧਰਮ ਦੀ ਹਾਨੀ ਅਤੇ ਅਧਰਮ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਦੋਂ-ਉਦੋਂ ਮੈਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਦੁਰਜਨਾਂ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਲਈ ਯੁੱਗ-ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।' ਵਰਨਣਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਮਨ ਨੂੰ ਏਕਾਗਰ ਕਰਕੇ ਲਗਾਤਾਰ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਜੋ ਭਗਤ ਸ਼ਰਧਾਪੂਰਵਕ ਮੈਨੂੰ ਜਪਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਜੋਗੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਰਵੋਤਮ ਜੋਗੀ ਹੈ ਜੋ ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਭਾਵ ਨਾਲ ਜਪਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਜਲਦੀ ਹੀ ਮੌਤ ਰੂਪੀ ਸੰਸਾਰ ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਤਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ।

ਪੁਰਾਣੋਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਨੂੰ 10 ਅਵਤਾਰਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ-

1. **ਮਤਸੈ**- ਕਥਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਮਹਾਨ ਜਲ-ਪਲਾਵਨ ਤੋਂ ਭੈਭੀਤ ਹੋ ਗਈ, ਉਦੋਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਮਤਸੈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਵਤਾਰ ਲੈ ਕੇ ਮਨੂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ 7 ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਕਿਸ਼ਤੀ ਵਿੱਚ ਬਿਠਾ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਰੱਸੀ ਮਤਸੈ ਦੀ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਬੱਝੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਲੈ ਤੋਂ ਵੀ ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ ਸੀ।
2. **ਕੂਰਮਰ ਅਤੇ ਕਛਪ**- ਜਲ ਪਲਾਵਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਰਤਨ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਕੀਮਤੀ ਪਦਾਰਥ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਗਏ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਡੇ ਕਰਮ (ਕਸ਼ਪ) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਨਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਮੁੰਦਰ ਤਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਏ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਿੱਠ 'ਤੇ ਮੱਦਰਾਚਲ ਪਰਬਤ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਨਾਗਾਵਾਸੁਕੀ ਨੂੰ ਡੋਰੀ ਬਣਾ ਕੇ ਸਮੁੰਦਰ ਮੰਥਨ ਕੀਤਾ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਲਕਸ਼ਮੀ ਸਮੇਤ 14 ਰਤਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਈ।
3. **ਵਰਾਹ**- ਹਰਨਾਖਸ਼ ਨਾਮਕ ਰਾਖਸ਼ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਸਿੰਧੂ ਦੇ ਤਲ ਵਿੱਚ ਲਿਜਾ ਕੇ ਛਿਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਰਾਹ (ਸੂਕਰ) ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਖਸ਼ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੰਦਾਂ ਨਾਲ ਚੁਕ ਕੇ ਉਸੇ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।
4. **ਨਰਸਿੰਘ**- ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹਿਰਨਾਕਸ਼ਯਪ ਨਾਮਕ ਮਹਾਨ ਅਸੁਰ ਹੋਇਆ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਕੋਲੋਂ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਵਰਦਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਨਾ ਤਾਂ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਮਰੇ, ਨਾ ਰਾਤ ਵਿੱਚ, ਨਾ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਵਤਾ ਮਾਰ ਸਕੇ, ਨਾ ਮਨੁੱਖ। ਹੁਣ ਉਸ ਨੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ 'ਤੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਕਰਨਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਨੂੰ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ। ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਦੀ ਪੁਕਾਰ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਨਰਸਿੰਘ (ਅੱਧਾ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਅੱਧਾ ਸਿੰਘ) ਅਵਤਾਰ ਲਿਆ। ਹਿਰਨਾਕਸ਼ਯਪ ਨੂੰ ਗੋਦੀ ਵਿੱਚ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਬਣਾਇਆ।
5. **ਵਾਮਨ**- ਬਲੀ ਨਾਮਕ ਰਾਖਸ਼ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਸੰਸਾਰ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਨੀ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਇੰਨੀ ਵੱਡੀ ਸੀ ਕਿ ਦੇਵਤੇ ਘਬਰਾ ਗਏ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ। ਫਲਸਰੂਪ ਉਹ ਇਕ ਬੌਨੇ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਰਾਖਸ਼ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਾਨ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਪੈਰ ਜ਼ਮੀਨ ਮੰਗੀ। ਬਲੀ ਨੇ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਕਾਰ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦੋ ਹੀ ਕਦਮਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਿਥਵੀ, ਅਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਅਸਮਾਨ ਨੂੰ ਨਾਪ ਦਿੱਤਾ। ਤੀਸਰਾ ਪੈਰ ਨਹੀਂ ਚੁੱਕਿਆ ਅਤੇ ਵਲੀ ਲਈ ਪਾਤਾਲ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਹ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਛੱਡ ਕੇ ਪਾਤਾਲ ਲੋਕ ਚਲਾ ਗਿਆ।
6. **ਪਰਸ਼ੂਰਾਮ**- ਯਮਦਗਨੀ ਨਾਮਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਪਰਸ਼ੂਰਾਮ ਅਵਤਾਰ ਲਿਆ। ਇਕ ਵਾਰ ਯਮਦਗਨੀ ਨੂੰ ਕੀਰਤਵੀਅਰ ਨਾਮਕ ਰਾਜੇ ਨੇ ਲੁੱਟਿਆ। ਪਰਸ਼ੂਰਾਮ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਕੀਰਤਵੀਅਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੇ ਯਮਦਗਨੀ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰਸ਼ੂਰਾਮ ਬਹੁਤ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਖੱਤਰੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਜਿਹਾ 21 ਵਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਅੰਤ ਰਾਮ ਅਵਤਾਰ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਰਵ ਚੂਰਨ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਹ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਤਪੱਸਿਆ ਲਈ ਚਲੇ ਗਏ।
7. **ਰਾਮ ਅਵਤਾਰ**- ਅਯੁੱਧਿਆ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾ ਦਸ਼ਰਥ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਅਵਤਾਰ ਲਿਆ ਅਤੇ 'ਰਾਮ' ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣੇ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਵਣ ਸਮੇਤ ਕਈ ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸੰਹਾਰ ਕੀਤਾ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਇਹ ਅਵਤਾਰ ਉਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਟਾਸਕ ਵੈਸ਼ਨੋ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੀ। ਇਸ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

8. **ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ**- ਮਥੁਰਾ ਦੇ ਰਾਜਾ ਕੰਸ ਦੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪਰਜਾ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਵਾਸੂਦੇਵ ਅਤੇ ਦੇਵਕੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਵਤਾਰ ਹੋਇਆ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਵੀ ਰਾਮ ਦੇ ਹੀ ਸਮਾਨ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਈ ਅਲੌਕਿਕ ਚਮਤਕਾਰ ਦਿਖਾਏ, ਲੀਲਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕੰਸ, ਜਰਾਸੰਧ, ਸ਼ਿਸ਼ੂਪਾਲ ਆਦਿ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਮਹਾਭਾਰਤ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇ ਕੇ ਦੁਰਿਯੋਧਨ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ 'ਤੇ ਸੱਤ, ਨਿਆ ਅਤੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਤ ਕੀਤਾ।

9. **ਬੁੱਧ**- ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੈ ਦੇਵ ਕ੍ਰਿਤ 'ਗੀਤ ਗੋਬਿੰਦ' ਨਾਲ ਸੂਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਦਇਆ ਦਿਖਾਉਣ ਅਤੇ ਰਕਤਰੰਜਿਤ ਪਸ਼ੂ ਬਲੀ ਵਰਗੀਆਂ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੇ ਉਦੇਸ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਬੁੱਧ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਵਤਾਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ। ਕਾਲਾਂਤਰ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਉਪਾਸਨਾ ਪਦਤੀ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਇਹ ਅਵਤਾਰ ਹਾਲੇ ਵਰਤਮਾਨ ਹੈ।

10. **ਕਲਿਕ (ਕਲੀ)**- ਇਹ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਕਲਯੁੱਗ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੰਚ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਤਲਵਾਰ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਵੇਤ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ 'ਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣਗੇ। ਉਹ ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਦਾ ਸੰਹਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ 'ਤੇ ਪੁਨਰ ਸਵਰਗ ਯੁੱਗ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਵੇਗਾ।

ਵੈਸ਼ਨੋ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਮੰਦਿਰਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਮੂਰਤੀ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਮੰਦਿਰ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੁਸਹਿਰਾ, ਜਨਮ ਅਸ਼ਟਮੀ ਵਰਗੇ ਤਿਓਹਾਰ ਵਾਸੂਦੇਵ -ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ। ਵੈਸ਼ਨੋ ਉਪਾਸਕ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਤੀਰਥਾਂ 'ਤੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਸਥਾਨ-ਧਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵੈਸ਼ਨੋ ਧਰਮ ਦੇ ਮੁੱਖ ਅਚਾਰਿਆ ਵਿੱਚ ਰਾਮਾਨੁਜ, ਮਧਵ, ਬਲੱਭ, ਚੈਤਨਯ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਮ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਧਰਮ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਚੱਲ ਕੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਰਾਮਾਵਤਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੱਧ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਰਾਮ ਕਥਾ ਦਾ ਖੂਬ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਗੋਸਵਾਮੀ ਤੁਲਸੀਦਾਸ ਨੇ 'ਰਾਮਚਰਿਤਮਾਨਸ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਾਮ ਭਗਤੀ ਦੀ ਮਹੱਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅੱਜ ਵੀ ਕਰੋੜਾਂ ਹਿੰਦੂ ਰਾਮ ਦੀ ਸਗੁਣੋਪਾਸਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

12.6 ਸ਼ੈਵ ਧਰਮ (Shaiv Religion)

ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ

'ਸ਼ਿਵ' ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਧਰਮ ਨੂੰ 'ਸ਼ੈਵ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾਂ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ 'ਸ਼ਿਵ' ਨੂੰ ਇਸ਼ਟ ਦੇਵ ਮੰਨ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਸ਼ਿਵ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਧਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਪਹਿਲਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਯੁੱਗ ਤੱਕ ਜਾਂਦੀ ਹੇ। ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਵਿੱਚ ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ ਤੋਂ ਇਕ ਮੁਦਰਾ 'ਤੇ ਪਦਮਾਸਨ ਵਿੱਚ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਇਕ ਯੋਗੀ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਤਿਰਸ਼ੂਲ ਵਰਗਾ ਗਹਿਣਾ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਮੂੰਹ ਹਨ। ਸਰ ਜਾਨ ਮਾਰਸ਼ਲ ਨੇ ਇਸ ਦੇਵਤਾ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਸ਼ਿਵ ਤੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕਈ ਸਥਲਾਂ ਤੋਂ ਕਈ ਸ਼ਿਵਲਿੰਗ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਭਾਰਤ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਧਰਮ ਸੀ।

ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ 'ਰੁਦਰ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀ ਉਗ੍ਰਤਾ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਖਿਆਤ ਹੈ। ਗੁੱਸਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਜਾਤੀ ਦਾ ਸੰਹਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਮਹਾਮਾਰੀ ਫੈਲਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਰਿਗਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਰੁਦਰ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁੱਸੇ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੇ ਨਿਮਿਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਰੁਦਰ ਵਿੱਚ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਅਤੇ ਮੰਗਲਕਾਰੀ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈਂ ਕ ਨਾ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਤੀਰਾਂ ਨਾਲ ਛਿੰਨ-ਬਿੰਨ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਆਪਣੇ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਹ ਬਹੁਤ ਉਪਕਾਰੀ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਘਿਆ '.ਸ਼ਿਵ' ਹੈ। ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਉਹ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਰੱਖਿਅਕ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਵਾਮੀ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਸਹਿਸਤਰਾਂ ਦਵਾਈਆਂ ਸਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਰੋਗਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਰਿਗਵੇਦ ਦੀ ਦੇਵ ਮੰਡਲੀ ਵਿੱਚ ਰੁਦਰ ਦਾ ਸਥਾਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਬਾਅਦ ਦੀ ਸੰਹਿਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਵਿੱਚ ਉਤਰੋਤਰ ਵਾਧਾ ਪਾਉਂਦੇ

ਨੋਟ

ਹਾਂ ਵਾਜਸਨੇਈ ਸੰਹਿਤਾ ਦੇ ਸ਼ਤਰੂਦੀ ਮੰਤਰ ਵਿੱਚ ਰੁਦਰ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਵਾਮੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਅੰਨ, ਖੇਤਾਂ ਅਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦੇ ਅਧਿਪਤੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਚੋਰ, ਡਾਕੂਆਂ, ਠੱਗਾਂ ਆਦਿ ਜੰਗਲੀ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਵੀ ਸਵਾਮੀ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ। ਅਥਰਵੇਦ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਵ, ਸ਼ਰਵ, ਪਸ਼ੂਪਤੀ, ਭੂਪਤੀ ਆਦਿ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵ੍ਰਾਤੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਸਵਾਮੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰੁਦਰ ਦਾ ਸਮੀਕਰਨ ਅਗਨੀ ਅਤੇ ਸਵਿਤ੍ਰ ਦੇ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁਦਰ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸਰਵ ਮੁੱਖ ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਦੇਵਤਾ ਤੱਕ ਡਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਸਹਿਸਾਕਸ਼' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੱਠ ਨਾਮ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ-ਰੁਦਰ, ਸਰਵ, ਉਗਰ, ਅਸ਼ਨੀ, ਭਵ, ਪਸ਼ੂਪਤੀ, ਮਹਾਦੇਵ ਅਤੇ ਈਸ਼ਾਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੇ ਚਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਗਰ ਰੂਪ ਅਤੇ ਅੰਤਿਮ ਚਾਰ ਮੰਗਲ ਰੂਪ ਦੇ ਧੋਤਕ ਹਨ। ਏਤਰੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕੰਨਿਆ ਨਾਲ ਸਮਾਗਮ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਤੋਂ ਗੁੱਸੇ ਹੋ ਕੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰੁਦ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲ 'ਭੂਤਪਤੀ' ਦਾ ਸਿਰਜਨ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨੇ ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਕੰਮ ਨਾਲ ਉਹ 'ਪਸ਼ੂਪਤੀ' ਸੰਘਿਆ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਅਜਿਹਾ ਸੰਕੇਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ੈਵ ਧਰਮ ਠੋਸ ਅਧਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਰੁਦਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਾਧਾ ਪਾਉਂਦੇ ਹਾਂ। ਸ਼ਵੇਤ ਅਵਤਾਰ ਅਤੇ ਅਥਰਵਸ਼ਿਰਸ ਵਿੱਚ ਰੁਦਰ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਵੇਤ ਅਵਤਾਰ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਰੁਦਰ ਦੀ ਸਮਤਾ ਪਰਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ 'ਜੋ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ 'ਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਪ੍ਰਲਯ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹਰੇਕ ਵਸਤੂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜੋ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਸਿਰਜਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਰੁਦਰ ਹੈ। ਉਹ ਖੁਦ ਅਨਾਦੀ ਅਤੇ ਅਜਨੰਮਾ ਹੈ। ਅਰਥਵਸ਼ਿਰਸ ਤੋਂ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਮਹਾਕਵੀਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ-ਆਉਂਦੇ ਸ਼ੈਵ ਧਰਮ ਨੂੰ ਵਿਆਪਕ ਲੋਕਾਧਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਰਾਮਾਇਣ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਿਵ ਨਾ ਕੇਵਲ ਉਤਰੀ ਸਗੋਂ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੀ ਦੇਵਤਾ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਲੰਕਾ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਹਾਦੇਵ, ਸ਼ੰਭ, ਤ੍ਰਿੰਬਕ, ਭੂਤਨਾਥ ਆਦਿ ਵਿਰੁੱਧ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਪਰ ਰਾਮਾਇਣ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕ ਵੈਸ਼ਨੋ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੂੰ ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਮਹਾਨ ਦੇਵਤਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਹਾਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਦਾ ਵਿਆਪਕ ਵਿਵੇਚਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਰੰਭਿਕ ਅੰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਸ਼ਿਵ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦੇਵਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੇ ਪਰ ਬਾਅਦ ਦੇ ਅੰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਿੱਤਰਣ ਸਰਵਉਚ ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਾਉਂਦੇ ਹਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਸੂਦੇਵ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜਾਂ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਦ੍ਰੋਣਾਪਰਵ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਅਰਜੁਨ ਸ਼ਿਵ ਤੋਂ ਪਸ਼ੂਪਤ ਅਸਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਹਿਮਾਚਲ ਪਰਬਤ ਨੂੰ ਪਾਸ਼ੂਪਤਾਤਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਹਾਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਥਾਨਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਸਰਵ ਦੇਵ, ਸਵਰ ਵਿਆਪੀ, ਸਰਵ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਆਦਿ ਸੰਘਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਦੇਵਤਾ ਬ੍ਰਹਮਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪਿਸ਼ਾਚ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਪਰਵ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਖੁਦ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਪੁੱਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਨਿਮਿਤ ਹਿਮਾਚਲ ਪਰਬਤ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਛਾ ਮੁਤਾਬਿਕ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਵਰਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਵੇਰਵੇ ਤੋਂ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਿਵ ਸਰਵਉਚ ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸ਼ਿਵ ਸਾਰੀਆਂ ਚਲ-ਅਚੱਲ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਰਚੇਤਾ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕੋਈ ਦੂਸਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਈ ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤਾਤਵਿਕ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਆਹਤ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਦੀ ਮਿਤੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਛੇਵੀਂ-ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਤੰਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਦੇ ਉਪਰ ਵੀ ਸ਼ਿਵ ਉਪਾਸਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵ੍ਰਸ਼ਭ, ਨਦਿੰਪਦ ਆਦਿ ਚਿੰਨ੍ਹ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਯੂਨਾਨੀ ਰਾਜਦੂਤ ਮੈਗਸਥੀਨਜ਼ 'ਡਾਯਨੋਸਸ' (Diynosus) ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਸ਼ਿਵ ਪੂਜਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪਰਬਤੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ। ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੌਰਿਆ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਵ ਪੂਜਾ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ। ਕੌਟਲਿਆ ਨਗਰ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਵਸਦਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਤੰਜਲੀ ਦੇ ਮਹਾਭਾਸ਼ੇ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਦੂਸਰੀ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਬਣਾ ਕੇ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਮਹਾਭਾਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨਾਮਾਂ-ਰੁਦਰ, ਗਿਰੀਸ਼, ਮਹਾਦੇਵ, ਤਰਯੰਬਕ, ਭਵ, ਸਰਵ ਆਦਿ ਦਾ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਉਪਾਸਕਾਂ ਨੂੰ 'ਸ਼ੈਵ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਕ, ਪਹਵ, ਕੁਸ਼ਾਣ ਆਦਿ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ 'ਤੇ ਸ਼ਿਵ, ਵ੍ਰਿਸ਼ਭ, ਤਿਰਸ਼ੂਲ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸ਼ਿਵ ਪੂਜਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸੀ।

ਗੁਪਤ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵੈਸ਼ਨੋ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਸ਼ੈਵ ਧਰਮ ਦੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਉਨਤੀ ਹੋਈ। ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਵਿੱਚ ਮੰਦਿਰ ਅਤੇ ਮੂਰਤੀਆ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈ। **ਉਦਯਗਿਰੀ ਗੁਹਾਲੇਖ ਤੋਂ ਪਤਾ** ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੂਸਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵੀਰ ਸੈਨ ਸ਼ੈਵ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਉਦਗਿਰੀ ਪਹਾੜੀ 'ਤੇ ਇਕ ਸ਼ੈਵ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ। ਭਕਤਯਾ (ਭਗਵਤਸ਼ਸਮਭਾ: ਗੁਹਾਮੇਕਾਮਕਾਰਯਤ)। ਕੁਮਾਰ ਗੁਪਤ ਪਹਿਲੇ ਦੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕਰਮਦੰਡਾਂ ਅਤੇ ਖੋਹ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਵਲਿੰਗ ਦੀ

ਨੋਟ

ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਵਾਈ ਸੀ। **ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਭੂਮਰਾ ਵਿੱਚ** ਸ਼ਿਵ ਅਤੇ ਨਚਨਾਕੁਠਾਰ ਵਿੱਚ ਪਾਰਵਤੀ ਦੇ ਮੰਦਿਰਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੁਪਤਕਾਲੀਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਸ਼ਿਵ ਪੂਜਾ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕਾਲੀਦਾਸ ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਉਪਾਸਕ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁਮਾਰ ਸੰਭਵ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਗੁਣਗਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਣ ਵੀ ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਮਹਾਮਾਤਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੇਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਮਹਾਦੇਵ (ਦੇਵੇਸ਼ੁ ਮਹਾਨ ਦੇਵੋਂ ਮਹਾਦੇਵ) ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਪੂਜਾ ਦਾ ਵੀ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ੈਵ ਧਰਮ ਨੇ ਵਿਆਪਕ ਲੋਕਾਧਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨਾਮਾਂ ਅਤੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਪੂਜੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਿੰਗ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਵ ਪੂਜਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਗੁਪਤਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਥਨਾ ਵਿੱਚੋਂ ਸਹੀ/ਗਲਤ ਲੱਭੋ (Write True/False in the following statements):

8. ਲਿੰਗਾਯਤ ਮਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪੂਰਾ ਸਾਹਿਤ ਕੰਨੜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ।
9. 'ਮਾਲਤੀ ਮਾਧਵ' ਨਾਟਕ ਵਿਲਹਣ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ।
10. ਹਰਸ਼ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸ਼ਾਸਕ ਸ਼ੰਸ਼ਾਂਕ ਅਤੇ ਭਾਸਕਰ ਵਰਮਾ ਸ਼ੈਵ ਮਤਾ ਅਨੁਯਾਈ ਸਨ।
11. ਯੂਨਾਨੀ ਰਾਜਦੂਤ ਮੈਗਸਥੀਨਜ਼ (ਡਾਇਨੋਸਸ) ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਸ਼ਿਵ ਪੂਜਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪਰਬਤੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ।

ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਸ਼ੈਵ ਧਰਮ ਦੀ ਉਨਤੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਵਰਧਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸੀ। ਬਾਣ ਭੱਟ ਅਤੇ ਹੇਨਸਾਂਗ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਰਸ਼ਚਰਿਤ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਥਾਨੇਸ਼ਵਰ ਨਗਰ ਦੇ ਹਰੇਕ ਘਰ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਪੂਜਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। (ਘਰ-ਘਰ ਪੂਜੇ ਜਾਂਦੇ ਭਗਵਾਨ ਖੰਡਪਰਸ਼ੂ:)। ਹੇਨਸਾਂਗ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਾਰਾਨਸੀ ਸ਼ੈਵ ਧਰਮ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੌ ਮੰਦਿਰ ਸਨ। ਇੱਥੇ ਸ਼ਿਵ ਦੇ 10 ਹਜ਼ਾਰ ਭਗਤ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਜੈਨ ਦਾ ਮਹਾਕਾਲ ਮੰਦਿਰ ਵੀ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ। ਹਰਸ਼ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸ਼ਾਸਕ ਅਤੇ ਭਾਸਕਰਵਰਮਾ ਵੀ ਸ਼ੈਵ ਮਤ ਅਨੁਯਾਈ ਸਨ। ਸ਼ਸ਼ਾਂਕ ਤਾਂ ਕੱਟਰ ਸ਼ੈਵ ਸਨ।

ਰਾਜਪੂਤ ਕਾਲ (700-1200 ਈ.) ਵਿੱਚ ਵੀ ਸ਼ੈਵ ਧਰਮ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਸੀ। ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਅਭਿਲੇਖ ਦੋਨੋਂ ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਰਾਜਪੂਤ ਸ਼ਾਸਕ ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਅਣਥਕ ਉਪਾਸਕ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਭਵਯ ਮੰਦਿਰਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ। ਚੰਦੇਲ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਖਜੂਰਾਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਦਾਰਿਆ ਮਹਾਦੇਵ ਮੰਦਿਰ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਰਾਜਸਥਾਨ, ਗੁਜਰਾਤ, ਮੱਧ ਭਾਰਤ, ਬੰਗਾਲ, ਅਸਮ, ਆਦਿ ਸਭ ਪਾਸੇ ਸ਼ਿਵ ਮੰਦਿਰ ਅਤੇ ਮੂਰਤੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਕਾਠਿਆਵਾੜਾ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਸੋਮਨਾਥ ਦਾ ਮੰਦਿਰ ਪੂਰਵ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਤੇ ਸਮ੍ਰਿੱਧ ਸੀ ਜੋ ਮਹਿਮੂਦ ਵੱਲੋਂ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅਲਬਰੂਨੀ ਇਸ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੰਦਿਰਾਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਸ਼ਿਵ ਅਤੇ ਪਾਰਵਤੀ ਦੀਆਂ ਕਈ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਿਵ ਲਿੰਗ ਦੀ ਵੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ।

ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸ਼ਿਵ ਪੂਜਾ ਦਾ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪ੍ਰਸਾਰ ਸੀ। ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਚਾਲੂਕਿਆ, ਰਾਸ਼ਟਰਕੂਟ, ਪੱਲਵ, ਚੋਲ ਆਦਿ ਰਾਜਵੰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਦੀ ਉਨਤੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਕਈ ਮੰਦਿਰ ਅਤੇ ਮੂਰਤੀਆਂ ਬਣਵਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਰਾਸ਼ਟਰਕੂਟਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਅਲੋਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕੈਲਾਸ਼ ਮੰਦਿਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੱਲਵ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ੈਵ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਨਾਇਨਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਨਾਇਨਾਰ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ 63 ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਪਾਰ, ਤਿਰੁਗਿਆਨ, ਸਮਬੰਦਰ, ਸੁੰਦਰ ਮੂਰਤੀ, ਮਣੀਕਕਵਾਚਗਰ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਲ ਵਰਨਣ ਯੋਗ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਗਤੀ ਗੀਤਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ 'ਦੇਵਾਰਮ' ਵਿੱਚ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਪਾਰ, ਜਿਸ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਨਾਮ ਤਿਰੂਨਾਬੁਕਕਰਸ਼ੁ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਪੱਲਵ ਨਰੇਸ਼ ਮਹੇਂਦਰਵਰਮਨ ਪਹਿਲੇ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ ਨਿਰੂਗਮੂਰ ਦੇ ਬੇਲਾਲ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਇਕ ਜੈਨ ਮਠ ਵਿੱਚ ਰਹਿਦੇ ਹੋਏ ਭਿਕਸ਼ੂ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਅਸਾਧਯ ਰੋਗ ਠੀਕ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਜੈਨ ਮਤ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਉਹ ਨਿਸ਼ਠਾਵਾਨ ਸ਼ੈਵ ਬਣ ਗਿਆ। ਅੱਪਰ ਨੇ ਦਾਸ਼ ਭਾਵ ਨਾਲ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ। **ਤਿਰੂਗਿਆਨ ਸਮਬੰਦਰ** , ਸ਼ਿਆਲੀ (ਤਨਜੋਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ) ਦੇ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਇਕ ਕਥਾ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੇ ਕਿ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪਾਰਵਤੀ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਦੈਵੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਤੀਰਥਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਾਈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਂਡਯ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਉਥੇ ਦੇ ਰਾਜਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਜਾ ਨੂੰ ਜੈਨ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸ਼ੈਵ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਦੀਕਸ਼ਿਤ

ਨੋਟ

ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸਮਬੰਦਰ ਦਾ ਬੁੱਧ ਅਚਾਰਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਵੀ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਭਗਤੀ ਗੀਤ ਗਾਏ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਵਿੱਤਰ ਸੰਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੋ ਗਈ। ਅੱਜ ਵੀ ਤਮਿਲ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸ਼ੈਵ ਮੰਦਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੁੰਦਰ ਮੂਤਰੀ ਦਾ ਜਨਮ ਨਾਵਲੂਰ ਦੇ ਇਕ ਗਰੀਬ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਨਰਸਿੰਘ ਮੁਵੈਯਦਰੇਯਨ ਨਾਮ ਦੇ ਸੈਨਾਪਤੀ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਜਦ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਸਿਰਫ ਅਠਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਰਿਹਾ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਪੱਕਾ ਸ਼ੈਵ ਭਗਤ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਲਗਭਗ ਇਕ ਸਹਿਸਤਰ ਭਗਤੀ ਗੀਤ ਲਿਖੇ। ਸੁੰਦਰ ਮੂਰਤੀ ਨੂੰ 'ਈਸ਼ਵਰਮਿਕਸ਼ਰ' ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਣੀਕਕਵਾਚਗਰ, ਮਥੁਰਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਚਿਦੰਬਰਮ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਲੰਗਾ ਦੇ ਬੁੱਧਾਂ ਨੂੰ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਵਿੱਚ ਹਰਾ ਕੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਕਈ ਭਗਤੀ ਗੀਤ ਲਿਖੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਤਿਰੁਵਾਸ਼ਗਮ' ਵਿੱਚ ਸੰਗ੍ਰਹਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮ ਤੱਤ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਵਿਰਚਿਤ ਇਕ ਭਗਤੀ ਗੀਤ ਦਾ ਹਿੰਦੀ ਰੂਪਾਂਤਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ।

ਇੰਦਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਜਾਂ ਬ੍ਰਹਮਾ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਵਿਆ ਸੁੱਖ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਹੈ
ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ
ਭਲੇ ਹੀ ਮੇਰਾ ਘਰ ਇਸ ਨਾਲ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਵੇ।
ਮੈਂ ਗੌਰਵ ਨਮਕ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹਾਂ
ਬਸ ਤੇਰੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਰਹੇ
ਜੋ ਸਰਵ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੈ ਮੇਰਾ ਮਨ
ਤੇਰੇ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਦੇਵ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰ ਹੀ ਕਿਵੇਂ ਸਕਦਾ ਹਾਂ?.....
ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਗੁਣ, ਤਪੱਸਿਆ, ਗਿਆਨ, ਆਤਮ ਸੰਜਮ ਨਹੀਂ ਸੀ
ਸਿਰਫ ਕਠਪੁਤਲੀ ਸੀ ਮੈਂ
ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੀ ਇੱਛਾ 'ਤੇ ਨੱਚਦਾ ਸੀ, ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਡਿੱਗਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਮੇਰੇ
ਅੰਗ-ਪ੍ਰਤਯੰਗ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ
ਭਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਮਦਮਤ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੈਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕਾਂ।
ਉਥੇ ਤੱਕ ਜਿੱਥੋਂ ਵਾਪਿਸ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।
ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਿਖਾ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਹਾਏ ਮੈਂ,
ਕਦੋਂ ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਜਾਵਾਂਗਾ ਮੈਂ?

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਸ਼ੈਵ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਭਜਨ ਕੀਰਤਨ, ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਤਾਮਿਲ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਵ ਭਗਤੀ ਦਾ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਇਕ ਮਾਤਰ ਸਾਧਨ ਦੱਸਿਆ। ਨਾਯਨਾਰ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਚੋਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਦੂਰ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸ਼ੈਵ ਧਰਮ ਦਾ ਖੂਬ ਉਥਾਨ ਹੋਇਆ। ਚੋਲ ਸ਼ਾਸਕ ਰਾਜਰਾਜ ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਪੱਕਾ ਉਪਾਸਕ ਸੀ। ਜਿਸ ਨੇ ਤੰਜੋਰ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾਜੇਸ਼ਵਰ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ੈਵ ਮੰਦਿਰ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਸ਼ਿਵ ਦੀਆਂ ਕਈ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਰਾਜਰਾਜ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਰਾਜਿੰਦਰ ਚੋਲ ਵੀ ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਭਗਤ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿੱਚ 'ਬ੍ਰਹਦੀਸ਼ਵਰ' ਮੰਦਿਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੈਵ ਧਰਮ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਧਰਮ ਬਣ ਗਿਆ। ਚੋਲ ਸ਼ਾਸਕ ਕੁਲੋਤੰਗ ਪਹਿਲਾ (1070-1120 ਈ.) ਦਾ ਕਾਲ ਸ਼ੈਵ ਧਰਮ ਦੀ ਉਨਤੀ ਦੇ ਲਈ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਕੱਟੜ ਸ਼ੈਵ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਤਿ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੇ ਚਿਦੰਬਰਮ ਮੰਦਿਰ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਨੂੰ ਉਖਾੜ ਕੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਨਾਲ ਕਸ਼ੁਬਧ ਹੋ ਕੇ ਵੈਸ਼ਵ ਅਚਾਰਿਆ ਰਾਮਾਨੁਜ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕਾਲ ਦੇ ਲਈ ਚੋਲ ਰਾਜ ਛੱਡਣਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਰਾਮਾਨੁਜ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਉਤਪੀੜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੋਲ ਕਾਲੀਨ ਤਾਮਿਲ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ੈਵ ਧਰਮ ਦਾ ਹੀ ਬੋਲ-ਬਾਲਾ ਸੀ। ਇਸ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ਾਲ

ਨੋਟ

ਅਤੇ ਭਵਯ ਸ਼ੈਵ ਮੰਦਿਰ, ਸ਼ਿਵਲਿੰਗਾਂ ਅਤੇ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਗਹਿਰੀ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਯੁੱਗ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਇਕ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਮਿਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤ੍ਰਿਦੇਵੀ-ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਅਤੇ ਮਹੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਅੱਜ ਵੀ ਸ਼ੈਵ ਧਰਮ ਭਾਰਤੀ ਹਿੰਦੂ ਜਨਤਾਹ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਧਰਮ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਨੈਸ਼ਿਠਕ ਹਿੰਦੂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਦਾਦਸ਼ ਜੋਤੀਰਲਿੰਗਾਂ-ਸੋਮਨਾਥ, ਕੇਦਾਰਨਾਥ, ਵਿਸ਼ਵਾਥ, (ਕਾਸ਼ੀ), ਵੈਧਨਾਥ, ਮਲਿਲਕਾਰਜੁਨ, (ਆਂਧਰ), ਨਾਗੇਸ਼ਵਰ (ਦੁਆਰਕਾ ਦੇ ਨੇੜੇ) , ਮਹਾਕਾਲੇਸ਼ਵਰ (ਉਜੈਨ), ਰਾਮੇਸ਼ਵਰਮ, ਓਂਕਾਰੇਸ਼ਵਰ (ਅਮਲੇਸ਼ਵਰ-ਮ. ਪ੍ਰ.) , ਭੀਮੇਸ਼ਵਰ (ਨਾਸਿਕ), ਤ੍ਰਯਮਬਕੇਸ਼ਵਰ (ਨਾਸਿਕ) ਅਤੇ ਘੁਸ਼ਮੇਵਰ (ਔਰੰਗਾਬਾਦ-ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ) -ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਧਨ ਸਮਝਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਆਰਿਆ ਅਤੇ ਆਰਿਤਰ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਮਸਨਵਯ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਤੀਸਰੇ ਦੇਵਤਾ 'ਬ੍ਰਹਮਾ' ਹੈ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨਹੀਂ ਚੱਲਿਆ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਦਾ ਸਿਰਫ ਇਕ ਮੰਦਿਰ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਅਜਮੇਰ ਦੇ ਕੋਲ ਪੁਸ਼ਕਰ ਤੀਰਥ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰ 'ਤੇ ਉਨਾ ਦੇ ਵਾਹਨ ਹੰਸ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਉਲੀਕੀ ਹੈ।

ਸ਼ੈਵ ਧਰਮ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ

ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਉਪਾਸਕਾਂ ਦੇ ਕਈ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਬਣ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਅਤੇ ਨਿਯਮ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਸਨ। ਕੁਝ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ-

ਪਾਸ਼ੂਪਤ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ

ਇਹ ਸ਼ੈਵਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਹੇ ਜਿਸ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਦੂਸਰੀ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਸੀ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੇ ਅੰਨੁਸਾਰ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਕੁਲੀਸ਼ ਜਾਂ ਲਕੁਲੀ ਨਾਮ ਦੀ ਬ੍ਰਾਚਾਰੀ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਲਕੁਲੀਸ਼ ਨੂੰ ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਇਕ ਲਗੁਡ ਜਾਂ ਦੰਡ ਧਾਰਣ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਅੰਕਨ ਕੁਸ਼ਾਣ ਸ਼ਾਸਕ ਹੁਵਿਸ਼ਕ (ਦੂਸਰੀ ਸਦੀ) ਦੀ ਇਕ ਮੁਦਰਾ 'ਤੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਸਨ। **ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੂਸਰਾ ਕਾਲੀਨ ਮਥੂਰਾ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਉਦਿਤਾਚਾਰਿਆ ਨਾਮ ਦਾ ਇਕ ਪਾਸ਼ੂਪਤ ਮਤਾ ਅਨੁਯਾਈ ਦਾ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਦੋ ਲਿੰਗਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਵਾਈ ਸੀ।** ਬਾਣ ਭੱਟ ਨੇ ਕਾਦੰਬਰੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਆਪਣੇ ਮੱਥੇ ਭਵੂਤੀ ਲਗਾਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਰੁਦਾਰਕਸ਼ ਦੀ ਮਾਲਾ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਹੇਨਸਾਂਗ ਸਿੰਧ ਅਤੇ ਅਹਿਛਤਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਾਸ਼ੂਪਤ ਮਤ ਅਨੁਯਾਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਪੂਤ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਕਈ ਸ਼ਾਸਕ ਇਸ ਦੇ ਪੋਸ਼ਕ ਸਨ। ਚਾਹਮਾਨ ਵਿਗ੍ਰਹਪਾਲ ਦੇ ਇਕ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਪਾਸ਼ੂਪਾਤ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਚਰਚਾ ਹੈ। ਕਲਚੁਰੀ ਚੇਦੀ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਵੀ ਇਸ ਮਤ ਦੇ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਪਾਸ਼ੂਪਤ ਅਤੇ ਸ਼ੈਵ ਨੂੰ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਦਾ ਪਰਿਆਏ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ੈਵ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਲਈ 'ਪਾਸ਼ੂਪਤ ਅਚਾਰਿਆ' ਸੰਘਿਆ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮਹੇਸ਼ਵਰ ਕ੍ਰਿਤ 'ਪਾਸ਼ੂਪਤਸੂਤਰ' ਅਤੇ ਵਾਯੂ ਪੁਰਾਣ ਤੋਂ ਪਾਸ਼ੂਪਤ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਾਸ਼ੂਪਤ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਪੰਜ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ-

(ਅ) **ਕੰਮ-** ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਕੰਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਜੜ ਅਤੇ ਚੇਤਨ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੱਤਾਵਾਂ ਆ ਜਾਂਦੀਆ ਹਨ।

(ਬ) **ਕਾਰਨ-** ਜੋ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਸੰਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਤੰਤਰ ਤੱਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਸੀਮ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਵਰ (ਸ਼ਿਵ) ਹੈ।

(ਸ) **ਯੋਗ-** ਇਸ ਵੱਲੋਂ ਚਿਤ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਜੀਵ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਵਰ ਵਿੱਚ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ- ਕਿਰਿਆਤਮਕ (ਜੈ, ਤਪ ਆਦਿ) ਅਤੇ ਅਕਿਰਿਆਤਮਕ (ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਨਿਵ੍ਰਤ ਹੋ ਕੇ ਤੱਤ-ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨਾ)।

(ਦ) **ਵਿਧੀ-** ਜੀਵ ਨੂੰ ਮਹੇਸ਼ਵਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਧਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੁੱਖ (ਚਰਯ) , ਅਤੇ ਗੌਣ ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਵਿਭੇਦ ਹਨ। ਸਰੀਰ 'ਤੇ ਭਸਮ ਲਗਾਉਣਾ, ਮੰਤਰ, ਜਪ, ਪ੍ਰਦਿਕਸ਼ਣਾ ਆਦਿ ਇਸ ਦੇ ਮੁੱਖ ਅੰਗ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ।

ਨੋਟ

(ਯ) **ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਅੰਤ**- ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਦੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪਾਉਣਾ। ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਭੇਦ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ-ਅਨਾਤਮਕ ਭਾਵ ਸਿਰਫ ਦੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਅਤੇ ਸਾਤਮਕ ਭਾਵ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਰਕਮ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਅਲੌਕਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ।

ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਵੀ ਪਾਸ਼ੂਪਤ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੈ। ਨੇਪਾਲ ਦੇ ਕਾਠਮੰਡੂ ਦਾ ਪਸ਼ੂਪਤੀ ਨਾਥ ਮੰਦਿਰ ਅੱਜ ਵੀ ਇਸ ਮਤ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੇਂਦਰ ਹੈ।

ਕਾਪਾਲਿਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ

ਸ਼ੈਵ ਧਰਮ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਕਾਪਾਲਿਕ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਉਪਾਸਕ ਭੈਰਵ ਨੂੰ ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਮਤ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਸੁਰਾ-ਸੁੰਦਰੀ ਦਾ ਪਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਟਾ-ਜੂਟ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਮਾਸ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਸਰੀਰ 'ਤੇ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਦੀ ਰਾਖ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਨਰਮੁੰਡ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਆਚਾਰ ਵੀਭਤਸ ਹਨ। ਇਸ ਮਤ ਦੇ ਉਪਾਸਕ ਬਹੁਤ ਕਰੂੜ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ਨਾਟਕ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਸ਼੍ਰੀਸ਼ੈਲ' ਨਾਮ ਦਾ ਸਥਾਨ ਕਾਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਉਹ ਨਰਮੁੰਡਾਂ ਦੀ ਮਾਲਾ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ। ਭੈਰਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਉਹ ਮਨੁੱਖਾਂ ਤੱਕ ਦੀ ਬਲੀ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

ਲਿੰਗਾਯਤ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ

ਲਿੰਗਾਯਤ ਜਾਂ ਵੀਰ ਸ਼ੈਵ ਧਰਮ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਬਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਕਰਨਾਟਕ ਅਤੇ ਤੇਲਗੂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼) ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੇ ਦੱਖਣ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਅਸਲੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਲਈ ਇਕ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਸੂਤਰਪਾਤ ਕੀਤਾ।

ਲਿੰਗਾਯਤ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਸੰਸਥਾਪਕ ਬਸਵ ਕਲਿਆਣੀ ਦੇ ਕਲਚੁਰੀ ਵਿਜੱਲ (ਵਿਜਯਾਦਿਤਯ, 1145-1167 ਈ.) ਦਾ ਮੰਤਰੀ ਸੀ। ਸ਼ੈਵਾਗਮ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਮਤ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਪੰਜ ਰਿਸ਼ੀ ਸਨ-ਰੇਣੁਕਾਰਚੈ, ਦਾਰੂਕਾਰਚੈ, ਏਕੋਰਾਮਾਰਚੈ, ਪੰਡਿਤਾਰਾਧੈ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵਾਰਾਧੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਪੰਜ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲਿੰਗਾਂ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਲੇਖਕ ਇਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਰਿਗਵੇਦ ਅਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਨਾਲ ਨਿ:ਸ੍ਰਤ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਦੇ ਲਈ ਕੋਈ ਪੁਸ਼ਟ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬਸਵ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਚੇਲੇ ਚੰਨਬਾਸਵ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਲਿੰਗਾਯਤ ਮਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਸਵ ਦਾ ਜਨਮ ਬੀਜਾਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਵਗੇਵਾੜੀ ਨਾਮ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਮਾਦੀਰਾਜ ਅਤੇ ਮਾਦਲਾਂਬਿਕਾ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ ਜੋ ਧਰਮ ਨਿਸ਼ਠ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਨ। ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਸ਼ੈਵ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਉਦਾਰ ਲਈ ਹੋਇਆ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪਤਨੋਮੁੱਖ ਸੀ। 8 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ੈਵ ਮਤ ਦਾ ਕਾਫੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਗਤ ਦੱਸਿਆ ਅਤੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਆਏ ਹਨ। ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਨਰੇਸ਼ ਵਿੱਜਲ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੈਨਾ ਪਤੀ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਹੁਦਿਆਂ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਤ ਦਾ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਯੋਗ ਭਾਣਜੇ ਚੰਨਬਸਵ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੈਨ ਆਦਿ ਕੁਝ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ 'ਤੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵੱਧਦੀ ਗਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿੱਚ ਇਕ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਇਕ ਕੱਟੜ ਅਨੁਯਾਈ ਦਾ ਨਾਮ ਏਕਾਂਤਦਰਾਮਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਇਸ ਮਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਫਲੀਟ ਦਾ ਤਾਂ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਲਿਗਾਇਤ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਅਸਲੀ ਜਨਮਦਾਤਾ ਇਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਬਾਅਦ 'ਚ ਇਸ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਬਸਵ ਪੁਰਾਣ ਤੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਲਿੰਗਾਇਤ ਮਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪੂਰਾ ਸਾਹਿਤ ਕੰਨੜ੍ਹ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ। ਇਸ ਨੂੰ 'ਵਚਨ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਚਨ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਅਨੁਛੇਦ (Paragraph) ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਨਾਮ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੰਦਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਿਰਫ 200 ਵੀਰ ਸ਼ੈਵ ਲੇਖਕ ਹੋਏ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਮਹਿਲਾਵਾਂ ਵੀ ਸਨ। ਧਨ ਦਾ ਘਮੰਡ, ਕਰਮਕਾਂਡ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਨਿਸਾਰਤਾ, ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ, ਸ਼ਿਵ ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਆਦਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰਿਕ ਧਨ-ਦੌਲਤ ਅਤੇ ਸੁੱਖ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਤਿਆਗ, ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਅਲਿਪਤਾ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਚਨ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਬਹੁਤ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ, ਭਗਤੀਪੂਰਨ, ਸਾਰਗਭਿਰਤ ਹਨ। ਬਸਵ ਨੇ ਆਪਣਾ ਜਨੇਊ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ, ਵਰਨਾਸ਼ਰਮ ਧਰਮ, ਸੰਨਿਆਸ, ਤਪ ਆਦਿ ਨੂੰ ਨਕਾਰਦੇ ਹੋਏ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸਾਰੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ।

ਨੋਟ

ਲਿੰਗਾਇਤ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਸ਼ਿਵਲਿੰਗ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕ ਚਾਂਦੀ ਦੀ ਡੱਬੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਗਰਦਨ ਵਿੱਚ ਧਾਗੇ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਲਟਕਾਈ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਲਿੰਗ ਅਤੇ ਨੰਦੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਬਸਵ ਨੂੰ ਨੰਦੀ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਿਰੋਧੀ ਹਨ ਅਤੇ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਤੇ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਯੱਗਾਂ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ 'ਤੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਬਲੀ ਦਾ ਵੀ ਇਹ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਲ-ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਨਫਰਤ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਵਿਧਵਾ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਾਖੰਡਾਂ 'ਤੇ ਬਸਵ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਇਹ ਵਿਅੰਗ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹੈ-

"ਬੁੱਚੜਖਾਨੇ ਤੋਂ ਲਿਆਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਉਸ ਮਾਲਾ ਦੇ ਪੱਤੇ ਨੂੰ ਖਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਸਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸੱਪ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਡੱਡੂ, ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਦੇ ਕੋਲ ਪਈ ਹੋਈ ਮੱਖੀ ਨੂੰ ਨਿਗਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਸਾਡਾ ਜੀਵਨ ਹੈ। ਮੌਤ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਧੱਕਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁੱਧ ਅਤੇ ਘਿਓ ਪੀਂਦਾ ਹੈ..... ਜਦੋਂ ਉਹ ਪੱਥਰ ਵਿੱਚ ਖੁਦਿਆ ਹੋਇਆ ਸੱਪ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ 'ਤੇ ਦੁੱਧ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਜਿਊਂਦਾ ਸੱਪ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ 'ਮਾਰੋ-ਮਾਰੋ' ਚੀਕਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸੇਵਕ ਨੂੰ ਜੋ ਭੋਜਨ ਪਰੋਸਣ 'ਤੇ ਖਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਭੱਜ ਜਾ, ਭੱਜ ਜਾ, ਪਰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਨੂੰ ਜੋ ਖਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ-ਉਹ ਭੋਗ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ।"

ਲਿੰਗਿਆਤਾਂ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਵਿੱਚ ਮਠਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਜੈਨ ਮਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਸੰਭਵ ਹੋਇਆ। ਬਸਵ ਨੇ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ, ਯੱਗ, ਬਲੀ ਆਦਿ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਲਾਸ਼, ਦਾਹ ਸੰਸਕਾਰ ਦਾ ਵੀ ਉਹ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ ਅਤੇ ਮ੍ਰਿਤਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਧੀਸਥ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ। ਇਸ ਦੇ ਕੁਝ ਅਨੁਯਾਈ ਅੱਜ ਵੀ ਭੂ-ਸਮਾਧੀਸਥ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਲਿੰਗਿਆਤਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਦਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੇਠਲੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਨੇ ਇਕ ਲੋਕ ਧਰਮ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ।

ਇਹ 63 ਨਾਇਨਾਰ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗੁਰੂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ 770 ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਸਨਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਲਿੰਗਾਇਤ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਪਰਮ ਤੱਤ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਹੰਤਾ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਸ਼ਿਵ ਤੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦਾ ਸ਼ਿਵ ਨਾਲ ਤਾਦਾਤਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਪੂਜਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਲਿੰਗ ਦੇ ਤਿੰਨ ਫਰਕ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ-

1. **ਭਾਵ ਲਿੰਗ**- ਇਹ ਸਰਵਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਪਰਮ ਤੱਤ ਹੈ ਜੋ ਦਿਕ ਕਾਲ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਹੈ। ਇਹ ਕਲਾਹੀਣ ਅਤੇ ਸੱਚਾ ਸਵਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕੇਵਲ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
2. **ਪ੍ਰਾਣ ਲਿੰਗ**- ਇਹ ਕਲਾਹੀਣ ਅਤੇ ਕਲਾ ਭਰਪੂਰ ਦੋਵੇਂ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸੂਖਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੂਖਮ ਤੱਤ ਹੈ।
3. **ਇਸ਼ਟ ਲਿੰਗ**- ਇਹ ਸਥਿਰ ਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ, ਸੱਚ, ਚਿੱਤ ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਲਿੰਗ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਕਲਾ ਅਤੇ ਅੰਗ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਦੋ ਫਰਕ ਹਨ- ਅੰਗ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਲਿੰਗ ਸਥਾਨ। ਪਹਿਲਾ ਉਪਾਸ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਉਪਾਸਕ (ਜੀਵ) ਹੈ। ਲਿੰਗਿਆਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਦੀਕਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਲਿੰਗ ਸ਼ਿਸ਼ਮ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿੰਗਿਆਤ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ 12ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ-ਧਾਰਮਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਕੁਰੀਤੀਆਂ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਆਸ਼ਰਮ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠਤਾ ਮੌਜੂਦ ਰਹੀ। ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਅਤੇ ਮੈਸੂਰ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਵੀ ਲਿੰਗਿਆਤ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੱਤਾ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਹੈ।

ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਸ਼ੈਵ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ

ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ੈਵ ਧਰਮ ਦਾ ਇਕ ਨਵਾਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ ਜੋ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਸੀ। ਇਹ ਯੁੱਧ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਮਾਰਗੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਕਪਾਲਿਕਾਂ ਦੇ ਨਫਰਤ ਭਰੇ ਰਵੱਈਏ, ਜਿਵੇਂ ਸੁਰਾ-ਸੁੰਦਰੀ, ਪਾਨ, ਸਰੀਰ 'ਤੇ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਦੀ ਰਾਖ ਲਗਾਉਣਾ, ਨਰਕਪਾਲ ਵਿੱਚ ਭੋਜਨ, ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਦੀ ਬਲੀ ਚੜ੍ਹਾਉਣਾ ਆਦਿ ਦੀ ਤਿੱਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇੱਕੋ-ਇਕ ਸਾਧਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਸ਼ੈਵ ਮਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਅਦਭੁੱਤ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਸਰਵ-ਵਿਆਪੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਗਤ ਉਸੇ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਉਹ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਚਿੱਤ, ਆਨੰਦ, ਗਿਆਨ ਕਿਰਿਆ, ਇੱਛਾ-ਇਹ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਮੰਨੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਜੀਵ ਆਪਣੇ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਵ ਹੀ ਹੈ ਪਰ ਅਗਿਆਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਅਗਿਆਨ ਦਾ ਆਵਰਣ ਹੱਟਦੇ ਹੀ ਉਹ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੁਕਤੀ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਮਤ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸ਼ੈਵ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਨ ਹੋਇਆ। 10ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਮਤਸਯੇਂਦਰ ਨਾਥ ਨੇ 'ਨਾਥ ਪੰਥ' ਨਾਮਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਚਲਾਇਆ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਆਦਿ ਨਾਥ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ 9 ਨਾਥਾਂ ਨੂੰ ਦਿਵਿਆ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਬਜਰ ਯਾਨੀ ਬੋਧਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ-ਜੁਲਦੇ ਹਨ। ਨਾਥਾਂ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਪੱਦਤੀ ਵਿੱਚ ਨਾਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਹੈ। 10ਵੀਂ-11ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਵਿੱਚ ਬਾਬਾ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਨੇ ਇਸ ਮਤ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ।

12.7 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

ਵੈਸ਼ਨੋ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਈਸ਼ਵਰ ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਈਸ਼ਵਰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਭਗਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਵੈਸ਼ਨੋ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਸਰਵੋਤਮ ਵੇਰਵਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ, ਕਰਮ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸਮਨਵਯ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਖੁਦ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਇਕਮਾਤਰ ਮੇਰੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿੱਚ ਆਓ, ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਸਾਰੇ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦਿਆਂਗਾ।"

12.8 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

- **ਬਹੁਦੇਵਵਾਦ (Polytheism)**- ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ।
- **ਰਹੱਸਈ (Mysteries)**- ਮਰਮ ਧਾਰਮਿਕ ਸੱਚ ਜੋ ਬਰਾਬਰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

12.9 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਧਰਮ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਾਣ ਹੈ, ਕਥਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ?
2. ਸ਼ਾਕਤ ਧਰਮ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਰਨਣ ਕਰੋ?
3. ਗੁਪਤਕਾਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਸ਼ੈਵ ਧਰਮ ਦੀ ਉਨਤੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ, ਕਥਨ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਕਰੋ?

ਉਤਰ: ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Answer: Self Assessment)

1. ਪ੍ਰਿਥਵੀ	2. ਅਸ਼ਵਮੇਘ	3. ਮਹਾਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੋਂ	4. (ਅ)
5. (ਸ)	6. (ਬ)	7. (ਬ)	8. ਸਹੀ
9. ਗਲਤ	10. ਸਹੀ	11. ਸਹੀ।	

12.10 ਸਬੰਧਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਇਕ ਨਵਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ-ਕਿੱਟੂ ਰੈਡੀ, ਗਿਆਨ ਬੁਕਸ।
2. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ-ਸ਼ੈਲਿੰਦਰ ਸੇਂਗਰ, ਅਟਲਾਂਟਿਕ ਪਬਲੀਸ਼ਰਜ਼ ਐਂਡ ਡਿਸਟਰੀਬਿਊਟਰਜ਼।
3. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ-ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਬੁਕਸ।
4. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ-ਡਾ. ਬਿੱਪਨ ਬਿਹਾਰੀ ਸਿਨਹਾ, ਗਿਆਨੰਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ।
5. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਇਤਿਹਾਸ-ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਨਿਊ ਐਂਡ ਪਬਲੀਸ਼ਰਜ਼।

ਨੋਟ

ਇਕਾਈ-13: ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਨਗਰੀਕਰਣ (State Formation and Urbanization)

ਵਿਸ਼ਾ ਸੂਚੀ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

13.1 ਨਗਰੀਕਰਣ ਦੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ (Context of Urbanization)

13.2 ਨਗਰੀਕਰਣ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ (Urbanization's Contribution in Economic Growth)

13.3 ਗਣਤੰਤਰ ਅਤੇ ਮਗਧ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਉਥਾਨ (Rising of Magadh Kingdom and Republic)

13.4 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

13.5 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

13.6 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

13.7 ਸਬੰਧਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ-

- ਨਗਰੀਕਰਣ ਦੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਬੰਧੀ।
- ਨਗਰਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ।
- ਮਗਧ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਉਥਾਨ ਅਤੇ ਗਣਰਾਜਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਗਰਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਆਰੰਭ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 6ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਈ. ਪੂ. ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਦੂਸਰੀ ਵਾਰ ਨਗਰਾਂ ਦਾ ਉਦੇ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਨਗਰੀਕਰਣ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੀ ਕਿ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਇਹ ਨਗਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਰਹੀ ਅਤੇ ਇਸੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਲੇਖਣ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਪੁਰਾਵਿਦਾਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਇਸ ਚਰਣ ਦਾ ਸਬੰਧ ਕਾਲੇ ਪਾਲਿਸ਼ ਯੁਕਤ ਮਤਰ ਮ੍ਰਧਭਾਂਡ (NBPW) ਵਰਗੇ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਬਰਤਨਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਜਨਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਲਗਾਤਾਰ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਕੋਸ਼ੰਬੀ, ਉਜੈਨੀ, ਵਾਰਾਨਸੀ, ਰਾਜ ਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਕਿਲੇਬੰਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲੇ ਹਨ।

ਨਗਰੀਕਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ 6ਵੀਂ ਸਦੀ ਈ. ਪੂ. ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਗੰਗਾ ਅਤੇ ਸਹਾਇਕ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਵੀ ਸਨ। ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਨਗਰ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਜਧਾਨੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਵਪਾਰਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਸਨ। ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਪਾਣੀਨੀ 'ਤੇ ਪਤੰਜਲੀ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗ੍ਰਾਮ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਵਰਗੀਕਰਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਕਾਰੋਬਾਰ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਪਤੰਜਲੀ ਨੇ ਚਾਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ-ਗ੍ਰਾਮ, ਘੋਸ਼, ਨਗਰ ਅਤੇ ਸੰਵਾਹ। ਕਿਸਾਨ ਅਤੇ ਪੰਜ ਤਰ੍ਹਾਂ

ਨੋਟ

ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ (ਸ਼ਿਲਪਕਾਰ) ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜਿਸ ਬਸਤੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਾਮ ਦੀ ਸੰਘਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬਸਤੀ ਵਿੱਚ ਗਾਂ, ਮੱਝ ਆਦਿ ਪਾਲਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਉਸ 'ਘੋਸ਼' ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਬਸਤੀ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਸ਼ਿਲਪਕਾਰ, ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਮੁਹੱਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਨਗਰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਵੱਡੀ ਬਸਤੀ ਨੂੰ ਸੰਵਾਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਆਰ. ਐਸ. ਸ਼ਰਮਾ ਦੀ ਵੀ ਇਹੀ ਧਾਰਨਾ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਵਰਗੀਕਰਣ 'ਚ ਆਬਾਦੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਪ੍ਰੋ. ਸ਼ਰਮਾ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤਾਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਖੇਤੀਹਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਅੱਗੇ-ਪਿੱਛੇ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਾਫੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਖਾਦ-ਪਾਨ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਭੋਜਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀ ਆਬਾਦੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ।

ਗੰਗਾ ਦੀ ਉਪਤਿਅਕਾ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਏ ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੇ ਨਗਰਾਂ ਸਬੰਧੀ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਸਮਝ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਸਾਵਟ ਹੜੱਪਾ ਕਾਲੀਨ ਨਗਰਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਅਰੰਭਿਕ ਸ਼ਹਿਰੀ ਬਸਤੀਆਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਬਸਾਵਟ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਫਲ ਸਨ। ਹੜੱਪਾ ਨਗਰਾਂ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਵਸਾਇਆ ਗਿਆ, ਉਹ ਤਕਨੀਕ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਜਦ ਕਿ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਨਗਰ ਵਸਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਦੂਸਰੀ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਤੱਕ ਆਉਂਦੇ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਈਸਾ ਪੂਰਵ 6ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਦੀਆਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਦਿਤ ਨਗਰਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵੇਰਵੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸ਼ੋਕ ਭਰਪੂਰ ਹਨ। ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਅਯੁੱਧਿਆ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਵਰਗੇ ਨਗਰਾਂ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 30 ਤੋਂ 50 ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਪਰ ਉਤਖੰਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਬੂਤਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਿਲਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਵਰਨਣ ਵੀ ਅਤਿਰੰਜਿਤ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਆਰ. ਐਸ. ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਨਗਰਾਂ ਦੇ ਉਤਖੰਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਰੋਤਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, "ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦਾ ਭੌਤਿਕ ਜੀਵ ਬਹੁਤ ਉਚਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੱਧ ਗੰਗਾ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਵਸੇ ਕੋਸ਼ੰਬੀ, ਵਾਰਾਨਸੀ, ਖੈਰਾਡੀਹ, ਵੈਸ਼ਾਲੀ, ਰਾਜ ਗ੍ਰਹਿ, ਚੰਪਾ ਵਰਗੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦਾ ਉਦੇ ਹੋਇਆ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਕਾਨ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਣੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫੂਸ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਕਾਨਾਂ ਦੀ ਸਜਾਵਟ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮਕਾਨ ਲੱਕੜੀਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਬਣਦੇ ਸਨ। ਮੌਰਿਆ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਪੱਕੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਮਕਾਨ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।" ਮੌਰਿਆ ਕਾਲ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਜਦ ਰਾਜਧਾਨੀ ਰਾਜ ਗ੍ਰਹਿ ਤੋਂ ਹਟਾ ਕੇ ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਬਣਾਈ ਗਈ, ਉਦੋਂ ਸਮਾਰਕੀ ਵਸਤੂ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਮਿਲਣੇ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਤਰ ਮੱਧ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਪਾਰਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਬਣਨ ਲੱਗੇ ਸਨ, ਉਦੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਲੱਕੜੀ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਇੱਟਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਤਰ ਮੱਧ ਕਾਲੀਨ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੜੱਪਾ ਨਗਰਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਇਸੇ ਲਈ ਹੜੱਪਾ ਨਗਰਾਂ ਨੂੰ ਨਗਰੀਕਰਣ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਚਰਣ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਦੀ 6ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਨਗਰਾਂ ਨੂੰ ਨਗਰੀਕਰਣ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਸੋਪਾਨ ਦੀ ਸੰਘਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

13.1 ਨਗਰੀਕਰਣ ਦੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ (Context of Urbanization)

ਨਗਰ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਗਰੀਕਰਣ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਏਤਰੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪੂਰਬ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਮਗਧ, ਕਲਿੰਗ, ਬੰਗ ਆਦਿ ਦੇ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਸਾਮਰਾਜ ਲਈ ਅਭਿਸ਼ੇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸਮਰਾਟ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਆਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਨੂੰ ਸਮਰਾਟ ਕਹਿ ਕੇ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਜ ਵਿਸਥਾਰ ਦੀ ਨੀਤੀ ਤੋਂ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਬੜ੍ਹਾਵਾ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਇਕ ਰਾਜੇ ਵੱਲੋਂ ਦੂਸਰੇ ਰਾਜੇ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ, ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ, ਇਕ ਜਗ੍ਹਾ ਤੋਂ ਦੂਸਰੀ ਜਗ੍ਹਾ ਲਈ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦਾ ਜਾਣਾ, ਪੜਾਅ ਆਦਿ ਦੇ ਕਾਰਨ ਨਵੇਂ ਕਾਰੋਬਾਰ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼ੀ ਆਈ। ਅਨੇਕਾਂ ਨਗਰਾਂ ਦਾ ਦੁਰਗੀਕਰਣ ਹੋਇਆ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੰਥ ਦੁਰਗੀਕਰਣ ਦੇ ਆਖਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਪਏ ਹਨ। ਦ੍ਰਿੜ ਕਿਲੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਧਾਰ ਮੰਨੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਦੁਰਗੀਕਰਣ ਦੀ ਇਸ ਦੌੜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਲਪੀਆਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚੰਗੇ ਮੌਕੇ ਉਪਲੱਬਧ ਸਨ। ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਕਿਲੇਬੰਦੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸ਼ਹਿਰੀ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਗਰ ਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਭਵਨਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਇੱਟਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਯਾਦ ਰੱਖਣਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਹੀ ਨਗਰਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਰਾਜਧਾਨੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸੰਭਵ ਹੋਇਆ ਪਰ ਬਸਤੀਆਂ ਵਪਾਰਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸਨ ਅਤੇ ਜੋ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਵਸੀਆਂ ਅਤੇ ਜਿੱਥੇ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨ ਉਪਲੱਬਧ ਸਨ, ਉਥੇ ਵਪਾਰਕ ਰਸਤਿਆਂ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਣ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ।

ਨੋਟ

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਥਾਵਾਂ ਭਰੋ (Fill in the blanks):

1. ਨਿਕਖ (ਨਿਸ਼ਕ) ਅਤੇ ਸੁਵੰਣ (ਸੁਵਰਣ) ਨਾਮ ਦੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦਾ ਉਲੇਖ .....ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।
2. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ.....ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।
3. .....ਵਿੱਚ ਸੋਨਾ, ਤਾਂਬਾ, ਲੋਹਾ, ਸ਼ੀਸ਼ਾ, ਟੀਨ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਵਰਗਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਨਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਉਪਜਾਊ ਘਾਟੀਆਂ ਦਾ ਨਗਰਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਖੇਤੀ ਭੂਮੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੁੱਖ ਗੰਗਾਘਾਟੀ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਨੂੰ ਖੇਤੀ ਭੂਮੀ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਸਾਫ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੁੱਖ ਨਗਰ ਗੰਗਾ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਏ। ਗੰਗੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਗਰਾਂ ਨੂੰ ਗੰਗਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਕ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਸਥਿਤ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ (ਤੱਟਾਂ) ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਵਪਾਰ ਨਦੀ ਮਾਰਗ ਨਾਲ ਸੰਪਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਨਦੀਆ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਸਥਿਤ ਨਗਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਦੇ ਸਥਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਵਰਨਣ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਸਰਯੂ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਅਯੁੱਧਿਆ, ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸ਼੍ਰਾਵਸਤੀ (ਸਾਵਤਥੀ) , ਗੰਗਾ ਦੇ ਕਾਸ਼ੀ (ਵਾਰਾਨਸੀ) , ਯਮੁਨਾ ਦੇ ਕੌਸ਼ਾਂਬੀ ਅਤੇ ਮਥੁਰਾ, ਗੋਦਾਵਰੀ ਦੇ ਪਾਤੇਨ (ਅਟਰਾਕਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਰਾਜਧਾਨੀ) ਆਦਿ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹਨ। ਬੁੱਧ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ 6 ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਗਰਾਂ ਵਿੱਚ ਚੰਪਾ, ਰਾਜ ਗ੍ਰਹਿ, ਸ਼ਰਾਵਸਤੀ, ਸਾਕੇਤ (ਅਯੁੱਧਿਆ), ਕੌਸ਼ਾਂਬੀ ਅਤੇ ਵਾਰਾਨਸੀ ਦੀ ਗਣਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਹੋਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਗਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਛਵੀਆਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵੈਸ਼ਾਲੀ, ਸ਼ਾਕਿਆਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਕਪਿਲ ਵਸਤੂ, ਵੈਦੇਹਾਂ ਰਾਜਧਾਨੀ ਮਿਥੁਲਾ, ਮਦ੍ਰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਾਗਲ ਅਤੇ ਉਨਤੀ ਵਿੱਚ ਉਜੈਨੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਬੁੱਧ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗਾਂਗੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਗਰਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਗੰਗਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਹਾਇਕ ਨਦੀਆਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭੂਮਿਕਾ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨੀਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਪਰ ਯੁੱਧਾਂ ਨੇ ਲੋਹ ਨੂੰ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਧਾਤੂ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਲੋਹੇ ਦੇ ਖੇਤੀ ਉਪਕਰਣਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸਤੇਮਾਲ ਨਾਲ ਖੇਤੀ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼ੀ ਆਈ। ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਤਰੰਜੀਖੇੜਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਉਤਖੰਨਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਬੂਤਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਲੋਹੇ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਈਸਾ ਪੂਰਵ 1000 ਦੇ ਲੱਗਭਗ ਹੋਇਆ। ਗੰਗਾ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਸਥਾਨਾਂ ਤੋਂ ਤਾਂਬੇ ਨਾਲ ਬਣੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਢੇਰ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸਤਰ-ਸ਼ਸਤਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮ੍ਰਿਧ ਜਨਪਦਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਖੇਤੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਲੋਹੇ ਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਨੇ ਖੇਤੀ ਉਤਪਾਦਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ (ਸਰਪਲੱਸ) ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਾਮਰਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਜਨਪਦਾਂ ਦਾ ਸੈਨਾ ਵਿਸਥਾਰ ਦੀ ਨੀਤੀ ਲਈ ਇਸ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਅਧਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ। ਡਾ. ਡੀ. ਡੀ. ਕੋਸ਼ਾਂਬੀ ਨੇ ਇਸ ਵੱਲ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਹੇ ਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਅਤੇ ਧਾਨ ਦੀ ਰੋਪਾਈ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਾਲ ਨਗਰਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਮਿਲਿਆ। ਲੋਹੇ ਦੇ ਫਾਲ ਵਾਲੇ ਹੱਲ ਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਨਾਲ ਖੇਤਾਂ ਦੀ ਵਹਾਈ ਆਦਿ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਭਵ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਖੇਤੀ ਕਾਰੋਬਾਰ ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼ੀ ਆਈ। ਹੁਣ ਗੰਗਾ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਪਸ਼ੂ ਚਾਰਨ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਖੇਤੀ 'ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਿਰਭਰ ਸਨ। ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਖੇਤੀ ਨੂੰ ਮੌਲਿਕ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਪਣਾਏ ਜਾਣ ਨਾਲ ਵੀ ਅਧਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਾ ਸਿਰਜਨ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਧਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੇ ਨਗਰਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਬਣਾਇਆ। ਇਹ ਵੀ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਅਧਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਸਿਰਜਨ ਨਾਲ ਸਾਲ ਦਾ ਖਰੀਦਣਾ-ਵੇਚਣਾ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਲੱਗਾ।

ਇਸ ਪੂਰਵ 6ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਵਿੱਚ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਤੀ ਭਾਰਤੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਿਲੂ ਸਨ। ਧਾਤੂ ਮੁਦਰਾ ਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਨਾਲ ਵਣਿਜ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਮੁਦਰਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਆਵਿਰਭਾਵ ਨਾਲ ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਵੀਨਿਯਮ ਪ੍ਰਥਾ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਘੱਟ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਹੁਣ ਖਰੀਦਣ-ਵੇਚਣ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਰਸ਼ਾਪਣ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਕਾਰਸ਼ਾਪਣ 145 ਗ੍ਰੇਨ ਦੇ ਤਾਂਬੇ ਨਾਲ ਬਣੇ ਸਿੱਕੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਿੱਖ (ਨਿਸ਼ਕ) ਅਤੇ ਸੁਵਰਨ (ਸੁਵਰਣ) ਨਾਮਕ ਸੋਨੇ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਵੀ ਪਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। 'ਮਸਿਕ' ਅਤੇ 'ਕਾਕਨਿਕਾ' ਘੱਟ ਮੁੱਲ ਦੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਨ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਚਾਂਦੀ ਦੀਆਂ ਆਹਤ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਦੀ ਉਤਖੰਨਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਪਾਰ ਦੀ ਵਿਆਪਕਤਾ ਦੀ ਧੋਤਕ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਆਰਥਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ-ਵਪਾਰਕ ਬੰਦਰਗਾਹ, ਨਗਰਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸਮੁੰਦਰ ਪਾਰ ਵਪਾਰ। ਇਹ ਉਹ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਰੋਮ ਨਾਲ ਵਪਾਰ ਵਧਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਾਣਾਂ ਦੇ ਕਾਲ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੇ-ਪਹੁੰਚਦੇ

ਨੋਟ

ਇਹ ਵਪਾਰ ਆਪਣੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੁਸ਼ਾਣਾਂ ਨੇ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਉਪ ਮਹਾਦੀਪ ਨੂੰ ਇਕ ਸੂਤਰ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹੀ ਰੱਖਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਰੋਮ ਦੇ ਨਾਲ ਵਪਾਰ ਨੂੰ ਬੜ੍ਹਾਵਾ ਮਿਲਿਆ। ਚੀਨ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਪੱਛਮ ਅਤੇ ਯੂਰਪ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਸਿਲਕ ਰੂਟ ਕੁਸ਼ਾਣ ਸਾਮਰਾਜ 'ਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਰਸਤਾ ਰੇਸ਼ਮ ਦੇ ਵਪਾਰ ਦੇ ਲਈ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ। ਸਿਲਕ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਕੁਝ ਮਾਲ ਭਾਰਤ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਭੂਗੁਕਛ ਬੰਦਰਗਾਹ ਤੋਂ ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਯਾਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਈਸਾ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀਆਂ ਤੱਕ ਰੋਮ ਦੇ ਨਾਲ ਵਪਾਰ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਆਰ. ਐਸ. ਸ਼ਰਮਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਨਾਲ ਵਪਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਗਰਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਰੋਮ ਤੇ ਦੱਖਣ ਪੂਰਬ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਨਾਲ ਵਪਾਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਏ।" ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਮੁਦਰਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਆਵਿਰਾਭਾਵ ਅਤੇ ਰੋਮ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਨਾਲ ਵਪਾਰ ਵੀਨਿਯਮ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਿਲਿਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਵਪਾਰਕ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ ਹੋਇਆ। ਵਪਾਰਕ ਮਾਰਗਾਂ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਨਗਰਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਤਾ ਸੀ। ਉਤਰ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਕੰਬੋਜ਼ ਅਤੇ ਗੰਗਾ ਘਾਟੀ ਦੇ ਕੋਸ਼ਾਂਬੀ, ਕੌਸ਼ਲ, ਵਾਰਾਨਸੀ ਆਦਿ ਦਾ ਵਪਾਰ ਮਾਰਗਾਂ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਗਰਾਂ ਵਿੱਚ ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਸੌਦਾਗਰਾਂ ਦੇ ਵਰਨਣ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਵਪਾਰੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਉਤਰ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਬਨਾਰਸ ਵਿੱਚ ਘੋੜੇ ਵੇਚੇ ਜਾਣ ਦੇ ਵਰਨਣ ਆਏ ਹਨ।

ਗੌਰਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਨਗਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਏ। ਬੁੱਧ, ਜੈਨ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤਕਸ਼ਿਲਾ, ਬਨਾਰਸ ਅਤੇ ਉਜੈਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਸਨ। ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਜੀਵਕ ਨੇ ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਜਾ ਕੇ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜੋ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਆਯੁਰਵੇਦ ਦਾ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਬਣਿਆ। ਕੋਸ਼ਲ ਨਰੇਸ਼ ਪ੍ਰਸੇਨਜਿਤ, ਸਮਰਾਟ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਮੌਰਿਆ, ਕੌਟਲਿਆ, ਪਾਣਨੀ (ਵਿਆਕਰਣ ਚਾਰਿਆ) ਅਤੇ ਪਤੰਜਲੀ ਆਦਿ ਨੇ ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਨੇ ਨਵੇਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਵਰਗਾਂ ਵੱਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਸੈਨਾ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਪਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਵੀ ਲੋਕ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿੱਚ ਵਸਣ ਲੱਗੇ ਸਨ।

ਸਮੁੰਦਰ ਤੱਟ ਨੇੜੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਨਗਰਾਂ ਲਈ ਕਛ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਭਰਗੁਕਛ, ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਠਿਆਵਾੜ ਨੂੰ ਦਾਰੂਕਛ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹੀਰੇਵਾ ਦਾ ਪਿਪਲੀਕਛ ਨਾਮ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਗਰਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਕਈ ਕਾਰਕ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਇਕ ਕਾਰਨ ਨੂੰ ਨਗਰਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪ੍ਰਤਪੁੱਤ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਸਨ। ਹਾਂ, ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਇਕ ਤੱਤ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰਹਿੰਦਾ, ਜਦ ਕਿ ਦੂਸਰੇ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਤੱਤ ਦਾ।

ਨੋਟਸ

ਕੋਸ਼ਾਂਬੀ ਤੋਂ ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਸਤੰਭ ਲੇਖ (ਜਿਸ 'ਤੇ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਦੀ ਜਿੱਤ ਉਤਕੀਰਣ ਹੈ) ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਕੁਸ਼ਾਣ ਲੇਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ।

ਨਗਰ ਯੋਜਨਾ

ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰੀ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਅਕਸਰ ਮਿੱਟੀ ਅਤੇ ਲੱਕੜੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਛੱਤ ਖਪਰੈਲ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਅੱਜ ਵੀ ਗੰਗਾ ਦੇ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਘਰਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਪੱਕੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਤੇ ਪੱਥਰਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਸਮਕਾਲੀਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਨਗਰੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਨਗਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਮੱਧ ਵਿੱਚ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਰਾਜਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਨਤਾ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਸਾਦਾਂ ਨਾਲ ਨਗਰੀ ਸ਼ੋਭਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਰਾਜ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਉਦਾਹਰਣ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਚਾਣਕਿਆ (ਕੌਟਲਿਆ) ਨੇ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ (ਤੀਸਰੇ ਅਧਿਆਇ) ਵਿੱਚ ਨਗਰ ਵਿਧਾਨ ਅਤੇ ਦੁਰਗ ਵਿਧਾਨ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ ਨਗਰ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ "800 ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸਥਾਨਕ ਸੰਘਿਅਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਗਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਜਨਪਦ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿੱਚ ਕਰੇ ਜੋ ਕਿ ਰਾਜੇ ਦਾ ਧਨ ਵਸੂਲੀ ਕੇਂਦਰ ਵੀ ਹੋਵੇ। (ਉਥੇ ਰਾਜਸੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਵੇ)।" ਵਸਤੂ-ਵਿਦਿਆ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਜਿਹਾ ਨਗਰ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ 'ਤੇ, ਨੰਦੀ ਦੇ ਸੰਗਮ ਸਥਾਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਅਤੇ ਜਲ ਪੂਰਣ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਕੰਢੇ ਬਣਵਾਏ। ਇਸ ਨਗਰ ਨੂੰ ਵਸਤੂ ਸਥਿਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗੋਲ, ਚੌੜਾ ਜਾਂ ਲੰਬਾ ਰੱਖੋ। ਨਗਰ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਭਰੀ ਨਦੀ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ

ਨੋਟ

ਭਰਿਆ ਖੂਹ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਵੇ। ਨਗਰ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਉਤਪਾਦਤ ਵਸਤੂਆਂ ਲਗਾ ਕੇ ਖਰੀਦਣ-ਵੇਚਣ ਦੀਆਂ ਪੂਰੀਆਂ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸੰਪਰਕ ਜਲ-ਥਲ ਮਾਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਨਗਰ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਇਕ-ਇਕ ਦੰਡ, (ਚਾਰ-ਚਾਰ ਹੱਥ) ਦੇ ਫਰਕ 'ਤੇ ਤਿੰਨ ਖਾਈਆਂ ਹੋਣ ਜੋ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 14 ਦੰਡ, 12 ਦੰਡ ਅਤੇ 10 ਦੰਡ ਚੌੜੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪੌਣੀ ਜਾਂ ਅੱਧੀ ਗਹਿਰਾਈ ਰਹੇ ਅਤੇ ਚੌੜਾਈ ਦਾ ਤਿਹਾਈ ਭਾਗ ਹੀ ਗਹਿਰਾਈ ਰੱਖਣ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਖਾਈਆਂ ਦਾ ਤਲ ਪੱਥਰ ਵਿਸ਼ਾ ਕੇ ਪੱਕਾ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੀਵਾਰ ਵੀ ਪੱਥਰਾਂ ਨਾਲ ਪੱਕੀ ਕਰਵਾਈ ਜਾਵੇ। ਖਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਭੂਮੀ ਦਾ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨਦੀ ਦਾ ਪਾਣੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਚੱਲਦਾ ਰਹੇ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਬਹੁ-ਵਿਕਲਪੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Multiple Choice Questions):

4. ਰਾਜ ਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠੀ ..... ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਜੇਤ ਦਾ ਉਥਾਨ 18 ਕੋਟੀ ਸਵਰਨ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੇਚ ਕੇ ਬੁੱਧ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਲਈ ਭੇਂਟ ਸਵਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ।

   (ਅ) ਅਨਾਥ ਪਿੰਡਕ (ਬ) ਆਨੰਦ

   (ਸ) ਚਣਕ (ਦ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

5. ..... ਵਿੱਚ ਉਤਪਾਦਤ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਆਟਵਿਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

   (ਅ) ਬਾਗਾਂ (ਬ) ਖੇਤਾਂ

   (ਸ) ਜੰਗਲਾਂ (ਦ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

6. ਭੂਮੀ ਕਰ ਲਈ ..... ਵਿੱਚ 'ਬਲੀ' ਅਤੇ 'ਭਾਗ' ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

   (ਅ) ਬੁੱਧ ਸਾਹਿਤ (ਬ) ਜੈਨ ਸਾਹਿਤ

   (ਸ) ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ (ਦ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

7. ਜੈਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ..... ਮਹਾਜਨ ਪਦਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

   (ਅ) 18 (ਬ) 16

   (ਸ) 24 (ਦ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

ਇੱਟਾਂ ਉਪਲੱਬਧ ਹੋਣ 'ਤੇ ਪੱਥਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਕਾਰ (ਪ੍ਰਕੋਟੇ) ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰੋ। ਪਰਕੋਟਾ ਕਾਸ਼ਠ ਦਾ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਕਾਸ਼ਠ ਦੇ ਪਰਕੋਟੇ ਨਾਲ ਅੱਗ ਦਾ ਡਰ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਕੋਟੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਭਵਨਾਂ (ਅਟਾਲੀਕਾਵਾਂ) ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਹਰੇਕ ਭਵਨ ਦੀ ਪਾਰਸਪ੍ਰਿਕ ਦੂਰੀ 30 ਦੰਡ ਰਹੇ ਅਤੇ ਹਰੇਕ 2 ਭਵਨਾਂ ਦੇ ਮੱਧ ਰੱਥ ਦੇ ਚੱਲਣ ਯੋਗ ਵਿਧੀ (ਸੜਕ) ਬਣੀ ਹੋਵੇ, ਜਦ ਕਿ ਚਾਣਕਿਆ ਦੀ ਨਗਰ ਯੋਜਨਾ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਕੁਝ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਨਗਰਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰੂਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਚਾਣਕਿਆ ਦੀ ਨਗਰੀ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਮੈਗਸਥੀਨਜ਼ ਦੇ ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਵਰਨ ਤੋਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੈਗਸਥੀਨ (ਮੇਕਰ੍ਰਿੰਡਲ ਦੀ ਏਸ਼ੀਅੰਡ ਇੰਡੀਆ ਪ੍ਰ. 187) ਨੇ ਪਾਲੀਵੋਥਰਾ (ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ) ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਾਲ ਦੀਆਂ 5-5 ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀਆਂ 6 ਸਮ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ 80 ਸਟੈਡੀਆ ਲੰਮਾ ਅਤੇ 15 ਸਟੈਡੀਆ ਚੌੜਾ ਸੀ, ਇਸ ਅਕਾਰ ਸਮਾਨਤਰ ਚਤੁਰਭੁਜ ਵਾਂਗ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਲੱਕੜੀ ਦੀ ਦੀਵਾਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਤੀਰ ਛੱਡਣ ਲਈ ਛੇਕ ਬਣੇ ਸਨ। ਰਾਜਧਾਨੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੂਹ ਵੀ ਸੀ। ਏਰੀਅਨ (ਮੇਕਰ੍ਰਿੰਡਲ, ਪ੍ਰ. 209-210) ਇਸ ਵੇਰਵੇ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਵਿੱਚ 570 ਸਤੰਭ ਅਤੇ 64 ਦੁਆਰ ਸਨ। ਪਤੰਜਲੀ ਨੇ ਵੀ ਮਹਾ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਕਈ ਵਾਰ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਸ਼ੋਣ (ਨਦੀ) ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਸਥਿਤ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪ੍ਰਸਾਦਾਂ (ਭਵਨਾਂ) ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰਾ (ਪ੍ਰਕੋਟੇ) ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਮਾਰਗਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜੋ ਨਗਰ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿੱਚ ਹੋ ਕੇ ਜਨਪਦਾਂ ਵੱਲ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਰਾਜ ਪੱਥ ਦੇ ਦੋਵਾਂ ਪਾਸੇ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਭਵਨ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜੋ ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਤ੍ਰੋਣਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਸਮ੍ਰਿਧ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਭਵਨ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਕਰਸ਼ਣ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਸਥਿਤ ਰਾਜ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਾ ਵਰਨਣ ਚੀਨੀ ਯਾਤਰੀ ਫਾਹਿਯਾਨ ਨੇ 700 ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਨਗਰ ਵਿੱਚ ਅਜੇ ਤੱਕ ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਰਾਜ ਪ੍ਰਸਾਦ ਅਤੇ ਸਭਾ ਭਵਨ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਅਸੁਰਾਂ ਦੇ ਬਣਵਾਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਪੱਥਰ ਚਿਣ ਕੇ ਦੀਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਦੁਆਰ

ਨੋਟ

ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਰਾਜਪਥ ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਲਤਾਰ ਜਾਂ ਸੀਮੈਂਟ ਆਦਿ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਬਣਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਰਾਜ ਮਾਰਗਾਂ 'ਤੇ ਜਦ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦਾ ਕਾਫਲਾ ਗੁਜ਼ਰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਧੂੜ ਉਡਦੀ ਸੀ।

ਸਾਹਿਤਕ ਗਵਾਹਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਪੁਰਾਣੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨਾ ਸਮੀਚੀਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਕੀਤੇ ਗਏ ਉਤਖੰਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵੇਰਵਿਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਗਰਾਂ ਸਬੰਧੀ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਰਾਮ ਸ਼ਰਨ ਸ਼ਰਮਾ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ "ਭਾਰਤੀ ਉਪ ਮਹਾਦੀਪ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਉਪਲੱਬਧ ਅਰੰਭਿਕ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸਥਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਤਕਸ਼ਿਲਾ, ਕੌਸ਼ਾਂਬੀ, ਅਹਿਛਤਰਾ ਅਤੇ ਨਾਗਾ ਅਰਜੁਨ ਕੋਂਡਾ ਦਾ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ 'ਤੇ ਉਤਖੰਨ ਹੋਇਆ। ਅਤਰੰਜੀਖੇੜਾ, ਰਾਜਘਾਟ, ਖੈਰਾਡੀਹ ਅਤੇ ਚਿਰਾਂਦ ਦਾ ਉਤਖੰਨ ਵੀ ਜਲਦੀ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ ਮਥੁਰਾ ਵਰਗੇ ਅਤਿ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਦੀ ਅਜੇ ਤੱਕ ਖੁਦਾਈ ਨਹੀਂ ਹੋਈ।" ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਥਾਨ ਦੇ ਵਿਆਪਕ ਪੈਮਾਨੇ 'ਤੇ ਉਤਖੰਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨਗਰ ਦੇ ਅਕਾਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਅਬਾਦੀ ਸਬੰਧੀ ਹੀ ਸਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਇਕ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਟਿੱਲਿਆਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਸੰਘਣੀ ਆਬਾਦੀ ਦੀ ਧੋਤਕ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਕਾਨਾਂ ਦੀ ਸੰਘਣਤਾ ਵੀ ਉਸ ਬਸਤੀ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਆਬਾਦੀ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਕਿਸੇ ਨਦੀ ਦੇ ਤੱਟ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਤਲਾਬਾਂ ਅਤੇ ਛੱਲੇਦਾਰ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਾਤਰਾ ਨਾਲ ਇਹ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੱਡੀ ਆਬਾਦੀ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੀ ਕਮੀ ਦੂਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੰਮਕਾਰ ਵਾਲਿਆਂ ਬਸਤੀ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ, ਉਸ ਦੀ ਨਗਰੀ ਬਸਤੀ ਹੋਣ ਦਾ ਸਬੂਤ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਗੈਰ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਆਬਾਦੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਅਰੰਭਿਕ ਨਗਰ ਨਦੀ ਮਾਰਗਾਂ ਅਤੇ ਵਪਾਰਕ ਮਾਰਗਾਂ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਸਨ। ਪੁਰੂ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਇੰਦਰਪ੍ਰਸਥ (ਦਿੱਲੀ) ਅਤੇ ਹਸਤੀਨਾਪੁਰ, ਯਮੁਨਾ ਤੱਟ 'ਤੇ ਕੌਸ਼ਾਂਬੀ ਅਤੇ ਗੰਗਾ ਤੱਟ 'ਤੇ ਬਨਾਰਸ (ਬਨਾਰਸ ਜਾਂ ਕਾਸ਼ੀ) ਆਦਿ ਇਸ ਤੱਥ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ। ਡੀ. ਡੀ. ਕੌਸ਼ਾਂਬੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਵੀ ਹੈ ਕਿ "ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਪਹਿਲਾ ਸਹਿ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਗਰਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇਸੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਭੇਦ ਜੰਗਲਾਂ ਅਤੇ ਦਲਦਲ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਹਿਣ ਵਾਲੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਦਾ ਆਉਣਾ-ਜਾਣਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।" ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ 100 ਡੰਡਿਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਅਤੇ ਨੇੜਲੀ ਭੂਮੀ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਦੀ ਜਲ ਯਾਤਰਾ ਸੰਖੇਪ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਰਿਆ ਲੋਕ ਕਿਸ਼ਤੀ ਚਲਾਉਣਾ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਇਹੀ ਇਕ ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਪਹਿਲੇ ਸਹਿ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਤੋਂ ਅਰੰਭਕਾਲ ਦੇ ਇਹ ਆਗਾਤਨਾਮਾ ਸਾਹਸੀ ਆਗਰਗਾਮੀ ਸਮੁੰਦਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੱਚੀਆਂ ਧਾਤਾਂ ਦੇ ਭੰਡਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭ ਲਿਆ ਸੀ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਗੰਗਾ ਤੱਟ ਦੇ ਵਾਰਾਨਸੀ ਦੇ ਕਿਲੇ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਵਿੱਚ ਤੱਟਬੰਦ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਪੁਰਾਵਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਜਾਂ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਈਸਾ ਪੂਰਵ 7ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਲੱਗਭਗ ਅਯੁੱਧਿਆ, ਕੌਸ਼ਾਂਬੀ ਅਤੇ ਸ਼ਰਾਵਸਤੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸਤੇਮਾਲ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਂਦੇ ਸਨ। 6ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਤੱਕ ਆਉਂਦੇ-ਆਉਂਦੇ ਇਸ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਉਤਰੀ ਕਾਲੀ ਪਾਲਿਸ਼ ਵਾਲੇ ਮ੍ਰਿਧ ਭਾਂਡਿਆਂ (ਐਨ. ਬੀ. ਪੀ. ਡਬਲਊ.) ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਮਕਦਾਰ ਪਰਤ ਵਾਲੇ ਮ੍ਰਿਧ ਭਾਂਡੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਸਬੂਤ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਗੰਗਾ ਘਾਟੀ ਦੇ ਨਗਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਏਕਰੂਪਤਾ ਸੀ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੁਝ ਹੀ ਨਗਰਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮ੍ਰਿਧ ਭਾਂਡਿਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਰਤਨ ਵਪਾਰੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਨਿਰਯਾਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਸ਼ਰਵਾਸਤੀ ਦਾ ਉਤਖੰਨ ਇਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਫਾਹਿਯਾਨ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨਗਰ 5ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਖਾਤਮੇ 'ਤੇ ਸੀ। ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਤੋਂ ਲੱਗਭਗ 60 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੱਖਣ-ਪੱਛਣ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਕੌਸ਼ਾਂਬੀ ਵਿੱਚ ਖੁਦਾਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵੱਡੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸਤੰਭ ਲੇਖ (ਜਿਸ 'ਤੇ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਦੀ ਜਿੱਤ ਉਤਕੀਰਣ ਹੈ।) ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਕੁਸ਼ਾਣ ਲੇਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਕ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਕੌਸ਼ਾਂਬੀ ਦੇ ਘੋਸ਼ੀਤਾ ਰਾਮ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਸ ਸਥਾਨ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਮਘਾਂ ਦੇ ਬਹੁਸੰਖਿਆ ਸਿੱਕੇ ਈਸਾ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਅਤੇ ਤੀਸਰੀ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਉਪਲੱਬਧ ਹੋਏ ਹਨ। ਅਯੁੱਧਿਆ ਵਿੱਚ 1969-70 ਵਿੱਚ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਖੁਦਾਈ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਇਸ ਦੇ ਕੁਬੇਰ ਟਿੱਲੇ ਤੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਚਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਟਾਂ ਨਾਲ ਬਣੀਆਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਪੂਰਵ ਵਰਤੀ ਚਰਨ ਨਗਰ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਉਤਰੀ ਕਾਲੀ ਪਾਲਿਸ਼ਦਾਰ ਮ੍ਰਿਧ ਭਾਂਡ ਦੇ ਸਮੇਂ ਆਬਾਦ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਈਸਾ ਪੂਰਵ 5ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਭੀਰ ਟਿੱਲੇ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਇਸ ਦਾ ਖੇਤਰ ਉਤਰ ਤੋਂ ਦੱਖਣ 12,000 ਗਜ ਅਤੇ ਪੂਰਬ ਤੋਂ ਪੱਛਮ 730 ਗਜ ਸੀ। ਮੌਰਿਆ ਸ਼ਾਸਨਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਆਪਣੀ ਵਿਕਸਿਤ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਨਗਰ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਚੰਗਾ ਉਦਾਹਰਣ ਦੂਸਰੇ ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਨਗਰ ਨੂੰ ਸਿਰਕਪ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੈਕਟੀਰੀਆ ਦੇ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਨੇ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਦੂਸਰੀ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਯੂਨਾਨੀ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਤਰੰਜ ਪੱਦਤੀ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਸੀ, ਜੇਕਰ ਇਸ ਦੇ ਉਪ ਨਗਰੀ ਭਾਗ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ 3.5 ਮੀਲ ਲੰਬਾ ਸੀ।

ਨੋਟ

ਚਿੱਤਰਤ ਧੂਸਰ ਮ੍ਰਿਧ ਭਾਂਡ ਵਾਲੇ ਸਥਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੇਰਠ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਹਸਤੀਨਾਪੁਰ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਈਸਾ ਪੂਰਵ 200 ਦੇ ਲੱਗਭਗ ਹੋਇਆ ਅਤੇ 300 ਈ. ਤੱਕ ਸਾਲ ਮ੍ਰਿਧ ਭਾਂਡਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਰਿਹਾ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ 7 ਉਪ ਕਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੱਕੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਦੇ ਮਕਾਨ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਚਾਰਾਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਗ੍ਰਹਿ ਯੋਜਨਾ ਵੀ ਦੇਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਪੰਚਾਲਾਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਅਹਿਛਤਰਾ (ਬਰੇਲੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ) ਦੀ ਬਸਤੀ ਵਿੱਚ ਈ. ਪੂ. 300 ਵਿੱਚ ਕਾਂਚੀ ਇੱਟਾਂ ਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਵਿੱਚ ਲਿਆਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪੱਕੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਈ. ਪੂ. ਪਹਿਲੀ ਸਦੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਨਗਰ 3.5 ਮੀਲ ਲੰਬੀ ਪੱਕੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਦੀ ਦੀਵਾਰ ਨਾਲ ਦੁਰਗੀਕ੍ਰਿਤ ਸੀ। ਇੱਥੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਸਿੱਕੇ ਮਿੱਤਰ ਉਪਾਧੀ ਵਾਲੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਗਰਾਂ ਦੇ ਉਤਖੰਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਭਵਨ ਨਿਰਮਾਣ ਲਈ ਲੱਕੜੀਆਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ, ਜਦ ਲੱਕੜੀ ਵਧੇਰੇ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਉਪਲੱਬਧ ਸੀ ਪਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕੱਚੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਪੱਕੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਅਤੇ ਪੱਥਰ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਜਦ ਕਿ ਦੂਸਰੀ ਨਗਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਵਿੱਚ ਨਗਰਾਂ 'ਚ ਹੜੱਪਾ ਸੱਭਿਅਤਾ ਵਾਂਗ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਨਗਰਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਠੀਕ ਨਾਲੀਆਂ (ਪਾਣੀ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਲਈ ਨਾਲੀਆਂ) ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਸਕੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਗਰਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸੁਭਾਵਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ 'ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸੀ। ਸੜਕਾਂ ਵਿਛਾਉਣ ਦਾ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇੱਟਾਂ ਅਤੇ ਪੱਥਰਾਂ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਾਲ ਭਵਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਕਿ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਨਗਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਨੋ-ਸ਼ੌਕਤ ਨੂੰ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਧਾ-ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਪਰਬਤੀ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਨਗਰ ਆਪਣੇ ਵਿਕਾਸ ਸਮਾਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸਨ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਨਗਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੁਰ, ਦੁਰਗ, ਨਗਰ, ਨਿਗਮ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੁਰ- ਆਰੰਭਿਕ ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਪੁਰ ਸ਼ਬਦ ਆਇਆ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਿਲੇਬੰਦ ਬਸਤੀਆਂ ਆਦਿ ਲਈ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾ ਅਤੇ ਰਾਜੇ ਦੇ ਵਰਗ ਨਿਵਾਸ, ਗੁਣਸਗਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਿਯਜਨਾਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਜਾਂ ਨਗਰ ਦੇ ਲਈ ਪੁਰ ਸ਼ਬਦ ਇਸਤੇਮਾਲ ਹੋਣ ਲੱਗਾ।

ਦੁਰਗ- ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀਵਾਰ ਤੋਂ ਆਵਰਤ ਰਾਜਧਾਨੀ ਲਈ ਦੁਰਗ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਘੇਰਾਬੰਦੀ ਨਾ ਕੇਵਲ ਨਗਰ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਬਲਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਕਾਇਆ-ਕਲਪਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਕੰਟਰੋਲ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਸੰਭਵ ਸੀ।

ਨਿਗਮ- ਪਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਿਗਮ ਦੇ ਵਰਨਣ ਆਏ ਹਨ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਅਜਿਹੇ ਸਥਾਨਾਂ ਨਾਲ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਵਪਾਰੀ ਵਰਗ ਵੱਲੋਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਖਰੀਦ-ਵੇਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਕਦੇ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਗਮਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ, ਜਿੱਥੇ ਬਰਤਨ, ਕਾਸ਼ਠ ਸਮੱਗਰੀ, ਲੋਹੇ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਅਤੇ ਨਮਕ ਆਦਿ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਾਲੇ ਕਸਬੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪਰਬਤੀ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਨਿਗਮ ਵੱਲੋਂ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਨਿਗਮ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਉਸ ਸਥਾਨ ਲਈ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਦਸਤਕਾਰ ਅਤੇ ਕਾਰੀਗਰ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਨਗਰ- ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ 'ਨਗਰ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਤੈਤਰੀਯ ਆਰਣਯਕ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਨਣ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਨਗਰ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਵੀ ਨਗਰਾਂ ਲਈ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਾਇਆ-ਕਲਪ ਅਤੇ ਨਿਗਮ ਦੇ ਵਪਾਰ-ਕਾਰੋਬਾਰ ਦਾ ਸੰਭਵ ਰੂਪ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਨਗਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਤੰਤਰ, ਵਪਾਰ-ਕਾਰੋਬਾਰ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਇਆ-ਕਲਪਾਂ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਸਨ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ, ਵਪਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਸਨ। ਬੁੱਧ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ 6 ਮਹਾਨਗਰਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੋ ਮੱਧ ਗੰਗਾ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਸਨ-ਰਾਜ ਗ੍ਰਹਿ, ਚੰਪਾ, ਕਾਸ਼ੀ, ਸ਼ਰਾਵਸਤੀ, ਸਾਕੇਤ, ਕੌਸ਼ਾਂਬੀ।

ਨਗਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰੋਬਾਰ

ਸ਼ਹਿਰੀ ਕਾਰੋਬਾਰ 'ਤੇ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਅਤੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ ਜੋ ਵੱਡੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਲਈ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਵੀਨਿਯਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਹਿਰੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਹੋਰ ਅੰਨ ਉਤਪਾਦਨ (ਨੇੜਲੇ ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਜਿਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ), ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦ, ਵਪਾਰਕ ਸਮੁਦਾਇ ਦਾ ਵਿਕਾਸ, ਧਾਤੂ ਮੁਦਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ, ਸ਼ਾਸਕੀ ਨਿਕਾਏ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਅਤ ਵਰਗ। ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਕਾਰੀਗਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ

ਨੋਟ

ਲੱਗੇ ਰਹਿ ਕੇ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਵਾਰਾਨਸੀ ਵਰਗ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਨਗਰਾਂ ਨਾਲ ਵਪਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਨਗਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵਰਗ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਾਰੀਗਰ ਜਾਂ ਉਤਪਾਦਕ ਵਰਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਾਰੋਬਾਰ ਨਾਲ ਮਾਲ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਵਰਗ ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦੂਸਰਾ ਵਰਗ ਰਾਜ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸੀ, ਇਸੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ 'ਤੇ ਕੋਈ ਕੰਟਰੋਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਪਾਰੀ ਵਰਗ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਗ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਅਤੇ ਵੀਨਿਯਮ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਰੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਅਨੇਕਾਂ ਨਗਰਾਂ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਕਾਰੋਬਾਰਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ- ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਰਤਨ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸਮੁਦਾਇ (ਘੁਮਿਆਰ ਜਾਂ ਕੁਲਾਲ) ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਉਤਰੀ ਕਾਲੀ ਪਾਲਿਸ਼ ਵਾਲੇ ਮ੍ਰਿਧ ਭਾਂਡਾਂ ਦੀ ਉਪਲੱਬਧੀ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ। ਬੜਈਗਿਰੀ ਅਤੇ ਲੱਕੜੀਆਂ ਦੇ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਵਰਗ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਅੱਗੇ ਵੀ ਬਰਕਰਾਰ ਰਿਹਾ। ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ, ਵੈਦਿਕ ਅਤੇ ਜੈਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਾਤਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਰਿਗਵੇਦ ਤੋਂ ਮਿਲਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਜੈਨ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਸਵਰਨਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਲੋਹੇ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਉਤਪਾਦਨ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਮਿਲਿੰਦਪਨਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸੋਨਾ, ਤਾਂਬਾ, ਲੋਹਾ, ਸ਼ੀਸ਼ਾ, ਟੀਨ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਵਰਗਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਸ਼ਹਿਰੀ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦੇ ਉਤਖੰਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਾਥੀ ਦੰਦ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ, ਸਿੱਕੇ, ਪੱਥਰ ਅਤੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ, ਮਣਕੇ, ਤਾਂਬੇ ਅਤੇ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰੀਗਰ ਵਰਗ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ।

ਵਰਤਮਾਨ ਬਨਾਰਸ ਜੋ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਨਗਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਇਕ ਤੀਰਥ ਕੇਂਦਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸੀ। ਨਗਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਤੀਰਥਾਂ 'ਚ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੋਨੇ-ਕੋਨੇ ਤੋਂ ਲੋਕ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਭੇਂਟ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੰਦਿਰਾਂ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਵਰਗ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰੀਆਂ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚਣ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਸਨ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਨਗਰੀ ਕੇਂਦਰ ਆਪਣੀ ਭੌਤਿਕ ਸੀਮਾ ਦੇ ਬਾਹਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਧਾਰਮਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜਾਂ ਪੁਜਾਰੀ ਵਰਗ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਸੇਵਾ, ਰਾਜ ਸੇਵਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਵਪਾਰੀ ਵਰਗ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਨਗਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਹੀ ਵਪਾਰੀ ਵਰਗ ਧਾਤਾਂ, ਖਣਿਜਾਂ ਅਤੇ ਵਿਲਾਸਤਾ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਕੇ ਨਗਰੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਖੇਤਰ ਦੇ ਪੇਂਡੂਆਂ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਹਿੱਸੇ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹਿਰੀ ਲੋਕ ਜੋ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚਣ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪੇਂਡੂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਮੀਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਧਨ ਦੇ ਜ਼ੋਰ 'ਤੇ ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਭਵਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਨਗਰੀ ਜਨ ਆਪਣੇ ਧਨ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਸਨਮਾਨ ਅਤੇ ਤਾਕਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਧਨ ਨਾਲ ਲੋਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮਹਿਲ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਮੰਦਿਰਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਆਪਣੇ ਧਨ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਧਾਉਣ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਲੋਕ ਧਨ ਦੇ ਜ਼ੋਰ 'ਤੇ ਕੀਮਤੀ ਧਾਤਾਂ ਅਤੇ ਪੱਥਰਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਪਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਕੌਸ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਅਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲਾਭ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਾਲੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਲਪੀ ਨਗਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਸਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਵੀਥੀ (ਗਲੀ) ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਅਤੇ ਨਿਗਮਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਰੋਮੀਲਾ ਥਾਪਰ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨਗਰਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਜੋ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਿਤ ਸਨ। ਹਰੇਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨਗਰ ਦੇ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਵਸੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਸਬੰਧ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਜਾਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ।

ਨਗਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਖਰਾਬ ਸਥਿਤੀ ਸਵਛਕਾਰਾਂ (ਭੰਗੀਆਂ), ਚੰਡਾਲਾਂ, ਧੋਬੀਆਂ ਅਤੇ ਭਿਖਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸੀ। ਅੰਤਿਮ ਸੰਸਕਾਰ ਲਈ ਭੰਗੀਆਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਹੁਤ ਖਰਾਬ ਸੀ। ਜਾਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਸਭ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਸਨ। ਜਿੱਥੇ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਕੌਸ਼ਲ ਕਾਰਨ ਠੀਕ ਸੀ, ਉਥੇ ਉਸ ਦੁਰਕਾਰੇ ਵਰਗ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਹੁਤ ਤਰਸਯੋਗ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਗਰੀਬਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਗਰੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਬਣੀ।

ਨੋਟ

13.2 ਨਗਰੀਕਰਣ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ (Urbanization's Contribution in Economic Growth)

ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਦਵਾਨ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਨਗਰੀਕਰਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਜੀਵੀਆਂ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਲਈ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਉਪਭੋਗ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸਮੱਗਰੀ ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਲੋਕ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਅਧਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਜਨਪਦ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਭਾਰ ਸਵਰੂਪ ਸਨ। ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ, ਰਾਜ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ, ਸੈਨਿਕ, ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਵਪਾਰੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਡਾ. ਰਾਮਸ਼ਰਨ ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ-ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾਲ ਕੁਝ ਇਕ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਖੁਦ ਕੁਝ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਵਟਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਿਲਪੀ ਅਤੇ ਤਰ੍ਹਾਂ-ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੱਥ ਦੀ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਤੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੇ **ਕਾਇਆ-ਕਲਪ** ਦੇ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹਿਰ ਵੀਨਿਯਮ ਉਦਯੋਗ ਧੰਦੇ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਹੱਥ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਨਕਾਰਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਜੀਵੀ ਸਮਝਣਾ ਗਲਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਕ ਪੱਖ ਦੀ ਅਣਦੇਖੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਰਾਜਤੰਤਰ ਵੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਅਤੇ ਵਣਿਜਕ ਸਮੁਦਾਇ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੋਣ ਲੱਗੇ ਸਨ। ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਨਗਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਨਿਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮੁਦਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਨ ਨਾਲ ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਗਤੀ ਹੋਈ। ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੀ ਨਗਰੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹੱਥ ਦੀ ਕਲਾ ਦਾ ਹੀ ਨਤੀਜਾ ਸੀ ਕਿ ਰੋਮ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦਾ ਵਪਾਰਕ ਸਬੰਧ ਕਾਇਮ ਹੋਇਆ। ਇੱਥੇ ਸਿਲਕ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਹੱਥ ਦੀ ਕਲਾ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਨਿਰਯਾਤ ਵੱਡੀ ਤਦਾਦ ਵਿੱਚ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਰੋਮ ਵਿੱਚ ਸਵਰਨ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਨਗਰੀਕਰਣ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਵਣਿਜ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਵਣਿਜਕ ਮਾਰਗਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ, ਸਿੱਕਾ, ਚਰਮੋਤਕਰਸ਼ ਕੁਸ਼ਾਣ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਪਾਰਕ ਵਰਗ ਦੀ ਚਰਚਾ ਅੱਗੇ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ, ਇੱਥੇ ਇਹ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਕਾਫੀ ਹੈ ਕਿ ਰੋਮਨ ਸਾਮਰਾਜ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਪਾਰ ਦਾ ਕਾਫੀ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਾਰਗਾਂ ਤੋਂ ਹੋ ਕੇ ਗੁਜ਼ਰਦਾ ਸੀ। ਪਾਲੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਪਾਰੀ 5-5 ਸੌ ਬੈਲ ਗੱਡੀਆਂ ਨਾਲ ਮਾਲ ਢੋਅ ਕੇ ਲਿਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਕਸਮੀਰ ਅਤੇ ਉਜੈਨ ਤੋਂ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਭੜੌਂਚ ਦੇ ਬੰਦਰਗਾਹ ਤੋਂ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਗਰੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਭੁਲਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਨਗਰੀਕਰਣ ਦਾ ਘਟਣਾ

ਤਿੰਨ ਸੌ ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਨਗਰਾਂ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਵਾਈ. ਡੀ. ਸ਼ਰਮਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਗਰ ਗੁਪਤ ਅਤੇ ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਖਾਤਮੇ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਨ। ਨਗਰਾਂ ਦੇ ਪਤਨ 'ਤੇ ਡਾ. ਰਾਮ ਸ਼ਰਨ ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਬੂਤ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ 5ਵੀਂ ਅਤੇ 6ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਤੱਕ ਨਗਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਵਣਿਜਕ ਵਪਾਰਕ ਅਤੇ ਸ਼ਿਲਪੀ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਭੂਮੀ ਦੀ ਖਰੀਦੋ-ਫਰੋਖਤ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਬਿਨਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਏ ਦੇ ਨਗਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਭੂਮੀ ਨਹੀਂ ਵੇਚ ਸਕਦਾ ਸੀ ਪਰ ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਾਗਰਿਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਸੌਦਾਗਰਾਂ, ਵਪਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਲਪੀਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਯੋਗਦਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸਿੱਟੇ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ 7ਵੀਂ ਤੋਂ 10ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਤੱਕ ਦੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਨਗਰੀਕਰਣ ਮੰਦੇ ਪੈ ਗਏ ਅਤੇ ਜੋ ਲੋਕ ਸ਼ਿਲਪ ਅਤੇ ਵਣਿਜ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਘੱਟ ਹੋ ਗਿਆ।

ਡਾ. ਸ਼ਰਮਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਦੂਸਰਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਰੋਮ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਘਟਦਾ ਹੋਇਆ ਵਪਾਰ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪੂਰਬੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਵਪਾਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਰੋਮ ਦਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਖਾਲੀ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਰੋਮਨ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਉਤਪਾਦਾਂ ਦੇ ਆਯਾਤ 'ਤੇ ਰੋਕ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ। ਤੀਸਰੀ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਾਲ ਰੋਮ ਦਾ ਵਪਾਰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਵੀ ਵਪਾਰ ਕਾਰੋਬਾਰ 'ਤੇ ਮਾੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ, ਜਦ ਤੱਕ ਸਾਤਵਾਹਨ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਾਣਾਂ ਦੀ ਸੱਤਾ ਰਹੀ, ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਬਣੀ ਰਹੀ ਤਾਂ ਵਪਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਲਈ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸ਼ਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜਗ੍ਹਾ-ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਚੁੰਗੀ ਨਹੀਂ ਦੇਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸ਼ਹਿਰ ਆਪਣੇ ਖਾਤਮੇ ਵੱਲ ਵਧਣ ਲੱਗਾ।

ਗੁਪਤ ਕਾਲੀਨ ਭੂਮੀ ਦਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵੀ ਨਗਰੀਕਰਣ ਦੇ ਲਈ ਘਾਤਕ ਸਿੱਧ ਹੋਈ। ਗੁਪਤ ਸ਼ਾਸਕ ਅਤੇ ਸਾਮੰਤ ਭੂਮੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਗਰ ਵੀ ਦਾਨ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਨਗਰਾਂ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਤੋਂ ਵਣਿਜ ਵਪਾਰ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਤੀਬੰਦ ਲੱਗ ਗਏ, ਹੁਣ ਨਵੇਂ

ਨੋਟ

ਮਾਲਕਾਂ (ਬੁੱਧ ਭਿਖਸ਼ੂਆਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਵਰਗ ਜੋ ਭੂਮੀ ਅਤੇ ਨਗਰਾਂ ਦਾ ਦਾਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਸਨ) ਦੇ ਅਧੀਨ ਵਪਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹੁਣ ਨਗਰ ਵੀ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਾਮੰਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਅੰਗ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਪਤ ਅਤੇ ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਤੱਤ ਨਗਰੀਕਰਣ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਲਈ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

ਆਰਥਿਕ ਕਾਰੋਬਾਰ- ਵਰਤਮਾਨ ਵਾਂਗ ਉਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਜਨਤਾ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਘਰਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਖੇਤੀ ਭੂਮੀ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਸਬੰਧਿਤ ਚਾਰਗਾਹ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੰਗਲ ਜਾਂ 'ਦਾਵ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਧਾਰਣ ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੀ ਭੂਮੀ 'ਤੇ ਖੁਦ ਖੇਤੀ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਵੱਡੇ ਭੂਮੀ ਮਾਲਕ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਕੋਲੋਂ ਇਸ ਕੰਮ ਪੂਰਾ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦਾ ਆਵਿਭਾਰਵ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਵਰਗ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੀ ਭੂਮੀ 'ਤੇ ਕੰਮ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਅਨੇਕਾਂ ਵੇਰਵੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜੋ ਮਾਲਕ ਅਤੇ ਨੌਕਰ ਦੇ ਸਬੰਧ ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਮੀਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਖੱਤਰੀਆਂ ਕੋਲ ਖੇਤੀ ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਵਾਹੁਣ ਲਈ ਸੈਂਕੜੇ ਬੈਲ ਅਤੇ ਹੱਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਦਾ ਕੰਮ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅੰਨ ਜਾਂ ਧਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਵੀ ਸਵੇਰੇ ਤੋਂ ਸ਼ਾਮ ਤੱਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਰਜਿਡੇਵਿਡਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਭਾਗ ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਲਈ ਖੇਤੀ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਭਾਰਤ ਦਾ ਪੇਂਡੂ ਅਰਥਤੰਤਰ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭੂਮੀ ਦੇ ਮਾਲਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਨਿਰਵਾਸਿਤ ਗ੍ਰਾਮ ਸਮੁਦਾਇ ਦੇ ਢਾਂਚੇ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਸੀ।

ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੂਰ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਅੰਨ ਉਤਪਾਦ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਭੂਮੀ ਦਾ ਉਪਜਾਊ ਹੋਣਾ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਸੀ। ਖੇਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰੋਬਾਰ ਸੀ। ਸਮਾਜਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵੀ ਖੇਤੀ ਨੂੰ ਉਚ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਬੁੱਧ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਕਾਰੋਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭੂਮੀ ਮਾਲਕਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੰਥਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮਤਭੇਦ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਭੂਮੀ 'ਤੇ ਰਾਜੇ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ 'ਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਧਿਕਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਮਿੱਥ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਰਾਜੇ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ, ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਭੂ-ਖੰਡ ਦਾਨ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਮਲਕੀਅਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਘੋਸ਼ਾਲ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਵੈਦਿਕ ਯੁੱਗ ਤੋਂ ਹੀ ਖੇਤੀ ਭੂਮੀ 'ਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਭੂਮੀ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੈਸਵਾਲ ਦੀ ਵੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭੂਮੀ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਰ. ਐਸ. ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗ੍ਰਾਮ ਅਰਥ ਨੀਤੀ ਭੂਮੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੇ ਖੇਤ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ ਪਰ ਪਿੰਡ ਦੀ ਪੰਚਾਇਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੀ ਆਗਿਆ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਹ ਆਪਣਾ ਖੇਤੀ ਵੇਚ ਜਾਂ ਗਹਿਣੇ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭੂਮੀ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਆਪਣੀ ਭੂਮੀ ਸੰਪਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਸਹਿਸਤਰ ਕਰੀਸ (ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਏਕੜ) ਭੂਮੀ ਦਾਨ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜ ਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਅਨਾਥਪਿੰਡਕ (ਸੁਦਕ) ਨੇ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਜੇਤ ਦਾ ਉਥਾਨ 18 ਕੋਟੀ ਸਵਰਨ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਹਿ ਕਰਕੇ ਬੁੱਧ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਲਈ ਭੇਂਟ ਸਵਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਸਵਰਨ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਜੇਤ ਦੀ ਮੰਗ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਥਾਨ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੱਡੀਆਂ 'ਤੇ ਲੱਦ ਕੇ ਉਥੇ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਭੂਮੀ ਉਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਧਿਕਾਰ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵੇਚਣ ਨਾਲ ਉਹ ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨ ਸੁਤੰਤਰ ਸੀ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਵੀ ਭੂਮੀ ਦਾਨ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਆਮਰ ਪਾਲੀ ਵੱਲੋਂ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਾਟਿਕਾ (ਆਮਰ ਵਣ) ਦਾਨ ਵਿੱਚ ਦੇਣ ਦਾ ਵਰਨਣ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਭੂਮੀ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੰਗਾ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜੰਗਲਾਂ ਨੂੰ ਸਾਫ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਲੋਹੇ ਦੇ ਔਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਰਹੀ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭੂ-ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਅਨਾਜ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਖੇਤੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਬੜ੍ਹਾਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਬੁੱਧ ਲੋਕ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਸੁਤਨਿਪਾਤ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਾਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਅਨਾਜ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਕਿਸਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਖੇਤੀ ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਫੀ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਖੇਤ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਤੋਂ ਸੱਤ ਵਾਰ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਾਰ ਵਾਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਵਾਹੁਣ ਦਾ ਕੰਮ ਹੱਲ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਲਈ ਬੁੱਧ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ (ਨੰਗਲ) ਸ਼ਬਦ ਆਇਆ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਵਾਂਗ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਹੱਲ ਖਿੱਚਣ ਲਈ ਬੈਲਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹੱਲ ਨੂੰ ਦੋ ਜਾਂ ਦੋ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬੈਲ ਖਿੱਚਦੇ ਸਨ। ਅਣਉਪਜਾਊ ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਾਰ ਵਾਹੁਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਫਿਰ ਬੀਜ ਬੀਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਗੁਬਾਈ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਵੀ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਤਰ-ਦੱਖਣ ਕਾਲ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖਾਦਾਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਇਕ

ਨੋਟ

ਕਾਰਨ ਧਾਨ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਵਿੱਚ ਰੋਪਾਈ ਪੱਦਤੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਖੇਤੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਅਨੇਕਾਂ ਵੇਰਵੇ ਜੈਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਉਤਪਾਦਨ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਫਸਲ 'ਖੇਤਰੀ' ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਧਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ 'ਆਰਾਮਿਕ' ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਉਤਪਾਦਿਤ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ 'ਆਟਵਿਕ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬੁੱਧ ਘੋਸ਼ ਨੇ (ਵਿਨਪਿਟਕ ਟੀਕਾ) 'ਉਦਕਵਪ' ਅਤੇ 'ਥੂਲਵੱਪ' ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ, ਜਲਯੁਕਤ ਖੇਤ ਵਿੱਚ, ਦੂਸਰਾ ਸੁੱਕੀ ਭੂਮੀ ਵਾਲੇ ਖੇਤ ਵਿੱਚ ਬੀਜ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਦ ਕਿ ਬ੍ਰਹਤਕਲਪ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਖੇਤਾਂ 'ਚ (ਖੇਤਰੀ) ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਫਸਲ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ- ਇਕ 'ਸੇਤੂ' ਜਿਸ ਦੀ ਸਿੰਚਾਈ ਕ੍ਰਿਤ੍ਰਿਮ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਦੂਸਰੀ 'ਕੇਤੂ' ਜੋ ਵਰਖਾ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਸੀ।

ਸਿੰਚਾਈ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸਿੰਧੂ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਨਦੀਆਂ, ਦ੍ਰਾਵਿੜ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਤੜਾਗਾਂ, ਉਤਰਾ ਪੱਥ ਵਿੱਚ ਖੂਹਾਂ ਤੋਂ ਖੇਤੀ ਦੀ ਸਿੰਚਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਖੂਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਣੀ ਕੱਢਣ ਲਈ 'ਤੁਲ' (ਢੇਕੁਲੀ) ਅਤੇ ਚੱਕ ਵਟਕ (ਰਹਟ) ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪੱਕੀ ਹੋਈ ਫਸਲ ਨੂੰ ਹੰਸੀਏ (ਅਸਿਸਹੀ) ਨਾਲ ਕੱਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਲਈ ਪਣਨੀ ਨੇ 'ਪਾਤਰ' ਅਤੇ 'ਲਵਿਤਰ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਨਾਜ ਨੂੰ 'ਸੁਪਕਤਰ' ਨਾਲ ਸਾਫ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨਾਜਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ- ਯਵ (ਜੌਂ), ਬਿਰਹੀ ਜਾਂ ਸ਼ਾਲੀ (ਧਾਨ), ਗੋਧੂਮ (ਅਨਾਜ), ਕਗੂੰ (ਬਾਜਰਾ), ਮੁੱਗ (ਮੂੰਗ), ਚਣਕ (ਛੋਲੇ), ਸਾਸਪ (ਸਰ੍ਹੋਂ), ਗੰਨਾ (ਇੱਛੂ), ਕਪਾਹ, ਲਵੰਗ, ਪਿੱਪਲ, ਸ਼ੋਮ, ਤੰਬੋਲ, (ਤਾਂਬੁਲ), ਸਾਣਾ (ਸਨ) ਆਦਿ। ਫਲਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨਾਰ, ਅੰਗੂਰ, ਅੰਬ, ਸੇਬ, ਅੰਜੀਰ, ਖਜੂਰ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਲਦੀ (ਹਲਿਦਿਦ), ਅਦਰਕ (ਸਿੰਗਵੇਰ), ਲੇਹਸੁਨ (ਲਸੁਣ), ਕਾਲੀ ਮਿਰਚ (ਪਿੱਪਲੀ), ਮਿਰਚ (ਮਰਿਚ), ਪਿਆਜ, ਖੇਤੀ ਉਤਪਾਦਨ ਆਦਿ ਸਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵੇਰਵਿਆਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ 6ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਈ. ਪੂ. ਦੇ ਬਾਅਦ ਦੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਉਤਪਾਦਨਾਂ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਬਾਜ਼ਾਰ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸੰਕਰਮਣ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਖੇਤਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਾਰ ਵਾਹਿਆ ਜਾਣਾ ਅਤੇ ਹੱਲ ਨੂੰ ਖਿੱਚਣ ਵਿੱਚ ਦੋ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬੈਲਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਇਸ ਤੱਥ ਦਾ ਧੋਤਕ ਹੈ ਕਿ ਖਾਦਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਉਤਪਾਦਨ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹੋਰ ਵਰਗਾਂ ਦੀਆਂ ਖਾਦ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ 16 ਮਹਾਜਨਪਦ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਗਰ ਅਤੇ ਸਥਾਈ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸੰਭਵ ਨਾ ਹੁੰਦੀ, ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਗਰਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਜੋ ਵਪਾਰ ਮਾਰਗਾਂ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਚ ਪੱਧਰੀ ਕਾਰੋਬਾਰ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਾਟੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੈਦਾਨੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਨਗਰਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਵੀ ਖੇਤੀ ਨਾਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖਾਦ ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ।

ਭੂਮੀ ਕਰ ਲਈ ਬੁੱਧ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ 'ਬਲੀ' ਅਤੇ 'ਭਾਗ' ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਰਾਜ ਨੂੰ ਦੇਯ ਭਾਗ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਮਨੂ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ 1/6, 1/8 ਅਤੇ 1/12 ਦੀਆਂ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਦਰਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੌਤਮ ਨੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ 1/10, 1/8 ਜਾਂ 1/6 ਹਿੱਸਾ ਰਾਜ ਭਾਗ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਧਰਮ ਸੂਤਰਾਂ ਨੇ 1/6 ਭੂ ਰਾਜਸਵ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਕ ਜਾਤਕ (ਕਾਮ ਜਾਤਕ) ਵਿੱਚ 'ਬਲੀ ਨਿਰਧਾਰਣ' ਦਾ ਅਧਾਰ ਭੂਮੀ ਮਾਪ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ 'ਰੱਜੁਗਾਹਕ ਅਮਚ' ਨਾਮਕ ਰਾਜਕੀ ਪਦ ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ 'ਰਾਜੁਕ' ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭੂਮੀ ਦੇ ਮਾਪਨ ਨਾਲ ਭੂ-ਰਾਜਸਵ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਣ ਇਸੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਬਲੀ (ਭੂ ਰਾਜਸਵ) ਵਸਤੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਜੈਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਵਰਖਾ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿੱਚ ਸੋਕੇ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਭਿਖਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਭਿਖਸ਼ਾ ਮਿਲਣ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਕ ਸੋਕੇ ਦਾ ਵਰਨਣ ਮਹਾਵੱਗ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਸ਼ੂਆਂ-ਕੁੱਤਾ, ਘੋੜਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਖਾ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਿਊਂਦਾ ਰਹਿਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ।

ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਵਣਿਜ ਦੇ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਲੋਕ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛਿਆਂ ਨੂੰ ਪਾਲਦੇ ਸਨ ਤੇ ਕਈ ਸ਼ਿਕਾਰ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਕਈ ਪੁਰਾਣੇ ਸਥਾਨਾਂ ਨੇ ਭੇਡਾਂ, ਬੱਕਰੀਆਂ, ਘੋੜਿਆਂ, ਸੂਰਾਂ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਕਿ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੇਵਲ ਹੱਲ ਚਲਾਉਣ ਅਤੇ ਸਮਾਨ ਢੋਣ ਦੇ ਲਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਸਗੋਂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਕ ਵਰਗ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਾਸਾਹਾਰੀ ਵੀ ਸੀ। ਜਾਲ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਵੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਦੇ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਾਲਤੂ ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਿੱਚ ਗਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੇ ਦੁੱਧ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਵੱਛੇ ਬੈਲਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਹੋਰ ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਿੱਚ ਬੱਕਰੀ, ਮੱਝ, ਘੋੜਾ, ਹਾਥੀ ਆਦਿ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਨ। ਘੋੜੇ ਅਤੇ ਹਾਥੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਸਨ।

ਨੋਟ

ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਅਤੇ ਵਪਾਰ- ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗ-ਧੰਦੇ ਦਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਆਪਣੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਕਾਰੋਬਾਰ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਕਈ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਜਾਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਾਦੁਰਭਾਵ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਾਰੋਬਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਪਰ ਸੰਗਠਿਤ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। 'ਸ਼੍ਰੇਣੀ' (ਸੇਣੀ) , 'ਗਣ' ਅਤੇ 'ਪੁਗ' ਆਦਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾ ਦੇ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦੇ ਧੋਤਕ ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਇਕ ਹੀ ਜਾਂ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਪਰ ਇਕ ਹੀ ਵਪਾਰ ਜਾਂ ਉਦਯੋਗ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵ੍ਰਤ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਸੀ। ਜਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਠਾਰਾਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਜਾਤ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦਾ ਇਕੱਠਾ ਉਲੇਖ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਰੀਜਡੇਵਿਡਸ ਨੇ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਅਠਾਰਾਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ।

1. ਲਕੜੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬੜਈ (ਵਡਠਕੀ) ਨਾਲ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪੋਤ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਜਾਤਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। 2. ਧਾਤੂ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਧਾਤੂ ਨੂੰ ਢਾਲ ਕੇ ਤੋਲ ਅਤੇ ਮਾਪ ਆਦਿ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮਿਲਿੰਦਪਨਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸੋਨਾ, ਤਾਂਬਾ, ਲੋਹਾ, ਸ਼ੀਸ਼ਾ, ਟੀਨ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਵਰਗਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਖੇਤੀ ਦੇ ਕੰਮ ਲਈ ਹੱਲ, ਫਾਵੜਾ, ਕੁਦਾਲ, ਹਸਿਆਂ ਆਦਿ ਔਜ਼ਾਰ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। 3 ਚਮੜੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ (ਚਰਮਕਾਰ) ਚਮੜੇ ਦੀਆਂ ਰੱਸੀਆਂ, ਜੁੱਤੀਆਂ ਆਦਿ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਨ। 4. ਕੁੰਭਕਾਰ (ਘੁਮਿਆਰ) ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਰਤਨ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਉਪਲੱਬਧ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਸੀ। 5. ਪੱਥਰਾਂ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ (ਸ਼ਿਲਪਕਾਰ) ਭਵਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਸਨ। 6. ਇਸ ਸਮੇਂ ਕੱਪੜਾ ਉਦਯੋਗ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਕਸਿਤ ਸੀ। ਸੂਤੀ, ਊਨੀ ਅਤੇ ਰੇਸ਼ਮੀ ਆਦਿ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਨਗਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਰਾਜਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਬਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਬਸਤੀ ਹੋਣ ਦਾ ਵਰਨਣ ਆਇਆ ਹੈ। 7. ਹਾਥੀ ਦੰਦ ਨਾਲ ਕਲਾਤਮਕ ਵਸਤੂਆਂ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਵਰਗ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵੀ ਸੀ। ਕਾਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਉਦਯੋਗ ਬਹੁਤ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। 8. ਕੱਪੜੇ ਰੰਗਣ ਵਾਲੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਫ ਕਰਕੇ ਨੀਲਾ, ਪੀਲਾ, ਲਾਲ, ਗੁਲਾਬੀ ਰੰਗ ਨਾਲ ਕੱਪੜਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਨ। 9. ਗਹਿਣੇ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ (ਸਵਰਣਕਾਰ) ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲੋਕ ਸੋਨੇ ਦੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਸਜਾਉਣ ਲਈ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। 10. ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਭਵਨਾਂ, ਪ੍ਰਾਸਾਦਾਂ, ਬਿਹਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੰਗਾ ਨਾਲ ਸੁੰਦਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਹੋਰ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣ ਯੋਗ ਹਨ- 11. ਮਛਵਾਰੇ, 12. ਕਸਾਈ, 13. ਸ਼ਿਕਾਰੀ, 14. ਨਾਈ, 15 ਮਲਾਹ (ਮਾਲੀ) , 16. ਨਾਭਿਕ, 17. ਭੋਜਨ ਅਤੇ ਮਠਿਆਈਆਂ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ 18. ਡਲਿਆ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਨ।

ਇਹ ਯੁੱਗ ਜਿਵੇਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨਗਰਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਯੁੱਗ ਸੀ ਅਤੇ ਪੱਥਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ਿਲਪੀਆਂ ਨੂੰ ਭਵਨਾਂ, ਅਟੱਲਿਕਾਵਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਜੌਹਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਭਵਨ ਨਿਰਮਾਣ ਲਈ ਪ੍ਰਸਤਰ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੂਰਤੀ ਨਿਰਮਾਣ ਕਲਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਵੀ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਈ. ਪੂ. ਦੇ ਕਾਲ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾ ਕੱਪੜਾ ਨਿਰਮਾਣ ਵੀ ਇਸੇ ਕਾਲ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵਿਕਸਿਤ ਉਦਯੋਗ ਸੀ। ਕਈਂ ਥਾਨ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੱਪੜਾ ਉਦਯੋਗ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਨ। ਉਜੈਨ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਪ੍ਰਧੋਤ ਨੇ ਜੀਵਕ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਿਵ ਵਿੱਚ ਬਣਿਆ (ਸੀਵੇਯਯ) ਚਾਦਰਾਂ ਦਾ ਜੋੜਾ ਭੇਂਟ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਕਾਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਬਣਿਆ ਪਰਿਧਾਨ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਲੋਕ ਫਕਰ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਥੇ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਸੀ।

ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੀ 'ਗਣ' ਅਤੇ ਪੂਗ ਦਾ ਉਲੇਖ ਧਰਮ ਸੂਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਧਨ ਅਤੇ ਲਾਭ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵ੍ਰਤ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ਸੰਗਠਨ ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪੂਗ ਦਾ ਗਠਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਹਰੇਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੂੰ ਵੱਡਾ (ਜੇਠਾ) ਜਾਂ ਮੁੱਖ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨਾਲ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਹਰੇਕ ਮੈਂਬਰ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਵਾਦ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਮਹਾਸੇਟੀਠ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਸਵਾਸਤੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਗਠਨਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਕਾਰਿਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸੰਚਾਲਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਵਿਸਥਾਰਵਾਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਵੱਡੇ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਅਭਯੁਦਯ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਵਾਜਾਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਜਨਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਨਗਰੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਆਵਿਰਭਾਵ ਅਤੇ ਕਲਾ ਸ਼ਿਲਪਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਆਦਿ ਤੱਤਾਂ ਨੇ ਵਪਾਰਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਹਿਯੋਗ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਨ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਯੋਗਦਾਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸ਼ਹਿਰੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਰਾਜ ਵੀ ਵਪਾਰਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਹਿਯੋਗ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਵਪਾਰਕ ਵਸਤੂਆਂ 'ਤੇ ਲਗਾਏ ਗਏ ਕਰ ਰਾਜ ਕੋਸ਼ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਨ ਸਨ। ਵਪਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਕੇ ਰਾਜ ਕਰਮਚਾਰੀ ਚੁੰਗੀ ਜਾਂ ਕਰ ਵਸੂਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਅਭਿਵ੍ਰਿਧੀ ਨਾਲ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠੀਆਂ ਅਤੇ ਗ੍ਰਹਿਪਤੀਆਂ ਦੇ ਕੋਲ ਭਰਪੂਰ ਧਨ ਇਕੱਠਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਗ੍ਰਹਿਪਤੀ ਮੇਦਕ ਦੇ ਬਾਰੇ ਬੁੱਧ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਵੇਰਵਾ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਤਨਖਾਹ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਨੇ 1,250 ਗਾਵਾਂ ਦਾ ਝੁੰਡ ਭੇਂਟ ਕੀਤਾ।

ਨੋਟ

ਵਣਿਕ ਪੱਥ-ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਵਪਾਰਕ ਮੰਗਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਤਦ ਕਿ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸੁਝਾਏ ਗਏ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਯਾਤਰਾ ਮਾਰਗ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਨਾ ਯੁਕਤੀਸੰਗਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਅੰਦੂਰਨੀ ਵਪਾਰਕ ਮੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਮਾਰਗ ਰਾਜਗ੍ਰਹਿ (ਆਧੁਨਿਕ ਬਿਹਾਰ) ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ, ਵੈਸ਼ਾਲੀ, ਕੁਸ਼ੀਨਗਰ, ਸ਼੍ਰਾਵਸਤੀ (ਆਧੁਨਿਕ ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼) ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਉਤਰ ਪੱਛਮੀ ਸੀਮਾ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੇ ਗੰਧਾਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਸਥਿਤ ਤਕਸ਼ਿਲਾ (ਉਤਰ ਪੂਰਵੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਮਾਰਗ ਵਪਾਰਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਉਦਭਵ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਉਤਰਪੱਥ ਦੇ ਉਸ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜੋ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੀ ਤਲਹਟੀ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਨੂੰ ਰਾਜਗ੍ਰਹਿ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਰਾਜਗ੍ਰਹਿ ਨਾਲ ਕੁਸਿਨਾਰਾ ਦੇ ਮੱਧ ਬਾਰਾਂ ਪੜਾਅ (ਗ੍ਰਾਮ ਨਗਰ) ਸਨ। ਇਸ ਮਾਰਗ ਦਾ ਉਲੇਖ ਸ਼੍ਰਾਵਸਤੀ ਦੇ ਅਨਾਥਪਿੰਡਕ ਦੇ ਕਾਫਿਲੇ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵਾਰ ਪਟਨਾ ਵਿੱਚ ਗੰਗਾ ਨਦੀ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਦੂਸਰਾ ਮਾਰਗ ਸ਼੍ਰਾਵਸਤੀ, ਅਯੁੱਧਿਆ, ਕੌਸ਼ਾਂਬੀ, ਵਿਦਿਸ਼ਾ, ਉਜੈਨੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਠਾਨ (ਪੈਠਣ) ਆਦਿ ਨਗਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਯੁਕਤ ਕਰਦਾ ਹੇ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਛੇ ਪੜਾਅ ਸਨ। ਇਕ ਹੋਰ ਮਾਰਗ ਸ਼੍ਰਾਵਸਤੀ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਕਪਿਲਵਸਤੁ, ਕੁਸ਼ੀਨਗਰ, ਪਾਵਾ, ਵੈਸ਼ਾਲੀ, ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਰਾਜਗ੍ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਮਾਰਗ ਬੁੱਧ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਅਤੇ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਉਪਯੋਗੀ ਸਨ। ਸੁਤਨਿਪਾਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵੀ ਵੇਰਵਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੱਖਣ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਕੌਸ਼ਾਂਬੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਯਾਤਰੀਆਂ ਦੇ ਕੋਸ਼ਲ ਅਤੇ ਮਗਧ ਜਾਣ ਦੇ ਲਈ ਮਾਰਗ ਵੀ ਇੱਥੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਜਪੂਤਾਨਾਂ ਤੋਂ ਮਾਰੂਥਲ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਕ ਮਾਰਗ ਸੌਵੀਰ ਤੱਕ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹੋਰ ਮਾਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਰਾਨਸੀ ਤੋਂ ਸੁਵਰਣ ਭੂਮੀ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਮਾਰਗ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੁਵਰਣ ਭੂਮੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਬਰਮਾ, ਮਲਾਇਆ, ਸਯਾਮ, ਕੰਬੋਡੀਆ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੇਰਵਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੂਰਵ ਵਿੱਚ ਤਾਮਲੁਕ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਭੜੌਂਚ ਨਾਲ ਸਮੁੰਦਰੀ ਯਾਤਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀਲੰਕਾ (ਤਾਮਰਪਰਣੀ) ਅਤੇ ਬਰਮਾ ਤੱਕ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। 'ਬਲਾਹਸ ਜਾਤਕ' ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤਾਮਰਪਰਣ ਦੀ ਸਮੁੰਦਰੀ ਯਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣ ਗਵਾਉਣੇ ਪਏ ਕਿਉਂਕਿ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਦੋ ਸ਼ਿਕਣੀਆਂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸੀ ਜੋ ਸਹਿਮੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਸੁਸੋਦਿਜਾਤਕ ਵਿੱਚ ਵੇਰਵਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੂਰਬੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਦੱਖਣ ਚੰਪਾ ਬੰਦਰਗਾਹ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਸੁਵਰਣ ਭੂਮੀ ਵੱਲ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸੁਧਾਰਕ ਜਾਤ ਅਤੇ ਬਾਵੇਰੂਜਾਤਕ ਬੈਲੀਲੋਨ (ਬਾਵੇਰੂ) ਅਤੇ ਮਿਸਤਰ ਆਦਿ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਵਿਆਪਕ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੱਛਮ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਭਾਰੂਕਛ ਨਾਮ ਦੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਦਾ ਵਰਨਣ ਜਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਤਾਦਾਤਮੇ ਕਾਠਿਆਵਾੜ ਦੇ ਭੜੌਂਚ ਨਾਮ ਦੇ ਨਗਰ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਪਰਾਂਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ 'ਸੁਧਾਰਕ' ਨਾਮ ਦੇ ਬੰਦਰਗਾਹ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਧੰਮਪਦ ਟੀਕਾ, ਦੀਪਵੰਸ਼ ਅਤੇ ਮਹਾਵੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਮੀਕਰਨ ਡਾ. ਬੀ. ਸੀ. ਲਾ ਨੇ ਬੰਬੇ ਦੇ ਥਾਣਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਸੁਪਾਰਾ (ਸੋਪਾਰਾ) ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੋਂ ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਵੀ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਸੁਸ਼ਮਾਰਕ ਜਾਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਨਾਮ ਕਿਸੇ ਬੰਦਰਗਾਹ ਵਾਲੇ ਨਗਰ ਦੇ ਨਾਵਿਕਾ ਦੇ ਮਾਲਕਾ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਹੋਇਆ।

ਵਪਾਰਕ ਮਾਰਗ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਸਤਿਗੰਭ ਜਾਤ ਵਿੱਚ ਇਕ ਚੋਰਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ 500 ਚੋਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਵਣਿਕ ਆਪਣੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਸਸ਼ਤਰ ਰੱਖਿਆ ਦਲ ਅਤੇ ਅਨੁਚਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਚੱਲਦੇ ਸਨ। ਵਪਾਰਕ ਸਮੱਗਰੀ ਬੈਲ ਗੱਡੀਆਂ ਨਾਲ ਢੋਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਵਪਾਰ ਲਈ ਕਈ ਵਪਾਰੀ ਆਪਣੀਆਂ-ਆਪਣੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਚੱਲਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਸਰਥਰ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦਲ ਦੇ ਨੇਤਾ ਨੂੰ 'ਸਾਰਥਵਾਹ' ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਪਾਰਕ ਦਲ (ਸਾਰਥ) ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਚੁੰਗੀ ਦੇਣਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੜਕਾਂ ਅਤੇ ਪੁਲਾਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਸੀ ਅਤੇ ਬੈਲ ਗੱਡੀਆਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਅੱਗੇ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਦੀਆਂ ਵੀ ਪਾਰ ਕਰਨੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਵਪਾਰੀ ਨਦੀ ਰਸਤੇ ਦਾ ਵੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਨਿਰਯਾਤ ਯੋਗ ਵਸਤੂਆਂ ਵਿੱਚ ਰੇਸ਼ਮ, ਮਲਮਲ, ਬਹੁ ਕੀਮਤੀ, ਅਸਤਰ-ਸ਼ਸਤਰ, ਚਾਕੂ, ਕਾਲੀਨਾਂ, ਸੁਗੰਧਿਤ ਦ੍ਰਵ, ਦਵਾਈਆਂ, ਹਾਥੀ ਦੰਦ ਦਾ ਸਮਾਨ ਅਤੇ ਸੋਨੇ-ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਮੁੱਖ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤੂ ਦੇ ਵਪਾਰ ਨਾਲ ਕਈ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸਮ੍ਰਧ ਹੋਣ ਦੇ ਵਰਨਣ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਆਏ ਹਨ।

ਨਾਪ ਅਤੇ ਤੋਲ- ਬੁੱਧ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਤੋਲ ਅਤੇ ਨਾਪ ਸਬੰਧੀ ਕਈ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪਾਣਿਨੀ ਨੇ ਤੱਕੜੀ (ਤੁਲਾ), ਨਾਪ (ਇਕ ਸਿੱਕੇ ਦੇ ਬਰਾਬਰ), ਨਿਸ਼ਪਾਦ (ਸਵਰਨ ਤੋਲਣ ਦਾ ਛੋਟਾ ਵੱਟਾ), ਸ਼ਾਰਣ (ਬੀਹ ਰੱਤੀ), ਬਿਸਤਰ, ਸ਼ਤਮਾਨ, ਆਢਕ ਆਦਿ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਾਣਿਨੀ ਦੇ ਕਾਲ ਤੱਕ ਕਾਸ਼ਪਣ, ਨਿਸ਼ਕ, ਪਣ, ਪਾਦ, ਮਾਸ਼ਾ ਆਦਿ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਣ ਸੀ। ਆਮਿਘੰਮਪੱਦੀਪਿਕਾ ਵਿੱਚ ਕਈ ਮਾਨਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਆਇਆ ਹੈ-ਕੁੰਡਵ, 4 ਪ੍ਰਸਥ-1 ਆਢਕ, 4 ਆਢਕ-1 ਦ੍ਰੋਣ, 4- ਦ੍ਰੋਣ -1 ਮਾਣੀ ਅਤੇ 4 ਮਾਣੀ-1 ਖਾਰੀ। ਯੋਜਨਾ ਦੂਰੀ ਜਾਂ ਲੰਬਾਈ ਦਾ ਧੋਤਕ ਸ਼ਬਦ ਸੀ। ਰੀਜਡੇਵਿਡਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਾਲੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਆਏ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸੱਤ-ਅੱਠ ਮੀਲ ਨੂੰ ਇੰਗਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਬੈਂਕ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਕਿਸੇ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ। ਲੋਕ ਆਪਣਾ ਧਨ ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਦੱਬ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਦੇ ਸਨ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੁੱਧ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਨਾ ਕੇਵਲ ਲੋਕ ਆਰਥਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਮ੍ਰਿਧ ਸਨ ਬਲਕਿ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵਪਾਰ,

ਨੋਟ ਉਦਯੋਗ ਅਤੇ ਸ਼ਿਲਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਗਤੀ ਹੋਈ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਉਦਯੋਗ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਭਾਰਤ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਨਿਰਯਾਤਕ ਬਣ ਗਿਆ।

13.3 ਗਣਤੰਤਰ ਅਤੇ ਮਗਧ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਉਥਾਨ (Rising of Magadh Kingdom and Republic)

ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਾਰਾ ਭਾਰਤ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਕਾਲ ਤੱਕ ਰਾਜਤੰਤਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਹੁਣ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧੇ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਸਪਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਭੂਮੀ ਸਮਰਾਟ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਮਗਧ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰਾਏ ਚੌਧਰੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ- ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੂਟਨੀਤੀ ਅਤੇ ਤਾਕਤ ਦੇ ਜ਼ੋਰ 'ਤੇ ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਨੇ ਅੰਗ ਰਾਜ ਅਤੇ ਕਾਸ਼ੀ ਦੇ ਇਕ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਮਗਧ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਤਾਂ ਮਗਧ ਲਗਾਤਾਰ ਸਿਥਾਰ ਦੇ ਵੱਲ ਵਧਦਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਵੱਧਦਾ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਮਹਾਨ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਕਲਿੰਗ ਦੇ ਬਾਅਦ ਆਪਣੀ ਤਲਵਾਰ ਰੱਖ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ। ਮਗਧ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਕਿਤੀ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਇੱਥੇ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦਾ ਇਕ ਮੋਟਾ ਚਿੱਤਰ ਬਣ ਸਕੇ। ਜੈਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ 16 ਮਹਾਜਨ ਪਦਾਂ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮਗਧ ਮਹਾਜਨਪਦ ਵੀ ਇਕ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਵਿੱਜ ਅਤੇ ਮੱਲ ਗਣਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਹਾਜਨਪਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਣਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਗਣਤੰਤਰਾਤਮਕ ਸ਼ਾਸਨ ਪਦਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਣ ਸੀ

ਮਹਾਜਨਪਦ- ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਮੁੱਖ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ-ਗੰਧਾਰ, ਕੇਕਈ, ਮਦ੍ਰ, ਵਸ਼-ਉਸ਼ੀਨਰ, ਮਤਸਯ, ਕੁਰੂ, ਪੰਚਾਲ, ਕਾਸ਼ੀ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ਲ। ਉਨਾਂ ਦੇ ਪੂਰਵ ਵਿੱਚ ਮਗਧ ਅਤੇ ਅੰਗ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਆਂਦਰ, ਪੁਲਿੰਦ ਮਤਿਲ ਆਦਿ ਦਾ ਉਲੇਖ ਆਇਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਗੰਧਾਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸਾਰੇ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਮਹਾਜਨਪਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਹੋਣ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਭਗਵਤੀ ਸੂਤਰ ਅਤੇ ਅੰਗੁਤਰ ਨਿਕਾਸ ਆਦਿ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਅੰਗੁਤਰ ਨਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਮਹਾਜਨਪਦਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਇਆ ਹੈ-ਅੰਗ, ਕਾਸ਼ੀ, ਕੋਸ਼ਲ, ਵਤਸ, ਉਨਤੀ, ਚੇਦੀ, ਕੁਰੂ, ਪੰਚਾਲ, ਮਤਸਯ, ਸ਼ੁਰਸੇਨ, ਗੰਧਾਰ, ਕਾਮਬੋਜ, ਅਸ਼ਮਕ, ਵਜਿ ਅਤੇ ਮੱਲ (ਗਣਰਾਜ) ਅਤੇ ਮਗਧ।

ਅੰਗ- ਇਹ ਜਨਪਦ ਮਗਧ ਤੋਂ ਪੂਰਵ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਰਾਜਮਹਿਲ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਦੱਖਣ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਭਾਗਲਪੁਰ ਅਤੇ ਮੁੰਗੇਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਉਤਰ ਵੱਲ ਕੋਸੀ ਨਦੀ ਤੱਕ ਸੀ ਅਤੇ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸੇ ਵੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਜੁੜ ਗਏ ਸਨ। ਭਾਗਲਪੁਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਚੰਪਾ (ਚਾਂਦਨ) ਇਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ। ਮਗਧ ਅਤੇ ਅੰਗ ਦੇ ਮੱਧ ਚੰਪਾ ਨਦੀ ਵਹਿੰਦੀ ਸੀ ਉਸੇ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਚੰਪਾ ਨਗਰ ਸਥਿਤ ਸੀ। ਬੁੱਧ ਕਾਲੀਨ ਛੇ ਵੱਡੇ ਨਗਰਾਂ ਵਿੱਚ ਚੰਪਾ ਨਗਰ ਦੀ ਗਣਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਵਣਿਜ ਦੇ ਲਈ ਵਿਖਿਆਤ ਸੀ ਅਤੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੇ ਇੱਥੋਂ ਦੂਰ ਪੂਰਵ ਗੰਗਾ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਜਾਣ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਅੰਗ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਜਨਪਦ ਸੀ। ਵਿਧੁਰ ਪਿੰਡਤ ਜਾਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਗ੍ਰਹਿ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਅੰਗ ਰਾਜ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਨਗਰ ਸੀ। ਕਾਲਾਂਤਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਗੁਆਂਢੀ ਰਾਜ ਮਗਧ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਈ। ਬੁੱਧ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅੰਗ ਅਤੇ ਮਗਧ ਵਿੱਚ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਇੱਥੇ ਦੇ ਰਾਜਾ ਬ੍ਰਹਮ ਦੱਤ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਯੁੱਦ ਵਿੱਚ ਮਗਧ ਨੂੰ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਮਗਧ ਤੋਂ ਹਾਰਨਾ ਪਿਆ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੱਤ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਅੰਗ ਨੂੰ ਮਗਧ ਵਿੱਚ ਵਿਲੀਨ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਭਾਗਲਪੁਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਚੰਪਾ ਦੇ ਉਤਖੰਨ ਤੋਂ ਉਤਰੀ ਕਾਲੇ ਪਾਲਿਸ਼ ਯੁਕਤ (ਐਨ. ਵੀ. ਪੀ. ਡਬਲੂ) ਮ੍ਰਿਧ ਭਾਂਡ ਬੜੀ ਤਾਦਾਦ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਉਤਖੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਕਾਲਕ੍ਰਮ ਦੇ ਚਰਨ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਦੱਸੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਇਕ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਪਰਕੋਟਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਚਰਣ ਵਿੱਚ ਚਾਰ-ਚਾਰ ਕਮਰੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਚਰਣ ਵਿੱਚ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਣੇ ਚਮਚ, ਲਟਕਣ ਅਤੇ ਫਲਕ ਵੀ ਪਾਏ ਗਏ ਹਨ।

ਕਾਸ਼ੀ- ਵਰਤਮਾਨ ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਦੱਖਣ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਕਾਸ਼ੀ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਾਰਾਨਸੀ (ਬਨਾਰਸ) ਸੀ ਜੋ ਵਰੁਣਾ ਅਤੇ ਅਸੀ (ਗੰਗਾ ਅਤੇ ਗੋਮਤੀ) ਨਦੀਆਂ ਦਾ ਸੰਗਮ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਨਗਰ ਵਪਾਰ, ਸ਼ਿਲਪ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਵਿਆਖਿਆਤ ਸੀ। ਕਾਸ਼ੀ ਨੂੰ ਸੂਤੀ ਕੱਪੜਿਆਂ ਅਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਵਪਾਰ ਦਾ ਵੀ ਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਇੱਥੇ ਦੀ ਭੂਮੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਪਾਜਕ ਹੋਣ ਦੇ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਸੰਭਵ ਜਾਤਕ ਵਿੱਚ ਵੇਰਵਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨਗਰ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 12 ਯੋਜਨ (36 ਮੀਲ) ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੁੱਖ ਨਗਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਹਾਵੱਗ ਵਿੱਚ ਕਾਸ਼ੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮ੍ਰਿਧੀ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜੈਨ ਤੀਰਥੰਕਰ ਪਾਸ਼ਰਵਨਾਥ ਦੇ ਪਿਤਾ ਅਸ਼ਵਸੇਨ ਕਾਸ਼ੀ ਦੇ ਰਾਜਾ ਕਹੇ ਗਏ ਹਨ। 'ਦਸ਼ਰਥ ਜਾਤਕ' ਵਿੱਚ ਦਸ਼ਰਥ, ਰਾਮ ਆਦਿ ਨੂੰ ਅਯੁੱਧਿਆ ਦੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਕਾਸ਼ੀ ਦਾ ਰਾਜਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ

ਨੋਟ

ਹੈ। ਬੁੱਧ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਾਰਨਾਥ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕਾਸ਼ੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਰਾਜਾ ਬ੍ਰਹਮ ਦੱਤ ਦੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਇਕ ਮੁੱਖ ਰਾਜ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਹਾਵੱਗ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਦੱਤ ਆਦਿ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਕੌਸ਼ਲ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਕੋਸ਼ਲ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਾਸ਼ੀ ਨਾਲ ਬੜੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਹਮਲਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਵਰਨਣ ਬ੍ਰਹਾਚਤ ਜਾਤੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਕਾਸ਼ੀ ਦੀ ਹਾਰ ਹੋਈ।

ਗੋਦਾਵਰੀ ਦੇ ਤੱਟ 'ਤੇ ਵਸੀ ਅਸੱਕ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਪੋਤਾਲੀ ਨੂੰ ਅਸੱਕ ਜਾਤੀ ਵਿੱਚ ਕਾਸ਼ੀ ਰਾਜ ਦੀ ਨਗਰੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਸੱਕ ਸ਼ਾਸਕ ਨੇ ਅਲਪਕਾਲ ਦੇ ਲਈ ਕਾਸ਼ੀ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਸੋਨਨੰਦ ਜਾਤਕ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਸ਼ੀ ਸ਼ਾਸਕ ਮਨੋਜ ਨੇ ਕੋਸ਼ਲ, ਮਗਧ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਮਹਾਵੱਗ ਵਿੱਚ ਸਭ ਰਾਜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਗ੍ਰਜ ਅਤੇ ਸਮ੍ਰਿਧਸ਼ਾਲੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੁਰਾਣੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਹਿਚਾਣੇ ਗਏ ਰਾਜਘਾਟ ਤੋਂ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਦੇ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਇਕ ਮੁੱਖ ਨਗਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਉਦੈ 450 ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਦੇ ਲਗਭਗ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬੁੱਧ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਗੇਰੂਏ ਕੱਪੜੇ (ਕਾਸ਼ਯ) ਬਣਾਏ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਸ਼ੀ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ।

ਕੋਸ਼ਲ- ਯੁੱਧ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕੋਸ਼ਲ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਾਜ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਉਤਰੀ ਹੱਦ 'ਤੇ ਨੇਪਾਲ, ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਗੰਗਾ ਨਦੀ, ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਅਤੇ ਸ਼ਾਕਯ ਰਾਜ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਪੂਰਵ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ। ਰਾਏ ਚੌਧਰੀ ਨੇ ਕੌਸ਼ਲ ਦਾ ਸੀਮਾਂਕਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ-ਕੌਸ਼ਲ ਰਾਜ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਗੋਮਤੀ, ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸਰਪਿਕਾ, (ਸਈ ਨਦੀ) , ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਵਿਦੇਹ ਤੋਂ ਕੋਸ਼ਲ ਨੂੰ ਅਲੱਗ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸਦਾਨੀਤਾ ਅਤੇ ਉਤਰ ਵਿੱਚ ਨੇਪਾਲ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆ ਸਨ। 1969-70 ਵਿੱਚ ਅਯੁੱਧਿਆ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਉਤਖੰਨ ਤੋਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਖੇਤਰ ਉਤਰੀ ਕਾਲੀ ਪਾਲਿਸ਼ਦਾਰ ਮ੍ਰਿਧ ਭਾਂਡ ਦੇ ਸਮੇਂ ਆਬਾਦ ਹੋਇਆ।

ਮਜਿਝਮ ਨਿਕਾਏ ਵਿੱਚ ਕੋਸ਼ਲ ਨਰੇਸ਼ ਦਾ ਕਥਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਉਹ ਵੀ ਕੌਸ਼ਲ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਗਵਾਨ ਬੁੱਧ ਵੀ ਕੌਸ਼ਲ ਦੇ ਹਨ।' ਰਾਮਾਇਣ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੌਸ਼ਲ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵਰਤੀ ਰਾਜਾ ਇਕਸ਼ਵਾਕੂ (ਇਛਵਾਕੂ) ਵੰਸ਼ੀ ਸਨ। ਇਕਸ਼ਕਾਕੂ ਦੇ ਹੀ ਵੰਸ਼ ਕੁਸ਼ੀਨਾਰਾ, ਮਿਥੁਲਾ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਸ਼ਲ ਦਾ ਉਦੈ ਕਈ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਦੇ ਸਮੰਜਸਯ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਖੇਤਰ ਕਈ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜੋ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਕਸਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਰਾਮਾਇਣ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕੌਸ਼ਲ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਅਯੁੱਧਿਆ ਸੀ। ਵਿਨਸ ਵਿੱਚ ਦਿਗਹੁ ਦਾ ਇਕ ਕਥਾਨਕ ਮਿਲਦਾ ਹੈ-ਕਾਸ਼ੀ ਨਰੇਸ਼ ਬ੍ਰਹਮ ਦੱਤ ਨੇ ਕੌਸ਼ਲ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਉਸ ਸਮੇਂ 'ਦਿਗਤੀ' ਸ਼੍ਰਾਵਸਤੀ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੀ। ਬ੍ਰਹਮ ਦੱਤ ਨੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਪਰ ਦਿਗਤੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਪੁਨਰ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਸੀ। ਕੌਸ਼ਲ ਰਾਜਾ ਬੰਕ, ਦੱਬਸੇਨ ਅਤੇ ਕੰਸ ਵੱਲੋਂ ਕਾਸ਼ੀ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਰਾਜੋਵਦਾਨ ਜਾਤੀ ਵਿੱਚ ਇਕ ਰੋਚਕ ਆਖਿਆਨ ਆਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਦੋ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਈ ਕਥਾਨਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵਾਰਾਨਸੀ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕਾਸ਼ੀ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰਾਜਾ ਜਾਂ ਜਾਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਕੌਸ਼ਲ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਵਰਨਣ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਉਤਰ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਜਾਤੀਆਂ (ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਰਾਜਾਂ) ਦਾ ਵਿਲੀਨੀਕਰਨ ਕ੍ਰਮਿਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਸਬੰਧ ਕਾਸ਼ੀ ਨਾਲ ਚੰਗੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਤੇ ਦੋਨੋਂ ਜਨਪਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਘਰਸ਼ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕੌਸ਼ਲ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਕੰਸ ਨੇ ਕਾਸ਼ੀ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਪ੍ਰਸੇਨਜਿਤ ਨੇ ਪਿਤਾ ਮਹਾਕੌਸ਼ਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕਾਸ਼ੀ ਨੂੰ ਕੌਸ਼ਲ ਜਨਪਦ ਦਾ ਅਧੀਨ ਰਾਜ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤਿਕ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹਾਕੌਸ਼ਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸੇਨਜਿਤ ਦਾ ਕਾਸ਼ੀ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਕਾਸ਼ੀ ਅਤੇ ਕੌਸ਼ਲ ਦੀ ਲੜਾਈ ਬੁੱਧ ਜਨਮ ਦੇ ਬਾਅਦ ਦੀ ਘਟਨਾ ਸੀ। ਰੀਜਡੇਵਿਡਸ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਕ੍ਰਮਸ਼ਃ ਯੁੱਦਰਤ ਰਹੇ ਅਤੇ ਇਹ ਸੰਘਰਸ਼ ਸੌ ਸਾਲ ਤੱਕ ਚੱਲਿਆ। ਕਾਸ਼ੀ ਦੇ ਕੌਸ਼ਲ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾ ਲਏ ਜਾਣ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ-ਅਯੁੱਧਿਆ, ਸਾਕੇਤ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰਾਵਸਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੰਟਰੋਲ ਵਿੱਚ ਲੈ ਕੇ **ਕੌਸ਼ਲ** ਇਕ ਸੰਪਨ ਰਾਜ ਹੋ ਗਿਆ।

ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਧੰਮਪਦ ਦੀ ਅਟਠਕਥਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਸੇਨਦੀ (ਪ੍ਰਸੇਨਜਿਤ) ਕੌਸ਼ਲ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ 'ਮਹਾਲੀ' ਦਾ ਸਹਿਪਾਠੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਜੋ ਦਾਨ ਦੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ। ਪ੍ਰਸੇਨਜਿਤ ਬੁੱਧ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸੀ ਅਤੇ ਇਕਸ਼ਾਕੂ ਵੰਸ਼ ਦੀ ਹੋਰ ਸ਼ਾਖਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸਨ। ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਖੁਦ ਪ੍ਰਸੇਨਜਿਤ ਦੇ ਇਸ ਅਭਿਕਥਨ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ 'ਭਗਵਾਨ ਵੀ ਅੱਸੀ ਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਅੱਸੀ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਹਾਂ।' ਮੇਦਲੁਮਪ ਨਾਮ ਦਾ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕੌਸ਼ਲ ਨਰੇਸ਼ ਦੀ ਭੈਣ 'ਸੁਮਨ' ਨੇ ਬੁੱਧ ਹੋਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੀ, ਸੰਯੁਕਤ ਨਿਕਾਏ ਨਾਲ ਅਜਿਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਭ੍ਰਹੁਤ

ਨੋਟ ਸਤੂਪ ਵਿੱਚ ਇਕ ਬੁੱਧ ਮੂਰਤੀ 'ਤੇ ਲਿਖੇ ਲੇਖ ਤੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਸੇਨਜਿਤ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਦੀ ਸਮਕਾਲੀਨਤਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੇਤਵਯਾ (ਸਾਕੇਤ) ਅਤੇ ਉਤਕਠ (ਸ਼੍ਰਾਵਸਤੀ ਜਾਂ ਸਾਲਵਤੀ) ਕੋਸ਼ਲ ਰਾਜਾ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਦਾਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮਹਾਕੌਸ਼ਲ ਨੇ ਮਗਧ ਦੇ ਸਮਰਾਟ ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਪੁੱਤਰੀ ਕੋਸ਼ਲਦੇਵੀ ਨੂੰ ਦਿੰਦੇ ਸਮੇਂ ਕਾਸ਼ੀ ਦਾ ਪਿੰਡ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਪ੍ਰਸਾਦਨ ਦੇ ਖਰਚ ਲਈ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਸੰਯੁਕਤ ਨਿਕਾਏ ਵਿੱਚ ਦੋ ਯੁੱਧਾਂ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ-ਪਹਿਲੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਗਧ ਸ਼ਾਸਕ ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ ਨੇ ਕਾਸ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸੇਨਦੀ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਹ ਸ਼੍ਰਾਵਸਤੀ (ਸ਼੍ਰਾਵਤਥੀ) ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਮ ਲੈਣ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋਇਆ। ਦੂਸਰੇ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸੇਨਦੀ ਨੇ ਅਜਾਤਸ਼ਤਰੂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਮੁਕਤ ਵੀ ਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਪੁੱਤਰੀ ਵਾਜ਼ਿਰਾ ਦਾ ਵਿਆਹ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ (ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ) ਕੀਤਾ।

ਪ੍ਰਸੇਨਜਿਤ ਬਹੁ ਪਤਨੀ ਸੀ, ਇਕ ਵਾਰ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਮਾਲਾਕਾਰ ਦੇ ਮੁਖੀਆ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਮਲਿਕਾ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ 'ਤੇ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਦਕਿ ਉਹ ਬੁੱਧ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ, ਜਦ ਕਿ ਉਸ ਨੇ 16 ਸਾਲ ਦੀ ਕੰਨਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਕ ਦੂਸਰੀ ਘਟਨਾ ਦਾ ਵੀ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਪਿਲ ਵਸਤੂ ਦੇ ਸ਼ਾਕੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਸ਼ਾਕਿਆ ਇਸ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪਰ ਡਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਸਵੀਕਾਰ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ ਅਤੇ ਧੋਖੇ ਨਾਲ ਇਕ ਦਾਸੀ ਵਾਸਵਰਵਤਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸੇਨਜਿਤ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸੇਨਜਿਤ ਨੂੰ ਵਿਡੱਭ (ਵਿਰੂਦਕ) ਨਾਮ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਤਿੱਬਤੀ ਜਨਸ਼ਰੁਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਰੁਦਕ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਮਲਿਕਾ ਸੀ ਜੋ ਸ਼ਾਕੀਆਂ ਦੀ ਦਾਸੀ ਸੀ।

ਪ੍ਰਸੇਨਜਿਤ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦੇਣ ਦੇ ਲਈ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਇਕ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ 500 ਮੈਂਬਰ ਯਲ। ਮਜਿਝਮ ਨਿਕਾਏ ਵਿੱਚ ਇਕ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਨਾਮ ਸ਼੍ਰੀਵਡਠ (ਸ਼੍ਰੀ ਬਜ਼ੁਰਗ) ਆਇਆ ਹੈ। ਉਵਸਗਦਸਾਇਆ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਮੰਤਰੀ ਮ੍ਰਗਧਰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਅਨਯੰਤਰ ਦੀਰਘਕਾਰਾਇਣ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਵਿਰੂਦਕ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਲੋਭਨ ਅਤੇ ਧੋਖੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਪ੍ਰਸੇਨਜਿਤ ਨੂੰ ਪਦਚਯੁਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਖੁਦ ਰਾਜਾ ਬਣ ਬੈਠਾ। ਨਿਰਾਸ਼ਿਰਤ ਪ੍ਰਸੇਨਜਿਤ ਆਪਣੇ ਜਵਾਈ ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਣ ਲੈਣ ਦੇ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਗ੍ਰਹਿ ਹੱਦ 'ਤੇ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਰੁਦਕ ਨੇ ਸ਼ਾਕੀਆਂ ਤੋਂ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ, ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਅੰਬਰੀਸ਼ ਨੇ ਕੂਟਨੀਤੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਾਕੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭਰੋਸੇਯੋਗਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਵਾਇਆ ਅਤੇ ਦੁਰਗ-ਦੁਆਰਾਂ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਸੁਰੱਖਿਆ ਵੱਲੋਂ ਖੁੱਲਣ੍ਹ 'ਤੇ ਵਿਰੂਦਕ ਦੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਉਸ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੋਈ। ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਲੱਗਭਗ 7700 ਸ਼ਾਕਿਆ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾ ਸ਼ਾਕੀਆਂ ਦੀ ਸਵਾਯਤ ਸੱਤਾ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਪਰ ਉਹ ਖੁਦ ਜਦੋਂ ਵਾਪਿਸ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਚਰਾਵਤੀ ਨਦੀ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਹੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਸੈਨਾ ਸਮੇਤ ਬਹਿ ਗਿਆ।

ਵਤਸ- ਵਤਸ (ਵਚਛ) ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਇਲਾਹਬਾਦ ਦੇ ਨੇੜੇ ਯਮੁਨਾ ਦੇ ਤੱਟ 'ਤੇ ਕੌਸ਼ਾਂਬੀ (ਆਧੁਨਿਕ ਕੋਸਮ) ਸੀ। ਕੌਸ਼ਾਮਬੀ ਨੂੰ ਉਜੈਨ ਤੋਂ 400 ਮੀਲ ਦੂਰ ਅਤੇ ਬਨਾਰਸ ਤੋਂ 230 ਮੀਲ ਦੂਰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੁਤਨੀਪਾਤ ਵਿੱਚ ਉਜੈਨ ਨਾਲ ਵਿਦਿਸ਼ਾ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਕੌਸ਼ਾਂਬੀ ਤੱਕ ਇਕ ਰਸਤਾ ਜਾਣ ਦਾ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਵਤਸ ਨੂੰ ਗੰਗਾ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਦੇ ਨੇੜੇ ਯਮੁਨਾ ਦੇ ਤੱਟ 'ਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਕੋਸਮ ਨੂੰ ਕੌਸ਼ਾਂਬੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਕੁਸ਼ਾਣ ਯੁੱਗ ਦੇ ਕਈ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਇੱਥੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਭਿਲੇਖ 'ਤੇ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਦੀ ਜਿੱਤ ਅਭਿਯਾਨ ਦਾ ਵਰਨ ਅੰਕ੍ਰਿਤ ਹੈ।

ਬੁੱਧ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇੱਥੇ ਉਦਯਨ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੌਰਵ ਵੰਸ਼ੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਪਰੰਤਪ (ਸ਼ਤਾਨੀਕ) ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਨਾਮ ਬੋਧੀ ਕੁਮਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਸੀਨ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਉਦਯਨ ਅਵੰਤੀ ਸ਼ਾਸਕ ਪ੍ਰਧੋਤ, ਮਗਧ ਨਰੇਸ਼ ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਅਤੇ ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨਕਾਲੀਨ ਸੀ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਭਾਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਨਾਲ ਵਤਸ ਨਰੇਸ਼ ਉਦਯਨ ਨੂੰ ਅਮਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਸ ਰਚਿਤ ਸਵਪਨਵਾਸਵਦਤਾ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ ਉਦਯਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧੋਤ ਦੇ ਵਿੱਚ ਵੈਮਨਸਯਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਵਾਸਵਦੱਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਮਿੱਤਰਤਾ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕਥਾਨਕ ਉਦਯਨ ਅਤੇ ਅਵੰਤੀ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ ਵਾਸਵਦੱਤਾ ਦੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮ ਸਬੰਧ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਆਹ ਸਬੰਧ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਦਯਨ ਦੇ ਕੁਸ਼ਾਲ ਮੰਤਰੀ ਯੌਗੰਧਰਾਯਣ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਦਾ ਵਿਆਹ ਮਗਧਰਾਜ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਪਧਾਵਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਵੀ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਅਟੱਕਥਾ ਵਿੱਚ ਉਦਯਨ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪਾਲੀ ਵਿੱਚ ਉਦੇਨਵਤਥੁ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ ਮਕਦਿੰਕਾ ਅਵਦਾਨ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਅਵੰਤੀ ਦੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਧੋਤ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਕਈ ਮਨੋਰੰਜਕ ਕਥਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਵਾਸਵਦੱਤਾ ਅਤੇ ਉਦਯਨ ਦੇ ਪ੍ਰਣਯ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੀ ਚਰਚਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਓਲਡੇਨਵਰਗ ਨੇ ਏਤਰੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਿੱਚ ਵਣਿਰਤ 'ਵੰਸ਼ਸ' ਨੂੰ ਵੰਸ਼ ਜਾਂ ਵਤਸ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਸਮੀਕਰਨ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿੱਚ ਵਤਸ ਰਾਜਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਭਾਰਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਚੇਦੀ ਰਾਜਾ ਨਾਲ ਕੌਸ਼ਾਂਬੀ ਨਗਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਆਇਆ ਹੈ। ਗੰਗਾ ਦਾ ਭਿਆਨਕ ਹੜ ਨਾਲ ਜਦੋਂ ਹਸਤੀਨਾਪੁਰ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਜਨੋਮੇਜਯ ਦੇ ਪੋਤਰੇ ਵਿਚਕਸ਼ੂ ਨੇ ਕੌਸ਼ਾਂਬੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਇਆ। ਕੌਸ਼ਾਂਬੀ ਨਗਰ ਵਪਾਰਕ ਮਾਰਗਾਂ ਦੇ ਸੰਗਮ 'ਤੇ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਪ੍ਰਿਯਦਰਸ਼ਿਕਾ ਅਤੇ ਕਥਾ ਸਰਿਤਸਾਗਰ ਵਿੱਚ ਉਦਯਨ ਦੀ ਦਿਗਵਿਜੇ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪੂਰਵ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਵੰਗ ਅਤੇ ਕਲਿੰਗ ਨੂੰ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਚੋਲ-ਰਾਜ ਅਤੇ ਕੋਲ ਰਾਜ ਤੱਕ ਦੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਜਿੱਤਿਆ। ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮਲੇਛਾਂ, ਤੁਰੂਸ਼ਕਾਂ, ਪਾਰਸੀਕਾਂ ਅਤੇ ਹੂਣਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਇਸ ਵਰਨਣ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੱਥ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਸੁੰਸਮਾਰਗਿਰੀ ਭੱਗ ਜਨਪਦ (ਮਿਰਜ਼ਾਪੁਰ) ਉਦਯਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋਣ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਵਾਰ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਭਿਖਸ਼ੂ ਪਿੰਡੋਲ ਭਾਰਦਵਾਜ ਦੇ ਸਰੀਰ 'ਤੇ ਇਕ ਟੋਕਰੀ ਭਰ ਕੇ ਪੀਲੀਆਂ ਕੀੜੀਆਂ ਬੰਨ੍ਹਵਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ ਪਰ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਪਿੰਡੋਲ ਭਾਰਦਵਾਜ ਕੋਲੋਂ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ।

ਉਨਤੀ- ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਉਨਤੀ 6ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਈ. ਪੀ. ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਮਹਾਜਨਪਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਸੀ। ਵਰਤਮਾਨ ਮਾਲਵਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਉਨਤੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸੰਘਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਭਾਗ ਸਨ, ਉਤਰੀ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਉਨਤੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਉਜੈਨੀ, ਮਹਿਸ਼ਾਮਤੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ 50 ਜ਼ੋਨ (400 ਮੀਲ) ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਕਹੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਮਹਿਸ਼ਾਮਤੀ (ਮਾਨਘਤਾ ਦੀਪ) ਨਰਮਦਾ ਤੱਟ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਗਰਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੇਂਦਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੈਹਯ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕਸ਼ਵਾਕੂ ਵੰਸ਼ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਉਨਤੀ ਅਤੇ ਮਹਿਸ਼ਾਮਤੀ ਨੂੰ ਦੋ ਰਾਜ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇੱਥੇ ਪ੍ਰਧੋਤ (ਪਜੋਤ) ਨਾਮਕ ਰਾਜਾ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮਹਾਵੱਗ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਡ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਭਾਸ ਨੇ ਮਹਾ ਸੈਨ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ। ਉਨਤੀ ਅਤੇ ਵਤਸ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੈਮਨਸਯ ਸੀ। ਵਤਸ ਰਾਜ ਉਧਿਯਨ ਵਿੱਚ ਉਨਤੀ ਨਰੇਸ਼ ਪ੍ਰਧੋਤ ਦੀ ਕੰਨਿਆ ਵਾਸਵਦਤਾ ਨੂੰ ਅਗਵਾ ਕਰਕੇ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ।

ਮਜਿਝਮ ਨਿਕਾਏ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਧੋਤ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ ਨੇ ਰਾਜਗ੍ਰਹਿ ਨੂੰ ਦੁਰਗੀਕ੍ਰਿਤ ਕਰਵਾਇਆ। ਮਥੁਰਾ ਦੇ ਸ਼ੂਰ ਸੈਨ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਬੁੱਧ ਦੇ ਸਮੇਂ 'ਉਨਤੀ ਪੂਤਾਂ' ਕਿਹਾ ਹੈ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੱਥੋਂ ਦਾ ਸ਼ਾਸਕ ਉਨਤੀ ਦਾ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਲਲਿਤ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸ਼ਾਸਕ ਨੂੰ ਸੁਬਾਹੂ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਉਨਤੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਕੁਝ ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਮਿਲਦੇ ਹਨ-ਅਭੈ ਕੁਮਾਰ, ਈਸੀਦਾਸੀ, ਅਸੀਦਤ, ਧੰਮਪਾਲ ਅਤੇ ਸੋਨਾ ਕੁਟਿਨ ਆਦਿ। ਸੋਨਾ ਕੁਟਿਨ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਣ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਨਿਪੁੰਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸ਼੍ਰਾਵਸਤੀ, ਤਕਸ਼ਿਲਾ, ਉਨਤੀ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਸੰਚਰਣ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨਤੀ ਦੇ ਕਈ ਛੋਟੇ-ਵੱਡੇ ਕਸਬਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਜੈਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਉਨਤੀ ਰਾਜ ਦੇ ਕੁਰਧਰ, ਮਕਕਰਕਰ, ਸੁਦਰਸ਼ਨਪੁਰ ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਨਗਰਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਕੁਰਾਣਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨਤੀ ਅਤੇ ਵਿਦਰਭ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਯਦੂ ਵੰਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਖੇਤੀ ਲਈ ਉਪਜਾਊ ਭੂਮੀ ਹੋਣ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਦੇ ਵਪਾਰਕ ਮਾਰਗ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਯਹੂਦੀਆਂ ਨੇ ਇੱਥੇ ਇਕ ਕੇਂਦਰੀਕ੍ਰਿਤ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਕੇ ਲਈ ਸੀ। ਇਤੇਰੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੇ ਵੀ ਸਾਤਵਤਾਂ ਅਤੇ ਭੋਜਾਂ ਨੂੰ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਯਧੂਵੰਸ਼ ਦੀ ਸ਼ਾਖਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਹੈਹਯ ਵੰਸ਼ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਸਨ-ਵੀਤੀਹੋਤਰ, ਭੋਜ, ਉਨਤੀ, ਕੁੰਡੀਕੇਰ ਅਤੇ ਲਾਲ ਜੰਗ। ਚੌਥੀ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਵਿੱਚ ਉਨਤੀ ਮਗਧ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਅੰਗ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨਤੀ ਸ਼ਾਸਕ ਚੰਡ ਪ੍ਰਧੋਤ ਨੇ ਬੁੱਧ ਦੇ ਚੇਲੇ ਮਹਾਕਛਾਇਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਧੋਤ ਨੇ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਵੀ ਉਨਤੀ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕੇ ਅਤੇ ਮਹਾਕਛਾਇਨ ਸਮੇਤ 7 ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ	ਵਰਤਮਾਨ ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਦੱਖਣ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਕਾਸ਼ੀ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਾਰਾਨਸੀ (ਬਨਾਰਸ) ਸੀ ਜੋ ਕਰੁਣ ਅਤੇ ਅਸੀ (ਗੰਗਾ) ਸਥਾਨ ਹੈ।

ਪ੍ਰਧੋਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਮਰਾਟ ਸ਼ਿਸ਼ੂ ਨਾਗ ਨੇ ਉਨਤੀ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾ ਲਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਚਰਚਾ ਅੱਗੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਨਤੀ ਰਾਜ ਦਾ ਕਾਫੀ ਆਰਥਿਕ ਮਹੱਤਵ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਨੇਕਾਂ ਵਪਾਰਕ ਮਾਰਗ ਇਸ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ 'ਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦੇ

ਨੋਟ

ਸਨ। ਉਜੈਨ ਤੋਂ ਉਤਰੀ ਕਾਲੀ ਪਾਲਿਸਦਾਰ ਮ੍ਰਿਧ ਭਾਂਡ ਅਵਸ਼ੇਸ਼, ਮ੍ਰਣਮੂਰਤੀਆਂ, ਮਾਤਰ ਦੇਵੀ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ, ਕੀਮਤੀ ਪੱਥਰ ਅਤੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਉਪਕਰਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਸ਼ੁੰਗ ਕਾਲੀਨ ਮ੍ਰਣਮੂਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਢਲਵੇਂ ਸਿੱਕੇ ਵੀ ਮਿਲੇ ਹਨ।

ਚੇਦੀ- ਯਮੁਨਾ ਨਦੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਆਧੁਨਿਕ ਬੁੰਦੇਲਖੰਡ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਦੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸ਼ਕਤੀਮਤੀ ਸੀ। ਜਾਤਾਂ ਵਿੱਚ 'ਸੋਤਿਆਵਤੀ ਨਗਰੀ' ਦਾ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਮੀਕਰਣ ਸ਼ਕਤੀ ਮਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਬਾਂਦਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਸੀ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਚੇਦੀ ਰਾਜ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮਹਾਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਸ਼ੂਪਾਲ ਨੂੰ ਚੇਦੀ ਰਾਜਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਰਾਜ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ 'ਤੇ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਦਾ ਪਤਨ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਵੰਸ਼ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਾਖਾ ਕਲਿੰਗ ਵਿੱਚ ਵੀ ਰਾਜ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਮਹਾਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵੇਰਵਾ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਚੇਦੀ ਚੰਬਲ ਦੇ ਪਾਰ ਮਤਸਿਆ, ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਕਾਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਸੋਨ ਨਦੀ ਦੀ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਕਰੂਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨੇੜਲੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਉੜੀਸਾ (ਕਲਿੰਗ) ਵਿੱਚ ਚੇਦੀ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਸ਼ਾਸਕ ਖਾਰੇਬੇਲ ਸੀ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚੇਦੀ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਇੱਥੇ ਇਸ ਵੰਸ਼ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਕੁਰੂ- ਵਰਤਮਾਨ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਮੇਰਠ ਦੇ ਸੀਮਾ ਵਰਤੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਕੁਰੂ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਇਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਯਮੁਨਾ ਦੇ ਤੱਟ 'ਤੇ ਇੰਦਰਪ੍ਰਸਥ ਸੀ। ਇੰਦਰਪ੍ਰਸਥ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਸਤੀਨਾਪੁਰ ਅਤੇ ਇਸ਼ੁਕਰ ਨੂੰ ਵੀ ਕੁਰੂਆਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਰੇਕ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸ਼ਾਸਕ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਕੁਰੂਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਹਾਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕੋਰਵਾਂ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰ ਯੁੱਧ ਦੀ ਗਾਥਾ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਜਾਣੂ ਹਨ। ਵਤਸ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਰਾਜਤੰਤਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਹ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੁਰੂ ਦੀ ਹੀ ਇਕ ਸ਼ਾਖਾ ਸੀ। ਪੁਰਾਣਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਹਸਤੀਨਾਪੁਰ ਦੇ ਹੜ੍ਹ ਨਾਲ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣ 'ਤੇ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਦੇ ਕੁਝ ਵਤਸ ਰਾਜ ਦੇ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਏ। ਹਸਤੀਨਾਪੁਰ ਦੇ ਉਤਖੰਨਾਂ ਤੋਂ ਹੜ੍ਹ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਚਿੱਤਰਿਤ ਧੂਸਰ ਮ੍ਰਿਦ ਭਾਂਡ ਵਾਲੇ ਸਥਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹਸਤੀਨਾਪੁਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਉਤਖੰਨ ਨਾਲ 7 ਉਪਕਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪੱਕੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਦੇ ਬਣੇ ਮਕਾਨ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਈ. ਪੂ. ਦੂਸਰੀ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਮਥੁਰਾ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਮਹਿਮੂਤ ਸੋਮਯਾਤਕ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਰਾਜ ਵਿੱਚ 300 ਸੰਘ ਸਨ। ਪਾਲੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਯੁਧਿਸ਼ਠਲਾ ਗੋਤ ਦੇ ਸਨ। ਜੈਨ ਗ੍ਰੰਥ ਉਤਰਾ ਅਧਿਐਨ ਸੂਤਰ ਵਿੱਚ ਕੁਰੂ ਨਰੇਸ਼ ਨੂੰ ਇਸ਼ਵਾਕਿਊ ਵੰਸ਼ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਜਾਤਕ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਤ, ਸੋਮ, ਕੌਖ, ਧਨੰਜੈ ਆਦਿ ਕੁਰੂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜੇ ਮੰਨੇ ਗਏ। ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਕੁਰੂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰਾਜਤੰਤਰ ਸੀ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇੱਥੇ ਗਣਤੰਤਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ। ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਕੁਰੂ ਰਾਜ ਨੂੰ ਗਣਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਪੰਚਾਲ- ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਪੰਚਾਲ ਰਾਜ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ-ਉਤਰ ਪੰਚਾਲ, ਜਿਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਅਹਿਛਤਰ ਸੀ ਅਤੇ ਕਾਮੀਪਲਿਆ ਦੱਖਣ ਪੰਚਾਲ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਕਹੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਰੁਹੇਲਖੰਡ ਅਤੇ ਗੰਗਾ-ਯਮੁਨਾ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਭਾਗ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪੱਛਮੀ ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਇਸੇ ਜਨਪਦ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ। ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੀ ਤਲਹਟੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਚੰਭਲ ਨਦੀ, ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਕੌਸ਼ਲ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਕੁਰੂ ਜਨਪਦ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮਹਾਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਦਰੋਪਦੀ ਪੰਚਾਲ ਨਰੇਸ਼ ਦਰੁਪਦ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਚਾਲੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਨੌਜ ਨਗਰ ਇਸੇ ਜਨਪਦ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਸੀ। ਅਹਿਛਤਰਾ 300 ਈ. ਪੂ. ਵਿੱਚ ਇਕ ਵੱਡੀ ਅਬਾਦੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਸੀ, ਇੱਥੇ ਨਿਰਮਾਣ ਲਈ ਕੱਚੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇੱਥੋਂ ਮਿੱਤਰ ਉਪਾਧੀ ਵਾਲੇ ਅਨੇਕਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਪੰਚਾਲ ਇਕ ਰਾਜਤੰਤਰ ਸੀ ਪਰ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੌਟਲਿਆ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਇੱਥੇ ਵੀ ਗਣਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਬ੍ਰਹਮਦੱਤ ਇਸ ਰਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਸ਼ਾਸਕ ਸੀ। ਮਹਾਉਮੰਗ ਜਾਤਕ, ਉਤਰਾਧਿਐਨ ਸੂਤਰ, ਸਵਪਨ ਵਾਸਵਦਤਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ (ਬ੍ਰਹਮਦੱਤ ਨੂੰ) ਉਤਰਾਧਿਐਨ ਸੂਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦਾ ਮਹਾਨ ਰਾਜਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਕਾਮੀਪੱਲਿਆ ਦੇ ਰਾਜੇ ਸੰਜੇ ਵੱਲੋਂ ਰਾਜ ਤਿਆਗ ਕੇ ਜੈਨ ਧਰਮ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਵਰਨਣ ਆਇਆ ਹੈ।

ਮਤੱਸਿਆ- ਇਸ ਜਨਪਦ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਜੈਪੁਰ, ਭਰਤਪੁਰ ਅਤੇ ਅਲਵਰ ਖੇਤਰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਕਨਿਘਮ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿਰਾਟ (ਆਧੁਨਿਕ ਬੈਰਾਠ) ਹੋਣ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਰਾਟ ਨਾਮਕ ਸੰਸਥਾਪਕ ਰਾਜੇ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿਰਾਟ ਨਗਰ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਈ। ਸਾਹਿਤਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੋਂ ਅਪਰ ਮਤੱਸਿਆ, ਵੀਰ ਮਤੱਸਿਆ ਆਦਿ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਮੂਲ ਰਾਜੇ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਰਹੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਮਹਾਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾ 'ਸਹਿਜ' ਦਾ ਵਰਨਣ ਆਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਚੇਦੀ ਅਤੇ ਮਤੱਸਿਆ ਦਾ ਸ਼ਾਸਕ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਖੇਤਰ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ ਲਈ ਉਪਯੁਕਤ ਸੀ। ਮਹਾਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਕਰ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਕੋਰਵਾਂ ਨੇ ਵਿਰਾਟ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮਵੇਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਹੱਕ ਕੇ ਲੈ ਗਏ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਥਾਈ ਖੇਤੀ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਮਤੱਸਿਆ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਬੁੱਧ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਇਸ ਰਾਜ ਦਾ ਵਰਨਣ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਤੱਸਿਆ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਚੇਦੀ ਦਾ ਅਧੀਨ ਰਾਜ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਸ

ਨੋਟ

ਨੂੰ ਮਗਧ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਵਿਖਿਆਤ ਵਿਗਿਆਪਨ (ਆਦੇਸ਼ ਪੱਤਰ) ਵਿਰਾਟ (ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜੈਪੁਰ) ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਗਏ ਹਨ।

ਸ਼ੂਰ ਸੈਨ - ਕੁਰੂ ਜਨਪਦ ਵਿੱਚ ਦੱਖਣ ਅਤੇ ਚੇਦੀ ਦੇ ਪੱਛਮ-ਉਤਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਮਥੁਰਾ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਯਦੂਵੰਸ਼ੀ (ਯਾਦਵ), ਅੰਧਕ ਅਤੇ ਵਰਣੀਆਂ ਦਾ ਗਣਰਾਜ ਸੀ। ਮਹਾਭਾਰਤ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਮਥੁਰਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਗਰ ਸੀ। ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਜਨਮ ਯਾਦਵ ਵੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਸ਼ੂਰ ਸੈਨ ਨਰੇਸ਼ 'ਅਵੰਤੀ' ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦਾ ਅਨੁਯਾਈ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਵਾਇਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਬੁੱਧ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀਨ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਵੰਤੀ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਥੁਰਾ ਅਤੇ ਅਵੰਤੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਆਹ ਸਬੰਧ ਸਨ। ਪਣਿਨੀ ਨੇ ਅੰਧਕ ਅਤੇ ਵਰਸ਼ਣਾਜਨ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਮਥੁਰਾ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਮਥੁਰਾ ਦੋ ਵਿਖਿਆਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਵਪਾਰ ਮਾਰਗ ਉਤਰ ਪੱਥ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਪੱਥ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਥਿਤ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮਥੁਰਾ ਸਥਾਈ ਖੇਤੀ ਵਾਲੇ ਗੰਗਾ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਅਤੇ ਚਾਰਾਗਾਹਾਂ, ਜੋ ਮਾਲਵਾ ਦੇ ਪਠਾਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੇ ਸਨ, ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਥਿਤ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਮਥੁਰਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵੱਧ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਥੁਰਾ ਵਿੱਚ 1954-55 ਵਿੱਚ ਖੁਦਾਈ ਕਰਵਾਈ ਗਈ। ਇੱਥੋਂ ਉਤਰੀ ਕਾਲੀ ਪਾਲਿਸ਼ ਦਾਰ ਮ੍ਰਿਦ ਭਾਂਡ ਵਾਲੇ ਚਰਨ ਵਿੱਚ ਇੱਟਾਂ ਦੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਵੀ ਦੇਖੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਿੱਚ ਕੀਮਤੀ ਪੱਥਰਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਣਕੇ ਅਤੇ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਪਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਇੱਥੋਂ ਕੁਸ਼ਾਣ ਕਾਲੀਨ ਸਿੱਕੇ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਗੰਧਾਰ- ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ੋਤਮ ਭਾਗ ਪੱਛਮ-ਉਤਰ ਭਾਗ (ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਤਰ ਪੱਥ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿੱਚ ਗੰਧਾਰ ਜਨਪਦ ਸਥਿਤ ਸੀ। ਇਹ ਆਧੁਨਿਕ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਪੂਰਬ, ਪੱਛਮ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖੇਤਰ, ਆਧੁਨਿਕ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਅਤੇ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਕ ਜਾਤ ਵਿੱਚ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿੱਚ ਇਸ 'ਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਬੁੱਧ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਕਹੀ ਗਈ। ਇਹ ਨਗਰ ਉਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵਿੱਦਿਆ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੋਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਿੱਦਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਜਾਤਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਥਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਅਚਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸਾਨਿੰਧਿਆ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਸ਼ਿਲਪ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਨਿਵਾਸੀ ਜੀਵਕ ਨੇ ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜੋ ਕਾਲਾਂਤਕ ਵਿੱਚ ਆਯੁਰਵੈਦ ਦਾ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਬਣਿਆ। ਉਹ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸੀ। ਕੌਸ਼ਲ ਨਰੇਸ਼ ਪ੍ਰਸੇਨਜਿਤ, ਮੌਰਿਆ ਸਮਰਾਟ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ, ਮਹਾਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕੌਟਲਿਆ, ਖਿਆਤਿਲਬ ਵੈਦ, ਵਿਆਕਰਣ, ਪਾਣਿਨੀ ਅਤੇ ਪਤੰਜਲੀ ਇੱਥੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋਏ ਸਨ।

ਈਸਾ ਪੂਰਵ 6ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਵਿੱਚ ਗੰਧਾਰ ਵਿੱਚ ਪੁਸ਼ਕਰ ਸਾਰਿਨ ਰਾਜ ਕਰਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਅਵੰਤੀ ਸ਼ਾਸਕ ਚੰਡ ਪ੍ਰਧੋਤ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਹਰਾਇਆ। ਮਗਧ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਚੰਗੇ ਸਬੰਧ ਸਨ, ਮਗਧ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਰਾਜਦੂਤ ਵੀ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਆਧੁਨਿਕ ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਦੇ ਉਤਖੰਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ 1000 ਈ. ਪੂ. ਵਿੱਚ ਇਹ ਖੇਤਰ ਆਬਾਦ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। 6ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਈ. ਪੂ. ਤੱਕ ਆਉਂਦੇ-ਆਉਂਦੇ ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਇਕ ਵਿਕਸਿਤ ਨਗਰ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਉਤਖੰਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ 5ਵੀਂ ਸਦੀ ਈ. ਪੂ. ਤੋਂ ਈਸਵੀ ਸੰਨ ਦੀ 5ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਤੱਕ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ। ਦਸਤਕਾਰੀ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦਾ ਇਸ ਨਗਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਰਿਹਾ। ਪਹਿਲੀ ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਭੀਰ ਟਿੱਲੇ ਦੀ ਜਾਤੀ ਹੈ। 5ਵੀਂ ਸਦੀ ਈ. ਪੂ. ਵਿੱਚ ਅਨਿਯਮਿਤ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਬਸਤੀ ਵਸਾਈ ਗਈ। ਮੌਰਿਆ ਸ਼ਾਸਨਕਾਲ ਤੱਕ ਇੱਥੇ ਲੋਕ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਦੂਸਰੀ ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਨੂੰ ਬੈਕਟੀਰੀਆ ਦੇ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਨੇ ਭੀਰ ਟਿੱਲੇ ਦੇ ਉਤਰ ਵਿੱਚ ਵਸਾਇਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਤਰੰਜ ਪੱਦਤੀ 'ਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕੁਸ਼ਾਣ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੇ ਤੀਸਰੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਵਸਣ ਲੱਗੇ ਸਨ।

ਕੰਬੋਜ਼- ਉਤਰ ਪੱਥ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਥਿਤ, ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜੌਰੀ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕੰਬੋਜ਼ ਰਾਜ ਸੀਮਿਤ ਸੀ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਜਨਪਦ ਗੰਧਾਰ ਦੇ ਉਤਰ ਪੱਛਮ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਸੀ ਅਤੇ ਗੰਧਾਰ ਦੇ ਸੀਮਾ ਵਰਤੀ ਪਾਮੀਰ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਇਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹਾਟਕ ਅਤੇ ਰਾਜਪੁਰ ਕਹੀ ਗਈ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਗੰਧਾਰ, ਕੰਬੋਜ਼ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਕੌਟਲਿਆ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਜਤੰਤਰ ਸੀ ਅਤੇ ਮੌਰਿਆ ਕਾਲ ਤੱਕ ਇੱਥੇ ਸੰਘ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਕੰਬੋਜ਼ ਨੂੰ 'ਵਤਰਸ ਸ਼ਾਸਤਰ ਪਜੀਵਿਨ' ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ, ਚਾਰਾਗਾਹਾਂ, ਵਪਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਯੋਧਿਆਂ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅਸ਼ਮਕ- ਗੋਦਾਵਰੀ ਨਦੀ ਦੇ ਤੱਟ 'ਤੇ ਸਥਿਤ 'ਪੋਤਨ' ਜਾਂ 'ਪੋਟਲੀ' ਅਸ਼ਮਕ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਕਹੀ ਗਈ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਰਾਜ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਇਸ਼ਵਾਕੂ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਸਨ। ਅਸ਼ਮਕ ਅਤੇ ਮੂਲਕ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਗੁਆਂਢੀ ਰਾਜ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਕਾਸ਼ੀ ਜਨਪਦ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ। ਅਸ਼ਮਕ ਨਰੇਸ਼ ਪ੍ਰਵਰ ਅਰੁਣ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਨੰਦੀ ਸੈਨ ਦਾ ਵਰਨਣ ਚੁੱਲਕਲਿੰਗ ਜਾਤ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਕਲਿੰਗ 'ਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਦੀਰਘ ਨਿਕਾਏ ਦੇ ਮਹਾਗੋਵਿੰਦ ਸੁਤ ਵਿੱਚ ਵੇਰਵਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰੇਨੂ ਨਾਮਕ ਸਮਰਾਟ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਮਹਾਗੋਵਿੰਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਮਰਾਜ

ਨੋਟ ਨੂੰ 7 ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਅਸ਼ਮਕ ਵੀ ਇਕ ਸੀ। ਪ੍ਰਾਗ ਬੁੱਧ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਅਵੰਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਵੰਤੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਗਣਰਾਜ

ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਗਣਰਾਜਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਬੁੱਧ ਕਾਲ ਦੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸੀ। ਉਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕੁਝ ਗਣਰਾਜਾਂ ਦਾ ਉਦੇ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਇਕ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ਤਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਯਤਨ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਗਣਰਾਜਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ 10 ਗਣਰਾਜਾਂ ਦੇ ਹੋਂਦ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਅਤੇ ਗਣਰਾਜਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ- ਕਪਿਲ ਵਸਤੂ ਦੇ ਕੋਲੀਆ, ਪਾਵਾ ਦੇ ਮੱਲ, ਕੁਸੀਨਾਰਾ ਦੇ ਮੱਲ, ਪਿੱਪਲੀਵਨ ਦੇ ਮੌਰਿਆ, ਮਿਥਿਲਾ ਦੇ ਵਿਦੇਹ, ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਦੇ ਲਿਛਵੀ, ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਦੇ ਨਾਏ (ਗਿਆਤ੍ਰਕ)। ਰਾਮ ਸ਼ਰਨ ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਮ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਗਣਰਾਜਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਗਰਾਂ ਦੇ ਉਤਖੰਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਬੂਤਾਂ ਤੋਂ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਪਿਲ ਵਸਤੂ, ਸ਼ਰਾਵਸਤੀ, ਕੁਸ਼ੀ ਨਗਰ ਆਦਿ। ਇਹ ਨਗਰ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੈਗਸਥੀਨ ਨੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਗਣਰਾਜਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮੀਕਰਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਣਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਕਿਆ ਅਤੇ ਲਿਛਵੀਆਂ ਦੇ ਗਣਰਾਜ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਲਿਛਵੀਗਣ ਨੂੰ ਵਜਿੱਜਗਣ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਕਈ ਖੱਤਰੀ ਕੁਲਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਬਣਿਆ ਸੀ। ਵਜਿੱਜ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਗੰਗਾ ਦੇ ਉਤਰ ਵਿੱਚ ਨੇਪਾਲ ਦੇ ਤਰਾਈ ਖੇਤਰ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਿਹਾਰ ਰਾਜ ਦੇ ਮੁਜੱਫਰਪੁਰ ਅਤੇ ਚੰਪਾਰਣ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਅਤੇ ਸਾਰਨ ਅਤੇ ਦਰਭੰਗਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਕੁਝ ਭਾਗ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ। ਇਹ ਰਾਜ ਮਗਧ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਕੌਸ਼ਲ ਤੇ ਮੱਲ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਸੀ। ਇਸੇ ਗਣਰਾਜ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਤਾਦਾਤਮਿਆ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਮੁਜੱਫਰਨਗਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਗੰਡਕ ਨਦੀ ਦੇ ਤੱਟ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਭਸਾੜ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਵਿੱਚ 7,707 ਪ੍ਰਸਾਦ, 7,707 ਕੂਟਾਗਾਰ, 7707 ਆਰਾਮ , 7707 ਕਮਲ ਪੁਸ਼ਕਰਿਣੀ ਹੋਣ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਹਾਵਗ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। 7,000 ਘਰ ਸਵਰਨ ਸਿਖਰ ਦੇ, 14,000 ਘਰ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਸਿਖਰ ਦੇ, 21,000 ਘਰ ਤਾਂਬਾ ਸਿਖਰ ਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਕ੍ਰਮਵਾਰ, ਉਚ, ਮੱਧ, ਹੇਠਲੇ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਧੋਤਕ ਹਨ।

ਵਜਿੱਜਸੰਘ ਨੇ ਬੁੱਧ ਦੇ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ 8 ਸੰਘਾਂ ਦੇ ਇਕ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਜੋ ਅਠਕਕੁਲਿਕ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਦੇਹ, ਗਿਆਤਰ, ਲਿਛਵੀ ਅਤੇ ਵਿੱਜ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਦੂਸਰੇ ਚਾਰ ਉਗਰ, ਭੋਗ, ਏਸ਼ਵਾਕੁ ਅਤੇ ਕੌਰਵ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਿੱਜ ਸੰਘ ਦੇ ਵਿਜਿਆਂ ਅਤੇ ਲਿਛਵੀਆਂ ਵਿੱਚ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਵਿੱਜ ਸੰਘ ਦੀ ਇਕ ਅਲੱਗ ਜਾਤੀ ਵੀ ਸੀ ਅਤੇ ਲਿਛਵੀ ਆਦਿ ਜਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਇਸ ਗਣਰਾਜ ਦਾ ਨਾਮ ਵਿੱਜ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਕੇਵਲ ਲਿਛਵੀ ਵੰਸ਼ ਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿੱਜ ਗਣਤੰਤਰ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਛਵਾਕੂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਨੇ ਵੈਸ਼ਾਲਿਕ ਵੰਸ਼ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਸੇ ਨੇ ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਨਗਰ ਵਸਾਇਆ ਸੀ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਥਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਹੀ/ਗਲਤ ਲੱਭੋ (Write True/False in the following statements):

8. ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਨੌਜ ਨਗਰ ਪੰਚਾਲ ਜਨਪਦ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਸੀ।
9. ਯਮੁਨਾ ਨਦੀ ਦੇ ਤੱਟ 'ਤੇ ਸਥਿਤ 'ਪੋਤਨ' ਜਾਂ ਨੂੰ 'ਪੋਟਲੀ' ਅਸ਼ਮਕ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ।
10. ਹਰਿਅਕ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਸੰਸਥਾਪਕ ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਸੀ।
11. ਸੁਤਪਿਟਕ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਧੋਤ ਨੂੰ ਪਾਂਡੂਰੋਗ (ਪੀਲੀਆ) ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਵੈਦ ਜੀਵਕ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਸੀ।

ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਲਿਛਵੀ ਲੋਕ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਨ। ਬੀਲ (ਸੇਮੂਅਲ) ਨੇ ਲਿਛਵੀਆਂ ਨੂੰ ਯੂ-ਚੀ ਜਾਤੀ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਪਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਯੂ-ਚੀ ਜਾਤੀ ਦਾ ਆਗਮਨ ਪਹਿਲੀ ਸਦੀ ਈ. ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਡਾ. ਸਮਿੱਥ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਤਿੱਬਤੀ ਸਨ। ਨਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਦਾਹ ਸੰਸਕਾਰ (ਲਾਸ਼ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੇ ਖਾਣ ਲਈ ਸੁੱਟੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ) ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਅਜਿਹਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਏ ਚੌਧਰੀ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਤਿੱਬਤੀ ਨਿਆ ਵਿਵਸਥਾ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਅਦਾਲਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ, 7 ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਾਲੀ ਲਿਛਵੀ ਨਿਆ ਵਿਵਸਥਾ ਤੋਂ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਲਾਸ਼ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੇ ਭੋਜਨ ਲਈ ਸੁੱਟੇ ਜਾਣ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਲਿਛਵੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਜੈਸਵਾਲ ਅਤੇ ਰਾਏ ਚੌਧਰੀ ਆਦਿ ਵਿਦਵਾਨ ਲਿਛਵੀਆਂ ਨੂੰ ਖੱਤਰੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਬੁੱਧ ਦੇ ਨਿਰਵਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਸਥਿਤ

ਨੋਟ

ਅਵਸ਼ੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਇਸ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਲਿਛਵੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਕੀਤੀ ਸੀ 'ਭਗਵਾਨ ਬੁੱਧ ਵੀ ਖੱਤਰੀ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਖੱਤਰੀ ਸਨ।' ਜੈਨ ਧਰਮ ਕਪਿਲ ਸੂਤਰ ਵਿੱਚ ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਦੇ ਚੇਤਕ ਦੀ ਭੈਣ ਤ੍ਰਿਸ਼ਲਾ ਨੂੰ ਖੱਤਰਾਣੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਮਨੂ ਨੇ ਲਿਛਵੀਆਂ ਅਤੇ ਪੱਲਵਾਂ ਨੂੰ ਭਰਾ ਖੱਤਰੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਰਾਏ ਚੌਧਰੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਟਾ ਇਹੀ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲਿਛਵੀ ਲੋਕ ਵੀ ਖੱਤਰੀ ਸਨ ਪਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਰਾ ਕਹਿ ਕੇ ਨਹੀਂ, ਹੇਠਲੀ ਕੋਟੀ ਦਾ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਸ਼ਾਕਿਆ- ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੀ ਤਰਾਈ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਸ਼ਾਕਿਆ ਗਣਰਾਜ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕੇਂਦਰ ਕਪਿਲ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਰੋਹਣੀ ਨਦੀ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਤੱਟ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਕੌਸ਼ਲ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ 16 ਮਹਾ ਜਨਪਦਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਸੁਤਨਿਪਾਤ ਵਿੱਚ ਵਿੰਬੀਸਾਰ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪੁੱਛੇ ਜਾਣ 'ਤੇ ਬੁੱਧ ਨੇ ਖੁਦ ਨੂੰ ਸ਼ਾਕਿਆ ਜਾਤੀ ਵਿੱਚ ਉਤਪੰਨ ਅਤੇ ਕੌਸ਼ਲ ਦਾ ਨਿਵਾਸੀ ਦੱਸਿਆ (ਕੋਸਲੇਸੂ ਨਿਕੇਤਨੋ) ਹੈ। ਸ਼ਾਕਿਆ ਸੰਘ ਵਿੱਚ 80,000 ਕੁੱਲ ਜਾਂ 5 ਲੱਖ ਜਨਸੰਖਿਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਰੁੱਧਕ (ਵਿਡੰਭ) ਤੋਂ 77,000 ਸ਼ਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸੰਘ ਵਿੱਚ ਰਾਜਧਾਨੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਨਗਰਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ-ਛਾਤੁਮਾ, ਸਾਮਗਾਰਾ, ਕੋਮਦਾਸ, ਸਿਲਾਵਤੀ, ਮੇਦਲੁੰਪਾ, ਨਾਗਰਕਾ, ਉਲੰਪਾ, ਦੇਵਦਾਹਾ, ਸਕਾਰਾ ਆਦਿ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਾਜਾ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਬੁੱਧ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸ਼ੁਧੋਧ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਰੁੱਧਕ ਦੇ ਹਮਲੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ਾਕਿਆ ਸੰਸਥਾਗਾਰ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਨਗਰ ਦੇ ਦੁਆਰ ਖੋਲ੍ਹੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਜਾਂ ਨਾ ਖੋਲ੍ਹੇ ਜਾਣ, ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਬਹੁਮਤ ਜਾਨਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਕੋਲਿਆ- ਕੋਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾਗਵੰਸ਼ੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪੁਰਸ਼ ਰਾਮ ਕਾਸ਼ੀ ਦਾ ਨਾਗਵੰਸ਼ੀ ਨਰੇਸ਼ ਸੀ। ਕੋਲਿਆਂ ਦਾ ਰਾਜ ਗੋਰਖਪੁਰ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਰਾਮਾਗਾਮ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜ ਹੋਰ ਨਗਰਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਆਇਆ ਹੈ- ਹਲਦਾਵਸਾਨਾ, ਸਜਨੇਲਾ, ਸਾਪਗਾ, ਉਤਰਾ ਅਤੇ ਕਾਕਰਾਪਤਾ। ਕੋਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਕਿਆਂ ਨਾਲ ਨੇੜਲੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਬੰਧ (ਵਿਆਹ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਹੋਣ ਨਾਲ) ਕਿਹਾ ਹੈ।

ਮੱਲ- ਮੱਲ ਸੰਘ ਪਾਵਾ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ੀਨਾਰਾ ਦੋ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਾਵਾ ਵਿੱਚ ਮਹਾਵੀਰ ਨੇ ਦੇਹ ਤਿਆਗ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਕੁਸ਼ੀਨਾਰਾ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਦਾ ਨਿਰਵਾਣ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸੁਮੰਗਲ ਵਿਲਾਸਿਨੀਨੇ ਪਾਵਾ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ੀਨਗਰ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਗਾਵੁਤ (ਲੱਗਭਗ 6 ਮੀਲ) ਦੂਰ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਦੇਵਰੀਆ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਕਾਸੀਆ ਨਾਮਕ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਉਤਖੰਨ ਵਿੱਚ ਮਹਾਨਿਰਵਾਣ ਸਤੂਪ ਅਤੇ ਚੈਤਿਆ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼, ਤਾਮਰ ਪੱਤਰ ਅਤੇ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਜੋ ਬੁੱਧ ਦੇ ਨਿਰਵਾਣ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪਿੱਪਲੀਵਨ ਦੇ ਮੌਰਿਆ ਅਤੇ ਅਲਕੰਪ ਦੇ ਬੁਲੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਬੁੱਧ ਦੇ ਸਰੀਰਿਕ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਇਕ ਅੰਸ਼ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਕੇਸਪੁੱਤਰ ਦੇ ਆਲਾਰ ਕਾਲਾਮ ਦਾ ਨਾਮ ਬੁੱਧ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕੇਸਪੁੱਤਰ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੌਸ਼ਲ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ। ਚੁੱਲਵੱਗ ਵਿੱਚ ਵਤਸ ਰਾਜ ਉਦਿਐਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕੁਮਾਰ ਬੋਧੀ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਆਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਸੁੰਸਮਾਗਿਰੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਬਣਵਾਏ ਗਏ ਕੋਕੰਦ ਪ੍ਰਾਸਾਦ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਵਿੱਜ ਸੰਘ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਸੰਚਾਲਨ ਲਈ ਸੰਘ ਦੀ ਸਭਾ ਵਿੱਚ 7,707 ਰਾਜਾ ਸਨ ਜੋ ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਦਿਗੁਣਿਤ 84,000 ਅਤੇ 168 ਲੱਖ ਜਨਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚੋਂ ਚੁਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇੰਨੇ ਹੀ ਉਪ ਰਾਜੇ, ਸੈਨਾਪਤੀ ਅਤੇ ਭਾਂਡਾਰਿਕ ਸਨ। ਲਿਛਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਬਹੁਸੰਖਿਆ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਲਿਛਵੀ ਰਾਜਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਾਰੇ 'ਮੈਂ ਰਾਜਾ ਹਾਂ', 'ਮੈਂ ਰਾਜਾ ਹਾਂ' ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨ ਕੇ ਸਭਾ ਭਵਨ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸੰਘ ਦੇ ਅਧਿਵੇਸ਼ਨ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਸੰਥਾਗਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਅਧਿਵੇਸ਼ਨ ਉਧਾਨ (ਆਰਾਮ) ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਅਠਕਥਾ ਤੋਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਧਿਵੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਘੜਿਆਲ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਅਧਿਵੇਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਨਾ ਕੇਵਲ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲਿਆਂ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਵਪਾਰ, ਖੇਤੀ, ਸਮਾਜਿਕ, ਵਿਆਹ ਮਾਮਲੇ ਵੀ ਤੈਅ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਗਣਰਾਜਾਂ ਦੀ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵੇਰਵਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਪਰ ਬੁੱਧ ਸੰਘਾਂ ਦੀ ਕਾਰਜ ਵਿਧੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਬੁੱਧ ਸੰਘ ਦੀ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਜੋ ਚਿੱਤਰ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵੱਖ ਗਣਰਾਜਾਂ ਦੀ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਅਧਿਵੇਸ਼ਨ ਲਈ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਨੁਭਵੀ ਅਧਿਕਾਰੀ 'ਆਸਨਪੱਨਾਪਕ' ਵਰਿਸ਼ਠਤਾਕ੍ਰਮ (ਜੇਸ਼ਠਾਨੁਪੂਰਵੀਕਰਮ) ਨਾਲ ਅਸਾਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਅਧਿਵੇਸ਼ਨ ਲਈ ਗਣ ਪੂਰਤੀ (ਕੋਰਮ) ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਸੀ। ਗਣ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ 10 (ਸੀਮਿਤ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ 5) ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਸੰਘ ਦੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਮੌਜੂਦਗੀ (ਗੈਰ-ਮੌਜੂਦਗੀ) ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ (5, 10, 20 ਅਤੇ 20 ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ) ਕਹੀ ਗਈ ਹੈ। ਗਣ ਪੂਰਤੀ ਵਿੱਚ ਦੂਸਰੇ ਜਨਪਦਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਮਾਮਲਾ ਵਿਚਾਰ ਅਧੀਨ ਹੋਵੇ, ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਗਣ ਪੂਰਕ ਨਾਮਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਕੋਰਮ ਪੂਰਾ ਕਰਵਾਉਣ

ਨੋਟ

ਦਾ ਯਤਨ (ਵਿਹਪ) ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸੰਘ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਿਨੈਧਰ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਗਣਨਾ ਗਣ ਪੂਰਤੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸੰਘ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿੱਚ ਸੰਘਵੱਗ (ਵਿਅਗਰ) ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਸੀ, ਵਿਅਗਰ ਸੰਘ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਨਿਯਮਿਤ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਮੌਜੂਦਗੀ ਭਿਖਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯਮਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਪ੍ਰਸਤਾਵ (ਗਿਅਪਤੀ) ਉਪਚਾਰਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੋਤਾ (ਗਿਆਪਕ) ਵੱਲੋਂ ਸਥਾਪਿਤ (ਸਥਾਪਨਾ) ਜਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ, ਉਦੋਂ ਉਸ ਦਾ ਨਿਯਮਿਤ ਅਨੁਸਵਾਨ ਜਾਂ ਆਵ੍ਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਸੁਣ ਸਕਣ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ, ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਗੈਰ-ਸਬੰਧ ਗੱਲਾਂ 'ਤੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਿਅਪਤੀ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਮੈਂਬਰ ਦਾ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣਾ ਉਸ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਦਾ ਸੂਚਕ ਸੀ। ਵਿਵਾਦਗ੍ਰਸਤ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹੋਰ ਸੰਘ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਵਿਵਾਦਗ੍ਰਸਤ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਫੈਸਲੇ 'ਤੇ ਨਾ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿੱਚ ਉਪ ਸੰਮਤੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਬਾਹਿਕ (ਉਦਾਹਿਕਾ) ਸਭਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਮਤੀ ਵਿੱਚ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਮੈਂਬਰ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਸੰਮਤੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਮੰਨਣਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਰੀਜਡੇਬਿਡਸ ਨੇ 'ਨੇਤੀ' ਅਤੇ 'ਉਬਾਹਿਕ' ਸ਼ਬਦ ਫੈਸਲਿਆਂ ਦੇ ਧੋਤਕ ਮੰਨੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਵਾਦਗ੍ਰਸਤ ਵਿਸ਼ੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਲਈ ਭੇਜੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਅਤੇ ਵਿਵਾਦਗ੍ਰਸਤ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਸਹਿਮਤ ਨਾਲ ਹੋਣ 'ਤੇ ਬਹੁਮਤ ਵੱਲੋਂ ਉਸ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਰੁੱਧਕ ਵੱਲੋਂ ਹਮਲਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ 'ਤੇ 'ਕੌਸ਼ਲ ਨਰੇਸ਼' (ਵਿਰੁੱਧਕ) ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਵੇ ਜਾਂ ਨਹੀਂ।' ਇਸ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਵੀ ਬਹੁਮਤ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਮਤਦਾਨ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਅਧਿਕਾਰੀ 'ਸ਼ਲਾਕਾ ਗ੍ਰਾਹਾਪਕ' ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਲਾਕਾਵਾਂ ਲੱਕੜੀ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹਰੇਕ ਮੈਂਬਰ ਨੂੰ ਉਸ ਰੰਗ ਦੀ ਸ਼ਲਾਕਾ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਸ਼ਲਾਕਾ ਦੀ ਚੋਣ ਗੁਪਤ ਰੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। 'ਸਵਕਰਣਜਲਪਕ' ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਸ਼ਲਾਕਾ ਗ੍ਰਾਹਾਪਕ ਕੰਨ ਦੇ ਮੂੰਹ ਲਿਜਾ ਕੇ ਗੁਪਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸ ਰੰਗ ਦੀ ਸ਼ਲਾਕਾ ਕੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਹੜੀ ਸ਼ਲਾਕਾ ਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਚੋਣ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸਮਾਨ ਵਿਵਹਾਰ ਨਾਲ ਜਾਂ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਕੇ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਮਤਦਾਨ ਨਜਾਇਜ਼ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਗਣ ਦੇ ਅਧਿਵੇਸ਼ਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਰਵਾਈ ਲੇਖਕ ਦੀ ਕੀ ਵਿਵਸਥਾ ਸੀ, ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਪਰ ਮਹਾਗੋਵਿੰਦ ਸੁਤ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਭਾਗਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਅਰਥ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਧਿਵੇਸ਼ਨ ਦੇ ਅਭਿਲੇਖਨ ਦੀ ਵਿਵਸਤਾ ਸੀ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਕੰਮ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਲਿਪਿਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸੰਪਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਵਿਨੈਪਿਟਕ ਵਿੱਚ ਇਕ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਚਰਿੱਤਰਹੀਣ ਪਤਨੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਦੇ ਇਛੁੱਕ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਲਿਛਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਵਰਨਣ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗਣ ਸਭਾ ਨਿਆਇਕ ਸਭਾ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰਦੀ ਸੀ ਪਰ ਨਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਦ ਸੀ। ਸੁਮੰਗਲ ਵਿਲਾਸਿਨੀ ਵਿੱਚ ਵੇਰਵਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਅਪਰਾਧ ਦੇ ਦੋਸ਼ੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਵਿਨਿਸ਼ਚਯਮਹਾਮਤ (ਜਾਂਚ ਅਧਿਕਾਰੀ) ਦੇ ਕੋਲ ਲਿਆਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਜਾਂਚ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਅਭਿਯੁਕਤ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਨਾ ਪਾਉਣ 'ਤੇ ਛੱਡ ਸਕਦਾ ਸੀ ਪਰ ਦੋਸ਼ੀ ਪਾਏ ਜਾਣ 'ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਬਲਕਿ ਮਾਮਲਾ ਬੋਹਾਰਿਕ (ਨਿਆਇਕ ਵਿਗਿਆਨੀ) ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਦੋਸ਼ੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸੁਤਧਰ (ਪਾਰਸਪ੍ਰਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨੀ), ਅਠਕੁਲੀਕਾਂ (ਅੱਠ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਨਿਆ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ), ਸੈਨਾਪਤੀ ਅਤੇ ਉਪ ਰਾਜੇ ਕੋਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅੰਤਿਮ ਸੁਣਵਾਈ ਖੁਦ 'ਰਾਜਾ' ਕਰਦਾ ਸੀ ਜੋ 'ਪਣਿਕ-ਪੋਥਕ' (ਪਹਿਲੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸੰਕਲਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਗ੍ਰੰਥ) ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਫੈਸਲਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ।

ਮੱਲ ਅਤੇ ਵਿਜਸੰਘ ਦਾ ਉਨਮੂਲਨ- ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਣਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਰਾਜਤੰਤਰਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਤੰਤਰਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕੇਵਲ ਲਿਛਵੀਗਣਾਂ ਨੇ ਹੀ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਮਗਧ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਵਿੱਜ ਦਾ ਸੰਘ ਗਣਰਾਜ ਸੀ। ਵਿੱਜ, ਮੱਲਾਂ ਅਤੇ ਕਾਸ਼ੀ-ਕੌਸ਼ਲ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੰਘ ਬਣਾਇਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਜੈਨ ਕਲਪ ਸੂਤਰ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸੰਘ ਵਿੱਚ 9 ਲਿਛਵੀ, 9 ਮੱਲ ਅਤੇ ਕਾਸ਼ੀ-ਕੌਸ਼ਲ ਦੇ 18 ਗਣਰਾਜ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ, ਜਦ ਕਿ ਸੰਘ ਦੇ ਗਣਰਾਜ ਮੈਂਬਰ ਸੁਤੰਤਰ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਜਾਂ ਨੇ ਸੰਘ ਦੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਤੋਂ ਹੱਥ ਖਿੱਚ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਲਿਛਵੀਗਣ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੂੰ ਚੇਟਕ ਨੂੰ ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ ਨਾਲ ਇਕੱਲੇ ਯੁੱਧ ਕਰਨਾ ਪਿਆ।

ਚੇਟਕ ਨੇ ਵਿਆਹ ਸਬੰਧਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਭੈਣ ਤ੍ਰਿਸ਼ਲਾ (ਮਹਾਵੀਰ ਦੀ ਮਾਂ) ਦਾ ਵਿਆਹ ਗਿਆਤ੍ਰਕ ਰਾਜਾ ਸਿਧਾਰਥ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਚੇਟਕ ਦੀਆਂ ਸੱਤ ਲੜਕੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਚੇਲਨਾ ਦਾ

ਨੋਟ

ਵਿਆਹ ਮਗਧ ਨਰੇਸ਼ ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਦੇ ਨਾਲ, ਦੂਸਰੀ ਮਰਗਾਵਤੀ ਦਾ ਵਤਸ ਰਾਜੇ ਸ਼ਤਾਨੀਕ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਪੁੱਤਰੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ 'ਤੇ ਵੀ ਚੇਟਕ ਮਗਧ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਟਾਲ ਸਕਿਆ।

ਪਾਲੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਲਿਛਵੀ ਲੋਕ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਦੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ 'ਚ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਲਿਛਵੀਆਂ ਦੇ ਆਤੰਕ ਤੋਂ ਪਾਟਲੀ ਗ੍ਰਾਮ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਵੀ ਦੁਖੀ ਸਨ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਥਾਨਕ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਘਰਾਂ 'ਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਉਥੇ ਡੇਢ ਮਹੀਨੇ ਤੱਕ ਅਧਿਕਾਰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ ਵੱਲੋਂ ਵਿੱਜ ਸੰਘ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਯੁੱਧ ਛੇੜਨ ਦੇ ਹੋਰ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਕਾਰਨ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਅੱਗੇ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ਪਰ ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ ਵੱਲੋਂ ਵਿੱਜਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਰਹੱਸ ਦੱਸਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਹਾਪ੍ਰੀਨਿਵਾਰਣ ਸੁਤ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ ਨੇ ਵੱਸਕਾਰ ਨੂੰ ਵਿਜਿਆਂ ਦੇ ਉਨਮੂਲਨ ਦਾ ਉਪਾਅ ਜਾਨਣ ਲਈ ਬੁੱਧ ਦੇ ਕੋਲ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਬੁੱਧ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਵਿੱਜ ਲੋਕ ਜਦ ਤੱਕ ਸੱਤ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਗੇ, ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਹਰਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਅਪਰਿਹਾਨੀਏ ਧੰਮ' ਦੀ ਸੰਘਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਅਪਰਿਹਾਨੀਏ ਧੰਮ ਦਾ ਵਰਨਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ-

1. ਸੰਘ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਹਾਜ਼ਰੀ ਅਤੇ ਨਿਯਮ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਅਧਿਵੇਸ਼ਨ,
2. ਸੰਘ ਵਿੱਚ ਇਕ ਮੱਤ ਜਾਂ ਸੰਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਰਹਿਣਾ, ਅਧਿਵੇਸ਼ਨ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸੰਘ ਦੇ ਕਰਤਵ, ਕਰਮ ਕਰਨਾ,
3. ਨਾ-ਮਨਜ਼ੂਰ ਫੈਸਲੇ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਮਨਜ਼ੂਰ ਤੱਥ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਨਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਵਿੱਜ ਸੰਘ ਦੇ ਮਨਜ਼ੂਰ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ,
4. ਵਿੱਜ ਸੰਘ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ, ਨੇਤਾਵਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਗੌਰਵ ਭਾਵ ਰੱਖਣਾ, ਸਨਮਾਨ ਕਰਨਾ, ਪੂਜਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ,
5. ਵਿੱਜ ਸੰਘ ਦੇ ਚੈਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕਰੀਤੀਆਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ,
6. ਵਿੱਜ ਸੰਘ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਰਹੰਤਾਂ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕਰਨਾ, ਅਤੇ
7. ਵਿੱਜ ਸੰਘ ਦੇ ਮਹੱਲਕਾਂ (ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ) ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੌਰਵ ਰੱਖਣਾ, ਸਨਮਾਨ ਰੱਖਣਾ, ਪੂਜਾ ਕਰਨਾ, ਕੁੱਲ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਕੁਮਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਅਗਵਾ ਨਾ ਕਰਨਾ।

ਇਸ ਵੇਰਵੇ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਘ ਦੇ ਅਧਿਵੇਸ਼ਨ ਨਿਯਮ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਮੈਂਬਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਨੀਤੀਆਂ, ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਵੱਡਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਨਮਾਨ ਭਾਵ ਪ੍ਰਸਪਰ ਏਕਤਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅਧਾਰ ਏਕਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੱਸਕਾਰ ਵਰਗੇ ਕੂਟਨੀਤਿਕਾਂ ਨੇ ਭੇਦ ਨੀਤੀ ਨਾਲ ਤੋੜਨ ਦਾ ਸਫਲ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਮਗਧ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਉਥਾਨ

6ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਈ. ਪੂ. ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਮਗਧ ਦੱਖਣ ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਪਟਨਾ ਅਤੇ ਗਯਾ ਦੇ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਉਤਰ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਸੋਨ ਅਤੇ ਗੰਗਾ ਨਦੀਆਂ ਸਨ। ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਇਹ ਛੋਟਾ ਨਾਗਪੁਰ ਦੇ ਪਠਾਰ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਚੰਪਾ ਨਦੀ ਵਹਿੰਦੀ ਸੀ ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਅੰਗ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਰਾਜਗ੍ਰਹਿ ਪੰਜ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੋਂ ਘਿਰਿਆ ਅਭੇਦ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ। 5ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਈ. ਪੂ. ਦੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਰਾਜਧਾਨੀ ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਤੋਂ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਸਾਮਰਾਜ ਵਾਦ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਪਰ ਵਿਸਥਾਰਵਾਦੀ ਨੀਦੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਬੁੱਧ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੇਜ਼ ਗਤੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਮਗਧ ਮਹਾਜਨਪਦ ਨੇ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਹੀ ਵਿਸਥਾਰ ਕੀਤਾ, ਸਗੋਂ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਏਕਤਾ ਦੇ ਸੂਤਰ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਵਾਲ ਉਠਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਗਧ ਦੀ ਵਿਸਥਾਰਵਾਦੀ ਨੀਤੀ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦੇ ਕੀ ਕਾਰਨ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਇੰਨਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਮਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ।

ਟਾਸਕ ਨਗਰੀਕਰਣ ਦੇ ਵਿਘਟਨ ਦੇ ਕੀ ਕਾਰਨ ਸਨ, ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

ਨੋਟ

ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਜੈਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਰਿਆ ਪੱਛਮ ਤੋਂ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਆਏ। ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਜਨਪਦਾਂ ਵਿੱਚ ਆਰਿਆ ਪ੍ਰਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਰਿਆ ਉਤਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਆਰਿਆ ਬਹੁਸੰਖਿਅਕ ਪ੍ਰਗਿਆਵਾਂ 'ਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਰਿਆ ਜਾਤੀ 'ਤੇ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਉਹ ਮੁਕਤ ਸਨ। ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਵਰਨ-ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਪੂਜਾ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਦਾ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਇਸੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਰਾਏ ਚੌਧਰੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਗਧ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਇਕ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲਚਕੀਲਾਪਣ ਸੀ। ਇਹ ਗੁਣ ਸਰਸਵਤੀ ਅਤੇ ਦ੍ਰਸ਼ਗਤੀ ਦੇ ਤੱਟਵਰਤੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਮਗਧ ਦੇ ਆਰਿਆਵਰਤ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸਥਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਗ, ਮਗਧ, ਬੰਗ ਆਦਿ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਤੋਂ ਪਰਤਣ 'ਤੇ ਪੁਨਰ ਸੰਸਕਾਰ ਕਰਕੇ ਬੁੱਧ ਹੋਣ ਦਾ ਵਰਨਣ ਆਇਆ ਹੈ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਮਗਧ ਆਦਿ ਪੂਰਬੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਯਥਾਵਤ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਏਤਰੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਨੀਲਕੰਠ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ "ਪ੍ਰਾਚੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਚੀਆਂ ਦੇ ਜੋ ਵੀ ਰਾਜੇ ਹਨ, ਸਾਮਰਾਜ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਭਿਸ਼ੇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਭਿਸ਼ੇਕ ਦੇ ਅਨੰਤਰ ਸਮਰਾਟ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।' ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਮਰਾਟ ਵੀ ਇਸੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਸਨ। ਰਾਏ ਚੌਧਰੀ ਨੇ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਲੜਾਕੂਆਂ ਅਤੇ ਯੋਧਿਆਂ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ, ਜਿਸ ਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿੱਚ ਜਰਾਸੰਧ ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ ਮਹਾਪਧ ਅਤੇ ਕਲਿੰਗ ਜਿੱਤਣ ਵਾਲੇ ਚੰਡਾਸ਼ੋਕ ਅਤੇ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਵਰਗੇ ਮਹਾਨ ਯੋਧੇ ਪੈਦੇ ਹੋਏ। ਉਸੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਤੀਬੋਧੀ ਪੁੱਤਰ ਵਰਧਮਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਅਤੇ ਗੌਤਮਬੁੱਧ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਸਾਮਰਾਜ ਫੈਲਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਮਰਾਟਾਂ ਲਈ ਸਭ ਕੁਝ ਕਰਨ ਲਈ ਤਤਪਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਰਾਜੇ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ੂਦਰਾ ਨੂੰ ਰਾਣੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾਣਾ ਵੀ ਇਸੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸੰਭਵ ਸੀ। ਯਵਨਾਂ ਦਾ ਰਾਜਪਦ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਇਸੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਮਰਿਕ ਸਥਿਤੀ, ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਸਰੋਤਾਂ, ਦੀ ਉਪਲੱਬਧੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਬਲਕਿ ਪ੍ਰਬਲ ਇੱਛਾ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਮਰਾਜ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮਗਧ ਦੇ ਕੋਲ ਸੀ। ਨਾਲ ਹੀ ਸਮਨਵਯ ਦੀ ਅਸੀਮ ਸਮਰੱਥਾ ਅਨੇਕਾਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ, ਜੈਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਘ ਭੇਦ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਦੀ, ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਦੇ ਧੋਤਕ ਹਨ। ਇਕ ਸ਼ੂਦਰ ਦਾ ਸ਼ਾਸਕ ਬਣਨਾ ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਉਤਕਟ ਇੱਛਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਮਗਧ ਦੇ ਅਮਾਤਿਆ ਅਤੇ ਮੰਤਰੀ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਤਾ ਵਾਲੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਦੇ ਵੱਸਕਾਰ (ਵਰਸ਼ਕਾਰ) ਅਤੇ ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ ਦੇ ਸੁਨੀਥ, ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਕੌਟਲਿਆ ਆਦਿ ਅਮਾਤਿਆਂ ਨੂੰ ਕੂਟਨੀਤਿਕ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਿਲ ਸੀ। ਰਾਏ ਚੌਧਰੀ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਮਗਧ ਦੇ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਗਿਰਵ੍ਰਜ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਅਤੇ ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਵਫਾਦਾਰ ਲੋਕ ਸਨ ਜੋ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਨਮਤ ਤਿਆਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ।

ਮਗਧ ਦੇ ਚਾਰੋਂ ਪਾਸੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਕਾਫੀ ਸਾਧਨ ਉਪਲੱਬਧ ਸਨ ਅਤੇ ਸਾਮਰਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਗਧ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਹੁਤ ਦ੍ਰਿੜ ਸੀ। ਮਗਧ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਰਾਜਗ੍ਰਹਿ ਚਾਰੋਂ ਪਾਸੇ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਮਹਾਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵੇਰਵਾ ਮਿਲਦਾ ਹੇ ਕਿ ਇਹ ਪੰਜ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵੈਹਾਰ, ਵਰਾਹ, ਵ੍ਰਸ਼ਭ, ਰਸ਼ੀਗਿਰੀ ਅਤੇ ਚੈਤਇਕ ਤੋਂ ਘਿਰਿਆ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਗੰਏ ਦੁਰਗ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸੀ (ਪੁਰ ਦੁਰਾਧਰਸ਼ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ)। ਮਗਧ ਦੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੱਧ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਨਵੀਂ ਰਾਜਧਾਨੀ ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਗੰਗਾ ਅਤੇ ਸੋਨ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਸੰਗਮ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜਲਮਾਰਗ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੇਂਦਰ ਵੀ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹਾਥੀ ਸੇਨਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਗ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਅੰਗ ਦੇ ਮਗਧ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਮਗਧ ਨੂੰ ਉਥੇ ਦੇ ਹਾਥੀ ਬੜੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਉਪਲੱਬਧ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਗਜ ਸੈਨਾ ਦੇ ਜ਼ੋਰ 'ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਦੁਰਗ ਵੀ ਧਵਸਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਮਗਧ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ (ਦੱਖਣੀ ਬਿਹਾਰ) ਵਿੱਚ ਪਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਲੌਹ ਖਦਾਨਾਂ ਨਾਲ ਤਰ੍ਹਾਂ-ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਸਤਰ-ਸ਼ਸਤਰ ਬਣਾਏ ਜਾਣਾ ਸੰਭਵ ਸੀ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਜੰਗਲਾਂ ਨੂੰ ਸਾਫ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਕਈ ਨਵੇਂ ਉਦਯੋਗ-ਧੰਦਿਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਗੰਗਾ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਉਤਪਾਦਿਤ ਖਾਧਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮਗਧ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਰੱਖਣਾ ਹੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਬਲਕਿ ਮਗਧ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੰਪਨਤਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਰਾਜਕੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭੂ-ਰਾਜਸਵ ਜਮਾ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਜੋ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਲਾਭਪ੍ਰਦ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਇੰਗਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਗੰਗਾ, ਗੰਡਕ ਅਤੇ ਸੋਨ ਨਦੀ ਦੇ ਵਪਾਰਕ ਮਾਰਗਾਂ 'ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਕੰਟਰੋਲ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਰਾਜਸਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਹਰਸ਼ ਵੰਸ਼- ਇਸ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਸੰਸਥਾਪਕ ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਸੀ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਸ਼ਿਸ਼ੂਨਾਗਵੰਸ਼ੀ ਸ਼ਾਸਕ ਸੀ। ਇਸ ਤੱਥ ਦਾ ਅਧਾਰ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦਾ ਇਹ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਧੋਤ ਵੰਸ਼ ਨੇ ਮਗਧ 'ਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧੋਤ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਕੇ ਸ਼ਿਸ਼ੂਨਾਗ ਸ਼ਾਸਕ ਬਣਿਆ ਅਤੇ ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਨੂੰ ਉਸ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਸ਼ਾਸਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। ਪਰ ਹੁਣ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਿਸ਼ੂਨਾਗ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਦੇ ਪਤਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਸ਼ਾਸਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਿਸ਼ੂਨਾਗ ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਦਾ ਪੂਰਵਜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬੁੱਧ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ ਚੰਡ ਪ੍ਰਧੋਤ ਮਹਾਸੇਨ ਨੇ ਅਵੰਤੀ 'ਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਮਗਧ 'ਤੇ ਨਹੀਂ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਬੂਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਧੋਤ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਅਵੰਤੀ ਵਿੱਚ ਪਾਲਕ, ਆਰਿਇਕ, ਅਵੰਤੀਵਰਦਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਖਯੂਪ ਰਾਜਾ ਹੋਏ ਅਤੇ ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਅਵੰਤੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਧੋਤ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਰਿਹਾ। ਸ਼ਿਸ਼ੂਨਾਗ ਨੂੰ ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਤੋਂ ਪੂਰਵ ਵਰਤੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾਣ 'ਤੇ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਅਵੰਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧੋਤ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਭਵ ਸੀ।

ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਮਹਾਪ੍ਰੀਨਿਰਵਾਣ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਵਿੱਜ ਸੰਘ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ ਨੇ ਵੈਸ਼ਾਲੀ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮਹਾਲੰਕਾਰਵਤਥੁ ਤੋਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਿਸ਼ੂਨਾਗ ਨੇ ਰਾਜਗ੍ਰਹਿ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਨੂੰ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਸ਼ਿਸ਼ੂਨਾਗ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਹੋਇਆ। ਮਹਾਲੰਕਾਰਵਤਥੁ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵੀ ਵੇਰਵਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਿਸ਼ੂਨਾਗ ਵੱਲੋਂ ਰਾਜਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਕਾਫੀ ਉਤਰੋਤਰ ਅਵੰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਗਈ, ਜਦੋਂਕਿ ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਅਤੇ ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਰਾਜਗ੍ਰਹਿ ਆਪਣੀ ਸਮ੍ਰਿਧੀ ਦੀ ਪਰਾਕਾਸ਼ਠਾ 'ਤੇ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਿਸ਼ੂਨਾਗ ਨੂੰ ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਦਾ ਪੂਰਵ ਵਰਤੀ ਸ਼ਾਸਕ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸ਼ਿਸ਼ੂਨਾਗ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕਾਲਾਸ਼ੋਕ (ਕਾਕਵਰਣ) ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਦਾ ਪੂਰਵ ਸ਼ਾਸਕ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੇ ਵੰਸ਼ਜ ਉਦਾਇਨ ਨੇ ਵਸਾਇਆ ਸੀ।

ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਦੇ ਅਸ਼ਵਘੋਸ਼ ਨੇ ਹਰਇਕ ਕੁਲ ਦਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਡੀ. ਆਰ. ਭੰਡਾਰਕਰ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਦੇ ਮਗਧ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਗਧ 'ਤੇ ਵਿੱਜੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਵਿੱਜਇਆ ਦਾ ਸੈਨਾਪਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਵਿੱਜਇਆਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਕ ਨਵੇਂ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਪਰ ਇਹ ਤੱਥ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮੀਚੀਨ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਮਹਾਵੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਖੁੱਦ 15 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਮਗਧ ਨਰੇਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਭਿਸ਼ਿਕਤ ਕੀਤਾ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਹੇਮਜਿਤ, ਕੇਸ਼ਮਜਿਤ, ਕਸ਼ੇਤਰੋਜਾ, ਭਟਿੱਯ, ਭਾਟਿਏ ਨਾਮ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਪਰ ਰਾਏ ਚੌਧਰੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਰਪਨਿਕ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

ਮਗਧ ਦੇ ਗੁਆਂਢੀ ਰਾਜ ਅਵੰਤੀ, ਕੌਸ਼ਲ, ਵਤਸ, ਵਿੱਜ (ਗਣਰਾਜ) ਆਦਿ ਸਨ, ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਤਾ ਦੇ ਸਬੰਧ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਰਾਜਾਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਟਰਾਣੀ ਕੌਸ਼ਲਦੇਵੀ ਕੋਸ਼ਲ ਨਰੇਸ਼ ਮਹਾਕੌਸ਼ਲ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸੇਨਜਿਤ ਦੀ ਭੈਣ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਆਹ ਸਬੰਧ ਨਾਲ ਕੋਸ਼ਲ ਮਗਧ ਦਾ ਮਿੱਤਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ ਬਲਕਿ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਲੱਖ ਕਾਰਸ਼ਪਣ ਦੀ ਸਾਲਾਨਾ ਆਮਦਨ ਦਾ ਕਾਸ਼ੀ ਜਨਪਦ ਦਾ ਇਕ ਗ੍ਰਾਮ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਲਿਛਵੀ ਰਾਜਾ (ਮੁਖਿਆ) ਚੇਟਕ ਦੀ ਸੱਤਵੀਂ ਪੁੱਤਰੀ ਚੇਲਨਾ ਨਾਲ ਵੀ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿੱਜਇਆਂ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਤਾ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਏ। ਉਸ ਦੀ ਤੀਸਰੀ ਰਾਣੀ ਖੇਮਾ ਪੰਜਾਬ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਮਦ੍ਰ (ਸ਼ਾਕਲ) ਰਾਜਾ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਸੀ। ਜੈਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਹੋਰ ਰਾਣੀ ਵੈਦੇਹੀ ਦਾ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ ਨੂੰ 'ਵਿਦੇਹੀਪੁਤੋ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਹਾਵੱਗ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ 500 ਰਾਣੀਆਂ ਸਨ। ਰਾਏ ਚੌਧਰੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ-ਉਸ ਨੇ ਮਦ੍ਰ ਕੋਸ਼ਲ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਤੋਂ ਵਿਆਹ ਸਬੰਧ ਕਾਇਮ ਵੀ ਕੀਤੇ। ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਦੀ ਇਹ ਨੀਤੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੀ। ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਉਪਰੋਕਤ ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਾਜ ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹੇ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਗਧ ਨੂੰ ਪੱਛਮ ਅਤੇ ਉਤਰ ਵੱਲ ਫੈਲਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ।

ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਨੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕੂਟਨੀਤਿਕ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ। ਵਰਨਣਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਚੰਡ ਪ੍ਰਧੋਤ ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀਨ ਨਰੇਸ਼ ਸੀ। ਵਿਨਯਪਿਟਕ ਤੋਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਧੋਤ ਨੂੰ ਪਾਂਡੂ ਰੋਗ (ਪੀਲੀਆ) ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਇਲਾਸ ਲਈ ਆਪਣੇ ਵੈਧ ਜੀਵਕ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਵੰਤੀ ਮਗਧ ਦਾ ਮਿੱਤਰ ਰਾਜ ਬਣ ਗਿਆ। ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੰਧਾਰ ਸ਼ਾਸਕ ਪੁਸ਼ਕਰਸਾਰਿਨ ਨੇ ਅਵੰਤੀ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਇਸ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਪੁਸ਼ਕਰਸਾਰਿਨ ਨੇ ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਮੰਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਨੇ ਅਵੰਤੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਕੇ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਮਿੱਤਰ ਰਾਜ ਨੂੰ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਣਾਉਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਤਕਸ਼ਿਲਾ (ਗੰਧਾਰ) ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਨਰੇਸ਼ ਦਾ ਅਨੁਰੋਧ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਸਥਾਰ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੇ ਅੰਗ ਰਾਜ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਮਹਾਵੱਗ ਅਤੇ ਸ਼ੋਣਦੰਡਸੁਤ ਸਾਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਦੇ ਲਈ ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਨੇ ਕੂਟਨੀਤੀ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ। ਖੁੱਦ ਦੇ ਅੰਗ ਨਰੇਸ਼ ਬ੍ਰਹਮਦੱਤ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅੰਗ ਨੂੰ ਮਗਧ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਸੁਮੰਗਲ ਵਿਲਾਸਿਨੀ ਵਿੱਚ ਅੰਗ ਨੂੰ ਮਗਧ

ਨੋਟ

ਦਾ ਅਲੱਗ ਪ੍ਰਾਂਤ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਮਗਧ ਯੁਵਰਾਜ ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ਾਸਿਤ ਸੀ, 'ਚੰਪਾਇਮ ਗੁਣਿਕੋਰਾਜਾ'। ਬੁੱਧ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਚੰਪਾਨਗਰ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਰਗ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਕਰਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਚੰਪਾ (ਚੰਪਾਨਗਰ) ਦੀ ਆਮਦਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸ਼ੋਣਦੰਡ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਵੇਂ ਜਿੱਤੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੋਂਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਧੰਮਪਦ ਦੀ ਅਟਠਕਥਾ ਅਤੇ ਬੁੱਧਚਰਯ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਦਾ ਰਾਜ 300 ਯੋਜਨ ਤੱਕ ਵਿਸਥਾਰ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ ਨੇ 200 ਯੋਜਨ ਹੋਰ ਵਧਾਇਆ। ਵਿਨਯਪਿਟਕ ਅਤੇ ਮਹਾਵੱਗ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ 80,000 ਨਗਰ ਜਾਂ ਗ੍ਰਾਮ ਸਨ। ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਨੇ 80,000 ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਸਪਾ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੰਖਿਆ ਅਤਿਰੰਜਿਸ਼ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਪਿੰਡ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇਕਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਭਰ ਕੇ ਆਏ ਸਨ। ਗਾਮਿਨੀ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਮੁਖਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਸਨ।

ਮਗਧ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰਾਜਧਾਨੀ ਗਿਰਿਵ੍ਰਜ (ਕੁਸ਼ਾਗ੍ਰਪੁਰ) ਜੋ ਨਗਰ ਉਤਰ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਸੀ, ਵਿੱਜ ਸੰਘ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਅਸੁਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਵਿੱਜ ਹਮਲੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅੱਗੇ ਲੱਗਦ ਤੋਂ ਇੱਥੇ ਬਹੁਤ ਹਾਨੀ ਹੋਈ, ਹੇਨਸਾਂਗ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਗਿਰਿਵ੍ਰਜ ਦੇ ਉਤਰ ਪੂਰਵ ਵਿੱਚ 'ਰਾਜਗ੍ਰਹਿ' ਨਾਮ ਦੀ ਨਵੀਂ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਈ ਗਈ। ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਦੇ ਵਾਸਤੁਕਾਰ ਮਹਾਗੋਬਿੰਦ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਸੀ। ਜਦਕਿ ਫਾਹਮਾਨ ਨੇ ਨਵੀਂ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਕੁਸ਼ਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਅਯੋਗ ਅਮਾਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਯੋਗ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਨਾਮ ਦਿੱਤੇ। ਵਸੱਕਾਰ ਅਤੇ ਸੁਨੀਥ ਵਰਗੇ ਅਮਾਤਿਆਂ ਨੂੰ ਉਚ ਪਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਸਹਿਯੋਗ ਸਬੰਧੀ ਕਈ ਪਦਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ-ਉਪਰਾਜਾ, ਸਬੱਤਥਕ, ਵੋਹਾਰਿਕਮਹਾਮਤ, ਸੈਨਾ ਨਾਇਕ ਮਹਾਮੱਤ, ਮਾਂਡਲਿਕ ਗ੍ਰਾਮ ਭੋਜਕ ਆਦਿ। ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦਰਸ਼ਕ ਨੂੰ 'ਉਪਰਾਜਾ' ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਉਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਚਲਾਉਂਦਾ ਸੀ। 'ਸਬੱਤਥਕ' ਸਧਾਰਣ ਕੰਮ ਦੇਖਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। 'ਵੋਹਾਰਿਕ ਮਹਾਮੱਤ' ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਨਿਆ ਸਬੰਧੀ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਵਿਨਯਪਿਟਕ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਨੂੰ ਸਖਤ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਮਰ ਕੈਦ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਕੋੜੇ ਲਗਾਉਣਾ, ਲੋਹੇ ਨਾਲ ਜਲਾਉਣ, ਜੀਭ ਕੱਟਣਾ, ਪਸਲੀਆਂ ਤੋੜਣਾ, ਅੰਗਚਛੇਨ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਆਦਿ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਣ ਸੀ। 'ਸੈਨਾਨਾਇਕ ਮਹਾਮੱਤ' ਦਾ ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਵਰਗੇ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਸਮਰਾਟ ਦੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਕਿਸੇ ਤਜ਼ਰਬੇਕਾਰ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਵਸਤ ਵਿਅਕਤੀ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਸੈਨਾਪਤੀ ਸੈਨਿਕ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ। 'ਗ੍ਰਾਮਭੋਜਕ' ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗ੍ਰਾਮੀਣ ਖੇਤਰਾਂ ਤੋਂ ਭੂ-ਰਾਜਸਵ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮਹਾਵੱਗ ਤੋਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਗ੍ਰਾਮਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਪਜ ਦਾ 1/10 ਹਿੱਸਾ ਭੂ-ਰਾਜਸਵ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਦਾ ਸਾਮਰਾਜ ਉਤਰ ਵਿੱਚ ਗੰਗਾ ਦੇ ਉਤਰੀ ਹਿੱਸੇ, ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਛੋਟਾ ਨਾਗਪੁਰ, ਪੂਰਵ ਵਿੱਚ ਅੰਗ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਸੋਨ ਨਦੀ ਤੱਕ ਵਿਸਥਾਰ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦਾ ਪੱਛਮੀ ਖੇਤਰ, ਦੱਖਣੀ ਬਿਹਾਰ, ਉੜੀਸਾ ਦਾ ਉਤਰੀ ਹਿੱਸੇ ਅਤੇ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਪੂਰਵੀ ਹਿੱਸੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਬੁੱਧ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਸੰਨਿਆਸ ਲੈਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸੈਨਾਪਤੀ ਅਤੇ ਵਿਪੁਲ ਧਨ ਸੰਪਤੀ ਦੇਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਸੀ ਪਰ ਬੁੱਧ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਘਟਨਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਸੱਤ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਵੈਧ ਜੀਵਕ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਲਲਿਤ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਬੁੱਧ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਤੋਂ ਤਰਪਣਯ ਕਿਰਾਇਆ (ਕਿਸ਼ਤੀ ਪਾਰ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ) ਨਾ ਲਏ ਜਾਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਜੈਨ ਗ੍ਰੰਥ ਉਤਰਾ ਅਧਿਐਨ ਸੂਤਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ, ਰਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਦਾਸ-ਦਾਸੀਆਂ ਸਮੇਤ ਜੈਨ ਮਹਾਵੀਰ ਦੇ ਚੈਤਯ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੁਣਦਾ ਸੀ।

ਮਹਾਵੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਵੱਲੋਂ 52 ਸਾਲ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਾਲ 28 ਸਾਲ ਦਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਵੱਲੋਂ 24 ਸਾਲ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ ਦਾ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ ਵੱਲੋਂ 23 ਸਾਲ ਅਤੇ ਉਦਾਇਨ ਦਾ 16 ਸਾਲ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ ਦਾ ਵਰਨਣ ਆਇਆ ਹੈ। ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦਾ ਨਿਰਵਾਣ ਸਿੰਘਲੀ ਵਰਨਣਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 544 ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਚੀਨੀ ਡਾਟੇ ਰਿਕਾਰਡ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ ਬੁੱਧ ਨਿਰਵਾਣ 487 ਈਸਾ ਪੂਰਵ (ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 483 ਈਸਾ ਪੂਰਵ) ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਸੈਂਘਲ ਵਰਨਣ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਿਤੀ ਦਾ ਯੂਨਾਨੀ ਵੇਰਵੇ ਦੀ ਮਿਤੀ ਤੋਂ ਪੁਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਚੀਨੀ ਡਾਟੇ ਰਿਕਾਰਡ ਨੂੰ ਠੀਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬੁੱਧ ਨਿਰਵਾਣ ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਾਲ ਦੇ 8ਵੇਂ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 52 ਸਾਲ ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਾਲ (ਦਰਸ਼ਕ ਦੇ 24 ਸਾਲ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ) ਅਤੇ ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ ਦੇ 8 ਸਾਲ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਾਲ (52+8=60 ਸਾਲ) ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਨਿਰਵਾਣ ਦੇ 60 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾ ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਦਾ ਰਾਜਰੋਹਣ

ਨੋਟ

ਹੋਇਆ। ਬੁੱਧ ਨਿਰਵਾਣ (ਚੀਨੀ ਡਾਟੇਡ ਰਿਕਾਰਡ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ 487 ਈ. ਪੂ.) ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਅਤੇ ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਸਮਾਂ 60 ਸਾਲ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ (487+60) 547 ਜਾਂ 546 ਈ. ਪੂ. ਵਿੱਚ ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਦਾ ਰਾਜਰੋਹਣ ਹੋਇਆ। ਰਾਏ ਚੌਧਰੀ ਨੇ ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਦਾ ਰਾਜਾਭਿਸ਼ੇਕ 545-544 ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਸ਼ਟ ਸਹਿਣ ਕਰਨੇ ਪਏ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੱਗਭਗ 15 ਸਾਲ ਕੈਦ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਉਹ (ਬਿੰਬੀਸਾਰ) ਚੰਪਾ ਦੇ ਉਪਰਾਜਾ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰ ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ ਦੇ ਛਡਯੰਤਰ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਮਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਵਿਨਯਪਿਟਕ ਆਦਿ ਬੁੱਧ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੋਂ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਲੇ ਦੇਵ ਦੱਤ ਦੇ ਉਕਸਾਏ ਜਾਣ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਪਰਾਧ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਰਾਏ ਚੌਧਰੀ ਨੇ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ, ਕੁਣਿਕ ਅਤੇ ਅਸ਼ੋਕ ਚੰਦ ਆਦਿ ਕਈ ਨਾਮਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਕ੍ਰਤਘਨ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰਿਆ।

ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ- ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਦੇ ਕਈ ਪੁੱਤਰ ਸਨ, ਦਰਸ਼ਕ ਅਤੇ ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਮਹਾਵੱਗ ਵਿੱਚ ਅਭਯ ਅਤੇ ਥੇਰਾਗਾਥਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ੀਲਵੰਤ ਅਤੇ ਵਿਮਲ ਕੋਨਡਨ ਦਾ ਵਰਨਣ ਆਇਆ ਹੈ। ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ ਦੇ ਡਰ ਨਾਲ ਦਰਸ਼ਕ ਅਤੇ ਹੋਰ ਤਿੰਨ ਭਰਾ ਭਿਕਸ਼ੂ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਸੰਯੁਕਤ ਨਿਕਾਏ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਸੇਨਜਿਤ ਦੀ ਭੈਣ ਕੌਸ਼ਲਦੇਵੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਪਰ ਜੈਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ 'ਵਿਦੇਹੀਪੁਤੋ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਰਾਜਾ ਚੇਟਕ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਚੇਲਨਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਮਗਧ ਦਾ ਸਿੰਘਾਸਨ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਘਟਨਾ ਬੁੱਧ ਮਹਾ-ਪ੍ਰੀਨਿਰਵਾਣ ਦੇ ਅੱਠ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ (ਬਿੰਬੀਸਾਰ) 52 ਸਾਲ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਬੁੱਧ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਦੀ ਪਟਰਾਣੀ ਕੌਸ਼ਲਦੇਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੇ ਸ਼ੋਕ ਵਿੱਚ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਕੌਸ਼ਲ ਨਰੇਸ਼ ਪ੍ਰਸੇਨਜਿਤ ਨੇ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਦੇ ਵਿਆਹ 'ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਿਜੀ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਆਦਿ ਦੇ ਖਰਚ ਲਈ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਾਸ਼ੀਗ੍ਰਾਮ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਕ ਲੱਖ ਕਾਸ਼ਾਪਣ ਦੀ ਸਾਲਾਨਾ ਆਮਦਨ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ (ਪਿਤਾ ਹੱਤਿਆ) ਨਾਲ ਕਸ਼ਬਧ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਪ੍ਰਸੇਨਜਿਤ ਨੇ ਕਾਸ਼ੀਗ੍ਰਾਮ ਮਗਧ ਤੋਂ ਵਾਪਿਸ ਆਪਣੇ ਕਬਜੇ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ। ਸੰਯੁਕਤ ਨਿਕਾਏ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਕਰ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਕਾਸ਼ੀਗ੍ਰਾਮ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਪ੍ਰਸੇਨਜਿਤ ਅਤੇ ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ ਵਿੱਚ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸੇਨਜਿਤ ਦੀ ਹਾਰ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਸ਼੍ਰਾਵਸਤੀ ਵਿੱਚ ਇਕ ਮਾਲੀ ਦੇ ਘਰ ਸ਼ਰਣ ਲੈਣੀ ਪਈ। ਉਸ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਮਲਿਕਾ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸੇਨਜਿਤ ਨੇ ਵਿਆਹ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਦੂਸਰੇ ਹਮਲੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸੇਨਜਿਤ ਨੇ ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ ਨੂੰ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਪਰ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਮੁਕਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਪੁੱਤਰੀ ਵਾਜ਼ਿਰਾ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕਾਸ਼ੀਗ੍ਰਾਮ ਵੀ ਮਗਧ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਵਿੱਜ ਸੰਘ ਦਾ ਮਗਧ ਵਿੱਚ ਵਿਲੇ- ਮਗਧ ਦੇ ਉਤਰ ਵਿੱਚ ਮੱਲ ਅਤੇ ਲਿੱਛਵੀ ਗਣਰਾਜ ਸਥਿਤ ਸਨ। ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਦਾ ਵਿੱਜ ਸੰਘ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਗਣਰਾਜ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ 9 ਮੱਲ, 9 ਲਿੱਛਵੀ ਅਤੇ ਕਾਸ਼ੀ ਅਤੇ ਕੌਸ਼ਲ ਦੇ 18 ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਇਕ ਸੰਗਠਨ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਰਾਜਾ ਚੇਟਕ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਰਾਏ ਚੌਧਰੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਲਿੱਛਵੀ, ਮੱਲ, ਕਾਸ਼ੀ ਅਤੇ ਕੌਸ਼ਲ ਦਾ ਉਪਯੁਕਤ ਸੰਗਠਨ ਮਗਧ ਰਾਜ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਇੰਨੇ ਢੀਠ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਗੰਗਾ ਦੇ ਪਾਰ ਵਾਲੇ ਗੁਆਂਢੀ ਰਾਜ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਇਸ ਸੰਘ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ। ਮਗਧ ਨੇ ਇਸ ਸੰਘ ਦੇ ਉਨਮੂਲਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ।

ਜੈਨ ਗ੍ਰੰਥ ਉਵਾਸਗਦਸਾਵ ਅਤੇ ਨਿਰਯਾਵਲੀ ਸੂਤਰ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਨੇ ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਰਾਜਾ ਚੇਟਕ ਦੀ ਕੰਨਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਰਾਣੀ ਚੇਲਨਾ (ਛਲਨਾ) ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਹੱਲ ਅਤੇ ਵੇਹੱਲ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਾਥੀ ਸੇਯਣਗ (ਸੇਚਨਕ-ਅਭਿਸ਼ੇਕ ਵਿੱਚ ਉਪਯੋਗੀ) ਅਤੇ 18 ਲੜੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਕੀਮਤੀ ਹੀਰੇ ਦਾ ਹਾਰ ਤੋਹਫੇ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ ਨੇ ਰਾਜ ਹਸਤਗਤ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਆਪਣੀ ਰਾਣੀ ਪਦਮਾਵਤੀ (ਪਧਾਵਤੀ) ਦੇ ਉਦਸਾਏ ਜਾਣ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ, ਪਿਤਾ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਦੋਨੋਂ ਤੋਹਫੇ ਵਾਪਿਸ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਪਰ ਦੋਨਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਹ ਨਾਨਾ ਚੇਟਕ ਕੋਲ ਦੌੜ ਗਏ ਅਤੇ ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ ਨੇ ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਸੁਮੰਗਲਵਿਲਾਸਿਨੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਕਾਰਨ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਗਧ ਅਤੇ ਵਿੱਜ ਸੰਘ ਦੇ ਮੱਧ ਗੰਗਾਨਦੀ 'ਤੇ ਇਕ ਬੰਦਰਗਾਹ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਖਦਾਨੇ ਵੀ ਸਨ, ਪੂਰਵ ਸੰਧੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬੰਦਰਗਾਹ ਅਤੇ ਖਦਾਨਾਂ 'ਤੇ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਨਾਲ ਦੋਨਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ ਪਰ ਕਾਫੀ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਵਿੱਜ ਸੰਘ ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਜਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ ਨੇ ਇਸ ਵਿਵਾਦ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਸ਼ਾਸਤਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਯੁੱਧ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕੁਝ ਕੀਮਤੀ

ਨੋਟ ਹੀਰੇ ਅਤੇ ਸੁਗੰਧਿਤ ਦ੍ਰਵ ਨੂੰ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਦੋਨਾਂ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਬਹਿਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਪਾਣੀ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਕਾਰਨ ਵੀ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਹੇ ਸਨ।

ਦੋਵਾਂ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਤਭੇਦ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਮਗਧ ਵਿੱਚ ਰਾਜਤੰਤਰਾਤਮਕ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸੀ, ਉਥੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਵਿੱਜ ਸੰਘ ਗਣਰਾਜ ਸੀ। ਗਣਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ, ਪਰ ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਸੀ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵੈਸ਼ਾਲੀ 'ਤੇ ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਅਸਲ ਕਾਰਨ ਮਗਧ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਵਾਧਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਵਿੱਜ ਸੰਘ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਗੁਆਂਢੀ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਯਤਨ ਸੀ।

ਯੁੱਧ ਦਾ ਵਰਨਣ ਮਹਾਵੱਗ ਅਤੇ ਮਹਾ-ਪ੍ਰੀਨਿਰਵਾਣ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਵਿੱਜਇਆ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਗੰਗਾ ਦੇ ਦੱਖਣ ਕਿਨਾਰੇ 'ਤੇ ਪਾਟਲੀ ਗ੍ਰਾਮ ਵਿੱਚ ਮਗਧ ਦੇ ਦੋ ਮੰਤਰੀਆਂ ਸੁਨੀਥ ਅਤੇ ਵਸਸਕਾਰ ਨੇ ਇਕ ਕਿਲੇ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਵਾਇਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਦੋਨਾਂ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦ੍ਰਿੜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮਹਾ-ਪ੍ਰੀਨਿਰਵਾਣ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ 'ਰਾਜਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਇਕ ਪਹਾੜੀ 'ਤੇ ਉਹ ਪਰਮ ਸੁਭਾਗਸ਼ਾਲੀ (ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ) ਰਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਗਧ ਦਾ ਰਾਜਾ ਅਜਾਤਸ਼ਤਰੂ ਵਿੱਜਇਆਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਇਛੁੱਕ ਸੀ।' ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ -"ਮੈਂ ਵਿੱਜਇਆ ਦਾ ਉਨਮੂਲਨ ਕਰ ਦੇਵਾਂਗਾ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਬਲੀ ਅਤੇ ਤਾਕਤਵਰ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਣ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਜਇਆਂ ਨੂੰ ਉਜਾੜ ਦੇਵਾਂਗਾ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੇਸਤੋਨਾਬੂਤ ਕਰਕੇ ਰਹਾਂਗਾ।" ਮਗਧ ਨਰੇਸ਼ ਨੇ ਇਸ ਦ੍ਰਿੜ ਫੈਸਲੇ ਦੀ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਲਈ ਤ੍ਰਿਕੂਟ ਪਰਬਤ 'ਤੇ ਨਿਵਾਸ ਕਰਕੇ ਰਹੇ ਬੁੱਧ ਦੇ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਮੰਤਰੀ ਵਸਸਕਾਰ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ, ਇਹ ਜਾਨਣ ਦੇ ਲਈ ਕਿ ਵਿੱਜਇਆਂ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਨੇ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਵਿੱਜ ਲੋਕ ਸੱਤ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਗੇ ਉਹ ਜੇਤੂ ਰਹਿਣਗੇ ਅਤੇ ਗਣਤੰਤਰ ਜਦੋਂ ਤੱਕ 'ਅਪਰਿਹਾਨੀਯ ਧਮਸ' ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਗੇ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਰਹੇਗਾ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਸਵਾਲ ਹੈ ਕਿ ਬੁੱਧ ਨੇ ਗਣਤੰਤਰਾਤਮਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਉਨਮੂਲਨ ਦਾ ਰਸਤਾ ਪ੍ਰਸ਼ਸਤ ਕੀਤਾ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਬੁੱਧ ਲਿੱਛਵੀਆਂ ਤੋਂ ਇੰਨੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੁੱਧ ਸੰਘ ਦੇ ਨਿਯਮ ਵਿੱਜ ਸੰਘ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਬਣਾਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਸਸਕਾਰ ਨਾਲ ਲਿਛਵੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਕਿਹਾ ਸੀ ਉਸ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਹੀ ਸੀ। ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਥਨ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਹਿਤਾਰਥ ਕੋਈ ਹੋਰ ਅਰਥ ਕੱਢ ਲਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀਮਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗਣਤੰਤਰ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਸ਼ਕਤ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਏਕਤਾ ਦੇ ਸੂਤਰ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਮਾਤਯ ਵਸਸਕਾਰ ਨੂੰ ਉਪਲਾਯਨ (ਕੂਟਨੀਤੀ) ਦੀ ਅਤੇ ਮਿਥੁਭੇਦ (ਸੰਘਭੇਦ) ਦੀ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਉਣ ਨੂੰ ਕਿਹਾ। ਵਸਸਕਾਰ ਵਿੱਜ ਸੰਘ ਵਿੱਚ ਇਸ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸ਼ਰਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਚ ਕੇ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੇ ਵਿੱਜ ਸੰਘ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਦੀ ਘੱਟ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵਿੱਜਇਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਮਤਭੇਦ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਰਾਏ ਚੌਧਰੀ ਨੇ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਘਟਤ ਅਤੇ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਮਗਧ ਦੇ ਵਸਸਕਾਰ ਆਦਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕਾਂ ਨੇ ਮੈਕਾਇਵਲੀ ਦੀ ਕੂਟਨੀਤੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਲਿਆ ਸੀ।

ਜੈਨ ਗ੍ਰੰਥ ਨਿਰਯਵਲਿਸੁਤ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੇਤਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ 9 ਲਿੱਛਵੀ , 9 ਮੱਲ, ਕਾਸ਼ੀ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ਲ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। 'ਉਵਾਸਗਦਸਾਵ' ਤੋਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਰਥਮੂਸਲ ਅਤੇ ਮਹਾਸਿਲਾਕੰਟਗ (ਸੁੱਟਣ ਵਾਲਾ ਅਸਤਰ) ਜਿਵੇਂ ਨਵੇਂ ਅਸਤਰਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਇਸ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਯੁੱਧ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਗੰਗਾ ਦੇ ਉਤਰ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਗਣਰਾਜਾਂ ਦੇ ਸੰਘ ਦੀ ਹਾਰ ਹੋਈ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਕਾਸ਼ੀ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਮਗਧ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਯੁੱਧ ਕਦੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਕਦੋਂ ਤੱਕ ਚੱਲਿਆ ਸਪੱਸ਼ਟ ਵੇਰਵਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਨਿਰਯਾਵਲੀ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਆਜੀਵਕ ਅਚਾਰਿਆ ਸੰਖਲਿਪੁਤ ਗੋਸਾਲ ਵੀ ਇਸ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ। ਮੰਖਲਿਪੁਤ ਮਹਾਵੀਰ ਨਿਰਵਾਣ ਦੇ 16 ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਤੱਕ ਸਨ ਅਤੇ ਮਹਾਵੀਰ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ 16 ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਤੱਕ ਇਹ ਯੁੱਧ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਰੀਜਡੇਵਿਡਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਬੰਧੀ ਲਿੱਛਵੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਕਰੂੜਤਾ ਕੀਤੀ ਜਿਹੋ ਜਿਹੀ ਵਿਰੂਦਕ ਨੇ ਪੂਰਵ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਮਗਧ ਸਾਮਰਾਜ ਉਤਰ ਵਿੱਚ ਮਗਧ ਗੰਗਾ ਘਾਟੀ ਤੱਕ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਅੰਗ, ਵਾਰਾਨਸੀ, ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਆਦਿ ਮਗਧ ਰਾਜ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਸਿਰਫ ਇਕ ਅਵੰਤੀ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਰਾਜ ਸੀ, ਜੋ ਮਗਧ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ ਨੂੰ ਅਵੰਤੀ ਰਾਜ ਤੋਂ ਡਰ ਜ਼ਰੂਰ ਰਿਹਾ। ਪ੍ਰਧੋਤ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦੇ ਸ਼ੱਕ ਤੋਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਰਾਜਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਦੁਰਗੀਕਰਣ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ। ਆਰ. ਐਸ. ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਵੈਸ਼ਾਲੀ 'ਤੇ ਮਗਧ ਦੀ ਜਿੱਤ ਨੇ ਮਗਧ ਨੂੰ ਉਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰਾਜ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਈਰਖਾ ਵਧੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧੋਤ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਸ਼ੱਕ ਪ੍ਰਬਲ

ਨੋਟ

ਹੋ ਉਠਿਆ, ਜਦ ਕਿ ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ੱਕ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦੇ ਅਰਥ ਉਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਰਾਂ ਨੂੰ ਸਸ਼ਕਤ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਾਂ ਪਰ ਇਹ ਹਮਲਾ ਸੱਚ ਹੋਇਆ, ਇਹ ਬਹੁਤ ਬੇਰਹਿਮੀ ਹੈ।

ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨਕਾਲ ਦੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਦੋ ਯੁੱਗ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਮਹਾਂਵੀਰ ਸਵਾਮੀ ਅਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦਾ ਨਿਰਵਾਣ ਸੀ। ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਅਜਾਦ ਸ਼ਤਰੂ ਦਾ ਝੁਕਾਅ ਜੈਨ ਧਰਮ ਵੱਲ ਸੀ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਰਾਣੀ ਦੇ ਨਾਲ ਮਹਾਂਵੀਰ ਸਵਾਮੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਥੇ ਉਸ ਨੇ ਜੈਨ ਸਿੱਖਿਅਕਾਂ ਅਤੇ ਜੈਨ ਭਿਖਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ। ਜੈਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਿਤਹੰਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਬੁੱਧ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੇਵ ਦੱਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨਾਲ ਦਵੇਸ਼ ਰੱਖਦਾ ਸੀ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਤਾ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਪਛਤਾਵਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਕੋਲੋਂ ਆਪਣੇ ਅਪਰਾਧਾਂ ਦੀ ਮੁਆਫੀ ਮੰਗੀ ਸੀ। ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਾਜ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੇ ਬੁੱਧ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਹੋਇਆ। ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ ਨੇ ਇਸ ਅਧਿਵੇਸ਼ਨ ਲਈ ਵੈਭਾਰ ਦੀ ਪਹਾੜੀ ਗੁਹਾ ਵਿੱਚ ਸਭਾ ਭਵਨ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਮਹਾਪਰੀਨਿਵਾਰਨ ਸੁਤ ਵਿੱਚ ਵੇਰਵਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੁੱਧ ਨਿਰਵਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ ਨੇ ਬੁੱਧ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਰਾਜ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸਤੂਪ ਬਣਵਾਇਆ। ਦੂਸਰੀ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਦੇ ਭਰਹੁਤ ਲੇਖ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ ਦੀ ਭੇਂਟ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਲੇਖ ਵਿੱਚ 'ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ ਭਗਵਤਾਂ ਵੰਦਤੇ ਉਤਕੀਰਣ ਹੈ।

ਉਦਾਇਨ- ਪੁਰਾਣਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਰਸ਼ਕ ਨੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕੀਤਾ ਪਰ ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਬੁੱਧ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਬੁੱਧ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਦਾ ਨਾਮ ਉਦਾਈ ਭੱਟ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਸੈਂਹਲ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੀਪ ਵੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬੈਠਿਆ। ਜੈਨ ਗ੍ਰੰਥ ਅਤੇ ਕੋਸ਼, ਪ੍ਰਸ਼ਿਸ਼ਟ ਪਰਵਨ, ਸਮੰਤਪਾਸਾਦਿਕਾ, ਸੁਸਗਵਿਲਾਸਿਨੀ ਵਿੱਚ 'ਉਦੇ', ਉਦਾਇਨ ਨਾਮ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਬੂਤਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪ੍ਰਸ਼ਿਸ਼ਟ ਪਰਵਨ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੁਣਿਕ ਦੀ ਰਾਣੀ ਪਦਮਾਵਤੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ।

ਮਹਾਵੰਸ਼ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਦਾਇਨੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕਰਕੇ ਸਿੰਘਾਸਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰ ਡਾ. ਜੈਸਵਾਲ ਇਸ ਕਥਨ ਨੂੰ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਗਾਰਗੀ ਸਹਿੰਨਤਾ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਧਰਮਾਤਮਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਰਾਏ ਚੌਧਰੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬੈਠਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਉਦਾਇਨੀ ਜਾਂ ਉਦਾਈ ਭੱਟ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਵੱਲੋਂ ਚੰਪਾ ਦਾ ਵਾਇਸਰਾਏ (ਉਪ ਰਾਜਾ) ਸੀ। ਗਾਰਗੀ ਸਹਿੰਨਤਾ, ਵਾਯੂ ਪੁਰਾਣ ਅਤੇ ਜੈਨ ਗ੍ਰੰਥ ਪ੍ਰਸ਼ਿਸ਼ਟ ਪਰਵਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਦਾਇਨੀ ਨੇ ਗੰਗਾ ਦੇ ਤੱਟ 'ਤੇ ਕੁਸੁਮਪੁਰ (ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ) ਨਗਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਨਗਰ ਗੰਗਾ ਅਤੇ ਸੋਨ ਨਦੀ ਦੇ ਸੰਗਮ 'ਤੇ ਵਸਾਇਆ ਗਿਆ। ਸਥਵਿਰਾਵਲੀਚਰਿਤ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਉਦਾਇਨੀ ਨੇ ਇਕ ਗੁਆਂਢੀ ਰਾਜ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਰਾਜੇ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਅਵੰਤੀ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਉਜੈਨੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਣ ਲਈ ਅਤੇ ਸਾਧੂ ਭੇਸ ਨਾਲ ਧੋਖੇ ਨਾਲ ਉਦਾਇਨੀ ਦੀ ਵੀ ਹੱਤਿਆ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਪ੍ਰਸ਼ਿਸ਼ਟ ਪਰਵਨ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਵੰਤੀ ਦਾ ਰਾਜਾ 'ਪਾਲਕ' (ਚੰਡ ਪ੍ਰਧੋਤ ਦਾ ਪੁੱਤਰ) ਉਦਾਇਗੀ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸੀ।

ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿੱਚ ਉਦਾਇਨੀ ਦਾ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਨੰਦੀ ਵਰਧਨ ਜਾਂ ਮਹਾ ਨੰਦਿਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੈਂਹਿਲ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਅਨੁਰੁੜ, ਮੁੰਡ ਅਤੇ ਭਾਗਦਾਸਕ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ। ਦਿਵਿਆ ਦਾਨ ਅਤੇ ਅੰਗੁਤਰ ਨਿਕਾਏ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੁੰਡ ਦਾ ਵਰਨਣ ਆਇਆ ਹੈ।

ਸ਼ਿਸ਼ੂ ਨਾਗ- ਮਹਾਵੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਸ਼ੂ ਨਾਗ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਲੱਗ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਸੰਸਥਾਪਕ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਰਿਅਕ ਵੰਸ਼ੀ ਸ਼ਾਸਕ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਨੇ ਨਾਗ ਦਾਸਕ ਨੂੰ ਅਪਹਤ ਕਰਕੇ ਮੰਤਰੀ (ਅਮਾਤਿਆ) ਅਤੇ ਕਾਸ਼ੀ ਦੇ ਉਪਾਸਕ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ਿਸ਼ੂ ਨਾਗ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਉਪ ਰਾਜਾ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਗਿਰੀਬ੍ਰਜ ਜੀਰਨੋਦਾਰ ਕਰਵਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਇਆ। ਸ਼ਿਸ਼ੂ ਨਾਗ ਨੂੰ ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਦੀ ਨਗਰ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਅਤੇ ਇਕ ਲਿਛਵੀ ਰਾਜਾ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਕਾਰਨ ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਦੂਸਰੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਈ ਗਈ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਿਸ਼ੂ ਨਾਗ ਪ੍ਰਧੋਤਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰੇਗਾ। ਇਹ ਵੀ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਵੰਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਦਰੋਹਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਆਰਿਅਕ (ਅਜਕ) ਸ਼ਾਸਕ ਬਣਿਆ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਨੰਦੀਵਰਧਨ (ਵਰਤੀਵਰਧਨ)। ਪ੍ਰਧੋਤ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਨਾਮ ਗੋਪਾਲ ਅਤੇ ਪਾਲਕ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਵਿਸ਼ਾਕ ਅਤੇ ਆਰਿਅਕ ਸਨ ਅਤੇ ਨੰਦੀ ਬਰਧਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ਾਸਕ ਬਣਿਆ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਿਸ਼ੂ ਨਾਗ ਪ੍ਰਧੋਤ ਦੀ ਮਾਣ-ਮਰਿਯਾਦਾ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਕੇ ਰਾਜਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਵੰਥੀ ਦੀ ਹਾਰ ਦਾ ਕਾਰਨ ਆਰਿਅਕ ਅਤੇ ਗੋਪਾਲ ਵਿੱਚ ਮਤਭੇਦ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਿਸ਼ੂ ਨਾਗ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਕਾਕਵਰਣ ਸੀ। ਦਿਵਿਆ ਦਾਨ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੈਂਹਲ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕਲਾ ਸ਼ੋਕ ਨਾਮ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਬਨਾਰਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜਪਾਲ ਰਹਿ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਕਾਕਵਰਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਘਟਨਾਵਾਂ

ਨੋਟ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹਨ-ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਵਿੱਚ ਦੂਸਰੇ ਬੁੱਧ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਆਯੋਜਨ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਸੰਘ ਦੇ ਦੋ ਭਾਗ ਹੋ ਗਏ। ਦੂਸਰੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘਟਨਾ ਸੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਨੂੰ ਪੁਨਰ ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਤੋਂ ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਤਬਦੀਲ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ।

ਹਰਸ਼ਚਰਿਤ ਵਿੱਚ ਵੇਰਵਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਕਵਰਣ (ਸ਼ੈਸ਼ੂ ਨਾਗੀ) ਦੀ ਮੌਤ ਨਗਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਛੁਰਾ ਮਾਰਨ ਨਾਲ ਹੋਈ ਸੀ। ਮਹਾ ਬੋਧੀ ਵੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਦਾ ਨਾਮ ਨੰਦੀ ਵਰਧਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਦਿਵਿਆ ਦਾਨ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਚਾਰ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਆਏ ਹਨ। ਜਦ ਕਿ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਨੰਗੀ ਵਰਧਨ ਦਾ ਨਾਮ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਮੀਕਰਣ ਡਾ. ਕੇ. ਪੀ. ਜੈਸਵਾਲ ਨੇ ਹਾਰਵੇਲ ਦੇ ਹਾਥੀ ਗੁਫਾ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣਯੋਗ ਨੰਦ ਰਾਜ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਡਾ. ਜੈਸਵਾਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਟਨਾ (ਪਵਿਆ) ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਿਰ ਵਹੀਣ ਮੂਰਤੀ ਜਿਸ 'ਤੇ 'ਸੱਪ' (ਸਵ) ਖਤੇ ਬੱਟ ਨੰਦੀ' ਉਤਕੀਰਣ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਇਸ ਰਾਜੇ ਦੀ ਸੀ ਪਰ ਆਰ. ਪੀ. ਚੰਦਾ, ਰਾਏ ਚੌਧਰੀ ਆਦਿ ਜੈਸਵਾਲ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਮੂਰਤੀ ਨੂੰ ਯਕਸ਼ ਮੂਰਤੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਏ ਚੌਧਰੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਿਸ਼ੂ ਨਾਗ ਵੰਸ਼ ਨੰਦ ਵੰਸ਼ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਅਲੱਗ ਸੀ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਹੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਨੰਦੀ ਵਰਧਨ ਨੂੰ ਕਲਿੰਗ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਕਾਕਰਵਰਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਦੇ 10 ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੇ 22 ਸਾਲ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ਿਸ਼ੂ ਨਾਗ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਉਨਮੂਲਨ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਨੰਦ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਾਦੁਰਭਾਵ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਵਿਸਥਾਰ ਇਕ ਯੁੱਗ ਖਤਮ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੇ ਸਮਰਾਟਾਂ ਨੇ ਜਦ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਏਕਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਪਰ ਉਹ ਇਸ ਵਿੱਚ ਅੰਸ਼ਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋਏ।

ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਰਾਏ ਚੌਧਰੀ ਨੇ ਸੰਭਾਵਿਤ ਮਿਤੀ ਕ੍ਰਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਅਣਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।

563 ਈ. ਪੂ.- ਬੁੱਧ ਦਾ ਜਨਮ

560 ਈ. ਪੂ.-ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਦਾ ਜਨਮ

545-44 ਈ. ਪੂ.-ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਰਾਜ ਅਭਿਸ਼ੇਕ

536 ਈ. ਪੂ.-ਬੁੱਧ ਦਾ ਸੰਨਿਆਸ

530 ਈ. ਪੂ.-ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਦਾ ਮਿਲਣ

527 ਈ. ਪੂ.-ਮਹਾਂਵੀਰ ਦਾ ਨਿਵਾਰਣ

493 ਈ. ਪੂ.-ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ ਦਾ ਰਾਜ ਅਭਿਸ਼ੇਕ

486 ਈ. ਪੂ.-ਬੁੱਧ ਦਾ ਪ੍ਰੀਨਿਰਵਾਣ

461 ਈ. ਪੂ.-ਉਦਾਇਨ ਦਾ ਰਾਜ ਅਭਿਸ਼ੇਕ

457 ਈ. ਪੂ.-ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ

437 ਈ. ਪੂ.-ਨਾਗਦਾਸਕ

413 ਈ. ਪੂ.-ਸ਼ਿਸ਼ੂਨਾਗ

395 ਈ. ਪੂ.-ਕਾਕਵਰਣ

386 ਈ. ਪੂ.-ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਦੀ ਸਭਾ

367 ਈ. ਪੂ.-ਕਾਕਵਰਣ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਮਹਾ ਪਧਮ ਰਾਜ

345 ਈ. ਪੂ.-ਸ਼ਿਸ਼ੂ ਨਾਗਵੰਸ਼ ਦਾ ਅੰਤ

ਨੰਦ ਵੰਸ਼- ਮਗਧ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਨੰਦ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਆਵਿਭਰਵ ਦੇ ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਗੰਗੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਭੂ ਭਾਗ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਏਕਤਾ ਦੇ ਸੂਤਰ ਵਿੱਚ ਪਿਰੋਣ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰੀਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਸਪਰ ਸੰਪਰਕ, ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਰਾਏ ਚੌਧਰੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਪਤ ਸਿੰਧੂ ਨੇ ਆਖਿਰਕਾਰ ਜੰਬ ਦੀਪ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਸਮੇਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਭਾਰਤ ਏਕਤਾ ਦੇ ਸੂਤਰ ਵਿੱਚ ਬੱਝ ਗਿਆ ਸੀ।

ਮਗਧ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਗੰਗਾ ਦੀ ਉਪਤਿਯਕਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਵਧਾਉਣ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਨੰਦ ਵੰਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਸ਼ਿਸ਼ੂ ਨਾਗ ਵੰਸ਼ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਮਗਧ ਵਿੱਚ ਨੰਦ ਵੰਸ਼ ਨੇ ਸੱਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ। ਨੰਦ ਵੰਸ਼ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਤੱਤਕਾਲੀਨ

ਨੋਟ

ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਰੋਚਕ ਵਿਖਿਆਨ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਹੇਮ ਚੰਦਰ ਨੇ ਪ੍ਰਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਪਰਵਨ ਵਿੱਚ ਨੰਦ ਸਮਰਾਟ ਨੂੰ ਇਕ ਵੇਸਵਾ ਦੇ ਗਰਭ ਤੋਂ ਜਨਮ ਦਿਵਾਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਈ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਨੰਦ ਵੰਸ਼ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਹਰੀ ਭੱਦਰ ਸੂਰੀ ਦੇ 'ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੂਤਰ ਵਿਰਤੀ' ਵਿੱਚ 'ਨਾਪਿਤ ਦਾਸ' ਅਤੇ ਜਿਨਪ੍ਰਭ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਲਪਤਰੂ ਵਿੱਚ ਨਾਪਿਤ ਗਣੀਕਾਸੁਤ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਇਸ ਤੱਥ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਨੰਦ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਸ਼ੈਸ਼ੂ ਨਾਗ ਨਰਪਤੀ ਮਹਾਨੰਦੀ ਵੱਲੋਂ ਇਕ ਸ਼ੂਦਰਾ ਦੇ ਗਰਭ ਤੋਂ ਪੈਦਾ (ਸ਼ੂਦਰਗਰਭੋਰਦਭਵ) ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵੰਸ਼ਜਾਂ ਨੂੰ 'ਸ਼ੂਦਰ ਭੂਪਾਲਾ:' ਕਿਹਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਹਾਪਦਮ ਜਾਂ ਮਹਾਪਦਮਪਤੀ ਨੰਦ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨੰਦ ਸੀ। ਮਹਾ ਬੋਧੀ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲੇ ਨੰਦ ਨਰੇਸ਼ ਦਾ ਨਾਮ ਉਗਰਸੈਨ ਸੀ।

ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਬਾਅਦ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵੇਰਵਿਆਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਖਾਨਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਨੰਦ ਵੰਸ਼ ਦੀ ਜਿੱਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸਨ। ਸਿਕੰਦਰ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਸੁਣਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਕਰਟੀਅਸ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਨਾਈ ਸੀ। ਬੇਚਾਰਾ ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੀ ਕਮਾਈ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵਨ ਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਦੇਖਣ-ਸੁਣਨ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਮਹਾਰਾਣੀ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮੰਨਦੀ ਸੀ। ਰਾਣੀ ਦੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਹੀ ਉਹ ਰਾਜਾ ਦੇ ਵੀ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਅਤੇ ਰਾਜੇ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪਾਤਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਸ ਨੇ ਧੋਖੇ ਨਾਲ ਰਾਜੇ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰਾਂ ਦਾ ਅਭਿਭਾਵਕ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨੇ ਰਾਜੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਕਰ ਲਏ। ਕਈ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰਾਂ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਵੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਨਵਾਂ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ। ਡਾਇਓਡੋਰਸ ਦੇ ਕਰਟੀਅਸ ਦੇ ਕਥਨ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ 'ਗੋਂਗੇਰ ਦਾਈ' ਅਤੇ 'ਪ੍ਰਾਸੀ' (ਗਾਂਗੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਚੈ' ਦਾ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਰਾਜਾ ਜੇਂਡਰਮਿਜ਼ ਨੂੰ ਆਗਾਤ ਕੁੱਲ ਅਤੇ ਨੀਚ ਤੇ ਜਾਤੀ ਤੋਂ ਨਾਈ ਦੱਸਿਆ।

ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਮਤਭੇਦ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਵਰਤਮਾਨ ਰਾਜੇ (ਅਗਰੇਮੀਸ) ਕਾਰਟੀਅਸ ਨੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਈ. ਪੂ. 326 ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਨੰਦ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਰਾਜਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਇਕ ਸੀ। ਕਲਾਸੀਕਲ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ੰਕਾ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ। ਅਗਰੇਨਿਸ ਰਾਜਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਸਾਰੀ ਸੱਤਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹੜੱਪ ਕਰ ਲਈ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਸਨ ਦੇ ਜਾਇਜ਼ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਕਰਟੀਅਸ ਨੇ ਜਿਸ ਰਾਜੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਪਹਿਲੇ ਨੰਦ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ ਜੋ ਗਣਿਕਾ ਕੁਖਿਜਨਮਾ (ਗਣਿਕਾ ਸੁਤ) ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਗਰੇਮੀਸ ਜਾਂ ਡਾਇਓਡੋਸ ਦਾ ਜੇਨੇਡਰੇਨਿੰਸ ਨੰਦ ਵੰਸ਼ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਨੰਦ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਰਾਜਾ ਸੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦਾ ਮਹਾਪਦ ਉਗਰਸੈਨ ਉਹੀ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵੇਰਵਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪੂਰਬੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕ (ਪ੍ਰਾਸੀ) ਅਤੇ ਗੰਗਾ ਘਾਗੀ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਇਕ ਹੀ ਸਮਰਾਟ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ਾਸਤ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ (ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ) ਸੀ। ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਨੇ 326 ਈ. ਪੂ. ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਿਕੰਦਰ ਨਾਲ ਭੇਂਟ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਵਿੱਚ ਨੰਦ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਸੀ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ 355 ਈ. ਪੂ. ਦੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਜੇਨੋਫਨ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰਾਜਾ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸਮਰਾਟਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਮੱਧਮਸਥ ਬਣਨ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਰਾਜਾ ਬੜਾ ਅਮੀਰ ਸੀ। ਜਦਕਿ ਜੇਨੋਫਨ ਨੇ ਉਕਤ ਰਾਜਾ ਨੂੰ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਸੀ ਜੋ ਪੱਛਮੀ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮੱਧਯਸਥਕਤਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਸ਼ਾਸਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਲਕਿ ਉਸ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀਨ ਨੰਦ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਸ਼ਾਸਕ ਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਭ੍ਰਮਵਸ਼ ਪੂਰਵਵਰਤੀ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਪੁਰਾਣੇ ਸਬੂਤਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਨੰਦ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਖਾਰਵੇਲ ਦੇ ਹਾਥੀ ਗੁਫਾ ਅਭਿਲੇਖ ਵਿੱਚ ਨੰਦਰਾਜ ਅਤੇ ਖਾਰਵੇਲ ਦੇ ਵਿੱਚਕਾਰ 'ਤਿਵਸਸਤ' ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੰਜ ਸਾਲ (ਖਾਰਵੇਲ ਦੇ ਰਾਜਰੋਹਣ ਦੇ) ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਸੌ ਸਾਲ ਬਣਾਈ ਨਹਿਰ ਨੂੰ 'ਤਨਸੁਲਿਯ' ਦੇ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਲਿਆਏ ਜਾਣ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਖਾਰਵੇਲ ਦੇ ਬਾਰਵੇਂ ਰਾਜ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਨੰਦਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਹਸਤਗਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ''ਜਿਨ੍ਹਾਂ' ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਨੂੰ ਪੁਨਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ।

ਮਹਾਪਦਮਨੰਦ- ਨੰਦ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਸੰਥਾਪਕ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹਾਪਦਮਨੰਦ ਜਾਂ ਮਹਾਪਦਮਪਤੀ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਇਕ ਛੱਤਰ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਮਹਾਬੋਧੀ ਵੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਨੰਦ ਵੰਸ਼ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਅੱਗੇ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਵਰਨਣ ਆਇਆ ਹੈ।

ਕਰਟਿਯਸ ਵੱਲੋਂ ਉਲੇਖਿਤ ਅਗ੍ਰਮੀਜ ਨੂੰ ਰਾਏ ਚੌਧਰੀ ਨੇ ਉਗ੍ਰਸੇਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਔਗ੍ਰਸੈਨ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ) ਦਾ ਬਿਗੜਿਆ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਬਾਣ ਦੇ ਹਰਸ਼ਚਰਿਤ ਵਿੱਚ ਨੰਦ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਵੱਲੋਂ ਪੂਰਵਵਰਤੀ ਸ਼ਿਸ਼ੁਨਾਗ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ (ਕਾਕਵਜਣ) ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਗਲੇ ਵਿੱਚ ਤਲਵਾਰ ਮਾਰ ਕੇ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਕਾਰੂਣਿਕ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜੈਨ ਗ੍ਰੰਥ ਪਰਿਸ਼ਿਸ਼ਟਪਰਵਨ ਤੋਂ ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਨੋਟ ਮਹਾਪਦਮਨੰਦ ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਅਤੇ ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੋਰ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਸ਼ਾਸਕ ਸੀ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿੱਚ ਨੰਦ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਨੂੰ 'ਸਰਵਖਸ਼ਤਰਾਂਤਕ' ਅਤੇ 'ਇਕਰਾਟ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਗਵਤ ਪੁਰਾਣ ਟੀਕਾ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨੰਦਰਾਜ ਦੇ ਕੋਲ ਦਸ ਪਦ ਸੈਨਾ ਜਾਂ ਇੰਨੀ ਹੀ ਸੰਪਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਹਾਪਦਮ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਸੰਕੇਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾ ਕੇਵਲ ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਸੀ ਬਲਕਿ ਉਹ ਇਕ ਪ੍ਰਬਲ ਵਿਜੇਤਾ ਵੀ ਸੀ। ਪਾਰਜਿਟਰ ਨੇ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਪਦਮ ਨੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਾਰੇ ਖੱਤਰੀਆਂ ਦਾ ਉਨਮੂਲਨ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਪੌਰਾਣਿਕ ਵੇਰਵਿਆਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਥਵਿਰਾਵਲੀਚਰਿਤ ਨੰਦ ਦੇ ਇਕ ਮੰਤਰੀ ਕਲਪਕ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਪੰਚਾਂ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਮਗਧ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਯੁੱਧ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੀਨ ਕਲਪਕ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਨੰਦ ਨੇ ਸਮੁੰਦਰ ਤੱਟ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਮਹਾਪਦਮ ਨੇ ਉਤਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੂੰ ਉਤਿਖਸ਼ਪਤ ਸੱਤਾਹੀਣ ਕੀਤਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਰਾਏ ਚੌਧਰੀ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ-ਇਕਸ਼ਵਾਕੂ, ਪੰਚਾਲ, ਕਾਸ਼ੀ, ਹੈਹਯ, ਕਲਿੰਗ, ਅਸ਼ਮਕ, ਕੁਰੂ, ਮੈਥਿਲ, ਸ਼ੂਰਸੇਨ ਅਤੇ ਵਿਤਿਹੋਤਰ ਆਦਿ।

ਇਕਸ਼ਵਾਕੂ ਰਾਜ ਕੋਸ਼ਲ ਆਧੁਨਿਕ (ਅਵਧ) ਦਾ ਸ਼ਾਸਕ ਸੀ। ਅਜਾਤਸ਼ਤਰੂ ਨੇ ਕੌਸ਼ਲ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ ਸੀ। ਸ਼ਿਸ਼ੂਨਾਗ ਨੇ ਵੀ ਰਾਜ ਸੱਤਾ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਦਾ ਵਾਇਸਰਾਏ (ਉਪਰਾਜਾ) ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਕਥਾਸਰਿਤਸਾਗਰ ਵਿੱਚ ਅਯੁੱਧਿਆ ਵਿੱਚ ਨੰਦ ਦੇ ਸੈਨਿਕ ਕੈਂਪ ਲਗਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਆਇਆ ਹੈ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ ਵੱਲੋਂ ਹਰਾਉਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਪੁਨਰ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਨੰਦ ਦੇ ਲਈ ਦੂਸਰਾ ਸੈਨਕਿ ਅਭਿਆਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਿਆ।

ਗੰਗਾ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਅਤੇ ਗੋਮਤੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦੋਆਬਾ ਖੇਤਰ 'ਤੇ ਪੰਚਾਲਾਂ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਸੀ। ਗੰਗਾ ਘਾਟੀ ਅਤੇ 'ਪ੍ਰਾਸੀ' ਦੇ ਲੋਕ ਇਕ ਹੀ ਰਾਜਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋਣ ਦਾ ਵਰਨਣ ਜੈਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪੰਚਾਲ ਖੇਤਰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਰੇਗਿਸਤਾਨ (ਰਾਜਸਥਾਨ) ਦੀ ਬਹਾਦੁਰ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨੰਦ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਉਦੈ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਗਧ ਰਾਜ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਕਦੀ ਲੜਾਈ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਨੰਦ ਵੰਸ਼ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕਾਬੂ ਵਿੱਚ ਕਰ ਲਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਉਪਲੱਬਧ ਸਬੂਤਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕਾਸ਼ੈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਅਤੇ ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਮਗਧ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ। ਸ਼ਿਸ਼ੂਨਾਗ ਵੱਲੋਂ ਮਗਧ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਗਿਰਿਵ੍ਰਜ ਬਣਾਏ ਜਾਣ 'ਤੇ ਇਕ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਨੂੰ ਬਨਾਰਸ ਦਾ ਸ਼ਾਸਕ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਤੋਂ ਨੰਦ ਨੇ ਬਨਾਰਸ ਖੇਤਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਨਰਮਦਾ ਨਦੀ ਘਾਟੀ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ 'ਤੇ ਹੈਹਯ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ, ਇਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਮਹਿਸ਼ਮਤੀ ਸੀ। ਹੈਹਯ ਵੰਸ਼ ਨੂੰ ਯਾਦਵਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਾਖਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਾਰਜਿਟਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਨਧਾਤਾ ਤੋਂ ਇਸ ਦਾ ਤਾਦਾਤਮਯ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਮਹੇਸ਼ਵਰ ਨਾਮ ਦੇ ਕਸਬੇ ਨੂੰ ਮਹਿਸ਼ਮਤੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਨਰਮਦਾ ਦੇ ਉਤਰੀ ਕਿਨਾਰੇ 'ਤੇ ਇੰਦੌਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਮੌਰਿਆ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮਾਲਵਾ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਮਗਧ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਅਨਿੱਖੜਵੇਂ ਅੰਗ ਸਨ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨੰਦਾਂ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਇਹ ਕੰਮ ਸਮਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸ਼ਿਸ਼ੂਨਾਗ ਵੱਲੋਂ ਅਵੰਤੀ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਵਰਨਣ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਉੜੀਸਾ ਵਿੱਚ ਵਿਜਗਾਪਟੱਮ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਅਤੇ ਵਰਾਹ ਨਦੀ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਕਲਿੰਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਲਿੰਗ 'ਤੇ ਨੰਦਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਜਿਸ ਖੇਤਰ 'ਤੇ ਰਿਹਾ ਉਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦੰਤਪੁਰ ਜਾ (ਦੰਤਕੁਰ) ਕਿਹੀ ਗਈ ਹੈ। ਗੰਜਾਮ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਚਿਕਾਕੋਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲਾਂਗੁਲੇ (ਲਾਗੁਲਿਨੀ) ਨਦੀ ਦੇ ਤੱਟ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਦੰਤਵਕਤਰ ਦਾ ਤਾਦਾਤਮਯ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਦੰਤਪੁਰ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਖਾਰਵੇਲ ਦੇ ਹਾਥੀ ਗੁਫਾ ਅਭਿਲੇਖ ਵਿੱਚ ਦੋ ਸਥਲਾਂ 'ਤੇ ਨੰਦਰਾਜ ਦਾ ਵਰਨਣ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਕ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਖਾਰਵੇਲ ਤਿੰਨ ਸੌ ਪੂਰਵ ਨੰਦਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਪੱਟਾਈ ਗਈ ਨਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਤਨਸੁਲਿਯਵਾਟ ਨਾਲ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾਇਆ। ਅਭਿਲੇਖ ਵਿੱਚ ਖਾਰਵੇਲ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਬਾਰਵੇਂ ਸਾਲ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਖਾਰਵੇਲ ਉਸ 'ਜਿਨ੍ਹਾਂ' ਮੂਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲੈ ਆਇਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਨੰਦ ਰਾਜ ਕਲਿੰਗ ਤੋਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਵਿਦਵਾਨ ਨੰਦਰਾਜ ਨੂੰ ਸਥਾਨਕ (ਕਲਿੰਗ) ਰਾਜਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਅਭਿਲੇਖ ਤੋਂ ਇਸ ਕਥਨ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਰਾਏ ਚੌਧਰੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਨੰਦ ਰਾਜਾ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਚਰਚਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਨੰਦ ਰਾਜਾ ਦੀਆਂ ਕਈ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਵੀ ਵਰਨਣ ਇਸ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਨੰਦ ਰਾਜਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕਲਿੰਗ-ਜਿੱਤ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਅਸ਼ਮਕ-ਜਿੱਤ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੋਰ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਲੈਣਾ ਕੋਈ ਅਸੰਭਵ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ। ਗੋਦਾਵਰੀ ਦੇ ਤੱਟ 'ਤੇ ਨੌ ਨੰਦ ਦੇਹਰਾ (ਨੰਦੇਰ) ਨਾਮ ਦਾ ਇਕ ਨਗਰ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ ਨੰਦ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਦਾ ਵੀ ਕਾਫੀ ਹਿੱਸਾ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿੱਚ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ।

ਗੋਦਾਵਰੀ ਨਦੀ ਘਾਟੀ ਦੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਸ਼ਮਕ ਕਹਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਪਾਟੇਲ (ਪੋਟ੍ਰਨ/ਪੋਟਨ) ਕਈ ਗਈ ਹੈ। ਪੋਤਨ ਸ਼ਬਦ ਬੋਧਨ ਦੇ ਸਰਦਸ਼ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਂਧਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਨਿਜਾਮਾਬਾਦ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦੂਰ ਮੰਜੀਰਾ ਅਤੇ ਗੋਦਾਵਰੀ ਦੇ ਸੰਗਮ

ਨੋਟ

ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਨਿਜਾਮਾਬਾਦ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਰਾਏ ਚੌਧਰੀ ਵੱਲੋਂ ਉਲੇਖ 'ਨੌ-ਨੰਦ-ਦੇਹਰਾ' ਨਾਮ ਦੇ ਨਗਰ ਸਥਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸ਼ਮਕ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਣ 'ਤੇ ਇਸ ਨਗਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇਗੀ।

ਕੁਰੂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਹਸਗਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ ਪਰ ਗੰਗੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਹ ਖੇਤਰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਕੁਰੂ ਪੰਚਾਲ ਅਤੇ ਸ਼ੂਰਸੇਨ ਜਨਪਦਾਂ 'ਤੇ ਨੰਦ ਯੁੱਗ ਦੇ ਪੂਰਵ ਮਗਧ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕਲਾਸੀਕਲ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਵਰਨਣ ਤੋਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਨੰਦਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਕਰਟਿਯਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਸਿਕੰਦਰ ਵਿਆਸ ਨਦੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਫੇਗੇਲਸ ਨਾਮ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਕ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਵਿਆਸ ਨਦੀ ਦੇ ਪਰੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰੇਗਿਸਤਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਗੰਗਾ ਨਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਨਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਰੇ ਸਥਿਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ 'ਗੋਂਗਰਦਾਈ' ਅਤੇ 'ਪ੍ਰਸਿਆਈ' ਨਾਮ ਦੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਅਗ੍ਰੇਜਿਮ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਰਨਣਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਆਰ. ਕੇ. ਮੁਕਰਜੀ ਨੇ ਨੰਦ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਤੱਕ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

ਨੇਪਾਲ ਹੱਦ ਵਿੱਚ ਜਨਕਪੁਰ ਨਾਮ ਦੇ ਇਕ ਛੋਟੇ ਨਗਰ ਤੋਂ ਮੈਥਿਲ ਦਾ ਸਮੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਦਰਭੰਗਾ ਅਤੇ ਮੁਜਫਰਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ ਨੇ ਇਸ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਜ (ਲਿਛਵੀ) ਗਣਰਾਜ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਸੀ। ਨੰਦਾਂ ਨੇ ਵੀ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੈਨਿਕ ਛਾਉਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਵਿਤਿਹੋਤਰ ਦਾ ਹੈਹਯ ਅਤੇ ਅਵੰਤੀ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਨੇੜੇ ਸਬੰਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨਾ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਧੋਤ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਉਥਾਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਤਿਹੋਤਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭੁਸੱਤਾ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਭਵਿਸ਼ਨੁਕੀਰਤਨ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਪੰਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਥਿਤ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕੋਈ ਮੂਲ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਵੀਤਿਹੋਤਰ ਸ਼ਿਸ਼ੂਨਾਗਾਂ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਨ ਤਾਂ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਿਸ਼ੂਨਾਗਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਧੋਤਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਯਸ਼ ਹਰਣਕਰ (ਯਸ਼ਃਕ੍ਰਤਸਨ) ਅਤੇ ਹਰਾ ਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਕਿਸੇ ਕੁਮਾਰ ਨੂੰ ਪੁਨਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਮੌਰਿਆ ਦਾ ਸਾਰੇ ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ 'ਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਸੀ, ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਰਸਤਾ ਨੰਦਾਂ ਨੇ ਹੀ ਹਰਾਇਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹ ਅਵੰਤੀ ਦੇ ਉਤਰ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਲਵਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੰਦ ਸਾਮਰਾਜ ਸਾਰੇ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਸ਼ੂਰਸੇਨ, ਪੂਰਵੀ ਪੰਜਾਬ, ਕੁਰੂ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ, ਗੁਜਰਾਤ ਅਤੇ ਪੂਰਵ ਵਿੱਚ ਸਾਰਾ ਬਿਹਾਰ, ਉੜੀਸਾ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਅਤੇ ਆਂਧਰ ਦਾ ਉਤਰੀ ਹਿੱਸਾ ਨੰਦ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ। ਇੰਨੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਇਕ ਵੱਡੀ ਸੈਨਾ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਦਾ ਉਲੇਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਕਰਟੀਅਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਔਗ੍ਰਸੈਨ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ 20 ਹਜ਼ਾਰ ਘੋੜ ਸਵਾਰ 2 ਲੱਖ ਪੈਦਲ ਸੈਨਾ ਅਤੇ 2,000 ਰੱਥਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਤੈਨਾਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਸਸ਼ਕਤ ਮੰਨੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ 3 ਹਜ਼ਾਰ ਹਾਥੀਆਂ ਦੀ ਹਾਥੀ ਸੈਨਾ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਤੈਨਾਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਡਾਇਡੋਰਸ ਨੇ ਗਜ ਸੈਨਾ ਵਿੱਚ ਹਾਥੀਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ 4,000 ਅਤੇ ਪਲੂਟਾਰਕ ਨੇ 6,000 ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸੈਨਾਪਤੀ ਭਦਸਾਲ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਆਇਆ ਹੈ।

ਨੰਦਾਂ ਦੇ ਅਤੁਲ ਏਸ਼ਵਰਯ ਦੇ ਵਾਰੇ ਵਿੱਚ ਚੀਨੀ ਯਾਤਰੀ ਹੇਨਸਾਂਗ ਨੇ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਨੰਦ ਦੇ ਸੱਤ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੀਮਤੀ ਰਤਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਨਿਧੀਆਂ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੁਦਰਾਖਸ਼ ਅਤੇ ਕਥਾਸਰਿਤਸਾਗਰ ਵਿੱਚ ਨੰਦਰਾਜ ਵੱਲੋਂ 990 ਕਰੋੜ ਸਵਰਨ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਨ ਦਾ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਪਦਮਨੰਦ ਸਿਰਫ ਸਫਲ ਜੇਤੂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਲਕਿ ਇਕ ਚੰਗਾ ਸ਼ਾਸਕ ਵੀ ਸੀ। ਖਾਰਵੇਲ ਨੰਦਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਬਣਾਈ ਨਹਿਰ ਨੂੰ ਤਨੁਸੁਲਿਯ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਨਗਰ ਵਿੱਚ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਹਾਪਦਮ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਅੱਠ ਪੁੱਤਰ ਕਹੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕੱਠਾ ਸ਼ਾਸਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸੈਂਹਲ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹਾਪਦਮ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕੁੱਲ ਨੌ ਨੰਦਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਤੱਤ ਕਾਲ ਨੂੰ 22 ਸਾਲ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹਾਪਦਮ ਨੂੰ 18 ਸਾਲ ਅਤੇ 12 ਸਾਲ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਸੰਪੂਰਨ ਰਾਜਕਾਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਾਰੇ ਵਿੱਚ ਸੈਂਹਲ ਵੇਰਵਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਪਦਮ ਨੇ ਦਸ ਸਾਲ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਨਵੇਂ ਨੰਦਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਮਹਾਬੋਧੀ ਵੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ-ਪੁੰਡਰ, ਪੁੰਡਗਤੀ, ਭੂਤਪਾਲ, ਰਾਜਸ਼ਟਰਪਾਲ, ਗੋਵਿਸ਼ਾਣਾਕ, ਦਸ਼ਸਿਦਕ, ਕੈਰਵਤ ਅਤੇ ਧਨ। ਅੰਤਿਮ ਸ਼ਾਸਕ ਧਨੰਦ ਨੂੰ ਕਲਾਸੀਕਲ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਅਗ੍ਰੇਮਿਸ ਅਤੇ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਔਗ੍ਰਸੈਨ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਨਾਮ ਅਤੁਲ ਸੰਪਦਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਧਨਨੰਦ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਨਵੇਂ ਕਰ ਲਗਾ ਕੇ ਧਨ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ।

ਮਿਤੀ ਕ੍ਰਮ- ਬੁੱਧ ਸੰਘ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਸੰਗੀਤੀ ਮਹਾਪ੍ਰੀਨਿਵਾਣ ਦੇ (ਲਗਭਗ 387 ਜਾਂ 386 ਈ. ਪੂ.) ਸੌ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਅਤੇ ਕਾਲਾਸੋਕ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਦਸਵੇਂ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਸੰਪਾਦਿਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਸੈਂਹਲ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਲਾਸ਼ੋਕ (ਕਾਕਵਰਣ) ਨੇ 28 ਸਾਲ ਅਤੇ

ਨੋਟ ਉਸ ਦੇ ਦਸ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੇ 21 ਸਾਲ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਕਾਲਾਸ਼ੋਕ ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਨੌ ਸਾਲ (386 ਜਾਂ 387 ਈ. ਪੂ.) ਬਤੀਤ ਕਰ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਉਨੀ ਸਾਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਕੀਤਾ। ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੀ 396 ਜਾਂ 395 ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਕਾਲਾਸ਼ੋਕ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਪੰਜਾਹ ਸਾਲ ਰਾਜ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮਹਾਪਦਮ ਵੱਲੋਂ (395-50 ਈ. ਪੂ.) ਲੱਗਭਗ 346 ਜਾਂ 345 ਈ. ਪੂ. ਦੇ ਬਾਅਦ ਰਾਜਰੋਹਣ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਸੈਂਹਲ ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਨਵਨੰਦਾਂ ਅਤੇ ਮਹਾਪਦਮ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅੱਠ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੇ ਕੁੱਲ ਬਾਈ ਸਾਲ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੰਦ ਸਾਲ 324 ਜਾਂ 323 ਈ. ਪੂ. ਖਤਮ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਮਗਧ ਵਿੱਚ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਮੌਰਿਆ ਨੇ ਸ਼ਾਸਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ।

13.4 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

ਨਗਰੀਕਰਨ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਵਣਿਜ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਵਣਿਜਕ ਮਾਰਗਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਚਰਮਾਂ ਤੱਕ ਕੁਸ਼ਾਣ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਪਾਰਕ ਮਾਰਗਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਅੱਗੇ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਕਾਫੀ ਹੈ ਕਿ ਰੋਮਨ ਸਾਮਰਾਜ ਨਾਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਪਾਰ ਦਾ ਕਾਫੀ ਵੱਡਾ ਭਾਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਾਰਗਾਂ ਤੋਂ ਹੋ ਕੇ ਗੁਜ਼ਰਦਾ ਸੀ। ਪਾਲੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਪਾਰੀ 500-500 ਬੈਲ ਗੱਡੀਆਂ ਨਾਲ ਮਾਲ ਢੋਅ ਕੇ ਲਿਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਅਤੇ ਉਜੈਨ ਤੋਂ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਭੜੋਚ ਦੀਆਂ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਤੋਂ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਗਰੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਭੁਲਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।

13.5 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

- **ਉਥਾਨ (Rising Up)**- ਪ੍ਰਗਤੀ।
- **ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ (Imperialism)**- ਸਾਮਰਾਜ ਸ਼ਾਹੀ।

13.6 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਨਗਰੀਕਰਨ ਦਾ ਅਰਥ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਦੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ?
2. 6ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਈ. ਪੂ. ਦੇ ਨਗਰਾਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰੋਬਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸੋ?
3. ਨਗਰੀਕਰਨ ਦੇ ਘਟਣ ਦੇ ਕੀ ਕਾਰਨ ਸਨ?
4. ਈਸਾ ਪੂਰਵ 6ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ 16 ਮਹਾਜਨਪਦਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।
5. ਮਗਧ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਉਥਾਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ?

ਉਤਰ : ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. ਪਾਲੀ	2. ਨਗਰ	3. ਮਿਲਿੰਦ ਪੰਨਿਆਂ	4. (ਅ)
5. (ਸ)	6. (ਅ)	7. (ਬ)	8. ਸਹੀ
9. ਗਲਤ	10. ਸਹੀ	11. ਗਲਤ।	

13.7 ਸਬੰਧਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ-ਡਾ. ਬਿਪਨ ਬਿਹਾਰੀ ਸਿਨਹਾ, ਗਿਆਨੰਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ।
2. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ-ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਬੁਕਸ।
3. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਇਤਿਹਾਸ-ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਨਿਊ ਐਂਡ ਪਬਲੀਸ਼ਰਜ਼।
4. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਇਕ ਨਵਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ-ਕਿੱਟੂ ਰੈਡੀ, ਗਿਆਨ ਬੁਕਸ।
5. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ-ਸ਼ੈਲੇਂਦਰ ਸੇਂਗਰ, ਅਟਲਾਂਟਿਕ ਪਬਲੀਸ਼ਰਜ਼ ਐਂਡ ਡਿਸਟ੍ਰੀਬਿਊਟਰਜ਼।

ਨੋਟ

ਇਕਾਈ-14: ਮਾਨ ਚਿੱਤਰ
(Maps)

ਵਿਸ਼ਾ ਸੂਚੀ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

14.1 ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸਥਾਨ (Important Historical Places of Indus Valley Civilization)

14.2 ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਸਾਮਰਾਜ (Ashoka's Empire)

14.3 ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਅਤੇ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਦਾ ਸਾਮਰਾਜ (Extent of Gupta Empire and Empire of Samudragupta)

14.4 ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਦੀਆਂ ਅਤੇ ਪੁਰਾ ਸਥਾਨ (Important Rivers and Old Places of Ancient India)

14.5 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

14.6 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

14.7 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

14.8 ਸਬੰਧਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ-

- ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੇਗੀ।
- ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਸਥਾਰ ਨੂੰ ਮਾਨ ਚਿੱਤਰ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਓ।
- ਮਾਨ ਚਿੱਤਰ ਨਾਲ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗੀ।
- ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਮਾਨ ਚਿੱਤਰ 'ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ ਸਬੰਧੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸਥਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੜੱਪਾ, ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ, ਮੋਹਰਗੜ੍ਹ, ਅਮਰੀ, ਸਰਕੋਟਾੜਾ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਗੰਧਾਰ, ਆਰਾਕੋਸ਼ੀਆ, ਸ਼ਰਾਵਸਤੀ, ਸਹਿਸਾਰਾਮ, ਤੰਜੌਰ, ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਸਾਮਰਾਜ ਸੀ। ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਕਸ਼ਮੀਰ, ਯੌਧੈ, ਪੱਲਵ, ਚੋਲ, ਮਹਿੰਦਰ ਗਿਰੀ ਆਦਿ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਨੋਟ

14.1 ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸਥਾਨ (Important Historical Places of Indus Valley Civilization)

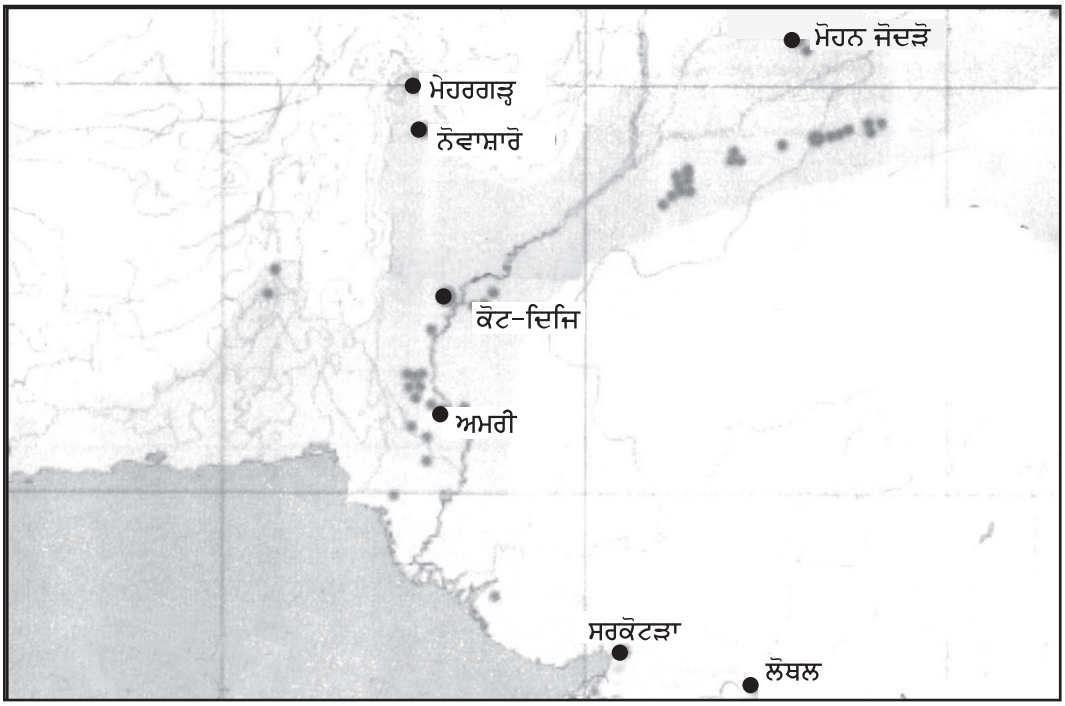

ਮਾਨ ਚਿੱਤਰ 1. ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸਥਾਨ

14.2 ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਸਾਮਰਾਜ (Ashoka's Empire)

ਨੋਟ

ਮਾਨ ਚਿੱਤਰ 2. ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਸਾਮਰਾਜ

ਨੋਟ

14.3 ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਅਤੇ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਦਾ ਸਾਮਰਾਜ (Extent of Gupta Empire and Empire of Samudragupta)

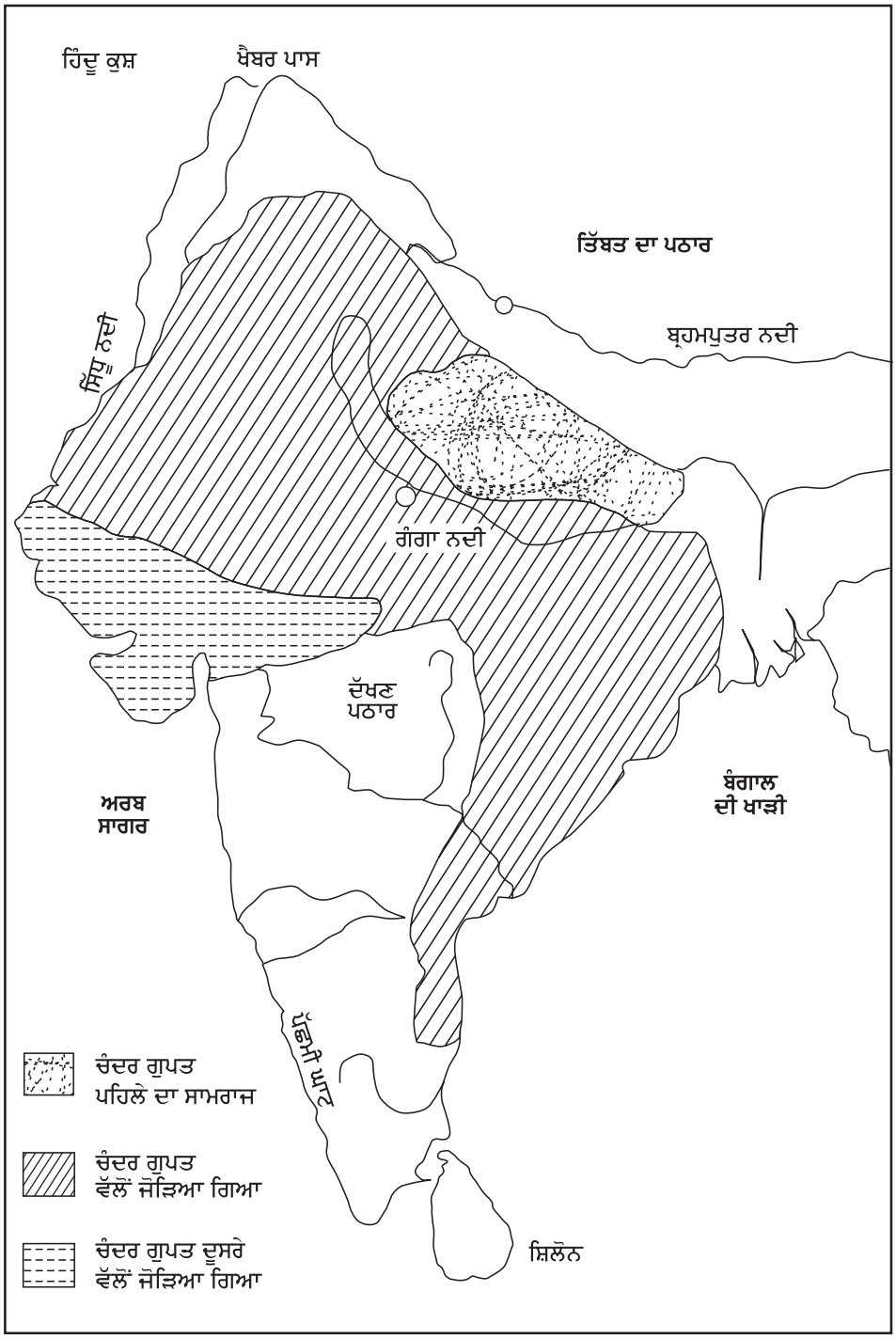

ਮਾਨ ਚਿੱਤਰ 3. ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਅਤੇ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਦਾ ਸਾਮਰਾਜ

14.4 ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਦੀਆਂ ਅਤੇ ਪੁਰਾ ਸਥਾਨ (Important Rivers and Old Places of Ancient India)

ਨੋਟ

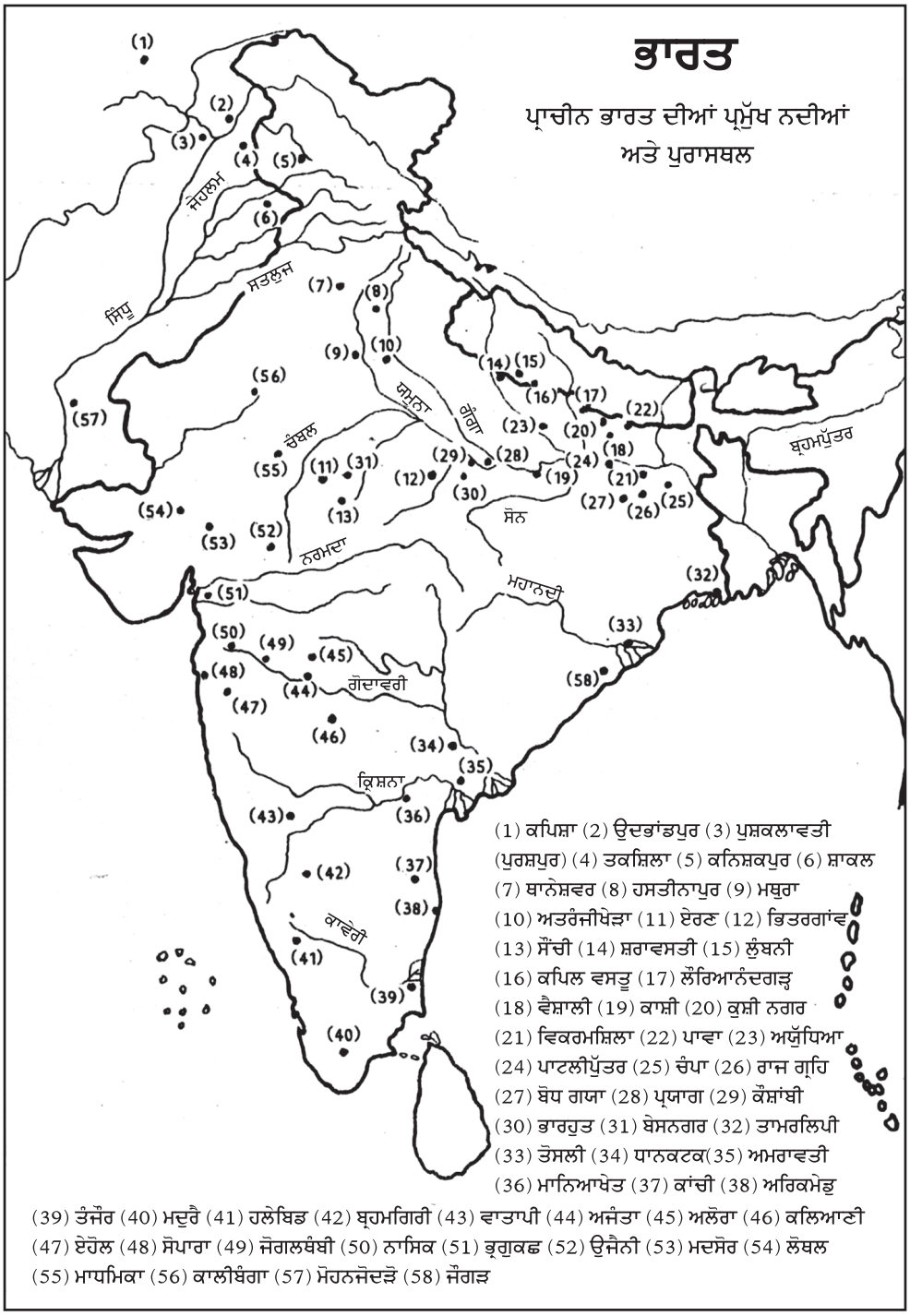

ਮਾਨ ਚਿੱਤਰ 4. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਦੀਆਂ

ਨੋਟ

14.5 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

- ਸਿੱਧੂ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸਥਾਨ-ਹੜੱਪਾ, ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ, ਮੇਹਰਗੜ੍ਹ ਆਦਿ।
- ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਸਾਮਰਾਜ-ਉਜੈਨ, ਗੰਧਾਰ, ਤੰਜੌਰ, ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਆਦਿ।
- ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ-ਤਕਸ਼ਿਲਾ, ਇੰਦਰ ਪ੍ਰਸਤ, ਸਾਂਚੀ, ਕੌਸ਼ਲ, ਬੁੱਧ ਗਯਾ ਆਦਿ।
- ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਦੀਆਂ ਅਤੇ ਪੂਰਾ ਸਥਾਨ-ਜੇਹਲਮ, ਸਿੰਧ, ਗੰਗਾ, ਬ੍ਰਹਮਪੁੱਤਰ, ਯਮੁਨਾ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ, ਤਕਸ਼ਿਲਾ, ਕਨਿਸ਼ਕਪੁਰ, ਹਸਤੀਨਾਪੁਰ, ਕਪਿਲ ਵਸਤੂ, ਕੌਸ਼ਾਂਬੀ ਆਦਿ।

14.6 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

- **ਪ੍ਰਮੁੱਖ (Important):** ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ।
- **ਇਤਿਹਾਸਿਕ (Historical):** ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸਬੰਧ।

14.7 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਮਾਨ ਚਿੱਤਰ ਨਾਲ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸਥਾਨਾਂ ਨੂੰ ਦਿਖਾਓ।
2. ਮਾਨ ਚਿੱਤਰ 'ਤੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਸਾਮਰਾਜ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰੋ।
3. ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਮਾਨ ਚਿੱਤਰ ਨਾਲ ਦਿਖਾਓ।
4. ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਖੇਤਰ ਮਾਨ ਚਿੱਤਰ 'ਤੇ ਦਰਸਾਓ।
5. ਭਾਰਤ ਦੇ ਮਾਨ ਚਿੱਤਰ 'ਤੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਨੂੰ ਦਿਖਾਓ-
   ਸਿੰਧੂ, ਜੇਹਲਮ, ਸਤਲੁਜ, ਗੰਗਾ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ, ਕਾਵੇਰੀ, ਨਰਮਦਾ, ਬ੍ਰਹਮਪੁੱਤਰ, ਸੋਨ, ਗੋਦਾਵਰੀ।

14.8 ਸਬੰਧਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਇਤਿਹਾਸ-ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਨਿਊ ਐਂਡ ਪਬਲੀਸ਼ਰਜ਼।
2. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਇਕ ਨਵਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ-ਕਿੱਟੂ ਰੈਡੀ, ਗਿਆਨ ਬੁਕਸ।
3. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ-ਸ਼ੈਲੇਂਦਰ ਸੇਂਗਰ, ਅਟਲਾਂਟਿਕ ਪਬਲੀਸ਼ਰਜ਼ ਐਂਡ ਡਿਸਟ੍ਰੀਬਿਊਟਰਜ਼।
4. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ-ਡਾ. ਬਿਪਨ ਬਿਹਾਰੀ ਸਿਨਹਾ, ਗਿਆਨੰਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ।
5. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ-ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਬੁਕਸ।

LOVELY PROFESSIONAL UNIVERSITY
Jalandhar-Delhi G.T. Road (NH-1)
Phagwara, Punjab (India)-144411
For Enquiry: +91-1824-300360
Fax.: +91-1824-506111
Email: odl@lpu.co.in